



ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№4 / 2017
серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ



Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КОКШЕТАУСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени Ш. УАЛИХАНОВА

ISSN 1608-2206

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КОКШЕТАУСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени Ш. УАЛИХАНОВА



Меншік иесі Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті ШЖҚ РМК
Собственник РГП на ПХВ Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова

Бас редакторы - Главный редактор
Абжаппаров А.А., д-р тех. наук, профессор

Бас редактордың орынбасары - Зам.главного редактора
Анищенко О.А., д-р филол. наук, доцент

Редакция алқасы - Редакционная коллегия

Жакупова А.Д.	д-р филол. наук;
Шаймерденова Н.Ж.	д-р филол. наук;
Баяндина С.Ж.	д-р филол. наук;
Юрина Е.А.	д-р филол. наук;
Приёмьшева М.Н.	д-р филол. наук;
Журавлёва Е.А.	д-р филол. наук;
Джусупов М.Д.	д-р филол. наук;
Дмитрюк Н.В.	д-р филол. наук;
Жахина Б.Б.	д-р педагог. наук;
Шапауов А.К.	канд. филол. наук;
Исмагулова А.Е.	канд. филол. наук;
Байманова Л.С.	канд. филол. наук;
Фаткиева Г.Т.	ответственный секретарь.

Адрес редакции: 020000, г. Кокшетау, ул. Акана-сері, 24.
тел./факс: 25-55-83; редакция: 72-11-12;
E-mail: vestnik-kgu@mail.ru

ISSN 1608-2206

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№ 4 / 2017

серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

Техникалық редактор
Технический редактор
Громова О.В.

2008 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Издается с 2008 года
Выходит 4 раза в год

Басуға 29.12.2017 ж. қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/12.
Кітап-журнал қағазы.
Көлемі 28,1 б.т.
Таралымы 300 дана.
Бағасы келісім бойынша.
Тапсырыс № 173.

Подписано в печать 29.12.17 г.
Формат 60x84 1/12.

Бумага книжно-журнальная.
Объем 28,1 п.л. Тираж 300 экз.
Цена договорная. Заказ № 173.

Ш. Уәлиханов атындағы КМУ
баспаханасында басылған

Отпечатано в типографии
КГУ им. Ш. Уалиханова

© Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова

Зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия РК
Регистрационное свидетельство № 481-ж от 25.11.1998 г.

**ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ
ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ**

Ақбердыева Б.Қ. Сөз мағыналарының өзгеру заңдары: ассоциативті байланыстар	6
Ақкөзов Ә.Ә., Қайырбекова Ұ.С. Көпмағыналы сөздердің парадигмалық және синтагмалық қатынасы	9
Амирбекова А.Б. Аксиологиялық сөздік құрастырудың маңыздылығы мен қажеттілігі	14
Аязбаева С.А. Заттекті жұрнақ: үндесім-үйлесім модельдері	18
Әбсаттар Ә. Халық әндері дискурсындағы «Туған жер» концептінің берілуі	23
Байбатырова А.А. Boosting and hedging as metadiscursive strategies for indicating a gap in the previous research	30
Балмагамбетова Ж.Т. Переводческий дискурс как линвокультурный диалог	36
Балтабаева Ж. Профессор З.Қ.Ахметжанованың еңбектеріндегі лингвомәдениеттану мәселелері	40
Бектұрова Ж.Б., Кадеева М.И. Формирование поликультурной личности в контексте глобальных проблем	46
Джамбаева Ж.А. Ключевые понятия лингвоконцептологии и средства репрезентации концептов	52
Дүйсебекова Ж.М., Нұрманова Г.Н. Тұлғаның бойында сөйлеу әрекеті арқылы тіл мәдениетін қалыптастыру сатылары мен әдістемесі	58
Еркеғалиева Г.А. Филологиялық және педагогикалық герменевтикадағы синтаксистік синтагманың маңызы	62
Ерназарова З.Ш. Етістіктің грамматикалық категорияларының когнитивті модельдері	67
Елшибаева К.З., Тымболова А.О. Политический дискурс: структура и признаки	73
Есеналиева Ж.Ж. Қазақ ұлттық концептосферасының негізі	76
Жаңабекова А.Ә., Карбозова Б.Д. Қазақ дыбыстарын латын қарпіне аударудағы буын мәселесі	79
Жумагулова Б.С., Токтарова Т.Ж., Алина Г.М. Концептуальный анализ культурных императивов с позиции гендерной лингвистики	82
Жунусова Ж.Н. Лексикографическое оформление межкатегориальных связей глагольного слова (на материале русско-казахских словарей)	89
Жүнісбек Ә. Кірме таңбалардың талданымы	93
Жұбаева О. Қазақ тілін лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан зерттеудегі жаңа ұстанымдар	96
Иргебаева А.Б., Байшукурова Г.Ж. Ценностные ориентиры языка молодежи (на материале SMS-переписки)	102
Исмагулова К.Г., Капанова Д.Е., Амренова Р.С. Перспективы развития и результаты избежания гендерной дискриминации в деловой коммуникации Казахстана	108
Каирбекова У.С., Айтенов Е.Е. Основные семантические признаки слов в структуре устойчивых сочетаний	114
Камалов А.К. «Латинский путь» в интеллектуальной истории уйгуров Средней Азии и Казахстана	120
Кожаметова А.С. Вторичные номинации как когнитивный процесс	125
Қасым Б. Қ., Абдуалиева А.А. Түркі сөзжасамы: антропологиялық парадигма	131
Қожахмет А. «Н» дыбысын айтудағы қиындықтар: себептері мен шешу жолдары	135
Левен Я.Я., Немченко Н.Ф. Роль национальных вариантов английского языка в расширении базовых концептосфер	138

Мадиева Г.Б., Бектемирова С.Б. Компаратив – таным құралы әрі эстетикалық категория	144
Манкеева Ж. Тіл арқылы Рухани жаңғырудың этномәдени кодтарын ашу	149
Маралбек Е. Поэтикалық тілдегі «Мөлшер» ұғымының көрінісі	152
Мизамхан Б.М., Таирова Г.А. Отличительные характеристики свойственные политическому интернет дискурсу	158
Мусатаева М.Ш. Имиджеобразующий дискурс как объект научных исследований	164
Нұржанова А., Құрманәлі А. «Ғаламның тілдік бейнесі» ұғымының зерттелу мәселесі	172
Ныгметова Б.Д. Метафораны зерттеудегі когнитивтік бағыты	177
Оналбаева А.Т. Национально-культурные особенности и коммуникативные функции казахской гастики (на материале целевого дастархана «АС»)	184
Радчук О.А. Опозиция <i>свой-чужой</i> в восприятии пространства Р.М. Рильке	189
Сейитова Ш.Б., Гайнуллина Ф.А. Языковая и историческая природа материалов казахских летописей –Шежире (на материале Восточно – Казахстанской области)	194
Смағұлова Г. Паремиядағы гендерлік мәселелер	198
Таирова Н.А., Алдабергенова Г.Д. О билингвизме в студенческой среде Казахстана	203
Ташкенова Д.К. Языковая репрезентация эмоциональных концептов «Fear» и «Anger» в романах-антиутопиях XX века	209
Туксайтова Р.О., Омарова Г.Т. К вопросу о механизме формирования толерантного межкультурного диалога (на материале произведений русскоязычных казахских писателей)	214
Умирзакова З.А. Коммуникативные тактики в казахской лингвокультуре	218
Фазылжанова А. Мемлекеттік тілдің болашақ контентін қалыптастырудағы Ахмет Байтұрсынұлы атындағы тіл білімі институтының рөлі	224
Чукенаева Г.Т. Лингвоэкологияны оқытудың философиялық негіздері	234

САЛЫСТЫРМАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Абдибекова А. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі «Сұлулық» ұғымының ұлттық мәдени ерекшеліктері	243
Ауелбекова Е.Ш. Қазіргі түрік әліпбиіндегі даулы мәселелер	247
Крамаренко Б.В. Этимология некоторых русских и казахских цветообозначений в свете конструктивного подхода	250
Мухитдинов Р.С., Қазыбаева Ә. Араб тіліндегі қысқарған сөздердің жасалу жолдары	258
Ныгметова Б.Д. Функциональный анализ немецких и русских сравнительных оборотов с эталоном-зоонимом	263
Тулупова Б.С. Syntactical peculiarities of kazakh and english simple affirmative sentences and the potential interference	267

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРИСТАНУ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

Абитова Г.О. «Ер Сайын» жырында қолданылған көркемдік тәсілдер мен тілдік оралымдар	273
Аметова А.Ж., Рахимбаева Б.О. Сыншы, ғалым – Т.Кәкішев	279
Байбек А.Қ. Үкілі Ыбырай – сан қырлы дарын иесі	285

Бикенова А.Б., Бейсембаева Ж.А. От религии до мифологии: аллюзии в повести Джозефа Конрада «Сердце тьмы»	291
Джакыпбекова М.Т. Тәжік ақыны Әбілқасым Лахутидің «Мардистан туралы аңыз» поэмасындағы панфиловшылар образы	295
Жанұзақова Қ.Т. Фольклор мен ауыз әдебиеті үлгілерінің романтизм эстетикасындағы орны (XX ғ. басындағы қазақ прозасы негізінде)	299
Каримсақова Б.А., Қамарова Н.С. Жыраулық дәстүрдің жалғастығы	305
Қамарова Н.С., Каримсақова Б.А. Сегіз қырлы, бір сырлы ақын	310
Мырзагелдиева Б.Т. Ақыт шығармаларының жариялануы мен зерттелуі	315
Mukhtar L., Temirbolat A.B. The concept of childhood in the novel of Rollan Seisenbayev «Mertvyue brodyat v peskakh» (“The dead wandering in the sands”)	321
Озер Зейнеп Баглан К родникам тюркской культуры	327
Отарова А.Н. Маңғыстау өлкесі фольклорының көркемдік кестесі	330
Отарова А.Н., Қамарова Н.С. Светқали Нұржан поэзиясындағы Ұлттық Рух	337

ТІЛДІҢ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Абдримова Э.Н. Особенности эссе как литературного жанра	342
Алтаева А.Ш. Учебный и научный тексты как объекты чтения и понимания	347
Аязбаева Б.К. Национально-культурный аспект в контексте самообразования студентов ...	351
Аяпова Т.Т. Бала әрекетінің күрделіленуі оның когнитивтік дамуының деңгейі	359
Булесбаева Л.А., Саурукова Г.И. Студенттерге білім беруде ақпараттық ресурстарының мәдениаралық қатысымының жазбаша түріне үйретудегі рөлі	363
Дүйсембаева М. Мәтін-филологиялық ұғым	367
Жантүреева Г., Қажабекова С.С. Theoretical fundamentals of blended learning in foreign language acquisition	374
Жумабекова А.К. К проблеме формирования культурных ценностей в вузовском учебном процессе	381
Kakimova Zh.K., Utegaliyeva L.M. Graphic organizer as an effective tool in teaching and learning process at technical university	384
Қондыбай К.Ә., Садуақас Н.Ә., Әбдірова Ш.Г. Жоғары оқу орындарында топтық жұмысты тиімді қолданудың мүмкіндіктері мен нәтижелері	389
Қосназарова С.Д. Студенттердің шығармашылық қабілеттерін дамытуда жобалау технологиясының тиімділігі	394
Курмашева М.С. Значение развития словообразовательных умений в обучении русскому языку	397
Куштаева М.Т. Оқытудың танымдық технологиясы: оқушының танымдық моделін құру	402
Майлыбаева С.Г., Утегулов Е.Д. «Мәңгілік ел» идеясы негізінде ұлттық ойындарды пайдалану	408
Маймакова А.Д. Речевое поведение: национально-культурная специфика и методический аспект исследования	412
Мирзоева Л.Ю., Сюрмен О.В. Проблема отбора учебного материала для формирования лингвокультурной компетенции переводчиков	417
Мұратбекова А.М., Кукенова Г.А., Омарова Г.Т. Лексикалық минимумды таңдау ұстанымдары	423
Шаймерденова Ж.Қ. Қалыптастырушы бағалау – оқу үшін бағалау	431

ӘОЖ 894.342

Б.Қ. Ақбердыева

Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті

Ақтау, Қазақстан

bakberdieva@bk.ru

СӨЗ МАҒЫНАЛАРЫНЫҢ ӨЗГЕРУ ЗАҢДАРЫ: АССОЦИАТИВТІ БАЙЛАНЫСТАР

Мақалада сөздердің арасындағы ассоциациялық байланыстар психоллингвистика тұрғысынан қарастырылып, аталған семантикалық құбылыстың зерттелуіне шолу жасалып, тіл біліміндегі орны дәйектеледі.

Психоллингвистика негізінен мағынаның ассоциацияларын эксперимент арқылы зерттеумен айналысып, сөздің мағыналық құрылымын айқындауды мақсат етеді. Ассоциациялар туралы жаңа көзқарастар экспериментальды зерттеулердің пайда болуына жол ашты. Мұнда адамның лексиконының ішкі құрылымын тексеру, айқындау қолға алынады. Еркін ассоциацияларды пайдалана отырып жүзеге асырылатын эксперимент сөздердің бір-бірімен байланысын, адам санасында орналасу тәртібін зерттейді. Оның мәні: адам оған берілген стимул сөзге есіне бірінші түскен сөзбен немесе сөз тіркесімен, нақты айтқанда, реакция сөзбен жауап беруі керек. Сол мезеттегі адам санасында болып жатқан байланыстар, құбылыстар ассоциациялық сипатқа ие болады.

Түйін сөздер: психоллингвистика, ассоциациялық байланыс, семантикалық өріс, ассоциациялық өріс, сөз-стимул, сөз-ассоциат.

Психоллингвистика – бұл экспериментальды ғылым, дәстүрлі лингвистика байқау әдісі арқылы дайын мәтінді тексерсе, психоллингвистика сол мәтіндердің құрылымдық жағынан түзілу үдерісін тәжірибе жүргізу арқылы анықтайды. Мұнда ең бастысы, тілді адамнан бөліп қарау емес, керісінше, тілдің адамның сөйлеу қызметінде қолданылуы [1, 441].

Психоллингвистика дәстүрлі тілтанымда жинақталған теориялық материалдарды жоққа шығармайды, керісінше, оны өз тәжірибесінде пайдаланады. Ол қарастыратын басты, маңызды мәселелердің бірі - адамның сөздік қорының түзілуі. Ең алдымен, адамның тілді қолданудағы психологиялық іс-әрекеттердің жұмысын қарастыру, яғни адам не себепті сөзді түсінеді, неліктен кез келген сөзді айту арқылы оған сол мезетте жауап бере алады - міне, осы сұрақтардың жауабын сөздік қордың реттелуі, тәртібі, жүйесінен іздеу керек [2, 8].

Ғасырымыздың 50-ші жылдары лингвистика мен психологияның түйісінде жаңа ғылым – психоллингвистика пайда болды. Бұл бағыт сөз мағынасының психологиялық жағымен шұғылданды. Яғни қабылдау, әңгімелесу, индивидтің жеке қасиеттері т.б. толып жатқан психологиялық мәселелер мен семантикалық ара қатынасын анықтаумен айналысты. Ауызекі сөйлеу актісіндегі мағынаның құрылымдық сипаты, психологиядағы мағына ролі т.б. мәселелер бұл ғылымның маңызы жоғары екенін көрсетті. Көбіне, психоллингвистика жеке адамдар мен әр түрлі деңгейдегі адамдарға психоллингвистикалық эксперименттер жасау арқылы мағына табиғатын анықтауға тырысты. Шегел психоллингвистикасының негізін салушы ғалымдар Т.Слама-Казаку, Г.Хауэс, И.Осгуд, М.Миллер, Р.Кейсли, Дж.Диз, У.Ламберт, Н.Моор, С.Ервин, Х.Поллио және т.б. Психоллингвистика негізінен мағынаның ассоциацияларын эксперимент арқылы зерттеумен айналысқандағы мақсаты, сөздің мағыналық құрылымын айқындау. Бұл саладағы жұмыстар тілдерді, сол тілдердің диалектілерін өзара салыстыру, сұрақ-жауап түрінде анкета жүргізу т.б. психологиялық эксперименттер арқылы жүзеге асты. Бұл бағытта мына екі аспектіде қаралды: мағына – объективті, психикалық факт ретінде не мағына сөлеушінің санасына байланысты субъективті факт ретінде. Сөздердің мағыналық құрылымының компоненттеріне жекелей эксперименттер жүргізе отырып, олардың психологиялық ерекшеліктерін ашты. Адамның психо-физиологиялық сөйлеу тіліндегі өзгерістерін айқындады. Бұл бағыттың негізгі жұмысы синтагматикада жүзеге асуда, сол себепті оның шұғылданатын мәселесінің ауқымы қазіргі таңда өте кең көлемде екенін айтқан жөн.

Сөздік қор (лексикон) белгілі бір тәртіпке келтірілген жүйе, онда алынған ақпарат сұрыпталып, екшеліп, орын-орнымен орналасқан. Сондықтан қажетті ақпарат өте оңай алынады. Тілші-ғалым Е.С.Кубрякованың айтуына қарағанда бұл жүйенің негізінде ассоциациялар жатыр. Бірақ ассоциациялар бір сөзде әртүрлі болуы мүмкін [3, 99].

Тілдегі семантикалық үдерістерді психологиялық жағынан түсіндірудің қажеттілігіне алғашқылардың бірі болып XIX ғасырда көңіл аударған неміс ғалымы – В.Вундт болды. Оның негіздемесінде сөздердің мағыналарының ауысуының төрт түрлі: тарихи, логикалық, этикалық, теологиялық көзқараста қарастыру керек дейді. Ол тілдегі семантикалық құбылыстарға психологиялық тұрғыдан қарау ең дұрыс сенімді, тексерілген түрі деп есептейді [4, 78].

Сөздердің мағыналарының өзгеру заңдарын В.Вундт жалпы ассоциативті байланыстар заңы деп есептейді. Оның үш түрі бар. Біріншіден, бұл байланыс ұқсастығына, іргелестігіне (кеңістік пен уақыт) және қарама-қайшылықтығына қарай болып бөлінеді. В.Вундт семантикалық өзгерістерді регулярлық, сингулярлық (жеке) деп жіктейді. Біріншісі – жалпыпсихологиялық уәждермен шектеседі, бұған ассимилятивті өзгеру (ауысулар) жатады. Мысалы: дене мүшелерінің атауын басқа заттарға теліп айту – үстелдің аяғы, домбыраның құлағы, терезенің көзі т.б. компликативті (белгілі бір сезім органдары немесе сезімдермен байланысты сөздердің басқа сезімдік қабылдау аумағында қолданылуы) жарқын дауыстар, суық түсті бояулар т.б. яғни адам ыстық оттың жалыны қызыл, қызғылт екенін, суық мұздың түсі көкшіл, жасыл, қара көк екенін бала күнінен біледі, тіліміздегі түсі суық, өңі жылы деген тіркестердің төркіні осыған барып саяды; эмоционалды (сөз ұқсас эмоция шақыратын затқа таңылады, сондай-ақ мағынаның ассоциациялық қоюлануы) – анықтағыш өзіне өзі бірге жиі қолданылатын анықталғыш мүшенің мағынасын таңдап алады. Екінші типтегі ауысулар жеке, өзіндік себептері бар семантикалық үдерістерді қамтиды. Мысалы: белгілі бір заттардың жасалған, шыққан жерінің атауымен аталуы және т.б.

Дж.Диз, ассоциациялық байланыстарды лексиконның қалыптасуының негізі ретінде түсініп, жеке тұлғаның жеке сөйлеу тәжірибесіне сүйене отырып қарастыруды ұсынады. Ғалым ассоциациялардың пайда болу үдерісі адамның когнитивтік қызметін қамтамасыз етеді дейді [5, 536.]. Ассоциациялар туралы жаңа көзқарастар экспериментальды зерттеулердің пайда болуына әкелді. Мұнда адамның лексиконының ішкі құрылымын тексеру, айқындау қолға алынады. Еркін ассоциацияларды пайдалана отырып жүзеге асырылатын эксперимент сөздердің бір-бірімен байланысын, адам санасында орналасу тәртібін зерттейді. Оның мәні: адам оған берілген стимул сөзге есіне бірінші түскен сөзбен немесе сөз тіркесімен, нақты айтқанда, реакция сөзбен жауап беру керек. Сол мезеттегі адам санасында болып жатқан байланыстар, құбылыстар ассоциациялық сипатқа ие болады.

Тілдік жүйедегі сөз өзінен басқа сөздермен ассоциативтік байланыста болады. Олар тілді қолданушылардың санасында бір-бірімен тығыз байланысты элементтердің бірлігі немесе қарама-қарсы мағынадағы қатынастар түрінде сақталады. Бұл бірлікке немесе тұтастыққа бір грамматикалық класқа кіретін сөздер жатады. Сөйлеушінің санасындағы сөздердің бір-бірімен қарым-қатынасының сипаты парадигматикалық ассоциациялардан анық байқалады.

Парадигматикалық қатынастарға: синонимия, антиномия, гипперонимия, гипонимия жатады. Ф.де Соссюрдің айтуынша ассоциациялық байланыс тек қана бір-бірімен парадигматикалық байланыстағы сөздердің қатарында туады [6, 43]. Келтірілген сөздің семантикасы – оның синтагмалық, парадигматикалық байланыстарының бірлігімен анықталатындығы белгілі болды.

Парадигматикалық байланыс – тілде, ал синтагматикалық болса сөйленімде өмір сүреді. Синтагматикалық байланысқа – сөйлеу қызметінің синтаксистік заңдылықтары жатады. Сөз-стимул сөз-реакциямен синтаксистік қатынасқа түсіп, сөз тіркесін немесе сөйленімнің негізін құрайды.

Синтагматикалық ассоциацияны сөз табының категориялары бойынша бөлуге болады. Мысалы: зат есім-сын есім, зат есім-етістік т.б. дос-кездесу, дос-үш, дос-жақсы және т.б.

Сөз-ассоциат – бұл тек қана заттардың, құбылыстардың атауы ғана емес, сонымен қатар олар адамды қоршаған әлемнің бір бөлігі, адам санасында сәулеленуі арқылы олар сол халыққа ғана тән, сол халықтың мәдениетімен шектелген ерекше қасиеттерге ие бола бастайды [7, 64].

Сонымен ассоциация белгілі бір тілде сөйлеушінің рухани-танымдық игілігі болып саналады. Ол адамның сөйлеу қабілетін көрсететін тіл жүйесінің тереңінде жатқан мағыналардың байланыстарын бере алады. Сөзде екі мағына бар: біріншісі, объективті-этимологиялық жақын мағына, ол заттың белгісін көрсетеді, екіншісі, субъективті алас мағына мұнда заттың белгілері көп болады. Сөздің бірінші мағынасы ойдың біздің санамыздағы мазмұны. Егер біз субъективті мағынаны алып тастасақ, сөзде дыбысталу, сыртқы форма және этимологиялық мағына қалады, ол да

форма, яғни сөздің «ішкі формасы» [8, 45]. Ол ойдың мазмұнының санаға қарым-қатынасын білдіреді, нақтырақ айтсақ, адамның өз ойының өзіне қалай елестеуін көрсетеді.

Ассоциациялық қатарлар әрбір адамда әр түрлі, яғни адамның дүниетанымы, оның тіл қолданысындағы атаулар құрылымы мен олардың арасындағы қарым-қатынастарға байланысты жеке, ерекше болады. Ассоциация сипатына сол адамның жасы, жеке басындағы ерекшеліктері, географиялық жағдайлары, мамандығы, және т.б. әсер етеді. Ал ұлттық ұжымдық сана немесе этностық санада ассоциация тұрақты болады, өйткені сөздер арасындағы байланыс ұдайы қайталанып отырады.

Тіл біліміндегі концептілік мәнге ие доминанттар ұлттық танымдық қорда орын алатын мәдени ақпараттық мазмұнға ие тілдік таңбалар жүйесі болып табылады. Олар ақиқат дүние мен бейақиқат дүние фрагменттерін адам санасында ұялатушы объективті басты тілдік құрал. Поэтикалық контекстегі концептілердің көркем бейнеленуі ұлт дүниетанымында кognитивтік модель қалыптастыратын символдық, когнитологиялық, ассоциациялық ерекшеліктерді көрсетеді [9].

Адам ойының құдіретті күші сөздің адам санасындағы бейнелерді қозғауында емес, жандандыруында, адамның өз тарихи жадысының бай қорын пайдалануына жағдай жасауында деп есептеу керек. Осы тұрғыдан алғанда, тілдің терең құрылымдарында жатқан ассоциациялық байланыстардың негіздерін анықтап, зерделеу жұмыстарын одан әрі жалғастырып, тереңдету қажет.

Қорыта айтқанда, сөйлеуші мен тыңдаушының ойлары тек сөзде ғана тоғысады. Белгілі бір сөзді айту үстінде сөйлеушілердің ойлары бірдей болмайды, себебі олар көз алдында тұрған бір затты өз таным-түсініктерінің деңгейінде ғана қабылдайды. Адамдар бір-бірімен заттардың белгілерін жеткізу арқылы емес, бір-біріндегі түйсік, елестерді, ұғымдарды қозғау арқылы, рухани аспаптарының пернелерін дөп басу арқылы түсініседі. Соның өзінде бір нәрсе туралы әр адам әр түрлі ойлайды. Сөз тек ойлау құралы емес, адамның өзін-өзі тануының бірлігі, сондықтан ол адамдар арасында саналы байланыс орнатады.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Лингвистический энциклопедический словарь. Языкознание //Под ред. В. Н. Ярцевой. – М.: Советская энциклопедия, 1990.-683с.
- 2 Сахарный Л.В. Введение в психолингвистику. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1989. – 181с.
- 3 Кубрякова Е.С. Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи. – М.: Наука, 1991.-240 с.
- 4 Вундт В. Проблемы психологии народов. – М.: Академический проект, 2010. – 136 с.
- 5 Залевская А.А. Вопросы организации лексикона человека в лингвистических и психолингвистических исследованиях. – Калинин: Калинин. гос. ун-т, 1978. – 88с.
- 6 Соссюр Фердинанд де. Курс общей лингвистики. Пер. с французского. М.: Едиториал УРСС, 2004. (Лингвистическое наследие XX века). - 256 с.
- 7 Залевская А.А. Проблемы организации внутреннего лексикона человека. – Калинин: Калинин. гос. ун-т. 1977. – 83 с.
- 8 Ғиздатов Ғ.Г. Тілдік және когнитивтік үлгілердің арақатынасы. ҚР ҒМ-ҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. 1996. – № 4.
- 9 Жиренов, С.А. Тілдегі эпитеттердің лингвокогнитивтік табиғаты // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің хабаршысы. Филология сериясы = Вестник КазНПУ им. Абая. Серия филологическая. – Алматы, 2011. – № 2 (36). – 16-18 б.

В статье рассматриваются ассоциативные связи между словами с психолингвистической точки зрения, дается обзор исследований названного семантического явления, указывается его место в языкознании. Цель статьи заключается в исследовании при помощи эксперимента ассоциаций значений на основе психолингвистики, в определении семантической структуры слова. Новые взгляды на ассоциации открыли путь к образованию экспериментальных исследований. Здесь в качестве объекта исследования взяты проверка, определение внутренней структуры лексикона человека. Путем использования свободных ассоциаций и осуществления связи между собой экспериментальных слов, исследуется порядок и расположения в сознании человека. Смысл этого: человек должен ответить на данное ему слово-стимул первым пришедшим ему на ум словом или словосочетанием, а точнее, словом-реакцией. Связи, явления, которые происходят в тот момент в сознании человека, носят ассоциативный характер.

The article concerns the problem of associon of words according to psycholinguistics. Psycholinguistics is the experimental way of reseach of semantic and its aim is to clearyfy semantic structure of words. New view of association opensthe to reseach. The aim of researches is to clear the internal structure of human lexics. It investigates connection of exsperimnt words and situation of it in human mind. It means that one must answer which he thinks first. At that moment every events, changings in one's mind is associal form.

ӘОЖ 81-114

Ә.Ә. Ақкөзов, Ұ.С. Қайырбекова
Қазақстан инженерлі-педагогикалық Халықтар достығы университеті
Шымкент, Қазақстан

КӨПМАҒЫНАЛЫ СӨЗДЕРДІҢ ПАРАДИГМАЛЫҚ ЖӘНЕ СИНТАГМАЛЫҚ ҚАТЫНАСЫ

Мақала көпмағыналы сөздердің парадигматикалық және синтагматикалық байланыстарына арналған.

Тірек сөздер: синтагма, парадигмалық қатынас, эксплицит, имплицит, тілдік такт.

Парадигманың ең кіші бірлігі фонема болса, синтагманың ең кіші бірлігі буын. Парадигмалық қатынас жүйеге қатысты болғандықтан және де қатарлық сипатта келгендіктен көлемі жағынан, сыр-сипаты жағынан әр түрлі болады. Мысалға жіктеу есімдіктерінің парадигмасы:

Мен Се Ол немесе жіктік жалғауларының парадигмасы: Барамын барасың барады

Кез келген тілдегі морфологиялық категориялар да парадигма құрайды. Олардың өзі құрамы жағынан әр түрлі болатындығы белгілі. Жүйе ішінде қатарлық қатынаста тұрғандықтан, сөз таптарын да парадигмалық қатынаста тұр деуге болады. Тіл білімінде парадигмалық қатынастар алғаш рет лексика саласына қатысты айтылғаны белгілі. Бұл құбылысты осы ғасырдың басында Швейцар ғалымы Фердинанд де Соссюр тілдегі мағыналық қатынастардың парадигмалық және синтагмалық қатары ретінде ұсынған. Ғалым парадигмалық және синтагмалық қатынастарды лексика саласына қатысты айтқан болатын. Ал Б.Қапалбеков бұл құбылысты тіл бірліктерінің жұмсалы мүмкіндігімен байланыстырады. Бұл жердегі мағына грамматикалық мағынаға жатады және лексикадағыдай сөздің статикалық қалпынан шығатын парадигмалық және синтагмалық қатынастар емес, көсемшелердің динамикалық қызметінен туындайтын әр текті және бір текті мағыналар. Яғни көсемшелердің жұмсалмалылығынан пайда болған грамматикалық мағыналардың парадигмалық және синтагмалық қатары болып табылады.

Бұл мәселелердің ұқсастығы мен айырмасы мына сызбалардан анық байқалады.

І. А. Синтагмалық қатынас:

- 1] ақылды;
- 2] үлкен;
- 3] әдемі т.б.

Б. Парадигмалық қатынас:

- 1] ақылды;
- 2] кез келген нәрсенің алғашқы бөлігі;
- 3] жанды дененің басқарушысы т.б.

ІІ. А. Синтагмалық жұмсалым:

- 1] Себеп бағыныңқылы;
- 2] Мезгіл бағыныңқылы;
- 3] Амал бағыныңқылы т.б.

Б. Парадигмалық жұмсалым сөйлемдерді жұмсауға қатынасады;

- 1] сабақтастарды құрмаластырады;
- 2] сөйлемде пысықтауыш болады;
- 3] күрделі етістік жасауға қатысады т.б. [1, 36]

Сөйлеу кезінде сөздер бір-бірімен тіркесіп барып, тұзу сызық бойында жататын қатынасқа түседі. Бұл қатынас бір мезгілде екі элементтің бірдей айтылу мүмкіндігін жоққа шығарады, сөйлеу элементтері бірінен кейін бірі тізіліп келеді. Мұндай тіркестер созылық қасиетке ие. Бұларды

синтагмалар деп атайды. Синтагма [гректің «syntagma» біртұтас құралған, біріктірілген] деген сөзінен шыққан. Қазіргі тіл білімінде синтагма термині екі түрлі мағынада қолданылады: 1] Синтагма аз дегенде екі элементтен құралу керек. Мұндай құрылым белгілі дәрежеде кешен құрауға мүмкіндік береді де, бұл кешен деңгейі өзін құрайтын бірліктерге қарағанда әлдеқайда жоғары болады. Мысал ретінде туынды сөздерді, қос сөздерді, біріккен сөздерді, сондай-ақ сөйлем түрлерін, сөз тіркестерін келтіруге болады. Синтагма сонымен қатар тілдік жүйеге де тән бірлік, өйткені оның құрамындағы элементтер бір-бірімен тек белгілі бір тілдік заңдылықтар негізінде ғана тіркесе алады. 2] Сөйлеу әрекеті үстіндегі ритмикалық-интонациялық бірлікті, сөйлеу тактысын синтагма дейтін ғалымдар академик Л.В.Щербаның көзқарасын жақтаушылар болып табылады. Синтагманың бұл түрін кейде интонациялық мағыналық бірлік деп те атайды.

«Тілдік такт» пен «дем алыс тобын» бірдей нәрсе деп қарастырушыларға қарама-қарсы көзқарасты ұстанушы ғалымдар сөйлеу элементі болып табылатын сөздің ритмикалық тобын – «тілдік такт» [ал оның физиологиялық атауы – «дем алыс тобына»] жатқызатындықтарын дәлелдеуге тырысады. Дем алыс сияқты физиологиялық процесс сөйлеуді семантика-синтаксистік бірліктерге, яғни синтагмаларға бөлудің бірден-бір себебі болуы мүмкін емес. Синтагманы таза физиологиялық топпен шатастырмау керек. Тілдегі сөздердің объектілік, субъектілік және құрылымдық мағыналары болады. Құрылымдық мағына дегеніміз қасындағы сөздің айқындалуына көмектеседі [2, 21]. Синтагма компоненттері бір-бірімен мағыналық та, синтаксистік те, интонациялық та байланыста болады, сол себепті де синтагманың үш жағы бар деп есептеледі: 1- семантикалық; 2- синтаксистік; 3- интонациялық.

Тілдегі синтагмалық және парадигмалық қатынастар жөнінде мамандар пікірі бірізге түскен деп айту қиын. Кейбір мамандар бұл қатынастарды тіптен оңай шешуге тырысады: «По типу отношений, в основе которых они лежат, компоненты значения могут быть синтагматическими и парадигматическими. Так, семы субъектности и локальности в значении глагольной словоформы находится [например, в предложении Он находится здесь], обуславливающие соответствующую ее семантическую сочетаемость, являются синтагматическими, а остальные семы [лексическая сема «быть» и грамматические семы лица, времени, наклонения] – парадигматическими. Первые обуславливают взаимосвязь семем в составе синтагме, а вторые – их взаимосвязь в составе лексических и грамматических парадигм» [3, 23].

Парадигматика мен синтагматика туралы тілдегі жаңаша көзқарастар туралы әңгіме өз алдына бөлек мәселе. Тек айтарымыз бұл бірдеңгейдегі бір тектес тілдік элементтердің тобы [морфема, сөз, сөйлем] екендігі дәлелденген [4. 172]. Ал әзірше ҚТТС-тегі КМ етістіктердің парадигмалық қатарына тоқталайық.

Етістіктердің мағыналық құрылымын анықтауда олардың басқа өзі тектес тұлғалармен парадигмалық қатынасы ерекше маңызды рөл атқарады. Сөздердің тілдегі синтагмалық қатысы да, парадигмалық қатысы да лексикалық мағынаны тудырмайтындығы, тек айқындайтындығы, бір семасын актуальдандыратындығы белгілі. Яғни кез келген сөз белгілі бір лексикалық мағынаға ие болу үшін енбейді, керісінше өзінің лексикалық мағынасы әлгі топтағы басқа сөздердің мағыналарымен жақын келгендігі үшін сол топтың құрамына енеді.

а) Мағынаның эксплицитті және имплицитті құрамдары болады. Мағынаның осы құрамы жөнінде орыс етістіктерінің семантикасын жан-жақты талдаған Л.М.Васильев былай дейді: «По способу манифестации в плане выражения различаются эксплицитные и имплицитные компоненты значения. Эксплицитными называются такие компоненты, которые имеют явное словообразовательное [морфемное] или синтаксические [лексемное] выражение, например: учить → учитель → учительство [дополнительные семантические компоненты в производных словах учитель, учительство выражаются с помощью словообразующих морфем -тель, -ство]; поступать → поступать скромно [виртуальная оценочная сема глагола поступать в синтагме поступать скромно конкретизируется синтагматически самостоятельной лексемой скромно, ср. скромничать]. Имплицитные компоненты семемы не имеют явного выражения в формальной лексико-грамматической структуре языка. Вместе с другими компонентами они соотносятся с одной и той же словоформой [лексемой], например: существо → человек [имплицирован компонент «живое существо»] → мужчина [имплицирован компонент «мужской пол»] → юноша [имплицирован компонент «молодой»]; говорить → тараторить [имплицирован компонент «быстро»] и т.д. Таким образом, имплицитные компоненты значений выявляются лишь в лексико-семантических парадигмах, через лексико-семантические оппозиции и через контекст, т.е. относятся к так называемой скрытой грамматике» [5, 23].

Синонимдер сөздігінде жаулау, шабу, тию етістіктері мағыналас парадигма ретінде берілген. Осы кезде тыныш Дулат ауылына кенет жау тиді [И.Есенберлин]. Аттан, ойбай! Жау шапты [Б.Аманшин]. Жаулау етістігі зат есім негізінде пайда болғанымен шабу және тию етістіктерімен синонимдік қатар түзіп тұр. Жау+ла етістігінің эксплицитті мағынасы оның көзге көрінетін зат есімнен етістік жасайтын өнімді -ла жұрнағының көмегімен жасалып тұрғандығы. Эксплицитті мағына мен имплицитті мағына жұмсалыс кезінде қатар жүріп отырады. Мәселен, жаулау етістігінің имплицитті мағынасы зорлық көрсету, жерін тартып алу және т.б. Синоним болып тұрған үш етістіктің ҚТТС мағыналары әр басқа болып келеді. Жаулау етістігінде жалпы басып алу мағынасын атау бар болса, шапты етістігінде оқиғаның нақ қазір және бірден жүзеге асу мағынасы жасырын тұр. Тию етістігі де кенеттен болған іс-әрекетті, бірақ тиісті кеңістікті түгел қамтымағандығын байқатады. Міне, осылардың барлығы лексемалардың жасырын тұрған имплицитті мағыналары болып табылады.

Біз жоғарыда парадигма түзудің бірнеше жолы, бірнеше тәсілі бар екендігін айттық. Тұлғалық жағынан келетін болсақ, жаулау, шабу, тию етістіктерінің біреуі туынды түбір болғандықтан бір қатарға [парадигмаға] біріктіруге болмайды. Бұлар беретін мағынасы жақын болғандықтан ғана синонимдік қатар түзіп тұр. Бір назар аударатын нәрсе, синонимдік қатардағы сөздерді жеке тұрғанда-ақ бір парадигма деп тануға болатындары болады. Мысалы: қорку, үрейлену, шошу немесе сөндіру, өшіру. Бұл синонимдер өз мағыналарын контекст арқылы тек нақтылайды: Жүнісбай шынында да қорку, біреуден ықтап, шайлығы дегенді білмейтін [Б.Сокпақбаев]. Зейнеп шалға үрейлене қарап тұрды [С. Омаров]. Гүлсімнің көзінде шошыну мен таңырқау ұшқыны бар [Т.Дәуренбеков].

Ал жоғарыдағы талданған жаулау, тию, шабу етістіктерінің жеке тұрғандағы синонимдік қатары анық емес. Олар, әсіресе, соңғы екеуі контексте лексикалық мағыналарын нақтыламайды, керісінше айқындайды.

Етістіктің [сөздің] мағыналық құрылымдары негізгі және қатысты, сондай-ақ орталық және шеткі болып бөлінеді. Бұлар бірдей құбылыс емес. Мамандар семалардың осы екі тобын былай ажыратады: «По характеру отношений внутри семемы вычленяются доминирующие и зависимые семантические компоненты, причем зависимые компоненты тоже иерархически взаимосвязаны. Например, компонент «каузировать» у глаголов пугать, стыдить, показывать и т.п. является господствующим, а все остальные – зависимыми. Возможность вычленения доминирующих компонентов в составе семем свидетельствует об их иерархической структуре, сходной во многих отношениях с семантической структурой предложений [пропозиций]. Не очень ясен, однако, статус грамматических сем в составе семем: в отличие от лексических сем и семантических множителей они не укладываются обычно в толкование значения словоформы посредством отдельного словосочетания или предложения.

По отношению к идентифицирующему значению того или иного семантического класса целесообразно разграничивать ядерные и периферийные семантические компоненты. Например, компонент «говорить [=осуществлять речь]» в значениях глаголов говорить, произносить, разговаривать, тараторить, мямлить и т.п. является ядерным, а компоненты «взаимный речевой контакт», «быстро», «медленно» и др. – периферийными. Ядерные компоненты образуют инвариантное значение данного семантического класса, периферийные же компоненты могут неограниченно варьироваться в его составе» [5, 24].

Сөздердің негізгі және қатысты мағыналық құрылымдары олардың мағыналас болуына негіз болады. Мысалы, мылжу, танту, көку, оттау, былшылдау, мыжу етістіктерінің негізгі мағынасы – көп сөйлеу, ал қалған мағыналары [не болса соны сөйлеу, қызықсыз сөйлеу, жүйесіз, орынсыз сөйлеу т.б. с.с.] қосымша болып табылады. Мағыналас ететін ортақ мағыналары да, жеке лексема ретінде танытатыны да осы қосымша мағыналары. Бұдан жоғарыда келтірілген етістіктердің бәрі қосымша мағыналардан ғана тұратын лексемалар деген ой тумауы керек. Негізгі және қосымша мағына парадигманың құрамында тұрған сөздерге қатысты. Жеке тұрған әрбір лексеманың өз алдына негізгі мағынасы болатындығы белгілі.

Етістіктердің негізгі және қатысты мағынасы біріктіруші [интегралды] және ажыратушы [дифференциалды] семаларға жақын. Бірақ мамандар оларды сөздің жеке-жеке мағыналық құрылымдары ретінде таниды. Өйткені белгілі бір сема бір парадигмалық топ үшін біріктіруші қызмет атқарса, келесі бір парадигмалық топ үшін ажыратушы қызмет атқарады. Біріктіруші семаны негіз етіп, тұлғасы әр түрлі етістіктерді де [туынды, түбір, модификация және т.б.] бір топқа [қатарға] біріктіруге болады. Бұл кезде олардың жеке лексикалық мағыналары ажыратушы семаның қызметін атқарады. Мысалы, зыпылдату, зыту, ұшу, жүгіру етістіктерін лексика – грамматикалық сипатына

карамастан тез деген біріктіруші семасына негіздеп, бір парадигмаға жинақтауға әбден болады. Тақырыптық топтарға жіктеу кезінде бұл етістік тұлғалары бір парадигма құрай алмайтындығы белгілі. Жоғарыда талданған негізгі семасының бірдей болуына қарай синонимдік қатар да түзе алмайтындығы белгілі. Олардың грамматикалық сипаты да парадигмаға негіз бола алмайтындығы олардың грамматикалық тұлғаларынан көрініп тұр. Лексика-семантикалық, лексика-грамматикалық жағынан бірдей емес етістік тұлғаларын бір парадигма деп тануда, әйтеуір бір біріктіруші семасын негіз етіп алу жеткілікті.

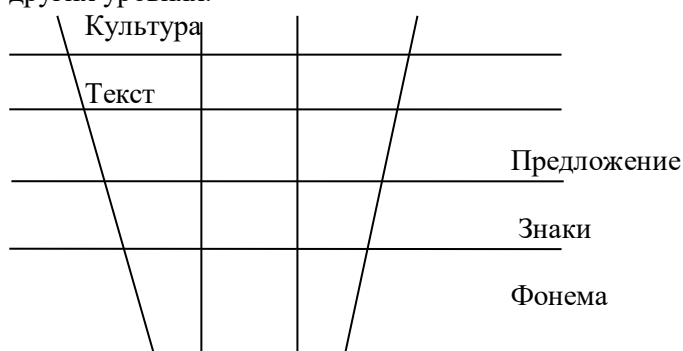
Сема	
Біріктіруші [интегралды]	Ажыратушы [дифференциалды]
Зыпылдату, зыту, ұшу, судырату, ала өкпе болу, жүгіру және т.б.	
«Тез» деген мағынаны беруі	Лексемалық мағыналары

Бұл мағыналық құрылымдардың негізгі және қосымша мағыналардан елеулі өзгешелігі бары байқалады. Негізгі және қосымша мағыналар лексемалардың синонимдерге келуіне негіз болады, ал біріктіруші және ажыратушы мағыналар әр уақытта синонимдік қатар түзе бермейді. Сөздің біріктіруші және ажыратушы мағыналары грамматикалық тұлғасы бірдей емес лексемалардың бір парадигмаға бірігуіне жағдай жасайды, ал негізгі және қатысты семалардың негізінде біріккен топ көбіне грамматикалық жағынан бір тұлғада келеді.

Негізгі сема ортақ болғандықтан әр лексемаға қатысты болып келеді. Яғни парадигмалардағы жеке-жеке лексемалардың лексикалық мағынасы негізгі семалардан тұрады.

Сема	
Негізгі [доминирующие]	Қосымша [зависимые]
Меншіктеу, иелену, иемдену, еншілеу	
Иелік ету	Бөліп алу, қожа болу, өзіне қарату және т.б.

Сөздердің ядролық [орталық] және перифериялық [шеткі] мағыналық құрылымдары тілді тігінен емес, көлденеңінен бөлшектеуден туындайды. Әсіресе, грамматика деңгейінде бұл ұғымдар өріс теориясына қатысты. Яғни өрістің орталық және шеткі аймақтары болады. Бұл мәселе Пермь университетінің профессоры Л.Н.Мурзиннің «Полевая структура языка» деген еңбегінде жан-жақты айтылған. Мәселе түсінікті болу үшін ғалымның пікірін толық келтіруді жөн көрдік: «На каждом вертикальном уровне языка можно выделить центр и периферию. Чтобы лучше представить возможности полевой модели языка, введем образ стержня. Если «стержень» вставить в «воронку», то он пересекает каждый уровень языка и символизирует центральные компоненты языка. Заслуживает особого внимания следующая закономерность: центральные компоненты поля языка на каждом нижележащем уровне занимают относительно большую площадь, чем на вышестоящем уровне. Так, центральные компоненты на фонетическом уровне занимают большую площадь, чем на других уровнях.



Как известно, наряду с системой существует и асистема. Но не следует забывать, что исключение – это лишь подтверждение правила. Так, в каждом языке есть неправильные глаголы, но они подтверждают общее правило – наличие правильных глаголов. Поэтому асистемные компоненты не противоречат идее системности.

Система характеризуется достаточной жесткостью, она как бы задана заранее. Мы обязаны подчиняться этой системе. Между компонентами системы устанавливаются определенные отношения. Л. Ельмслев предложил сетевую модель языка: пересечение признаков компонентов языка образует сеть. Если эту сеть разорвать, система перестанет существовать.

Поле составляют более мягкие компоненты. Система характеризуется детерминизмом. Если есть А, то есть В. Поле – это вероятностная модель. Поэтому отношение между компонентами здесь такие: если есть А, то возможно В. Поле аналогично комете, в которой есть плотное ядро и огромный разреженный хвост. Но если у кометы не будет ядро, не будет и хвоста [6, 10].

Тілді өріске бөлудің кестесін былай көрсетуге болады:

Бөлудің сипаты	Орталық [ядро]	Шеткі
Жұмсалы жиілігі	Жиі	Сирек
Сыңарларының саны	Шектеулі	Шексіз
Элементтерінің құрылымы	Жай	Күрделі
Уәжділігі	Шартты	Уәждеделген
Денгейлік сипаты	Төменгі	Жоғарғы

Сөздердің орталық және шеткі мағыналық құрылымы лексикаға және грамматикаға қатысты ерекшеленеді. Мәселен, жұмсалымды функционалды грамматикада орталық және шеткі мағыналардан құралатын өріс термині кеңістік ұғымымен мәндес келеді. Бұнда өріс белгілі бір мағынаның шегі, шеңбері, өрісі ретінде алынады. Ал лексикада өріс термині семантикалық немесе тақырыптық топ терминдерімен мәндес қолданыла бастаған болатын. Мәселен, кейбір лингвистикалық әдебиеттерде әр түрлі лексикалық топтар өрістік құрылымдар деп танылып, оларға етістіктің түрлі семантикалық топтары, туыстық атаулар, түсті білдіретін сөздер және т.б. жатқызылады. Өріс, лексика-семантикалық және тақырыптық топтар, парадигмалар немесе лексика-семантикалық разрядтар немесе категорияларды бір құбылыс, яғни бір тектес, бір санаттағы топтар деп айтуға болады. Бірақ сол топтарға енетін элементтерді жіктеудің принциптері басқа-басқа болып келеді.

Парадигмалық қатынас – тіл жүйесіне тән типологиялық қатынасқа жатады. Сөйлеу процесінен тыс ортақ белгілері бар сөздер адам жадында ассоциацияланып, топ құрады, олардың өзара қатынастары мүмкіндігінше әр түрлі болады. Мұндай қатынастарды ассоциациялық қатынастар немесе парадигмалық қатынастар деп атайды.

Адам жадындағы ассоциативтік топтар қатынасы мүшелерінің жақындығымен шектеліп қалмайды, қаншама ассоциативтік қатар болса, соншама қатынастың түрі болады. Жақындық әрі мағына, әрі түр жағынан ғана болуы мүмкін. Ассоциативтік топ мүшелерінің саны мен қатары туралы нақты бірдеңе деу қиын. Топтың кез келген мүшесі шоғырдың орталығы бола алады, қалғандарын өз төңірегіне топтастырып жинайды.

Жоғарыда келтірілген синонимдік қатарлардың жұмсалымдылығы кейбір тармақшалар парадигмалық қатардың бірінің қолдануымен талап етсе, қалған алтауы синтагмалық қатынаста тіркесіп қолданылып тұр.

Осыған орай енді синтагмалық қатынас жөнінде мәлімет бере кетейік. Өзімізге дәстүрлі грамматикадан таныс сөз тіркесінен синтагманың ең басты айырмашылықтарының бірі - сөз тіркестері сөйлем ішінде кез келген жерде немесе әр жерде тұрып тіркеске түссе, синтагмалар тек қана қатар тұрып, бір синтагмалық екпінге ие болып барып, синтагма құрай алады. Синтагмалар күрделі және аса күрделі синтагмалық топтардан тұруы мүмкін, сондықтан оның көлемі де әр түрлі болады. Бұлар мағыналы, бүтін, бір тұтастықты құрайды. Синтагманың аяқталғанын дауыс тонының төмендегеніне қарап білуге болады. Синтагмалар бір-бірінен пауза [кідіріс] арқылы да ажыратылады, бірақ кідіріс жасау міндетті емес. Сонымен бірге синтагмалар бір ғана сөзден немесе бірнеше сөздердің қатарынан жасалуы мүмкін. Бірақ бұл жерде сөз бен синтагманың айырмашылықтарын білу қажет. Синтагма құрамына қарамастан сөз секілді белгілі бір ұғымды білдіреді, оқиға көрінісі бола алады. Дегенмен, сөз бұрыннан тілде бар ұғым атауын білдірсе, синтагма тек сөйлеу процесі үстінде пайда болған ұғым атауын білдіреді де, тек контекст көлемінде ғана мазмұнға, мәнге ие болады. Синтагмалық жіктелісті сөйлемді сөйлем мүшелеріне бөлумен шатастыруға болмайды. Бірақ синтагма [жалпы] жасаудың тәсілдері тілдегі сөз тіркестерін жасаудың жалпы заңдылықтарына, олардың өзара байланысы мен қызметіне, сөйлем құрылысына қайшы да келмейді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Капалбеков Б. Көсемше бағыныңқылардың дамып қалыптасуы мен мағыналық түрлері..- Алматы, 2000.-150б.
2. Головин Б.Н. Лингвистические термины и лингвистические идеи. // Вопросы языка знания. №3 Москва, 1976.-21-34с.
3. Кодухов В.И. Введение в языкознание . Москва, 2000.- 275с.

4. Зубкова Л.Г. Язык как форма. Москва, 1999. 234с.
5. Васильева Л.М. Семантика русского глагола. Москва, 1981.- 183с.
6. Мурзин А.Н. Фотическое поле языка Перм,1988.- 205с.

Статья посвящена рассмотрению парадигматических и синтагматических связей полисемантов.

The article is devoted to the consideration of paradigmatic and syntagmatic connections of polysemant.

ӘӨЖ 81.475

А.Б. Амирбекова
А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Алматы, Қазақстан

АКСИОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗДІК ҚҰРАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ МЕН ҚАЖЕТТІЛІГІ

Мақалада қазақ аксиологиялық сөздігін жасау өзектілігі мен маңызы қарастырылады. Ұлттық рухани құндылықтарды білдіретін сөздердің мағынасы, негізінен, түсіндірме сөздікте ашылатын. Бірақ олар жеке алып қарастырылмайтын және оларға түсініктемелер берілмейтін. Фразеологиялық сөздіктерде, мақалдар мен мәтелдерде, жазушылар мен ақындардың бейнелі өрнектерінде кездесетін мән-мағынасы ашылмаған жаңартылған ұлттық тілдік құндылықтардан құралған аксиологиялық сөздікті жасау қазақ тілінің аксиологиялық бірліктерінің теориялық негіздерін зерттеуге мүмкіндік берді. Әрі бұл инновациялық құралдар көмегімен қазақ тілін салыстыра отытуға негіз болады.

Негізгі сөздер: аксиология, ұлттық код, этномаркерлер, рухани құндылықтар, ұлттық тілдік құндылықтар.

Тіл – қоғамдағы ең маңызды қажеттіліктердің бірі. Тіл - әрбір елдің, әрбір ұлттың тарихын, мәдениеті мен тұрмыс-тіршілігін, тіпті сол ұлттың өз болмысын танытатын, оны сақтап қалатын, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін ұлы қазына. Академик Ә. Қайдардың анықтамасымен айтсақ: «Мәдениет танып-білудің құралы – тіл» немесе «Кез келген этностың (бүгінгі ұлыстың, халықтың не ұлттың) тілінде оның басынан өткен бүкіл өмірінің өрнегі жатыр. Халықтың, яғни этностың шын мәніндегі болмысы мен дүниетанымы оның тілінде ғана сақталады. Әр түрлі заттың, құбылыстың аты-жөні, сыр-сипаты, қоғамдық қатынастар, әдет-ғұрып, салт-сана мен дәстүрлер жайлы мағлұматтардың бәрі де кейінгі буындарға тек тіл фактілері арқылы ғана, яғни тілдегі сөздер мен сөз тіркестері, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер, аңыз-ертегілер арқылы жетіп келуі мүмкін» [1, 123-б.]. Сондықтан бүгінгі таңда тілдің құрылымдық, коммуникациялық қызметтерінен басқа да қызметтік қасиеттерін анықтау терең зерттеуді талап етіп отыр. Осыған орай қазіргі таңда көптеген лингвистер, яғни тілші ғалымдар имманенттік тәсілдің (өз ішіндегі қызметіне қарасты) тілдік жүйеге тең келмейтінін, қоғам мен адам өміріндегі тіл табиғатының барлық әрекеті барабар келмейтінін айқындау үстінде. Осы тұрғыдан алғанда ғалым Н.Уәли: «Сөз мәдениетін коммуникативтік-прагматикалық, когнитивтік және лингвомәдениеттік, этикалық, лингвоэкологиялық тұрғыдан қарастырудың концептуалдық негіздерін анықтау, сөздің коммуникативтік сапаларын анықтау – сөзбен өрілген қазақ мәдениетін жаңғырту ісіндегі өзекті мәселе, - деп тұжырымдайды. [2]. Демек, тілдің астарында жатқан, әлі таныс емес ұлттық құндылықтарды зерттеу, сол арқылы қазақ мәдениетін жаңғырту тіл біліміндегі жаңа бағыттардың теориялық негізін дұрыс пайдаланумен жүзеге асырылады. Қазақ тіл біліміне жаңа бағыттардың енуіне себепші болған, тілдегі ұлттық-мәдени кодты ашу арқылы жаңғыртылмаған таным-түсініктерді, ұғымдарды жарыққа шығарудың тәсілдерін ұсынған, тілдің бойында сақталған ұлттық құндылықтарды танудың ғылыми жолдарын алғаш болып көрсеткен ғалым - Н. Уәлидің ғылыми тәжірибесі қазақ лингвомәдениеттану ғылымының, лингвокогнитология саласының жүйелі дамуына негіз болды. Мәселен Н.Уәлидің зерттеуінде «Қамшы» аксиологиялық бірлігі былайша танылған.

Қамшы бойы, қамшыларжақ - өлшем, бағыт-бағдар атауы. Ақиқат өмірдегі үнемі қайталанып отыратын жайттар санада орныға келіп, екінші бір реттегі аталымға (номинацияға) негіз болады. Бір нәрсені қамшымен салыстыру, атқа қамшы ұратын жақ, т.б.,

өлшем, бағыт-бағдар атауларының жасалуына, яғни екінші реттегі аталымға ұйытқы болған.

Қамшы сыбағасы. Аңшылық кезінде, ұрыс-соғыстарда қамшы салып, олжа түсірген қамшыгерге қамшы сыбағасы берілетін болған. Мұндай құқықтық салт – қазақтардың дәстүрлі мәдениетіндегі көмескі компоненттердің бірі. Демек, қамшыгер лексемасының мазмұнында «қамшы сайысына мықты адам» деген ұғымға қоса, қамшы иесінің ерекше әлеуметтік мәртебесін айғақтайтын символдық мәнді де аңғаруға болады.

Қамшы қазылық. Байырғы ақиқат өмірде биге жүгінуге келгендер бидің алдына қамшы тастайтын болған. Санадағы осы танымдық құрылым қамшы қазылық деген тілдік таңба арқылы көрініс тапқан. Бұл сөздің мәні (семантикасы) дау-дамайды «ұрыс-соғыссыз», биге жүгінуге арқылы шешуге болады дегенді аңғартады.

Қамшытастар. Үй иесі жолаушылап кеткен үйге келген бөгде ер адам әдетте эткеттік норма бойынша қонуға басқа үйге барады, бірақ «қайта соғатынын» білдіріп, Қамшысын тастап кетеді. Үй иесі келген соң, әлгі адамның қамшысына қарап кім екенін жорамалдайды, арнайы шақырып, келген шаруасын, бұйымтайын сұрайды. Ел арасындағы әдепке байланысты бұл салтты қамшытастар деп атайды. Қыз көре келген адамның қыз әкесінің үйіне қамшысын қалдырып кетуі «құда болыссақ» деген мағынаны білдіреді [3].

Осындай зерттеулерді көпшілікке таныту үшін аксиологиялық сөздік құрастыру қажет. Ғылыми еңбектің мысалы ретінде көрініс тапқан құнды деректерді жинақтап, толықтырып көпшілікке таныту ұлттың материалдық және рухани құндылықтарын оқып-білуіне тиімді мүмкіндік деп білеміз.

Сонымен қатар қазақ тіл білімінің лингвомәдениеттану бағытын, зерттеу тәсілдерін жетілдіруге елеулі үлес қосып келе жатқан белгілі ғалым, профессор З.Қ.Ахметжанованың өзіндік мектебі қалыптасқанын да байқаймыз. Оған тілдегі ұлттық құндылықтарды лингвомәдени, лингвоаксиологиялық аспектіде зерттеудің жаңа әдістерін ұсынған еңбектері, шәкірттерінің жетістіктері, ғалым басқаратын ғылыми зертхананың келешек ұрпаққа берер ғылыми мұрасы толыққанды дәлел бола алады. Ғалым З.Қ.Ахметжанованың зерттеулерінде де аксиологиялық бірліктер көптеп талданған. Мысалы домбыра ұлттық концептологиялық бірлік ретінде құндылық деңгейінде танытылады [4].

Аксиологиялық ұғымдардың мәні санада ұзақ уақытқа тіпті мәңгілікке таңбаланады. Сондықтан олар ұмытылмай ұрпақтан ұрпаққа жалғасады. Тілдегі аксиологиялық таңбалар халықтың дүниетанымы мен болмысынан, рухани мәдениеті мен сол халық тіршілігінен, өмір сүрген ортасынан, менталитетінен, психологиясы мен әлеуметтік-саяси көзқарасынан мағлұмат беретін ұлттық құбылыс болып табылады. Аксиологиялық таңба – мәдениеттің феномені, ұлт мәдениетінің көрінісі ретінде зерттеліп келеді.

Ғалым Н. Уәлидің пікірінше кейбір сөздердің бойында екі таңба қатар көрініс беретін кездері болады, олар: тілдік таңба және мәдени таңба. Осы екі таңбаның түпкі мәндері тоғыса келіп, лингвомәдени таңба ретінде бір ұғымның аясына бірігіп, санада бір ғана бірлік күйінде сақталады. Демек, ол құндылыққа айналуы да мүмкін.

Әлеуметтік жағдаят пен тілдік таңба бірінсіз бірі болмайтын, бірін - бірі толықтыратын ажырамас құбылыстар деп саналады. Сондықтан тілдік таңба бойындағы семиотикалық мағына әлеуметтік ортада еш өзгеріссіз сақталады, осыдан барып этнотаңбаланған реалйлер тілдік таңбаның бірнеше рет ассиметрияланған/симметрияланған көп қырлы үрдісінен өтіп барып бейімделеді.

Сондықтан, кез келген таңба этнотаңбалық тұрақтылыққа (мәңгілік халық жадында сақталатын, ұрпақтан ұрпаққа берілетін мәртебеге) жете бермейді. Этнотаңбалық қасиетке ие болатын ұғымдар ұлттың (халықтың) ортақ ассоциативті-мағыналық таным желілерінен жинақталған ерекше ұлттанушылық мәдени концептілердің аясында шоғырланып, халықтың астырт санасында тереңінен сақталады. Нақтылап айтатын болсақ, этнотаңбалар ұлттық дүниенің тілдік бейнесінде айқын көрінеді (яғни ырым-тғйым, наным-сенімде, лингвомәдени, лингвоелтанымдық концептілер жүйесінде (ұлттық фразеологизм, метафора, теңеу) онай байқалады.

Көп жағдайда этнотаңбалардың мәнін түсіну де қиындықтар туындап жатады. Себебі, халықтың сонау көнеден сақтап келе жатқан таңбалық ұғымдарының (бейнеленушінің) мәні, мағынасы (білдіруші мазмұны) күңгірттеніп, жоғалуға айнала бастағанынан болса керек. Мәселен,

тілімізде жақсы және жаман ырымдардың бар екенін білеміз. Тіпті оны орындауға талпынамыз, бірақ тіпті оның не білдіретінін біле бермейміз.

Ырым - жеке адамның немесе қауымның жору, болжау арқылы орындауға тиісті ережелері. Бұнда болашақты болжау, жору қызметі басым. Халықтың ұғымында ырым екі түрлі болады:

1. Жақсы ырым. Мысалы: а) аттың есінеуі; ә) баланың тоңқайып жол қарауы; б) сауысқанның шықылықтауы.

2. Жаман ырым. Мысалы: а) жақ таяну; ә) қолды артқа ұстау; б) тізе құшақтау.

Жалпы, ырымды табиғат пен әлеуметтік күштер тарапынан жеке адам бұлжытпай орындау үшін хабардар етіп, сездірілетін тұтқиыл сигналдар, рәміздік әрекеттер жүйесі деуге болады. Мысалы: 1. Жұлдыз ақса, оны көрген кісі «Менің жұлдызым жоғары» деп айту керек; 2. Бала сүт тісі түссе, оны майға орап «Жасық тісімді алып, өткір тісімді бер» деп итке беруі керек; 3. Үйдің іргесіне ит сарыса, құт құйылады; 4. Ерттеулі тұрған ат сілкінсе, жын-шайтанды үркітіп жатқаны; 5. Түнде жолыңда сиыр жатса, сапарың оң болмайды; 6. Оқпақ шақырса, бие құлын тастайды; 7. Алдыңнан түлкі қашса, сапарың сәтті болады; 8. Сол құлағың шыңылдаса, біреу сені жамандап жатыр.

Осындағы «баланың жол қарауы» - индексті этнотаңба, мағынасы – көп ұзамай үйге қонақ келеді деген сөз. Этнотаңба болатын себебі, бұл ырым тек қазақ ұлтына ғана тән және оған бүгінгі күнге дейін халық сеніп, ырымдап оң қабылдайды. Ал индексті таңба болатын себебі – қонақ келу мен баланың жол қарауы арасында, яғни білдіруші мен бейнеленуші арасында ешқандай ұқсастық жоқ тек, орындалу уақытын күту кеңістігі бар. Ал бұл ырымның нақты бір ұғымды білдіруші ретінде маркерленуі халықтың дүниетанымынан, байқағыштық, танығыштық қасиетінен туындап отыр. Осындай индексті этнотаңбалар қатарына қазақ халқындағы ырым-тыйымдармен қатар, салт-дәстүріндегі этикет нормаларынан туындайтын отыру, жүру орындарын белгілеген ережелерді де жатқызуға болады. Мәселен, қазақ халқында отағасының орны төр, келіннің орны есіктің маңы деп саналған. Осы индексті этнотаңба бүгінгі күнге дейін түсіндірместен ұлттың түпті санасында терең сақталуы арқасында қатаң орындалып келеді. Сондай-ақ әкесі тірі адам сый құрметпен берілетін астабақпен келген басты ұстамайды. Яғни әкесі тірі кезінде оның жолын ұстап, басқаруға болмайды деген мағына. Сол сияқты келін ата-енесінің алдынан кесе көлденең өтпеуі тиіс. Ер кісілер дастарқан басында малдас құрып отыруы тиіс деген индексальді этнотаңбалар отыру, жүру нормаларын білдіретін ұлттық салттан туындаған. Ал енді ырыммен астасып жатқан этнотаңбалардың білдірушісі де бейнеленушісі де көрініп тұрады. Мәселен, ер адам бүйірін, белін таянуға болмайды. Егер белін таянып жүрсе (У), оның еркектік күші кеткенін білдіреді (Z). Ал әйелдер бүйірін таянса (У), өлім шақырып отыр, біреуді жоқтағысы келіп отыр (Z) дегенді таңбалап түсінген. Тізеңді құшақтама (У), өмір бақи жалғыз қаласың (Z), жас бола тұрып, жастанып, жатып ас ішпе (У), қартайған, ауру кісі ғана жатып ішеді (Z), Қолыңды тарақтама, қолыңды айқастырма (У), құдай жолыңды байлайды (Z) – бұның барлығы индексальді этнотаңбалар болып саналады.

Ал енді иконды этнотаңбалар қатарына білдірушісі мен бейнеленушісі арасында ұқсастық болатын тек ұлтқа ғана тән тілдік таңбалар жатады. Мысалы, фразеологизмдер, теңеулер мен мақал-мәтелдер. Абылайдың асындай (У) – ұлан-асыр, молшылық (Z). Ішкі мәнінде қазақ халқының тарихындағы Абылай ханға берілген асқа жиналған қауымның орасан көптігі мен асқа жайылған дастарқанның молшылығы халықтың түпкі санасында терең сақталып, сондағы бейнеленген ұлан-асыр молшылық бүгінгі күнге дейін «барын шашып төгілген, көп халық жиналған, молшылықпен өткен, көл-көсір» жиынды таңбалауда белсенді қолданыста жүр. Осындай иконды этнотаңбалардың қатарына «асан қайғыға салыну» - мұңаю, уайымға түсу, «асан қайғыңды айтпай отыр», «ақ жұмыртқа, сары уыз» (жаңа туылған нәресте), «асығы алшысынан түсу», «қара борбай», «қара қазан, сары бала қамы», «қара қамшы», «ақ түйенің қарны жарылу» жатады. Басты ескеретін жайт, бұл фразеологизмдер мен теңеулер немесе мақал-мәтелдер өзге тілдерде баламасы жоқ тек сол ұлтқа ғана тән таңбалар болуы тиіс. Демек, қазақ елінің тарихи-мәдени, әлеуметтік ұлттық құндылықтары тілде сақталған. Бірақ қазіргі тілдік қолданыста сол тіл құрамындағы құндылықтар кеңінен ашылғанымен, көпшілікке танытылмай келе жатыр. Сондықтан ғалымдарымыздың талдаған аксиологиялық бірліктерін жинақтап, жеке сөздік ретінде құрастырып халыққа ұсыну қазақ мәдениетін жетілдірудің тиімді жолы болар еді. Себебі әрбір мемлекетте құндылықтар сөздігі болуы тиіс. Бірқатар дамыған мемлекеттердің аксиологиялық сөздіктері бар.

Аксиологиялық қолданыстардың түсініктемесін беретін сөздік гуманитарлық ғылым саласында, тіпті қазақ жұртын, жалпыадамзатты ұлттық құндылықтармен тәрбиелеу идеологиясында қажетті, маңызды құрал ретінде мұқтаждыққа ие.

Әлемдік тіл біліміндегі көне және қазіргі рухани лингвомәдени құндылықтардың қазақша, орысша, ағылшын тілдеріндегі баламаларын бір сөздікке құрастырып, қазақтың ұлттық дәстүрлі

мәдени құндылықтарының мазмұнын ашу, екі тілге аударып насихаттау арқылы қазақ қоғамының гуманизациялануына, элиталануына ықпал жасауға болады. Ол үшін аксиологиялық бірліктің лингвистикалық нысан ретіндегі қағидаттары, талаптары мен шарттары, лингвистикалық бірлік болу критерийлері мен басқа бірліктерден айырмашылықтары айқындалуы тиіс. Өмірлік құндылықтарды танытатын аксиологиялық бірліктер, сол сияқты рухани, материалдық, діни, моральды-құқықтық, эстетикалық, мистикалық (культтегі), экзистенциалдық, логикалық, т.б. аксиологиялық бірліктердің жиынтығы тақырыпқа сай іріктелуі керек. Әлемдік өркениет құндылықтарымен қатар, көне түркі дүниесіндегі символданған аксиологиялық нысандардың тілдегі көрінісін танымдық тұрғыдан зерттеу қажет. Аксиологиялық бірліктердің ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан көне дәстүрді сақтаудағы ықпалы, қоғамның элиталық, зияткерлік дамуына тигізген әсері, мәдениаралық, тұлғааралық қарым-қатынас деңгейін арттырудағы ықпалы анықталады.

Бүгінгі күні мемлекетті дамыту үшін әрбір адамзаттың аялық білімінің кең болуы басты факторға айналды. Себебі, жалпыадамзаттық білім мен мәдениеттің жоғары көрсеткіші қоғамның элиталану, гуманизациялану үдерісін жетілдіреді. Сондықтан Қазақстан мемлекетінде әрбір тұлғаның мәдени-рухани әлеуетін дамытатын әлемдік аксиологиялық құндылықтарды үш тілде түсіндіре көрсететін, оны мектеп жасындағы балалардан бастап, зиялы қауым арасында оқыту және танымдық үдерістерінде (оқулықтар мен баспасөз құралдарында жариялауда) қолжетімді болу жолдарын қамтамасыз ететін қазақша-орысша-ағылшынша аксиологиялық сөздік қазақ қоғамының мәдени аялық білімін тереңдетуге елеулі септігін тигізеді.

Қазақша-орысша-ағылшынша аксиологиялық сөздікті құрастыру барысында қандай жұмыстар орындалады? **Ең алдымен**, аксиологиялық лингвистикалық бірліктердің теориялық негіздемесі (зерттеу нысаны, тілдік бірлік ретіндегі критерийлері, басқа тілдік бірліктерден айырмашылықтарын анықтайтын қағидаттары, аксиологиялық бірліктердің типологиясы мен аксиологиялық бірлік ретінде тұрақталу тәсілдері) зерттеледі. **Екіншіден**, аксиологиялық бірліктің құрамдас бөліктері: лингвомәдени концептілер (аксиологиялық афоризмдер, қанатты сөздер, перифраздар, паремиологиялық тіркестер) және мәдени кодтық таңбалар (метафоралар, теңеулер, символдар мен тілдік эталондар) әлемдік құндылықтар типологиясына сай жіктеледі. **Үшіншіден**, түркі дүниесіне ортақ көне аксиологиялық бірліктердің тілдік жүйеде сақталу заңдылықтары мен олардың түпкі этимологиялық мәні зерттеледі. Бүгінгі күнге дейін жаңғыртылмаған мифологемалар, лакуналар, реалийлер, культтік бірліктер, прецеденттер ежелгі жазба ескерткіштерінен жинақталып, олардың танымдық мазмұнына сипаттама беріледі, қазіргі әлемдік әдеби мұралардағы қолданысы лингвокогнитивтік әдістермен талданады. **Төртіншіден**, қазақтың ұлттық болмысындағы көне кәде, жора, жоралғы, ырым-тыйымдардың көркем шығармалардағы, ұран сөздердегі, түрлі институционалды дискурс құрамындағы қолданысы мен қызметтің рөлін прагмалингвистикалық тәсілдері арқылы зерттеледі. **Бесіншіден**, аксиологиялық лингвистиканың теориялық негізіне сүйене отырып, түркі дүниесіндегі және батыс еуропа әдебиетіндегі классикалық мәдени құндылықтардың құрамынан жинақталған аксиологиялық бірліктердің қазақша-орысша-ағылшынша балама нұсқалары жасалады, сондай-ақ эквиваленті жоқ аксиологиялық құндылықтарға үш тілде танымдық түсініктеме беріледі.

Сөздік құрастыру үшін Ресейлік «Аксиологиялық лингвистика» ғылыми-зерттеу зертханасының (зертхана меңгерушісі В.И. Карасик) еңбектері, 2002-2014 жылдардағы орыс ғалымдары Ю.Д.Апресянның, Н.Д.Арутюнованың «Аксиологиялық лингвистика» атты монографиялары мен оқулықтары, Н.А.Красовскийдің, Г.Тер-Минасованың аксиологиялық парадигмадағы зерттеулері, Е.Березовичтің «Славян аксиологиялық сөздігі», Л.К.Байрамованың «Орыс тіліндегі аксиологиялық фразеологиялық сөздігі негізге алынғаны абзал. Аксиологиялық сөздік қазақтың өсіп келе жатқан келешек ұрпағы үшін құнды мәдени мұрасы болып қалады. Себебі, бұл сөздікте жинақталған әлемдік классик жазушылар мен ғұламалардың пәлсафалық өмірлік түйіндері болашақ жастардың зиялы сана-сезімін жетілдіріп, логикалық пайымдау өрісін кеңейтуде маңыздылығы жоғары. Сондай-ақ қазақ қоғамы сөздікке жинақталған қазақтың ұлттық төл мәдени құндылықтарын танып қана қоймай, сол құндылықтардың орыс, ағылшын тіліндегі эквиваленттерімен немесе балама, ұқсас аналогтарымен танысуға мүмкіндік алады.

Аксиологиялық сөздік біріншіден, қазақ жастарының зиялы әлеуметтенуіне, парасатты ойлап, рухани дамуына, әлемдік құндылықтардың мәні мен маңызын түсініп, құрметпен қарауға, Қазақстандағы өзге ұлт өкілдерінің қазақ ұлтына деген құрметі мен ілтипатын арттыруға тәрбиелейді. Демек, қоғамның рухани, мәдени зиялы түрде өркендеуіне оң әсер етеді. Екіншіден, қазақ тіл ғылымында жаңа саланың (аксиологиялық лингвистиканың) қалыптасуына, одан әрі зерттелуіне негіз

болады. Үшіншіден, тіл біліміндегі аксиологиялық бірліктерді үш тілде салыстырмалы-салғастырмалы әдістер, эквиваленттілік қағидаттар бойынша зерттеудің тәжірибесі қалыптасады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Қайдар Ә.Т. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы, 1998. – С. 123.

2 Уәли Н. Тіл экологиясы // Ана тілі. - 2009. - 26 ақпан (№ 8). - 5 б.

3 Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: ф.ғ.д. ғылыми дәрежесін алу үшін дайынд. дисс. автореф-ты, - Алматы, 2007

4 Ахметжанова З. Домбыра - лингвокультурологический анализ // Профессор Қ.Қ. Жұбанов және қазіргі тіл білімі, әдебиеттану және әдістеме саласындағы ғылыми-әдіснамалық зерттеулер: халықаралық ғыл.-практ. конф. материалдары (26 ақпан 2015 ж.). - Алматы, 2015. – С. 433-437

В статье рассматривается актуальность и значимость создания казахского аксиологического словаря. Значения слов, обозначающие национальные духовные ценности, раскрывались, в основном, в толковом словаре. Но отдельно не рассматривались и им не давались объяснения. Создание аксиологического словаря, содержащее обновленные национальные языковые ценности, встречающиеся в фразеологических словарях, в пословицах-поговорках, образных выражениях писателей и поэтов, значение которых не раскрыты, дало возможность исследовать теоретические основы аксиологических единиц казахского языка. И это послужит основой для сравнительного обучения казахскому языку с помощью инновационных средств.

The article considers the relevance and significance of the creation of the Kazakh axiological vocabulary. The meanings of words denoting national spiritual values were revealed, basically, in the explanatory dictionary. But they were not considered separately and they were not given an explanation. Creation of an axiological dictionary containing updated national language values found in phraseological dictionaries, proverbs-sayings, figurative expressions of writers and poets

ӘОЖ 801

С.А. Аязбаева
Алматы қ, Қалқаман
a.sauletai@mail.ru

ЗАТТЕКТІ ЖҰРНАҚ: ҮНДЕСІМ-ҮЙЛЕСІМ МОДЕЛЬДЕРІ

Қазіргі теориялық фонетика болсын, сондай-ақ практикалық фонетика болсын (оқу-әдістеме саласы) интерактив-инновациялық көрнекілікті кеңінен пайдалануға көшті. Біз де соның бір үлгісі ретінде буынның үндесім-үйлесім тұрқының интерактив моделін ұсынбақшымыз.

Буынның үндесім тұрқы құрамындағы дыбыстардың әуез бірлігі, ал үйлесім тұрқы құрамындағы дыбыстардың іргелес бірлігі болып табылады. Буын тұрқының екі түрінің де жасалым-естілім (артикуляция-перцепциялық) дәйектемесі бар. Көрнекілікке де сол дәйектемелер негіз болады.

Мысалы, *-лық* (-лік, *-дық*, *-дік*, *-тық*, *-тік*) жұрнағының әуез бірлігінің жасалым (артикуляциялық), естілім (перцепциялық) екі сипаттамасы болады: *-лық* (*-дық*, *-тық*) тобының жасалымы *кейінді*, *жоғарылы*, *езу* болса, естілімі *жуан*, *езулік әуезді* болады; *-лік* (*-дік*, *-тік*) тобының жасалымы *ілгерінді*, *жоғарылы*, *езу* болса, естілімі *жіңішке*, *езулік әуезді* болады.

Іргелес бірлігінің үш жасалым (артикуляциялық), естілім (перцепциялық) сипаттамасы болады: *-лық* (-лік) тобының жасалымы *тербелімді* болса, естілімі *үнді* болады; *-дық* (-дік) тобының жасалымы *тербеліңкі* болса, естілімі *ұяң* болады; *-тық* (-тік) тобының жасалымы *тербеліссіз* болса, естілімі *қатаң* болады.

Төменде *-лық* тобының, *-дық* тобының, *-тық* тобының интерактив моделін ұсынамыз. Бұл модельдер әзірге үлгі ретінде құрастырылып отыр. Модельдердің жіктелім үлгілерін дайындау ісі әрі қарай жалғаса түсетін болады.

Қазақ фонетикасының құрылым (структуралық) бірліктері өзара жұптасып (жуан/жіңішке, еріндік/езулік т.б.) келеді. Мұның өзі қазіргі ақпарат технологиясын пайдалануды көп жеңілдетеді. Ендеше қазақ фонетикасының осы бір табиғи икемділігін кеңінен пайдаланып отыру керек.

Заттекті жұрнақтардың –Л [Л] тобы

Жұрнақтың:

-бастау *л[l]* дыбысының негізгі жасалымы: жасалу орнына қарай – тіл ұшы, жасалу тәсіліне қарай – жанама жуысыңқы, дауыс қатысына қарай – тербелімді (үнді);

-келесі *ы[ɨ]* дыбысының негізгі жасалымы: тілдің көлденең қалпына қарай – тіл арты, тілдің тік қалпына қарай – қысаң, ерін қатысына қарай – езулік;

-соңғы *қ[q]* дыбысының негізгі жасалымы: жасалу орнына қарай тілшік (тіл ортасы), жасалу тәсіліне қарай – тоғысыңқы, дауыс қатысына қарай – тербеліссіз (қатаң).

Біз қарастырып отырған заттекті жұрнақтардың оқу-әдістемелік құрамы *-лық [lɨq]*, *-лік [lik]* деп екі түрі ғана ескеріледі. Ал қазақ орфографиясында ерін үндестігі ескерілмегендіктен оның ақиқат *-лұқ [luq]*, *лүк [lük]* үлгілері қалыс қалып келеді. Соның нәтижесінде заттекті жұрнақтардың құрамы жартыкеш (төрт үлгінің орнына екі үлгі) көрсетіледі. Теория-практикалық, сондай-ақ оқу-әдістемелік тұрғыдан жаңсақ екенін ескеріп, заттекті жұрнақтардың ақиқат құрамын түгел қамтуға тырыстық: *-лық [lɨq]*, *-лік [l'ik']*, *-лұқ [l'ɨuq°]*, *-лүк [l'ɨik'°]*.

Жалғаудың үстеме жасалым естілімі буын тұрқына түгел тән болады:

-лық [lɨq] үлгісінің жасалымы: жасалу орнына қарай – кейінді, тілдің тік қалпына қарай – жоғарылы, ерін қатысына қарай – езулік;

-лік [l'ik'] үлгісінің жасалымы: жасалу орнына қарай – ілгерінді, тілдің тік қалпына қарай – жоғарылы, ерін қатысына қарай – езулік;

-лұқ [l'ɨuq°] үлгісінің жасалымы: жасалу орнына қарай – кейінді, тілдің тік қалпына қарай – жоғарылы, ерін қатысына қарай – еріндік;

-лүк [l'ɨik'°] үлгісінің жасалымы: жасалу орнына қарай – ілгерінді, тілдің тік қалпына қарай – жоғарылы, ерін қатысына қарай – еріндік;

Дыбыстың түрленім үлгілерінің арасындағы айырым-ортақ белгілер жүйесі күрделі болып келеді, өзара салыстырып шығайық:

-лық [lɨq] – кейінді, жоғарылы, езулік;

-лік [l'ik'] – ілгерінді, жоғарылы, езулік;

-лұқ [l'ɨuq°] – кейінді, жоғарылы, еріндік;

-лүк [l'ɨik'°] – ілгерінді, жоғарылы, еріндік;

Кез-келген екі жұбы бір не екі айырым белгі арқылы түрленеді екен, бәріне ортақ бір жоғарылы белгісі бар. Әрбір жұбын жеке-жеке талдап өтейік:

-лық [lɨq] – кейінді, жоғарылы, езулік;

-лік [l'ik'] – ілгерінді, жоғарылы, езулік;

Кейінді/ілгерінді белгілері (бір жұп) арқылы түрленеді.

-лық [lɨq] – кейінді, жоғарылы, езулік;

-лұқ [l'ɨuq°] – кейінді, жоғарылы, еріндік;

Езулік/еріндік белгілері (бір жұп) арқылы түрленеді.

-лық [lik] – кейінді, жоғарылы, езулік;

-лүк [l'ɨik'°] – ілгерінді, жоғарылы, еріндік;

Кейінді/ілгерінді, езулік/еріндік белгілері (екі жұп) арқылы түрленеді.

-лік [l'ik'] – ілгерінді, жоғарылы, езулік;

-лұқ [l'ɨuq°] – кейінді, жоғарылы, еріндік;

Ілгерінді/кейінді, езулік/еріндік белгілері (екі жұп) арқылы түрленеді.

-лік [l'ik'] – ілгерінді, жоғарылы, езулік;

-лүк [l'ɨik'°] – ілгерінді, жоғарылы, еріндік;

Езулік/еріндік белгілері (бір жұп) арқылы түрленеді.

-лұқ [l'ɨuq°] – кейінді, жоғарылы, еріндік;

-лүк [l'ɨik'°] – ілгерінді, жоғарылы, еріндік;

Кейінді/ілгерінді белгілері (бір жұп) арқылы түрленеді.

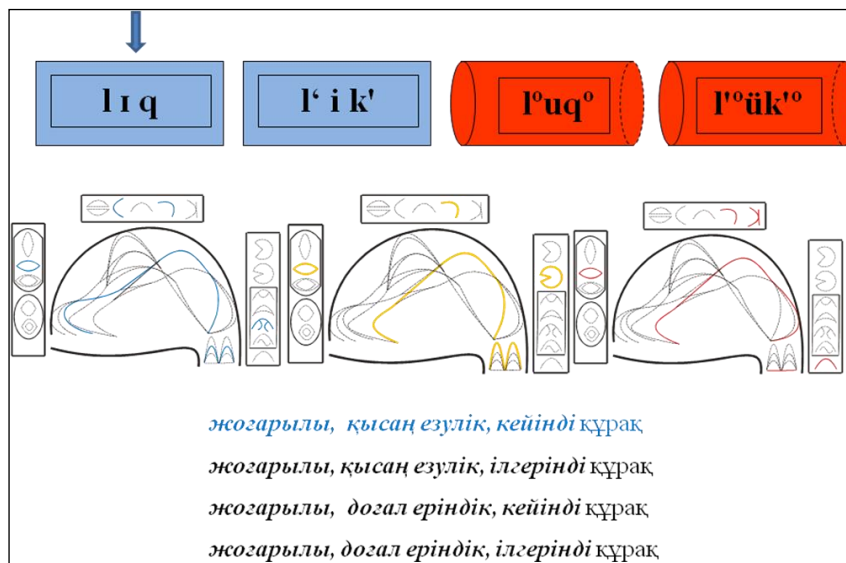
Заттекті жұрнақтардың **л[II]** талданымы оның еріндік түрленім үлгілерінің де қосымша жүйесіне ақиқат енетінін көрсетеді. Ендеше жұрнақтың барлық түрленім үлгілерін оқу-әдістемелік тұрғыдан ескеріп отыру керек болады.

Төменде көрнекілік ретінде интерактив слайд үлгілерін келтіріп отырмыз.

л[II] дауыссыз дыбысы тіл ұшы мен күрек тіс-қызыл иектің шегарасы арқылы жасалады. Жасалу орнына қарай *тіл ұшы* дауыссыз дыбыс болып табылады. **л[II]** дауыссыз дыбысы тіл ұшының күрек тіс-қызыл иектің шегарасымен тоғысып, екі жаны ашық қалады. Жасалу тәсіліне қарай *жанама жуысыңқы* дауыссыз дыбыс болып табылады. **л[II]** дауыссыз дыбысын айтқанда дауыс желбезегі мол

тербеледі, яғни мол қатысады. Дауыс қатысына қарай үнді (тербелімді) дауыссыз дыбыс болып табылады.

Жасалым белгілері: *тіл ұшы, жанама жуысыңқы, үнді* дауыссыз дыбыс.



[lɪq] үлгісінің моделі

Л^l – тіл ауыз қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай **жоғарылы** дыбыс болып табылады, ерін көлденең жазылып барып жасалады, ерін қалпына қарай **қысаң езулік** дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының кейінгі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай **кейінді** дауыссыз дыбыс болып табылады.

Дауыссыз тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қалпына қарай *қысаң езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай *кейінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы, қысаң езулік, кейінді* дауыссыз дыбыс.

Л^l[l'] дауыссыз дыбысы тіл ұшы мен күрек тіс-қызыл иектің шегарасы арқылы жасалады. Жасалу орнына қарай *тіл ұшы* дауыссыз дыбыс болып табылады. Л^l[l'] дауыссыз дыбысы тіл ұшының күрек тіс-қызыл иектің шегарасымен тоғысып, екі жаны ашық қалады. Жасалу тәсіліне қарай *жанама жуысыңқы* дауыссыз дыбыс болып табылады. Л^l[l'] дауыссыз дыбысын айтқанда дауыс желбезегі мол тербеледі, яғни мол қатысады. Дауыс қатысына қарай *үнді* (тербелімді) дауыссыз дыбыс болып табылады.

Жасалым белгілері: *тіл ұшы, жанама жуысыңқы, үнді* дауыссыз дыбыс.



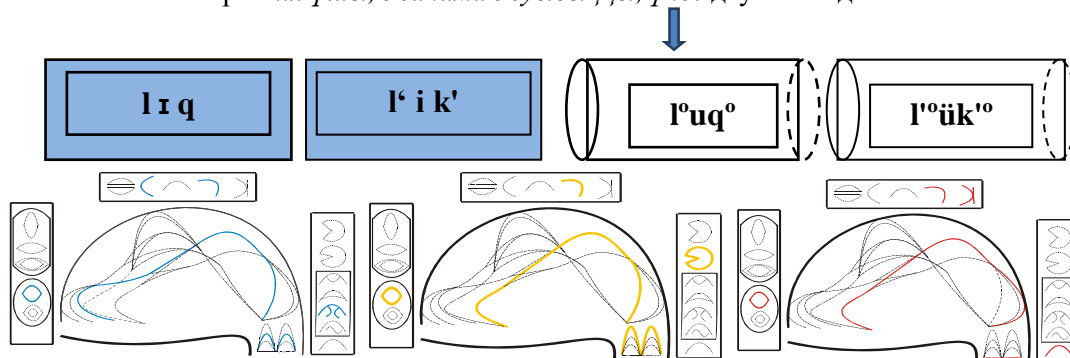
Л^l – тіл ауыз қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай **жоғарылы** дыбыс болып табылады, ерін көлденең жазылып барып жасалады, ерін қалпына қарай **қысаң езулік** дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының ілгері жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай **ілгерінді** дауыссыз дыбыс болып табылады.

Дауыссыз тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қалпына қарай *қысаң езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы*, *қысаң езулік*, *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Л⁰[l⁰] дауыссыз дыбысы тіл ұшы мен күрек тіс-қызыл иектің шегарасы арқылы жасалады. Жасалу орнына қарай *тіл ұшы* дауыссыз дыбыс болып табылады. Л⁰[l⁰] дауыссыз дыбысы тіл ұшының күрек тіс-қызыл иектің шегарасымен тоғысып, екі жаны ашық қалады. Жасалу тәсіліне қарай *жанама жуысыңқы* дауыссыз дыбыс болып табылады. Л⁰[l⁰] дауыссыз дыбысын айтқанда дауыс желбезегі мол тербеледі, яғни мол қатысады. Дауыс қатысына қарай *үнді* (тербелімді) дауыссыз дыбыс болып табылады.

Жасалым белгілері: *тіл ұшы*, *жанама жуысыңқы*, *үнді* дауыссыз дыбыс.



жоғарылы, доғал еріндік, кейінді құрақ

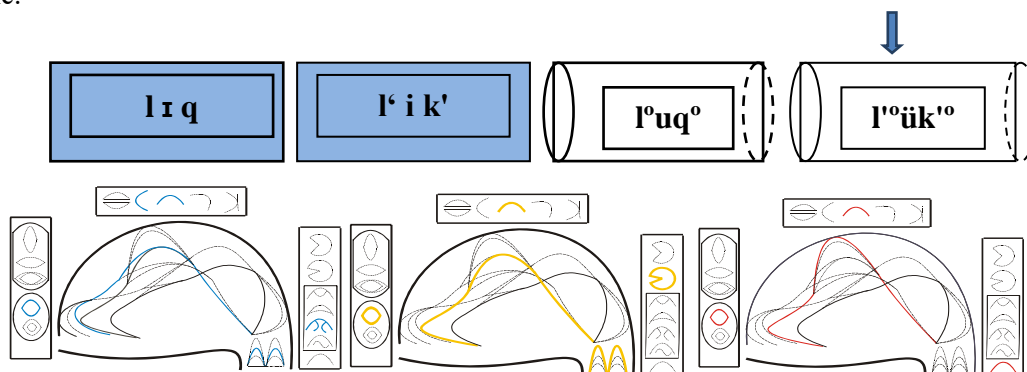
Ол өзінің күдіреттілігін, сұлулығын, даңқты екенін сезгендей еді.

Л^ʏ – тіл ауыз қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы* дыбыс баолып табылады, ерін дөңгеленіп барып жасалады, ерін қалпына қарай *доғал еріндік* дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының кейінгі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай *кейінді* дауыссыз дыбыс болып табылады.

Дауыссыз тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қалпына қарай *доғал еріндік*, тілдің көлденең қалпына қарай *кейінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы*, *доғал еріндік*, *кейінді* дауыссыз дыбыс.

Л⁰[l̥⁰] дауыссыз дыбысы тіл ұшы мен күрек тіс-қызыл иектің шегарасы арқылы жасалады. Жасалу орнына қарай *тіл ұшы* дауыссыз дыбыс болып табылады. Л⁰[l̥⁰] дауыссыз дыбысы тіл ұшының күрек тіс-қызыл иектің шегарасымен тоғысып, екі жаны ашық қалады. Жасалу тәсіліне қарай *жанама жуысыңқы* дауыссыз дыбыс болып табылады. Л⁰[l̥⁰] дауыссыз дыбысын айтқанда дауыс желбезегі мол тербеледі, яғни мол қатысады. Дауыс қатысына қарай *үнді* (тербелімді) дауыссыз дыбыс болып табылады. Жасалым белгілері: *тіл ұшы*, *жанама жуысыңқы*, *үнді* дауыссыз дыбыс.



жоғарылы, қысаң езулік, кейінді құрақ

жоғарылы, қысаң езулік, ілгерінді құрақ

жоғарылы, доғал еріндік, кейінді құрақ

жоғарылы, доғал еріндік, ілгерінді құрақ

Л' – тіл ауыз қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай **жоғарылы** дыбыс болып табылады, ерін дөңгеленіп барып жасалады, ерін қалпына қарай *доғал еріндік* дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының ілгергі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай **ілгерінді** дауыссыз дыбыс болып табылады.

Дауыссыз тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қалпына қарай *доғал еріндік*, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы*, *доғал еріндік*, *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Заттекті жұрнақтардың -Д тобы

Жұрнақтың:

-бастау *∂[d]* дыбысының негізгі жасалымы: жасалу орнына қарай – тіл ұшы, жасалу тәсіліне қарай – тоғысыңқы, дауыс қатысына қарай – тербеліңкі;

-келесі *ы[l]* дыбысының негізгі жасалымы: тілдің көлденең қалпына қарай – тіл арты, тілдің тік қалпына қарай – қысаң, ерін қатысына қарай – езулік;

-соңғы *қ[q]* дыбысының негізгі жасалымы: жасалу орнына қарай тілшік (тіл ортасы), жасалу тәсіліне қарай – тоғысыңқы, дауыс қатысына қарай – тербеліссіз.

Біз қарастырып отырған заттекті жұрнақтардың оқу-әдістемелік құрамы *-дық [dɪq]*, *-дік [d'ik']* деп екі түрі ғана ескеріледі. Ал қазақ орфографиясында ерін үндестігі ескерілмегендіктен оның ақиқат *-дұқ [d'ɔuq°]*, *дүк [d'ɔ'ik'°]* үлгілері қалыс қалып келеді. Соның нәтижесінде заттекті жұрнақтардың құрамы жартыкеш (төрт үлгінің орнына екі үлгі) көрсетіледі. Теория-практикалық, сондай-ақ оқу-әдістемелік тұрғыдан жаңсақ екенін ескеріп, заттекті жұрнақтардың ақиқат құрамын түгел қамтуға тырыстық: *-дық [dɪq]*, *-дік [d'ik']*, *-дұқ [d'ɔuq°]*, *-дүк [d'ɔ'ik'°]*.

Жалғаудың үстеме жасалым естілімі буын тұрқына түгел тән болады:

-дық [dɪq] үлгісінің жасалымы: жасалу орнына қарай – кейінді, тілдің тік қалпына қарай – жоғарылы, ерін қатысына қарай – езулік;

-дік [d'ik'] үлгісінің жасалымы: жасалу орнына қарай – ілгерінді, тілдің тік қалпына қарай – жоғарылы, ерін қатысына қарай – езулік;

-дұқ [d'ɔuq°] үлгісінің жасалымы: жасалу орнына қарай – кейінді, тілдің тік қалпына қарай – жоғарылы, ерін қатысына қарай – еріндік;

-дүк [d'ɔ'ik'°] үлгісінің жасалымы: жасалу орнына қарай – ілгерінді, тілдің тік қалпына қарай – жоғарылы, ерін қатысына қарай – еріндік;

Дыбыстың түрленім үлгілерінің арасындағы айырым-ортақ белгілер жүйесі күрделі болып келеді, өзара салыстырып шығайық:

-дық [dɪq] – кейінді, жоғарылы, езулік;

-дік [d'ik'] – ілгерінді, жоғарылы, езулік;

-дұқ [d'ɔuq°] – кейінді, жоғарылы, еріндік;

-дүк [d'ɔ'ik'°] – ілгерінді, жоғарылы, еріндік;

Кез-келген екі жұбы бір не екі айырым белгі арқылы түрленеді екен, бәріне ортақ бір жоғарылы белгісі бар. Әрбір жұбын жеке-жеке талдап өтейік:

-дық [dɪq] – *кейінді*, жоғарылы, езулік;

-дік [dik] – *ілгерінді*, жоғарылы, езулік;

Кейінді/ілгерінді белгілері (бір жұп) арқылы түрленеді.

-дық [dɪq] – кейінді, жоғарылы, *езулік*;

-дұқ [duq] – кейінді, жоғарылы, *еріндік*;

Езулік/еріндік белгілері (бір жұп) арқылы түрленеді.

-дық [dik] – *кейінді*, жоғарылы, *езулік*;

-дүк [dük] – *ілгерінді*, жоғарылы, *еріндік*;

Кейінді/ілгерінді, езулік/еріндік белгілері (екі жұп) арқылы түрленеді.

-дік [dik] – *ілгерінді*, жоғарылы, *езулік*;

-дұқ [duq] – *кейінді*, жоғарылы, *еріндік*;

Ілгерінді/кейінді, езулік/еріндік белгілері (екі жұп) арқылы түрленеді.

-дік [dik] – ілгерінді, жоғарылы, *езулік*;

-дүк [dük] – ілгерінді, жоғарылы, *еріндік*;

Езулік/еріндік белгілері (бір жұп) арқылы түрленеді.

-дұқ [duq] – *кейінді*, жоғарылы, *еріндік*;

-дүк [dük] – *ілгерінді*, жоғарылы, *еріндік*;

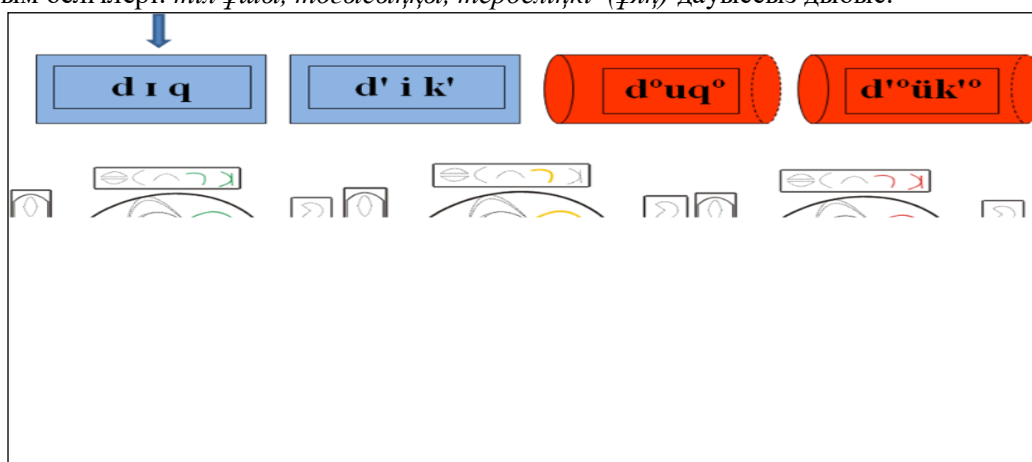
Кейінді/ілгерінді белгілері (бір жұп) арқылы түрленеді.

Заттекті жұрнақтардың **д[d]** талданымы оның еріндік түрленім үлгілерінің де қосымша жүйесіне ақиқат енетінін көрсетеді. Ендеше жұрнақтың барлық түрленім үлгілерін оқу-әдістемелік тұрғыдан ескеріп отыру керек болады.

Төменде көрнекілік ретінде интерактив слайд үлгілерін келтіріп отырмыз.

Д[d] дауыссыз дыбысы тіл ұшы мен күрек тіс-қызыл иектің шегарасы арқылы жасалады. Жасалу орнына қарай *тіл ұшы* дауыссыз дыбыс болып табылады. **Д[d]** дауыссыз дыбысы тіл ұшының күрек тіс-қызыл иек шегарасымен тоғысуы арқылы жасалады. Жасалу тәсіліне қарай *тоғысыңқы* дауыссыз дыбыс болып табылады. **Д[d]** дауыссыз дыбысын айтқанда дауыс желбезегі жартылай тербеледі, яғни жартылай қатысады. Дауыс қатысына қарай *ұяң* (тербеліңкі) дауыссыз дыбыс болып табылады.

Жасалым белгілері: *тіл ұшы, тоғысыңқы, тербеліңкі (ұяң)* дауыссыз дыбыс.



[d i q] үлгісінің моделі

В статье предлагаются интерактивные модели, отражающие специфику созвучно – гармоничных суффиксов казахской фонетики.

The article offers interactive models reflecting the specificity of consonant – harmonious suffixes of Kazakh phonetics.

ӘОЖ 81.11

Ә. Әбсаттар

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
Алматы, Қазақстан

ХАЛЫҚ ӘНДЕРІ ДИСКУРСЫНДАҒЫ «ТУҒАН ЖЕР» КОНЦЕПТІНІҢ БЕРІЛУІ

Мақалада «Туған жер» концепті басқа концептілермен сабақтастықта қарастырылған. «Туған жер» мәнін білдіретін қолданыстардың концептіленуі когнитивті семантика тұрғысынан сипатталады. Сол себепті ән дискурсы туған жерге деген қатынасты білдіретін көңіл күйді жинақтайтын, сақтайтын, жеткізетін құрал ретінде көрінеді.

Түйін сөздер: халық әндері, туған жер, концепт, тіл, мәдениет, дискурс, ұлттық ерекшелік, діл.

Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында: «Әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодынды сақтай білу... Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда, ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс», – деген болатын. Бұл орайда халық әндерін тереңнен тамыр алған рухани код ретінде қарастыруға әбден болады.

Бүгінгі таңда антропологиялық бағыттағы зерттеулердің жандануының нәтижесінде адамға ерекше мән беріліп, адамның тікелей қатысы бар, адам тұтынатын тіл мен мәдениет сабақтастыққа қарастырыла бастады. Ән дискурсында вербалды, бейвербалды құралдар қатысады. Онда семиотикалық код көрініс табады. Ән мәтінінің конститутивті сипаты ретінде когерентті байланыс, диалогтік сипат, модальділік, алуантүрлілік, біреуге бағытталғандық, аудиторияның ауысып отыруы сияқты белгілерді атауға болады.

Ән дискурсында адамның көңіл күйі ғана беріліп қоймайды, сонымен қатар коммуникативті қатынас та орын алады. Яғни, әнші әнді орындау барысында әннің сөзіне, әуеніне байланысты өзінің ішкі сезімін білдіріп, орындаушы мен автор жымдасып, тұтас әлемге айналады. Ән салу барысында әнші тыңдаушымен байланысқа түсіп, диалог орнатқандай болады. Қазақтың ауызша дамыған тілін арнайы зерттеген академик Р.Сыздық айтыс өнерінің ерекшелігін көрсете отырып, былай дейді: «Көркем сөздің ауызша туатын қай түрінде болсын, айтушы мен тыңдаушының арасында, философтардың пайымдауынша, «іштесу» деп аталатын (профессор Қанат Нұрланова ұсынған термин) психологиялық әрекет пайда болады. Тыңдаушы айтыста туып жатқан тапқыр ой мен әсем сөздерді өзі қоса жасасып отырғандай, іштей жақындасады. Мұны тыңдаушы дыбыспен де (*Ва пәлі!*, *Айтма тус!* деген сияқты), қимылмен де (қол соғып, аяғын тарсылдатып, ұшып түрегеліп дегендей) білдіріп жатады. Бұл – іштесудің сыртқы көрінісі. Ал ішкі психологиялық қабысуда тыңдарман өзі де бүтіннің бөлшегі болып отырғанын сезеді, бірақ бұл сезім санадан тыс жүріп жатады. Айтыс барысында тыңдаушы орынды ой, әсем тіл әлеміне осылайша еніп қана қоймайды, енді өздері айтыскерлерге әсер етеді: оларды шабыттандыра түседі, арқаларын қоздыра түседі, бейнелеп айтсақ, айтыскерлер мен тыңдармандар бір-бірімен іштей табысып, бір-біріне шырақ жағып, сәуле түсіреді» [1, 82]. Ғалымның бұл пайымын ән дискурсына қатысты да айтуға болады. Әнді орындау барысында әншінің даусына сүйсінген халық «Бәрекелді!», «Шап!», «Әйт!», «Жарайсың!» т.с.с. түрінде қолпаштап, демеу білдіріп отырады. Бүгінде күй тыңдаған кезде де рақаттанған, күйге елтіген жігіттер қиқулап, жан-жақтан дауыс қосып отырады.

Техника дамып, кез келген әнді қалаған кезімізде тыңдауға мүмкіндік мол болып отырса да, халық сүйікті әншілерінің концертіне қалмай барады. Кейде билет табылмай, зал толып кетіп жатады. Сол себепті әншілер («Музарт» тобы, «Жігіттер» квартеті т.с.с.) бір күнде екі концерт те береді. Кейде теледидар, радио, магнитофоннан тыңдағаннан гөрі көзбе-көз отырып тыңдаған әлдеқайда әсерлі болатыны, теледидар, радио арқылы берілген кезде техниканың әсерінен музыканың әдемі иірімдері жұтылып кететіні туралы сөз болады. Әрине, ол жағы да бар. Сонымен қатар тағы бір сыры – әнші мен көрерменнің, орындаушы мен тыңдаушының іштесуінде, жымдасуында. Бірақ оны көпшілік ескере бермейді. Осыған байланысты профессор Р.Сыздық айтысты тамашалаушылар «сөз өнерін тудырушы тұтастықтың бір сыңарымын» дегенді саналы түрде біліп бармайтынын, «жақсы пікір, өткір сын, сөз шұрайын естимін» деп баратынын, жүрегіннің түкпірінде жатқан бір рухани күшті іздеп баратынын ескерте келіп: «Қазіргі қазақ айтысы – үгіт-насихат құралы емес (мұны баспасөз бен радио, телехабарлар, әр алуан сипатта жүргізіп отыр), адам баласының бойындағы дарын түрлерін көрсететін қарекет, қазақ тілінің күш-қуатын көрсететін амал, қазақ сөзінің құдіретін күшейтуге тәрбиелейтін тәсіл, қысқасы, қалың жұртшылықты, әсіресе жастарды ақылды, білімді сөз бен әдемі, әсерлі сөзге баулитын күш деп тану керек, әрі қарай жалғастыру керек, дамыта түсу керек», – деп жазады [1, 85].

Айтыс импровизацияға құрылғандықтан, тыңдаушы айтысушылардың не дейтінін алдын ала білмейді. Айтыскер тыңдаушының ойындағысын жеткізген кезде ол қолпаштап, бір серпіліп қалады. Өзі байқамаса да, тыңдаушы да өз кезегінде бірге айтысып отырады. Сол себепті «былай деуі керек еді», «былай деп жауап беруі керек еді!» деп өз ойын білдіріп жатады. Ал әнді тыңдап отырған көрермен әннің әр сөзін жатқа білуі де, қосылып әндетіп отыруы да мүмкін. «Музарт» тобының концертіне барған көрермендер әнді бірге орындап, әншілер кейде өздері айтпай, залға кезек беретін кездері де болады. Мұндай сәттер үнемі, кез келген әншінің концертінде бола бермейді. Әнді тыңдап, еліткен, әншінің орындау шеберлігіне тәнті болған тыңдаушылар ғана әншімен іштесіп, біртұтас болып кетеді. Әйтпесе «әп-әдемі ән еді, сақау келіп бүлдірді» дегендей, қазақта әннің орындаушысына, әншіге қатаң талап қойған. Қытайда өнер көрсетіп, бүкіл әлемді тамсандырған Димаш Құдайбергеннің орындау шеберлігіне тәнті болған тыңдаушылар әнді орындап жатқан кезде қалай әсерленгенін теледидардан анық көрсетті, әншінің даусын тағы да естігісі келген тыңдаушы қауым Димаш ән салатын күндері Қазақ жеріне арнайы келгенінің де куәсі болдық. Концертте тыңдаушыға сүйсінген жұрттың қол соғып, құрметтеп, әншіні қайта-қайта шақыруы немесе ән салып жатқан кезде кетіп қалуы орын алып жатады. Бұл – әннің тыңдаушыға қаншалық өтімді болғанының, қаншалық ұнағанының көрінісі.

Бұл орайда тыңдаушы үшін әншінің даусы, орындау шеберлігі қаншалық маңызды болса, әнші үшін де тыңдаушының қаншалық қабылдағаны, әсерленгені өте маңызды. Көрермен қолдау білдіріп, қолпаштап отырса, әнші бұрынғыдан бетер шабыттанып, барын салады. Зал өз деңгейінде қабылдамай жатса, әншінің де құштарлана қоюы екіталай. Бұл жағынан да, ән мен айтыстың ортақ тұстарын байқаймыз: «Мұндай «іштесудің» мәнін, бар-жоғын әсіресе айтысып отырған ақындар жақсы сезеді. 1995 жылы Абайдың 150 жылдығын Абай ауылында, Қарауылда тойлағанда ұйымдастырылған айтыс ашық аспан астында өтті. Айтысушылар Қарауылтөбенің етегінде, арнайы жасалған «сахнада», ал тыңдаушылар төбенің үстінде алыстау жерде отырып тамашалады. Осы айтыста бас бәйгені жеңіп алған Мұхамеджан Тазабеков бір сөйлегенде ол айтыста үлкен шабыт шақыра алмағанын айтты. Өйткені «тыңдаушылар өте қашық отырды, жүздерін көре алмадық, олардың біздің сөздерімізді қалай қабылдап жатқанын сезбедік», – деген еді. Демек, аса күшті «іштесу» болмапты. Іштей ұғынысудың айтыскерлер үшін мәнінің зор екенін Алматыда үлкен залда өткен бір айтыста ақындардың аузынан тағы естіп едік. Іштей табысуды жақсы сезінген Мұхамеджан:

Біздердей айтушыда арман бар ма,
Сіздердей тыңдаушыға тап келгенде, –
дей келіп, тыңдаушылардың реакциясына өзінің разы болғанын:
Топқа түсіп көңілім бір ашылды-ау,
Тобылғының суына шомылғандай, –
деп білдірген-ді [1, 75].

Әннің әсерлі болуы үшін әншінің шеберлігімен қатар әннің тақырыбы, мазмұны да өте маңызды. Өзге елде атамекенін аңсап жүрген қандастарымыз үшін туған жер туралы әндер ерекше әсерлі болады (әрине, «өз елінде жүрген қазақтар ондай әндерден әсерленбейді» деуге болмайды). Туған жер туралы әнді естіген қандастарымыздың, әсіресе егде тартқан, жасы келген қариялардың көзіне жас алып, көңілі босаған, тіпті ағыл-тегіл жылаған кездерін де көрдік. Себебі тыңдаушы әннің мазмұнына сүйсініп, әннің сөздері көңіл қылымен сәйкес келіп, қиналыс-күйзелісін дөп басқан тұста сол әнді өзі айтып жатқандай, сол сөздер өз жанынан шығып жатқандай әсерде болады.

Әннің құдіретін түсінбеген тыңдаушы үшін, көбінесе жастар үшін туған жер туралы әндер кейде әсер етпей де жатады. Мысалы:

Бозбеткейлім-ай, ендеше, бозбеткейлім, ахау,
Бозбеткейден-ай, ендеше, мал кетпейді-ай.
Қоғалы-ай,
Қоңыр салқын,
Малға жай.
Шөбі жұмсақ-ай шаруа, шөбі шүйгін, ахау,
Бағланы мыңғырған жер жетпейді-ай,
Қоғалы-ай,
Қоңыр салқын,
Малға жай, –

деген өлең жолдарында жай ғана күнделікті күйбең тірлік қана суреттелгендей көреді. Сол көріністің авторға, әншіге қаншалық маңызды, әсерлі екенін түсінбейді. Кейде әншілер де ән мәтінінің байыбына бара бермей, әннің экспрессиясын жеткізе алмай жатады. Себебі олар әннің кодын білмейді, түсінбейді. Осыған байланысты филология ғылымдарының докторы, профессор З.Қ.Ахметжанова: «Қазақ тілінің концептуалды жүйесін білмегендіктен, жастар қазақ халқының салт-дәстүрін ескіліктің сарқыншағы ретінде қабылдап, теріс бағалайды. Жалпыадамзаттық, әлемдік мәдениеттің бөлшегі болып табылатын ұлттық мәдениеттің терең, философиялық мәнін жас буын өкілдері түсіне алмай жүр», – деп жазады [2, 175]. Ғалымның бұл ойын салт-дәстүрге ғана емес, халық әндеріне қатысты да айтуға болады.

Қазақтың халық әндері ұлттық кодты сақтайды. Халық әндерін лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан зерттеуде мәдени кодты айқындау мақсат етіледі. Тіл мен мәдениеттің өзара қатысын зерттеуде лингвомәдени құндылықтардың маңызды орын алады. Лингвомәдени құндылық дегеніміз – халықтың эстетикалық құндылығы көрініс табатын, мәдени коннотациясы бар тұрақты тілдік жүйе. Бұл орайда қазақтың халық әндері лингвомәдени құндылыққа жатады. Лингвомәдени құндылық ретінде тану үшін:

- онда мәдени коннотация болуы керек;
- тілдік материалда эстетикалық, жалпыадамзаттық, маңызды мәдени ұғым болуы керек;
- мәдени маңызы жоғары аямен сәйкес келуі керек;

- халықтың мәдени жадында жүйелі түрде орныққан тұрақты сипаты болуы керек.

Қазақтың халық әндері бұл талаптарға толық сәйкес келеді: халық әндері қазақтың ұлттық қазынасына, мәдени қорына жатады. Кейде әннің мәтінінде басы артық сөздер қолданылғандай әсер қалдырады. Мысалы:

. Қаратаудың басынан көш келеді,
Көшкен сайын бір тайлақ бос келеді,
Ел-жұртынан айрылған жаман екен,
Қара көзден мөлтілдеп жас келеді...
Айдап салдым жылқымды ошағанға,
Салсам құрық жетпейді қашағанға
Аулың шалғай кеткенде, беу қарағым,
Нендей медет етейін жасағанға...

Басында биік таудың мұнары бар,
Мойнында көк бестінің тұмары бар, әпитөк.
Құрбылар, бұл қалай деп сөге көрме,
Ғашықтың тарқамаған құмары бар, әпитөк...

Басынан Алатаудың арша ап жүрмін,
Аршамды көтере аямай шаршап жүрмін.
Белгісі шаршағанның осы емес пе,
Достарды өздеріндей аңсап жүрмін.

Әннің мәтіндеріндегі алғашқы екі жолдары басы артық, өлең үшін мүдде қажетсіз дүние болып көрінеді. Қ.Жұбанов «Абай – қазақ әдебиетінің классигі» деп аталатын мақаласында Шора батырдың еліне қайтқысы келгенін білдіру үшін:

Арғымақ, үйірін сағынар,
Сағынғанда не қылар?

Тұяғын тартып қағынар...–

түрінде 30 жолдық өлеңмен келтіретінін ескерте келіп, мұнда «батырдың айтайын дегені – «ниет қылдым еліме» деген өлең жол, елін сағынғандығы, арғымақтың үйірін, сұңқардың ұясын, қараша қаздың көлін, жалпы ер жігіттің елін сағынатындығы, олардың қайсысы қалай сағынатындығы, қалай тыпырлайтындығы негізгі тақырыпқа керек те емес. Айтпақшы сөзі – ол емес. Сондықтан мұның бәрі де «басы артық қыстырма әңгіме болып шығады», – деп жазады [3, 266-267]. Ғалым мұндай «басы артық» қолданыстар тілдің көркемдік құралы, ауызша дамыған әдеби тілдің, әсіресе ауыз әдебиеті үлгілерінің тілдік сипаты екенін дәлелдейді.

Академик Р.Сыздық XIX ғасырдың I жартысында айтылмақ ойға қатысы шамалы «басы артық» әшекей эпитеттердің азая бергені сияқты өлең сөздердің алғашқы екі жолының айтылмақ ойға қатысы жоқ, басы артық дүниелер болып берілетін амалдың өте сирек ұшырасатынын, онда да Біржан сал, Ақан сері сияқты әрі композитор, әрі ақын өлең және ән-сазды ұластырған, үйлестірген ақындарда кездесетінін ескерте келіп:

«Жамбас сипар» деген өлеңінің алғашқы
екі жолы ақынның айтпақ ойынан тыс артық
сөздер болып келеді.

Ұшына орамалдың түйдім сусар,

Көп жылқы көк алалы көлде жусар.

Бұл «мағлұматтың» кейінгі екі жолдағы:

Кешегі ел қыдырған есер шақта

Ән еді Біржан салған «Жамбас сипар», –

деген ақынның негізгі айтпағына мағына жағынан жанаспайтын «тегін мәліметтер». Келесі бір «Көкек» деген өлеңінде бастама жолдарында «басы артық», бөлек тұрған қоспа:

Аты жоқ құс болады көкек деген,

Алдында терезенің секектеген, –

деген «мәліметтің» соңғы жолдардағы:

Ойымда үш ұйықтасам, бар ма менің

«Біржанның атақты
Айрылып сені, сәулем, кетед деген, –
өкініш-назына еш қатысы жоқ, «бұл
өкініш-назға терезенің алдында секектеген
көкектің не қатысы бар?» – деп танысың.

Әрине, мұндай «артық сөзділік» амалы көп емес, 2-3 өлеңінде ғана кездеседі. Бұл жерде басы артық өлең жолдары – Біржанның ақындығының ақаулығы емес, ауызша туып, ауызша айтылып жеткізілетін сөздің (өлеңнің) ежелден бар шартты белгісі: айтушы (ақын) сөзіне назар аудартып немесе тыңдауға дайындап алу үшін қызмет етіп тұрған қаратпа сөздер», – дейді [1, 75].

Туған жер туралы халық әндеріндегі кейде топонимикалық атаулар, жер-су атаулары кездеседі. Мысалы:

Іле деймін, ендеше, Іле деймін, жан сәулем.
Өте шықсам Іледен, міне деймін, еркем-ай.
Кісі жары кісіге жар болмайды,
«Өз жарыңның тілеуін тіле», – деймін, еркем-ай.

Ана тау мен мына тау төтелейін-ай,
Түйе басын маған бер жетелейін,
Жетіарал жерім-ай,
Сауық сайран елім-ай.

Ахау, Семей! Тіл мен көмей,
Басылмас жанған жүрек сәулем келмей.

Шөбі шүйгін төменгі көк қабақтың,
Қызы сұлу болады Көксадақтың, угай-ай.
Өлең, даусын сағынып жүргенімде
Дауысы қайдан шығады ақ тамақтың,
угай-ай.

Туған жер туралы әндерде негізінен туып-өскен жерге, атамекенге деген сағынышқа құрылған:

Ата-анам, ақ батаңды аттап кеттім,
Тентек ел талқысына тастап кеттім.
Болсам да шұбар жылан іштен шыққан,
Қарғамас деген сенім сақтап кеттім.
Қарғама, жалғзыңды-ай!

Туған ел, амандасам жас-кәріңе,
Бірге өскен құрбы-құрдас, дос бәріңе.
Жарасқан әзіл-сауық аға-жеңге,
Аласың мені не деп естеріңе!
Туған жер, енді аман бол!

Ауылым көшіп барады Алмалыға,
Кім көнбейді тағдырдың салғанына.
Көрмегелі көп айдың жүзі болды,
Ата-анамның хабарын алмағалы.

Туған жердің сағынып топырағын,
Көз алдыма келеді сол тұрағым.
Ата-анамды аяулы аңсағанда,
Ақ бөпемді аялап отырамын.

Туған жер туралы әндердің ортақ лейтмотиві – онда ғашық сыры шертіледі. Алғашқы екі жолда туған жер туралы сөз болғанмен, ол кейін ғашық жарға деген сағынышымен, сезімімен ұласып жатады:

Қаратаудың басынан арша ап жүрмін,
Көтере алмай аршамды шаршап жүрмін.
Шынар-ай, әркім бір сізге құмар-ай,
Қайткенде көңілім тынар-ай.

Мал жақсы жылқы деген бағып жүрсе,
Мойнына үкі-тұмар тағып жүрсе.
Ішінен бір жорғаны таңдап мініп,
Ауылына Қамажайдың барып жүрсе.
Мұндай өлендерде туған жерге деген сағыныш пен ғашық жарға деген сүйініш қатар беріліп, параллелизм түзеді:

Арғы жағы Еділдің, бергі жағы,
Жағасында жайқалған жапырағы.
Үкілім-ай, көкем-ай,
Сағындым, сәулем, бір сені ойлап-ай.

Баянауыл басынан бұлт кетпес,
Қиядағы түлкіге құсым жетпес.
Ақбоз үйдің сыртынан шығарып сап,
Қош, ағатай, дегенің естен кетпес.

Тау басында аршасы,
Басына бұлбұл қонсашы.
Оймақ ауыз, күлім көз,
Жарым сіздей болсашы.

Мұндай әндер көбінесе ақынның ішкі толғанысына құрылып, өмірдің өткіншілігі туралы философиялық ой түйеді:

Өтіп дәурен бара жатыр,
Сіз бен бізге білінбей-ау...

Боз жорға, жорғаңа бас, алдыңда ел жоқ,
Ішетін шөлдегенде айдын көл жоқ.
Алыстан ат терлетіп келгенімде,
Ат ұстап, қарсы алатын бұраң бел жоқ.

Есіктің алды тал-қайың,
Басыңда тұрмас жаз дәйім.
Қалқатай еске түскенде,
«Сары бидай» әнін,
Сағынып сонда салғаным.

Сусамыр – елдің жайлауы,
Өмірдің бар ма байлауы?!
Күнде мұндай кезіміз келе бермес,
Айтып өлең кетейін өзіңе мен.
Күнде мұндай мереке бола бермес,
Айтып өлең кетейін осы бүгін.
«Қолда барда алтынның қадірі жоқ»,
Қолдан шығып кеткен соң өкіндім-ай.

Ғашық жарға деген сезім, ілтипат немесе қыздың жігітке деген ықыласы бейвербалды тәсілдермен де беріледі:

Дәйім менің мінгенім құла қасқа, құла қасқа,
Таудан соқпақ салдырдым құламасқа-ай.
Ауылың алыс кеткенде құрбыластар,
кұрбыластар,

Бет орамал беріп кет жыламасқа-ай.

Қарағым-ай,
Қырға шығып
Жолыңа қарадым-ай.

Сырттай ғана өзінді білуші едім,
Әдейі арнап аулына келдік деймін.

Баянауыл басында балалы құр,
Бір сөз айтам, қалқатай, мойныңды бұр.
Ауылыңның тұсынан аттанғанда,
Ақбоз үйге сүйеніп қара да тұр.

Бұлт арылмай қойды ғой бастан, шіркін,
Сенсіз өмір секілді жалған, шіркін.
Ат арытып алыстан келгенімде,
Кер маралдай керіліп тұрсаң, шіркін.

Сонымен, туған жер туралы халық
әндері көбінесе ғашық жарға деген сағыныш,
өмірдің өткіншілігі, елінен, туған жерінен
айырылған боздақтардың аянышты халі, ата-
анасынан ажырап, алысқа ұзатылған қыздың
сағынышы т.с.с. сезім иірімдерімен
сабақтасып, астарласып беріледі. Халық
әндерінде көңіл күйді жеткізу үшін одағайлар
көптеп қолданылған:

Маусым-мамыр болғанда, маусым-
мамыр,ахау,
Мал құдықтан су ішер абыр-сабыр-ай...

Жетіарал, жерім-ай,
Сауық сайран елім-ай...

Жиі кездесетін одағайлардың қатарында
«Әу!»), «Беу!»), «Ахаву!»), «Ау-хау!»), «Ай-
хай!»), «Шіркін!»), «еу!»), «ей!» т.с.с. атауға
болады. Бір буыннан тұратын, түбір одағайлар
омофондық қызмет атқарып, қуанышты
жеткізу үшін де, іштегі зар-мұңды жеткізу
үшін де қолданылған. Сонымен қатар
ойпырмай, ойпырмау, апырмау, айпырмай
т.с.с. функционалды қызметіне өзгеріске түсу
нәтижесінде пайда болған тілдік бірліктер,
функционалды деривация көңіл күйді білдіру
үшін көп қолданылады. Кейде ән мәтініндегі
қайталамалар да көңіл күйді білдіру үшін,
тыңдаушы назарын аударту үшін жұмсалады:

Аяғыма кигенім, былғары етік, сәулем-
ай,
Табанымнан барады, ызғар өтіп, сәулем-
ай.
Жақсы болсаң келерсің судан өтіп,
сәулем-ай,
Жаман болсаң қаларсың суға кетіп,
сәулем-ай.

Ана бетпен жол еді мына бетке,
Сөйлеспедім өзіңмен шығып шетке,
еркем-ай.
Қайсыбірін айтайын, ай-ау, сәулем.
Енді кетіп барарсың тұрмай сертте,
еркем-ай.

Шөбі шүйгін төменгі көк қабақтың,
Қызы сұлу болады Көксадақтың, угай-
ай.
Өлең, даусын сағынып жүргенімде
Дауысы қайдан шығады ақ тамақтың,
угай-ай.

Басында биік таудың мұнары бар,
Мойнында көк бестінің тұмары бар,
әпитөк.
Құрбылар, бұл қалай деп сөге көрме,
Ғашықтың тарқамаған құмары бар,
әпитөк...

Оралыңның барында ойна да күл, угай-
ай,
Өлгеннен соң адыра қалар тұлға, угай-
ай...

Қарағым-ай,
Қырға шығып,
Жолыңа қарадым-ай...

Жирен тай ма, ақ тай ма, қызыл тай ма,
Айдап салсам жатады терең сайда,
сөйле, қалқам-ай.
Айтар болсаң сөзіңді бүгін айтшы,
Бүгіннен соң бір ауыз сөзің қайда, сөйле,
қалқам-ай...

Арамызда Төлеген көп жыл өтті, ахау,
Нелер келіп бұл басқа, нелер кетті,
әгугай.
Арада өткен сегіз жыл сергелдеңде, ахау,
Хабар айтып жіберсең нең кетеді-ай,
әгугай!

Мұндай қолданыстар ән дискурсының
міндетті бөлшегі іспетті. Ол әнге ырғақ пен
әуезділік үстеп, көңіл күйді жеткізеді. Көңіл
күйді жеткізу үшін тілдік санада дәстүрлі
символ-метафоралық айшықтар мен тұрақты
тіркестер қалыптасқан:

Шыңында өскен асқардың сен бір
шынар,
Бір өзіңе, қалқатай, болдым құмар.

Бұраң бел, көкем-ай,
Қасы, көзі қиылып
Қай жерде отыр екен-ай.

Оралыңның барында ойна да күл, угай-ай,
Өлгеннен соң адыра қалар тұлға, угай-ай.
Қанша ауыл қанша жер кезсем-дағы,
Сұлу жанды өзіндей көрмедім-ай.

Біздің ауыл сұрасаң Белтұрғанда,
Биік ағаш солқылдар жел тұрғанда.
Күн мен айын басқаның мен қайтейін,
Тал шыбықтай солқылдап сен тұрғанда.

Арада өткен сегіз жыл сергелдеңде, ахау,
Хабар айтып жіберсең нең кетеді-ай,
эгугай!

Сары ағаш сазға біткен секілденіп,
Қай жерде отыр екен бұраң белім.

Коммуникация барысында концептуалды метафоралардың қолданылуы тыңдаушылардың, орындаушылардың тілдік санасындағы когнитивтік модельдерді көрсетіп, олардың дүниетанымын, эмоционалды концептіні осы ұлт өкілдерінің қалай қабылдайтынын, таным-түсінігін де көрсетеді. «Туған жер» эмоционалды концептіне зоонимдер, колоронимдер де арнайы мақсатта қолданылады.

Ай қабақ, алтын кірпік, қызыл ерін,
Кел десең, неге аяйын аттың терін.

Сары ағаш сазға біткен секілденіп,
Қай жерде отыр екен бұраң белім.

Халық әндерінің тілі эстетикалық құндылыққа толы. Сондықтан ән мәтіні көркем құндылыққа жатады. Қазақтың халық әндері мәдени коннотацияға бай, онда Жаксы көрдім-ей өзінді бауырдан-ай, бұраң бел.

Біздің ауыл сұрасаң Белтұрғанда,
Биік ағаш солқылдар жел тұрғанда.
Күн мен айын басқаның мен қайтейін,
Тал шыбықтай солқылдап сен тұрғанда.

Тауға шықсам сайрайды тау кекілік,
Қар жауғанда қалады жол бекіліп, сөйле, қалқам-ай.
Тісің науат болғанда, тілің – шекер,
Қабағыңнан тұрады нұр төгіліп, сөйле, қалқам-ай.

Байқап отырғанымыздай, ән мәтінінде метафора (*кеудесі жақсылардың – алтын сандық; тісің науат болғанда, тілің – шекер; шыңында өскен асқардың сен бір шынар; ақ көңіл ағызайын әннің майын*), теңеу (*адасамын, айнамау, ойларыма ормандай, қан тамырдай жолдар, жас дәурен шалқып жатқан айдындайын; тал шыбықтай солқылдап сен тұрғанда*), эпитет, синекдоха (*бұраң бел*) қолданылған. Мұндай бейнелі қолданыстар әннің мәтіндерінде көптеп кездеседі.

Қорыта айтқанда, қазақтың халық әндері бейнелі қолданысқа толы. Онда айтылатын ой астарлап жеткізіледі. Көркем айшықтар эстетикалық қызмет атқарады. Халық әндері мәдени, стильдік, бейнелі, эмоционалды-экспрессивті компонентке бай. Халық әндерін көпшілік қауым сүйсініп тыңдайды, қайта жаңғыртып, көненің көзіндей сақтап қалуға тырысады. Яғни, халық әндерін бағалау тәсілдері, оның критерийлері қоғамдық санада түпкілікті орныққан.

денотативті, бейнелі қолданысты тілдік бірлік көп:

Кеудесі жақсылардың – алтын сандық,
Сандықты кілт болмаса кім ашады!

Барайын десем жер шалғай,
Бармайым десем болмайды-ай.
Адасамын, айнамау,
Ойларыма ормандай.

Барайын десем – жер шалғай,
Бармайын десем – ел қандай.
Қарайлаумен жүрсің бе,
Қан тамырдай жолдарға-ай.

Ақ көңіл ағызайын әннің майын,
Жас дәурен шалқып жатқан айдындайын.
Астынан алты қырдың шыққан даусым,
Жетсе екен құлағына қалқатайдың.

Шыңында өскен асқардың сен бір шынар,
Бір өзіңе, қалқатай, болдым құмар.

Бұраң бел, көкем-ай,
Қасы, көзі қиылып
Қай жерде отыр екен-ай.

Бір қамшым бар-ей қолымда жез бауырдан,
Кірсем шыққым-ей келмейді қызды ауылдан, бұраң бел.
Аулың алыс кеткендей-ей, қарағым-ай,

Пайдаланылған әдебиет:

1. Ауызша дамыған қазақ әдеби тілі. – Алматы; Дайк-Пресс, 2014. – 206 б.
2. Ахметжанова З.К. Ядерные концепты казахской культуры как основа казахской языковой картины мира // Этнос және тіл. Академик Ә.Қайдардың 85 жылдық мерейтойына арналған халықар. конф. материалдары. – Алматы, 2009. – 175-179 б.
3. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 2010. - 266-267-б.

В статье рассмотрены связи концепта «Родина» с другими концептами. Концептуализация эмоции «Родина» характеризуется с позиций когнитивной семантики, поэтому в данной статье песенный дискурс рассматривается как средство хранения, накопления, трансляции и экспликации эмоции.

In the article the connections of the «Homeland» concept with other concepts are considered. The conceptualization of the emotion «Homeland» is characterized from the standpoint of cognitive semantics, therefore in this article song discourse is considered as a means of storing, accumulating, broadcasting and explicating emotions.

УДК 81'366

А.А. Байбатырова
ЕНУ им. Л.Н.Гумилева
Астана, Казахстан
baibatyrova.a@yandex.kz

BOOSTING AND HEDGING AS METADISCURSIVE STRATEGIES FOR INDICATING A GAP IN THE PREVIOUS RESEARCH

This article focuses on the boosters and hedges as metadiscursive strategies for indicating a gap in the previous studies and as the authorial persuasive tools for promoting the research. The study utilizes the quantitative and qualitative approaches to the analyses of articles from high impact-factor journals. The results of the quantitative analysis suggest that the authors employ considerably more boosters than hedges, which can be explained by the rhetorical function of the 'indicating a gap' step, i.e. emphasizing the shortcomings and other weaknesses in the literature on the topic under consideration. On the other hand, the qualitative analysis also proves that the authors of the articles attempt to use both metadiscursive means to conform to the genre requirements and discursive community expectations of holding a due balance in advancing their claims.

Key words: metadiscourse, booster, hedge, indicating a gap, rhetorical strategy, step.

The research article takes a pertinent position in research publications, and viewed as the main means for the dissemination of knowledge, the promotion of claims and their ratification. The rhetorical structure of the article and its linguistic shape along with the authorial persuasive stance are largely influenced by the expectations of the research community and discipline gatekeepers. The prominent tools for promoting the claims are to be the metadiscursive devices among which are boosters and hedges. They assist in presenting the finding by making the discourse more convincing and acceptable by the audience. They are also considerably effective in positing the gaps or limitations in the previous research for the author to attribute more importance to the present study. This article focuses on the metadiscourse which emphasizes the weaknesses in the literature on the topic matter under consideration.

Generally, metadiscourse in academic research has been well documented in different studies under various terms as attitude [1], epistemic modality [2], evaluation [3], [4], [5], appraisal [6], [7], and metadiscourse [8]. All these terms denote diverse devices utilized by authors to articulate their stance which is defined as “the ways authors project themselves into their texts to communicate their relationship to subject matter and the readers” [9, 10] to be a “community recognized personality” [10, 176]. A remarkable part of the metadiscourse means is occupied by hedges and boosters that have been extensively studied and defined as “communicative strategies for increasing or reducing the force of statements” ([11, 1]).

The significant role of hedging in research articles is well scrutinized in different studies [5], [8], [11], [12]. There have been conducted inquiries into hedges across languages and some inter-language

comparative investigations found divergences in the strategic use of hedges [13], [14]. These studies have outlined some similarities and differences in the employment of metadiscourse from socio-cultural point of view. Cultural factors construe our background knowledge and affect the language use and structuring the writing. A pragmatic approach to hedges made a notable contribution to understanding that they function as social and individual markers of behavior. Thus, there have been delineated several functions of hedges one of which is preventing possible negative effects of the strong statements from readers [12], [15]. Hedging supposes that writers are aware of the rules of behavior regarding the face of the others, as Myers [16] notes their function of minimization of the potential threat the claims pose to readers. Moreover, writers are expected to witness deference to the community members when positing strong claims.

Boosters, by contrast, have received less attention in academic research but Swales considers them as “powerful rhetorical tools” to show the author’s commitment to a proposition [17, 151]. Holmes argues that they build conversational solidarity [18]. Myers finds them as positive politeness devices to create common grounds with readers for achieving solidarity [16]. Indeed, boosters build up an effective argument toward the rhetorical purpose of evaluating the academic literature available on the matter, especially when indicating a gap, which serves a motivation for further investigations. They are strong meaning-making resources that construe different patterns in presenting an effective research. According to Hyland it is a common practice for researchers in the humanities to point to “recognized gaps in existing knowledge” [19, 150]. Foregrounding a gap or limitations in the previous studies authors simultaneously make a novelty point in the present research which is itself may sound quite bulky particularly provided that extensive investigations have provided quite sufficient findings to start off. As a result, authors have to be certain of the claims proposed, because this demands scrutinizing the constantly appearing literature on the topic. Basically, indicating a gap in the literature is a strong pragmatic act conceived of as a negative reference to the predecessors of the science and, a priori, can be categorical, a face-threatening act. Subsequently, it should be framed in a more polite and appropriate smother language not to contract the dialogic tone of the discourse [20], which is likely due to the employment of hedges.

Methodology

This article focuses on the metadiscourse which emphasizes any kinds of weaknesses or limitations in the literature on the topic matter under consideration. To this end, 30 abstracts and 30 introduction sections of the articles published in high-impact factors journals have been analyzed. They include those published between 2000-2017, such as English for Academic Purposes (EAP), English for Specific Purposes (ESP), Discourse Studies (DS), Journal of Pragmatics (JP) and Written Communication (WC) with the Introduction-Method-Results-Discussion organization structure (IMRD), traditional for Anglo-American academic culture. The focus on the Abstract and Introduction sections is justified by the practice that the “Indicating a gap” step is mainly common in these parts of an article. The study draws on the CARS pattern by Swales (Swales, 1990), which emphasizes the moves and steps of writing and analyzing an academic text. The articles from the mentioned journal have been randomly selected from the table of contents of the journals.

On the whole, the model used for the analysis of metadiscourse was Hyland’s [11], which has been elaborated in the present article for the purposes of the research. The preliminary results of the statistical counting are presented in Table 1 according to the meanings and functions they provide, beginning with the markers of the strongest claims to the smother ones. Additionally, the boosters and hedges are classified to present the semantic convergence within the group and divides between them. Overall, the boosters indicate the dimensions of absence, scarcity or weaknesses in the studies, while the hedges mitigate the claims in terms of their evidentiality, relativity and opinion. These dimensions are based on the cognitive patterns of understanding and interpretation of the knowledge provided. Ultimately, the emergencies of the boosters and hedges demonstrate quite typical patterning of the gap-indicating strategy in academic discourse.

Table 1. Most frequent hedges and boosters in the corpus

Hedges	Frequency	Boosters	Frequency
appear	3	no (study),	
tend	3	(not studied, investigated, scrutinized)	12
		never (been scrutinized thoroughly)	1
		remain underexplored	1
		absence	1
		overlooked	3
		neither ...nor	1

		non (of the conclusions)	1
relatively	2	largely neglected	2
comparatively	3	(very) few (fewer), (little, less), small	22
to a lesser extent	1	lack	7
generally	2	void	2
to (the best) my (our) knowledge	4	gap	2
possible(ly)	2	scarcity (of research)	1
in part	1	brief (accounts)	1
		limited (limitation)	6
		far from complete (incomplete)	3
		rarely	2
		seldom (addressed)	4
		deserve (more attention)	4
		scant (attention)	1
		not pay due attention	1
		inadequate	1
		difficult to distinguish	1
		problem (to be dealt with)	2
		many, much (more)	4
		doubt	1
need	4	however	7
should	4	also	2
can	6	alone	1
may	1	only	7
Total	36		104

Results and Discussion

The provisional statistical data suggest more boosters (104 occurrences) than hedges (36), which is not surprising, taking into account the communicative purpose of the step, i.e. to find the issue(s) overlooked or insufficiently investigated. This strategy can hold the overall interest of the article and add more significance to the research. There are more boosters like (*very*) *few*, *little*, *small* (22 in all) emphasizing insufficient inquiry in the topic by which the authors tend to acknowledge the presence of some research conducted. Ultimately, they do not deny that some consistent research is available but their scarcity motivates them for further investigations. The second high figures for boosters are in total negation of the studies articulated by the negative particle no (not) followed with the nouns or verbs denoting the study meaning. A larger number of such occurrences (12) tends to prove that the authors of the aforementioned journals are likely to “negotiate the status of their information, helping to establish its perceived truth by strategically presenting it as consensually given” [11, 5].

There is a socio-pragmatic explanation for more boosting, too: more research is being conducted now than any time previously and authors strengthen their statement because it is harder to get readers’ attention to the study. Boosters as metadiscourse tools aid in promoting the research and self and as decent researchers they attempt to “persuade readers of the validity of their claims” [21, 61]. Similarly, Koutsantoni argues that writers “in order to achieve publication and solicit acceptance for their claims” opt for one or another metadiscourse item to meet the high expectations of the referees and peer reviewers [22].

Hedges on the other hand, demonstrate more than half less figures, the evidence that shows significant differences from the number of common boosters. The hedges show the authors’ involvement presenting rather their judgments than facts. The most common hedges account for quite an equal proportion but only *can* shows the highest number of occurrences. This modal verb expresses the authorial smooth opinion that the research on the matter could have been done so far.

Despite the lower frequency of the hedges compared to that of the boosters, they both are in an effective use to advance a persuasive discourse. The persuasiveness is mainly enhanced by the cluster of both markers balancing the appropriate discourse of adequate commitment and certainty with the necessary extent of subjectivity and speculation. Thus the quantitative analysis indicating the prevalent employment of the

boosters over the hedges reflects the state of affairs in part. The qualitative study, which is presented further on in this paper, points to the contextual manipulations and discursive strategies of their use. Salager-Meyer finds the context crucial for interpreting hedges and boosters [12] because they may acquire some unusual functions while being used in clustered patterns. Yet, it is to note that the choice of metadiscursive means is considerably restricted by the genre norms indispensable for manifesting the appropriate status of knowledge and authorial stance. The genre requirements of research paper writing impose conventionalized norms and constraints that authors have to observe to respond the readers' requirements. The moves constitute the main part of the overall strategy of writing [17] where the "Indicating a gap" step seems to have a pertinent position in opening the motivation for the present study [23, 185] and advancing the author's contribution to the matter considered. The choice of the linguistic features to realize the rhetorical strategies are of paramount importance to relate the author's work to other works in the field. To this point, the number of boosters in the abstracts showed comparatively higher figures than in the introductions, this can be explained by the more pragmatic nature of the former. Abstracts today have become important sections accompanying and rendering the main content of articles and, primarily, functioning as persuasive discourses for promoting the research. According to Hyland, abstracts are "generally the readers' first encounter with a text, and are often the point at which they decide whether to continue and give the accompanying article further attention or to ignore it" [24, 63]. Introductions compared to abstracts negotiate the knowledge in a more descriptive fashion allowing more stipulation or guessing in the analysis of the literature. The authors in the introductions attempt to show more delicacy and consideration in advancing their claims and framing the convincing arguments into less strong metadiscourse.

As we see it, the promotion of the research is mainly reinforced by acknowledging a gap or weaknesses in the previous studies. This step shows what reasons enhance the necessity of the research to proceed. It is in this part that the authorial position seems to be more convincing to argue for attracting the recipients' attention to the study, like in the following:

But while studies have shown the importance of evaluation in research genres, its role in seemingly more promotional academic genres has been largely neglected (Hyland & Tse, DS, 2009).

Despite prolonged and widespread curiosity concerning the notion of stance, however, together with an interest in the gradual evolution of research genres more generally, very little is known of how it has changed in recent years and whether such changes have occurred uniformly across disciplines. (Hyland & Jiang, WC, 2016).

This is possible by boosters, as the above-given examples show; one of them is *largely* in *largely neglected* and *very little* in *very little is known*, which amplify the assertive authorial stance. It is remarkable that such confidence seems to be based on the knowledge which the writers have obtained after in-depth analysis of the literature; otherwise this categorical position would not be possible. Additionally, the author presupposes the readers' equivalent awareness of the previous research and challenges them to get involved in reading the article and its discussion.

Overall, the data show quite a complete typical list of expressions ranging from the strongest to the milder ones, like *yet, there is no overall typology; not systematically studied, the study... has been largely neglected; (very) little is known; fewer studies have looked into; the study...is needed; ... deserves more attention; etc.* On the other hand, the writers revealing adverse or disapproving comments of the background research may diminish 'unrespectable' voice through such expressions as *relatively overlooked; ...should be given more attention; seldom addressed; without a detailed analysis; rather than examine, etc.* In the following example the strong criticism articulated by the strong negative *no* is alleviated by the hedge *appear* that sounds less direct and leaves some hope for possible counter-claims from the audience. This strategy also creates a climate of cooperation between the counterparts by building the intrigue for feasible discussions with the audience:

In addition, there appears to be no linguistic study of how the discourse structure of texts referred to as research papers may vary across courses in undergraduate or graduate programs. (Samraj, EAP, 2004).

The simultaneous employment of boosters and hedges enables the authors to respond the purpose of general communication, which is creating solidarity and cooperation between people. The academic discourse is not an exception of this rule because the main goal of research paper writing is dissemination of upper-level knowledge in a specific authorial perspective. The writers try to conform to these expectations despite a cautious indicating a gap in the previous studies seems more difficult than in other rhetorical strategies. However, the corpus demonstrates some skillfully hedged discourse of expert writers which can be pedagogically influential for novice researchers, like the following examples:

At present, therefore, our knowledge of RA macro-structures is far from complete. Such studies that have been conducted in this area are limited in scope and scale in that they have generally been based on relatively small datasets in single disciplines in the fields of science and engineering. Yang and Allison's (2004) analysis of RAs in applied linguistics is one of the few studies conducted in the social sciences/humanities. Another limitation of this small body of research is that many of the papers for analysis dated from the 1980s and 1990s and thus may not reflect current writing practices in the ever-evolving world of academic research and publishing (Atkinson, 1999...). (Lin & Evans, ESP, 2012).

The strong boosters denoting the incompleteness and limitations in the studies are smoothed by hedging devices *generally*, *relatively*, and *may* in order to provide some room for counterclaims and cautiously indicate the weaknesses to correct in the present study, which is intended by the authors. By using the hedges they do not show a complete commitment to the statement and mitigate the directness and categorical tone of the claim. Additionally, they do not attempt to demonstrate their certainty of the facts presented in the propositional content but comment on them giving an opinion.

It should be noted that none of the conclusions drawn in the above studies are about the metadiscourse use in the introductions alone. Moreover, to my knowledge, no study has empirically sought to examine assumptions regarding how and why metadiscourse is constructed differently in the introductions of PhD theses and RAs based on the comparative analysis of both texts. (Kawase, EAP, 2015).

The strong boosting strategy expressed by *non*, *alone* and *no* encompasses with the hedging tactic demonstrated in the items *should*, *seek* and *to my knowledge* which present an authorial evaluative attitude towards the studies limiting the claim to his scope of knowledge and adding a tentative note to the claims. This way the author defends himself from possible objections from readers and attributes the dialogic character to the communication.

In sum, basically, the indicating a gap step implicates marking limitations, shortcomings and other weaknesses in the previous research with a probable strong criticism, which has been shown in the prevailing number of boosters over hedges. This may boost the tense climate in the discourse community and ruin the cooperative and respectful order in communication. To prevent this happen, authors try to protect the authors they refer to, and the readers, and themselves by putting hedges where possible and lessening their commitment and conviction. Subsequently, they save communication in general and make the research developments possible.

Another aspect to mention is the semantic content of the gaps identified that carry a significant piece of information for understanding the strategies employed by the authors. They seem quite traditional which proves that they comply with the genre conventions of research article writing. The deficiencies in the previous studies may concern various reasons why the shortcomings have occurred. For instance, identification of research limitations can be in the domains of studies the researchers have not conducted, some possibly overlooked aspects, limited scope of analysis or even different theoretical and methodological orientations authors may have. The main reasons for indicating gaps are given in the above – cited examples and those that follow below:

Notwithstanding the voluminous literature devoted to research genres, more investigation needs to be conducted to demonstrate the pedagogical significance of studying linguistic features in relation to communicative functions. (Lim, ESP, 2006).

While a wealth of resources is available for teaching research writing of traditional IMRD research papers, instructors have little to draw on when working with graduate students in mathematics. (Cunningham, EAP, 2017).

While the disparity in findings can no doubt be attributed in part to the different theoretical and methodological orientations of the researchers concerned, it nevertheless points to a need for further investigation. (Kaur, JP, 2011).

As the corpus witness, indicating a gap appears common with comparative-contrastive constructions emphasizing a particular metatextual structuring of the move by transitions: *however*, *nevertheless*, *although*, *despite*, *in spite of* and *while* intensifying the disparity between the previous research and the present study in terms of its contributive tone. As a result, such linguistic expressions may amend this presentation with more value.

Conclusion

The preliminary findings lead to the conclusion that boosters and hedges while presenting any limitations of the previous studies project the authorial persuasive voice by strengthening or mitigating the position and, consequently, help build interpersonal relations with readers. The mixing employment of the hedges and boosters creates a less threatening communicative act of criticism toward the previous writers and present readers. Despite the fact that the number of boosters takes over the hedges in the corpus

analyzed, the strategy of indicating a gap is very strong in its nature and communicative function, therefore it presupposes high degree of expertise from writers to hold a successful interaction.

References

1. Halliday M.A.K. An introduction to functional grammar. Edward Arnold, 1985.
2. Hyland K. Hedging in scientific research articles. Amsterdam: John Benjamins, 1998.
3. Hunston S. and Thompson G. Evaluation in text. Oxford: Oxford University Press.
4. Bondi M. and Mauranen A. Editorial: Evaluative language use in academic discourse // Journal of English for Academic Purposes. - 2000. - № 2(4). – Pp. 269-71.
5. Vander Kopple W. Some exploratory discourse on metadiscourse // College composition and communication. – 1985. - № 36. – Pp. 82-93.
6. Martin J. R. Beyond exchange APPRAISAL systems in English. In S. Hunston & G. Thompson (eds.), Evaluation in text. Oxford: Oxford University Press, 2000.
7. Martine J. R. and White P.R.R. The language of evaluation: Appraisal in English. N.Y.: Palgrave Macmillan, 2005.
8. Crismore A., Markkanen, R. and Steffensen M. S. Metadiscourse in persuasive writing // Written communication. – 1993. - № 10 (1). – Pp. 39-71.
9. Hyland K. Disciplinary discourse: writer stance in research articles, in C. Candlin and K. Hyland (eds.) Writing texts: Processes and practices. London: Longman, 1999. – Pp. 99-121.
10. Hyland K. Stance and engagement: A model of interaction in academic discourse // Discourse Studies. – 2005. – № 7 (2). - Pp. 173-192.
11. Hyland K. Boosting, hedging and the negotiation of academic knowledge // Text. – 1998. - № 18 (3). - Pp. 349-382.
12. Salager-Meyer F. Hedges and textual communicative function in medical English written discourse // English for Specific Purposes. – 1994. – № 13 (2). – 149-170.
13. Hu, G., & Cao, F. Hedging and boosting in abstracts of applied linguistics articles: A comparative study of English- and Chinese- medium journals // Journal of Pragmatics. – 2011. – № 43. – Pp. 2795-2809.
14. Kim C.L. and Lim M.H. 2013 – Metadiscourse in English and Chinese research article introductions // Discourse Studies. – 2013. - № 15 (2). – Pp. 129-146. 15(2), 129-146.
15. Hyland K. 1996. Talking to the academy: Forms of hedging in science research articles // Written Communication. – 1996. - № 13 (2). - Pp. 251-281.
16. Myers G. The pragmatics of politeness in scientific articles // Applied Linguistics. – 1989. - № 10 (1). – Pp. 1-35.
17. Swales J. M. Genre analysis: English in academic and research settings. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
18. Holmes Modifying illocutionary force // Journal of Pragmatics. 1984. - № 8. - Pp. 345-365.
19. Hyland K. Metadiscourse: Exploring interaction in writing. London: Continuum, 2005.
20. Bakhtin M. The dialogic imagination: four essays. In: Michael Holquist (Eds.), Caryl Emerson and Michael Holquist (Trans.). University of Texas Press, 1981.
21. Peacock, M. A cross-disciplinary comparison of boosting in research articles // Corpora. – 2006. - № 1 (1). – Pp. 61-84.
22. Koutsantoni D. Rhetorical strategies in engineering research articles and research theses: advanced academic literary and relations of power // Journal of English for Academic Purposes. – 2006. - № 5 (1). – Pp. 19-36.
23. Swales J. M., and Feak C. Academic writing for graduate students: Essential tasks and skills. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 1994.
24. Hyland, K. Disciplinary discourses: Social interactions in academic writing. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2004.

Данная статья рассматривает бустеры и хеджи как метадискурсивные стратегии письма и как средства персуазивного дискурса в тактике указания на пробелы в предыдущих работах по теме статьи. «Указание на пробелы в предыдущих исследованиях» является стратегическим шагом при анализе литературы в разделах эмпирической статьи Аннотация и Введение (полная структура (Аннотация)– Введение – Методы – Результаты – Дискуссия). Результаты статистического анализа в исследованных статьях, взятых из ведущих мировых журналов с высоким импакт - фактором показывают, что авторы для указания пробелов в исследованиях в два раза больше используют бустеры по сравнению с хеджами. К тому же, бустеров сравнительно больше в Аннотации, чем во Введении. С другой стороны, квалификативный анализ свидетельствует, что авторы стремятся одновременно использовать оба метадискурсивных элемента в кластерной форме для сохранения

баланса уверенности в выдвинутых аргументах и некоторой степени нерешенности и открытости вопроса для дальнейших дискуссий.

Бұл мақалада бустер және хедж сияқты метадискурсивтік жазбаша стратегияларын және персуазивтік дискурс құралдардың нұсқау тактикасында алғашқы жұмыстарында тақырыптың кемшіліктеріне қарайды. «Алдыңғы зерттеу жұмыстарының кемшіліктерін көрсету» әдебиеттің эмпирикалық мақаларының тарауларында аннотация және кіріспе талдау кезінде стратегиялық қадам болып табылады. Статистикалық талдаудың нәтижесінде зерттеу мақалалары алдыңғы қатарлы дүниежүзілік журналдарда жоғарғы импакт-фактор арқылы авторлар кемшіліктерді зерттеуде хеджбен салыстырғанда бустерді екі есе көп пайдаланғандығын көрсетеді. Оның үстіне, бустер кіріспеге қарағанда аннотацияда көбірек. Басқа жағынан алып қарағанда, квалификативті талдауда авторлардың бір мезгілде метадискурсивтік элементті кластерлік формада тепе-теңдік сақтау ұсынылған аргументті және белгілі бір дәрежеде, шешілмеген және ашықтық мәселені одан әрі талқылау үшін қолданылады.

УДК 81.33

Ж.Т. Балмагамбетова
КарГУ им. Е.А.Букетова
Қарағанда, Қазақстан

ПЕРЕВОДЧЕСКИЙ ДИСКУРС КАК ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ ДИАЛОГ

Знание лингвокультурных концептов, иерархии ценностей, определяющих национальный менталитет и проявляющихся в языке, его функционировании, общении необходимо для сотрудничества с другими государствами дальнего и ближнего зарубежья. Так формируется и развивается ряд исследовательских направлений, в которых объектом изучения выступают язык, культура, общение, языковая личность. Это лингвокультурология, сопоставительная лингвокультурология, аксиологическая лингвистика, межкультурная коммуникация.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, лингвокультурологическая компетенция, национальная ментальность, концепт, переводческое пространство

В казахстанской лингвистике в этом отношении значимы работы по казахской лингвокультурологии А.Кайдара, лингвокультурологической концептологии З.К.Ахметжановой, сопоставительной лингвокультурологии А.Ислам, Г.М.Алимжановой, А.Д.Сейсеновой, Ш.К.Жаркынбековой, Г.И.Исиной, межкультурной коммуникации К.А.Абишевой и др.

Основным препятствием в процессе межкультурного общения являются национально-специфические особенности контактирующих культур. Одним из основополагающих вопросов является вопрос содержания образов языкового сознания, их национально-культурная специфика, проблема фоновых знаний, на которые опирается носитель языка, а также их передача и отражение в процессе межкультурной коммуникации. В связи с этим возрастает интерес к исследованиям национально-культурной специфики межкультурной коммуникации в процессе перевода художественного текста, в котором взаимопереплетаются коммуникативные компетенции автора оригинала и переводчика как представителей различных лингвокультурных общностей.

Таким образом, любое лингвокультурологическое исследование есть одновременно и когнитивное исследование, так как именно в сознании осуществляется взаимосвязь языка и культуры, что признается очевидным во всех направлениях лингвокультурологии. Исследования языка в контексте культуры на современном этапе ведутся в русле интегративного подхода «при возрастании роли теоретических построений и с применением разнообразных процедур обращения к языковому сознанию представителей разных этносов для выявления естественных механизмов семиозиса и влияния комплекса факторов на реальные процессы означивания и взаимопонимания в условиях межкультурного общения» [7, 51].

По мнению В.И.Карасика, лингвокультурное изучение дискурса имеет целью установить специфику общения в рамках определенного этноса, определить формальные модели этикета и речевого поведения в целом, охарактеризовать культурные доминанты соответствующего сообщества в виде концептов как единиц ментальной сферы, выявить способы обращения к прецедентным текстам для данной культуры. Дискурсивный подход к изучению текста также позволяет решить

многие вопросы взаимодействия культур, познать языковую картину мира разных народов. Уникальность и оригинальность культуры каждого этноса обусловлены тем, как в сознании, психологии отражаются особенности его исторического развития, вся совокупность общественных и природных условий. Можно сказать, что этносы представляют собой пространственно ограниченные «сгустки» специфической культурной информации, а межэтнические контакты – обмен такой информацией. Каждая культура несет в себе оттенок образного мировидения, запечатленный в форме текстов; художественный текст представляет многоаспектную культурологическую информацию, оформленную через систему определенных языковых средств, универсальный лингвокультурологический источник, интеллектуальный национальный продукт.

Художественное произведение, по мнению Г.Д.Гачева, дает особые преимущества для исследования национального представления мира, «столкновение национальных образов мира извлекает искры, которые освещают и тот, и другой образ, – происходит обоюдное познание». Знания, полученные в результате анализа языковой системы, проецируются на феномен человеческого общения носителей разных культур, в конечном итоге это направлено на гармонизацию межкультурных коммуникаций, на снятие эмоциональной напряженности, возникающей от непонимания, и, как следствие, неверной интерпретации культурно-этнических особенностей представителей других этносов. Если рассматривать текстовую деятельность как интеракцию, т.е. взаимодействие автора текста и адресата, то текст выступает как средство межкультурной коммуникации, способствующее познанию иноязычной культуры носителей другого языка, их менталитета и ценностей. Текст, обладая информативным качеством, все больше привлекает внимание исследователей как продукт языковой деятельности, в которой отражены определенные мыслительные процессы. Языковые средства выступают в тексте в качестве строевых элементов общения, в обеспечении которого большую роль играют личностные смыслы автора.

В когнитивном пространстве переводчика знания исходного языка и переводящего языка пересекаются. Чем больше объем совпадения, тем легче выбирать соответствующие средства выражения в ПЯ, то есть установить отношения между языковыми репрезентациями ИЯ и ПЯ. Актуализация «зон» пересечения ментальных или когнитивных пространств возможна в том случае, если переводчик знаком с когнитивной базой того лингвокультурного сообщества, на языке которого создан исходный текст, а также с компонентами индивидуального когнитивного пространства автора исходного текста. Поэтому Тарасов отмечает, что «главная причина непонимания при межкультурном общении не различие языков, а различие национальных сознаний коммуникантов» [8, 8].

Переводческое пространство отражает переводческую картину мира и представляет реально функционирующие процессы, которые возникают при переводе текста с одного языка на другой, транспонировании его из одной культуры в другую. Теоретики перевода (И.С. Алексеева, В.Г. Гак, В.Н. Комиссаров, Л.К. Латышев, С.В. Тюленев) соглашались относительно главной задачи переводчика: переводчик должен сохранить инвариантный смысл, сформированный контекстом и ситуацией общения, так как достичь полной адекватности оригинала и перевода в смысловом, эмоциональном, культурологическом и других аспектах практически невозможно [9, 42].

На пути переводчика возникает социально-культурный барьер, обусловленный различиями между культурой отправителя текста и культурой воспринимающей литературной среды. Культурная компетенция является необходимой составляющей коммуникативной компетенции. Возможность достижения функционально-прагматической эквивалентности переводного текста исходному тексту связана с обязательной потребностью глубокого осмысления переводчиком лингвокультурологического потенциала текста оригинала. От адекватной интерпретации его в конечном счете зависит эстетико-психологическое влияние переводного текста на адресата, его коммуникативный эффект, в процессе которого существенное значение приобретает коммуникативно-прагматическая номинация переводчика.

В процессе перевода осуществляется своеобразный диалог между культурами, при этой коммуникации принимающая культура интегрирует в себя интеллектуальные, образно-эмоциональные и художественные средства, присущие культуре-источнику, осваивая их в культурном пространстве переводного произведения. Перевод как вид коммуникативной деятельности, обеспечивающий общение между лингвокультурными сообществами, имеет разнонаправленный характер, так как, с одной стороны, он направлен к исходной культуре и исходному языку, а с другой, - к принимающей культуре, на язык которой выполняется перевод. Имея такую двустороннюю направленность, он призван обеспечить взаимопонимание носителей разных культур. Перевод представляет собой взаимодействие «двух семиотических систем со

своими национально-культурными особенностями, и контакт представителей двух лингвокультурных общностей, каждый со своим мировосприятием и определенным фондом культурного наследия: фоновыми знаниями, морально-этическими нормами, речевым этикетом и мн. др.» [10, 130].

Таким образом, в переводе происходит взаимодействие языковых систем как семиотических кодов и интерпретации этих кодов переводчиком, такое рассмотрение перевода актуализирует проблему языковой способности, которая должна обеспечить создание интегрирующих когнитивных структур, связывающих когнитивные структуры исходного и переводящего языков. Тогда перевод предстает как когнитивный процесс интеграции когнитивных структур, принадлежащих различным лингвокультурным общностям.

В процессе перевода переводчик включается во встречный процесс смыслопорождения, при котором компрессированной для него может оказаться сама когнитивная модель в определенном языке, то есть возникающее непонимание может быть вызвано разницей в когнитивных схемах коммуникантов. Только лишь соответствие концептуальных структур в контексте перевода служит условием оптимальной реализации самого процесса перевода. В процессе декодирования текста переводчиком тот индивидуально-образный смысл, который возникает в пространстве переводчика, является результатом инкорпорирования авторского смысла в переводческий индивидуально-образный смысл и вместе с тем результатом их динамического взаимодействия, что неизбежно приводит к «приращениям смысла». Происходит как бы «расщепление смыслов», в результате их сочетание в новом тексте может оказаться ограниченным из-за их несовместимости в разных языках и разных культурах.

Осознание и учет лингвокультурной специфики оригинала, приспособление его информации к иноязычной среде обуславливает реализацию стратегии частичного сохранения и частичного освоения этнокультурной специфики («доместификацию» и «форенизацию»). В этом случае подразумевается рациональное «слияние» «своего» и «инакового» в тексте перевода, то есть доступность компонентов художественной информации, которые опосредуются инокультурной картиной мира для получателя перевода. И перевод, и отказ от него (транслитерация) вносят неизбежную долю условности в смысловое наполнение оригинала, но переводчики сознательно используют стратегию аппроксимации. По мнению известного переводоведа П.Торопа, любой перевод – это перевод из культуры в культуру и поэтому стоит говорить о переводимости культур [11, 32]. Современное определение перевода указывает переводчику два направления деятельности: необходимость воспроизвести на языке перевода семантико-структурные особенности исходного текста или адаптировать новый текст под восприятие другого лингвоэтнического сообщества. Нередко встречаются случаи неперевода или неполной перевода, что объясняется расхождением когнитивных пространств в структуре знаний говорящего на двух языках. Задача переводчика заключается в том, чтобы нивелировать те барьеры в процессе коммуникации разноязычных участников, которые очевидны в силу их принадлежности к разным лингвоэтническим коллективам, что свидетельствует о различиях в когнитивных базах коммуникантов. В основе концепции Ю.А. Сорокина лежит изучение возникновения зон понимания (непонимания) при взаимодействии в цепи «реципиент – текст» в рамках сопоставления культур. Непонимание объясняется тем, что «оценка семантической массы текста, предполагающая, в свою очередь, осмысление (осознавание) этой массы, оказывается разнонаправленной за счет вариативности понимания художественного текста [12, 106]. Появление зон непонимания при трансляции текстов из одной лингвокультурной общности в другую свидетельствует о наличии «семантических пустот» в структуре менталитета того или иного этноса. Заполнение этих «семантических пустот» осуществляется переводчиком согласно его переводческой компетенции, целевым установкам, а также его психотипу. Степень полноты понимания зависит от размеров культурологической дистанции между культурами, а также от знаний реципиентов, их потребностей и целей. Преобразования такого рода объективируются отсутствием у инофонного читателя инокультурных знаний, наличием лагун, поскольку при этом содержание исходного текста модифицируется. Это означает, что изменения имеются в «потенциальном инварианте перевода» (в трактовке Г. Тури), то есть «в переводе, максимально приближенном к оригиналу в функционально-лингвистическом аспекте и учитывающем семантико-стилистическую организацию оригинала и узус языка перевода» [11, 143]. Подобные преобразования призваны предотвратить коммуникативные «сбои», вызванные культурологическими лагунами, то есть «несовпадениями в когнитивно-коммуникативном опыте взаимодействующих культур, которые актуализируются в переводе» [13, 68] в виде доминантных смысловых признаков, связанных с национально специфическими особенностями культуры оригинала и вследствие этого нуждающиеся в адаптации при трансляции в принимающую культуру.

Особую актуальность приобретают лингвокультурологические исследования в межкультурной коммуникации. Они ориентируют носителей одного языка и культуры на углубленное изучение национальной специфики инокультурно-языковых явлений, их места в духовной и материальной деятельности другого народа. Познание культуры другого народа через его язык, осознание национального своеобразия и самобытности, аккумулированных в языке, создает прочную базу для диалога национальных культур, для формирования толерантности, взаимного доверия и интереса друг к другу в любом разноэтничном обществе.

Исследования языка в контексте культуры на современном этапе ведутся в русле интегративного подхода «при возрастании роли теоретических построений и с применением разнообразных процедур обращения к языковому сознанию представителей разных этносов для выявления естественных механизмов семиозиса и влияния комплекса факторов на реальные процессы означивания и взаимопонимания в условиях межкультурного общения» [7, 51]. Проблема достаточности или недостаточности смысла для восприятия высказывания определяет целесообразность введения в текст перевода дополнительной информации, обеспечивающей полноту понимания оригинала за счет эксплицирования компонентов смысла. Выбор того или иного варианта перевода в качестве единственно возможного в данном контексте определяется характером участия всех компонентов художественной информации текста в формировании образной структуры оригинала. В прагматический фокус перевода попадают элементы, которые в наибольшей степени передают замысел автора, его ценностные установки, формирующие концептуальную информацию текста. Изучение адаптационных переводческих процессов продуктивно тогда, когда разграничение стратегий переводческого поведения не исключает их диалектического взаимодействия. Переводчик преломляет смысл исходного текста таким образом, что он является носителем как национальной, так и иноязычной культуры. Он создает собственную переводческую картину мира, которая формирует его сознание билингва. Реципиент преломляет смысл производного текста сквозь свое собственное национальное сознание и свою собственную национальную культуру. Переводчик может принадлежать той же культуре, что и автор, или иноязычной культуре. В свою очередь, реципиент может принадлежать той же культуре, что и переводчик, или иноязычной культуре. Важно подчеркнуть, что переводчик ревербализует или девербализует «другие смыслы» либо по отношению к автору, либо по отношению к реципиенту. Трудность переводческой трансляции обусловлена характером употребленных в оригинале средств, степенью их воспроизводимости, понимания содержания исходного текста, определяемой временной, пространственной или социокультурной дистанцией между участниками межкультурного общения. С позиций когнитивной лингвистики процесс перевода предстает как восприятие одного вида информации и трансформация ее в другой вид. Исследования убедительно доказывают, что различия между когнитивными процессами автора оригинала и переводчика обусловлены различиями в культуре, что обязательно отражается в языке. Данное утверждение позволяет определить перевод как «вербальную проекцию этноментального опыта одной лингвокультурной общности через интеграцию ментальных пространств переводчика как представителя другой лингвокультурной общности» [10, 45]. Оптимальность переводческого процесса обуславливается не только знанием алгоритмов «чужой» культуры, но также и пересечением ментальных пространств автора исходного текста и переводчика.

В переводческом пространстве взаимодействуют различные когнитивные пространства – носители смыслов, репрезентирующие различные языки и культуры. В процессе перевода естественным образом происходит взаимопроникновение национальных культур. Фактически, текст является точкой пересечения языков и культур, где происходят столкновение и актуализация смыслов. Для деятельности переводчика важным является понимание как овладение смыслами. Переводческое понимание трактуется как контроль над адекватностью уже понятого, а после осуществления процесса перевода понимание переведенного как установление идентичности пространств понимания оригинала и перевода, при этом смысловой уровень является основополагающим, так как переводчик обязан следовать точности передачи смыслов, что является необходимым условием качества перевода.

В отличие от первичного текста, который представляет уникальное явление, переводной текст в своей феноменальной вторичности предполагает вариативность, обладающую национальными и индивидуальными, синхронными и диахронными характеристиками. Е.Ф.Тарасов считает, что один из способов познания чужой культуры состоит в поиске различий в сопоставляемых образах своей и чужой культур и в рефлексии над образами: образ своей культуры не должен заслонять образ чужой культуры. Только на когнитивном уровне возможно установление соответствий и различий между

двумя языковыми картинками мира в результате сопоставления образов сознания своей и чужой культур.

Как оригинальный текст, так и его перевод создаются с намерением вписаться в контекст определенной культуры. Но если созданный автором текст вполне естественно вписывается в контекст данной культуры, для которой он предназначен, то для освоения переводного текста необходима готовность принимающей культуру к диалогу, в результате которого продуцируется новый текст, вторичный по своим характеристикам. Переводчик должен учесть нужные условия для рецепции того или иного текста, так как при их отсутствии наступает конфронтация между культурами, приводившая к невключению переводного текста в парадигму текстов культуры.

Список литературы

1. Ахметжанова З.К. Очерки по национальной концептологии. – Алматы: Изд-во «Елтаным», 2012. – 147 с.
2. Воробьев В.В. Лингвокультурология (теория и методы). – М.: Изд-во РУДН, 1997. – 331 с.
3. Кибрик А.А. Когнитивные исследования по дискурсу // Вопросы языкознания. – 1994. – №5. – С. 126-139.
4. Сабитова З.К. Прошлое в настоящем. Русско-тюркские культурные и языковые контакты. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 320 с.
5. Лотман Ю.М. Семиотика культуры и понятие текста // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. – М.: Academia, 1997. – 202-212 с.
6. Жұбаева О. Қазақ тілінің грамматикалық категорияларындағы антропоэзектілік көрінісі // Тіл және мәдениет: тілдің антропоэзектік парадигмасы. Проф. Ж.А. Манкееваның 60-жылдығына арналған республикалық ғылыми-теориялық конф. материалдары. – Алматы: А. Байтұрсынов атындағы Тіл білім институты, 2010. – 229-235 с.
7. Фесенко Т.А. Специфика национального культурного пространства в зеркале перевода. – Тамбов: ТГУ, 2002. – 228 с.
8. Тарасов Е.Ф. Межкультурное общение – новая онтология анализа языкового сознания // Этнокультурная специфика языкового сознания. – М., 1996.
9. Нефедова Л.А. Когнитивно-деятельностный аспект имплицативной коммуникации. – Челябинск, 2001. – 151 с.
10. Фесенко Т.Э. Концептуальные основы перевода. – Тамбов, 2001. – 124 с.
11. Тороп П. Тотальный перевод. – Тарту, 1995. – 220 с.
12. Сорокин Ю.А. Переводоведение: статус переводчика и психогерменевтические процедуры. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. – 160 с.
13. Фесенко Т.А. Этноментальный мир человека: опыт концептуального моделирования. – М., 1999. – 265 с.

Тіл мәдениетін де, оның аудармасын да белгілі бір мәдениеттің мәнмәтініне бейімделу мақсатымен дүниеге келеді. Бірақ, автордың төл мәтіні сол мәдениетке табиғи бөлігі болып кірсе, аударма мәтінді қабылдау үшін мәдениет дайын болу керек.

Knowledge of linguocultural concepts, a hierarchy of values that determine the national mentality and manifested in the language, its functioning, communication is necessary for cooperation with other states of the far and near abroad.

ӘОЖ 81.11.

Ж. Балтабаева
Абай атындағы ҚазҰПУ
Алматы, Қазақстан

ПРОФЕССОР З.К. АХМЕТЖАНОВАНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Зәуреш Қанапқызы Ахметжанованың лингвомәдениеттану, лингвоаксиологияның мәселелеріне қатысты еңбектерінің бірі - (З.Ш.Ерназаровамен авторлық бірлестіктегі) «Казахская лингвокультура: язык, человек, этнос» атты монографиясы. Монографияда алдымен лингвомәдениеттанудың әдіснамалық, ғылыми-теориялық мәселелеріне көңіл бөлінген.

Кілт сөздер: лингвомәдениеттану, зерттеу ұстанымы, паремиологиялық жүйе

Белгілі ғалым Зәуреш Қанашқызы Ахметжанованың лингвомәдениеттану, лингвоаксиологияның мәселелеріне қатысты еңбектерінің бірі - (Ш. Ерназаровамен авторлық бірлестіктегі) «Казахская лингвокультура: язык, человек, этнос» атты монографиясы. Монографияда алдымен лингвомәдениеттанудың әдіснамалық, ғылыми-теориялық мәселелеріне көңіл бөлінген. Атап айтқанда, лингвомәдениеттанымдық зерттеулер үшін үлкен мәні бар - өзге мәдениетті зерттеу ұстанымы, мәдениетті сырттан зерттеу ұстанымы, дисперстік ұсынылым қағидасы секілді ұстанымдар көрсетілген.

Мәдени құндылықтар философия, дін, өнер, адамгершілік нормаларында анық көрініс табады. Сондықтан авторлар философия, дін, өнер, этикаға қатысты еңбектерді талдау қажеттігін ескертеді. Өйткені Абайдың шығармаларын, әсіресе «Қара сөздерін» немесе Мағжан Жұмабаевтың шығармашылығын, паремиологиялық жүйені, халықтың салт-дәстүрлерін, ән, күйлерін білмей, қазақтың мәдени құндылықтарын жасау мүмкін еместігін айтады. Ал мәдени құндылықтарды білу және түсіну нақты мәдени фактілерді, этнос мәдениетінің дамуы мен диалектикалық өзгерістерін ұғынудың кілті деуге болады дей келіп, *бесік* концептісіне қатысты нақты фактілерге талдау жасалған. Мысалы, *өмірге келген сәбиді бесікке салу, бесікке салу тойының* ерекшеліктерін, тойда кішкентай сәбиге арнап айтылатын *үлкен боп өссін, ауырмай-сырқамай өссін, тез ширасын*, т.б. секілді тілектерді келтірген. Одан әрі авторлар *бесік* сөзіне қатысты нақты мысалдарды, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдерді талдай келіп, осы сөзге қатысты мынадай тұжырым жасаған: «Анализ приведенных данных, а также большого количества фразеологизмов и паремий с компонентом *бесік* позволяют вывести ценностную концепцию: *бесік* в мировопосприятии казахов – это потомки, и патомство у казахов – это след, остающийся на земле, это то, что обеспечивает бессмертие казахского народа. В свою очередь, если хочешь, чтобы твои потомки прославили твое имя, особо обрати внимание на воспитание детей. Отсюда фразеологизм *бесігіңді түзе* - обрати внимание на воспитание подрастающего поколения» [1, 12]. Бұл фразеологизмнің әсіресе қайта құру кезеңінде өзекті болғанын және оған қоғам қайраткерлері, ғалымдар, ақын, жазушылар, журналистер, сондай-ақ қазақ тіліндегі бұқаралық ақпарат құралдары жастар тәрбиесіне қатысты назар аударғаны да айтылған.

М. Абдрахманованың пайымдауынша, мәдениетаралық байланыста өзінің ұлттық ерекшеліктерін, ділін, өзге мәдениет өкілдеріне таныстыру және сол арқылы өзі де ерекшелігін сезініп, тереңірек ұғынып, өзіндік баға беру қазақ халқының тарихында ерте кезден басталған, маңызды концептілер ұлттың тілімен, мәдениетімен бірге игерілгендіктен, олардың бірқатары бірден «білініп тұрады». Ал кейбірі талдау негізінде анықталады» [2, 29]. Мұндай «бірден білініп тұратын» концептілерге аталмыш монографияда талданған *бесік* концептісінің де қазақ халқының ұлттық ерекшелігін көрсететін мағыналары баршылық. Осы ретте монографияда *бесік* концептісіне байланысты *бесігі төрге шықпаған* деген фразеологизмнің талдануы да сәтті шыққан. Мұнда алдымен *төр* сөзіне: «Дело в том, что в казахской культуре в замкнутом пространстве жилище выделяют несколько секторов, различающихся по своей культурной значимости. Среди них самым почетным местом в доме, расположенным напротив входа, является *төр*» [1, 13],- деген түсініктеме беріледі де, *бесік* сөзінің бұл фразеологизмде ұрпақ мағынасында қолданылғаны айтылып, бұл тіркестің мағынасы былайша тұжырымдалады: «...можно вывести значение фразеологизма *бесігі төрге шықпаған* – семья либо род, чьи потомки никогда не удаивались права занимать *төр*, иначе не удаивались права занимать *төр*, иначе говоря, ничем не прославившиеся, ничего в жизни не добившиеся» [1, 14].

Тілдің табиғатын шынайы тануды *адам және тіл* тұрғысынан алғанда тілдік бірліктер яғни лексика-фразеологиялық жүйе ақиқат өмірді, ойлау мен тануды, тілді ұштастыратын категория ретінде танылып, концептілік ұғымға айналатындығы ғылымда белгілі жайт. Тұрақты сөз оралымдары – өз табиғатында лексикалық қорды байытатын, суретті сөз тіркестері мен ойды әсерлі жеткізу амалдарын жүзеге асыратын, көркемдік құрал. Сондықтан да тұрақты тіркестерде астарлы ой, концептілік тірек, ұғым (мәдени концепт категориялары), таным үлгілері басым. Яғни тілдің кез келген бірлігі мәдени концепт болып табылады [3, 33].

Олай болса, *бесік* концептісі қазақ халқының сан ғасырлық өмір тәжірибесінің сүзгісінен өтіп, үлкен дәрежедегі концептіге ие болған, сондықтан оның концептілік құндылығы: - «смысл жизни, счастье, радость, священный предмет, это будущее народа, это твой след в жизни» [1, 14].

Қарастырылып отырған монографияда лингвомәдениеттануға қатысты зерттеулердің негізгі түсініктері ретінде бірнеше концепциялары көрсетілген. Алдымен тіл → мәдениет бағыты тілдік, коммуникативтік және тәжірибелік мәліметтерді талдау арқылы дәстүрлі халықтық мәдениетті

жаңғырту зерттеу нәтижелерінің ақиқаттығын, сенімділігін қамтамасыз ететіндігі айтылған. Одан әрі лингвомәдени бірліктер материалдық, құндылықтық, коммуникативті және әдет-ғұрып, салт-жоралар деп төрт топқа бөлініп, мәдениеттің түрлері мен әр лингвомәдени бірліктің типтеріне сай зерттеу жағдайы, ғылыми-түсінік аппараты, талдаудың әді-тәсілдері анықталған. Сондай-ақ лингвомәдениеттануға, коммуникативтік, когнитивистикаға қатысты *макробелгі, қайтадан фреймдеу (рефреймирование), күрделі коммуникативті акт* т.б. терминдер көрсетілген.

Ғылыми зерттеулерде лингвомәдени бірліктерге қатысты классификациялардың көптігіне қарамастан, монографияда мынадай топтама ұсынылған:

- а) лингвомәдени бірліктердің мазмұнындағы айырмашылықтар;
- б) тіл-сөзге қатыстылық.

Осы топтаумен байланысты лингвомәдени бірліктер төрт топқа бөлініп қарастырылған:

1. Халықтың материалдық мәдениетін көрсететін лингвомәдени бірліктер;
2. Халықтың рухани құндылығын көрсететін аксиологиялық лингвомәдени бірліктер;
3. Халықтың коммуникативтік мәдениетін көрсететін сөйлеу мәнеріне, жүйесіне қатысты лингвомәдени бірліктер;
4. Әдет-ғұрып, дәстүрді көрсететін лингвомәдени бірліктер.

Монографияда халықтың материалдық мәдениетін көрсететін лингвобірліктерді сипаттауда тілдік бірліктердің мазмұндық құрылысында ұлттық-мәдени компонент түрлі жағдайда кездесетіндігі айтылған. Оған мысал ретінде қазақтың *қымыз* деген сөзі мен түріктің *пахлавасы* ұлттық-мәдени компонент ретінде мынадай ұғымдарды беретіндігі айтылған: *қымыз* – бие сүтінен жасалған сусын, ал *пахлава* – бал қосылып ұннан жасалған тәтті тағам.

Қазақтардың материалдық мәдениетінің компоненттері арасында мынадай үш компоненттің ерекше орын алатындығы атап көрсетілген:

« 1) группа домашних животных, именуемых *төрт түлік мал*, поскольку они являются базовым компонентом, составляющим основу кочевого скотоводства казахов, именно они определили специфику миропонимания казахов;

2) *жилье – киіз үй* – войлочная юрта, в строении и структурных частях которой отразилась космоцентрическая философия казахов;

3) социальный институт родственных связей казахов, сформировавший казахов в единый народ и прививший ему навыки взаимовыручки и взаимопомощи» [1, 31].

Жануарлардың атауларында ұлттық-мәдени компонент екі түрлі көрініс беретіндігі мысалдармен дәлелденген. Бір жағынан, түрлі факторларға байланысты кейбір жануарлардың бірнеше атаулары болатындығына назар аударылған. Оған жылқыға қатысты атауларды келтірген: *байтал* – это двух-четырёхлетняя, еще не жеребившаяся кобыла, *жабағы* – жеребенок в возрасте от 6 месяцев до 1 года, *құнан* – жеребенок-трехлетка, *дөнен* – самец по четвертому году (от 3 до 4-х лет, о крупном жеребце), *дөнежін* – самка –трехлетка (корова, кобыла)» [1, 32]. Екінші жағынан, әр ұлттың мәдениетінде зоонимдер өзіне тән ассоциациялармен сипатталатындығы да айтылған. Мұндай ассоциация адамды жануардың сыртқы формасына қарай ұқсатуына негізделген болуы мүмкін, - дей келіп, оған мынадай мысал келтірген: *ботакөз* – букв. огромные карие глаза, опущенные длинными ресницами, немесе жануардың жүріс-тұрысы мен адамның көңіл күйінің ұқсастығынан – *жүрегі аттай тулады* – букв. сердце трепещет как необузданный конь». Сондай-ақ монографияда жылқы малына қатысты тұрақты тіркес (*ат құлағында ойнау*), ат спорттық ойындарына қатысты атаулар да көрсетілген: *бәйге, көкпар тарту, қыз қуу, аударыспақ*. Бұл ойындар қазір республикалық тіптен халықаралық деңгейде ұйымдастырылатындығы да айтылған.

Сонымен қатар қазіргі кезде көп көңіл бөлінбейтін *теңге ілу, садақпен жамбы ату, найзаласу, қылқұйрық шығару, ат сүйек беру* секілді ат спорттық ойындарына да түсінік берілген. Одан әрі еңбекте қазақ халқы жылқы малының құндылығын сипаттауы келтірілген: «...*мінсе – қанат, шөлдесе – сусын, жесе – тамақ, көшсе – көлік*» [1, 35].

Жылқы малына қатысты жоралғылар да еңбекте көрініс тапқан. Мысалы, «Ашамайға мінгізу». Оған мынадай сипаттама берілген: «4-5 летнего мальчика приучают ездить на лошади. На лошадь двухлетку (тай) надевают детское седло (ашамай), одежду мальчика украшают пучком филина (от сглаза). Известные в окрестности участники скачек, джигиты усаживают мальчика в седло, он просит аксакалов аула благословить его... После благоговения один из взрослых проводит коня с мальчиком в седле по своему аулу, каждый из аульчан приветствует ребенка, дарит подарки. Вечером родителей мальчика накрывают щедрый дастархан для всех аульчан» [1, 36]. Осындай халық санасының ділдік белгілері, ұғым-түсініктерінің нақты мысалдармен берілуі талданып отырған еңбектің құндылығын арттыра түседі.

Сондай-ақ қазақ халқында жеті қазынаның бірі ретінде жылқы жайында мақал-мәтелдер де жиі кездесетіндігі айтылған: *Жылқы малы - ел қазынасы, аяқты қазына. Жылқы – малдың патшасы. Адам - жылқы мінезді т.б.*

Мал шаруашылығымен айналысып, малын өзінің бірінші байлығы санаған қазақ үшін бақыт та, бақ та осы малы болған. Оны «Қазақтың бағы қойдың қара тұяғынан» деген мақалдан анық байқауға болады. Қазақ халқы әр малды ерекшелігіне қарай бағалай білген. Оған авторлар көрсетіп отырған мақалды келтіруге болады. *«Қой – байлық, жылқы – сәндік (Овца – для богатства и достатка, конь – для статуса и красоты, для души).*

Ал қой малына қатысты түсініктер қазақ ұғымында ассоциация да туғызатындығы мынадай мысалдар арқылы дәйектелген: *қой аузынан шөп алмайтын – спокойный, благожелательный, безобидный; қойдан қоңыр, жылқыдан торы – безобидный, тихий, спокойный (у человека); қойкөз – красивые карие глаза (у человека), қой мінезді – спокойный, тихий характер (у человека), қой тісті – мелкие, ровные зубы (у человека), қой үстіне боз торғай жұмыртқалады - мирное, безмятежное время, когда благополучие и спокойствие царят на земле.*

Сонымен бірге қойдың мүшелері кеңістік, ұзындық, көлем, уақыт мағынасын да беретіндігі, соған сай тіліміздегі сөздер, сөз тіркестері беріліп, солардың мәні ашылған. Мысалы, *қой асығындай – величиной с альчик (коленная косточка овцы); кәрі қойдың жасындай жасы қалды – состарился (о человека), қой бас жамбы – слиток серебра, по форме и величине напоминающий голову барана (использовался в качестве денег либо ценного подарка), қойға келген ешкідей – пугаться, шарахаться, словно коза, впервые попавшая в стадо овец), т.б. [1, 38].*

Осылайша монографияда қазақтың төрт түлік малына қатысты ұғымдар, жоралғылардың құндылықтық мәні болғаны жүйелі түрде сипатталған. Мұндай талдаулар магистранттар мен докторанттар үшін де, жалпы тіл мәселесіне қызығушылық танытатын мамандар үшін де пайдалы болмақ. Қазақ халқының өмірінде туыстық қарым-қатынас үлкен рөл атқарады. Өйткені ол қазақ халқының этнос ретіндегі ұлттық ерекшелігі болып табылады, сондықтан монографияда бұл мәселеге де назар аударылған. Авторлар бұны былайша пайымдайды: «Одним из факторов, играющих огромную роль в единении казахского этноса, является социальный институт родственных связей, представляющий собой сложную структуру, включающую ряд понятий, каждое из которых обозначают либо сущность, либо отношения между сущностями. Базовыми терминами, без которых понимание специфики института родственных связей казахского этноса весьма проблематично, следующие: *жұрт, нағашы жұрт, қайын жұрт, өз жұрт, ағайын, жеті ата* [1, 38]. Ғалымдардың пікірінше, қазақ мәдениетіндегі туыстық қарым-қатынас жүйесі этнобиологиялық және этномәдени тұтастықты сақтап келген. Сондай-ақ қарым-қатынаста адамның атқаратын әлеуметтік рөлі көп болса, ол өмірде өзін сенімдірек сезінеді. Бұл жайт былайша түсіндірілген: «Так, женщина – казашка в возрасте 65 лет является *қыз* (дочерью – есть мать в возрасте 85 лет), *әйел, ана, әже, құдағи, нағашы ана, жиен ана, әпке, нағашы жеңге, қарындас, қайын ене, абысын, жеңге, құдағидың құдағиы, қайын ана* и др. Каждая из отмеченных ролей накладывает определенные обязательства, но в то же время и наделяет человека определенными правами» [1, 49]. Осы әйел адамға қатысты атаулардың әрқайсысының аталу себептерін білу бір жағынан, осы атаулардың қазақ өміріндегі ерекшеліктерін ажырата білуге үйретсе, екінші жағынан, жастар үшін үлкен тәрбиелік те мәні бар. Мұның барлығы қазіргі жастардың қазақ халқына тән туыстық қарым-қатынас жүйесіндегі құндылықтарды бағалай білулеріне ықпал етеді.

Монографияда қазақтардың туыстық байланысының әлеуметтік институты негізінде төмендегідей ұстанымдар анықталған:

1. Иерархиялық ұстанымы. Бұл ұстанымға мынадай сипаттама берілген: «Принцип иерархичности социальных связей, т.е. в рамках каждого вида родственных связей (жұрт) существует иерархия, основанная на признании особой значимости социального статуса человека в системе родственных связей, помноженной на возраст человека» [1, 49].

2. Дала демократиясы ұстанымы. Бұл ұстаным бойынша туыстық қатынастың әлеуметтік институтының ержеткен мүшелері үлкендерге өзінің өтінішін, ұсынысын білдіре алады.

3. Өзара көмек көрсету және қолдау жасау ұстанымы. Бұл ұстаным бойынша туыстар бір-біріне қолдау жасап, көмек көрсетулері тиіс.

Сонымен қатар монографияда туыс адамдардың әлеуметтік институтының бірнеше қызметтері де көрсетілген:

1. Туыс адамдар арасында қиналған, қиын жағдайға тап болған адамдарға *көмек көрсету* қызметі. Туыс адамдардың отбасындағы қиын жағдайларда көмек көрсетуге байланысты *жылу сұрау,*

жылулық, немеурін, қызыл көтеру, асар секілді дәстүрлер болатындығы жайында мәліметтер берілген.

2. Туыстық қарым-қатынастың әлеуметтік институтының келесі қызметі - *реттеушілік*. Бұл қызметтің де өзіндік ерекшеліктері көрсетілген: «...проявляется в том, что во время различного рода обрядов, ритуалов каждому человеку, независимо от места, занимаемого в иерархии родственных отношений, предоставляется право выразить свое пожелание, поздравление, утешение, соболезнование. ...Регулятивная функция осуществляется через контроль старших по статусу и возрасту родственников, которые корректируют, комментируют, интерпретируют речевые высказывания других родственников» [1, 57].

Туыстық қарым-қатынастың әлеуметтік институтының келесі қызметі - *моральдық-этикалық тәрбие және түзету* деп аталған. Бұл қызмет үлкендермен қарым-қатынас, бала тәрбиесі, материалдық молшылық, ауқаттылық, ерлі-зайыптылар арасындағы түсіністік, салт-дәстүр, жоралғыларды сақтау секілді мәселелерді қамтиды.

Монографияның екінші бөлімінде аксиологиялық лингвомәдени бірліктер жайында сөз болған. Мәдениетаралық концептуалды ерекшеліктерді көрсететін лингвомәдени бірліктер талданған. Алдымен мәдени концептінің әлемнің тілдік бейнесінің негізгі бөлігі ретіндегі басты белгілері сипатталған:

«-наличие имен концептов;

неравномерная концептуализация разных фрагментов действительности в зависимости от их значимости для конкретного этноса;

- специфическая комбинаторика ассоциативных признаков этих концептов;
- специфическая квалификация определенных предметных областей;
- специфическая ориентация этих областей на ту или иную сферу общения» [1, 85].

Осылайша мәдени концептінің негізгі белгілерін бере отырып, авторлар монографияда *намыс, қанағат, дастарқан, қонақжайлылық, домбыра, ұрпақ, толеранттылық* концептілерін жан-жақты талдаған. Адамның мәдени тәжірибесі қаншалықты аз болса, оның тілі, сөздік қорының концептілік өрісі соншалықты жұтаң болатындығы белгілі. Сондықтан бұл монографиядағы талданған концептілердің мән-мағынасы білім алушылар үшін өте пайдалы. Өйткені концептілік талдау сөз мағынасын түсінуді жеңілдетіп, ойлауды жалғастыруға, қиялдауға және сөздің танымдық аясын кеңейтуге мүмкіндік береді. Сондықтан концепт жасауда халық ауыз әдебиетінің түрлі салалары (мақал-мәтелдер, фразеологизмдер, шешендік сөздер, жұмбақтар, т.б.) бойынша және көркем шығармалар тілінен материалдарды пайдаланудың мәні үлкен. Концептілік ұғымға ие болу үшін белгілі бір ұлттың қолданысындағы сөздер сол ұлттың ғасырлар бойғы мәдениетімен, дәстүрімен, дінімен, тілімен тығыз байланыста қолданылып, белгілі бір ұлттық-мәдени дәрежеге жетуі керек. Ұлт мәдениеті, діні, салт-дәстүрі және тілімен біте қайнасып, ұлттың болмысын бойына сіңірген танымдық түсінік беретін сөздер тілімізде өте көп. Осы ретте монографияда талданған концептілердің әрқайсысы да ұлттық ерекшелікті көрсететін лингвомәдени бірліктер деп есептейміз.

Академик Ә. Қайдардың үш томдық этнолингвистикалық сөздігінің бірінші томы адамға арналған. Соған сай монографияда да концептосфераны сипаттау «Адам» концептісінен басталған. Авторлар концептілік талдаудың ерекшелігін былайша тұжырымдаған: «Анализу подвергается бытовое языковое сознание, именно на этом уровне мы выявляем концепты и их ассоциативные поля путем проведения свободного ассоциативного эксперимента и анализа словарных статей концептонимов» [1, 111],- дей келіп, 15 томдық сөздіктегі «Адам» сөзінің бірінші философиялық мағынасынан басқаларын талдаған. Мысалы, «адам» сөзінің екінші «адамзат өкілі, кісі» деген мағынасын бірнеше иллюстрациялық материалдарды келтіре отырып дәлелдеген. Осы мағынаға қатысты Паустовскийдің «Ана тілін ұмытқан адам Отанға қауіпті. Өз жерінде ана тілін білмеу, біле тұра сөйлему – барып тұрған мәңгірттік, рухсыздық», - деген сөзінен бастап, төрт иллюстрациялық материал берілген. Осылайша «адам» сөзінің сөздіктегі мағыналары иллюстрациялық материалдар арқылы сипатталған.

Сонымен қатар лексемалардың толық семантикасын беруде сөздіктегі мағыналарға қоса сөзжасамдық және фразеологиялық материалдар да қамтылған. Мысалы, *адам* сөзінің мағынасын толықтыратын *адам болды, адам бұйрықтан қалмайды (кетпейді), адам етті, адамға санамады, адам қатарына қосты, адам құрлы көрмеді, адам санады, жай адам, орташа адам, адамнан асқан, дулие адам, жақсы адам, жаман адам* секілді фразеологиялық тіркестер де иллюстрациялық материалдармен дәйектелген. Фразеологиялық тіркестер мен паремияларда *адам* концептісінің мағынасы не жағымды, не жағымсыз бағаланады. Сондай бағалауда жақсылық-жамандық

концептісінің адамға қатысы бар екендігі нақты мысалдармен көрсетілген: *Басыңа іс түссе, жақсы көмек етеді, жаман күліп өтеді, Екі жақсы дос болса, бірін-бірі қия алмас, екі жаман дос болса, бір шаһарға сия алмас. Жақсымен жолдас болсаң, жетерсің мұратқа, жаманмен жолдас болсаң, қаларсың ұятқа т.б.* Осындай адам мінез-құлқының жағымды, жағымсыз жақтарын сипаттайтын тіліміздегі лексикалық бірліктерді білу және олардың мағыналарын түсініп, талдай білу жеке тұлғаны тәрбиелеуде мәні үлкен екені даусыз.

Олай болса, ғылыми зерттеулердегі: «Қазақ тілінің лексикасы – қат-қабат сарқылмас мол қазына. Сөз тіркестері мен фразеологизмдерде, тіл шеберлерінің дайын үлгілері - мақал-мәтелдерде халқымыздың басып өткен бүкіл ұзақ өмірінің өрнегі жатыр» [4, 61],- деген пікірге сүйене отырып, лексикалық бірліктердің әлемнің ұлттық тілдік бейнесін бере алатындығын анық байқауға болады.

Ә.Қайдар еңбегінде келтірілген *толық адам* тіркесінің мәнін ашатын *ақыл, жүрек, қайрат* компоненттерін д авторлардың нақты иллюстрациялық материалдармен дәлелдеулері сәтті шыққан.

Сонымен монографияда бір ғана *адам* концептісіне қатысты оның концепт ретіндегі мән-мағынасын ашатын иллюстрациялық мысалдар, тұрақты тіркестер орынды беріліп, *адам* концептісінің мазмұндық құрылымы ашылған. Сөйтіп, *адам* лексемасы концепт ретінде дәлелденген.

Сол сияқты монографияда *намыс, қанағат, дастарқан, қонақжайлылық, домбыра, ұрпақ, толеранттылық* концептілерінің де концептілік өрістеріндегі басты когнитивті мағына беруші ерекшеліктері айқындалған.

Ғылыми зерттеулерде «концепт» термині сияқты «концептілік талдау» (концептуальный анализ) терминіне де лингвистикалық талдауды кең мағынасында күнделікті өмірде мағыналары анықталатын тірек сөзді қатардың талдануы деп түсініледі. Осы ретте семантикалық талдау мен концептілік талдаудың айырмашылықтарын ескеру қажет. «Семантикалық талдау – сөздің семантикалық құрылымының айқындалуы, оның денотатты, сигнификатты және коннотатты айырмашылықтарын анықтауды жүзеге асыру; концептілік талдау – бір ғана таңбаның аясына жинақталатын жалпы концептілерді тауып, когнитивті құрылымдағы сол таңбаның болмыс-бітімін анықтау» [5, 87].

Олай болса, семантикалық талдаудың мақсаты сөздердің мағынасын түсіндіру болса, концептілік талдаудың мақсаты – ғаламның тілдік бейнесі туралы білім қалыптастыру. Оның үстіне, сөз мағынасы, фразеологиялық тіркестер, сөйлемдер, мәтіндер қандай да болмасын талданатын концепт туралы мол мәліметтің көзі болып табылады. Соған сай монографияда аталған концептілерге қатысты ұлттық ерекшеліктерді көрсететін материалдар кеңінен қамтылған.

Монографияда сонымен қатар қазақ лингвомәдениеттануындағы түс атауларына қатысты лингвомәдени бірліктерге де назар аударылған. Мысалы, анимистикалық мәдени код табиғат құбылыстарына немес (аспан, тау, от) секілді табиғи нысандарға байланысты болады. Мұнда табиғат құбылыстары мен түстердің байланысы ескеріледі. мысалы, ақ боран (длительный, снежный буран), *ақ нөсер* (сплошной длительный ливень), *ақ нұр* (ослепительный цвет) и др., о широте, просторе: *сары арқа, сары дала, сары жайлау*[1, 226].

Сондай-ақ авторлар «ақ» түс лексемасын фразеологизмдер арқылы талдаған. Алдымен 15 томдық түсіндірме сөздіктегі ақ түсіне қатысты мағыналар көрсетілген: « 1. Цвет снега и молока, 2. перен. честный, невинный) және басқа осы түске қатысты мағыналарды келтірген:

Это: а) седина(седые либо с проседью усы, волосы, борода);

б) белки глаз;

в) бельмо (на глазу)

г) молочные продукты(айран, молоко, кумыс, шубат и др.)

д) белые (военные выступавшие на стороне царского правительства)[1, 227]. Одан әрі *ақ* түсіне қатысты тұрақты тіркестер талданған: *ақ боз ат шалу, ақ байлау, ақ қойдың қаны мен ақ батаның заңын бұзбау, ақ құю, ақ алып шығу, ақ босаға, ақ домбыра, ақ неке т.б.*

Сонымен қатар *ақ* лексемасының «мейірімді, адал, ақкөңілділік» секілді мағыналарды білдіретін – *ақ мұрат, ақ махаббат, ақ етек, ақ жан, ақ бата, ақ жолға салды, ақ адал, көңілі ақ, ақ дастарқан, ақ жүзді, ақ келбет т.б.* тұрақты тіркестер де берілген. Сөйтіп, монографияда ақ лексемасына қатысты мынадай тұжырымдама жасалған: «...анализ цветоидиомы *ақ* эксплицирует наличие как универсальных образных ассоциаций, связанных с восприятием белого цвета, так и национально-культурных образных ассоциаций, отражающих самобытность материальных лингвокультурем, что, в свою очередь, явилось результатом действия ряда факторов, охарактеризованных в начале» [1, 233].

Осылайша аталған монографияда профессор З.Қ.Ахметжанова қазақ мәдениеттануындағы тіл-адам-этносқа қатысты лингвомәдени бірліктерді, қазақ ұлтына тән этникалық ерекшеліктерді кеңінен

нақты тілдік иллюстрациялық материалдар арқылы жан-жақты талдау жасаған. Сондай-ақ осы еңбекте лингвомәдениеттану, лингвоаксиология мәселелеріне қатысты жасалған тұжырымдар мен айтылған пікірлер болашақ зерттеулерге ықпал етеді, бастама болады деп есептейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1.Ахметжанова З.К., Ерназарова З.Ш. Казахская лингвокультура: язык, человек, этнос: монография.-Алматы: «Елтаным», 2016.288 с.
2. Абдрахманова М. Б. «Көз» концепті: лингвомәдени және танымдық парадигмасы. Ф.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайын. диссертацияның авторефераты, – А., 2008. 25 б.
3. Күштаева М.Т. «Тары» концептісінің семантикалық құрылымы мен лингвомәдени мазмұны. Ф.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайын. диссертация, – А., 2002. 192 б.
4. Манкеева Ж. Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері. // Тілтаным.№4,2002.
- 5.Кубрякова Е.С.Об одном фрагменте концептуального анализа слова память // Логический анализ языка. Культурные концепты. – Москва: Наука, 1991. – 191 с.

Статья посвящена анализу монографии З.Ахметжановой и З.Ерназаровой «Казахская лингвокультура: язык, человек, этнос». Особое внимание уделяется научно – понятийному аппарату исследования.

The article is devoted to the analysis of the monograph "Kazakh linguoculture: language, human, ethnos" by Z. Akhmetzhanova and Z. Ernazarova. Particular attention is paid to the scientific - conceptual apparatus of research.

УДК 81'24:81'272:81'33

Ж.Б. Бектұрова¹, М.И. Кадеева²

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан¹
Южно-Казахстанский Государственный Университет, Шымкент, Казахстан²
bekturova.z@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ ПОЛИКУЛЬТУРНОЙ ЛИЧНОСТИ В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМ

Полиязычное образование является важнейшим направлением формирования глобального образовательного пространства. Статья посвящена актуальным вопросам полиязычного и поликультурного образования в Республике Казахстан в связи с развитием полиэтничных общественных отношений в эпоху глобализации. Актуальность темы определяется всеобщей мировой тенденцией к интеграции в экономической, культурной и политической сферах.

Ключевые слова: полилингвизм, интеграция аспектов образования, полилингвальное обучение, полилингвальная личность, ключевые компетенции.

Фундаментальными принципами государственной языковой политики признаны ценность и важность любого языка, свобода личности в выборе и использовании языка общения. Идеи создания глобальной стратегии многоязычного и поликультурного образования становятся важным элементом языковой политики в ряде стран. Стремление современного мира сохранить полиязычие является языковой политикой стран, провозгласивших требование превратить языковое многообразие в инструмент взаимообогащения и взаимопонимания. Полиязычное образование позволяет достичь оптимального функционального владения вторым, третьим языком и улучшенного знания другой культуры, чем традиционное обучение иностранному языку. Подобное обучение требует модернизации современного образования, ведет к созданию единого, прочного и устойчивого общества.

Актуальность полиязычного обучения определяется всеобщей мировой тенденцией к интеграции в экономической, культурной и политической сферах. С учетом этих тенденций оно обеспечивает человеку широкий доступ к информации в различных предметных областях, получение новой информации в соответствии с индивидуальными потребностями, возможности непрерывного образования. Именно поэтому полиязычное образование в настоящее время является важнейшим направлением формирования глобального образовательного пространства.

Основные положения языковой политики Казахстана, нашедшие отражение во многих государственных документах, направлены на сохранение и развитие национальных языков и культур. Изменения, происходящие в настоящий период в образовательной системе Казахстана, связаны как с тенденциями глобализации, так и стратегиями развития государства на долгосрочную перспективу, представленными в программных статьях Президента Н.А. Назарбаева. Все это требует формирования новых подходов и поиска новых путей модернизации образования, возможностей интеграции различных аспектов и приемов, обеспечивающих качество подготовки обучающихся на всех существующих уровнях казахстанского образования.

По прогнозам ученых, би- и поликультурное языковое сообщество цивилизованных государств – это реальность XXI века. Усиление взаимодействия и взаимозависимости стран и народов с целью взаимообогащения культур стало характерной чертой начала нынешнего столетия. Язык всегда обусловлен какой-либо культурой и является её неотъемлемой частью, при этом, будучи средством описания и анализа этой культуры. Поликультура как слагаемое этнокультур и межэтнического взаимодействия распространяет сферу своего действия на межэтническое общение, в котором важно понимание каждого человека, не только как представителя этноса, но и как человека уникального мира культуры, вступающего во взаимодействие с другими личностями-культурами, творящего себя в процессе этого взаимодействия.

В современный период развития государственности, период становления полиэтничных общественных отношений, одной из важнейших проблем, стоящих перед обществом, является проблема организации поликультурного образования. Поликультурное образование призвано отвечать различным потребностям всех членов поликультурного общества независимо от их этнической, культурной, социальной и религиозной принадлежности. Оно призвано формировать человека, способного к активной и эффективной жизнедеятельности в многонациональной и поликультурной среде, обладающего развитым чувством понимания и уважения других культур, умениями жить в мире и согласии с людьми разных национальностей, рас и верований. Обращение к развивающемуся ресурсу поликультурного образования как интегративной характеристике личности, определяющей успешную адаптацию к условиям рынка труда и поликультурной среды, связано с решением важных задач: 1) создание условий социокультурной идентификации личности для интеграции в иную социокультурную общность; 2) формирование представлений о культурно-этническом разнообразии мира, важности многообразия культур для развития цивилизации; 3) развитие способностей к культурно-языковому взаимодействию; 4) воспитание толерантных установок и поведения, уважения права каждого народа сохранять свой язык и культурную самобытность; 5) подготовка квалифицированных специалистов к осуществлению профессиональной деятельности в полиэтнической среде.

Специфика Казахстана определяется полиэтническим и многоконфессиональным составом населения. Именно поэтому в настоящее время одним из стратегических направлений языковой политики Казахстана является полиязычие, и одним из первых принципов в основе государственной концепции языковой политики выступает принцип полилингвальности как целенаправленно организованный процесс формирования полиязыковой личности на основе параллельного овладения тремя и более языками.

Разработка проблем полилингвального и поликультурного образования связана с решением многих сопутствующих теоретических вопросов. Одним из основных направлений развития поликультурного образовательного пространства является формирование полилингвальной личности.

Развитие системы подготовки обучающихся на уровне бакалавриата, магистратуры, докторантуры в условиях полилингвального образования является новой и актуальной проблемой, решение которой связано с постановкой и реализацией новых задач обновления содержания образования в Республике Казахстан.

Законодательно-правовая база языковой и государственной национально-образовательной политики РК

Нормативно-организационную основу развития полиязычного и поликультурного образования в Казахстане обеспечивают законодательные документы в области языковой политики: Закон РК «О языках в Республике Казахстан» [1], «Концепция языковой политики Республики Казахстан» [2], также государственные документы в области образования, касающиеся употребления и развития языков: «Концепция развития иноязычного образования Республики Казахстан» [3], государственные общеобязательные стандарты образования Республики Казахстан [4; 5; 6; 7] и т.д.

Полилингвальность в настоящее время становится ведущим принципом казахстанской государственной концепции языковой политики, основные принципы которой нашли отражение в

ряде важных для консолидации казахстанского общества программных документах [1-7]. Так, ориентация на реализацию инициированного Главой государства культурного проекта «Триединство языков» предполагает воспитание полилингвальной личности, владеющей как минимум тремя языками. Законодательно-правовая база языковой и государственной национально-образовательной политики, гарантирующая сохранение всех языков народов Казахстана, создание условий для их изучения и развития, позволила выйти на путь создания в республике сбалансированной полиязычной языковой ситуации [1].

Исследование процесса усвоения нравственных ценностей полинационального социума, формирования ценностных ориентаций конкретного члена общества по отношению к собственной этнической культуре, к культуре окружающих его людей и культуре общества в целом проводилось на основе анализа реализации Программы трехязычия в системе образования Республики Казахстан. В 2007 г. в Казахстане была начата реализация Национального культурного проекта «Триединство языков», впервые озвученного Главой государства на XII сессии Ассамблеи народа Казахстана в октябре 2006 г. Цель Проекта – поднять уровень казахского языка до мирового, создать в стране необходимые условия для равного и полноценного изучения и употребления государственного, русского и английского языков. Идея полиязычия нашла свое воплощение в «Государственной программе развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011-2020 годы», разработанной на основе анализа сложившегося в стране языкового строительства, изучения опыта правового регулирования вопросов, связанных с реализацией государственной языковой политики свыше 30 зарубежных стран [8]. Программа стала основой для решения актуальных проблем в сфере развития языков и создания условий для совершенствования и стандартизации методологии обучения государственному языку как важнейшему фактору укрепления национального единства при сохранении языков всех этносов, живущих в Казахстане. В Программе определяется стратегия воспитания поликультурной личности, владеющей, как минимум, тремя языками, уважающей культуру и традиции народов мира. Главными направлениями в Плане нации «100 конкретных шагов: современное государство для всех» являются реализация общенациональной патриотической идеи «Мәңгілік Ел» и последовательное развитие трехязычного образования как ключевого фактора повышения конкурентоспособности казахстанцев. Министерством образования и науки РК разработана и утверждена Дорожная карта развития трехязычного образования на 2015-2020 годы. В соответствии с графиком переход к новому формату обучения всех общеобразовательных школ РК запланирован на 2023-2024 учебный год. «Согласно программе, с сентября 2019 года только в 10 и 11 классах и только по четырем предметам (физика, химия, биология, информатика). При этом в школе с казахским языком обучения математика, казахский язык, казахская литература, история Казахстана, география и ряд других предметов будут вестись на казахском языке. Русский язык и литература, всемирная история будут вестись на русском языке, независимо от языка обучения. Такое же соотношение в русскоязычных школах...» [9]. При реализации программы трехязычия планируется применение специальных методик CLIL (предметно-языковое интегрированное обучение), направленных на освоение необходимого уровня владения английским языком.

В «Государственном общеобязательном стандарте среднего образования» (начального, основного среднего, общего среднего образования) Требования к уровню подготовки обучающихся (п. 4) включают «владение государственным и родным языками, уважение к истории, культуре, традициям и другим ценностям казахского народа и других этносов, проживающих на территории Казахстана»; «владение развитыми коммуникативными способностями, полиязыковой культурой» [5]. ГОСО включает возможность изучения в школе 4-х языков – государственного, русского, родного и иностранного. «Государственный общеобязательный стандарт высшего образования» предусматривает в рамках изучения цикла ООД включение дисциплин обязательного компонента: «Казахский (русский) язык» на 1-м курсе, «Иностранный язык» на 1-м и/или 2-м курсах. При этом вузы могут разрабатывать интегрированные программы по дисциплинам [6]. Кроме того, в обязательный компонент цикла БД включаются дисциплины «Профессиональный казахский (русский) язык» и «Профессионально-ориентированный иностранный язык» в объеме 2-х кредитов каждая, причем они «закрепляются совместно за языковыми и профилирующей кафедрами по соответствующей специальности» (п. 2). Согласно ГОСО (п. 2), «вузы, внедряющие программы трехязычного образования, осуществляют планирование и организацию образовательной деятельности на трех языках: языке обучения, втором и английском языках. При этом предусматривается 50% учебных дисциплин преподавать на языке обучения (казахский или русский), 20% учебных дисциплин – на втором языке (русский или казахский соответственно) и 30% учебных дисциплин на английском языке» [6].

В результате реализации Программы в Казахстане должна увеличиться доля населения, владеющего тремя языками: к 2014 г. – до 10%, к 2017 г. – до 12%, к 2020 г. – до 15%. В Программе предложено распределение уровней, согласно которому учащиеся начальных классов должны овладеть государственным языком на уровне А1, учащиеся среднего звена – на уровне А2, учащиеся старших классов, учреждений технического и профессионального образования – на уровне В1, студенты вузов – на уровне В2, магистранты – на уровне С1. Последовательным шагом в решении проблем языковой подготовки будущих специалистов явилось увеличение объема кредитов по иностранному языку в цикле базовых дисциплин с внесением изменений в ГОСО и Типовые учебные программы вузов. Все эти законодательные документы ориентированы на поддержку в равной степени языков всех народов Казахстана.

Внедрение полиязычия в систему образования даст возможность выпускникам учебных заведений быть коммуникативно-адаптированными в любой социо-, этно- и поликультурной среде. В этом контексте возрастает роль и значение реформирования системы казахстанского образования. После подписания в марте 2010 года Болонской конвенции наша страна сделала большой шаг в интеграцию мирового образовательного поля. Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев в своем выступлении «Стратегия вхождения Казахстана в число 50-ти конкурентоспособных стран мира» определил одним из главных приоритетов дальнейшую модернизацию системы современного образования и подготовку высококвалифицированных кадров [4]. Для вхождения Казахстана в мировое образовательное пространство как равноправного участника межкультурного диалога потребуются консолидация всего научного, методического, кадрового, финансового потенциала страны, но в первую очередь программа реформирования образования должна носить стратегический, перспективный характер и изначально предполагать сквозную систему – от дошкольного до высшего (бакалавриат) и послевузовского (магистратура и PhD докторантура) образования.

Поликультурный и полилингвальный подход в обучении как интеграция многообразия культур и языков

Дискуссии, связанные с определением понятий поликультурного образования, полилингвизма, выявлении поликультурного и полилингвального подходов в обучении в разных странах ведутся на протяжении последних десятилетий. Это отражено в зарубежных концепциях поликультурного образования: многоэтническое образование (Боос-Нюнниг, Н.В. Кочешков), бикультурное образование, концепция «диалога культур» (В.С. Библер, Г.Д. Дмитриев и др.), концепция «культурных различий» (П.П. Блонский, Дж. Бэнкс, А.П. Лиферов, Э. Мейлер, В.М. Полонский, Р. Хенви) [10].

Содержание поликультурного образования и воспитания в отечественных исследованиях также многоаспектно и отличается высокой степенью междисциплинарности. Как показал анализ, оно базируется на идеях этнографов (Ж. Артыкбаев, Ю.В. Бромлей), историков (М. Козыбаев, М. Муқанов), социальных философов (Ж.М. Абдильдин, З. Мукашев, А.Н. Нысанбаев), этнополитологов (И. Кушербаев), этнокультурологов (Ж.К. Каракозова, А. Сейдимбеков), этнопсихологов (Н. Джандильдин, Ж.И. Намазбаева), этнопедагогов и социальных педагогов (Ж. Асанова, С.К. Калиева) и др. Фундаментальные теоретические исследования в области описания динамики языковой ситуации, языковой политики и оценки ее эффективности; типологии, направлений и моделей языкового планирования; терминологизации метаязыка современной социолингвистики на казахском и русском языках на основе достижений мировой науки и опыта языкового строительства в нашем государстве были осуществлены в ряде фундаментальных монографических работ З.К. Ахметжановой, Э.Д. Сулейменовой, Н.Ж. Шаймерденовой и др. В работах казахстанских исследователей представлено комплексное макро- и микросоциолингвистическое изучение особенностей функционирования казахского и русского языков в новых геополитических, социально-экономических, миграционно-демографических условиях, непосредственно отразившихся на социолингвистических составляющих языковой ситуации в Казахстане [11-13]. Полилингвальное обучение мы понимаем как целенаправленный процесс приобщения к мировой культуре средствами нескольких языков, когда изучаемые языки выступают в качестве способа постижения сферы специальных знаний, усвоения культурно-исторического и социального опыта различных стран и народов. В основе полилингвальной системы образования использование наряду с родным языком второго языка как средства обучения и поликультурного воспитания. Полилингвальное образование рассматривается как часть общего образования, ориентированного на поликультурное образование, формирование личности, готового к созидательной деятельности в развивающейся поликультурной и многонациональной среде, сохраняющего свою культурную идентичность, стремящегося к понимаю

других культур и уважающего иные этнические общности.

Поликультурный и полилингвальный подход понимается как интеграция многообразия культур и языков, создающих образовательную среду, обеспечивающую формирование у будущего специалиста научной и культурной картины мира, в основе которых лежат ценности толерантности, диалога, сотрудничества, потребностей к познанию других культур, освоению опыта межкультурных коммуникаций в глобальном информационном поликультурном пространстве на основе ценностей постижения личности другой национальности, открытия языковой культуры и средств межкультурных коммуникаций, что обеспечивает дифференцированность образовательной системы и непрерывность формирования культурного мира личности, ее поликультурности.

В настоящее время представляется возможность определить основные положения поликультурного языкового образования в РК, увидеть перспективы методической реализации поликультурного аспекта содержания обучения языкам в вузе. Значительные меры по подготовке полиязычных специалистов предприняты в системе высшего образования: более 10 тысяч студентов прошли обучение по полиязычному образованию в 42 вузах страны и готовы учить детей на казахском, русском и английском языках. В соответствии с новыми стандартами образования казахстанских школьников обучать будут сразу на трех языках – казахском (история Казахстана, казахская литература и география), английском (химия, физика, биология и информатика) и русском. К новому формату обучения к 2020 г. должны поэтапно перейти все школы, независимо от языка обучения. Министерство образования и науки РК предполагает также открытие летней языковой четверти, где со школьниками будут работать студенты III и IV курсов педагогических вузов. Разумное, грамотное внедрение полиязычия в систему образования даст возможность выпускникам учебных заведений быть коммуникативно-адаптированными в любой поликультурной среде. В 2007 г. Министерством образования и науки Республики Казахстан был организован полиязыковой эксперимент, в который вошли 25 школ республики. Филиал АО «Национальный центр повышения квалификации «Өрлеу» Институт повышения квалификации педагогических работников по г. Астане сотрудничает с этими школами, в частности, с казахской школой-лицеем № 48, на базе которой проходят выездные практические семинары для слушателей краткосрочных курсов, на которых обсуждались вопросы развития полиязычного образования в условиях казахстанской школы. Образовательные учреждения работают над проблемой развития творческого и интеллектуального потенциала личности в условиях специализированной школы для одаренных детей и реализации программы трехязычия в обучении. Здесь созданы благоприятные условия для проведения экспериментальной работы. Обучение осуществляется по учебникам нового поколения. Опыт показывает, что раннее и углубленное изучение иностранных языков в школе, особенно в свете перехода школы на 12-летнее образование, где речь идет о профильной подготовке, целесообразно. Важное место при этом отводится прикладным и элективным курсам для учащихся профильных старших классов. Школы поставили перед собой цель, которая может быть достигнута посредством полиязыкового эксперимента: создание модели специализированной национальной школы для одаренных детей – школы, способствующей личностному развитию учащихся посредством осуществления программ «Обучение на трех языках» и «Международный бакалавриат». Внедрение двух программ послужит основой для создания образовательной модели полилингвальной системы обучения, даст возможность выпускникам школы продолжить свое образование в престижных вузах Казахстана, России, Европы, Азии и Америки. Другим значимым направлением развития поликультурного образования является формирование личности, готовой к построению конструктивного, бесконфликтного или компромиссного взаимодействия с другими людьми, с представителями других культур. Поликультурное образование предполагает гармонизацию развития личности в процессе взаимодействия с людьми с другими, иными ценностями, иным образом жизни, стилем поведения, иначе, формирование способности к конструктивному взаимодействию с людьми различных социокультурных и культурно-исторических общностей, образов и картин мира, парадигм и способов мышления. Его потенциал направлен на формирование и развитие толерантности, нравственных ценностей, культуры межнационального общения, других важнейших в современном многонациональном обществе качеств личности. Поэтому поликультурным может называться образование, которое «направлено на сохранение и развитие многообразия культурных ценностей, норм, образцов и форм деятельности, существующих в конкретном сообществе, в общественной системе и цивилизации в целом, таких, в частности, как межкультурная толерантность и уважение» [10, с. 34]. Поэтому ключевыми понятиями формирования поликультурной модели образования должны выступать поликультурность, поликультурная компетентность, поликультурная личность, субъект культуры, толерантность, межэтническое взаимодействие, межкультурная коммуникация,

диалог культур, поликультурные ценности, мировоззренческие (ценностно-онтологические) универсалии и др. Сформировавшиеся интегративные качества поликультурного общения служат своеобразным социально-нравственным ориентиром в многоэтнической среде, а также являются неотъемлемой характеристикой поликультурной личности.

Таким образом, полиязычная личность – это личность поликультурная, индивид с развитым лингвистическим, историко-культурным сознанием, обладающий высокой степенью понимания и уважения других культур, умением жить в мире и согласии в социуме, погружаясь в специфику другой культуры и адекватно реагировать на проявления другой культуры. Полиязычная личность имеет свою социальную маркированность и свои этнические корни. Внедрение и эффективное развитие поликультурного образования требует расширенного понимания образовательного процесса, необходимо в поликультурное образовательное пространство вовлечь все институты гражданского общества, все структуры, заинтересованные в воспитании личности, способной к успешному и эффективному взаимодействию в любой поликультурной среде. В решении имеющихся проблем поликультурного образования значимая роль отводится государству, заинтересованному во внедрении этой системы и являющемуся важным фактором его развития.

Анализ действующих государственных документов в области языковой политики и языкового образования позволяет констатировать, что: 1) язык признается в качестве «основы национальной культуры», а языковая политика в Казахстане направлена на «гармоничное устойчивое развитие отдельных этносов»; 2) приоритетность в развитии языков нормативно и законодательно закреплена за казахским языком как государственным; 3) намечена тенденция признания русского языка как одного из языков международного сотрудничества; 4) осознается необходимость углубленного изучения иностранных языков для интеграции в мировое сообщество. «Формирование модели гражданина 21 века, «языковой личности» в самом широком смысле, учитывающей множество аспектов мыслительной, речепроизводительной и этнокультурной компетенции возможно только через полиязычное образование. Изучение языков способствует усилению международного диалога. История языковой политики в Республике Казахстан как сознательного воздействия общества на язык свидетельствует о том, что положительные результаты языкового функционирования зависят от благоприятного сочетания как внутренних тенденций языкового развития, так и этнолингвистических факторов, от социальных и культурных условий, влияющих на функционирование того или иного языка. Последовательная реализация основных этапов формирования единого казахстанского общества возможна на основании развития и взаимодействия языков всех этносов Казахстана. Само время потребовало сменить ценностные ориентации в образовательной системе страны и переориентироваться с монокультурного образования на поликультурное при сохранении в качестве стержня своей собственной культуры.

Список литературы

1. Закон Республики Казахстан от 11 июля 1997 года № 151-І «О языках в Республике Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 29.12.2014 г.).
2. Концепция языковой политики Республики Казахстан от 07.11.1996 г., № 3186 // Режим доступа: <http://www.edu.gov.kz>
3. Концепция развития иноязычного образования Республики Казахстан / Сост. Кунанбаева С.С., Кармысова М.К., Иванова А.М., Аренова Т.Д., Жумагулова Б.С., Кузнецова Т.Д., Абдыгаппарова С.К. – Алматы: КазУМОиМЯ, 2010. – 24 с. // Режим доступа: <http://www.online.zakon.kz>
4. Стратегия вхождения Казахстана в число 50-ти конкурентоспособных стран мира. Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана. – Астана, 2006. – 1 марта.
5. Государственный общеобязательный стандарт среднего образования (начального, основного среднего, общего среднего образования), утвержден постановлением Правительства РК от 23 августа 2012 г., № 1080 // Режим доступа: <http://www.edu.gov.kz>
6. Государственный общеобязательный стандарт высшего образования, утвержден постановлением Правительства РК от 23 августа 2012 г., № 1080 // Режим доступа: <http://www.edu.gov.kz>
7. Государственный общеобязательный стандарт послевузовского образования, утвержден постановлением Правительства РК от 23 августа 2012 г., № 1080 // Режим доступа: <http://www.edu.gov.kz>
8. Государственная программа развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011-2020 годы // Режим доступа: https://primeminister.kz/page/article_item-86

9. Дорожная карта развития трехязычного образования на 2015-2020 годы. Приложение к совместному приказу Министра образования и науки Республики Казахстан от «5» ноября 2015 года № 622, Министра культуры и спорта Республики Казахстан от «9» ноября 2015 года, № 344, Министра по инвестициям и развитию Республики Казахстан от «13» ноября 2015 года.

10. Дмитриев Г.Д. Многокультурное образование. – М.: Народное образование, 1999. – 208 с.

11. Лезина В.В. Развитие поликультурного образования в Республике Казахстан // Современные наукоемкие технологии. – 2008. – № 3. – С. 72-76.

12. Жетписбаева Б. А. Полиязычное образование: теория и методология: монография. – Алматы: Білім, 2008. – 328 с.

13. Надырмагамбетова М. А. Поликультурное образование в Республике Казахстан // Мир через языки, образование, культуру: Россия – Кавказ – мировое сообщество: материалы VI междунар. конгресса. – Пятигорск: ПГЛУ, 2010. – С. 94-101.

Көптілді білім беру аса маңызды бағыты болып табылады қалыптастыру жаһандық білім кеңістігін. Мақала өзекті мәселелері көптілді және поликультурного Қазақстан Республикасында білім беруді дамытумен байланысты көпэтносты қоғамдық қатынастардың жаһандану дәуірінде. Тақырыптың өзектілігі айқындалады жалпыға бірдей әлемдік үрдіс интеграция экономикалық, мәдени және саяси салалардағы.

Multilingual education is an important direction of formation of the global educational space. The article is devoted to topical issues of multilingual and policultural education in the Republic of Kazakhstan in connection with the development of multi-ethnic social relations in the era of globalization. The relevance of the topic is a General world trend towards integration in the economic, cultural and political spheres.

УДК 811.521.122'342.622

Ж.А. Джамбаева
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан

КЛЮЧЕВЫЕ ПОНЯТИЯ ЛИНГВОКОНЦЕПТОЛОГИИ И СРЕДСТВА РЕПРЕЗЕНТАЦИИ КОНЦЕПТОВ

В статье дается определение и описание основных категорий лингвоконцептологии, составляющих ее метаязык. Описываются основные подходы в исследовании концепта как базовой единицы человеческого сознания, средства и способы репрезентации концептов с точки зрения лексических единиц различных уровней: слов, фразеологизмов, свободных сочетаний, предложений.

Ключевые слова: лингвокультурная концептология, концептосфера, концептуальная картина мира, концептуальная система, концепт, репрезентация концепта.

В настоящее время в современной лингвистике активно осуществляется изучение концептуальной картины мира, ценностных понятий национальной культуры через призму языка, что привело к формированию и развитию лингвокультурной концептологии или лингвоконцептологии, в задачу которой входит изучение отдельных фрагментов лингвокультуры в сопоставительном аспекте.

Базу для проведения лингвоконцептологических исследований в казахстанской русистике составили не только теоретические разработки зарубежных ученых, но и казахстанских исследователей (З.К. Ахметжановой, Э.Д. Сулейменовой, Г.Г. Гиздатова, Ш.К. Жаркынбековой, Н.Ж. Шаймерденовой, З.К. Сабитовой, Б.А. Ахатовой, Б.С. Жумагуловой, Ж.А. Джамбаевой, Ж.Т. Балмагамбетовой, А.Т. Оналбаевой, Г.А. Алимжановой и мн. др.).

Значительный вклад в развитие лингвоконцептологии в Казахстане внесли труды З.К. Ахметжановой, в которых рассматриваются теоретические проблемы данного направления, ее категориальный аппарат, типология и способы изучения концептов [1].

В категориальный аппарат лингвоконцептологии входят понятия концептосфера, концептуальная картина мира, концептуальная система, концепт, составляющие основу ее метаязыка. Описание и анализ данных категорий проводились нами и ранее [2, 3]. Однако кратко рассмотрим

некоторые из них, чтобы иметь представление о их назначении, а также обозначить позицию по отношению к ним профессора З.К. Ахметжановой.

Концептосфера – это «совокупность концептов, из которых, как из мозаичного полотна, складывается миропонимание носителя языка» [4, 17]. Как известно, термин «концептосфера» был введен в российской науке академиком Д.С. Лихачевым, по мнению которого, «концептосфера народа шире семантической сферы, представленной значениями слов языка. Чем богаче культура нации, ее фольклор, литература, наука, изобразительное искусство, исторический опыт, религия, тем богаче концептосфера народа» [5, 46].

Таким образом, концептосфера – это упорядоченная совокупность концептов нации, информационная база мышления. Анализ концептосферы представителей определенного этноса позволяет зафиксировать особенности его языкового сознания, специфику его ментального мира, поскольку картина мира предстает как система концептов, в которых предметам и действиям присваиваются стереотипные свойства, и образует концептуальную картину мира.

Концептуальная картина мира, по определению З.К. Ахметжановой, «представляет собой полную базу знаний о мире (донаучных и научных), накопленную за всю историю существования народа, говорящего на языке. Концептуальная картина мира не совпадает с языковой. Она сложна по своему строению, отличительным ее качеством является многоуровневость. Если в языке существуют процессы архаизации и десемантизации, то в концептуальной картине мира аккумулируется всё, что когда-то было познано, названо и освоено. Первый уровень образуют знания архаичные, реликтовые (донаучные), это знания дописьменного периода. Далее появляется уровень знаний, который частично фиксируется в разного рода текстах. Последующие уровни – это знания разных наук, как систематизированные, так и несистематизированные» [1, 8].

Концептуальная система, по мнению З.К. Ахметжановой, – это «совокупность всех концептов, входящих в ментальный фонд языка. Они реализуются в виде репрезентантов – языковых знаков. Концептуальную систему можно назвать ментальным каркасом языковой картины мира, это также весь объем моделей осмысления и описания мира и его фрагментов. Концептуальная система традиционна, поскольку функционирует в виде устойчивых форм языка, консервативна и в то же время кумулятивна, так как развивается, дополняется новыми признаками, ибо язык имеет свойство самообновления, обладает способностью к порождению новых языковых форм для выражения новых знаний, которыми пополняется концептуальная картина мира» [1, 8-9].

Базовой единицей исследования в лингвоконцептологии является концепт. По мнению ученых, именно в концепте сконцентрированы многовековой опыт, культура и идеология каждого народа, которые синтезируются и фильтруются в тезаурусе языковой личности (Ю.С. Степанов, Т.А. Фесенко, И.А. Стернин, В.И. Карасик, В.А. Маслова и др.). Понятие концепта, его содержание и объем, остаются объектом обсуждения [2, 3]. Связано это, прежде всего, с тем, что термин «концепт» является основным объектом исследования, не только лингвоконцептологии, но и когнитивной лингвистики и лингвокультурологии. С точки зрения когнитивного подхода концепты локализованы в сознании и определяются как «комплексные дискретные единицы сознания, при помощи которых осуществляется процесс человеческого мышления. Концепты выступают как единицы хранения человеческого знания» [6, 54]. Общеизвестным в когнитивной лингвистике является положение о том, что концепты имеют языковую объективацию, т.е. выраженность языковыми средствами того или иного языка. Вместе с тем следует отметить, что часть концептуальной информации имеет языковую «привязку», то есть способы их языкового выражения, но часть этой информации представляется в психике принципиально иным образом, то есть ментальными репрезентациями другого типа – образами, картинками, схемами и т.п. [7, 90]. Таким образом, в когнитивной лингвистике диада «язык – человек» преобразуется в триаду «язык – человек – сознание».

Лингвокультурный подход предполагает изучение специфики национальной концептосферы от культуры к сознанию. Этот подход определяет концепт как базовую единицу культуры. В лингвокультурологии концепт мыслится как «культурно-ментально-языковое» образование. Так, по мнению Ю.С. Степанова, концепт «своего рода сгусток культуры в сознании человека, то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека, тот «пучок» представлений, понятий, знаний, ассоциаций, который сопровождает слово», «это основная ячейка культуры в ментальном мире человека», «в структуру концепта входит все то, что делает его фактом культуры – его исходная форма (этимология); сжатая до основных признаков содержания история; современные ассоциации; оценки, коннотации» [8, 40-41]. Следовательно, вышеупомянутая диада «язык – человек» в лингвокультурологии преобразуется в четырехзначную конструкцию «язык – человек – сознание – культура».

Поскольку когнитивный и лингвокультурный подходы являются в исследовании концепта ведущими и основными, часто наблюдается смешивание понятий «когнитивный концепт» и «лингвокультурный концепт». В связи с этим лингвокультурологи считают, что эти понятия следует четко разграничивать. Так, Г.Г. Слышкин сводит их отличия к следующему: «1) для когнитивиста одному концепту соответствует одна языковая единица; для лингвокультуролога концепт обладает свойством полиапеллируемости, т.е. может и должен реализовываться при помощи целого ряда единиц языка; 2) для когнитивиста каждому слову соответствует свой концепт; для лингвокультуролога именами концептов является ограниченное число культурно значимых единиц (концептами являются лишь абстрактные сущности)» [9, 22].

Лингвокогнитивный и лингвокультурный подходы к пониманию концепта не являются взаимоисключающими: концепт как ментальное образование в сознании индивида есть выход на концептосферу социума, т.е. в конечном счете, на культуру, а концепт как единица культуры есть фиксация коллективного опыта, который становится достоянием индивида. Иначе говоря, эти подходы различаются векторами по отношению к индивиду: лингвокогнитивный концепт – это направление от индивидуального сознания к культуре, а лингвокультурный концепт – это направление от культуры к индивидуальному сознанию.

В последние десятилетия активно развивается аксиологический подход в изучении концепта, акцентирующий внимание на его аксиологической составляющей [10; 11; 12]. В рамках данного подхода признается, что концепт выступает той структурой сознания, в которой фиксируются ценности социума, поскольку центром концепта всегда является ценность «...возникновение ценностного отношения к объектам, отраженным в сознании человека, является необходимым условием формирования концепта... По ценностной составляющей можно противопоставить лингвокультурологическую трактовку концепта лингвокогнитивному пониманию... В когнитивной лингвистике особое внимание уделяется типам концептов, их системной организации и взаимосвязям. Культурологическая лингвистика стремится установить ценностные ориентиры общества» [10; 11, 110; 12]. Итак, в аксиологической лингвистике диада «язык – человек» уточняется и включает компоненты «язык – человек – ценностное сознание – культура».

Лингвоконцептологическое понимание концепта имеет комплексный характер, поскольку учитывает все признаки в его исследовании. С точки зрения З.К. Ахметжановой, под концептом понимается совокупность закрепленных признаков, которые используются для описания фрагмента мира или части такого фрагмента, имеющих сложную структуру и реализуемых разнообразными языковыми средствами и способами [1, 9]. Вслед за М.В. Пименовой [13], ученый считает, что в концепте отражаются признаки, функционально значимые для соответствующей культуры [1, 9].

Таким образом, ясно одно, что концепт реализуется в словесном знаке и в языке в целом. Концепт включает понятие, но не исчерпывается им, а охватывает всё содержание слова – и денотативное, и коннотативное, отражающее представление носителей данной культуры о характере явления, стоящего за словом, взятым в многообразии его ассоциативных связей. Концепт имени может быть не тождественен не только на разных языках, но и у разных носителей одного языка, поскольку зависит от мировидения говорящих. В языковом сознании представителей разных этносов концепты выражаются различными языковыми единицами: словом, фразеологическими единицами, паремиологическими сочетаниями. Для выражения языкового сознания важным является способность слова обозначать реалии объективной действительности. Эта способность универсальна для многих языков [12, 19-20].

В теории и описании концептов следует разграничивать содержание и структуру концепта. Содержание концепта образуется когнитивными признаками, которые отражают отдельные признаки концептуализируемого предмета или явления, и описывается как совокупность этих признаков. Содержание концепта имеет полевую организацию: ядро, ближняя, дальняя и крайняя периферия. Принадлежность к тому или иному участку содержания определяется яркостью признака в сознании носителя языка соответствующего концепта. Описание осуществляется как перечисление признаков от ядра к периферии по мере уменьшения яркости признака. Структура концепта включает базовые структурные компоненты разной когнитивной природы и описывается как перечисление когнитивных признаков. Исследованию подлежит как содержание, так и структура концепта, как ядро, так и периферия концепта, но в процессе изучения важно их дифференцировать, ибо их статус и роль в процессах мышления различны и поэтому требуют различных приемов описания. В нашем исследовании был предпринят комплексный подход к исследованию концепта и описаны когнитивные признаки (ядро и периферия) базовых концептов, которые носят универсальный

характер, поскольку присутствуют в любой этнической культуре и являются сущностными для человека [12].

Развивая аксиологический подход к исследованию концепта, мы под *концептами* понимаем многомерные ментальные образования, в которых фиксируются ценности социума; концепты структурируются представлениями, культурными установками и стереотипами [12, 22].

Концепт – это сложное ментальное образование, аккумулирующее представления, знания, ассоциации человека, связанные с определенным фрагментом действительности. Следовательно, описание сходств и различий проявления языкового сознания возможно через концептосферу и составляющих ее концептов.

Языковое сознание и концепт как его основная единица изучаются экспериментально, в частности при помощи ассоциативного эксперимента – он позволяет реконструировать различные связи языковых единиц в сознании и выявить характер их взаимодействия в различных процессах понимания, хранения и порождения речевых произведений. Как справедливо отмечает З.К. Ахметжанова, «экспериментальное исследование языкового сознания дает возможность выявить современную трактовку концепта носителями языка и культуры» [1, 10]. Процесс ассоциирования представляет собой попытку представления ментальной информации в вербальной форме, т.е. в форме совокупности ассоциатов, изучение которых позволяет строить гипотетические модели и предположения о совокупности определенным образом структурированных концептуальных и перцептивных знаний об объекте реального мира. Так, проведя серию ассоциативных экспериментов (свободный ассоциативный эксперимент, цепочный ассоциативный эксперимент) со статистически достоверным количеством информантов-представителей разных этносов, казахстанцев-билингвов, и обработав статистические данные, мы получили возможность определить, что является ценностным / антиценностным для того или иного этноса по отношению к базовым мировоззренческим концептам, отражающим важнейшие сферы жизнедеятельности [12].

Аспекты исследования ментальных и вербальных репрезентаций концептов представляются на современном этапе развития лингвистической науки чрезвычайно актуальными. М.В. Пименова отмечает, что «полное описание того или иного концепта возможно только при исследовании наиболее полного набора средств его представления», поскольку «концепт рассеян в языковых знаках, его объективирующих» [13, 29]. Вместе с тем, наличие языкового выражения и регулярная репрезентация делают концепт общеизвестным. Определение всего ряда языковых единиц концепта и способов их выражения поможет установить его актуальность для того или иного лингвосообщества.

Чаще всего при исследовании различных концептов ученые обращаются к их языковым выражениям, поскольку исследование семантики лексических единиц, репрезентирующих концепт, позволяет раскрыть понятийную составляющую концептов. Для этого необходим лексикографический анализ, т.е. анализ словарного отражения и воплощения концепта, поскольку система дефиниций в словарях дает исследователю культурных концептов нити к познанию сущности народного сознания, специфики наивной картины мира. Интерпретация словарных определений позволяет выявить обобщенный прототип концепта, его содержательный минимум, что создает базу для дальнейшего изучения концепта на основе других методик.

Обратимся к анализу концепта *народ*, который является одной из главных составляющих сферы «я и общество», поскольку *народ* – это *общество людей*. Так, согласно данным словарей, понятийная составляющая анализируемого концепта отражает представление: *народ* – это *жители той или иной страны (население), представители одной национальности, трудящиеся массы* и, вообще, *люди (группа людей)*. Репрезентация концепта исследуется, прежде всего, на лексико-семантическом материале путем обращения к данным словарей, к анализу синонимов, анализу сочетаемости. Касательно анализа синонимов отметим, что в ходе проведенных ассоциативных экспериментов установлено, что ближайшим синонимом стимула *народ* является *нация*. Концепты *народ* и *нация* тесно взаимосвязаны, взаимозаменяемы, а иногда – равнозначны. Об этом свидетельствует и совпадение большого количества когнитивных признаков, выделенных в обоих концептах, которые, в некотором смысле, «зеркально» отражаются. Однако нельзя не отметить, что каждый из концептов – *народ* и *нация* – имеет и признаки, значительно отличающие их друг от друга, свидетельствующие о том, что это разные концепты, разные понятия. Каждый из них имеет свое место, свое значение в языковом сознании. Установлено и то, что концепт *народ* шире концепта *нация*, поскольку понятие *народ* объединяет понятие *много наций*, которые составляют *народ* одного государства, к примеру, *казахстанский народ* [12, 36].

Экспериментальное исследование также показало, что в результате «столкновения словарного значения слова с личным и народным опытом» (по Д.С. Лихачеву [5, 281]) представление об

исследуемом концепте в корне меняется, поскольку по результатам свободного ассоциативного эксперимента, *народ* – это *люди, группа людей*, представители определенной *нации, население* той или иной страны, только потом – это *трудящиеся массы*.

Результаты ассоциативных экспериментов свидетельствуют, о том, что концепт *народ* в языковом сознании информантов представлен намного шире, чем в лексикографических источниках. Важное место в его определении имеет аксиологическая (ценностная) составляющая, которая в наибольшей степени позитивна, нежели негативна. Установленной закономерностью в исследовании концепта *народ* является безоговорочное присутствие в его определении признаков «*это единство*», «*это дружба*», на основе которых возникает ряд признаков, в которых описываются те или иные качества народа: в признаке «*это сила*» – его *сила и величие*, в признаке «*мирный народ*» – стремление к *миру и согласию*, в признаке «*он свободный*» – важность для него *свободы*, которая позволит иметь равные *права (свободный, независимый)*. Это доказывает, что оценка – одна из важных составляющих концепта *народ* [12, 34-35].

Как отмечалось, выше, один и тот же концепт можно анализировать с точки зрения лексических единиц различных уровней: слов, фразеологизмов, свободных сочетаний, предложений.

Фразеологический фонд языка, аккумулирующий знания о системе ценностей определенного этноса, о его взгляде на мир и об отношении к этому миру, является одним из главных кодов культуры. Как правило, использование фразеологической единицы в речи происходит не случайно, с ее помощью говорящий выражает свое ценностное отношение к факту действительности. Фразеологизмы наравне со словами способны репрезентировать концепты, но в них в большей степени отражается образно-эмоциональная и национально-специфическая стороны концепта.

Так, анализ устойчивых сочетаний, отобранных из различных источников, показал, что во фразеологических единицах находят свое специфическое отражение все смыслы концепта *народ*, выделенные нами как при лексикографическом анализе, так и в ходе ассоциативных экспериментов. На наш взгляд, в настоящее время самым популярным является фразеологизм *меньше народу – больше кислороду* (чаще используемый как: *меньше народа – больше кислорода*) в значении «*людей меньше, чем ожидалось*», что позволяет акцентировать признак «*это много людей*», который в ходе ассоциативных экспериментов был определен как лидирующий когнитивный признак. Актуализация этого признака наблюдается и во фразеологизмах: *народ валом валит; при всем честном народе*, отражающих и представление-признак – *толпа*.

Признак «*это единство*» актуализируется в сочетаниях: *народ и партия едины; если народ един – он непобедим* и др. Своеобразно по значению выражение *обиженный народ хуже ос жжет*, здесь также подчеркивается единение, однако речь идет об единстве, имеющем негативный характер. То же самое видим и в выражении *гром и народ не заставишь умолкнуть*. Последнее отражает и представление *народная молва*, что можно передать фразеологизмом *глас народа*, а также сочетанием как *говорят в народе*.

Большое количество фразеологизмов со словом *народ* можно отнести к историческим фразеологизмам, т.е. оставшимся в языке как след, связанный с историей народа, с историческими событиями и традициями прошлого. Сюда мы отнесем такие сочетания, как *отец всех народов, сын отца народа, враг народа, хождение в народ, советский народ, простой народ* и т.д. Однако при замене компонентов такие фразеологизмы могут отражать и события современной жизни. Так, в настоящее время устойчивым является выражение *казахстанский народ*, актуализирующий изменения, произошедшие в жизни Казахстана после получения независимости.

Известно очень много устойчивых сочетаний и производных от слова *народ*: *народная песня, народная война, народная тропа, народное горе, народная память, народная молва* и т.д., которые объединяются общей семьей «*то, что относится к народу*». Таким образом, было установлено, что фразеологические единицы, как и лексические, являются наиболее естественным, типичным средством репрезентации концептов.

Репрезентация концептов анализируется и на уровне более крупных единиц: предложений, текстов. При этом следует учитывать их стилистическую принадлежность, поскольку концепт репрезентируется в научных, публицистических, художественных текстах. Анализ контекста позволяет выявить такие признаки в составе концепта, которые приобрели символический смысл. Мы обратились к электронному ресурсу «Русский язык. Большая коллекция предложений» [14], где насчитывается свыше трехсот предложений со словом *народ* из произведений художественной литературы, что свидетельствует об его актуальности. Частичный анализ отобранных примеров позволил установить, что употребление в художественном тексте слов-репрезентантов исследуемого концепта в целом отражает те же смыслы, выделенные нами как базовые, но при этом ассоциативно

могут уточнять и расширять эти базовые смыслы. К примеру, наиболее распространенным в художественных текстах является признак «это много людей», «толпа», который актуализируется в следующих предложениях: *Народ повалил на площадь; нас погнали туда же* (С. Пушкин. Капитанская дочка); *Народ валом валит вдоль узкой навозной улицы* (А. Толстой. Петр Первый); *Было видно, что на его широкой палубе толпится народ* (Марк Твен. Приключения Тома Сойера). Как видно из этих примеров, смысл «много людей» заключен в самом имени концепта *народ*, а дополнительный смысл «толпа» репрезентируется в сочетании со словами: *повалил, валом, валит*, в семантике которых имеется сема «начать идти густой массой», а также словом-репрезентантом *толпится*, т.е. речь идет о массе.

В следующем примере оба смысла встречаются в одном контексте, подчеркивая, что это слова-синонимы: *Толпа, однако, не расходилась, напротив, народ все прибывал* (Майн Рид. Американские партизаны). Синонимия, но уже слов *народ* – *люди*, демонстрируется в примере: *Разумеется, как добрый человек, он больше любил, чем не любил людей, а потому и народ* (Л. Толстой. Анна Каренина). Аксиологическая составляющая исследуемого концепта, представленная базовыми смыслами «это единство», «это дружба», также находит отражение в художественных текстах: *Это был веселый, счастливый, миролюбивый народ* (Джек Лондон. Дочь снегов); *Народ любит нашего молодого вождя и не станет противиться его желанию* (Майн Рид. Гаспар гаучо); *Народ непобедимой силой стремится к нему, окружает его, нарастает кругом него, следует за ним* (Ф. Достоевский. Братья Карамазовы); *Лишь народ и духовная сила его грядущая обратит отторгнувшихся от родной земли атеистов наших* (Ф. Достоевский. Братья Карамазовы); *Но это русский народ, великий по численности, по территории, народ, с которым только и можно делать историю* (А. Рыбаков. Дети Арбата). Отметим, что ценностный смысл концепта *народ* в приведенных примерах репрезентируется с помощью слов, нашедших отражение и в реакциях при проведении ассоциативных экспериментов. Именно наличие таких слов как *веселый, счастливый, миролюбивый, непобедимый, великий, сила* в ассоциативных полях позволили нам выявить ценностный компонент концепта *народ* и выделить его когнитивные признаки.

Таким образом, анализ концептов на уровне синтаксиса поможет выявить набор основных характеристик, составляющих классическое понимание той или иной лексемы, которая репрезентирует исследуемый концепт, образы ситуаций, осмысленных людьми и вербализованных синтаксическими структурами. Таким образом, анализ существующих точек зрения относительно базовых категорий лингвоконцептологии, в целом, и природы концепта, в частности, показал, что в лингвистическом понимании концепта наметилось три основных подхода: во-первых, в широком смысле в число концептов включаются лексемы, значение которых составляет содержание национального языкового сознания и формирует «наивную картину мира» носителей языка. Совокупность таких концептов образует концептосферу языка, в которой концентрируется культура нации. Во-вторых, в более узком понимании к числу концептов относят семантические образования, отмеченные лингвокультурной спецификой и тем или иным образом характеризующие носителей определенной этнокультуры. Наконец, к числу концептов относят лишь семантические образования, список которых ограничен и которые являются ключевыми для понимания национального менталитета как специфического отношения к миру его носителей.

В рамках первого подхода в исследовании концептов ведущим нами признан психолингвистический (ассоциативный) эксперимент, при применении методики которого возможно получение данных, свидетельствующих о национально-культурной маркированности языкового сознания. Результаты ассоциативного эксперимента можно трактовать как объективацию национально-культурной специфики образов языкового сознания представителей различных лингвокультур. Они иллюстрируют основные положения, отражающие соответствующие сегменты языковых картин мира.

Все три подхода к изучению концептов предполагают, что основными средствами вербализации концептов являются готовые лексемы и фразеосочетания, синтаксические конструкции, тексты.

Список литературы:

- 1 Ахметжанова З.К. Очерки по национальной концептологии. – Алматы: Елтаным, 2012. – 148с.
- 2 Джамбаева Ж.А. Концепт: дефиниция, структура, типология. // Материалы международного круглого стола «Концептосфера как основа национальной языковой картины мира». – Алматы: Институт языкознания, 2010. – 87-96 с.
- 3 Джамбаева Ж.А. Лингвокультурная концептология: современное состояние и пути

развития // Вопросы русской филологии и методики преподавания русского языка и литературы: коллективная монография. – М.: АЛМАВЕСТ, 2014. 37-48с.

4 Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. – 2-е изд. – Минск.: Тетра Системс, 2005. – 256 с.

5 Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. – М.: Академия, 1997. – 280-287 с.

6 Попова З.Д., Стернин И.А. К проблеме унификации лингвокогнитивной терминологии // Введение в когнитивную лингвистику. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2005. – Вып. 4. – 54-60 с.

7 Кубрякова Е.С. Концепт // Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С.Кубрякова, В.З.Демьянков, Ю.Г.Панкратц, Л.Г.Лузина. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1996. – 90-93 с.

8 Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 824 с.

9 Слышкин Г.Г. Лингвокультурные концепты и метаконцепты: дис... д-ра филол. наук. – Волгоград, 2004. – 323с.

10 Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.

11 Бабаева Е.В. Лингвокультурологические характеристики русской и немецкой аксиологических картин мира: дис ... д-ра филол. наук. – Волгоград, 2004. – 438с.

12 Джамбаева Ж.А. Аксиологические стереотипы языкового сознания казахстанцев: дис... д-ра филол. наук. – Кокшетау, 2010. – 445с.

13 Пименова М.В. К вопросу о новых терминах: парные, бинарные и эквивалентные концепты // Восточнославянские языки и литературы в историческом и культурном контекстах : когнитивная лингвистика и концептуальные исследования. – Серия «Концептуальные исследования». – Вып. 13. – Киев, 2012. – 41-42 с.

14 Русский язык. Большая коллекция предложений. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://ru.libword.net/?q=%ED%E0%F0%EE%E4&n=20>.

Мақалада лингвоконцептологияның метатілін құрайтын маңызды ұғымдарының анықтамасы мен сипаттамасы берілген. Адам санасының негізгі бірлігі болып саналатын концептті зерттеудің негізгі тәсілдері, түрлі деңгейдегі лексикалық бірліктер тұрғысынан концепттерді ұсынудың құралдары мен тәсілдері: сөздер, фразеологиялық бірліктер, еркін тіркестер, сөйлемдер сипатталған.

The article gives a definition and description of basic categories of linguoconceptology, the components of its metalanguage. Describes the main approaches in the study of the concept as the basic unit of human consciousness, means and ways of representation of concepts from the point of view of lexical units: words, idioms, free combinations, sentences.

ӘОЖ 82-3

Ж.М. Дүйсебекова, Г.Н. Нұрманова
Сулейман Демирель атындағы университет
Қаскелең, Қазақстан
zhaina_sdu@mail.ru

ТҮЛҒАНЫҢ БОЙЫНДА СӨЙЛЕУ ӘРЕКЕТІ АРҚЫЛЫ ТІЛ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ САТЫЛАРЫ МЕН ӘДІСТЕМЕСІ

Тілде көптеген амал-тәсілдер бар. Солардың ішінен сөйлеушінің мақсатына сәйкес әрі аса қажеттісін таңдау арқылы ой мен сезімді дәл жеткізе білу – тіл мәдениетінің биік шыңы десек болады. Сол шың – шешендік өнердің де көрсеткіші болып табылады. Аталмыш шеберлік тілдік амалдарды әдеби тіл нормасына сай қолданудан, сөз жатықтығын үйренуден, сөз байлығын молайтудан, сөз тазалығын сақтау, сөз дәлдігін тану және сөз әсерлілігін меңгеру арқылы көрініс табады [2, 29].

Кілт сөздер: сөз мәдениеті, шешендік өнер, шешендік сөз, әдістеме.

Сөз мәдениеті, шешендік сөз және шешендік өнер ұғымдары бір-бірімен өте тығыз байланысты. Сөз мәдениеті ұлттық құндылықтарды басшылыққа ала отырып, қоғам мен сол тілде сөйлеушілердің қарым-қатынас мәдениетін реттейді. Ол тілдің қалыптасқан заңдылықтарын сақтауды жүзеге асырудың амалдары мен тәсілдерін көрсетеді. Тіл мәдениетіне тән нормалар тіл тазалығын, нақтылығын, әсерлілігін, түсініктілігін, байлығын және сөз әдебін талап етеді. Тіл мәдениеті нысанына мәтінді мәнерлеп оқу, өз ойын қисындылықпен байланыстыра алу, жазуда орфографиялық норма дағдыларын қалыптастыру талаптарын игерумен де анықталады [1, 6]. Шешендік өнер, ең бастысы, сөйлеу актісінің атауы, яғни шешен сөйлей білу дегенді білдіреді. Оның әлеуметтік қызметі басымырақ. Ал шешендік сөз дегеніміз сол шешендік өнерде пайдаланылатын шикізат, яғни шешен сөйлеушінің топ алдында сөйлейтін сөзі. Профессор Р.Әміровтың пікірін келтірсек: «Сөздің мазмұнын анықтау, жоспарлау, оны құрау жолымен қатар, шешендік сөздің сөйлем құрау, сөз талғау, интонациялық бейнесін анықтау сияқты таза тіл қазынасына тірелетін жайлары тағы бар. Тілдік амалдарға жататындар түрлі экспрессивті, эмоциялық сөздер, сөйлемдер, мақал-мәтелдер, фразеологизмдер, полемикалық пікірді білдіру мақсатына арналған риторикалық сөйлемдер, дауыс ырғағы, сөздерді, сөйлемдерді ритмикалық үндес етіп теру, құру, т.б. Бұл амалдар ғасырлар бойы қалыптасқан. Сол амалдарды дұрыс біліп, талғап жұмсау – шешендік сөздің талабы» [2, 22].

Тіл және сөйлеу мәдениетінің ең дамыған формасы – осы шешендік. Әр адамның ой-пайымы әртүрлі болатыны секілді, тіпті олардың сөйлеу мәдениеті мен шешендік өнерді игеруі де әртүрлі болады. Дегенмен кез келген адам өз ойын дұрыс әрі әсерлі етіп жеткізуге жаттығады. Көптеген ғалымдардың зерттеулеріне қарағанда, адамдардың көбісі жазып, оны оқығаннан гөрі ауызша формадаға қарым-қатынасты ұнатады екен.

Тілдің ауызша өмір сүру формасы – сөйлеуші мен тыңдаушының бір-біріне тікелей әсер етуіне мүмкіндік береді. Оның жазба тілден тағы бір артықшылығы, ауызекі сөз шешенге импровизация жасауға кең жол ашады, сөзін түзеуге, үнемі тыңдаушымен байланыста болуға, оның көңіл-күйін бағып, мүддесін ескере алады. Ауызекі сөйлеуде сөздің әрін келтіріп, оны әсерлі ету мақсатында жазба тілдің қатаң қағидаларын аттап өтуге де болады. Жазба сөз өз бойына интеллектуалдық ақпаратты көбірек сіңірсе, ауызша сөздің адамның жан сезімін, көңі-күйін, көзқарасын білдіру үшін ыңғайлырақ болып келетін ерекше тұстары да бар [2, 3].

Ауызша сөздің өзі екі түрлі болады: бірі – адамдардың күнделікті тұрмыста бір-бірімен бетпе-бет сөйлеу актісі, екіншісі – топ алдында сөйленетіндері [2, 31-32]. Яғни, біріншісі біздің күнде қолданатын ауызекі сөзіміз, ал соңғысы «шаршы топ алдындағы сөзіміз». Оны біз басқаша шешендік сөздер деп айтсақ әбден болады. Бұрынғы замандарда шешендік сөздер – би-шешендердің, абыздардың айтқан сөздері деп білсек, қазіргі таңдағы шешендік сөздердің орнын шаршы топ алдындағы сөйленістеріміз басты. Ол өз кезегінде сөйлеу нормаларын сақтап, көпшіліктің санасына өз ойыңды сауатты, дұрыс орнықтыру дегенді білдіреді. Бүгіндері шешендік сөздің маңызын арттыру – тіл мәдениетінің сапасын көтерудің бірден-бір шарты болып табылады. Әсіресе, әдеби тілдің ауызша түрін дамытудың үлкен маңызы болып отыр. Бірқатар ғалымдардың көрсетуінше, шешендік сөздердің әлеуметтік-саяси, академиялық, соттағы, әлеуметтік-тұрмыстық, діни уағыз сөздері секілді түрлерімен қатар, жоғарыдағы міндет шешендік сөздің жаңа түрлерінің пайда болуын талап етеді. Олардың қатарына кәсіптік және педагогикалық шешендік сөздерді жатқыза аламыз. Соңғысын академиялық шешендіктің аясында да қарастыруымызға болады.

Сонымен педагогикалық шешендіктің ерекшелігі неде? Бүгінгі филолог-студент – ертеңгі мектеп немесе басқа білім беру ордаларының ұстазы екенін естен шығармағанымыз жөн. Сондықтан олардың шешендік өнерді игеруге деген қажеттіліктері жоғары. А.П.Чехов айтқандай: «Парасатты адам үшін сөйлей білмеу – оқу, жаза білмеу тәрізді ұят саналуы тиіс». Осы ретте Б. Қалимұқашеваның көрсеткен мұғалімнің шешендік өнерді қажет ету себептерін келтіру орынды болады:

Біріншіден, шешендік өнер педагогке өз сөзін дәл, нақты, қисынды да дәлелді етіп құруға көмектеседі әрі оқушылармен шығармашылық, достық қарым-қатынас негізінде пікірталас, дискуссия ұйымдастырып, өз сабағын қызықты өткізуге, берілетін ақпараттың көлемін көбейтіп, сапалы әрі әсерлі жеткізуге мүмкіндік береді. Екіншіден, шешендік өнер мұғалімге түрлі қиын оқушылармен байланыс орнатуға жол ашады. Соның нәтижесінде бұрын ауызша тілдесу мүмкін болмаған, ал мұғалімнің түсіндіруін оқушылардың түсінбеуі, тіпті қажет етпеуі секілді педагог ретінде өз мақсатына жетпей қалу қаупінен құтқарады. Үшіншіден, кез келген педагогтің тұлғалық бейнесі оқушының көзінде оның сөзі арқылы қалыптасады. Төртіншіден, шешендік өнер оқу барысында ұшырасатын көптеген «неге?» деген сұрақтарға жауап табуға көмектеседі [2, 28].

Тіл мәдениетінің өзектілігі әрқашан ескеріліп, қай халық болса да бұл мәселені айналып өткен емес. «Өнер алды қызыл тіл» деп қазақ халқы да сөйлеу шеберлігіне үлкен мән берген. Қазіргі таңда тіл мәдениетінің көкейтестілігі арта түсті. Қазақ халқының тіл келешегі балаларда. Көптеген ғылыми педагогикалық әдебиеттерді, мерзімді баспасөз ақпараттарын талдап зертей келе, бүгінгі күні балалардың сөз саптауы көңіл аударарлық көпшілігінің тіл мәдениеті төменгі деңгейде деген қорытынды жасауға болады. Олар өз ойларын дұрыс, түсінікті етіп жеткізе алмайды, басы артық бос сөздерді көп қолданып, ойын шашатыратып жібереді. Кейбірі орысша сөздерді қосып, араластыра сөйлесе, бірі жаргонмен диалектілермен сөйлегенді сән көреді. Бұл мәселе туралы көптен айтылып та, жазылып та жатыр. Бүгінгі таңда өзекті мәселелерінің бірі балалардың тіл мәдениетін көтеру, сауатты жаза алатын, өз ойын айқын жеткізе алатын азамат тәрбиелеу. Балалардың жеке тұлға болып дамуы мен алған білімін іске асыруда сөйлеу тілін, әркетін, тіл мәдениетін, әдебин қалыптастыру педагогикалық қазірдегі өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Сөйлеу мәдениетіне тәрбиелеу жұмыстары «тірі» дыбыстармен жұмыс істеудің негізінде жүргізіледі. Мектеп жасына дейінгі балалардың жас ерекшелігін ескере отырып, сөйлеу мәдениетін қалыптастыруды негізгі үш кезеңде қарастыруға болады.

I кезең I жас Б жас 3 жасқа дейін;

II кезең 3 жастан Б жасқа дейін;

III кезең Б жастан Б жасқа дейін;

Мектепалды дайындықта сөйлеу мәдениетін қалыптастырудың соңғы кезеңі болып табылады. III кезеңнің басында артикуляциялық айтылуы қиын дыбыстарды нақты бір бірінен ажырату мақсатында жұмыс жүргізіледі.

(с ш, з ж, и й, м л,) және т.б.

Балалардың фонематикалық есту қабілетін жетілдіру үшін арнайы жұмыстар жүргізіледі (сана шана, қаз жаз). Бұл кезеңде негізінен дидактикалық ойындарға, әңгімеуге, әңгімелесуге, жаттауға көп көңіл бөлінеді.

Сөйлеу мәдениетіне тәрбиелеудегі жұмыстар дыбыстарды бөліп алу тұрғысынан топтастырылады. Кез келеген дыбыстарды бөліп алуда үш түрлі жұмыстар жүргізіледі.

Жұмыстың бірінші түрі **жеке дыбыстарды ажыратуға** байланысты болды. Педагог дыбыстардың акустикасы мен артикуляциялық құрылымын анықтау үшін суретті кестелер береді.

Жұмыстың екінші түрі **сөздегі дыбыстарды топтау** арқылы жүргізіледі. Педагог әртүрлі суреттер, заттар, ойыншықтарды іріктеп алып, оның ішінен бөлініп алынған дыбыстарды ажыратқызады. Алдымен тұтас сөз алынады. Одан бөлініп алынатын дыбыстарды ажырату тапсырылады, одан кейін сөзден бір дыбысты бөліп ажырату ұсынылады. Балалар дыбыстарды дұрыс, анық айтуы және олардың айтылу айырмашылығын ажыратуы тиіс. Ал бұл балалардың дұрыс ырғағын, сөздерді дұрыс айтуды орфоэпиялық нормада дұрыс сөйлей білуге дағдыландырады.

Жұмыстың үшінші түрі сөйлеудегі дыбыстарды **дифференциациялау**. Педагог сөздік ойын, әңгіме, сурет топтамалырын, өлеңді, жұмбақ, жаңылтпаш және т.б. тілдік материалдардан бөлініп алынған дыбыстарды ажыратады.

Балалар ол дыбыстарды дұрыс айтып қана қоймай оны күнделікті дұрыс падалана білуі қажет. Тақпақ, өлең, әңгімелердегі дыбыстарды бөліп алуда педагог сөйлеу темпін, дауыс ырғағын, әдеби нормада сөйлеу мәдениетін қалыптастырады.

Педагогқа қойылатын талаптардың бірі оның сөйлеу мәдениетінің жоғары болуы. Сөйлеу мәдениеті бойынша дұрыс сөйлеу орфоэпиялық грамматикалық, лексикалық, стилистикалық, әдеби тілдік нормаларды сақтап сөйлеу білу.

Тәрбиеші педагог сөйлеу мәдениетін меңгеруде тілдің барлық элементтерін толық түсініп, үйреніп қана қоймай (сөз, түбір, жалғау, жұрнақ, сөйлем түрлері, дауыс ырғағы), оны өз орнымен, шеберлікпен қолдана алуға тиіс. Өйткені сөз мәдениеті алдымен, сөзді дұрыс қолдану (сөз дұрыстығы), екіншіден, сөзді орынды жұмсау (сөз шеберлігі) болып табылады. Бүлдіршіндер дұрыс, сауатты сөйлеуді ересектерден, тәрбиешілер мен ата аналардан үйренеді.

Мектеп жасына дейінгі балалар сөйлеу мәдениетінде тілдік этикет туралы мағлұмат алады. Онда сөйлеушінің мінез құлқына қатысты сыпайылық, жомарттық, қайырымдылық, өзіндік көзқарасы және т.б. нормалар қалыптастырылады.

Сөйлеу мәдениетіне тәрбиелеудің өзіндік міндеттерін шешуде педагогтің тілдік құралдарды саналы талдатуда лингвистика саласы бойынша білімі сәйкес болуы шарт. Ал өз кезегінде ол балалардың сөйлеу мәдениетін қалыптастыруға қажетті дидактикалық материалдарды іріктеуге көмектеседі.

Тіл дамыту сабақтарында пайдаланылатын педагогикалық технологиялардың төмендегідей міндеттерін жүзеге асыру қажет.

1. Педагогтың педагогикалық кәсіби іс әрекетіне деген сенімділігі, шығармашылық шеберлігі.
2. Балалардың тұлғалық бағдарлы дамуының ескерілуі.
3. Оқу үдерісінің кез келген кезеңіндегі бала дайындығының іске асырылуы мен кепілдігінің міндеттілігі.
4. Оқыту технологиясында пайданылатын педагогикалық ақпараттың міндеттілігі.
5. Балалардың білімді меңгерудегі танымдық қызығушылығы мен қажеттілігінің ескерілуі.
6. Балаларды өздігінен қорытынды жасауға, белсенді іс әрекетке ұйымдастыру.
7. Оқу үрдісін жобалағанда іс әрекеттің, оқу материалы мен оқыту материалының дәлелділігінің бірлігі.
8. Оқыту үдерісін жобалау технологиясы негізінде іске асырылуы.
9. Балалардың шығармашылық іс әрекетін ұйымдастыру.
- 10 Шығармашылық іс әрекетті нәтижеге жеткізу [3].

Сондықтан балаға бастуыш сыныптан бастап шешендік сөз бен тіл мәдениетінің ұшқындарын берудің маңыздылығы артып отыр. Соның айқын көрінісі ретінде қазір мектептерде бастауыш сыныптарды өтілетін «Тіл дамыту» сабақтарын атап өте аламыз. Ол сөйлеу мәнері енді қалыптасып келе жатқан оқушының тілін дамытып қана қоймай, сөздерін дұрыс байланыстырып сөйлеуге, дұрыс тілдік қарым-қатынас орната білуге баулиды. Ал орта немесе жоғары сыныптарда жүргізілетін факультатив «Шешендік өнер» немесе «Тіл мәдениеті» сабақтары оқушылардың ойлау және шығармашылық қабілеттерін дамытуға, сөздік қорын толтыру арқылы тіл байлығын молайтуға, тілдік нормаларды сақтай білуді үйренуге жол ашады. Педагогикалық жоғары оқу орындарында «Шешендік өнер» пәнінің енгізілуіндегі мақсат – болашақ ұстаз болатын студенттерге тіл мәдениетін, сөз мәдениетін игертуге көмектесу. Тіл мәдениетін игерту – әдеби тілдің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық және стилистикалық нормаларын меңгерту, сонымен қатар бейнелеуіш, көріктеуіш амал-тәсілдерді қарым-қатынас жасаудың мақсаты мен мазмұнына сай етіп қолдануға үйрету. Мақаланың соңында осындай тілдік амал-тәсілдерді орынды қолдануды жетілдіруге арналған бірнеше жаттығуларды келтіргенді жөн көріп отырмыз:

1. Төмендегі синоним сөздердің мағыналары ашылатындай сөйлемдер құрастырыңыздар.

Ел//халық//жұрт, өмір//ғұмыр, дауыс//дыбыс//үн, ауа//әуе, атақ//даңқ//мәртебе//лауазым//шен, арман// қиял//мақсат, рақмет// алғыс//бата, рақым// мейірім// шапағат, сөндіру // өшіру, суық // мұздай, ықылас//ниет//ынта//көңіл.

2. Берілген тұрақты сөз тіркестерін олардың мағыналарымен сәйкестендіріңіздер.

Арадан қыл өтпестей	күрметтеу
Арқа сүйеу	қымбат
Көңілі жай табу	қызғану
Көңілі қалу	батыр
Жерден жеті қоян тапқандай	ұялу
Бетінен оты шығу	қуану
Тасы өрге домалау	қолдау күту
Темірден түйме түйю	тату
Жүрек жұтқан	ренжу
Ауызбен орақ ору	мақтану
Қой аузынан шөп алмас	жуас
Өзегі өртену	жақын
Қол созым	алыс
Атасының құнын сұрау	үндемеу
Ит жеккен жер	үйлену
Бірге от жағып, түтін түтету	шебер
Алдынан қия өтпеу	жолы болу
Тіс жармау	көңілдену

3. Сөйлемдерді қажетті тұрақты сөз тіркестерімен толықтырыңыздар.

Қазақтар сұлу қыздарды деп атаған. Айдос күні бойы үндемей, болып жүр. Менің қорыққаным соншалық,. Оның жобасы қарапайым, ешнәрсе жоқ болып шықты. Бұл ауылда ғана адам қалды. Ол -, қашан сұрасаң да, «жөк»-тан басқа нәрсе айтпайды. «Тамақты неге сонша құйғансың?». Асанның балалары өзінің, өзіне қатты ұқсайды. Мараттың бүгін ешнәрсе істегісі келмей.

Қажетті сөздер: аузы мұрнынан шығарып, шөптің басын сындырмады, айдай аузы, күндей көзі бар, аузынан түсіп қалғандай, Шық бермес Шығайбай, аузына құм құйып алғандай, төбе шашым тік тұрды, айтуға тұрарлықтай, саусақпен санарлықтай.

Пайдаланылған әдебиеттер :

- 1 Қапасова Б.Қ. Тіл мәдениеті: Шешендік өнер: Оқулық. – Алматы, 2014. – 224 б.
- 2 Қалимұқашева Б. Сөйлеу мәдениеті және шешендік өнер: Оқу-әдістемелік құрал / Б. Қалимұқашева – Астана: Фолиант, 2010. – 168 б.
- 3 <http://ds0019.kokshetau.akmoedu.kz/article/view/601d2a12e8b7371aa23bf17c19c68acd.html>.
- 4 Негимов С. Шешендік өнер. – Алматы: Ана тілі, 1997.
- 5 Бейсенбаева З., Уәлиев Н., т.б. Тіл мәдениеті: Оқу құралы. – Алматы: Print-S, 2005. – 112 б.
- 6 Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы. – Астана, 2001.

Главная целеустановка культуры речи – сделать оптимальный выбор языковых средств для адекватного выражения мыслей и чувств. И в этом процессе очень важным является использование слов в соответствии с литературными нормами иметь навыки уместного использования языковых единиц, иметь богатый запас слов. Особо важно сохранение чистоты словоупотребления, выразительность слов.

The main purpose of the culture of speech is to make an optimal choice of linguistic means for the adequate expression of thoughts and feelings. And in this process it is very important to use words in accordance with literary norms to have the skills of appropriate use of language units, to have a rich stock of words. Especially important is the preservation of the purity of word usage, the expressiveness of words.

ӘОЖ 81'367

Г.А. Еркегалиева
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан
gulnafis_yerkegaliyeva@mail.ru

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ГЕРМЕНЕВТИКАДАҒЫ СИНТАКСИСТІК СИНТАГМАНЫҢ МАҢЫЗЫ

Мақалада филологиялық және педагогикалық герменевтикадағы синтаксистік синтагманың маңызы қарастырылады, яғни, синтаксистік синтагма арқылы мәтінді талдап түсіну, оны интерпретациялау барысында ұлттық дәстүрді, жақсы мен жаманды, қазақтың таным-түсінігі туралы білімді, сонымен қатар, таза лингвистикалық білімді жинақтауға мүмкіндік жасалады. Осылайша пәннің ерекшелігі мен сабақтың мақсат-міндетіне байланысты синтаксистік синтагмаларды ғылыми-методикалық база етіп, қажетті білімді игертуге болады.

Тірек сөздер: мәтін, синтаксистік синтагма, филологиялық герменевтика, педагогикалық герменевтика, интерпретация

Филологиялық герменевтика – мәтінді зерттеп түсінуге арналған ғылыми пән,мәтін мен адамдардың әрекеттесуі арқылы жүзеге асатын сала. Мәтінді жеке адам да зерттеп түсінуі мүмкін, ұжымдасып зерттеп түсінуге де болады. Филологиялық герменевтикада мәтінді зерттеп түсіну білім жинақтау үшін қажет деп түсіндіріледі[1]. Дәлірек айтқанда, филологиялық герменевтика мәтіннің өзін емес (тілі, құрылымы, сюжеті, жанры т.б.) ондағы әлем жайлы білім беретін ақпараттық қорды түсінуді, түйсінуді басшылыққа алады. Дәл осы жерде филологиялық герменевтика мен педагогикалық герменевтика үйлесім табады. Филологиялық герменевтикада адам-қоғам-табиғат-кеңістік-уақыт т.б. білімдер жүйесі сараланса, педагогикалық герменевтика сол білімдердің құндылықтарын ұтымды түсіндіру, дұрыс түсіну функциясын басшылыққа алады. Мәтіндегі ақпаратты логикалық тұрғыдан дұрыс пайымдап, адамзат өміріне қажетті де құнды білімді жинақтап, оны ұрпақтың санасына сіңіру - педагогикалық герменевтиканың міндеті.

Филологиялық герменевтика мәтіндегі сөз мағыналарына және автордың ойы, ниеті, көзқарасына сүйене отырып, мәтіннің мәнін, мағынасын талдап, соның нәтижесінде алынған білімдер жиынтығын қарастырады. Мәселен, қазақ халқының мәдениеті туралы білім беру жоспарланса, оған халықтың мәдениетінен хабар беретін мәтіндер арқау болады. Қазақтың материалдық мәдениеті туралы білімді игеру керек болса, "Қыз Жібек" жырынан алынған мәтін үзіндісін алуға болады:

Сексен түйе қомға алған,
Сексені де болмаған.
Сексен түйе үстінде
Алтында жағдан орнаған.
Асфәһани кілемдер –
Жібектен гүлін торлаған...
Асылдай болып есіліп,
Нұрдай болып шешіліп,
Ақ маңдайы жарқылдап,
Танадай көзі жалтырап,
Алтынды кебіс сартылдап,
Көшті тартып барады,
Жібекті тапқан шешесі.
Берсе тәңірі жігітке –
Ертесі мен кеші не?
Ертеңгі күн бесінде,
Зорға жеткен секілді,
Қыз Жібектің көшіне.
Көш сәулетін қараса,
Асфәһанның жұпары,
Стамболдың гауһары,
Тамаша қылған адамның,
Тояды көздің баһары.
Есебі жоқ дүниені –
Есептейік несіне?..

Базарбайдың Төлеген,
Енді біліп түйінді,
Асыл киім киінді,
Бағымды алла ашқын деп,
Пірлеріне сиынды.
Атқа салды сәндікке,
Төгілдіріп кілемді.
Алмас қылыш сартылдап,
Алтын жүген жарқылдап,
Көк жорға тұлпар кәрленді,
Екі көзі жалтылдап.
Өмілірік сом алтын,
Омырауда алқылдап...
Өзі он төрт жасында-ай.
Кебісінің өкшесі
Бұхардың гауһар тасындай.
Ақ маңдайы жалтылдап,
Танадай көзі жарқылдап,
Алтын шашбау шашында.
Дүрі – гауһар сырғасын –
Көтере алмай тұр құлағы.
Асып туған Төлеген
Жағалбайлы халқынан
Жабдықтап атын мінеді,
Гауһар, лағыл, алтыннан.

Осы мәтіндегі *алтын жағдан, асфәһани кілем, жібек гүл, алтынды кебіс, Стамболдың гауһары, есебі жоқ дүние, асыл киім, алмас, қылыш, алтын жүген, сом алтын, Бұхардың гауһар тасы, алтын шашбау, гауһар сырға, гауһар жабдық, лағыл жабдық, алтын жабдық* синтагмаларына талдау жасау арқылы қазақ халқының сонау ХІҮ-ХҮ ғасырлардағы материалдық мәдениеті қандай болғанына көз жеткізуге болады. Сонымен қатар, сөз әдебі, қарым-қатынас әдебі, таным-түсінігі, әлеуметтік жай-күйі, астрономиялық білімі, тарихы, салт-дәстүрі, т.б. сияқты өмір философиясымен тығыз байланысты білімдер жүйесін филологиялық герменевтика арқылы игеруге болады. Мақал-мәтел, жұмбақ, өлең, жыр, әңгіме, повесть, роман т.б. мәтіндердегі сөз сырына үңіліп, білім жинақтау оңай шаруа емес. Сондықтан оны бір адамның емес, болашақ ұрпақтың еншісінде қалдыру үшін білім саласына енгізіп, мәтінді түсіну, талдау арқылы білім игерудің жолдарын саралауды әлемдік білім жүйесі алдына қойып отыр. Филологиялық герменевтика бойынша білім жинақтау логикалық пайымдау арқылы жүзеге асады. Интеллектуалды ойлау қабілетіне ие кез келген адам мәтінді оқып түсіну барысында логикалық пайымдау арқылы өзіне қажетті білімді жинақтай алады. Ал оны білім саласына енгізу арнайы дидактикалық әдіс-тәсілдерді қажет етеді. Өйткені филологиялық герменевтиканың, оның ішінде, қазақ филологиясындағы герменевтиканың философиясы өте тереңде. Қазақтың филологиялық мәтіндері Әлем мен Адам деп аталатын екі дүниенің сырын ашуға негізделеді. Аспан денелерінің қозғалысынан бастап, аспан мен жердің арасындағы байланыстар, ауа-райы құбылыстары, адам бойындағы небір тылсым күштер, табиғаттың тылсым сырлары туралы ақпараттар береді. Қазақ халқының әлеуметтік тыныс-тіршілігі, мәдениеті, рухани жан-дүниесі, табиғатқа деген көзқарасы, қоғамдық қарым-қатынасы, саясаты, ар-ұяты, күш-жігері, мүддесі, сөйлеген сөзі, көңілі, пейілі, этикасы т.б. -бәрі де қазақтың көне аңыздары мен жыр-дастандарынан, ертегілерінен бастау алып, бүгінгі күні ақын-жазушыларымыздың шығармаларында өз жалғасын табуда. Ондағы білімдерді жүйелеу, оларды білім саласына белгілі бір тәртіппен енгізу, қолданылатын дидактикалық әдіс-тәсілдерді саралау, жалпы айтқанда, білім саласына икемдеу бүгінгі күнгі өзекті мәселелер қатарына жатады. Мұнда теориялық және практикалық ғылым-танымдық іс-әрекетті ұйымдастыру мен құрастыру мақсат етіледі. Мәтіндегі білімдер жүйесін және оның мазмұндық негізін зерделеп (интерпретациялап), оны шынайы және практикалық түрде ұтымды

түсіндірудің, жеткізудің тәсілдерін қарастырады. Бұл, әрине, педагогикалық герменевтикада қарастырылатын мәселе. Педагогикалық герменевтиканың негізін салушылардың бірі ресейлік ғалым А.Ф.Закированың түсіндіруі бойынша әртүрлі жазба мәтіндері арқылы педагогикалық шынайлықтың сәулесі көрініс табатын (адамды өзін-өзі шығармашылық дамуға жетелейтін субъект ретінде, мақсаттар, механизмдер, принциптер, мазмұндар, тәрбие мен өзін-өзі тәрбиелеу әдістері мен формалары) әлеуметтік-мәдени дәстүрлер мен адамзаттың эмоционалды-рухани тәжірибесін рефлексивті түрде түсіне алатын және субъектінің жеке рухани тәжірибесін түсінуімен қоса, толық ұғыну мен терең түсінікті қамтитын сала "педагогикалық герменевтика" деп аталады[2]. Бұл жерде педагог маманның көтерер жүгі ауыр. Филология немесе басқа да гуманитарлық салада болсын, кәсіби маман әуелі, білім беру жүйесінің талаптарына сай көкейкесті мәселелерге арналған білім мазмұнын анықтап, оны ғылыми-педагогикалық зерттеулердің жоспарланған немесе алынған белгілер тізіміне қосуы керек (Ғылыми білімді фиксациялау). Білім мазмұнының теориялық маңыздылығы, бұл мәселенің басқа да ғылым саласында, аялық білімде зерделену дәрежесі ескеріліп ғылыми білім, яғни зерделенетін шынайы болмысқа тән заңдылықтар мен мәнді байланыстар туралы түсінік беретін білім болуы керек. Дәлірек айтқанда, ғылыми білім субъектінің интерпретациялау мүмкіндігіне негізделуі керек. Ұсынылып, белгіленген білім тарихи және педагогикалық тәжірибелер интеграциясы негізінде түсіндірілуі керек. Педагог, ақпараттық жүйе, ақпараттық портал, электронды ресурстар көмегімен кез келген ғылыми білім игерілуі керек.

Филологиялық герменевтика мен педагогикалық герменевтиканың үйлесімділігі қазіргі замандағы өзекті мәселе болып отырған гуманистік мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Бүгінгі постиндустриалды қоғам капиталистік экономикаға бет бұрып, оның рационалдық ұстанымдарымен өмір сүруге машықтанып, гуманистік бағыттағы мәдениетті әлсіретуде. Гуманистік мәдениеттің әлсіреуі адамзат үшін өте қауіпті екені түсінікті. Сондықтан да әлеуметтанушы ғалымдар өндіріс пен ғылыми-техниканың дамуы, компьютерлік революция адамдардың жан-дүниесінің, қоғам идеологиясының өзгеруіне ықпал етіп отырғанын, бұл болашақта адамдарды өмірдің мәні мен мағынасын іздеуден, өмірде өз орнын табуға ұмтылудан, шығармашылыққа талпыныс жасаудан айыруы мүмкін екенін, жалпы адам мен қоғамның өмір сүру тәсіліне кедергі болатынын айтып дабыл қағуда. Гуманистік бағыттағы мәдениет игілікті істерді бір ұрпақтың келесі ұрпаққа таратуын, тұтынуын көрсететін өмір сүрудің қажетті тәсілдері болып табылады. Кез келген ұлттық мәдениеттің негізі мен ділін, ондағы адамгершілік қасиеттер мен дүниетанымды ұғыну арқылы адам баласы гуманистік мәдениетті игереді. Филологиялық герменевтика мен педагогикалық герменевтиканы сабақтастыра отырып, білім жүйесіне енгізу осы қажеттіліктерді өтеуге қызмет атқарады деп санаймыз. Себебі филологиялық герменевтика гуманитарлық ғылымдар саласындағы пәнаралық байланысқа ие. Мәдени мәтін, тарихи мәтін, саяси мәтін, ғылыми мәтін - бәрі де филологиялық герменевтиканың құрамдас бөлігі. Сондықтан филологиялық герменевтика мен педагогикалық герменевтиканы байланыстыра отырып, мәдениет, саясат, тарих, ғылым туралы білім беруге болады. Осы кезекте синтаксистік синтагманың алатын орны қандай деген заңды сауал туындайды. Синтаксистік синтагма - білім беру барысында талқыланатын проблеманы ұтымды түсіндіруге, мәтін арқылы ойлау, сөйлеу (речь), түсінуге негіз болатын мәтін ішіндегі элемент; бұл мәтін арқылы берілетін ғылыми білімнің тірегі болатын лингвистикалық айналым. «Текст, как правило, многоаспектен и может быть истолкован философски, исторически, богословски или эстетически, но так как текст не существует вне языка, то во всякое истолкование и вплетается, так сказать, лингвистическая составляющая. Целью лингвистической герменевтики является вычленение этой составляющей и ее самостоятельное рассмотрение, иными словами, лингвистической герменевтику делает не ее особый аспект изучения интерпретируемого текста, а именно языковой», - деген А. М. Камчатновтың[3,3] тұжырымын басшылыққа ала отырып, синтаксистік синтагма мәтінмен бірге өрілген тіл құралы, мәтінді тіл арқылы зерделеудің таңбалық символы деп санаймыз.

Себебі мәтін арқылы білім жинақтауда ең бірінші, мәтіннің мағынасын ашатын синтаксистік синтагма (мәтіннің мағынасын ашуға қызмет атқаратын сөздер мен сөз тіркестері) назарға түседі. Олар белгілі бір мағынаны білдіретіндіктен ойға тірек болу қасиетіне ие. Сондықтан білім беру жүйесінде ой қозғауға, қызығушылықты оятуға, білімді құрастыруға, түсінікті дамытуға арқау болатын методологиялық негіз деп танаймыз.

«Все носители языка... говорят только текстами, а не словами и не предложениями», - деген [4,427] Х.Г. Гадамердің тұжырымына сүйене отырып, білім беру процесінде білімалушылар мәтіннен нені түсінгенін, қандай білім алғанын мәтін арқылы жеткізеді деп есептейміз. Білімалушылардың нені білгенін, түсінгенін айту, жазу үшін яғни өз ойымен мәтін құрастыруына да синтаксистік синтагма тірек бола алады. Себебі синтаксистік синтагма лингвистикалық герменевтиканың

нысанына жатады. Х.Г.Гадамердің тұжырымдарын басшылыққа ала отырып, Л.Г.Бузук: «Лингвистическая герменевтика также рассматривает взаимодействие языка и речи с точки зрения смысла, но ее предметной областью исследования выступает уже разработка и практическое внедрение преимущественно речевых технологий, способных передать более или менее точный смысл конкретного авторского текстового общения», - деген қорытынды жасайды [5,89] Бұдан байқағанымыз, лингвистикалық герменевтика тіл мен сөйлеуді (речь) мағына тұрғысынан байланыстырады. Дәл осы қызметті коммуникативті грамматикада синтаксистік синтагма атқарады. Философ ғалым Л.Г.Бузуктың «Герменевтика больше связана с исследованием проблемы смысла средствами языка, лингвистическая герменевтика – средствами речи» деген тұжырымы да [6,60] синтаксистік синтагма заңдылықтарымен сәйкестенеді.

Синтаксистік синтагма автордың санасын, оқырманның немесе білімалушының түсінігін жете түсінуге, түсіндіруге арқау болатын болса, лингвистикалық герменевтиканың да қарастыратын мәселесі осы. Оны Н.Б.Головиннің «Первой такой зависимостью лингвистической герменевтики является, во-первых, отношение («социальная действительность» – «сознание автора»), когда осознаются необходимые знания об объекте текстового общения» деген пікірінен көруге болады [7,30-32].

Синтаксистік синтагма – мәтін арқылы қарым-қатынас жасау методикасының теориялық мазмұнын құрайтын грамматикалық категория.

Синтаксистік синтагманы методиканың мазмұнын құрайтын дәлелдеме (аргументация) ретінде қарастыруға мынадай белгілер арқау болады:

1. Синтаксистік синтагма мәтін арқылы берілетін білімнің мазмұнын, тақырыбын саралауға, көз жеткізуге дәлел болады;

2. Білімалушылардың (аудиторияның) сана-сезіміне, таным-түсінігіне әсер етіп, интеллектуалдысөйлеу әрекетіне ықпал етеді;

3. Білімалушылардың рационалды-логикалық идеялары мен бағалауларын аудиторияға жеткізуге себеп болады;

4. Аудиториядағы ақылға қонымды ой-пікірлерге арқау болады. Бұл аудиторияның назарын аударуға ықпал етеді;

5. Сөйлеу актісінде логикалық ұстанымдарды бақылаудың тірегі бола алады;

6. Герменевтикалық білім беруді бағдарлауға, аудиторияның сабырлы да шешен сөйлеу әрекетіне ықпал етеді.

Синтаксистік синтагманы мәтінді түсіну мен интерпретациялау арқылы білім берудің логикалық аргументі деп тануға болады.

Өйткені өмірдегі барлық заттар мен құбылыстардың арасындағы қатынастар мен байланыстардың мәні мен мағынасын білдіретін ғылыми аксиома болып табылады. Білім беруде көтерілген мәселе сендірерлік дәлелдер арқылы талқыланатын болса, білімалушылар мәселені жақсы шешуге қол жеткізеді. Синтаксистік синтагма ғылыми аксиома болғандықтан, білім беру ісіндегі сендірерлік дәлелдер қатарына жатады. Сонымен қатар, герменевтикалық айналым процесінің жүзеге асуына да қызмет атқара алады. Оған «Герменевтический круг – метод «движения по кругу», когда целое понимается через его части, а часть понимается из целого. Событие (фрагмент текста) соотносится с конкретно-исторической эпохой, содержание которой детализируется через частное событие. Таким образом, лингвистическая герменевтика – новая, формирующаяся научная дисциплина, которая обладает предметной самобытностью в исследовании смысла текстового общения конкретной речевой деятельности» деген тұжырым дәлел [8,62].

Интерпретация мәтін мазмұнының астарында жатқан көптеген жасырын мағыналарды, анық және анық емес мәнді түсіндіру әдісі екені белгілі. Осы тұрғыдан келгенде де, синтаксистік синтагманың қосар үлесі зор. Синтагма құрамындағы әрбір сөздің, әрбір жалғаудың, әрбір жұрнақтың мағына білдірудегі қызметі арқылы мәтіннің астарында жатқан мән-мағынаны ашуға болады. Мысалы, Жүсіпбек Аймауытовтың "Қартқожа" романынан алынған төмендегі мәтін үзіндісін синтаксистік синтагмалардың қызметі арқылы түсіндіріп көруге болады.

Үлкен ауыл жақтан үлкен екі атты кісі келе жатыр екен. Біреуінің сымпиған қара киімі бар, басындағысы - ноғай бөрік...Қасындағысы - үлкен ауылдағы Сәдуәлі. Құдықтың қасынан бүлкететіп өте шығып барды да, Шідербайдікіне түсе қалды. «Бұл не қылған адам екен, білейінші» деп, сиырын суарып бола сала Қартқожа да келді... Уфада оқып қайтқан қазақ шәкірті екен, ылаулап үйіне кетіп бара жатқан... «Бұл кісі көп бөгелмейтін шығар, лауды қамдата отырғаныңыз дұрыс болар»-деді. Шідербай: «Е, қамдалады ғой»,-деді. Сәдуәлінің еріп келгенінен-ақ лау мінерін сезіп, шәкіртпен әңгімелескенде де, лау мәселесі бүйрегінің бір жағында отыр еді. Керек жылқы торы

байтал еді, онымен түйе қарап кетті. Көк биені берсе, //орыс сияқты қоқақтаған шіркін// қатты жүріп, қинап тастайды-ау! Жоқ, әлде көкжалдың өзін бере ме? Оны суытып жеберіп еді, қара аттың арқасының шиі бар, шығып кете ме? Кім біледі? Бұған лайық қандай жеңіл қол жылқы болар екен? Міне, Шідербайдың манадан ойлап отырғаны осы еді. Бір жақсы ой сап ете түсті. «Кідірмей-ақ, Қартқожа, сен құнаныңа мініп, бұ кісіге ер-дағы, Балдакең ауылына дұрыстап апарып сал»- деді. (Қалай дұрыстайтынын құдай біледі) Қартқожа ойланбай-ақ: «Жарайды ғой», - деді... Бір аяқ қымызды ішті де, Қартқожа жүген алып, қотанда үйездеп тұрған көк құнанын ұстап, үй қасына алып келді. Желқом ерді// шандырлап тұрып, мықтап ерттеді. Сөйтті де, үйге кіріп әжесіне лау апаратынын айтып, қамшы алып, белін буынып тысқа шықты... Түйешінің торы шолағына мініп, қоқайып шәкірт те шықты. Шідербайдың ойлап тапқан, «жеңіл қол» жылқысы түйешінің жалғыз торы шолағы болып шығыпты, Қартқожа торы шолақты көргенде: "Әй, // құдайдан қорықпайтын доңыз//-ай//",- деді. Одан басқа қолынан келері жоқ қой.(Ж.Аймауытов. «Қартқожа»)

Кез келген синтагма ақпарат береді, белгілі бір мағынаны ашуға қызмет атқарады. Бұл жерден тек, «лау» синтагмасын, «орыс сияқты қоқақтаған шіркін» синтагмасын, «желқом ерді ерттеді» синтагмасын, «Әй» синтагмасын, «құдайдан қорықпайтын доңыз» синтагмасын, «ай» синтагмасын басшылыққа алып, мәтінді интерпретациялау әдісін қолданамыз.

Тапсырма-сұрақ:

1. Мәтінде оқып шығып, «лау» синтагмасы арқылы қандай ақпарат алдыңыздар. «Лау» синтагмасы қазақтың салты, мәдениеті туралы ақпарат бере ала ма? «Лау» деген не екен? Тұжырым жасаңыздар.

2. «Орыс сияқты қоқақтаған шіркін» синтагмасының астарында қандай ақпарат жатыр? Эмоцияның қандай түрін байқадыңыздар? Кейіпкерлердің образын ашуға қызмет атқара ала ма? Ой-пірлеріңізбен бөлісіңіздер.

3. «Желқом ерді ерттеді» синтагмасында басқа емес, дәл желқом ерді ерттеудің себебі неде деп ойлайсыңдар? Тағы қандай ақпаратты білдіреді?

4. «Әй» синтагмасы қандай ақпарат беріп тұр?

5. «Құдайдан қорықпайтын доңыз» синтагмасының астарында қандай ақпарат жатыр?

6. «ай» синтагмасы қандай ақпаратты береді?

Аталған тапсырма сұрақтардың барлығы да білімалушыларды ойландырады. Олар бірден жауап бере алмайды, өйткені дайын тұрған жауап жоқ. Тек мәтінді оқып, ойланып барып қана өздерінің сана-сезімі, интуициясы, интеллектісі арқылы жауап беруіне тура келеді.

Білімалушылар «лау» синтагмасы алыс жерден келе жатқан оқымысты қазақ баласын өз ауылынан екінші ауылға жеткізетін күш-көлік туралы ақпарат беріп тұрғанын түсінеді. Бұл қазақтың дәстүрлі мәдениеті, салт-дәстүрі екенін ұғынады.

«Орыс сияқты қоқақтаған шіркін» синтагмасының астарында қазақ баласының орыстануы, орыстарға деген көзқарас, яғни оларды отаршыл, дөрекі деп санайтыны туралы ақпарат жатыр. Сондықтан шәкірт баланы да жақтырмағаны жайында хабар беріліп тұр. Жақтырмау ақпаратын синтагма құрамындағы «шіркін» сөзінің, орыстануға қатысты ақпаратты «орыс сияқты» түйдекті тіркесінің, орыстарға қатысты көзқарасты «қоқақтаған» сөзінің астарындағы семантикалық үйлесім білдіреді.

«Желқом ерді ерттеді» синтагмасының ақпараттық мәні желқом ерді ұзақ жолға шыққанда ерттейтіні туралы ақпарат, себебі тоқым жабдығы қоса тігілген ер ұзақ жолға ыңғайлы болатыны түсіндіріледі. Ерттеу іс-әрекеті дағдылы әрекет екені туралы ақпаратты береді. Оны синтагма құрамындағы -е, көсемше жұрнағының семантикасы, ерттеу әрекетін орындаған сөйлеуші емес, тыңдаушы емес 3-жақтағы бөгде адам (кейіпкер) екені туралы ақпарат береді. Оны -ді, III жақ жіктік жалғаудың семантикасы білдіреді.

«Әй» синтагмасы Шідербайдың сараңдығына риза еместікті білдіреді. Бұл ақпарат одағайдың семантикасынан туындайды.

«Құдайдан қорықпайтын доңыз» синтагмасы имансыздық, ұятсыздық, тұрпайылық туралы ақпарат береді. «Ай» синтагмасы амалсыздықтан туындаған көңіл-күй туралы ақпаратты білдіреді. Оған шылаудың семантикасы арқау болады.

Жоғарыдағы синтаксистік синтагма арқылы мәтінді талдап түсіну, оны интерпретациялау барысында ұлттық дәстүрді, жақсы мен жаманды, қазақтың таным-түсінігі туралы білімді, сонымен қатар, таза лингвистикалық білімді жинақтауға мүмкіндік жасалды. Осылайша пәннің ерекшелігі мен сабақтың мақсат-міндетіне байланысты синтаксистік синтагмаларды ғылыми-методикалық база етіп, қажетті білімді игертуге болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Богин Г.И. Филологическая герменевтика. Учебное пособие. Калинин.-1982.
- 2 Закирова А.Ф. Теоретические основы педагогической герменевтики. Монография. Тюмень: Изд - во ТюмГУ, 2001. 152 с.
- 3 Камчатнов А. М. Теоретические основы лингвистической герменевтики и опыт ее приложения к изучению языка славяно-русских переводов Библии: автореф. Дисс. д. филол. н. М.-МПУ, 1996. 23 с.
- 4 Гадамер Х.Г. Истина и метод: основы философской герменевтики. М. - Прогресс, 1988. 704 с.
- 5 Бузук Л. Г. Герменевтико-лингвистическая модель текстового общения // Вестник Тверского государственного университета. Серия «Философия». 2015. № 4. 88-94 с.
- 6 Бузук Л. Г. Лингвистическая герменевтика: в поисках методологических оснований// Филологические науки. Вопросы теории и практики Тамбов: Грамота, 2016. № 8(62): в 2-х ч. Ч. 2. 59-62 с.
- 7 Головин Б. Н. Основы культуры речи. М.- Высшая школа, 1989. 320 с
- 8 Бузук Л. Г. Лингвистическая герменевтика: в поисках методологических оснований// Филологические науки. Вопросы теории и практики Тамбов: Грамота, 2016. № 8(62): в 2-х ч. Ч. 2. 59-62 с.

Работа посвящена исследованию важности синтаксической синтагмы в филологической и педагогической герменевтике, с помощью которого осуществляется понимание, усмотрение и освоение идеального, представленного материала в текстовых формах.

The article describes how to interpret and interpret texts through syntax synthesis. The necessity of linking linguistic knowledge with national traditions, kazakh cognition and understanding. Depending on the specificity of the course, the purpose of the lesson is the use of syntax syntheses as a scientific and methodological base.

ӘОЖ 81.К25.14

З.Ш. Ерназарова
КИМЭП университеті
Алматы, Қазақстан
ezauresh@kimep.kz

ЕТІСТІКТІҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ КАТЕГОРИЯЛАРЫНЫҢ КОГНИТИВТІ МОДЕЛЬДЕРІ

Мақалада белгілі бір тілдік категорияны таным үдерісінің нәтижесі ретінде түсіну үшін оның когнитивті моделін құру керектігі туралы сөз болады. Әлемді концептуализациялау, когнитивті модельдер құру мәселесі таным мен тілдік категориялардың арақатынасы көрінетін сөйлеудің тууы және қабылдануы ретінде сипатталады. Грамматикалық категориялар адамның қарапайым таным әрекетінің қарапайым деңгейінен күрделенген абстрактілік деңгейлерінің көрінісі ретінде айқындалып, грамматикалық категориялардың когнитивті модельдерін реконструкциялау арқылы адам танымының даму деңгейлерінің тілдегі көрінісін сипаттауға болатыны көрсетіледі. Яғни, грамматикалық категориялар адам танымының даму деңгейлерінің көрінісі ретінде айқындалады. Мақалада етістік категориялары когнитивті лингвистиканың когнитивті модель теориясы, фрейм теориясы, прототип теориясы және пропозиционалды модель теориясы тұрғысынан қарастырылады.

Түйін сөздер: когнитивті модель, есімше, етістік, тұйық етістік, таным, фрейм, когнитивті модельдер, семантика-прагматикалық контекст.

Тіл – ұлт менталитетін, ұлттық ойлау моделін бейнелейтін жүйе. Әлемнің тілдік бейнесі адам танымындағы когнитивті процестердің нәтижесінде қалыптасады. [1]. Бұл тану, талдау, ұқсату, салыстыру, анықтау, жинақтау, бағалау сияқты когнитивті процестер болып табылады. Әрине, бұл процесті толық сипаттау, көру мүмкін емес. Тілді адам ойының бейнесі дей отырып, біз таным процесін ойша тұспалдай аламыз. Таным процесінің нәтижесінде жинақталған білім қорының

негізінде белгілі бір когнитивті модель жатады. Білім қорына таным әрекеттерінің негізінде сараланған, анықталған белгілер мен олардың өзара иерархиялық байланысына құрылған құрылымдық сипат тән болып келеді. Тіл мен адам танымы арасындағы байланысты осы тұрғыдан қарастыру грамматикалық категорияларды да адам танымында қалыптасқан білім қорының бір түрі, адам танымының нәтижесі, оның негізінде белгілі бір когнитивті модель жатыр деп болжам жасауға мүмкіндік береді. Бұл туралы Вильгельм фон Гумбольдт «Сөз саны ұлттың таным әлемінің байлығын көрсетсе, ал тілдің грамматикалық құрылымы ойлаудың ішкі құрылымы туралы ақпарат береді», - деп жазады [1]. Ойлаудың ішкі құрылымы дегеніміз танымның когнитивті моделі болып табылады. Осы болжам негізінде етістіктің көпфункционалды екі түрлі категориясын қарастырып көрелік. Ең алдымен грамматикалық категориялардың ның когнитивті модельдерін зерттеуде қандай ғылыми ұғымдары мен ұстанымдар басшылыққа алынуы керек?

Грамматикалық категориялардың қалыптасуында жатқан таным әрекетін түсіндіру ғалымдар үшін қызықты және өзекті мәселе болып табылады. Өйткені егер тіл адам танымының құралы әрі нәтижесі болатын болса, тілдік бірліктердің әрбірінің негізінде жатқан когнитивті модельдерді болжап анықтау үшін тірек ұстаным - өлшемдер керек. Бұндай өлшемдерді жалпылық сипатқа ие категориядан тауып, оның жекелеген көріністерін -инварианттарын саралау тілдің құрылымдық – жүйелілік сипатының когнитивті аспектісін түсінуге мүмкіндік береді деп есептейді когнитолог-лингвистер. Бұл мәселе Е.И.Кубрякова[2], Н.Н.Болдырев[3], Е.А.Жавотинскаялардың еңбектерінде [4] қарастырылады.

Аталған ғалымдардың пікірінше, сөз таптарына когнитивті тұрғыдан қарау, бағалау - адам интеллектісінде олардың алатын орнын, әлемнің концептуалды бейнесінде атқаратын қызметін анықтау болып табылады. Әлемді когнитивті тұрғыда бөлу сөз таптары жүйесінде қалай көрінеді? Сөз таптары адамның таным процесінде қандай концептуалды рөлге ие деген сұрақтар жауап беруді қажет етеді. Егер адам әлемді концептуализациялайтын болса, онда осы уақытқа дейін сөз таптары жүйесін құрастыруда басшылыққа алынатын сөздің лексикалық мағынасы шешуші даралаушы қызметке ие бола алмайды. Өйткені лексикалық мағынаны анықтап, абстракциялайтын адамның таным әрекеті, оған тән концептуализациялау, категоризациялау үдерістері. Керісінше, лексикалық мағынаға ие сөздер прототиптік, кластерлік сипатқа ие сөз таптары категориясының сүзгісінен өтетінін айтады С.А.Жаботинская [4].

Е.С.Кубрякованың пікірі бойынша, сөз таптары фреймінің пайда болуы адамның таным процесін қалыптастыратын тұрмыстық категориялармен байланыстырады. Бұл -барлық адамзатқа тән тұрмыстық категориялар. Олар таным нәтижесі тілдік бірлік ретінде формаға енгенге дейін тілдік емес деңгейде орын алады. Таным процесі барысында әлемді категоризациялау тілдік емес деңгейде іске асады да, олар сөз таптары фреймінің қалыптасуының алғашқы дикурсивті сатысы болып табылады. Сол себепті сөз таптары фреймінің қалыптасуында әлемді танудың концептуалды негізі жатыр. Олар: бір нәрсе (зат есім), осындай (сын есім) неше? не істеді?қайда? қалай? Бұндай ұғымдары сөз таптарының категориалды архитиптері болып табылады. Олар сөзге дейінгі ішкі ойлау деңгейінде көрінетін модельдер болып табылады[2].

Грамматикалық категориялардың орталығы ретінде сөз таптарының когнитивті үдерістің туындысы және құралы ретінде бағалайтын Н.Болдыревтің, Е.С.Кубрякованың еңбектеріне шолу жасай отырып, мына ұстанымдарды қорытындылауға болады:

- грамматикалық категориялар адам танымының жоғары деңгейі абстракциялау үдерісінің туындысы;

- грамматикалық категориялардың қалыптасуында таным әрекетінің категоризациялау қызметі жатыр. Категоризациялау адам танымының ұғымдар арасындағы объективті тәуелді байланысты тануынан, оны сөздер арасындағы синтаксистік байланыс арқылы беруінен көрінеді.

- грамматикалық категориялардың қолданылуы адам танымында бар білім қоры мен сөйлеу жағдаятының шарттарымен байланысты.

Белгілі бір тілдік категорияны таным үдерісінің нәтижесі ретінде түсіну үшін оның когнитивті моделін құру керек. Когнитивті модельді дұрыс құру және түсіндіру білім деген ұғымды дұрыс түсінумен байланысты. осымен байланысты әлемді концептуализациялау, когнитивті модельдер құру мәселесі таным мен тілдік категориялардың арақатынасы көрінетін сөйлеудің тууы және қабылдануы үдерістер ретінде ғалымдар арасында қарама –қайшы пікірлерді қалыптастырды.

Концептуализация дегеніміз әлем туралы білімнің адам танымында белгілі бір құрылым түрін – когнитивті модель түрін құрып, сақталуы болып табылады. Білімнің осындай бір жиынтығы

концепт деп аталады. Концепт түрінің қалыптасуы объект туралы білімнің қорытылып, құрылымдық жүйе деңгейіне жетуімен байланысты. Бұл идея Ч.Филлмордың фреймдік семантикасы туралы теориясында[5], Дж.Лакофф пен М.Джонсонның метафоралар туралы теориясында көрініс тапқан[6].

Когнитивті модель теориясы ментальді кеңістік пен когнитивті модельдерден тұрады. Ментальды кеңістік дегеніміз ойлау әрекетімен, сөйлеу жағдаятымен байланысты анықталатын ойлау үдерісінің белгілі бір кезеңін сипаттау үшін керекті ұғым. Мысалы, «Қазір келемін» деп жауап беру үшін ментальді кеңістікте тыңдаушы адам, баратын орын, әрекет мақсаты, ортақ әрекет түрі, адамдар арасында қалыптасқан қарым-қатынас түрі керек. Бұл ақпараттар сөйлеуші адамның ойында ментальді кеңістік құрайды. Ал сол ментальды кеңістікті құрайтын, орын алатын когнитивті модельдер - концепт түрлері бар. Олар ментальды кеңістікті құрылымдарға бөледі: жоғары – төмен, бүтін-бөлшек, әдіс - мақсат. Ментальді кеңістікте пропозициялардың сипатына қарай - сценарий, скрипт, белгілер жиынтығы, таксономия, радикалды категориялар, метафоралық, метонимиялық когнитивті модельдерді анықтауға болады. Жоғарыда келтірілген сөйлесімнің тууы мүмкін ментальді кеңістікте сценарий, таксономия когнитивті модельдері бар.

Ментальді кеңістік, когнитивті модельдер теориясын етістік категорияларына қатысты қолдану адам танымында әрекетпен байланысты орын алатын категориязациялау, концептуализация үдерістерін түсінуге көмектеседі. Өйткені етістік категорияларының нақты өмірде реалды көріністері жоқ. Оны анықтайтын - сөйлеушінің ментальді кеңістігі.

Тілдің қазіргі даму деңгейінде қалыптасқан грамматикалық категориялар адамның қарапайым таным әрекетінің қарапайым деңгейінен күрделенген абстрактілік деңгейлерінің көрінісі болып табылады. Сондықтан грамматикалық категориялардың когнитивті модельдерін реконструкциялау арқылы адам танымының даму деңгейлерінің тілдегі көрінісін сипаттауға болады. Басқаша айтқанда, грамматикалық категориялар жүйесі адам танымының даму деңгейлерінің көрінісі болып табылады деп есептейміз.

Енді етістік категорияларының ішінде көпфункционалды есімше, тұйық етістік сияқты грамматикалық категориялардың когнитивті модельдерін анықтап көрелік. Сол арқылы грамматикалық категориялардың когнитивті табиғатына тән сатылы дамушы байланысты анықтай аламыз.

Етістік категориялары ішінде есімше категориясының когнитивті лингвистиканың бірнеше теориялары негізінде талдап көрелік. Бұлар - когнитивті модель теориясы, фрейм теориясы, прототип теориясы және пропозиционалды модель теориясы.

Тілдік категорияларды когнитивті аспектіде зерттеуде прототиптік көзқарас кең қолданылады. Бұл бағыттың сипаттамасы: прототиптік белгісі бір категорияның құрамына кіретін элементтердің бірдей белгілерге ие болмауымен байланысты. Бір элементтер негізгі категориялық белгілерді бойына жинақтайды. Оларды прототип деп атайды. Олар аталған категорияны анықтаушы негізгі белгі болып табылады. Ал бір элементтердің категориялық белгілері төмендеу болады. Прототип өзінің айналасына белгілері жағынан ұқсайтын екінші бір элементтерді жинақтайды. Содан категориялық жүйе қалыптасады. Прототиптік белгілер градициялық тұрғыда көрінеді. Бір категория құру үшін элементтердің бір белгісі ұқсас болуы керек[7].

Категориялардың түрі құбылыстардың немесе заттарға тән ортақ белгінің анықталуымен байланысты. Категориязация дегеніміз ортақ белгілердің сәйкестігіне қарай іріктеуден өткізу, талдау және қайта жинақтау

Есімше етістіктің бір түрі ретінде өз ерекшеліктерін қолданыс үстінде анықтайды. Функционалды қолданыс үстінде есімше шақтық, субъектілік, объектілік қызмет түрлерінде ж ұмсалып, нақтылаушы, сипаттамалық, анықтаушытық мағынаны жеткізеді.

Есімшенің анықтаушытық қызметі әрекет етістіктерімен байланысты қалыптасады. Есімшенің сөйлем ішіндегі қолданысын прототиптік семантика теория тұрғысынан қарастыруды функционалды-семиологиялық бағытпен байланыстыру маңызды болып табылады. Өйткені тілдік бірліктерді категоризациялау екі түрлі жолмен жүзеге асады: құрылымдық және функционалды. Функционалды категоризация тілдік бірліктің қолданыстағы қызметін әрі лексикалық, әрі грамматикалық тұрғыдан түсіндіреді. Өйткені қолданыс үстінде тіл бірліктерінің әрі лексикалық, әрі грамматикалық мәндері көрінеді. Бұл ықпалдасу үш түрлі қағидалардың негізінде орнайды: актуалдену, негізгі грамматикалық мәннің актуалденуі; өзге категорияға ауысуы, бірнеше категорияның белгілерін жинақтауы.

Есімшенің септелуін, анықтаушытық қызметте жұмсалуды етістіктің лексика-семантикалық топтармен байланысты қарау керек. Онсыз есімшенің анықтаушытық, толықтаушытық қызметте

жұмсалуды түсіндіру мүмкін емес: *оқыған адам, оқығанына өкінді, оқығанына қуанды, оқығаны дұрыс, оқығаны жөн, оқығанына жаның ашиды, оқитын адам.*

Есімше сөйлем ішінде екі түрлі семантикалық белгіні бойына жинақтайды. Әрекеттік және сапалық-анықтауыштық. Белгілі бір объектінің іс- әрекеті оның белгісі ретінде танылады. Бір сөздің бойында бірнеше категориялардың қабаттасып берілуін қалай түсіндіруге болады? Есімшенің екі түрлі сөз табының екі түрлі категорияның белгілерін бойына жинақтауының тарихи негіздемесі де бар. Есімше прототиптік белгісіне қарай шақтық, субъектілік етістік категориясына жатады

Есімше категория ретінде динамикадағы және процессуалды сипаттағы әрекеттерді бере алады. Сондықтан ол етістік категориясына жатады. Есімшенің анықтауыштық қызметте қолданылуы - адам танымы нәтижесі. Өйткені әрекеттік белгілер объектілердің бойында болмайды. Оны танитын да, анықтайтын да, белгілейтін де адам, оның танымындағы объект туралы білім қоры. Әрекетті белгілейтін барлық етістіктер анықтауыш қызметінде жұмсалады.

Сонымен қатар есімшенің за есім сияқты септелуі оның анықтауыш қызметін атқаруымен байланысты: *Ол барғанына қуанды. Ол барғанына риза емес.*

Яғни таным процесі әрекеттердің арасындағы себеп -салдарлық байланысты орын алған әрекеттің екінші әрекетті туғызушы қызметін көрсету үшін септік жалғауын қолданған. Енді салыстырып көрелік: *Менің сыйлығымға қатты қуанды/ Менің сөзіме ренжіді. Ренжі, қуан* сезімдік естіктеріне оны ненің қалай туғызатыны маңызды емес, ол өзін туғызған объектінің берілуіне тәуелді. Онсыз бұл етістіктердің коммуникацияда қолданылуын мүмкін емес. Онсыз ақпарат жеткілікті болмайды. Есімше әрекетті атайды, әрекет арқылы затты/объектіні сипаттайды. Есімше сөйлемдегі қызметіне функционалды семиотикалық тұрғыдан талдау жасау оның шақтық мағынасына объектілік және анықтауыштық қызметтердің үстемелентінін көрсетіп отыр.

Сөйлесім мазмұнында бір қызмет түрінің актуалденуі екінші мағынаны көмескілейді. Ол сөйлеуші адамның сөйлеу барысында қандай білімді актуалденуіне байланысты. Бірақ бұл негізгі категориялық белгіні толық жоймайды. Есімшенің шақтық категориялық белгісі анықтауыштық мәнінде көмескіленеді, бірақ сақталады.

Тұйық етістіктің қызметін, танымдағы құрылымын модельдеу

Тұйық етістік немесе етістіктің инфинитив формасы етістік категориялары ішіндегі қызметі жағынан күрделі және маңызды түрі деп есептеуге болады. Бір жағынан тұйық етістік қимылды атап, оны субъект иесінен абстракциялайды да, зат есім сияқты түрленеді, екіншіден зат есім сияқты септеліп, көмекші етістіктермен тіркесу арқылы шынайы әрекеттің өзін атауға жақындайды. Олай дейтініміз тұйық етістік жақтық, шақтық категориялар бойынша түрленбейді. Тұйық етістік тілде жай құрылым түрінде де, күрделі құрылым түрінде де қолданылады. Оның көмекші етістіктермен тіркесіп қолдануы модальдік категориясын қалыптастырады. Мысалы, *баруға болады, баруға тиіс, баруы керек, баруға тырысады, баруға ұмтылу, баруы мүмкін, баруына тура келу.* Тұйық етістік сөйлемде түрленіп, аналитикалық құрылым түрінде баяндауыш қызметі атқарады. Сонымен қатар зат есім сияқты түрленуі арқылы сөйлемнің басқа мүшелерінің қызметін орындайды (бастауыш: *Менің ауылда жұмыс істеуім бес жылға созылды. Менің өз ісімді бастауыма әкем көмектесті (толықтауыш). Менің бұл кітапты оқуымда бір мақсат бар (толықтауыш). Менің оқуымды әрі қарай жалғастыруға итерді (толықтауыш). Менің иетелде білім алуыммен байланысты отбасында қаржылық қиындықтар туды.*

1-кесте. Тұйық етістіктің сөйлемдегі қолданысы

Лексикалық-грамматикалық сипаты	Сөйлемдегі қызметі
Ұғым атауы . Не? сұрағына жауап береді. Зат есім сияқты септеледі, тәуелденеді.	сын есім, зат есімнен болған анықтауыш сөздермен тіркеседі. Сөйлемде толықтауыш қызметін атқарады.
Қимыл атауы. Не істеу? сұрағына жауап береді. Тәуелденеді, септеледі, модаль сөздермен байланысады.	Үстеулермен тіркеседі. Сөйлемде аналитикалық құрылымдармен тұтастықта баяндауыш қызметін атқарады

Е.С. Кубрякова тұйық етістіктің әрекет түрлерін танығаннан кейін, етістік туралы түсінікті абстракциялау арқылы қалыптасатын категория екенін айтады [2]. Зерттеуші мақаласында «табиғи тілдің вербалды таңбаларды қолдана отырып, жаңа бірліктер қалыптастыратыны сияқты концептуалды жүйе концептілерінің негізінде жаңа концептілер дүниеге келіп, концептуалды жүйе

жаңа фреймдермен дамитынын айтады. Ғалым абстрактілі мағыналы сөздер қатарының дүниеге келуі таным үдерісіндегі екінші деңгейде өтетін когницияның тілдегі көрінісі болып табылатынына назар аударады. Яғни тұйық етістік категориясының қалыптасуы адамның өзінде бар ақпараттарды қайта талқылауының, ой елегінен өткізу, интерпретациялауының, бағалауының нәтижесі болып табылады. Тұйық етістіктің қолдануында қандай когнитивті процестер орын алады? деген сұраққа жауап іздеп көрелік:

1. Менің мектепте **жұмыс істеуіме тура келді**. – әрекеттің өзін атау емес, оны екінші әрекет туғызған нәтиже ретінде көрсету.

2. Менің мектепке **баруыма болады** – процесті көрсету емес, екінші бір әрекетке байланысты нәтиже ретінде рұқсатты беру

3. Менің мектепке **баруым мүмкін** -әрекетті емес, нәтиже -мүмкіндікті білдіру

4. Менің мектепке **баруым керек** – әрекетті орындаудың нәтижесі - қажеттілігін көрсету.

5. Мектепке **бару** күнделікті жұмысым – әрекетті бағалау.

6. Мектепке **бару** оңай/баруға оңай – әрекетті бағалау

7. Ол кітап оқуды ұнатады (шешті,қолдады, құптады) –бір әрекеттің артықшылығын көрсету, әрекет объектісін нақтылау).

8. Абай былай деп айтқан: «Оқуды үйрен де жирен». Оның бұлай айтуына не себеп болды? – әрекетті бағалау, олардың арасындағы себеп-салдарлық байланысты анықтау.

9. Менің атам ауылдан қалаға көшеді. Оны ауылдан көшуге не итерді? - әрекет арасындағы себеп-салдарлық байланыс.

Тұйық етістік адам танымындағы екінші деңгейлі таным әрекеттері- әрекеттің өзін танудан кейін оны басқа әрекет қатарларымен салыстыру, ұқсастықтар мен ерекшеліктерін субъективті түрде немесе қоғамда қалыптасқан стереотиптер негізінде бағалау процесінде қолданылатыны көрінеді. Тұйық етістік категориясы салыстырудың, өзара тәуелді туындаушы байланысты анықтаудың нәтижесі түрінде қолданылады. Демек, тілді әрекеттерді бағалаудың, салыстырудың критерийлері құрылымдық сипатқа ие білім түрінде жинақталған. Бұл білім қоры фреймдік сипатқа ие бағалау концептісін құрайды. Бағалау логика семантикалық категория. Ол сөйлеушінің пікірімен, әлемді қабылдауымын тығыз байланысты. Әрине, жеке қабылдаудың артында белгілі бір әлеуметтік топтың көзқарасы жатады. Бағалау адам танымында қалыптасқан нормаларға сай жақсы/жаман, әдемі/әдемі емес, дұрыс/дұрыс емес деп пайымдаудан туады. Бағалаудың аксиологиялық және рационалды түрлері бар. Тұйық етістік арқылы берілетін бағалау рационалды бағалау түрін құрайды. Өйткені тұйық етістіктің көмегімен сөйлеуші өзінің жеке байқаулары, қорытындылары негізінде пайымдау жасайды.

Тұйық етістіктің таным процесіндегі қызметі қимыл әрекетке қатысты сөйлеушінің беретін бағасымен, сөйлеуші ниеті, мақсатымен байланысты. Таным процесі көп әрекеттің ішінен бір әрекет түрін ерекшелейді. Оның субъектімен байланысын, нақтылауға көмектеседі. Бұл сөйлеушінің объективті шындықта бар реалийлерді атау ғана емес, оның субъективті сипатын, сөйлеуші тарапынан жасалатын бағалау компонентімен байланысты әрекетті абстракциялау арқылы береді. Тұйық етістік адамның таным процесімен, пайымдау процесімен байланысты. Адам танымы өзіне келіп түскен ақпараттарды саралайды, талдайды, оны өзінде бар жеке не жалпы әлеуметтік топтың құндылықтары тұрғысынан бағалайды. Сөйтіп қорытынды-пайымдау жасайды. *Астананы көру менің атамның арманы еді.*

Сені көру бақытыны ие болдым. Жаңа орындарды көруді ұнатамын.

Бұл тұйық етістік тіркесетін модаль сөздер мен көмекші сөздердің сипатынан да көрінеді. *Арман, бақыт, жақсы/жаман* бағалаушы лексикалық бірліктер адамның ойлау процесінің нәтижесін көрсетеді. Бұл сөйлеушіде бар ақпараттарды салыстыру, ұқсату, артықшылықтарын бағалау ойлау процестерінің негізінде жасалады. Тұйық етістіктің бағалаушы қызметін контекстегі қолданысына жасалған семантикалық талдау да нақтылайды:

2-кесте. Тұйық етістіктің септелуі

1.Ілік септік:етістік+удың	жөні бар, реті келді, қиыны, аясы,мақсаты
Табыс септік: етістік +уды/- уді	өтіну,сұрау,шешу,үйрену ұмыту, жалғастыру,тоқтату Созу,ұнату,жек көру/жақсы көру,бастау,аяқтау,ойлау
Барыс септік:етістік++уға/+уге	тырысу,ұмтылу,болады,оңай

Жатыс септік: етістік+уда/уде	жатыр
Шығыс септік: етістік+удан /уден	Шаршау, бас тарту, пайда бар/пайда жоқ
Көмектес септік: етістік+умен	Айналысу, жүру, бастау, шектеу

3-кесте. Тұйық етістіктің тәуелденуі

Етістік: +уым/уім(+уын/уің, +уыңыз/уіңіз, +уы/уі	Керек/ тиіс
--	-------------

Тұйық етістіктің тіркесімділік қабілетіне жасалған талдау оның бағалаушы лексика-семантикалық етістік топтарымен, семантикалық құрылымында бағалаушы семалық компоненті бар модаль сөздермен, есім сөздермен тіркесетінін көрсетті. Тұйық етістік адам танымында абстракцияланаған әрекеттің бейнесі болып табылады. Тұйық етістік концептісі қарым-қатынаста басқа концептілермен байланыста көрінеді.

Тұйық етістік концептісінің фреймдік құрылымын мына тұрғыда көрсетуге болады деп ойлаймыз:

4-кесте. Бағалау көрсеткіштері

Әрекеттің өту сипатын бағалау	жылдам	Баяу	қайталамалы
Салыстыру ерекшелігін бағалау	Жақсы	жаман	
Әрекеттің өті фазасын бағалау	басталу	жалғасу	аяқталу
Әрекеттің дұрыс/дұрыс еместігін бағалау	себеп	Салдар	
Әрекетті құндылықтар тұрғысынан бағалау	керек	Тиіс мүмкін	Бар/ жоқ

Сондықтан тұйық етістіктің семантикасын когнитивті тұрғыда зерделеу оның адам танымындағы екінші деңгейлік процестерінің нәтижесі деген тұжырым жасауға мүмкіндік береді. Тұйық етістіктің қарым-қатынас үстіндегі қолданысын сөздердің лексика-семантикалық тіркесімділігі тарапынан талдау бұл ойдың дұрыстығын дәлелдейді. Талдау оның нақты әрекетті білдіретін етістіктермен емес, адамның психологиялық қалпы мен сезімдерін жеткізетін, ойлау етістіктерімен тіркесетінін көрсетеді.

Әдебиет:

1. Вильгельм фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. М.: Прогресс, 2000. 400 с.
2. Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. - Тамбов, 1997. - 328 с.
3. Болдырев Н.Н. Когнитивный подход к изучению глагола и глагольных категории // Традиционные проблемы языкознания в свете новых парадигм знания. - М., 2000. - С. 50-63.
4. Жаботинская Концептуальная модель частеречных систем: фрейм и скрипт // Когнитивные аспекты языковой категоризации. - Рязань, 2000. - С. 15- 21.
5. Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания // Новое в зарубежной лингвистике. - Вып. 23.- 1988. - 320 с.
6. Лакофф Д., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. Когнитивные аспекты языка. // Новое в зарубежной лингвистике. - Вып. XXIII. - Москва, 1988.- 320 с.
7. Демьянков В. З., Кубрякова Е. С. Когнитивная модель // Краткий словарь когнитивных терминов / Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. - М., 1996. - С.56-57.

В статье рассматривается когнитивный аспект инфинитива и причастия. Пересмотр процесса формирования и функционирования инфинитива и причастия, как результат познавательной деятельности человека, дает возможность анализировать семантика-прагматические условия и классифицировать когнитивные модели данных категории. Результаты исследования помогут определить лингводидактические принципы обучения инфинитива и причастия в преподавании казахского языка.

The article deals with the cognitive aspect of the grammatical category of the verb, which remains uncertain in practical grammar of the Kazakh language. The revision process of the formation and functioning of the infinitive and adjective, as a result of human cognitive activity, makes it possible to analyze semantic-pragmatic conditions and classify cognitive models of the infinitive. Results of the study will help determine linguistic-didactic teaching principles of the infinitive in teaching Kazakh as a second language.

УДК: 808.51

К.З. Елшибаева, А.О. Тымболова
Казахский государственный женский педагогический университет
Казахстан, Алматы.
kalima.elshibaeva@mail.ru

ПОЛИТИЧЕСКИЙ ДИСКУРС: СТРУКТУРА И ПРИЗНАКИ

Формирование новой антропоцентрической парадигмы привело к расширению сферы изучения реализаций языковых фактов в направлении их более детального анализа и обусловило необходимость выработки адекватных методов и принципов лингвистических исследований, которые постепенно всё больше стали ориентироваться на дискурс и дискурсивный анализ. Политический дискурс – это совокупность политических дискурсов социума: дискурса власти, контрдискурсии, публичной риторики, закрепляющих сложившуюся систему общественных отношений либо дестабилизирующих ее.

Ключевые слова: дискурс, текст, политический дискурс, дискурс-анализ.

Дискурс (от франц. discours – речь) – связный текст в совокупности с экстралингвистическими – прагматическими, социокультурными, психологическими и др. факторами; текст, взятый в событийном аспекте; речь, рассматриваемая как целенаправленное социальное действие, как компонент, участвующий во взаимодействии людей и механизмах их сознания (когнитивных процессах). Дискурс – это речь, «погруженная в жизнь». Поэтому термин «Дискурс», в отличие от термина «текст», не применяется к древним и др. текстам, связи к-рых с живой жизнью не восстанавливаются непосредственно.

Основания дискурс-анализа были определены в работах американских лингвистов З. Харриса, Дж. Граймса, Р. Лонгейкра, Т. Гивона, У. Чейфа. Сам дискурс – комплексный объект с нечётко определяемым понятием в современной лингвистике. О «размытости категории» дискурса говорил Т. А. ван Дейк и объяснял это как условиями формирования и бытования данного термина, так и неопределённостью места дискурса в системе категорий языка [1, 46].

З. Харрис в статье «Дискурс-анализ», опубликованной в середине XX века, трактовал это понятие предельно просто, как последовательность высказываний, отрезок текста больший, чем предложение. Структурно-синтаксический ракурс рассмотрения дискурса находит отражение и в определении В.А. Звегинцева: дискурс «...это два или несколько предложений, находящихся в смысловой связи...» [2, 171].

Следует отметить, что вышецитируемые определения дискурса в равной степени применимы и к тексту, что явно свидетельствует о неоднозначности восприятия обоих понятий в тот период. Признавалось, что текст и дискурс объединены взаимными иерархическими отношениями включения. Чёткое разграничение понятий *дискурс* и *текст* ввела французская школа дискурса, уходящая своими корнями в 1960-е годы (Э. Бенвенист, П. Шародо, М. Пешё, П. Серю и др.).

Так, в соответствии с антропоцентрической парадигмой языка, предложенной Э. Бенвенистом во второй половине XX века, стало возможным рассмотрение дискурса как «функционирования языка в живом общении». Одним из первых Э. Бенвенист придал слову *дискурс* терминологическое значение и определил его как «речь, присваиваемую говорящим» [3, 296].

В совместной работе А.Греймаса и Ж.Куртэ «Семиотика. Объяснительный словарь теории языка» рассматриваются одиннадцать употреблений понятия дискурса. При этом текст противопоставляется дискурсу и выступает как высказывание, актуализированное в дискурсе, как продукт, как материя, с точки зрения языка, тогда как дискурс есть процесс [4, 389].

Такое понимание природы текста и дискурса, то есть трактовка текста как чего-то «более материального», чем дискурс, вероятно, уходит своими корнями в латынь, где «*discursus* был именем действия, а *textus* – именем предмета, результата действия» [5, 49].

Ж. Куртэ понимает под дискурсом многокомпонентное целое, которое создаётся множеством специально отбираемых и сочетающихся определённым способом языковых единиц, служащих строительным материалом для «речевых актов, являющихся актами коммуникации, <...> как частей определённой глобальной целостности» [6, 28].

Несмотря на то, что лингвистика текста в последние десятилетия XX века становится одной из магистральных областей языкознания, до сих пор еще недостаточно четко выясненным является проблема соотношения текста и дискурса. Эти понятия смешиваются, так как «дискурс» весьма часто понимается как результат коммуникативного процесса. Текст также рассматривается многими исследователями как результат коммуникативного процесса. Текст также рассматривается многими исследователями как результат процесса коммуникации субъектов общения. Так, М.М.Бахтин определяет текст «как результат деятельности текстообразующего конкретного продуцента, направленный на конкретного реципиента или на социумноодородную группу реципиентов» [7, 48]. если придерживаться данного определения, то нельзя увидеть разницу между текстом и дискурсом, так как оба эти понятия предстают как результаты текстообразующей деятельности коммуникантов. На наш взгляд, следует разграничить эти понятия. Дискурс выступает как «конкретное коммуникативное событие, фиксируемое в письменных текстах устной речи, осуществляемое в определенном когнитивно и типологически обусловленном коммуникативном пространстве» [8, 75]. Такое определение дискурса означает, что, с одной стороны, прототипический характер коммуникации обнаруживается в соотносении с конкретными моделями текстопорождения и восприятия: текст функционирует как представитель определенного типа текста. С другой стороны, коммуникативная деятельность и продукты этой деятельности – тексты соотносятся с определенной ментальной сферой, сосредоточивающей в себе соответствующее знание.

Дискурс в этом случае понимается как единица операционального анализа, позволяющая установить как различные компоненты коммуникационного процесса («автор сообщения, адресат, интенция»), отражается во внутритекстовой организации и обуславливает в ней специфическую упорядоченность языковых единиц и структур. Н.Д. Арутюнова, изучая дискурс как единицу операционального анализа определяет его как «речь, погруженную в жизнь» [9]. Понимание текста и дискурса как результативной и процессуальной сторон речевой деятельности, соответственно, отражено и у П. Шародо. По его мнению, текст – это «воплощение, наглядное изображение другой речи»; «это неповторимый, единичный результат процесса, зависящего от говорящего и от условий речепроизводства». При этом П. Шародо отмечает, что текст пересекается с множеством дискурсов, каждый из которых, в свою очередь, принадлежит к какому-то жанру и соотносится с какой-то ситуацией» [10, 69]. В общих чертах дискурс представляется П. Шародо в виде суммы таких слагаемых, как «высказывание» и «коммуникативная ситуация» [10, 28].

В потенциальном измерении дискурс представляет собой семиотическое пространство, включающее вербальные и невербальные знаки, ориентированные на обслуживание данной коммуникативной сферы, а также тезаурус прецедентных высказываний и текстов. В потенциальное измерение дискурса включаются также представления о типичных моделях речевого поведения и набор речевых действий и жанров, специфических для данного типа коммуникации.

Применительно к семиотическому пространству политического дискурса можно говорить о неоднородности задействованных в нем «языков»: помимо вербальных знаков и паралингвистики, существенное значение имеет политическая символика и эмблематика, семиотика зданий или, шире, семиотика пространства (знаковое использование пространства). В политическом дискурсе знаковый статус приобретает сама фигура политика и определенные поведенческие моменты (знаковые действия) [11, 21-22]. Политический дискурс по существу является выражением всего комплекса взаимоотношений между человеком и обществом, и, таким образом, это явление по сути своей функционально направлено на формирование у реципиентов некоторого фрагмента мировосприятия или картины мира. Используя политический дискурс в качестве пробного камня, можно понять, как в разных языковых коллективах моделируются культурные ценности, как пропагандируется социальный порядок, какие элементы языковой картины мира остаются за пределами сознательных речевых стратегий говорящих, как формируется концептуальная картина мира, присущая каждому языковому коллективу [11, 26].

В политическом тексте содержится как экстралингвистическая информация (картина мира), так и знаковая информация (картина мира, представленная через знак, номинацию) [12, 49].

Политический дискурс обладает не только смыслом (соотнесен с реальностью), но и сущностной «привязкой» (соотнесен субъектно с определенной группой или группами людей). Различные субъекты общения по-разному отражаются в дискурсе: коммуникативные формы порождают свое содержание. Анализ сущностной информации политического дискурса есть анализ коммуникативно-номинативный: кто общается и каолитический текст представляет собой разновидность текста. По мнению И.Ф. Ухвановой-Шмыговой, смысло-сущностные исследования политического дискурса могут дать значимый материал как о современной дискурсии в целом, так и о политическом дискурсе в частности. Необходимо выявить те признаки, которые характерны для политической дискурсии на данном этапе развития социума, а также определить исторические и национально-специфические черты политической дискурсии, преэссенциальность/непреэссенциальность тех или иных.

Политический текст является продуктом столкновения различных интересов и стратегий, равнодействующих идей, волевых усилий и дискурсов политических субъектов [11, 170]. Политический текст – это вербализованная политическая деятельность во всех ее проявлениях: как знаковых/символических (нормативная и аккумулятивная деятельность), так и незнаковых (тексты-перформативы). Это понятие охватывает тематический объем и стилевые особенности реализованной в языке и средствами языка политической активности.

Современные исследования речей политических лидеров представлены двумя методиками: дискурс-анализом (максимально широкая исследовательская парадигма) и семиотическим анализом (более узкий подход, т.к. он не учитывает в достаточной мере общественно-исторических условий, в которых функционирует объект анализа, а сконцентрирован лишь на знаковой характеристике дискурса).

Список литературы

- 1 Дейк ван Т.А. Язык. Познание. Коммуникация : пер. с англ. / Т.А. ван Дейк. – М.: Прогресс, 1989. – 312 с.
- 2 Звегинцев В. А. О цельноформленности единиц текста / В.А. Звегинцев // Известия АН СССР. Сер. литературы и языка. – 1980. – Т. 39. – № 1. – С. 13–21.
- 3 Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист. – 3-е изд. – М. : Эдиториал УРСС, 2009. – 448 с.
- 4 Демьянков В.З. Текст и дискурс как термины и как слова обыденного языка / В.З. Демьянков // Язык. Личность. Текст: сб. ст. к 70-летию Т. М. Николаевой / Ин-т славяноведения РАН; отв. ред. В.Н. Топоров. – М.: Языки славянских культур, 2005. – С. 34–55.
- 5 Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1979. – 180 с.
- 6 Чернявская В.Е. Дискурс власти и власть дискурса: проблемы речевого воздействия. – М.: Флинта, 2006. – 190 с.
- 7 Арутюнова Н.Д. Язык и мир. М., 1999. – 184 с.
- 8 Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса; диссертация доктора филологических наук: 10.02.01 / Е.И. Шейгал. – Волгоград, 2000. – 175 с.
- 9 Ухванова-Шмыгова И.Ф. Каузальный анализ политического текста / И.Ф. Ухванова-Шмыгова // Методология исследования политического дискурса. /– Минск, 1998. – С. 45-52.

Жаңа антропоцентрилік парадигманы қалыптастыру дискурс және дискурсивтік талдауға көбірек бағдарлануын және лингвистикалық зерттеулердің әдістері мен принциптерін әзірлеу қажеттігін туындатқандықтан, тілдік фактілерді зерттеу аясын кеңейту қажеттілігіне әкелді. Саяси дискурс – бұл саяси дискурс социумының жиынтығы: билік дискурсы, контрдискурс, жалпы көпшілік риторикасы, қоғамдық қарым-қатынастары қалыптасқан жүйесін бекітеді немесе тұрақсыздандырады.

The formation of a new anthropocentric paradigm led to the expansion of the scope for studying the realizations of linguistic facts in the direction of their more detailed analysis and necessitated the development of adequate methods and principles of linguistic research, which gradually began to focus more and more on discourse and discursive analysis. Political discourse is a combination of political discourses of society: a discourse of power, counter-discourse, public rhetoric, which consolidate the existing system of social relations or destabilize it.

Ж.Ж. Есеналиева
 Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ
 prof.esenalieva@mail.ru

ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ КОНЦЕПТОСФЕРАСЫНЫҢ НЕГІЗІ

Мақала қазақ халқының ұлттық концептосферасындағы негізгі концептерін жан-жақты зерттеген, негізгі түсініктерін жүйелі-мәдени-коммуникативтік талдаған З.Қ. Ахметжанованың «Ұлттық концептологияның очерктері» монографиясына арналады.

Түйін сөздер: концепт, концептосфера, ұлттық концептосфера, концептуалды жүйе, әлемнің концептуалды бейнесі

Халық тілінің еншісі мәдениетпен толығады, ұлт мәдениеті сол этностың тілінде сақталып, болашаққа аманат болады деген ой-пікірлерғылыми ой-тұжырымдардың негізінде жатыр. В.фон Гумбольд: “Тіл – халық рухы, халық рухы тіл арқылы көрініс табады» деген тұжырымы – жаңа ғылыми жолдың концепциясының алғашқы нышаны немесе қағидасы. Ғалым пікірінше: біріншіден, мәдениеттің екі түрі – материалдық және рухани мәдениеттер ізі халық тілінде сақталады. Үшіншіден, мәдениет – ұлт мен табиғатты жалғастырушы күш, үшіншіден, мәдениет пен халықтық рух – тілдің ішкі формасына тән”, - деп көрсетеді [1, 32]. Әр халықтың өзіндік тұрмыс-тіршілігі тілі арқылы өрнектелетіні, этнос мәдениеті тіл арқылы басқа елге танылатыны, тіл мен мәдениет арасында үзілмес байланыстың бар екені белгілі. Мұның нақты ғылыми тұжырымын американдық ғалым Э.Сепир: “Тілдің бір тұғыры бар. Ол мәдениеттен тыс өмір сүрмейді. Ол дәстүр болып жалғасқан біздің тыныс тіршілігіміз мүлде қабысып кеткен салт-дәстүр мен наным-сенімдерден арыла алмайды. Тілдегі лексика өзі қызмет етіп отырған мәдениетті өз қалпында көрсетеді. Ол тұрғыдан алғанда тілдің тарихы мен мәдениет тарихы жапсарлас дамиды деуге болады” деп анықтай түседі.

Осындай салт-дәстүрдің, көрнекі нақты образдар мен символдардың сондай-ақ, этностың психологиясы мен менталитетінің тілге әсерін көрсететін ерекше іргелі ғылыми еңбек профессор З.Қ.Ахметжанованың «Ұлттық концептологияның очерктері» атты монографиясы. Бұл еңбектің отандық лингвистикада, оның ішінде когнитивтік лингвистикада алатын орны ерекше. Монографияда автор қазақ халқының 13 негізгі және ерекше концептілерін зерттеп, ерекшеліктері мен доминантты белгілерін көрсеткен[2].

Монографияда профессор заманауи когнитивтік лингвистикада көп қолданылатын концепт, концептосфера, ұлттық концептосфера терминдерінің мағынасын толықтай аша отырып, қазақ халқына тән, халқымыздың төл ерекшеліктерін көрсететін «Адам», «Жүрек», «Туыстық», «Ағайын», «Намыс», «Қанағат», «Дастархан», «Домбыра», «Тіл/сөз» сондай-ақ, халқымыздың ұлттық мінезін көрсететін концептілерге талдау жасап, доминантты, басым белгілерін көрсеткен.

Когнитивтік лингвистикада концептосфера терминін енгізген академик Д.С.Лихачев. Академик концептосфераның кең мағынада түсінілуін ұсынады: «В совокупности потенции, открываемые в словарном запасе отдельного человека, как и всего языка в целом» можно назвать *концептосферой*». Осылайша, ұлттық тілді тұтастай концептосферасы жеке адамның шындықты концептуализациялау нәтижесі болатын жеке индивидуалды концептосфералардан құралады. Индивидуалды концептосферадан өзге ұлттық қауым ішіндегі белгілі бір әлеуметтік және мәдени қауым концептосферасы да болады. Д.С.Лихачев осы ойды әрі қарай жалғастырып, орыс тілінің ұлттық концептосферасындағы мынадай концептосфераларды: «инженер-практик», «отбасы» концептосфераларын бөліп көрсетеді [3, 63].

«Концептосфера» термині өзіне көлемділіктің, тұтастықтың, үшқырлылықтың (трехмерность) образды коннотацияларын енгізіп, онтологиялық құбылыстың мәнін дәл бейнелейді. Концептосфера көп қырлы, кеңістіктік, тұтастықтық құбылыс ретінде көрінеді, әйтсе де ол халықтың әлемтануымен, әлемді қабылдауымен, тарихымен менталитетімен, мәдениетімен байланысты ашық жүйе. Кез-келген тілдің концептосферасының үшқырлылығы оның тілімен, рухани мәдениетімен, объективті шындықпен өзара байланысы мен өзара әсерлесуі нәтижесінде қалыптасады. Осыдан концептосфераның мынадай негізгі белгілері шығады:

көлемділік, ол халықтың мәдени тәжірибесі, мәдени дәстүрі мен түсініктерінің байланысын білдіреді;

ұшқырлылық, тілді халықтың мәдениеті, тарихы, әлемтануы мен әлемді қабылдауын өзіне енгізетін кеңістіктік, барлығын қамтитын құбылыс ретінде көрсетеді; тұтастық, себебі концептосфера белгілі бір халықтың тұтас ұлттық мәдениетін сипаттайды[4].

Профессор З.Қ.Ахметжанова Қазақстанда когнитивтік, концептологиялық зерттеулердің ден алып қарқынды дамуы өткен ғасырдың 90-жылдарынан басталды деуге болады деп көрсетеді. Қазақстандағы когнитивтік зерттеулердің сипаты қандай, жеткен жетістіктер қандай дәрежеде, жалпы қандай бағытта деген мәселеге келетін болсақ, ғалым өз тарапынан Қазақстандағы концептологиялық зерттеулерді шартты түрде бірнеше топқа бөліп қарастырады:

1.Қазақ тілі мен мәдениетінің концептеріне талдау жасаған зерттеулер.

Бұл зерттеулер концепт болғанда, қазақ этносының санасында материалдық объектілерді көрсететін, образды-ассоциативті жоғарғы деңгейде бағаланған «қамшы», «домбыра», «атамекен», «ұрпақ» сияқты концептер, сонымен қатар, ұлттық діліміздегі адами қасиеттерді көрсететін «намыс», «сабырлық», «қанағаттық», «ағайындық», тағы сол сияқты концептерді зерттеген жұмыстарды көрсетеді.

Нақты тоқталатын болсақ:

М.Күштаеваның Тары концептісінің семантикалық құрылымы мен лингвомәдени мазмұны,

А.Смаиловтың Әйел концептісін қалыптастыратын тұрақты тіркестердің лингвомәдени сипаты,

М.Абдрахманованың Көз концепті: лингвомәдени және танымдық парадигмасы,

А.Байғұтованың Қазақ әйелі концептісінің этномәдени сипаты,

Ж.Қошанованың Қазақ тіліндегі Байлық-Кедейлік концептісі: танымдық сипаты мен қызметі,

Ж.Жампейісованың Ақ-қара концепті: оппозициясы мен қызметі т.б.

2. Концептерге талдау жасаған зерттеулердің екінші тобына құрылымы әртүрлі екі немесе одан да көп тілдердің концептерін салғастырған жұмыстарды жатқызады.

Ғалым З.Қ.Ахметжанованың пайымдауынша, салғастырмалы концептология Кеңес заманында етек жайған салғастырмалы тіл білімінің жалғасы іспеттес. Зерттеуші бұл топтағы зерттеуге қазақ, ұйғыр, араб, корей тілдеріндегі «әйел» концептісінің, сондай-ақ, қазақ және француз тілдеріндегі «өзім»-«өзге» концептерінің ерекшеліктерін көрсеткен зерттеуді атайды.

Жалпы зерттеушілер универсал концептілердің қатарында «Шындық», «Заң», «Сүйіспеншілік», «Сөз», «Жан дүние», «Күнә», «Ғылым», «От пен су», «Сан», «Уақыт», «Туған жер», «Тіл» дегендерді көрсетеді. Сонымен қатар ұлттық концептілердің санының қанша екендігін анықтау мүмкін емес дегенді де кездестіреміз.

Әрбір халықтың тіліндегі концептілердің санын шамалап көрсетудің мүмкін болмайтындығының себептерін зерттеушілер былайша қорытады:

– бұл, біріншіден, когнитивті лингвистиканың әлі жас ғылым, зерттелетін жақтарының әлі де бар екендігіне байланысты;

– әрбір халықтың концептілер жүйесінің салыстырмалы түрде және аударматану ғылымының әдістерімен қарастырылмағаны себепкер.

3.Төртінші топқа енген зерттеулер көп емес. Ол зерттеулердің теориялық мәні басым, дейді З.Қ.Ахметжанова өйткені, олар концептерді зерттеудің әдіснамалық негізін, вербальдвй емес қатынастағы және аударматанудағы көкейкесті мәселелерді қарастыруға септігін тигізеді.

Қазақ тілін когнитивтік зерттеуге арнаған алғашқы жұмыстардың бірі ретінде Қ.Ә.Жаманбаеваның «Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана» атты монографиясын атауға болады. Бұл жұмыста тілдік сана құрылымы, гештальт теориясы, тілдік сана және мәтін құрылымы, тілдік модельдер, мұң концептісі т.б. когнитивтік мәселелер қарастырылған.

Профессор Ж.Манкееваның «Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері» атты мақаласында М.Бирвиш, Хомский, Лакофф, Коок, Г.В.Колшанский, Ю.Д.Апресян және тағы басқалардың есімдерімен байланысты когнитивтік лингвистиканың пайда болуы мен дамуына қысқаша шолу жасалады.

Біз өз тарапымыздан Қазақстандағы лингвомәдени концептологияның зерттелуін былайша жалғастырғымыз келеді:

4.Белгілі ғалым З.Қ.Ахметжанованың ұлттық концептологиялық когнитивтік зерттеулері. Жоғарыда көрсеткеніміздей зерттеуші Қазақстандағы концептологиялық зерттеулерді шартты түрде бірнеше топқа бөліп қарастырады да, «намыс», «тіл», «ағайын», «сөз», «бақыт» сияқты ұлттық концептерді жан-жақты зерттейді. З.Қ.Ахметжанова Қазақстандағы ұлттық концептологияның, **ұлттық концептосфераның негізін салушы.** Олай дейтін себебіміз, ғалым

қазақ тілі мен мәдениетінің доминантты, басым концептерін жан-жақты зерделей отырып, отандық лингвистика тарихында тұңғыш рет ұлттық концептосфераның ерекшеліктерін саралап көрсетті.

Профессор З.Ахметжанова (2012) қазақ ұлттық концептосферасына тән мынадай ерекшеліктерді көрсетеді:

Қазақ концептосферасында негізгі орын Адамға, адамның әлеуметтік жағдайына беріледі. Сондықтан Адамға қойылатын доминантты сұрақтар : «Сен кімсің?», «Өмірдегі, қоғамдағы сенің орның қандай?», «Сен қоғаммен, адамдармен қалай араласасың?».

Қазақ концептосферасында ең басты концепт «Адам». Кәміл адам (Е.Ж) жасайтын факторлар: тәрбие, еңбек, білім.

Кәміл адам үш негізгі компоненттен тұрады: ақыл (рационалды) + жүрек (эмоционалды) + қайрат (қиыншылықты жеңуге көмектесетін ішкі күш).

Адам - социумның бір бөлігі. Адамның қасиеттері тек өзіне ғана емес, қоғамға да қатысты. Сондықтан «Адам» концептісіне байланысты фразеологизмдер мен паремиялар бір-біріне қарсы «жақсылық», «жамандық» сияқты концептілермен ұштасып жатады.

Қазақ лингвомәдениетінде адамды алға жетелейтін - ақыл.

Ақыл сезімді нәтижеленді,

Ақыл біліммен қосылса үлкен жетістікке жеткізеді,

Ақылды адам басқаларға қандайда бір жағдайда дұрыс шешім қабылдауға көмектеседі.

Қазақ концептосферасында қазақи менталитетті көрсететін, бойында философиялық, экономикалық мотивтер мен әдет-ғұрыптық, адамдық қарым-қатынас нормалары, сонымен қатар туыстық қатынас ерекшеліктер қамтылған «Туыстық», «Ағайын» концептері айрықша орын алады.

Қазақ лингвомәдениетіндегі концептосферада ерте дәуірден біздің заманымызға дейін ерекше нақтыланған мінез-құлық этикеті орын алады. Ол әсіресе туыстық қатынаста: үлкендер мен кішілер арасындағы, алыс-жақын туыстар арасындағы, күйеуі мен әйелі арасындағы, ата-ана мен балалары арасындағы сыйластық түрінде көрінеді.

Қазақ концептосферасындағы әлемнің тілдік бейнесін адам құндылықтарын көрсететін «Намыс», «Қанағат», «Қонақжайлық», «Дастархан», т.б. ядролық концептілер құрайды. Бұлардың ішінде «Намыс», «Қанағат» концептілері – ұлттық символға айналған концепттер (2012).

Қорыта айтқанда, көріп отырғанымыздай, профессор З.Қ.Ахметжанованың «Ұлттық концептологияның очерктері» атты монографиясына дейін қазақ халқының концептосферасын оның ішінде ұлттық концептосферасын тиянақты, жан-жақты зерттеген жұмыс болмаған. Аталмыш монография 50 информанттар арасында базалық концептілерді талдау барысында эксперимент жүргізіліп, соның нәтижесінде жазылған. Ғалым өз алдына үлкен 2 мақсат қойған. Бірінші мақсат – қазақ менталитетіне тән, ерекше концептерді анықтау. Ол концептілерді информанттар арасында эксперимент жүргізу арқылы анықтаған.

Ғалымның алдына қойған екінші мақсат – жиналған материалдар мен зерттеу материалдарын ұштастыру. Осы мақсаттың барысында профессор қазақ әдеби тілінің 15 томдық сөздігімен, А.Қайдардың «Халық даналығы» түсіндірме сөздігімен салыстыру жұмыстарын жүргізген. Бұл болашақ зерттеушілердің зерттеу жұмыстарына үлгі болатын ғылыми бағыт болары сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. М., 2000
- 2 Ахметжанова З.Қ. Очерки по национальной концептологии. Издательство «Елтаным» , Алматы, 2012.- 146с.
- 3 Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка// Известия АН.Серия литературы и языка. 1993 г. т.52.№1.
- 4 Хамитова Г.А. Культурная концептосфера в языке и принципы ее вычленения // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. 2004 . №2.

Статья о монографии З.К.Ахметжановой «Очерки по национальной концептологии», которая посвящена системному культурно-коммуникативно-интерпретативному анализу базовых концептов казахской лингвокультуры.

The article is devoted to Z.K.Akhmetzhanova's monograph "Essays on National Conceptology", which is devoted to the systemic cultural-communicative-interpretative analysis of the basic concepts of Kazakh linguoculture.

А.Ә.Жаңабекова, Б.Д. Карбозова
 А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
 Алматы қ. Қазақстан

ҚАЗАҚ ДЫБЫСТАРЫН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ АУДАРУДАҒЫ БУЫН МӘСЕЛЕСІ

Латын қарпіне көшуде әліпби таңдау бірінші кезектегі жұмыс болса, әліпбидің бір нұсқасы таңдалғаннан кейін атқарылатын жұмыстар одан да күрделірек деуге болады. Әсіресе, кирилл қарпінің енуі кезінде қазақ тілінің дыбыс жүйесі мен кейбір сөздердің дыбыстық құрамында қарама-қайшы тілдік құбылыстар орын алған болатын.

А. Байтұрсынов сөйлеу мен сөйлем, сөйлем мен сөз, сөз бен буын, буын мен дыбыс желісін бір-бірінен туындатып, арасын үзбей өзара байланыстырып қарайды. Сөздерді буынға бөлудің жолын қарастыра келіп, «Буыншы әріп басқалардың ортасында қамауда тұрса, ол буынға «бітеу» деп ат қойындар; буын аяғы буыншы әріпке тірелсе, ол буынға «ашық» деп ат қойындар; буын буыншыдан басқа әріпке тірелсе, ол буынға «тұйық» деп ат қойындар» деп, буын түрлерін саралап береді [1, 344-345]. Сондағы «буыншы» әріптеріміз дауысты дыбыстар болып шығады. Буын құраудағы дауысты әріптердің мәнін «әлгі әріптер кіріспейтін буын» болмайды дейді.

Проф. Қ.Жұбанов буынның дыбыс құрамына қарай алты түрін көрсеткен [2, 361]. «Фонациялық ауаның қарқынымен кілт үзіліп шыққан бір немесе бірнеше дыбыс тобын буын дейміз. Демек, буын экспирация арқылы (өкпедегі ауаны сыртқа шығару арқылы) жасалады» дей келіп, осы үрдісті проф. І.Кеңесбаев та ұстанады, буын түрлерін ашық, тұйық және бітеу деп бөліп, олардың алты түрлі дыбыс құрамын көрсетеді [3, 260-261]. Буын сипатын, түрлерін, жігін, дыбыс құрамын кеңінен талдаған С.Мырзабеков «Буын — ... ауаның кілт үзілуінің не кедергіге ұшырауының нәтижесінде пайда болатын жеке (дауысты) дыбыс, не дыбыстар (дауысты, дауыссыз) тобы» деген анықтама береді [4, 103].

Буын құбылысын сингармонизммен тікелей байланыстыра отырып, проф. Ә.Жүнісбеков «Қазақ тіліндегі дыбыс түрленімі қазақ сөзінің сингармонизм заңдылығынан туындайды. Сингармонизм әуезі (жуан, жіңішке, еріндік, езулік) көрінетін тірек бірлік буын болып табылады», -деп теориялық қорытынды жасайды [5, 24-25]. Латын қарпіне әліпби ауыстыру ісінде Ә.Жүнісбектің буын мәселесіне қатысты зерттеулерінің маңызы зор.

Мысалы, *ми, жи, ки, киім, жиын, тиын* сияқты сөздерде *и* әрпі, *ту, жу, бу* сияқты сөздерде *у* әрпі дауысты дыбыс ретінде танылып, біріншіден, қазақ тілінің ережелеріне сәйкес келмей, екіншіден, буынға бөлінбейтін күйге түсіп, үшіншіден, тасымалданбай қалған болатын.

Мемлекеттік тілімізді латын қарпіне көшіру, ең алдымен, бүгінгі дамыған, жаһанданған, кемелденген кезеңде заман ағымынан қалмай, әлемдік кеңістікке шығудың бір жолы ретінде қажеттілік тудырып отырса, осы шара тұсында «Рухани жаңғыру» [6] идеясына сәйкес ұлттық құндылықтарымызды қайта жаңғырту қажеттілігін де тудырып отыр. Әліпби таңдау ісіне жалпы халық болып атсалысса, ендігі емле мәселесін жүзеге асыруда тілші мамандардың атқарар жұмысы жауапты әрі өте күрделі. Мұны екінші кезектегі үлкен шара деп санау қажет. Өйткені мемлекеттік тіл қазақ тілінің дыбыстық жүйесін әліпби ауыстыру қарсаңында қайта реформалау тіліміздің ұлттық сипатын жоғалпаудың, оның жасампаздығы мен өміршеңдігін қамтамасыз етудің маңызды шарты болмақ. Бұл ретте нақты лингвистикалық шаралар мыналар:

Ең бірінші, **қазақ тілінің төл құрамына қатысты реформа жасау керек.** Бұл ретте қазақ тілі дыбыстарының тіркесім заңдылықтарына сәйкес келмейтін, буынға бөлінбейтін, тасымалдануы қиын сөздер құрамын жаңарту керек. Құрамына өзгеріс енгізетін мұндай сөздер көбінесе құрамында *и* және *у* дыбыстары бар сөздер. Бұл дыбыстармен келген сөздердің қазіргі дыбыс жүйесінде, оның ішінде классификация жасауда екіжақты болуы (бірде дауыссыз, бірде дауысты), буын жігін бұзуы, тасымалдауда қиындық тудыруы құрамында *и*, *у* дыбыстары бар сөздердің жазылуын қайта қарауды қажет етеді. Бұл қандай сөздер?

Солардың бірі құрамында **и** дыбысы бар сөздер: зат есімдер: сөз басында дауыссыздан кейін келетін сөздер: *тиін, киім, киік, киіз, киіт, тиын, диірмен, жиік, қисын, қиял, тиек, жиен, ниет, жиілік, кие, шиіе, шикізат, шикыл, қисын, жинақ*, т.б.; сын есімдер: *қиын, жиі, тиісті, биік, киелі, биязы, шикі, тиесілі* т.б.; етістіктер: *тиіе, тиіс, жиіс, жина, қина, киін, жиіркен, биікте* т.б.; үстеулер: *биыл*.

Бұл сөздер буынға бөлінбейді, соған сәйкес тасымалданбайды. Сонымен қатар қазақ тілінің заңдылығы бойынша екі дауысты қатар келмейді. Ал жоғарыдағы сөздердегі *и* дыбысын дауысты деп танымыз ба, дауыссыз деп танымыз ба? Онда *и* дыбысын дауыссызға жатқызатын болсақ, тағы да буын ішінде дауыссыз дыбыстар тіркеспейтіні белгілі. Олай болса, *и* дыбысы қайдан шықты деген сұрақ туындайды. Біздіңше, бұл сөздерде *и* дыбысы *йй/ый* дыбыстарының орнына алынған. Бұл сөздерді буынға бөлгенде былай ғана бөле аламыз:

зат есімдер: сөз басында дауыссыздан кейін келетін сөздер:

тиін – **тййін**, *киім* – **кййім**, *киік* – **кййік**, *киіз* – **кййіз**, *киім* – **кййім**, *тиын* – **тййын**, *диірмен* – **дййірмен**, *жиік* – **жййік**, *қисын* – **қййсын**, *қиял* – **қййал**, *тиек* – **тййек**, *жиен* – **жййен**, *ниет* – **нййет**, *жййлік* – **жййлік**, *кие* – **кййе**, *шие* – **шййе**, *шикізат* – **шййкізат**, *шиқыл* – **шййқыл**, *қисын* – **қййсын**, *жжинақ* – **жйййнақ**, *жиын* – **жййын** т.б.

латынмен: *ti'in* – *tii'in*, *ki'im* – *kii'im*, *ki'ik* – *kii'ik*, *ki'iz* – *kii'iz*, *ki'it* – *kii'it*, *ti'yn* – *tyi'yn*, *di'irmen* – *dii'irmen*, *ji'ek* – *jii'ek*, *qi'syn* – *qyi'syn*, *qi'ial* – *qyi'al*, *ti'ek* – *tii'ek*, *ji'en* – *jii'en*, *ni'et* – *nii'et*, *ji'ilik* – *jii'ilik*, *ki'e* – *kii'e*, *s'i'e* – *s'ii'e*, *s'i'kizat* – *s'ii'kizat*, *s'i'qyl* – *s'yi'qyl*, *qi'syn* – *qyi'syn*, *ji'naq* – *jyi'naq*, *ji'yn* – *jyi'yn* т.б.

сын есімдер: *қиын* – **қййын**, *жиі* – **жййі**, *тиісті* – **тййісті**, *биік* – **бййік**, *киелі* – **кййелі**, *биязы* – **бййазы**, *шикі* – **шййкі**, *тиесілі* – **тййесілі** т.б.;

латынмен: *qi'yn* – *qyi'yn*, *ji'i* – *jii'i*, *ti'isti* – *tii'isti*, *bi'ik* – *bii'ik*, *ki'eli* – *kii'eli*, *bi'iazy* – *byi'azy*, *s'i'ki* – *s'ii'ki*, *ti'esili* – *tii'esili* т.б.;

етістіктер: *тие* – **тййе**, *тиіс* – **тййіс**, *жиыс* – **жййыс**, *жина* – **жйййна**, *қина* – **қйййна**, *киін* – **кййін**, *жиіркен* – **жййіркен**, *биікте* – **бййікте** т.б.;

латынмен: *ti'e* – *tii'e*, *ti'is* – *tii'is*, *ji'ys* – *jyi'ys*, *ji'na* – *jyi'na*, *qi'na* – *qyi'na*, *ki'in* – *kii'in*, *ji'irken* – *jii'irken*, *bi'ikte* – *bii'ikte* т.б.;

үстеулер: *биыл* – **бййыл**.

латынмен: *bi'yl* – *byi'yl*.

Алайда бұл сөздерді енді қаріп тани бастаған балаға буынға бөлдірсек, айтуда қосылып тұрған *ы/й* дыбыстарын жазуда (көзтанымда) көрмегендіктен, бұлай дыбыстамайды. Баланың дыбыстауы былай болады: *ти-иін*, *ки-иін*, *ки-иік*, *ки-иіз*, *жи-иік* т.б. Мұны да қиындықтардың бірі делік. Осы сияқты жоғарыда берілген үш, төрт әріптен тұратындары тасымалданбайды. Мұны екі делік. Сонымен қатар дауысты дыбыстардың қатар келуі мен дауыссыз дыбыстардың буын ішінде қатар келуі қазақ тілінің заңдылығына сәйкес келмейді екен. Олай болса, жоғарыда берілген сөздерді қалай жазамыз деген сұрақ ойлануды, талқылауды қажет ететіні даусыз.

Ал егер жоғарыдағы *и* дыбысымен келген сөздерді айтылым бойынша *ы/й* дыбыстарымен қосып жазатын болсақ, *и* дыбысының басқа да позицияларын осыған сәйкестендіру керек болады. Мысалы, *и* дыбысы сөз соңында келетін зат есімдер: *алди*, *сәби*, *әліпби*, *ылди* т.б. сөздерін қалай жазамыз? Білі дыбыстарын қосар болсақ, *алди* – **әлдйй**, *сәби* – **сәбйй**, *әліпби* – **әліпбйй**, *ылди* – **ылдйй** болар еді.

латынмен: *a'ldi'* – *a'ldii'*, *sa'bi'* – *sa'bii'*, *a'lipbi'* – *a'lipbii'*, *yldi'* – *yldyi'*

Бұл сөздерге енді тәуелдік жалғауын жалғасақ, тағы да *и* дауыстысына *ы/й* дыбысын жалғап, ережеге қайшы келеміз: *алдйй*, *сәбйй*, *әліпбйй*. Ендеше тәуелдікпен келгенде *әлдййй*, *сәбййй*, *әліпбййй* деп жазу керек болады. Бұлай жазу тіл дыбыстарының ережесіне сәйкес келіп, буынға, тасымалға бөлуге де ыңғайлы болар еді. Алайда көп уақыт бойы *сәби*, *әлди*, *әліпби* сөздеріне *й* дыбысын алдынан қосып жазу (*әлдййй*, *сәбййй*, *әліпбййй* - *a'ldii'i*, *sa'bii'i*, *a'lipbii'i*) көзге жат көрінері әбден мүмкін.

И дыбысымен келген жоғарыдағы сөздерді *ы/й* қысаңдарды қосып жазар болсақ, мынадай сөздерді де соған сәйкес жазу керек болады.

сын есімдер: *діни* – **дййній**, *рухани* – **руханйй**, *мәдени* – **мәденйй**, *әдеби* – **әдебйй**, *қазақи* – **қазақйй**, *кітаби* – **кітабйй**, *адами* – **адамйй**, *саяси* – **сайасйй**, *әскери* – **әскерйй** т.б.;

латынмен: *dini'* – *diniy'*, *ru'xani'* – *ru'xaniy'*, *ma'deni'* – *ma'deniyy'*, *a'debi'* – *a'debiiy'*, *qazaqi'* – *qazaqiy'*, *kitabii'* – *kitabiiy'*, *adami'* – *adamiy'*, *saiasi'* – *saiasiyy'*, *a'skeri'* – *a'skeriyy'* т.б.;

Осы сияқты *и* дыбысымен аяқталатын етістіктеріміз баршылық.

етістіктер: *теңки*, *мөли*, *мелши*, *кірти*, *күржи*, *көнти*, *көмпи*, *бүкши*, *дүңки*, *қылжи*, *бұрти*, *делди*, *дүрди*, *кеки*, *керди*, *түкси*, *үрпи*, *шерми*, *шиди*, *ілми*, *жылми* т.б. Бұл етістіктерге *ып/іп* көсемше түлғалары жалғанады: *теңкиіп*, *мөлиіп*, *мелшиіп*, *кіртиіп* т.б. *И* дыбысы бұл сөздерде дауысты болса, *п* варианты жалғанған болар еді. Демек, бұл жерде дауыссыз делік, онда буын ішінде екі дауыссыз қатар тұрмауы керек еді. Тағы да қайшылық туындайды. Мұндай қайшылық буын мен тасымалда да байқалады. Ендеше оларды қысаң дауыстылармен қосып жазар болсақ: *теңки* – **теңкйй**, *мөли* – **мөлйй**, *мелши* – **мелшйй**, *кірти* – **кіртйй**, *күржи* – **күржйй**, *көнти* – **көнтйй**, *көмпи* – **көмпйй**, *бүкши* – **бүкшйй**, *дүңки* – **дүңкйй**, *қылжи* – **қылжйй**, *бұрти* – **бұртйй**, *делди* – **делдйй**, *дүрди* – **дүрдйй**, *кеки* –

кекiй, керди – кердiй, түкси – түксiй, үрпi – үрпiй, шерм – шермiй, шиди – шидiй, iлми – iлмiй, жылми – жылмiй т.б.

латынмен: ten'ki' – ten'kii', mo'li' – mo'lii', mels'i' – mels'ii', kirti' – kirtii', ku'rji' – ku'rjii', ko'nti' – ko'ntii', ko'mpi' – ko'mpii', bu'ks'i' – bu'ks'ii', du'n'ki' – du'n'kii', qylji' – qyljii', burti' – burtyi', deldi' – deldii', du'rди' – du'rдиi', keki' – kekii', kerди' – kerдиi', tu'ksi' – tu'ksii', u'rpi' – u'rpii', s'erm – s'ermii', s'i'di' – s'ii'dii', ilmi' – ilmii', jylmi' – jylmyi' t.b.

Жоғарыдағы принципті ұстанар болсақ, екі әріптен тұратын *ми, би, жи, ки, қи, ти* сияқты сөздер де былай жазу керек болады: *мый, бiй, кiй, қый, тiй*.

латынмен: муi', бii', kii', қуi', тii'.

И дыбысы сөз басында да кездеседі. Бұл жағдайда ол тек жіңішке сөздермен ғана келеді. Бұл сөздерді айтқанда, *i* қысаң дыбысы естіледі. Егер жоғарыдағы талдауларымызға сүйеніп, ұзақ *и* дыбысы қазақ тілінде жоқ дер болсақ, бұл сөздеріне де *i* қысаң дыбысын қосып жазуымыз керек болады:

зат есімдер: *иiрiм – иiйiрiм, иic – иiйic, иicмай – иiйicмай, иiн – иiйiн, иineliк – иiйineliк, иinaғаш – иiйнағаш, иe – иiе, иек – иiйек, иеленушi – иiйеленушi, иелiк – иiйелiк* т.б.;

латынмен: i'irim – ii'irim, i'is – ii'is, i'ismai' – ii'ismai', i'in – ii'in, i'nelik – ii'nelik, i'inag'as' – ii'inag'as', i'e – ii'e, i'ek – ii'ek, i'eleny's'i – ii'eleny's'i, i'elik – ii'elik t.b.;

сын есімдер: *иiлгiш – иiйiлгiш, иicciз – иiйicciз, икемдi – иiйкемдi* т.б.;

латынмен: i'ilgis' – ii'ilgis', i'issiz – ii'issiz, i'kemdi – ii'kemdi t.b.;

етістіктер: *иil – иiйil, иi – иiйi, иip – иiйip, иiske – иiйiske, иелен – иiйелен, иемден – иiйемден* т.б.

латынмен: i'il – ii'il, i'i – ii'i, i'ir – ii'ir, i'iske – ii'iske, i'elen – ii'elen, i'emden – ii'emden t.b.

Сөз соңындағы *я* және *e* дыбыстарының алдында *и* дыбысы келетін сөздер де бір жағы и, екіншіден, *я* дыбысының қатар келуімен күрделі.

зат есімдер: *қария – қарыйа, құпия – құпыйа, дария – дарыйа, зиялы – зыйалы, зиян – зыйан, қиян – қыйан, қиянат – қыйанат, сияпат – сыйанат, дүние – дүнийе, тәрбие – тәрбийе, несие – несiе, әулие – әулийет* т.б.;

латынмен: qarī'ia – qaryi'a, qurī'ia – quryi'a, darī'ia – daryi'a, zi'aly – zyi'aly, zi'ian – zyi'an, qi'ian – qyi'an, qi'ianat – qyi'anat, si'apat – syi'apat, du'ni'e – du'nii'e, ta'rbi'e – ta'rbii'e, nesi'e – nesii'e, a'y'li'e – a'y'lii'e t.b.;

Сын есімдер: *жария – жарыйа* т.б.

латынмен: jarī'ia – jaryi'a t.b.

Бұл сөздер дұрысында қысаң дыбыспен дыбысталады. Алайда жазуда *қария, құпия, зиялы, сияпат* т.б. болып жазылған соң, айтуда да солай қысып дыбыстап кеткенбіз.

Сондай-ақ: *ниет – нийет, мәдениет – мәденiйет, өсиет – өсiйет, қасиет – қасiйет, әдебиет – әдебiйет, өркениет – өркенiйет, тәжірибе – тәжірiйбет* т.б. сөздерде қысаң *i* дыбысын қосып жазу да бірізділік үшін қажет.

латынмен: ni'et – nii'et, ma'deni'et – ma'denii'et, o'si'et – o'sii'et, qasi'et – qasii'et, a'debi'et – a'debii'et, o'rkeni'et – o'rkenii'et, ta'jiri'be – ta'jirii'be

Демек, құрамында *и* дыбысы бар сөздер туралы айтылғандарымызды **қорытындылар** болсақ, біз не *и* дыбысын ереже қайшылығы, буын, тасымалдануына қарамай, бұрынғыша сол күйінде қалдыру керек не *киім, қиын* сөздерін *кiйiм, қыйын* тұлғасына өзгертіп жазар болсақ, құрамында *и* дыбысы бар сөздердің барлығын жоғарыдағыдай етіп жазу қажет болады.

Ендігі проблема мәтіндерді автоматты аударма жасауға да қатысты. Егер *и* дыбысы бар сөздерді *ы/i* қысаң дыбысын қосып жазар болсақ, программаға *и* дыбысын *ый/iй*-дің қайсысына ауыстыру қажеттігін белгілеп беруіміз қажет. Ол үшін құрамында *и* дыбысы бар сөздерді тізімдеп біртіндеп ауыстыруға болады. Не болмаса *и* дыбысымен келетін сөздерді жүйелеп, формальді модельге түсіріп, программаға нұсқаулық (ереже) етіп дайындайды. Олай етпесе, программа жаппай ауыстыра салады да, түсініксіз сөздер орын алады. Сондықтан, **мәтіндерді автоматты аударма жасау үшін, сөздердің емлесі программа үшін аса қажет.**

Бұл сөздерді осылайша жазу оларды буынға және соған сәйкес тасымалға бөлуге де мүмкіндік береді. Осындай жаңартпалар бірсыпыра. Жоғарыда айтып отырғанымыз тек төл сөздерімізге, оның ішінде «И» дыбысына ғана қатысты. Осы сияқты емледе проблема туғызатын мәселелер **у, я, ю** дыбыстарына қатысты сөздерді жазу.

Тіліміздің сөздік құрамы төл сөздер ғана емес, **кірме сөздер**, сонымен қатар сөзжасамдық тәсілдер арқылы жасалған **қос сөздер, біріккен сөздер** т.б. Бұл орайда да емле мәселесі баршылық.

Әліпби ауыстыруда ең алдымен, осындай сөздердің (жоғарыда көрсетілген) емлесін жөндеп алуымыз қажет. Бұл әсіресе, кирил қаріпті көптеген әдебиеттерді (мәтіндерді) автоматты жолмен

латынға аудару үшін басты шешіп алатын мәселе. Өйткені автоматты аударма жасау, ол әріпті әріппен ауыстыра салу емес.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992.
- 2 Жұбанов Қ. Қазақ тілі бойынша зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1966.
- 3 Кеңесбаев І. Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы : Ғылым, 1975. 302 б.
- 4 Мырзабеков С. Қазақ тілі фонетикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 247 б.
- 5 Джунисбеков А. Сингармонизм в казахском языке. – Алма-Ата: Наука, 1985. – 97 с.
- 6 Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы // Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты

В статье рассматривается проблема слогов в казахском языке. Предложена орфография слов с буквой «и» при переводе с кириллицы на латинскую графику.

The article deals with the problem of syllables in the Kazakh language. A spelling of words with the letter "and" is suggested when translating from Cyrillic to Latin script.

УДК: 373.2:351.855.6

Б.С. Жумагулова, Т.Ж. Токтарова, Г.М. Алина
Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан
Государственный медицинский университет, Семипалатинск, Казахстан

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КУЛЬТУРНЫХ ИМПЕРАТИВОВ С ПОЗИЦИИ ГЕНДЕРНОЙ ЛИНГВИСТИКИ

В данной статье сделан анализ русских и казахских пословиц, в которых отражаются гендерные стереотипы. Актуальность темы исследования определяется растущим интересом российских и казахстанских лингвистов к различным способам репрезентации гендера в языке. Культурный императив, как известно, представляет собой культуру какого-либо народа или этноса, имеющего только ему свойственным неизменным поведенческим состоянием. Наиболее ярко существующие в обществе гендерные стереотипы проявляются в фольклоре. Несмотря на имеющиеся отличия в культуре и менталитете русского и казахского народов, были обнаружены стереотипы, которые носят интернациональный характер. В работе проводится анализ существующих гендерных исследований в области казахского и русского фольклора, показаны перспективы применения гендерного подхода в изучении фольклора и народной культуры.

Ключевые слова: гендер, гендерные стереотипы, культурный императив, национально-культурные особенности, пословицы, фольклор, концепт, концептуальный анализ.

Согласно *Энциклопедии социологии* (2009 г.), культурный императив, представляет собой совокупность институтов и форм культуры, необходимых для выживания любого общества, обеспечивающих удовлетворение жизненно важных потребностей, включающих заботу о молодом поколении, передачу знаний, регулирование конфликтов и т.д. С этой позиции понятие «культурный императив» вполне коррелирует с понятием психолингвистики «гендерный стереотип» [1].

Половозрастные стереотипы речевого и ритуального поведения в традиционной культуре представляют интерес в сопоставлении с процессами, происходящими в этой сфере в настоящее время. Гендерный подход является одним из возможных способов анализа социальных практик и представлений. Успешно применяемый в социологии, гендерный подход до сих пор остается мало освоенным другими специалистами в области социальных наук. В данной статье рассматриваются существующие гендерные исследования в области казахского и русского фольклора, показаны перспективы применения гендерного подхода в изучении фольклора и народной культуры.

Гендерные исследования предполагают рассмотрение общества как совокупности и взаимовлияния двух составляющих — мужского и женского, взятых в социальном измерении. В каждой культуре существуют свои способы репрезентации гендера, определяется специфический набор гендерных ролей и возможных жизненных сценариев. Данные наблюдения нашли отражение в пословицах и поговорках - важных единицах языка и фольклора. Сопоставительное исследование

пословиц народов мира демонстрирует и актуализирует особенные явления в менталитете того или иного народа. Общеизвестно, что пословицы – явления языка, устойчивые сочетания, точно передающие самобытность народа. Заметим, что одним из наиболее ярких проявлений гендерных стереотипов являются пословицы.

Репрезентация пола в аспекте языка и культуры позволяет более полно проанализировать гендерные стереотипы, существующие в том или ином языке. Лингвокультурологический аспект гендерной лингвистики, привлечение достижений современной концептологии, когнитивной лингвистики позволяют рассматривать гендерные стереотипы и как единицу изучения в области социологии в соотношении с понятием культурного императива, определением структуры базовых концептов и их анализа, в рамках которого выявить национально-культурные особенности паремиологической картины мира.

Под понятием лингвокультурология В.А. Масловой понимается «отрасль лингвистики, возникшая на стыке лингвистики и культурологии и исследующая проявления культуры народа, которые закрепились в языке» [2].

В.Н.Телия считает, что предметом современной лингвокультурологии является изучение и описание семантики языковых знаков (его номинативного инвентаря и текстов) в их живом, синхронно действующем употреблении, которое формируется на основе взаимодействия двух разных предметных областей – языка и культуры, так как каждый субъект одновременно является и субъектом культуры [3].

Автор термина лингвокультурология, В.В. Воробьёв, акцентирует внимание на том, что это «комплексная научная дисциплина синтезирующего типа, изучающая взаимосвязь и взаимодействие культуры и языка в его функционировании и отражающая этот процесс как целостную структуру единиц в единстве их языкового и внеязыкового (культурного) содержания при помощи системных методов и с ориентацией на современные приоритеты и культурные установления (система норм и общечеловеческих ценностей)» [4].

По мнению З.К.Сабитовой, анализ культурной информации, заключенной в слове, фразеологизмах, пословицах, позволит описать представления об идеале и антиидеале мужчины и женщины, закреплённые в самосознании народа, носителя языка-культуры. К основным характеристикам мужчины и женщины относятся: возрастные, психофизические свойства и состояния, характеристики речевого поведения, различные формы деятельности [5].

Так, лингвокультурологический анализ позволит выявить национально-культурные аспекты лингвистической гендерологии.

«Произведения устного народного творчества — немеркнувшее и неумирающее в веках сокровище», — пишет известный критик, доктор филологических наук С.Кирабаев. «Это настоящие образцы художественного творчества, они передаются из поколения в поколение, служат делу воспитания подрастающего поколения, подготовки детей к жизни» [6].

Каждый носитель фольклора творит в границах общепринятой традиции, опираясь на предшественников, повторяя, изменяя, дополняя текст произведения. В литературе присутствуют писатель и читатель, а в фольклоре – исполнитель и слушатель. «На произведениях фольклора всегда лежит печать времени и той среды, в которой они длительное время жили, или “бытовали”. По этим причинам фольклор и называют народным массовым творчеством. У него нет индивидуальных авторов, хотя есть много талантливых исполнителей и творцов, в совершенстве владеющих общепринятыми традиционными приемами сказывания и пения. Фольклор непосредственно народен по содержанию – т. е. по мыслям и чувствам, в нем выраженным. Фольклор народен и по стилю – т.е. по форме передачи содержания. Фольклор народен по происхождению, по всем приметам и свойствам традиционного образного содержания и традиционным стилевым формам» [7].

Объектом нашего исследования являются пословицы русского и казахского народов, посвященные мужчине и женщине. В ходе анализа нами были выявлены следующие особенности: негативное отношение к женщине имеет интернациональный характер, многие пословицы, посвященные женщине, носят назидательный характер, в них отчетливо прослеживается воспитательный характер.

Нами было замечено, что большое количество пословиц, посвященных женщине, демонстрируют пренебрежительное отношение и покровительственный тон. Насилие над женщиной не порицается, а наоборот приветствуется: *Баланы жастан, катынды бастан (казахская), Баба не бита, что ложка не мыта (русская), Бей жену до детей, бей детей до людей (русская), Бей жену к обеду, а к ужину опять, без боя за стол не сядь (русская), Шубу бей – теплее, бабу бей – милее (русская).*

Женский ум, интеллект в пословицах оценивается достаточно критически. Приведём примеры: *Бабы умы разоряют дома (русская), У бабы волос долог, да ум короток (русская), Әйелдің шашы ұзын, ақылы қысқа (казахская).*

Большое внимание в пословицах уделяется возложенным на неё обязанностям: *жақсы келін жыртық женмен жүргізбес(казахская), жақсы әйел жаманың жасырар жақсының асырар(казахская).*

Национально-культурные аспекты лингвистической гендерологии казахов отражаются, прежде всего, в гендерных стереотипах, гендерных ролях, традиционно закрепленных за мужчинами и женщинами. Так, например, мужчина-казак наделяется ролью "главы семьи", "добытчика", "кормильца", "защитника" и "советчика".

Следует отметить, что авторитет мужа/отца очень высок. Так, в пословицах большое внимание уделяется положению мужчин в обществе, авторитарности их поведения, а также незаменимости мужчин в семье: *ері жоқ әйел ескегі жоқ қайық, женщина без супруга – поле без дождя, за мужем жена всегда госпожа, не пой, курица петухом, не владей, баба, мужиком.* Как видно из данных примеров, превосходство мужчин над женщинами подтверждается, а порой выступает как неопровержимая, вечная истина. Однако в казахских пословицах также отмечается важнейшая роль женщин в сохранении домашнего очага: *Үйді қырық еркек толтыра алмайды, бір әйел толтырады. (Сорок мужчин дом обставит не смогут, а женщина одна дом заполнит).*

Большое значение казахи придавали воспитанию детей: *Бабасы еккенді баласы орады. (Посеянное отцами детям пожинать). Ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі. (Что видел в гнезде, то и будет ловить, когда вылетит). Анаңды Меккеге үш арқалап барсаң да, қарызыңнан құтыла алмайсың. (Даже если трижды мать на себе в Мекку перевезёшь – с долгом перед ней не сможешь рассчитаться). Жақсы әке – жаман балаға қырық жылдық ризық. (Добрая слава отца сорок лет служит непутёвому сыну). Сүтпен кірген мінез сүйекпен кетеді. (Характер, воспринятый с молоком матери, уйдёт вместе с костями). Жібекті түте алмаған жүн етеді, қызды күте алмаған күң етеді" – Не умеющий расчесывать шелк, превратит его в шерсть, не умеющий заботиться о дочери – превратит ее в рабыню.*

В вопросах воспитания детей также прослеживается четкое разделение по гендерному признаку: *Анасын көріп қызын ал. (Возьми замуж дочь, прежде узнав, кто её мать (На мать смотря, дочь бери). Әкені көріп ұл өсер, ананы көріп қыз өсер. (Сын берет пример с отца, дочь – с матери). Баласы әкесінің артынан келе жатыр. (Сын идёт вслед за отцом). Ата - асқар тау, Ана - бауырындағы бұлақ, бала - жағасындағы құрақ – Отец – неприступная гора, мать – родник у подножия горы, дитя – тростник, растущий на берегу реки.*

Система гендерных стереотипов казахов построена на принципах строгой нормативности. Обычно выполнение мужчинами женских обязанностей вызывает со стороны окружающих негативное отношение, осуждение, следуя наделенными обществом гендерными ролями, мужчины и женщины должны строго их соблюдать. Как мы заметили, наиболее ярко гендерные стереотипы проявляются в ритуализированном этикете, где мужчина и женщина должны строго следовать предписанному сценарию. Следует отметить, что в сравнении с Россией и странами Европы гендерные стереотипы достаточно прочно присутствуют в традиционной культуре казахов и в современном обществе.

Если говорить о женщине-казашке, следует, прежде всего, что она предстает хранительницей очага, и ей традиционно отводится роль домохозяйки, женщина-казашка должна не только уметь вести домашнее хозяйство, воспитывать детей, но и соблюдать традиции и обычаи казахского народа, быть скромной и покорной. При этом, когда женщина выполняет обязанности, предписанные мужчине: семейные, профессиональные, это не вызывает негативного отношения со стороны общества, наоборот, заслуживает уважение.

В казахских пословицах ярко представлено женская участь, доля, роль женщины в семье, её предназначение: *Жақсы болса алғаның, үйіңнен кісі кетпейді. Жаман болса алғаның, шын досың да шеттейді. (Если жена хорошая, гости не переводятся в доме; если жена плохая, даже друг обходит твой дом, Жақсы келін – қызыңдай, жақсы күйеу – ұлыңдай (Хорошая невестка, как дочь родная; хороший зять, как сын родной).*

Положительные качества, присущие женщинам, это ум, смекалка, сообразительность, умение вести хозяйство. Основные черты, характеризующие женщин, обнаруженные нами в ходе анализа пословиц, – это болтливость, любопытство, кокетство, неумение хранить тайны, упрямство, притворство, капризность.

Все существующие гендерные стереотипы поддерживаются с помощью процесса социализации, будь то воспитание в семье, школе, коллективе, через средства массовой информации и т.д. Пословицы представляют собой лакмусовую бумагу, выявляющую отношение мужчин и женщин, их роль и место в обществе, семье.

Воздействие на массовое сознание посредством устойчивых стереотипов в национальной картине мира происходит через базовые концепты той или иной культуры.

Ю.С.Степанов подразделяет концепты на три вида:

1) «Рамочные понятия», например, «Цивилизация» и «Интеллигенция», каждый из которых содержит некоторый основной, актуальный признак (или некоторая небольшая совокупность таких признаков, – это различие здесь не существенно), которое, собственно, и составляет главное содержание концепта. В случае «Цивилизация» – это «определенное благоприятное во всех отношениях (каких именно, – можно далее определять) состояние общества». В случае «Интеллигенция» – это «социальная группа, заявляющая себя как носитель общественного сознания всего общества»; «рамка» и есть основное содержание концепта, в силу которого концепт и является культурно и социально значимым, – высшая точка его развития».

2) «Понятия с плотным ядром, например, «Любовь», «Вера» и т.п. культурно значимы в своей целостности, во всем своем составе признаков, и отвлечение одного из них в качестве «рамки» концепта, хотя и возможно, но есть лишь искусственная логическая процедура».

3) Концепты о человеке. Особое проявление времени в эволюционных рядах концептов, суть которых заключается в том, что «у народной памяти своя хронология и прагматика, своя концепция исторических явлений». Эта суть применительна ко всем концептам, так как «во всех концептах складывается, суммируется, идеи, возникшие в разное время, в разные эпохи, – историческое время, «хронология», вообще не играет при этом роли. Важны лишь ассоциации, сложения гармонирующих друг с другом идей (в концептах – «семантических признаков»). В образах людей это обстоятельство, несоответствие реальной хронологии, лишь выступает наглядно, делается особенно заметным в силу того, что сами люди хронологически «точно датированы». Люди живут в реальном, историческом времени, идеи – в ментальном времени или, быть может, вне времени вообще» [8, 70-74].

В соответствии с данными видами концептов рассматриваемые в данной работе гендерные стереотипы относятся к третьему виду – концепты о человеке. А.П. Бабушкин выделяет два типа концептов: лексические и фразеологические. Каждый из типов распределяется на отличающиеся друг от друга структуры: мыслительные картинки, концепты-схемы, концепты-гиперонимы, концепты-фреймы, концепты-инсайты, концепты-сценарии, калейдоскопические концепты. Автор рассматривает концепты не в виде когнитивных процессов, а в качестве основного содержания тех или иных семем [8, 30].

Концепты – фреймы. Отправным моментом теории фреймов М. Минского является тот факт, что человек, пытаясь познать для себя ситуацию или по-новому взглянуть на уже привычные вещи, выбирает из своей памяти некоторую структуру данных (образ), называемую фреймом, с таким расчетом, чтобы путем изменения в ней отдельных деталей сделать ее пригодной для понимания более широкого класса явлений или процессов. Фрейм является структурой данных для представления стереотипной ситуации [9, 7]

Термин неоднозначен, что позволяет различную его интерпретацию. По Ч.Филлмору, фрейм представляет собой особую организацию знания, составляющую необходимое предварительное условие нашей способности к пониманию речи, способности, базирующейся на исходных интуитивных представлениях [10, 54-55].

Под термином фрейм также понимается система концептов, соотносимых друг с другом таким образом, что адекватное понимание любого из них является условием адекватного понимания всей структуры, в которую входит концепт [11, 172]. Развернутое понятие фрейма представлено в работе А.Н.Баранова: «фрейм является концептуальной структурой для декларативного представления знаний о типизированной тематически единой ситуации, содержащей слоты, связанные между собой определенными семантическими отношениями» [12, 16].

Фрейм служит для упорядочивания знаний человека, которые группируются по принципу – от простого к сложному и представляют собой стереотипные, типичные структуры, своего рода «клише и штампы сознания» [13, 103]. Е.М. Лазуткина отмечает, что любой фрейм «беднее концепта, включающего нетривиальным образом эмотивные и оценочные компоненты, которые составляют суть языковой компетенции говорящего» [14, 58]. Так, фрейм представляет собой «декларативный способ представления знаний, формулируемый в терминах описаний (дескрипциях)», а сценарный –

«процедурный способ представления стереотипного знания, который формулируется в терминах алгоритма или инструкции» [15, 12].

Концепт – сценарий имеет более сложную структуру, включающую в себя серию фреймов «в движении», т.е. стереотипное развитие последовательных ситуаций. На этот момент указывает и Р.Шанк: «Сценарий – одна из структур представления семантических данных высокого уровня» [16]. Сценарий представляет собой набор объединенных временными и причинными связями понятий низшего уровня, описывающий упорядоченную во времени последовательность стереотипных событий [17, 8].

Если фрейм представляет собой событие, заключенное в «рамку», то сценарий предполагает динамику. Сценарий вырабатывается «в результате *интерпретации* текста когда ключевые слова и идеи текста создают тематические («сценарные») структуры, извлекаемые из памяти на основе стандартных, стереотипных значений, приписанных терминальным элементам» [18, 181]. Таким образом, сценарий представляет собой один из видов структуры сознания, сложное объединение нескольких фреймов, связанных между собой. Сценарную структуру имеет концепт ДОЛГ, состоящий из терминалов СУБЪЕКТ, выполняющий ДЕЙСТВИЕ по отношению к ОБЪЕКТУ в рамках типичной СИТУАЦИИ. Каждый из терминалов включает варианты, определяемые нормами социума, в рамках определенной культуры, а также внутренним миром самого СУБЪЕКТА. Как фрейм, так и сценарий отражают фрагменты действительности, мозаику окружающей картины мира, интерпретируемой в сознании человека. Сущность различных структур знаний заключается в том, что они «представляют собой пакеты информации (храняемые в памяти или создаваемые в ней по мере надобности из содержащихся в памяти компонентов), которые обеспечивают адекватную когнитивную обработку стандартных ситуаций. Эти структуры играют существенную роль в функционировании естественного языка, с их помощью устанавливается связность текста на микро- и макроуровне, обеспечивается вывод необходимых умозаключений, их активацией объясняются, например, некоторые особенности выражения категории определенности / неопределенности в артиклевых языках. Наконец, они «поставляют» контекстные ожидания, позволяющие прогнозировать будущие события на основе ранее встречавшихся сходных по структуре событий» [19, 8].

Так, концепт находит свое выражение в словах естественного языка, а также структурируется в виде фреймов, схем, сценариев, т.е. объединяет стандартные, типичные ситуации по принципу экономии.

Вышеприведенный обзор мнений и трудов свидетельствует о том, что концепт – это явление, реально существующее, раскрывающее значение слова с включением опыта говорящего, относящееся к проблеме «мышление-язык». С другой стороны, концепт неоднозначно воспринимается исследователями вследствие неограниченности рамок, в которые мог бы заключаться его предел, поэтому концепт воспринимается как «неуловимое мелькание, трудно поддающееся определению». Данное понятие включает в себя мыслительную деятельность индивида, направленную на осмысление и переработку определенных значений слов и помогает раскрыть взаимосвязь с целым пластом словарной лексики путем ассоциирования. Таким образом, еще раз подтверждается положение, высказанное в частности Д.С.Лихачевым, что «потенции концепта тем шире и богаче, чем шире и богаче культурный опыт человека», который имеет «свой круг ассоциаций, оттенков значения и в связи с этим свои особенности в потенциальных возможностях концепта» [20, 281-282].

Работы С.Г.Воркачева, Д.С.Лихачева, Ю.Н.Караулова, Ю.С.Степанова направлены на понимание концепта в культуре, существующего для людей, пользующихся данным языком в контексте данной культуры. Исходя из сказанного, концепт представляет собой явление культуры, «имеет «слоистое» строение, и разные слои являются результатом, «осадком» культурной жизни разных эпох» [8, 46]. «Словарь русской культуры» Ю.С.Степанова, посвященный исследованию константных концептов, является подтверждением реальности существования структурированных в виде ментальных образований концептов. Данный подход лег в основу нашего исследования.

Не претендуя на окончательную дефиницию в определении данного понятия, мы придерживаемся рабочей гипотезы, по которой под концептом понимается абстрактный объект, являющийся познавательной психической структурой из области ментального, включающий в свою структуру содержание понятия, преломленный в сознании исторический, культурный опыт человека.

Концептуальный анализ как метод исследования имеет несколько разновидностей, в которых, в зависимости от того, какие концепты подлежат рассмотрению, превалирует внеязыковая или же языковая направленность. Если речь идет о концептах, за которыми стоят конкретные предметы

объективной действительности, большее значение приобретает внеязыковая направленность, наблюдение, интуиция исследователя (А.Вежбицкая). Большое значение имеет анализ языковых форм. Наряду с данными видами анализа применяется сочетание внеязыковых и языковых данных, с точки зрения его языкового значения, этимологии, выявления архетипа и др.

Для концептуального анализа недостаточен просто описательный историко-диахронический очерк функционирования слова. Важно сопоставление его значений, лексического окружения, интерпретации его представителями различных слоев общества в различные времена, анализ словообразовательных и ассоциативных, синтагматических и парадигматических отношений [21, 35].

Исследователь выделяет концепт-1 и концепт-2, символизирующих начальную и конечную стадии единого целого. Концепт-1 появляется тогда, когда человек, на основании первичного представления об объекте действительности, дает имя этому объекту, но еще не имеет сложившегося понятия о нем. Концепт-1 – постоянная величина, которая развивается до концепта-2 – ключевого слова духовной культуры. Автор предлагает следующий вид анализа: «Описание концепта следует начать с поиска концепта-1, определяющего всю историю развития слова, обогащения его семантики и прагматики до уровня общекультурной значимости (концепта-2) Поиск концепта-1 будет, по сути, походит на определение этимона, восстановление внутренней формы слова. Сравнение этимона слова с его современным языковым представлением позволяет сделать выводы об эволюции отношения человек – языковая картина мира, изменения языкового сознания носителей языка» [21, 34]. Возникновение концепта, таким образом, зависит от результатов языкового и культурного освоения мира.

Так, методика проведения концептуального анализа не имеет определенной модели, что повлияло на существование нескольких его разновидностей. В нашей работе мы придерживаемся точки зрения Ю.С.Степанова, полагающего, что концепт имеет сложную структуру и состоит из определенных компонентов.

Проблема анализа слов-концептов варьируется в зависимости от сложности структуры самого концепта. Анализ слов заключается в выявлении концептуально значимых понятий, нашедших языковое выражение в статьях толковых словарей.

Предлагается следующая методика проведения концептуального анализа слов-концептов:

1. Анализ словарных толкований по толковым словарям каждого анализируемого языка позволяет выявить концепт как «некое коллективное достояние» духовной жизни общества (по Ю.С.Степанову). На основе словарных статей словарей выводится понятийная часть структуры концепта. Анализируется каждое значение многозначного слова, которое является компонентом структуры стоящего за словом концепта. Для выявления первоначального значения слова привлекаются этимологические источники. На данном этапе анализа есть возможность определения динамики развития отдельных значений слова, что позволяет говорить о социальной стороне концепта, отражающей изменения в жизни общества.

2. Компонентный анализ каждого значения слова позволяет выявить семантическую структуру слова, компоненты которого находятся в сложном взаимодействии и взаимосвязи.

3. Для выявления концепта, заключенного в слове, используется не только иллюстративный материал толковых и переводных словарей, но и, для более полного определения объема концепта, привлекается паремиологический материал и афоризмы. В пословицах лаконично конденсируется многовековой опыт народа, отражается его миропонимание, а также определение своего места в этом мире. В афоризмах отражаются как ценностные приоритеты общества, так и жизненный опыт человека. Образность пословиц и афоризмов дает возможность раскрыть логико-понятийную систему лингвокультурного общества, запечатленную в коллективном представлении об окружающей действительности.

Таким образом, проанализировав русские и казахские пословицы, нами были сделаны следующие выводы: негативное отношение к женщине имеет интернациональный характер, в русских пословицах негативная оценка женщин представлена больше, нежели в казахских пословицах. В казахских пословицах большое внимание уделяется роли, статусу мужчины.

Фразеологические средства языка, пословицы и поговорки обладают способностью выражать особенности и мироощущение их носителей. Наблюдения над фактами фразеологии показали, что национально-культурная специфика как языковая реальность достаточно четко прослеживается при рассмотрении специфики репрезентации концептов «мужественность» и «женственность». Особо значимым в рассмотрении вершинных концептуальных признаков процесса фразеологизации является тот факт, что эти признаки имеют гендерно маркированный характер, который отражает стереотипные мнения и суждения, выстраиваемые на базе данного концепта. В связи с этим,

гендерные стереотипы носителей казахского языка в качестве культурных императивов вполне обеспечивают «удовлетворение жизненно важных потребностей, включающих заботу о молодом поколении, передачу знаний, регулирование конфликтов и т.д.».

Список литературы:

- 1 Энциклопедия социологии. М.: 2009 г.
- 2 Маслова В.А. Лингвокультурология. М.: Академия, 2001. – 208 с.
- 3 Телия В.Н. Основные постулаты лингвокультурологии. М.: Алатая. 1999.
- 4 Воробьев В.В. О статусе лингвокультурологии // Русский язык, литература и культура на рубеже веков. Тез. докл. и сообщ., IX Межд. Конгресс МАПРЯЛ. – Т. 2. – Братислава, 1999.
- 5 Сабитова З.К. Гендерная оппозиция в языке: диахронический аспект. Учебное пособие. Алматы, 2007г.- 38 с.
- 6 Кирабаев С. Высокое назначение: Статьи, критические очерки. — Алма-Ата: Жазушы, 1985. – 330 с.
- 7 Аникин В.П. Былины. Методы выяснения исторической хронологии вариантов. – М., 1984.
- 8 Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М.: «Языки русской культуры», 1997. – 824 с.
- 9 Минский М. Фреймы для представления знаний. М.: Энергия, 1979. – 152 с.
- 10 Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания //НЗЛ вып. XXIII. Когнитивные аспекты языка. М.: Прогресс, 1988. –52-92 с.
- 11 Положин М.М. Теория фреймов в семантическом описании производных слов // Когнитивная лингвистика конца XX века. Материалы Международной конференции, 7-9 октября. – Минск, 1997. – Ч. 2. – 172-174 с.
- 12 Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику: Учебное пособие. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 360 с.
- 13 Красных В. Фрейм структуры языкового сознания //Теория и практика русистики в мировом контексте: Материалы Международной конференции, посвященной 30-летию МАПРЯЛ. – М., 1997. – 102-105 с.
- 14 Лазуткина Е.М. К проблеме описания прагматических механизмов языковой системы // Филологические науки. – 1994, № 5-6. – 56-66 с.
- 15 Баранов А.Н., Добровольский Д.О. Постулаты когнитивной лингвистики // Известия АН. Серия литературы и языка. – 1997. – Т. 56, № 1. – 11-21 с.
- 16 Shcank R.C. Dynamic Memory. – New York, 1982. – 389 p.
- 17 Петров В.В., Герасимов В.И. На пути к когнитивной модели языка //НЗЛ, вып. XXIII. Когнитивные аспекты языка. – М.: Прогресс, 1988. – 5-12 с.
- 18 Павиленис Р. Проблема смысла. Современный логико-философский анализ языка. – М.: Мысль, 1983. – 286 с.
- 19 Берестнев Г.И. Самосознание личности в аспекте языка //Вопросы языкознания. – 2001. – № 1. – 60-84 с.
- 20 Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. – М.: Academia, 1997. – 280-287 с.
- 21 Лисицын А.Г. Анализ концепта свобода-воля-вольность в русском языке: Дис. канд.филол.наук. – М., 1996. – 150 с.

Мақалада гендерлік стереотиптерді көрсететін орыс және қазақ мақал-мәтелдері талданады. Зерттеу тақырыбының өзектілігі орыс және қазақ тілдерінің тілде гендерлік өкілдік етудің әртүрлі жолдарында өсіп отырған қызығушылығымен анықталады. Мәдениеттік императив біз білетініміздей, адамның мәдениеті немесе этнос гана өзгермейтін мінез-құлық жағдайына ие. оғамдағы барынша айқын гендерлік стереотиптер фольклорда көрініс табады. Орыс және қазақ халықтарының мәдениеті мен менталитетіндегі қазіргі айырмашылықтарға қарамастан, халықаралық сипатқа ие стереотиптер анықталды. Жұмыста қазақ және орыс фольклоры саласында қолданыстағы гендерлік зерттеулер талданады, фольклор мен халық мәдениетін зерделеуде гендерлік көзқарасты қолдану перспективалары көрсетіледі.

In this article the analysis of Russian and Kazakh proverbs that reflect gender stereotypes. The relevance of the research topic is determined by the growing interest of Russian and Kazakh linguists to different ways of representation of gender in language. The cultural imperative, as it is known, is the culture of a nation or ethnic group, having only his peculiar same behavioral state. Most clearly the existing gender

stereotypes in society are manifested in folklore. Despite the differences in culture and mentality of Russian and Kazakh peoples were discovered patterns, having an international character. The authors analyzes the existing gender research in the Kazakh and Russian folklore, the prospects for the application of a gender perspective in the study of folklore and popular culture.

УДК 81.33

Ж.Н. Жунусова
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан

ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОЕ ОФОРМЛЕНИЕ МЕЖКАТЕГОРИАЛЬНЫХ СВЯЗЕЙ ГЛАГОЛЬНОГО СЛОВА (НА МАТЕРИАЛЕ РУССКО-КАЗАХСКИХ СЛОВАРЕЙ)

В данной статье говорится о проблеме взаимодействия грамматических категорий глагола на иллюстративном материале двуязычных словарей. Автор подробно останавливается на актуальности исследования этого грамматического явления в аспекте теории двуязычной лексикографии.

Ключевые слова: межкатегориальные связи, глагольное слово, двуязычная лексикография, лексические значения, грамматическое значение.

В лингвистической науке появление новой отрасли – грамматикографии – описанию грамматических явлений на материале различных словарей – стало возможно в связи с качественными переменами грамматического мышления, – так считает Т.В.Шмелева /1/ и связывает с пересмотром границ между грамматическим и другими аспектами языка, такими, как грамматика и лексика, грамматика и лексикография.

Грамматика и словарь, лексическое и грамматическое – два вида наиболее полного описания литературного языка, они отражают наше понимание системности языка, служат основой его дальнейшего изучения. Одна из задач совершенствования этих видов описания определяется необходимостью их согласованности, чтобы их разграничение не было произвольным или непоследовательным.

С одной стороны, слово входит в систему лексических отношений (синонимия, антонимия, лексическое поле и др.); а с другой, в систему грамматических отношений.

Лексические и грамматические значения – две стороны одного и того же знака - слова. Оно не способно выступать ни с чисто лексическим значением, ни с грамматическим. Интегральный подход к описанию языковых фактов не всегда обращает внимание на существование линий схождения между словарными и грамматическими явлениями, на наличие глубинного изоморфизма между двумя основными компонентами языка [2].

Бесспорно, что взаимодействие лексики и грамматики совершенно естественно именно в речи, которая строится на основе этих двух основных компонентов. Лексические и грамматические единицы находятся в речи не просто в тесном контакте, а в единстве, так как «... как невозможна речь без лексики, так невозможна она без грамматического ее оформления. ... Множественность речевых значений глагольных форм обусловлено, с одной стороны, теми значениями, которые вытекают из их положения в системе, с другой, является результатом взаимодействия лексических и грамматических характеристик глаголов и их форм...» [3].

В современной лингвистике именно это обстоятельство позволяет слову выполнять как номинативные, так и коммуникативные функции в составе словосочетаний и предложений. Взаимодействие языковых единиц и категорий в высказывании в лингвистической науке общепринятое явление.

Достаточно глубокую разработку эта проблема получила на примере связей между грамматической категорией вида и времени в русском языке, а также при сопоставительном исследовании разноструктурных языков – русского и казахского (Сайкиев Х.М., Исенгалиева В.А., Ахметжанова З.К., Шаймердинова Н.Г., Жунусова Ж.Н. и др.).

Проблема взаимодействия грамматических категорий глагола не нова для теоретического и описательного языкознания. И в рамках конкретного языка, и в рамках типологии выделяются и исследуются блоки, обычно пары взаимодействующих грамматических категорий. Наиболее активно

анализируются *вид - время, время - наклонение, лицо - число*, анализ которых проводится на материале индикативных форм глагола.

Категория времени - ведущая категория индикатива в очень многих языках, в том числе, русском и казахском. Но до сих пор не сформулированы достаточно отчетливо различия между такими существенными для глагола категориями, как вид и время.

Актуальность изучения вопроса о соотношении в языке сфер времени и вида определяется, прежде всего, тем, что в зависимости от конкретных особенностей его истолкования находится характер выдвигаемой концепции вида. По мнению Е.В.Падучевой [4], категория времени и вида, как, впрочем, и все другие грамматические категории языка, имеют значение, которое с трудом поддается определению.

Глагол, обозначая действия, представляющее собой не что иное, как движение, изменение материи, которое может осуществляться только в пространстве и времени, тем самым оказывается связанным своими грамматическими значениями с самим объективным временем реального осуществления действия. Последнее находит свое выражение в грамматических категориях времени и вида.

Каждая из этих грамматических категорий выражает время осуществления действия с разных точек зрения, категория вида (в международной терминологии аспект) характеризует с разных сторон сам процесс осуществления действия, особенности его протекания о времени, отражает в своих формах и тот временной план, на фоне которого осуществилось действие или в течение которого оно осуществилось, определяя и особенность его временного плана.

Во многих языках время и вид настолько тесно связаны друг с другом, что правильнее говорить о единой видо-временной системе или, по меньшей мере, о наличии в глаголе гибридных видо-временных образований (Маслов 1959). Между категорией вида и времени существуют тесные парадигматические и функциональные связи. Это выражается, главным образом, в том, что парадигма времени зависит от вида.

Общее в его диалектическом понимании выступает как синоним «единства в многообразии» и осуществляется в действительности в виде закона, связующего многообразие явлений в единое целое, в систему.

В лингвистике акцентируется внимание на изучение взаимосвязей всех компонентов языкового знака. Конкретные проявления общего (всеобщего) в единичном и в качестве единичного многообразия. Многообразие охватывается перечислением нескольких обобщенных случаев, когда: а) постулируется избыточность одной из категорий; б) указывается на трансформируемость признаков вида в признаки времени и наоборот (В.Н. Мигирин 1973); в) считается, что между этими категориями имеет место отношение взаимодополняемости (сосуществования и независимости) (И.К.Бунина 1970; М.И.Ермакова 1961; Т.И.Дешериева 1976); г) существуют отношения взаимовлияния (А.В.Бондарко 1971; Ст. Ковачев 1977; В.В.Мартынов 1982 и др.).

Следует отметить, что между этими точками зрения не наблюдается абсолютных границ ни в теоретическом, ни в историко-лингвистическом смысле.

Вопреки очевидной необходимости, с каким обычно рассматривалось соотношение вида и времени, принципы разграничения сфер этих категорий не были сформулированы достаточно отчетливо и четко. Некоторые ученые, пытаясь выйти из создавшегося тупика, пришли к идее трансформируемости видовых значений в временные. Этот подход не снял проблемы разграничения, а лишь обострил необходимость поисков непосредственных и опосредованных связей этих категорий.

В современной лингвистике рассматривается тенденция к раскрытию соотношения и взаимодействия вида и времени как самостоятельных, но взаимосвязанных категорий. Эти категории сосуществуют в глагольных формах, сохраняя определенную (относительную) самостоятельность и специфику, никогда не переходя одно в другое. Основное содержание временной глагольной формы в любом языке - не понятие вида (совершенности), по Е. Куриловичу, а соотнесенность с абсолютной и относительной системой отсчета лингвистического времени. В исследованиях И.К.Буниной [5] доказано, что понятие «совершенности» вообще не входит в содержание категории времени.

В лингвистике намечены существенные линии этой взаимосвязи, в частности, зависимость парадигмы времени от вида, некоторые случаи зависимости видов от функциональных разновидностей времени. Эта тенденция лежит в основе разработки огромного материала в славянских языках А.А.Потебней, Л.П.Размунсеном, А.Мазоном, А.А.Шахматовым, В.В.Виноградовым, Э.Кошмидером, Ю.С.Масловым, А.В.Бондарко, Е.В.Падучевой,

И.Б.Шатуновским и др. В трактовке взаимодействия межкатегоральных связей мы придерживаемся направления, развиваемого в работах современных ученых.

Система времен индикатива русского языка рассматривается как система видо-временных форм, отражающее тесное взаимодействие категории вида и времени. В основном, рассматривают пять видо-временных форм и шесть временных значений.

Ассиметрию между временными значениями и грамматическими формами, выражающими эти значения, создает тот факт, что презентная форма совершенного вида в русском языке выражает две самостоятельные грамматические значения - значение будущего времени и значение неактуального настоящего времени. Взаимодействие этих категорий выражается и в семантике форм времени, и в их количестве у глаголов разных видов.

Категория вида представляет обозначенное данным глаголом действие со стороны определенного характера протекания, распределения его во времени. Неоднократно отмечалось (Бондарко 1971, Рассудова 1968), что именно глаголы совершенного вида движут сюжет, повествование вперед, они разнообразны по семантике. В русском языке глагол в форме совершенного вида обозначает событие, а в форме несовершенного вида процесс/состояние.

Потенциальным участником коммуникативного или функционального оформления речи в словарной статье является слово, которое имеет прикладной характер. Любое предложение служит сообщением, выполняет коммуникативную функцию, в отличие от слова и словосочетания, служащих средством номинации, названия. Значение словоформы коммуникативно по своей природе, именно оно реализуется в высказывании, и его мы рассматриваем в словарных статьях. В речи коммуникативно актуализируется лишь релевантная часть значения, необходимая для реализации коммуникативных задач интерпретирующего, при этом слово сохраняет семантическую самостоятельность.

В двуязычной лексикографической традиции, как правило, грамматические отношения между словами фиксируются односторонне. Принятая в словарях различных типов форма демонстрации соотносительности глаголов совершенного и несовершенного вида дает ясное представление о том, что у данного глагола несовершенного вида есть глагол совершенного вида (см. словарные статьи *проваливаться несов.*, см. *провалиться* и т.д.).

При описании глагольного вида наиболее традиционными элементами в лексикографической практике являются пометы: несов., сов., однократ., многократ. (см.: словарную статью глагола *мигнуть сов. и однократ. к мигать* и др.). В русском языке видовая корреляция представлена не в одной лексико-семантической единице, а образуется соотносительностью двух сравнительно самостоятельных по значению единиц. Как было сказано выше, в большинстве случаев компоненты видовых пар отчетливо различаются по собственно лексическому значению, вследствие чего они как самостоятельные лексические единицы не могут заменять друг друга. В рассматриваемых словарях лексикографическая разработка только одного из двух компонентов видовой пары весьма проблематична, неверна и ведет к грубейшим ошибкам в словоупотреблении, при подстановке парных по виду глаголов в отсылочных иллюстрациях наблюдается несовпадение объемов лексических значений, например: * *заматывать головой, небо было унизывано звездами, в лесу насыхало много берез* и др.

При описании глаголов видовых пар в лексикографических источниках (особенно, в двуязычных) необходимо исходить из того, что глаголы разных видов – это разные лексемы, а не словоформы одной лексемы, имеющие в составе этих лексем свое значение, это и нужно отражать в словарных статьях комплексных двуязычных словарях, к которым мы, с полным основанием, относим русско-казахские словари.

Многие ученые считают, что семантические разграничения между видом и временем возможны только в их основных значениях. Совершенный и несовершенный виды служат в высказывании средством выражения предшествования и одновременности, т.е. значений по сути временных, и они наиболее эффективно выражают временные отношения, чем сама категория времени. У всех глаголов значение вида и времени зависит от многих способов, в том числе, и от контекста. Один из важных параметров текста – точка отсчета. При диалогическом режиме точкой отсчета при интерпретации грамматического времени выступает, как было отмечено выше, момент речи, а при повествовательном – некий воображаемый момент, момент наблюдателя. Следует иметь в виду, что вид, как любая семантическая категория, - категория интерпретирующая, субъектно-объективная (Бондарко 1976, Маслов 1984, Кошелев 1988). Употребление того или иного вида зависит не только от свойств объективной действительности, но и от интерпретации и установки лица, в данном случае составителя словаря.

Для русского языка наибольший интерес представляет исследование развития теснейшим образом связанных между собой грамматических категорий вида и времени, так как в них на протяжении исторического развития произошли наиболее крупные качественные изменения, вокруг которых до сих пор ведутся споры по определению этих понятий в нашей грамматической литературе. Так, П.С.Кузнецов утверждает, что: «Я считаю необходимым лишь сказать, что следуя тому определению грамматической категории времени, согласно которому время глагола есть грамматическая категория, выражающая отношение действия к моменту речи, и тому определению грамматической категории вида, согласно которой вид есть грамматическая категория, выражающая характер самого действия с точки зрения протекания его во времени» [6].

Вместе с тем, С.П.Лопушанская [7] отмечает, что в языке глагольный вид и время взаимосвязаны и говорить об их независимости, очевидно, будет не совсем точно. Хотя некоторые ученые считают, что вид и время можно изучать изолированно, т.к. вид может быть изучен не только в пределах изъявительного наклонения, но и во всех без исключениях глагольных формах.

Еще в XIX в. Г.К. Ульянов наметил перспективный путь исследования этих двух взаимосвязанных систем: «... надо иметь в виду, во-первых, что видовые различия в глагольных основах оказывают влияние как на образование, так и на значение форм времени, и, во-вторых, что формы времени, со своей стороны, оказывают влияние на значения основ, от которых эти формы образуются» [8].

Вид выражает не только протекание действия во времени, но и некоторые другие значения, всегда, однако, совмещающиеся с характеристикой действия по отношению ко времени. В истории языкознания наблюдалось нечеткое представление о виде как о категории, связанной именно со временем. К виду порой относили и такие явления, которые с ним не были связаны, а имели отношение к глагольным категориям. На совмещении чисто временных значений с видовыми и основано вневременное употребление некоторых временных форм. Формирование категории грамматического времени имеет огромное значение для общего хода исторического развития грамматического строя языка. Лишь с установлением в языке этой категории выражение отношений действия ко времени переходит из области словарного состава в область грамматического строя.

Рассматривая функционирование видо-временных форм глагольного слова в словарных статьях двуязычных словарей, мы исходим из того, что все те частные значения, которые служат объектом изучения, возникают из взаимодействия общего инвариантного значения с контекстом - лексическим, синтаксическим, ситуативным, при котором словесное окружение «пополняет» значение глагольной формы. При разработке словарных статей двуязычного словаря разносистемных языков непременно это следует учитывать.

Список литературы:

- 1 Ломоносовские чтения 1994. - М.: Филология, 1994. – 160 с.
- 2 Касевич В.Б. Об изоморфности в структурах словаря и грамматики // Материала конференции. – СПб: СПбГУ, 1999. -15-19 с.
- 3 Реферовская Е.А. Аспектуальные значения французского глагола // Теория грамматического значения и аспектологические исследования. – Л.: Наука, 1984. – 109 с.
- 4 Падучева Е.В. Семантические исследования. (Семантика времени и вида в русском языке. Семантика нарратива). - М.: Школа «ЯРК», 1996. – 285 с.
- 5 Бунина И.К. Система времен старославянского языка. - М., 1959. - 24-25 с.
- 6 Кузнецов П.С. Генезис видо-временных отношений древнерусского языка // Труды ИЯ АН СССР. - М., 1953.- Т.2. -242 с.
- 7 Лопушанская С. Развитие и функционирование древнерусского глагола. - Волгоград: ВГПИ, 1990. – 8 с.
- 8 Ульянов Г.К. Значение глагольных основ в литовско-славянском языке. - Варшава, 1895. - Ч. 11. – 66 с.

Осы мақалада айтылган проблема туралы өзара іс-қимыл грамматикалық категориялар етістіктің бейнелі материалдарына арналған екі тілді сөздікте кездеседі. Автор егжей-тегжейлі тоқталып, өзектілігі зерттеу, бұл грамматикалық құбылыстар аспектіде теориясы екі тілді лексикографияға енді.

In given article it is spoken about problem of grammatical categories interaction on an illustrative material of bilingual dictionaries. The author attracts attention in detail to research issue of the day of this grammatical phenomenon in aspect of a bilingual lexicography theory.

Ә. Жүнісбек
А. Байтұрсынұлы ат. ТБИ
Алматы, Қазақстан

КІРМЕ ТАҢБАЛАРДЫҢ ТАЛДАНЫМЫ

Мақалада кірме сөздердің орфоэтикалық мазмұны талданады және латын негізінде жазылуының орфографиялық ережелері ұсынады.

Кілт сөздер: әліпби, дыбыс, сауаттылық, морфема, көсемше, буын

Өтпелі дәуір кезіндегі кез-келген ауқымды шара, ол экономикалық шара болсын, әлеуметтік шара болсын, елді бір дүрліктірмей қоймайды. Өйткені ондай шараның, жұртшылық жаппай қатыспаса да, өз жақтаушылары мен қарсыластары болады. Әліпби ауыстыру мәселесі де осы жайды басынан кешіріп отыр. Сондықтан оған таң қалуға болмайды, тек оның себебін дұрыс түсінуге тырысуымыз керек.

Ендеше бұл бағыттағы шараны тек әліпби ауыстыру деп қарамай, кең қамтып, жазу реформасына айналдыру қажет. Сондықтан әңгімені тек әліпби ауыстыру төңрегінде ғана қалдырмай немесе бір таңбаны екінші таңбаға қалай ауыстырамыз дегенге ғана саймай, жазу төңрегіндегі өзге де мәселелерді қамтып отыру керек болады.

Қазіргі әліпбиімізді «қазақ әліпбиі» деп атаудың еш реті жоқ. Өйткені ол «қазақ әліпбиі» емес, «қазақ-орыс әліпбиі», тіптен ақиқатын айтып «орыс-қазақ әліпбиі» десе де болады. Өйткені әліпбиіміз бір тілдің емес, әлдеқашан қос тілдің әліпбиі болып орнығып алды [1].

Тіл мамандары қазақ жазуына жасалар болашақ реформаны (тек қана әліпби ауыстыру емес) тіл бұзар емле-ережелерден құтылудың бір амалы деп түсініп отыр. Өйткені кез келген қазақ тілінің оқулығын алыңыз да бегін ашыңызшы. Қайран қаласыз! Қазақ тілінің өзіне тән дыбыстары деп 7-8 әріпті бөліп қояды. Сонда не, өзге дыбыстардың бәрі қазақтікі емес пе? Қазақ дыбыстарын осылай бөлектеудің өзі шәкірт санасын тұмшалап, есейгенде мәңгүрт қылады. Сөйтіп, 26 (28) дыбысымыздың бәрінің де (!) дыбысталуы сол іспеттес орыс тілінің (сол іспеттес араб, ағылшын т.б.) дыбыстарына баспа-бас ұқсай қоймайтыны, дыбыстардың өзара тіркесім емле-ережелері мүлдем бөлек екендігі не тіл мамандары – біздің санамызға жетпей-ақ қойды, не оқулық авторларының қаперіне ілінбей-ақ қойды [2].

Сондықтан да әліпби ауыстыруды әліпби сауатымызды ашудан бастауымыз керек. Әліпби сауат ашу арқылы төл сөздеріміздің жазылымына орынсыз еніп кеткен кірме таңбалардан бастаған жөн. Әзірге ерін үндестігі мен өзге дыбыстардың үйлесім түрленіміне тоқталмай қоя тұрамыз [3].

Сонымен, жоғарыда ескерткеніміздей, оқытушы-мұғалім қауымның назарына төмендегі жайды ұсынамыз.

Морфем талданым:

-оқы етістігінің көсемше түрі **оқи** болса, сонда көсемшенің көрсеткіші дауысты **и** дыбысы болғаны ма? Онда көсемшенің бір «көрсеткіші дауыссыз **й [y]**» деген ереже қайда қалады?

-оқы етістігінің тұйық рай түрі **оқу** болса, сонда тұйық райдың көрсеткіші дауысты **у** дыбысы болғаны ма? Онда тұйық райдың «көрсеткіші дауыссыз **у [w]**» деген ереже қайда қалады?

Ең сорақысы, осы жердегі «дауысты **ы** дауысты **у**-мен алмасады» деп түсіндіретін ереженің барын қайтерсің! Ал **оқы** етістігі дауысты **ұ**-ға (жарайды, тіптен, көз елес **ы** дауыстысы бола қойсын) аяқталып тұрғаны, оған келіп дауыссыз **у[w]** тіркесіп, тұйық рай **оқу [oquw]** жасалатыны қаперімізге кірмей-ақ қойды.

Қазақтың **уу** дыбыс тіркесінің естілімі орыстың **у** дауыстысының, қазақтың **ый(-ий)** дыбыс тіркесінің естілімі орыстың **ы(-и)** дауыстысының естілімімен *жалған* ұқсас екеніне сеніп қалғанбыз (жоқ, сеніп қалғансыз!).

Буын талданым:

-миы сөзінің буын құрамы **ми-ы** болып, алғашқы буын дауысты **и** дыбысына аяқталып, келесі буын дауысты **ы** дыбысынан басталып тұр ма? Онда қазақ сөзінің ішінде «**буын дауысты дыбыстан басталмайды**» (А.Байтұрсынұлы) деген ережені қайда қоямыз? Оның үстіне сөз соңында «дауысты буын тұрған деген не?» деп, аң-таң боламыз.

-суы сөзінің буын құрамы **су-ы** болып, алғашқы буын дауысты у дыбысына аяқталып, келесі буын дауысты **ы** дыбысынан басталып тұр ма? Ендеше қазақ сөзінің ішінде «**буын дауысты дыбыстан басталмайды**» деген ережені тағы еске сала кетеміз. Оның үстіне «сөз соңында дауысты буын неге тұр?» деп, тағы аң-таң боламыз.

Тасымал талданым:

-**жиын** сөзі **жи-ын** болып тасымалданып, тасымал жігі екі дауыстының арасынан өтіп тұрады ма? Онда «**қазақ сөзінің ішінде екі дауысты қатар тұрмайды**» деген ережені қайда қоямыз? Оның үстіне «сөз соңында тұйық буын тұрған деген не?» деп, әрі-сәрі боламыз.

-**суық** сөзі **су-ық** болып тасымалданып, тасымал жігі екі дауыстының арасынан өтіп тұрады ма? Ендеше «**қазақ сөзінің ішінде екі дауысты қатар тұрмайды**» деген ережені тағы қайталаймыз. Оның үстіне «сөз соңында тұйық буын неге тұр?» деп, әрі-сәрінің үстіне дел-сал боламыз.

Көріп отырғанымыздай, аттаған сайын сұрақ белгісі алдымыздан шығып отыр. Бұл – бүгінгі қазақ жазуының, жұмсартып айтқанда, күманды тұстары көп деген сөз. Сондықтан да бүгінгі әліпби ауыстыру науқанын жазу реформасына айналдару керек деп отырмыз.

Бұл кірме таңбалардың бір тобы ғана, соның өзі тіліміздің ұзын тұрқын түгел бұзып болған екен.

Анық тіркестер: Көмескі тіркестер	а й й і й і й	а йт і йт і йт	а ай ы ы й й	а йақ ы йық ы й	а айық қ ыйық к йік	а айа қ ыйа	а с с а	сайла сыйла
Анық тіркестер: Көмескі тіркестер	ау ұ у	ау т ау т ұу	а сау ы сұу ү сүү	а йау а йұу	а а а ұ ү йүү	а ауыс ұ ұуыс	а т т ұуыс	

Дауысты Ы [ɪ] және І[i] дыбыстарының жазылымы.

Жуан (қысаң) әуезді Ы[ɪ] мен үнді (жуысыңқы) Й[y] дауыссызының тіркесі сөздің морфем және буын тұрқын бұзбай, тасымал ретін сақтау үшін ЫЙ[ɪy] болып жазылады:

Сөз басында: иық (ыйық) [ɪ-yɪq];

Сөз ортасында: тиын (ты-йын) [tɪ-yɪn], қыйын (қы-йын) [qɪ-yɪn], жыйын (жы-йын) [ʒɪ-yɪn];

Сөз соңында: тый (тый) [tɪy], ылғый (ыл-ғый) [ɪl-ɣɪy], сыный (сы-ный) [sɪ-nɪy], ысый (ы-сый) [ɪ-sɪy];

Жіңшке (қысаң) әуезді І [i] мен үнді (жуысыңқы) Й дауыссызының тіркесі сөздің морфем және буын тұрқын бұзбай, тасымал ретін сақтау үшін ІЙ болып жазылады:

Сөз басында: и (ий) [iy], иіс (і-йіс) [i-yis], ирек (ій-рек) [iy-rek], ие (і-йе) [i-ye], ине (ій-не) [iy-ne];

Сөз ортасында: киім (кі-йім) [ki-yim], шие (ші-йе) [ʃi-ye], тиін (ті-йін) [ti-yin], сирек (сй-рек) [siy-rek];

Сөз соңында: ти (тй) [tiy], би (бй) [biy], бәлки (бәл-кй) [bäl-kiy], іскери (іс-ке-рй) [is-ke-riy].

Дауысты Ұ[u] және Ү[ü] дыбыстарының жазылымы

Жуан (қысаң) әуезді Ұ[u] мен үнді (жуысыңқы) У[w] дауыссызының тіркесі сөздің морфем және буын тұрқын сақтап, тасымал ретін бұзбау үшін ҰУ[uw] болып жазылады:

Сөз басында: у (ұу) [uw], уық (ұ-уық) [u-wuq], уыс (ұ-уыс) [u-wus], уақыт (ұ-уа-қыт) [u-wa-qt];

Сөз ортасында: ту (тұу) [tuw], туыс (тұ-уыс) [tu-wus], суық (сұ-уық) [su-wuq], жуан (жұ-уан) [ju-wan], шаруа (ша-рұ-уа) [ʃa-ru-wa], оқушы (о-құу-шы) [o-quw-ʃi];

Сөз соңында: су (сұу) [suw], бу (бұу) [buw], алу (а-лұу) [a-luw], толу (то-лұу) [to-luw], оқу (о-құу) [o-quw], қару (қа-рұу) [qa-ruw];

Жіңшке (қысаң) әуезді Ү[ü] мен үнді (жуысыңқы) У[w] дауыссызының тіркесі сөздің морфем және буын тұрқын сақтап, тасымал ретін бұзбау үшін ÜW болып жазылады:

Сөз басында: үіл (ү-үйл) [ü-wül], уәде (ү-уә-де) [ü-wә-de], ү-уәж (үүәж) [ü-wәj], уәли (ү-уә-лій) [ü-wә-liy], уәзір (ү-уә-зір) [ü-wә-zir];

Сөз ортасында: сурет (сүу-рет) [süw-ret], келуші (ке-ліу-ші) [ke-lüw-ši], сенумен (се-нүу-мен) [se-nüw-men], секіруге (се-кі-рүү-ге) [se-ki-rüw-ge], келуі (ке-лү-уі) [ke-lü-wi];

Сөз соңында: елу (е-лүү) [e-lüw], білу (бі-лүү)[bi-lüw], ескеру (ес-ке-рүү)[es-ke-rüw], кешіру (ке-ші-рүү) [ke-ši-rüw].

ЙА[ya] тіркесінің жазылымы:

Сөз басында: жоқ.

Сөз ортасында: түйек (тү-йәк)[tu-yaq], аяқ (а-йәк) [a-yaq], таяқ (та-йәк) [ta-yaq], сияқты (сы-йәк-ты)[si-yaq-ti], жымыяды (жы-мы-йә-ды)[ji-mi-ya-di];

Сөз аяғында: сия (сы-йә)[si-ya], ұя (ұ-йә) [u-ya], мия (мы-йә)[mi-ya], сұрқия (сұр-қы-йә)[sur-qi-ya], жария(жа-ры-йә) [ja-ri-ya]; дария (да-ры-йә) [da-ri-ya].

ЙӘ[yә]кесінің жазылымы:

Сөз басында: жоқ;

Сөз ортасында: әлиямен (ә-лі-йә-мен)[ә-li-yә-men], ілиянің (і-лі-йә-нің)[i-li-yә-niң];

Сөз соңында: иә (і-йә) [i-yә],әлия (ә-лі-йә)[ә-li-yә], дүрия (дү-рі-йә) [dü-ri-yә], күлиә (кү-лі-йә) [kü-li-yә]

ЙҮУ[yuw]тіркесінің жазылымы:

Сөз басында: жоқ;

Сөз ортасында: аюлы (а-йүү-лы)[a-yuw-li], қоюсыз(қо-йүү-сыз)[qo-yuw-siz], жиюлы (жы-йүү-лы)[ji-yuw-li], тиюсыз (ты-йүү-сыз)[ti-yuw-siz];

Сөз соңында: аю (а-йүү)[a-yuw], ою (о-йүү)[o-yuw], азаю (а-за-йүү) [a-za-yuw], жаю (жа-йүү) [ja-yuw], таю (та-йүү)[ta-yuw].

ЙҮҮ[yüw]тіркесінің жазылымы:

Сөз басында: жоқ;

Сөз ортасында: түйөлі (тү-йүү-лі)[tü-yüw-li],есеюде (е-се-йүү-де)[e-se-yüw-de];

Сөз соңында: үю (ү-йүү) [ü-yüw], кею (ке-йүү)[ke-yüw], кеңею (ке-ңе-йүү)[ke-ңe-yüw],үрпию (үр-пү-йүү)[ür-pi-yüw].

Жалған дыбыстардың жазылымы:

Дауыссыз Ш дыбысының жазылымы: ащы (аш-шы)[aş-ši], тұщы (тұш-шы)[tuş-ši], кеще (кеш-ше)[keş-še].

Дауыссыз Х дыбысының жазылымы: хат (қат) [qat],хабар (қа-бар) [qa-bar],халық (қа-лық) [qa-liq],тарих (та-рыйқ) [ta-riyq],тариқи (та-рый-қый) [tariqiy].

Жалған Һ дыбысының жазылымы: қаһарман (қа-қар-ман) [qaqarman], гауһар

(гау-қар) [gawqar],жиһаз (жый-қаз) [jiy-qaz].

Ендеше латын әліпбиіне қазіргі орфографиямыздың үлгісімен өтуге болмайды. Онда кирилдегі тілбұзар ережелерімізді сол күйінде қайталаған болып шығамыз. Сондықтан алдымен қазақ мәтініне «әліпби транскрипция» жасап алуымыз керек. Сонан соң барып қазақ тілінің төл дыбыстарын латын әліпбиіне көшіреміз. Осындай реформаның нәтижесінде қазақ тілінің: -төл дыбыс құрамы кірме таңбаларсыз таза анықталады;

-төл дыбыс құрылымы (жүйесі) сақталады;

-морфем құрамы бұзылмайды;

-буын тұрқы жаңсақ жіктелмейді;

-тасымал реті сәтінемейді;

-сөйлем ырғағы бұзылмайды.

Латын әліпбиіне өту үстіндегі жазу реформасының басты нәтижесі осы болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1 «Қазақ-орыс» әліпбиі ме, әлде «орыс-қазақ» әліпбиі ме?» //Қазақ әдебиеті, №43(3363), 25.10.2013.

2 Қазақ грамматикасы. –Алматы, 2002, 784 б.

3 Жунисбек А. Введение в сингармоническую фонетику.–Алматы: Арыс, 2009. –109 с.

В статье анализируется орфоэпическое содержание заимствованных букв и предлагается орфографические правила для их написания на основе латиницы.

In the article is analyzed the orthoepical content of the law and given the spelling of the latter for their Latin script.

О. Жұбаева
А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІН ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНЫМДЫҚ ТҰРҒЫДАН ЗЕРТТЕУДЕГІ ЖАҢА ҰСТАНЫМДАР

Мақалада филология ғылымдарының докторы, профессор З.Ахметжанова еңбектеріндегі ұлттық діл көрініс табатын концептілер негізінде қазақ тіл біліміндегі лингвомәдениеттанымдық бағыттағы зерттеулердің жаңа ұстанымдары көрсетіледі. Ғалым еңбектеріндегі ұлттық концептілердің берілуіндегі ұлттық ерекшеліктер көрсетіліп, концептілер тілдік категория ғана емес, мәдениеттің бір бөлішегі ретінде сипатталады.

Түйін сөздер: лингвомәдениеттаным, концепт, ғаламды сөзбен көрсету, концептосфера, ұлттық ерекшелік, діл, тіл, мәдениет.

Соңғы кезде тіл білімінде тіл мен мәдениеттің арақатынасын, сабақтастығын зерттеуге ерекше көңіл бөлініп отыр. Қазіргі кезде тіл мен мәдениет мәселесін сөз етуші ғалымдар бұл мәселеге біржақты баға бермей, олардың өзара байланысын ескеру қажеттігін айтады. Бұл бағыттағы зерттеулер тіл мен мәдениеттің бір-біріне әсерін, ықпалын айқындауға бағытталған.

Өз алдына дербес, бөлек жүйе болғанмен, тіл мен мәдениеттің ұқсас жағы көп:

1) тіл мен мәдениет – сананың көрінісі, адамның дүниетанымын бейнелейді (В.фон Гумбольдт, Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров, Е.Ф. Тарасов, Э.С. Маркарян, А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, М.Балақаев, Р.Сыздық, Н.Уәли, З.Ахметжанова, Ж.Манкеева т.с.с.);

2) тіл де, мәдениет те – тарихи құбылыс (В. фон Гумбольдт, А.А.Потебня, Г.В.Колшанский, А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, Е.Жанпейісов т.б.);

3) мәдениеттің де, тілдің де иесі – жеке адам мен қоғам, социум (А.А.Потебня, В.З. Панфилов, А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, Ә.Қайдар, Н.Уәли, З.Ахметжанова, А.Ислам, Қ.Рысбергген т.б.).

Мақаламызда А.Байтұрсынұлының когнитивті лингвистика, лингвомәдениеттанымға қатысты ұстанымдарын, метатілін пайдалана отырып, филология ғылымдарының докторы, профессор З.Ахметжанованың лингвомәдениеттанымдық зерттеулердің ұстанымдарды көрсету көзделеді.

А.Байтұрсынұлы өнерді *тірнек өнері*, *көрнек өнері* деп жіктеп, соған сәйкес адам ұғымының екі түрін көрсетеді: 1) *ес ұғымы*, яғни, еске керек ұғым; 2) *іс ұғымы*, яғни, іске керек ұғым. Ес ұғымының арқасында дүниедегі нәрселердің бәрін, затын, заңын, сырын, сипатын, мүддесін, мұратын танымыз. Іс ұғымының арқасында табиғат ісін, күшін, нәрселерін қалай пайдаланатын жолын білеміз. Сондықтан қара сөзді әңгімелер екі жақты болып келеді. Бір жағы ес ұғымымен болады, екінші жағы іс ұғымымен болады [1, 69]. Ғалым нәрсенің тиіс жағы (нәрсенің бойында бар сипаттар) және түйіс жағы (нәрсенің адам қосқан, танған сипаттары) болатынын ескерте келіп, сөз өнерін «1) нәрсенің жайын, күйін, түрін, түсін, ісін сөзбен келістіріп айту өнері (әдебиет); 2) бір нәрсе турасындағы пікірімізді, яки қиялымызды, яки көңіліміздің күйін сөз арқылы жақсылап айта білу», – деп сипаттайды.

А.Байтұрсынұлы көрнек өнерінің бес түрін (*сәулет өнері*, *сымбат өнері*, *сүгіреттеп көрсету өнері*, *әуез өнері*, *сөз өнері*) көрсетіп: «Өнердің ең алды *сөз өнері* деп саналады. «Өнер алды қызыл тіл» деген қазақ мақалы бар. Мұны қазақ сөз баққан, сөз күйттеген халық болып, сөз қадірін білгендіктен айтқан. Алдыңғы өнердің бәрінің қызметін шама қадарынша сөз өнері атқара алады. Қандай сәулетті сарайлар болсын, қандай сымбатты я кескінді сүгіреттер болсын, қандай әдемі ән-күй болсын сөзбен сөйлеп, сүгіреттеп көрсетуге, танытуға болады. Бұл өзге өнердің қолынан келмейді», – дейді [1, 78-б].

Яғни тілді лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан зерттеуде көрнек өнерін (оның ішінде сөз өнерін) негізге ала отырып, ес ұғымы арқылы нәрсенің түйіс жағы сипатталады. Сол арқылы мәдениет дамып, жетіліп отырады. Мәдениеттегі өзгерістер тілде орын алады. ХХ ғасырдың басында қоғамда болып жатқан түрлі өзгерістер мен жаңалықтарға сәйкес көптеген жаңа ұғымдар мен түсініктер қалыптасып, ғылым, өнер-білім салаларында жаңа сөздердің көптеп пайда болғаны белгілі: *аэроплан, акционерное общество, кинематограф, резолюция, инструкция, прогресс т.с.с.* Мәдениет күрт өзгерсе, тіл де қарқынды дамиды. Бірақ түбегейлі өзгеріп кетпейді. Осыған байланысты Қ.Жұбанов: «Қоғамдық мақсат – бір буынның (ұрпақтық) тілін екінші буынға түсіндіріп отыру... Егер

тіл қазіргіден жылдам өзгерсе, бұдан 10 жыл бұрын жасаған ұрпақтың (буынның) тілін түсінбей қалар едік. Ал сирек те болса бұндай өзгерістер тілді дамытады, байытады», – деп жазады [2, 231].

Тіл мәдениет үшін қызмет етеді. Тіл – ұжымдық сана арқылы жинақталған ақпаратты атадан балаға жеткізіп, жинақтайтын, сақтайтын, жүйе болып табылады. Академик Ә.Қайдар: «Кез келген тілдің қоғамда өзара байланысты үш түрлі қызметі бар. Оның басты қызметі: *коммуникативтік*, яғни қоғам мүшелерінің өзара қарым-қатынас жасап, бір-бірін түсінуі, пікір алысуы үшін қажетті қызметі. Оның екінші қызметі – көркем шығарма тіліне тән, адам баласына тән образ арқылы ерекше әсер ететін, ләззат сыйлайтын, *эстетикалық қызметі*. Тілдің бұл қызметі, әрине, қаламгердің шеберлігіне, сөз саптау мәдениетіне байланысты. Ал тілдің үшінші бір қызметі ғылыми терминмен айтқанда, *аккумулятивтік қызметі* деп аталады. Яғни ол – тілдің ғасырлар бойы дүниеге келіп, қалыптасқан барлық сөз байлығын өз бойына жиып, сақтап, оны келешек ұрпаққа асыл мұра ретінде түгел жеткізіп отыратын игілікті қасиеті. ... Тіл фактілері мен деректері – тұла бойы тұнып тұрған тарих. Сондықтан этностың өткендегі тарихы мен этнографиялық байлығын біз ең алдымен, содан іздеуіміз керек [3, 19], – деп жазады.

Адам өзіне дейінгі жинақталған білім қорын қабылдау арқылы этномәдени қауымдастықтың өмір тәжірибелерін де қабылдайды. Адамның танымдық әрекеті – ақиқат болмысты тануға, қоршаған ортаны түйсініп, жинақталған білімдер негізінде әлемдегі орнын түсінуіне бағытталады. Тіл – сөйлеушінің дүниетаным ерекшеліктерін бейнелейтін құрал, ерекше ұлттық ділдің көрсеткіші, мәдениеттің негізі. Сол себепті М.Балақаев: «Кісі білімді, тәлім-тәрбиені тіл арқылы алады, мәдениетті, өнерді, ғылымды, техниканы тіл арқылы үйретеді. Тіл – ұлт ерекшеліктерінің бірі, ұлт мәдениеттің бір формасы. Сондықтан онда әрбір халықтың ұлттық сана-сезімінің, ойлау тәсілінің, мінез-құлқының нысаналары сақталады. Халықтың сондай ерекшеліктері, мәдениетті, әдет-ғұрпы, әдеби мұралары, оның психикалық қалпы тіл арқылы ұрпақтан ұрпаққа ауысып отырады», – деп жазады [4, 14.].

Тіл мәдениеттің дамуына ықпал етіп отырады. Белгілі бір этникалық және мәдени қауымдастықтың өкілі ретіндегі жеке адамның ойлауы тілге байланысты болады. Тіл – халықтың рухы, халық рухы тіл арқылы көрінеді. Сол себепті әр ұлттың тілі, мәдениеті ерекше болады. Оларды біріктіруге, байланыстыруға болмайды. Мәдениет пен тілдің дамуы белгілі бір этносқа тән ортақ заңдылықтарға байланысты болады. Тіл тағдыры мен этнос тағдыры өзара тығыз байланысты. Бұл орайда А. Байтұрсынұлының «Сөзі жоғалған халықтың өзі де жоғалады», – деуінің [1] терең астары бар. Тілдің табиғатын, өзіндік ерекшелігін түсіну үшін сөйлеушінің қандай ұлттың өкілі екеніне назар аудару қажет.

Соңғы кездері ғаламның сөзбен көрсетілуіне ерекше мән беріле бастады. Бұл бағыттағы зерттеулерде тілдік формалар арқылы берілген түсініктерді когнитивті құрылымдар арқылы айқындау мақсат етіледі. Нәрсенің тиіс жағы мен түйіс жағы адам санасында белгілі бір жүйе құрайды. Бұл бағыттағы зерттеулерде сананы назарда ұстау қажет. Бұл орайда А.Байтұрсынұлы қағидаттарын ұмытпауымыз керек. Ғалым: «Сөз өнері адам санасының үш негізіне тіреледі: 1) ақылға, 2) қиялға, 3) көңілге. Ақыл ісі – аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғыну, тану, ақылға салып ойлау, қиял ісі – меңзеу, яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бейнесіне ұқсату, бейнелеу, суреттеп ойлау; көңіл ісі – түю, талғау. Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түюін түйгенінше айтуға жарау. Мұның бәріне жұмсай білетін адамы табылса, тіл шама-қадарынша жарайды. Бірақ тілді жұмсай білетін адам табылуы қиын. Ойын ойлаған қалпында, қиялын меңзеген түрінде көңілдің түйгенін түйген күйінде тілмен айтып, басқаларға айтпай білдіруге көп шеберлік керек», – деп жазады [1, 343].

Тілдік сана – белгілі бір ұжымның қоғамдық өмірі мен мәдениетінде көрініс тапқан, психикалық сипаты мен тілінде айқындалатын ерекшелік болып табылады. Тілдік санада ұлттық-субъективті ғалам бейнесі қалыптасып, болмыс туралы жалпыхалықтық, стереотипті түсініктер көрініс табады. Яғни тілдік санада халықтың мәдени, тарихи, рухани тәжірибесі, ұлттық салт-дәстүрі көрініс тауып, тілдік ұжымның ұлттық ерекшелігі көрінеді. Күнделікті өмірде жинақталған, ұрпақтан ұрпаққа жеткізіліп отырған, білім қоры тілдік електен өтеді. Білімнің ең басты құрылымы тілде көрініс табады. Онда адамның танымы, қоршаған ортаның адамға әсері де көрініс табады. Тіл танымды бейнелеумен қатар ойды білдіру құралы болып табылады, сол себепті тілді зерттеу арқылы таным әрекетін де айқындауға болады.

Ақиқат болмысты танып-түсіну нәтижесінде жинақталған ақпарат тілде көрініс табады. Ғаламды сөзбен көрсету негізінен *субъективті сипатта*, себебі онда нақты бір адамның көзқарасы, дүниетанымы көрінеді. Ол атадан балаға берілетін категориялар жүйесі арқылы белгілі бір код құрап, дайын күйінде қабылданылып отырады. Когнитивті қызметінің нәтижесінде тіл адамның қоршаған

орта туралы әсерін жинақтаумен қатар халықтың зерттеушілік ойларын да жеткізіп, халықтың ұжымдық, этномәдени санасында қалыптасқан ғалам бейнесін сақтайды. Мысал ретінде *қабырға* сөзінің семантикалық дамуын алуға болады. *Қабырға* сөзінің әу бастағы мағынасы – «адамның, жануарлардың омыртқа жүйесіне бекіген сүйектер». Яғни, өкпе-бауыр, жүрек, бүйрек т.с.с. ағзамыздың жұмсақ мүшелерін қоршап тұратын сүйектер. Халықтың ұғымындағы *қабырға* сөзінің «қоршау» мағынасы *үйдің қабырғасы* деген қолданыста да сақталған. Сол сияқты геометрия термині ретінде («геометриялық фигуралардың қыры») қалыптасуына да осы мағына негіз болған. Семантикалық даму барысында *қабырға* сөзі «қорғаныш» мағынасына негіз болған: «қабырғаммен кеңесейін» деген қолданыста адам өзіне жаны ашитын, өзінің тілеуін тілейтін адаммен ғана кеңеседі. Оны жақтырмайтын, ұнатпайтын, жаны ашымайтын адаммен ақылдаспайды. Ендеше, бұл жерде де *қабырға* сөзінің «қорғаныш» мағынасы сақталған.

Әр халық өзіндік ғалам бейнесін түзеді, яғни, әр халықтың ғаламды сөзбен көрсетуі түрліше болады. Ғаламды сөзбен көрсету (А.Байтұрсынұлы термині) *әмбебап* әрі *ұлттық сипатта* болады. Тілде халықтың ұлттық ерекшелігі, қоғамдық орны, тарихы көрініс тауып, түрленеді. Сол себепті мәдениет пен тіл халықтың ділімен, дүниетанымымен тығыз байланысты. Белгілі бір этнотілдік қауымдастықтың мәдениеті, білімі мен тәжірибесі тілде көрініп, ділін қалыптастырады. Білім қоры тіл семантикасында көрініс тауып, белгілі бір тілдік ұжымның ұлттық, мәдени мәдени тәжірибесін көрсетеді. Сол себепті ғаламды сөзбен көрсетуде дүниетанымның ұлттық ерекшеліктері көрінеді. Ғаламды сөзбен көрсетуде лексиканың орны ерекше, тілдің сөздік қорында ұлттық дүниетаным көрініс табады.

Әрбір тіл халықтың дүниетанымын айқындап, ғалам бейнесін қалыптастыратын өзіндік жүйе түзеді. Белгілі бір халықтың ғалам бейнесі тілдің мазмұн межесінде көрініс табады. Ол барша мәдени стереотиптерге негіз болады. Оған талдау жасау арқылы ұлттық мәдениеттер бір-бірінен ерекшеленеді. Қазақ тіл білімінде лингвомәдениеттанымдық зерттеулердің көшін бастап келе жатқан ғалым З.Ахметжанованың еңбектерінде қазақ үшін өте маңызды саналатын «Адам» (ақыл, жүрек, қайрат), «Намыс», «Қанағат», «Туыстық», «Ағайын», «Дастарқан», «Қонақжайлық», «Домбыра», «Тіл/сөз», «Көңіл», «Бесік», «Ұрпақ» т.с.с. концептілер талдауға алынып, қазақтың лингвомәдениеттанымдық концептосферасының өзіндік ерекшеліктері жан-жақты талданған. Қазақтың концептілердің сөздіктегі берілуін, көркем әдебиеттегі, паремиологиялар мен тұрақты сөз тіркестерін түзудегі қолданысын сипаттап, сөйлеушілердің метатілдік санасындағы көрінісін, А.Байтұрсынұлының сөзімен айтқанда, ес ұғымындағы нәрсенің түйіс жағын жан-жақты талдай келе З.Ахметжанова қазақ үшін жоғарыда аталған концептілердің орны ерекше екенін ескертіп, оларды ұлттың рухани құндылығына жатқызады. Тілді халықтың ұлттық-мәдени құндылығы ретінде сипаттауға арналған ғалымның зерттеулерінде тілдің өзіне тән ерекшелігі, халықтың діліндегі, дүниетанымындағы ерекшеліктер айқындалған. Ұлттық рухани құндылықтарды өзге ұлт өкілдеріне түсіндіру мақсатымен ғалым талдауларын орыс тілінде жүргізіп, былай дейді: «Концепт *намыс* основывается на чувстве любви к родной земле, родному народу, это чувство не созерцательного, а активно – деятельностного характера. Человек своими действиями доказывает любовь к народу и земле. Концепт *намыс* основывается на понятиях любви и гордости, эти понятия, прививаемые с молоком матери, внушаемые ему с рождения и на протяжении всей жизни, постепенно переходят в разряд качества и начинает определять сущность человека, который ощущает себя прежде всего представителем нации, народа, социума. В рамках концепта *намыс* понятия народ, родина, соответствия критериям порядочности, уважения и т.д., наделяются высоким имиджем, любые вербальные либо невербальные действия, содержащие отрицательную оценку народа, родной земли, воспринимаются как личное оскорбление» [5]. Бұл орайда ғалымның «Намыс» концептіне қатысты тұжырымын ғана келтіріп отырмыз әрі оны түпнұсқа қалпында (орыс тілінде) беріп отырмыз. Ондағы мақсат – З.Ахметжанова еңбектерінде ұлттық концептілердің қалайша дәл, анық та айқын, дәлелді беріліп жүргенін көрсету.

Ғалым зерттеулері ғылыми дискурс ретінде арнайы зерттеуді қажет етеді. Себебі З.Ахметжанованың басқа зерттеушілерге ұқсамайтын өзіндік ұстанымдары, қағидаттары бар. Ж.Аймауытұлының прозалық шығармалары поэзиядай елітіп, оқырманын баурап әкететіні сияқты, З.Ахметжанованың күрделі де қиын, өзекті мәселелерге арналған зерттеулері терминдердің көптігімен немесе түсініксіздігімен адамды жалықтырып жібермейді. Әрине, ғылыми дискурс болғандықтан, күрделі мәселені зерттеу нысанына алғандықтан, көпшілік, әсіресе ғылымға жаңадан келіп жатқан жастар үшін, жалпы көпшілік үшін қиындық келтіретін, түсіне қоюға ауыр болатын атаулар, терминдер, әдіс-тәсілдер көп болатыны түсінікті. Алайда бұл орайда ғалым қолданып отырған атауларына түсініктеме беріп отырады. Мысалы: «Функция языка как общественного

явления одна – *коммуникативная*, которая может выступать в трех формах: как узконаправленная коммуникация (непосредственный диалог один на один, устный или письменный), как широконаправленная коммуникация (непосредственное общение одного человека с большой группой людей – урок, лекция, митинг, собрание), как массовая коммуникация (опосредованное общение человека с невидимой аудиторией через СМИ). Такие функции, как называние явлений (*номинативная*), как функция выражения мысли, (*экспрессивная*), как функция накопления в словесной и текстовой форме знаний и опыте человека (*аккумулятивная*), как познавательная, позволяющая людям знакомиться с помощью языка с результатами познания мира другими людьми (*когнитивная*) – все они являются проявлением свойств языка как системы знаков. Такие функции, как *эмотивная* (выражение чувств и переживаний человека в процессе его речи), *побудительная* (выражение воли, желания говорящего), *фатическая* (контактная – для установления и поддержания контакта с собеседником), *дейктическая* (указательная) и другие относятся к частным функциям языка, проявляющимся в отдельных конкретных ситуациях общения [6].

Немесе: «Концептуализация действительности осуществляется через обозначение, выражение и описание. Когда определенный фрагмент действительности является актуальным для конкретной лингвокультуры, он получает соответствующее *обозначение, номинацию*. Значимость, важность, актуальность концепта эксплицируется через реализацию концепта совокупностью языковых и неязыковых средств, которые косвенно или прямо иллюстрируют, уточняют и развивают его содержание. Таков параметр выражение концепта» [6] т.с.с.

Жалпы тіл біліміндегі ғалымдардың (З.Д.Попова, И.А.Стернин, В. Карасик) тұжырымдарын талдау барысында да ғалым оқушы үшін қиындық келтіретін атауларды, ұстанымдарды түрлі тәсілмен (жақша, сипаттама, курсив т.с.с.) түсіндіріп отырады. Яғни, ғалым адресант/адресат факторын негізге ала отырып, оқушысының аялық білімін де жан-жақты ескереді. Сол себепті ғылыми дискурс, коммуникативті лингвистика бағытындағы зерттеулер үшін ғалымның еңбектерін (жекелеген мақалаларынан бастап ғылыми монографияларына дейін) арнайы зерттеу нысанына алу қажет.

Мәдениет өнімі ретінде тіл мәдениеттің маңызды бөлігі, мәдени кодтарды қалыптастырушы фактор болып табылады. Тіл қоршаған орта туралы әсерді білдірумен қатар халықтың зерттеушілік, ізденістік ойларын да сақтайды, яғни тілде халықтың этномәдени, ұжымдық санасында қалыптасқан ғалам бейнесі көрініс табады.

Н.Уәли тіл мен мәдениеттің төмендегідей ортақ белгілерін көрсетеді:

- мәдениет те тіл сияқты, адамның дүниетанымын бейнелейтін сананың формасы болып табылады;

- мәдениет пен тіл өзара қарым-қатынаста (диалогте) болады; тілсіз мәдениет жоқ, мәдениетсіз тіл жоқ;

- мәдениет пен тілдің субъектісі – индивид, социум, жеке тұлға, қоғам;

- мәдениетке де, тілге де нормалық тән;

- тарихилық – мәдениет пен тілдің мәнді қасиеттерінің бірі [7, 50].

Ұлттық мәдениеттің семантикалық жүйесі, негізгі коды – этникалық тіл болып табылады. Тілдік этномәдени кеңістікке енетін нәрсенің бәрінің де атауы бар. Сол арқылы білім тасымалданады. Тілді зерттеу арқылы белгілі бір мәдениет өкілінің этнотілдік санасының ішкі элементін көріп, түсінуге болады. З.Ахметжанова қазақы таным-түсінікте әр санның өзіндік орны, мәні бар екенін айта келіп, *тоғызды (9)* былайша сипаттайды: «В казахском языке значение «верхний предел количества», «полноты» стало основой для множества обрядов, в которых предусмотрены подарки: родителям невесты во время сватовства, подарки особо дорогим приглашенным гостям, штраф, предусмотренный сводом степных законов, приз победителям конноспортивных соревнований, песенно-поэтических конкурсов и т.д. При этом подарки, штрафы, призы полагалось выплачивать, дарить, преподносить в количестве девяти единиц. Отсюда множество этнографических фразеосочетаний с компонентом *тоғыз тоғыз беру, тоғыздың бас жақсысы, тоғыз айыбы, жанды тоғыз* (сюда входили верблюд, кобыла, корова с теленком, овца с ягненком и др.), *жансыз тоғыз* (сюда входили слиток серебра, ковер, шуба и т.д.), *тоғыз тарту* (побежденный в особом виде айтыса (каюм-айтыс) преподносит победителю подарок в виде серебряного браслета либо серебряной монеты, завязанной в уголок шелкового платка).

В нескольких фразеологизмах число *тоғыз* привносит значение «много» и «несколько» *тоғыз көзді кіреуке* (доспехи, обшитые металлическими бляшками), *тоғыз жолдың торабы* (перекресток, где сходятся несколько дорог), *тоғыз саққа жүгіртті* (высказывать самые разные предположения),

тоғыз қатынның толғағы қатар келді (одновременно заниматься решением нескольких проблем) [5, 87-88].

Қазақ тілін жаңадан үйреніп жүрген немесе қазақ тұрмысымен етене таныс емес тыңдарман не оқырман бұл сөздің мағынасын да, оның мәдени коннотациясын да түсіне алмайды. Оны түсінуі үшін атадан балаға жеткізілетін этномәдени ақпаратты білуі керек. Ол санада шифр, код түрінде көрініс табады. Сол арқылы этнотілдік санада тілдік мәндерде кодталған ғалам бейнесі көрінеді. Президентіміз Нұрсұлтан Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында: «Әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодынды сақтай білу», – деген болатын.

«Ғаламды сөзбен көрсету» дегеніміз – осы тілде сөйлейтін халықтың ұжымдық шығармашылығы. Әрбір жаңа ұрпақ (буын) ана тілін меңгерумен қатар ұлттық сипат, дүниетаным көрініс тапқан мәдениет кешенін де қабылдайды. Тіл – адамдардың қарым-қатынас құралы ғана емес, әр ұлттың ұлттық болмысын, дүниетанымын, ойлау жүйесін сипаттайтын жалпыадамзаттық құндылық. Ақиқат дүниені тану үдерісінде дүниетанымдық білімдер арқылы жалпыадамзаттық сана қалыптасады. Бұл жалпыадамзаттық сана әлемдегі барлық халыққа ортақ болса, адамзаттың бір-бірінен ұлт ретінде ерекшеленуі ұлттық сананы қалыптастырады. Демек, тілден жалпыадамзаттық құндылықтармен бірге ұлттық дүниетанымдық ерекшеліктер де көрініс тауып отырады. Тіл ғалам мен мәдениетті бейнелеумен қатар сөйлеушіні қалыптастырады, оның салт-дәстүрін, дүниетанымын, ділін, ұлттық сипатын, идеологиясын айқындайды. Әр халық мәдени, тарихи даму барысында қоршаған ортамен тығыз байланыста әлем туралы білімін жинақтап, сақтайды, вербалды сана, ерекше мәдени код түрінде тіл арқылы ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отырады. Жастардың үлкендердің сөзін түсіне алмауы немесе ақын-жазушылардың шығармаларын түсіне алмауы этномәдени кодты игере алмау салдарынан туындайды. Осыған байланысты З.Қ.Ахметжанова: «Қазақ тілінің концептуалды жүйесін білмегендіктен, жастар қазақ халқының салт-дәстүрін ескіліктің сарқыншағы ретінде қабылдап, теріс бағалайды. Жалпыадамзаттық, әлемдік мәдениеттің бөлшегі болып табылатын ұлттық мәдениеттің терең, философиялық мәнін жас буын өкілдері түсіне алмай жүр», – деп жазады [31, 175].

Тілдік таңба – этнотілдік сананың көрсеткіші болып табылады, мәндер жүйесі этномәдениет жүйесін айқындайды. *Тіл – мәдениет – этнос* мәселесінде этномәдени сананың орны ерекше. Этномәдени сана – белгілі бір қоғам үшін әлеуметтік мәні ерекше болатын білімдер жиынтығы, ол тіл арқылы көрініс тауып, сақталып отырады. Себебі тіл, мәдениет, этнос өзара тығыз байланысты. Тіл – мәдениеттің құралы, құраушы бөліктерінің бірі болумен қатар белгілі бір тілдік ортада дамиды этникалық тұлғаның өзегін құрайды. Әрбір сөйлеуші мәдениетті жеткізуші болып табылады, тілдік таңбалар мәдениет таңбасы ретінде де қолданылып, ұлттық мәдениеттің ерекшелігін білдіреді. Мәселен, қазақта алыс жолға шыққан адамның қайда бара жатқанын сұрамайды: *Жол болсын! Әлей болсын!* деп амандасады.

Әр адам белгілі бір ұлттың өкілі болғандықтан, ұлттық дәстүр, тіл, тарихы, әдебиеті бөлек болады. Әр тіл дүниені өзінше бейнелейді. Адам болмысты тілі арқылы таниды. Ж.Манкеева тіл арқылы берілетін ойдың ар жағында сол тілде сөйлеушінің танымы, мәдениеті, психологиясы, өмір тәжірибесі т.б. рухани-прагматикалық жүйесі жататынын айта келіп: «...Тіл қызметін сол тілде сөйлеушінің жан-жақты қызметі мен болмысынан тыс қарау мүмкін емес. Ал ол қызмет тілдің ұжымдағы коммуникативтік қызметімен ғана шектелмейді. Себебі сол ұжымды ұйыстырушы, тұтастырушы, біріктіруші және жаңа ұрпаққа ұластырушы да – тіл қызметі. Яғни тілдік ұжымда тіл коммуникативті-прагматикалық қызметпен қатар танымдық, құжаттық (кумулятивтік) т.б. қызметтер де атқарады. Мемлекеттік мәртебеге ие тілде бұл қызметтер ерекше сипатта көрініс табуы тиіс. Олай болса, қазақ тілінің жан-жақты қоғамдық, әлеуметтік қызметін негіздейтін, дәлелдейтін, айқындайтын, жаңғыртатын, жандандыратын арқауын анықтауды мақсат ететін жаңаша сипаттағы антропологистикалық бағыт қазақ тіл білімінде де өріс алуы – қоғамдық қажеттілік», – дейді [9, 86].

Когнитивті қызметінің нәтижесінде тіл адамның қоршаған орта туралы әсерін жинақтаумен қатар халықтың зерттеушілік ойларын да жеткізіп, халықтың ұжымдық, этномәдени санасында қалыптасқан ғалам бейнесін сақтайды. Тілдік семантика – халықтың ғаламды танып-түйсіну тәсілі және болмыс туралы білімнің кодталу жолы болып табылады, сол арқылы ғалам сөзбен көрсетіледі.

Ғаламды сөзбен көрсетуде белгілі бір тілдік қауымдастыққа тән түсініктер мен білімдер кешені тілде көрініс тауып, сақталады. Ғаламды сөзбен көрсету бірқатар өзгерістерге түскенімен, тұрақты сипатта болады, яғни әлем туралы білім белгілі бір құрылымға ие болып, ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырады, сөйлеушілердің тілдік санасы, ойлау жүйесі дәстүрлі түрде қалыптасқан категориялармен

беріліп, сақталып отырады. Ғаламды сөзбен көрсету – халықтың болмыс туралы, тілдік таңбалар мен мәндерде көрініс тапқан түсініктер жиынтығы, ғалам туралы ақпараттың, сөздердің жүйелі мәндерінде белгілі бір тәртіпке келтірілген көрінісі.

Сонымен, тіл мәдениет бөлшегі ретінде адамдардың тәжірибесіне негізделеді. Тілді меңгеру арқылы сөйлеуші сол тілде сөйлеп, сол мәдениетке тән дүниетанымды қабылдайды. Тіл мәдениет пен таным үшін белсенді қызмет атқарады. Тілдік таңба тілдік сананың берілу тәсілі болып табылады, сол арқылы халықтың тарихи, мәдениет тәжірибесі көрінеді. Адамның дүниені тануы арқылы жинақтаған білімі тілдік семантикада көрініс тауып, ғалам сөзбен көрсетіледі. Тілдік таңба семантикасын зерттеу тілдік (морфологиялық) репрезентацияны айқындауға мүмкіндік береді. Бұл халықтың рухын танып, этнос концептосферасына енуге, белгілі бір тарихи кезеңде халық үшін ненің маңызды, ал қай нәрсенің назардан тыс қалғанын анықтауға жол ашады. Белгілі бір кезеңде тілде көрініс тапқан болмыс туралы түсініктерді зерттеу халықтың ойлау жүйесін айқындап, ғалам бейнесін қалпына келтіруге мүмкіндік береді.

З.Ахметжанованың зерттеулері ғылыми дискурс ретінде арнайы зерттеуді қажет етеді. Ғалымның еңбектерінен лингвомәдениеттаным, когнитивті лингвистика, коммуникативті лингвистика, функционалды лингвистика, салғастырмалы тіл білімі т.с.с. көптеген салаларға қатысты ғылыми тұжырымдарды түсініп, пайымдаумен қатар зерттеуші ретінде тілді қолданудағы ұстанымдарын, қандай да бір ғылыми тұжырымды негіздеудегі әдіс-тәсілдерін, коммуникативті грамматика ұстанымдарын қаншалық шебер пайдалана білгенін, пресуппозиция, адресаттың аялық білімін ескеруін т.б. байқауға болады. Сол себепті З.Ахметжанова еңбектеріндегі пайымдаманың бастан-аяқ берілуі, зерттеу нысанына алынған концептілер т.с.с. жан-жақты зерттелуі қажет. Бұл бағыттағы ізденістер тіл білімінің даму деңгейі, ғылыми дискурстың өзіндік ерекшелігі, авторлық позиция, автор бейнесі (осы уақытқа дейін көбірек сөз болып келе жатқан көркем шығарманың авторы емес, ғылыми еңбектің авторы ретінде) туралы да жан-жақты мағлұмат берері анық. Ғалым еңбектері, ұстанымдары кейінгі буын зерттеушілер үшін де үлгі болар еді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, 2013.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.
3. Қайдар Ә. Этнолингвистика // Білім және еңбек. – 1985. – №10. – Б.18-26.
4. Балақаев М. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2008. – 592 б.
5. Ахметжанова З.К., Оналбаева А.Т., Умирзакова З.А. Культура в зеркале языка. Монография. – Алматы: Елтаным, 2014. - 480 с.
6. Ахметжанова З.К. Язык в социальном, культурном и коммуникативном аспекте. - Алматы: Елтаным, 2014. - 564 с.
7. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. докт... дис.: 10.02.02. – Алматы, 2007. – 329 б.
8. Ахметжанова З.К. Ядерные концепты казахской культуры как основа казахской языковой картины мира // «Этнос және тіл» атты халықаралық конференция материалдары. - Алматы, 2009. – 175-179-с.
9. Манкеева Ж. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы, 2010. – 382 б.

В статье рассматриваются концепты, интегрирующие отдельные положения лингвокультурологии, в котором проявляются ментальные особенности нации на основе научных трудов доктора филологических наук, профессора З.К.Ахметжановой. Концепты рассматриваются не только как категория языка, но и как элемент культуры.

The article deals with concepts integrating separate provisions of linguoculturology, in which the mental features of a nation are manifested on the basis of scientific works of the Doctor of Philology, Professor ZK Akhmetzhanova. Concepts are considered not only as a category of language, but also as an element of culture

ЦЕННОСТНЫЕ ОРИЕНТИРЫ ЯЗЫКА МОЛОДЕЖИ (НА МАТЕРИАЛЕ SMS-ПЕРЕПИСКИ)

Ценностные ориентиры задают общее направление интересам и устремлениям личности, выражают индивидуальные предпочтения, цели и мотивы, готовность к реализации собственного видения жизни.

Ключевые слова: ценностные ориентиры, sms-переписка, молодежный язык, текст.

Ценностные ориентации – важнейшие элементы внутренней структуры личности, закрепленные жизненным опытом индивида, всей совокупностью его переживаний и отграничивающие значимое, существенное для данного человека от незначимого, несущественного, отражение в сознании человека ценностей, признаваемых им в качестве стратегических жизненных целей и общих мировоззренческих ориентиров [1]. Ценностные ориентиры задают общее направление интересам и устремлениям личности, выражают индивидуальные предпочтения, цели и мотивы, готовность к реализации собственного видения жизни.

Ценностные ориентации молодежи отражают актуальные ценности определенного общества, которые связаны непосредственно с перспективным развитием его общего экономического и культурного уровня. Поэтому сейчас большое внимание уделяется системе ценностей современной молодежи, поскольку именно она является чутким индикатором происходящих перемен и определяет потенциал развития общества.

Молодёжь представляет собой особую социально-возрастную группу, находящуюся в стадии становления и развития, стоящую перед выбором профессионального и жизненного пути. Именно в юности вырабатываются ценностные ориентации (научно-теоретические, философские, нравственные, эстетические), в которых выявляется самая сущность человека; складывается мировоззрение как система обобщенных представлений о мире в целом, о других людях, самом себе и готовность руководствоваться им в деятельности; формируется осознанное, обобщенное, итоговое отношение к жизни, позволяющее выйти на проблему смысла человеческой жизни [2].

На ценностные ориентации современного молодого человека оказывают сильное влияние информационно-технологические достижения: мобильная телефонная связь, электронная почта, глобальная информационно-коммуникативная сеть Интернет.

Электронные средства коммуникации занимают значительное место в современном информационном пространстве. Одной из форм электронного общения является SMS-переписка пользователей сотовой связи. SMS (аббревиатура от англ. Short Message Service – служба коротких сообщений) – сервис передачи и получения коротких текстовых сообщений, который позволяет абонентам сотовой связи обмениваться текстовой информацией.

Феномен языка SMS возник благодаря совпадению таких тенденций, как распространение и доступность интернета и мобильной связи; стремление человека к мобильности, увлечение новыми коммуникационными технологиями; рационализация языка за счет экономии речевых средств и времени.

Массовое распространение и динамичное развитие явления SMS определяют актуальность данной информационной сферы. Тем более, что в текстах сообщений проявляется весь комплекс индивидуальных черт личности: возраст, пол, национальность, образование, характер, система его ценностей.

Цель статьи – выявление и описание языковых особенностей SMS-переписки, отражающих ценностные ориентиры молодежи.

Современные исследователи установили, что по способу набора SMS можно определить профессию человека (<http://korrespondent.net>). Так, представители разных профессий условно подразделяются на четыре условные группы. Первая группа - представители творческих профессий (актеры, дизайнеры, рекламные агенты) используют самые модные текстовые аббревиатуры, картинки и специальные графические значки (смайлики), чередуют прописные и строчные буквы, выдумывают свои заставки.

Вторая группа – преподаватели, офисные служащие, работники службы спасения используют прописные и строчные буквы, правильно ставят знаки препинания, предпочитают официально-деловой стиль и, как правило, не знают о предназначении аббревиатуры и смайликов.

Третья группа – военные, адвокаты, торговые представители используют только прописные буквы, не пользуются сокращениями и смайликами, поэтому отправляют короткие сообщения, но при этом получают всю необходимую для себя информацию.

Четвертая группа – няни, ассистенты часто используют только строчные буквы, дополняют текст смайликами, любят заседать в чатах и нередко проводят за своим телефоном по несколько часов. Безусловно, приведенные характеристики несколько упрощены и схематизированы, но с некоторыми из них можно согласиться.

Тексты SMS вписываются в современную социальную и культурную ситуацию, характерными чертами которой являются жаргонизация литературного словаря, расшатывание норм языка, снижение общей и речевой культуры. Мобильная связь и своеобразный SMS-язык проникает в самые разные области нашей жизни, оказывая влияние на культуру в целом. Некоторые аспекты этого влияния можно считать положительными, а другие вызывают тревогу у общественности.

Язык SMS активно используется подростками, у которых языковая культура окончательно не сформирована. Поэтому педагоги во многих странах озабочены тем, что молодые люди, практикующие новый способ самовыражения через SMS-язык, в будущем станут неграмотными специалистами.

В противовес этому, составители Оксфордского словаря английского языка решили включить слова языка SMS в свою лексическую базу (OxfordModernEnglishDictionary, 2005). Редакторы словаря считают, что этот новый подвид английского языка уже настолько устоялся и получил такое широкое распространение, что необходимо его узаконить.

Вместе с тем, согласно исследованиям психологов, происходит формирование условной «SMS-зависимости», которая начинает появляться, если человек отправляет более пяти сообщений в день. Это свидетельствует о боязни прямых контактов с людьми, без которых невозможно общение. Но в то же время существует другое мнение, что увлечение SMS – это творческое проявление натуры молодых людей, новый способ самовыражения, удобное средство для реализации естественной потребности в общении. Тем более, что сфера применения таких сообщений весьма широка:

- вопрос о местонахождении (*сабактасындарма?; Ты где сейчас находишься?*);
- осведомление (*кандай сабак болып жатыр?; Ты пойдешь сегодня в кино?*);
- уведомление об опоздании (*Қыздар мен келе жатырмын. Кешігем; Yazabiladomaklu4i, poetomiuorozdau. Podozhdimena*);
- напоминание (*Сағат 20.00де Тюздин алдында келип турасыздар гой; Ne zabudkupitxleba. Mama*);
- предупреждение (*ертен дене шынықтыру болмайды; В центре пробки*);
- поздравление (*Prazdravlau z dnetmro*denia. *elaubastia.*);
- сообщение делового содержания (*Надо заплатить за ремонт автомобиля*); и другие.

Самые активные пользователи электронных средств коммуникации – это подростки и молодежь в возрасте от 15 до 25 лет. Они являются основными потребителями SMS-услуг, так как это надежно, удобно и современно. В связи с этим, для изучения особенностей SMS-переписки казахстанских школьников был проведен анкетный опрос среди учащихся 8-11 классов средней школы, в котором приняло участие 89 респондентов в возрасте от 13 до 18 лет. В составе участников представители разных национальностей: 75 казахов, 7 русских, 3 курда, 2 татар, 1 немец и 1 азербайджанец. Из опрошенных 45 респондентов мужского, а 44 – женского пола. Судя по ответам, часто (более 3 раз в день) используют SMS-сообщения 26 человек, причем большая часть из них мужского пола. 23 человека не используют SMS.

Основные признаки SMS как жанра: краткость, сиюминутность, частный характер содержания, сильная зависимость от средства передачи информации – мобильного телефона, разрешающего лишь небольшой объем сообщения и располагающего ограниченным набором клавиш (причем порой только с латиницей), на каждой из которых не одна, а несколько букв. Эти черты влияют на языковой облик SMS в целом.

В ходе анализа языка SMS как новой формы речевой коммуникации были выявлены такие характерные черты, как графические особенности, компрессия текста, фонетический принцип письма и своеобразная лексика. В соответствии с целью настоящей статьи в центре нашего внимания будут указанные лингвистические закономерности, которые в наибольшей степени выражают индивидуальный стиль, предпочтения и ценностные ориентиры составителей SMS.

- **Графические особенности SMS-сообщений.**

В казахском и русском языках разнообразие форм записи SMS-сообщений достигается за счет использования кириллических и латинских букв. Так, 34 участника нашего анкетного опроса при написании SMS пользуются русским, 21 – английским, 11 – казахским, 10 – русским и английским, а 2 человека – одновременно казахским, русским и английским алфавитами. Использование казахского алфавита стало доступным в связи с развитием программного и технического оснащения современных моделей сотовых аппаратов.

В полной мере графические особенности SMS раскрываются в текстах, написанных латиницей. В латинском варианте записи казахского и русского текста пользователь SMS по своему усмотрению комбинирует два основных типа записи: транслитерацию и уподобление знаков.

1. Транслитерация – написание казахского или русского текста латинскими буквами: *Salemjanim!; ertenkeshki 4 kedeinyakitimbar; Nastroeniavesennegotebe, bezoblachnogonebanadgolovoiIyliboksolnechnixioslepitelnix! Yra!*

Первоначально это было обусловлено отсутствием поддержки кириллицы и других национальных алфавитов телефонными аппаратами, а с распространением русифицированных телефонов – привычкой. Помимо этого, на латинице можно писать более длинные SMS (160 символов вместо 70 на кириллице).

2. Уподобление – применение сходных по форме знаков латинского алфавита, цифр и дополнительных знаков вместо букв казахского и русского языка. Наиболее показательными в этом отношении являются латинские и кириллические соответствия буквам казахского языка:

ә-а (*салем – salem*), **ә-э** (*бәрі – bəri*);

і-и (*не істеп жатырсың - ne istep zhatyrsyn*), **і-и** (*сені – seni*), **і-ы** (*бір – byr*), **і** - цифра 1 (*қайда жүрсің – кайда журсін*);

ң-п (*не жаңалық – ne janalyk*), **н-ng** (*менің – mening*), **нв** в сочетании с запятой (*не істейсің – не істейсін*);

ғ-f (*ғашық – fashyk*), **ғ-g** (*маған звондашы – magan zvandashy*), **ғ-г** (*бос болганда – bos bolganда*);

ү/ұ-и (*күтем – kutem*), **ү/ұ-у** (*құттықтаймын – кутыктаймын*);

қ-к (*қалайсың – kalaysin*), **қ-h** (*қал қалай -hal halay*), **қ-q** (*қашан – qashan*), **қ-к** (*бақыт – бакыт*),

қ-кв в сочетании с запятой (*оқуда – ок,уда*);

ө-о (*өмір – омир*).

В представленных примерах наблюдается как фонетическое, так и графическое сходство. Так, некоторые участники опроса используют латинскую букву **w** в качестве замены буквам **ш** и **щ** (**w'**): *Қосымша сағат қаниада болады? - Kosymwa sagat kanwada bolady?; Алла шипа берсін - Alla wira bersin; Что делаешь? -Wo delaew'?*

Тексты сообщений могут включать цифры и не относящиеся к языку знаки на месте отдельных букв или звуков. При этом использование определенных заменяющих элементов служит приметой авторского стиля.

Для передачи фонемного состава слов и морфем используются цифры 3, 4, 5, 6, 7, 9, 100: *вну3* (внутри), *Земля* (земля), *с4астье* (счастье), *о5* (опять), *5ница* (пятница), *bude6* (будешь), *7я* (семья), *зан9т* (занят), *100лица* (столица), а также другие знаки и символы, имеющиеся на клавиатуре: # или * используются вместо **ж** (**#аным**, ***ена**), + - вместо **х** (**O+**), ' – вместо мягкого или твердого знака (*pod'ezd, otpravitel'*). Например, *Tde? В бколе?F 4то?DaBaivsTreTumcR.R о4 sosky4.Rto#e. Ok/3BoHu(Тыгде?В школе, а что? Давай встретимся! Я очень соскучился. Я тоже. Ок. Звони)*. В приведенном примере виден не только прием транслитерации, но и использование графического образа буквы: **D–Д**, **R–Я**, **#-ж**. Наряду с этим, в рассмотренных формах записи проявляются элементы языковой игры и творческого эксперимента.

3. Принцип экономии усилий при наборе текста через клавиатуру телефона обуславливает использование знаков одного регистра, то есть написание всего текста только прописными (заглавными) или строчными буквами. Кроме того, написание SMS заглавными буквами часто выполняет функцию дополнительного привлечения внимания, являясь аналогом повышенного тона или даже крика при межличностном общении: *ПИШИТЕ МНЕ; приеду ПОЗДНО; SENKAIDASYN?;* смены интонации: *АААаа*. При неформальном стиле отношений весь текст подаётся строчными: *менде жоқ қыздарға айтайын; вот и хорошо! отдыхай*.

4. Важным графическим средством является использование в SMS-сообщениях «смайликов»-схематических картинок, составленных из знаков препинания, букв и цифр, передающих настроение. Эти графические знаки выполняют функцию передачи эмоций в условиях виртуального общения, а также придают общению неформальный характер. Наряду с этим смайлики служат знаком препинания: *Dobroe utro, truba zovet! :-); Ladno, svidimsya na uroke! Всexlove! 4току :*)*; *Спасибо за*

поздравление :); А письмо вчера написал, но отправить не получилось :(Смайлик, сильно растягивающийся в тексте, выражает высшую степень радости или грусти: *tatarapakalai? Mendezhaksy=)))))))))*.

Еще одним средством передачи эмоций в письменном общении является многократное повторение букв: *Ja bezbozhno tormozhu-zhu-zhu...; mende telefon istemeidy sosyn zvandamai zhatyrmyn ufffff*. Повышенная степень сопутствующей сообщению эмоции также передается количеством знаков препинания: *Ты где???*; *Jazabolelvshkolunepridu!!!!*

Таким образом, используемые в текстах SMS графические средства помогают имитировать процесс живой устной речи. Эта особенность текстовых сообщений приводит к созданию «универсальной письменности» для свободного неформального и эмоционального общения с элементами языковой игры. Кроме того, особенности графического оформления текстовых сообщений SMS выявляют установку молодых людей в общении и самовыражении на творчество, оригинальность, позитивное восприятие и уверенность в себе. В ценностных ориентациях молодежи возрастает значимость индивидуальности, самобытности личности.

• **Компрессия текста в SMS.**

Стремление вместить больше информации в ограниченный объем SMS-сообщения приводит к сжатию (компрессии) текста.

Компрессия может происходить за счет разных языковых средств:

1. Аббревиатуры – слова, образованные сокращением словосочетания и читаемые по алфавитному названию начальных букв или по начальным звукам слов, входящих в него: *ди (дене шынықтыру)*; *ДУ (Доброе утро)*; *КМК (Как мне кажется)*; *ОК (хорошо)*; *МЧ (молодой человек)*. Характерной чертой индивидуального стиля становятся англоязычные аббревиатуры: *thx (thanks)*; *ATM (AtTheMoment)*; *B (Bye)*.

2. Сокращения и усечения – слова, образованные сокращением слова до его фонетического варианта, с использованием букв, цифр за минимальное количество нажатий клавиатуры. При этом наблюдается фонетический принцип письма, неполное произношение и вариативность: *не хбр (не хабар)*; *нест, нстп жтсн, нестеватсын (не істен жатырсын)*; *Не болд (Не болды)*; *bugn (бүгін)*; *келе алмайм (келе алмаймын)*; *щя, щяс (сейчас)*; *че, шо (что)*; *Я тя лю (Я тебя люблю)*; *Ладн (Ладно)*; *сёдня, сёня (сегодня)*; *Хочю пообщаца (Хочу пообщаться)*.

3. Сокращение объема текста достигается за счет отсутствия пробелов, знаков препинания и нарушения правописания: *үйдесізбе (үйдесіз бе)*, *кинен (кейіннен)*, *мыца (мыться)*, *изза (из-за)*, *медлений (медленный)*. Для обозначения границ слов могут использоваться прописные буквы: *ПриветУжасноЗаТобойСоскучилась*. При этом орфография часто нарушается из-за высокой скорости набора, нежелания править текст, сознательного поиска путей сжатия, иногда и из-за незнания правил правописания.

4. Под влиянием закона экономии языковых средств и времени предпочтение отдается более коротким словам (часто иностранным эквивалентам): *тут, сеть, net, shop* короче, чем *здесь, интернет и магазин*.

5. Преобладание эллиптических предложений, усеченных конструкций. Общение через SMS напоминает диалоги, состоящие из нескольких неполных предложений. Пропущенные смысловые части предложения восполняются из контекста общения, темы переписки: *Үйге химиядан не берді? Көмірсутек!!!; Мне на частнике или на метро?*

Итак, компрессия текста SMS обеспечивает мобильность и емкость переписки, а фонетический принцип орфографии создает эффект разговорности и неформального общения. Ценным для молодых людей является свобода от ограничивающих правил и рамок иногда даже в ущерб смыслу сообщений, независимость от коллективного мнения, прагматизм и практицизм.

• **Лексика SMS-сообщений.**

Неформальное и камерное общение обуславливают характер лексики SMS: использование слов разговорного стиля, просторечий, жаргонизмов, преобладание неологизмов и необычных сокращений.

На содержание и структуру SMS-языка оказывает влияние общение в интернете, в котором ведущую роль играет английский язык. Особое место в интернет-переписке и в SMS-сообщениях занимает аббревиация. Данный способ словообразования является продуктивным и эффективным – вместо длинных фраз и предложений используются аббревиатуры и акронимы:

1) неологизмы, образованные путем сокращения отдельных слов: *GF – girlfriend* (девушка), *Admin – administrator* (администратор), *Plz – please* (пожалуйста), *PPL – people* (люди); *спс – спасибо*, *ДР – день рождения*;

2) аббревиация (акронимы) словосочетаний, устойчивых выражений или предложений: *AFAIK* – *asfarasIknow* (насколько я знаю), *FTF* – *facetoface* (лицом к лицу), *ИМНО* – *inmyhumbleopinion* (по моему скромному мнению), *JK* – *justkidding* (шучу), *OMG* – *oh, myGod* (О, Боже);

3) неологизмы, образованные заменой отдельных морфем или слогов сходными по звучанию цифрами или буквами: *B4* – *before* (до), *2morro* – *tomorrow* (завтра), *4GM* – *Forgiveme* (прости меня), *CU* – *Seeyou* (увидимся), *U* – *you* (ты), *Y* – *why* (почему).

Жаргон как экспрессивно насыщенный вариант языка характерен для SMS-переписки, поскольку такое общениепредставляет собой запись устных текстов с повышенной эмоциональностью содержания. К основным видам жаргонов, использованных в SMS-сообщениях, относятся молодежный жаргон, жаргон абонентов сотовой связи, интернета и компьютерный сленг.

В современном казахском языке выделяют молодежный жаргон, или сленг (от англ. *slang* – слова и выражения, употребляемые людьми определенных профессий или возрастных групп): *прикинь* – представь себе, *гоблин* – патрульный, *мажор* – обеспеченный человек, *спортик* – спортсмен, *жесть* – сильная эмоция, *няшино* – мило, хорошо, приятно, красиво, *домашка* – домашняя работа и др.

Данную лексику можно условно разделить на несколько групп:

1) Слова, заимствованные из русского языка, потерявшие первоначальное значение: *тема* – класс, прекрасно; *типа өзініе* – кривляка; *гонщик* – обманщик; *тормоз* – глупый, непонятливый человек;

2) Смешанные словосочетания, в котором одно из слов заимствовано из русского языка: *тупить етпейі* – не будь глупым; *маяк таста* – маякни, позвони; *грузить етпейі* – не грузи;

3) Слова, заимствованные из английского языка в их прямом смысле: *супер, ок, ноу проблем* – нет проблем, *лавэ* – деньги;

4) Слова казахского языка, используемые в переносном смысле: *жынды* – здорово, *кумашы* – не гони, *мал* – некультурный, невоспитанный человек, *сайрама* – не обманывай, *сындыру* – уговорить, уломать;

5) Слова казахского языка, измененные с помощью иноязычных суффиксов: *рахатизм* – прелесть, красота; *агашика* – старший по возрасту мужчина, *по-казахбайски* – как попало.

Итак, значительно количество сокращений, жаргонных слов, частичный или полный отказ от знаков препинания и заглавных букв связаны, с одной стороны, с ограниченным размером SMS-сообщения, а с другой стороны, эти признаки являются выражением неформального стиля коммуникации, когда быстрая реакция в диалоге важнее, чем тщательное обдумывание формулировки. Стиль написания SMS-сообщений не означает, что автор не умеет писать по-другому, он используется намеренно для выполнения соответствующей коммуникативной задачи в условиях с определенными техническими ограничениями.

Язык SMS-сообщений – активно развивающаяся и приспособляющаяся к условиям новой коммуникативной среды динамическая система. Являясь популярным инструментом общения, он служит своеобразным источником пополнения лексики языка. Поэтому, несмотря на противоречивость точек зрения, SMS-язык – часть массовой культуры и требует теоретического осмысления со стороны и психологов, и филологов для того, чтобы уменьшить его негативное влияние на традиционный язык и формирование личности подростка.

В виртуальной реальности не имеют значения способы определения социального статуса по внешнему виду, возрасту, полу. Следует отметить два значимых процесса в ходе эволюции вербальной составляющей нового типа коммуникации: использование сленга, выработанного пользователями Интернета, который постепенно переходит в общеупотребительную лексику; возрождение эпистолярного жанра в виде электронной переписки который имеет свою языковую специфику.

Появление технологии SMS-сообщений внесло свои изменения в язык текстового общения, так как из-за ограничений по длине требовало максимальной компактности. SMS-язык имел большое влияние на язык онлайн общения в Интернете, особенно в чатах, где скорость диалога иногда так высока, что собеседникам приходится прибегать к различным способам экономии языковых средств. Анализ примеров позволяет сделать вывод о том, что язык Интернет-коммуникации в чате использует приемы языка SMS-сообщений, значительная часть которого относится к молодежному жаргону.

Язык онлайн-общения в Интернете сформировался в значительной степени на основе языка SMS-сообщений. Практика использования визуальных и звуковых семантических свойств букв и цифр и использование специальных графических знаков (смайлов) первоначально сложилась в SMS-

общении в связи с техническими ограничениями на объем сообщения и экономией средств. В онлайн-общении в Интернете эта практика, развитая и освоенная общей для SMS-общения и Интернет-общения базовой социально-возрастной группой пользователей оказалась востребована, потому что позволила решить другую задачу – существенного ускорения письменного общения (до скорости устного общения). Основные особенности Интернет-коммуникации в чате во многом совпадают с особенностями SMS-общения, однако несут несколько иную смысловую нагрузку: подчеркивание разговорности, ускорение темпа речи, языковая игра.

По своей сути, типичный текст SMS является «устно-разговорным» текстом. Сохраняется невразумительность, нелогичность, обилие ошибок разного рода, повторения, беспорядочность, даже паузы и некоммуникативные звуки. Но важное отличие SMS от дословно переданного устно-разговорного текста заключается в том, что он остается авторским текстом с индивидуальными графическими и речевыми особенностями. Как видим, коммуникация в электронной переписке отличается многообразием, высокой динамичностью, эмоциональной насыщенностью, внутренними противоречиями.

Язык SMS-сообщений и переписки в глобальной сети представляет собой уникальное явление, которое, с одной стороны, сохраняет лексико-семантическую структуру языка, а с другой – вносит значительные изменения в ее отдельные элементы, такие как лексический состав, грамматическая структура, синтаксис.

SMS-коммуникация соединяет в себе черты устной речи, включая интонацию, эмоции, мимику, и письменной речи. SMS-общение можно рассматривать, с одной стороны, как вариант разговорной речи, в котором допускаются нелитературная лексика и эмоциональная окраска, с другой – как обмен короткими письменными сообщениями. Целью участников такого рода коммуникации является передача максимума информации при помощи минимальных языковых средств.

При этом интернет формирует особую среду развития неологизмов, которые представляют собой не только компьютерную терминологию, связанную с интернетом, но и сленговые формы языка, образуемые в процессе общения пользователей Сети. Если раньше общение в интернете предназначалось для деловых целей двух или нескольких человек, то сейчас общение в Сети приобрело массовый характер, объединяя людей по интересам, способствуя формированию межличностных отношений. Итак, современные пользователи сети Интернет в настоящее время сталкиваются с тем, что благодаря новым условиям общения, экономии времени и средств, письменный язык постепенно становится более спонтанным и уже является необходимой частью современной коммуникации. По сути, многие из них можно отнести к SMS-текстам, если сам термин рассматривать более широко, не ограничиваясь сферой только мобильной связи.

Впрочем, SMS-тексты в том виде, в котором мы их знаем сегодня, это явление уходящее. В прошлом остаются многие важные технические ограничения, во многом обусловившие вид современного SMS-текста. Но вместе с тем сегодня в форме SMS-сообщений воплотилось стремление к имитации устно-разговорного текста. Большинство активных пользователей подобного сервиса молодые люди. Для них становится важным имитировать устно-разговорный текст, пытаться передать такие детали, которые возможны только в устной речи. При этом форма и содержание такого текста отражают личные предпочтения и интересы автора.

Таким образом, распространение компьютеров, объединенных в глобальную сеть, появление сотовых телефонов, допускающих не только мобильную телефонную связь, но и передачу SMS-сообщений привели к появлению новой формы речи – письменной формы устной речи. Эта форма речи проявляется себя в чатах, форумах, онлайн конференциях, гостевых книгах, переписке по электронной почте и, естественно, в SMS-сообщениях. В целом, язык современной электронной коммуникации представляет собой отдельную форму общения наряду с устной и письменной речью и требует проведения более глубоких исследований.

Анализ SMS-переписки как особой формы коммуникации позволяет сделать вывод о том, что повседневное общение, индивидуальное речевое проявление становится своеобразным имиджем человека в массовом обществе.

В условиях нарастающей виртуализации общества формируется личность с принципиально новыми социальными чертами и поведенческими проявлениями. Такие ценностные ориентации как поиск своего места в жизни, уверенность в себе, самоутверждение и самовыражение через виртуальное общение являются основными характеристиками личности, которые приобретают большую значимость для молодежи.

Современная молодежная среда характеризуется как поколение с индивидуалистическим утилитарным сознанием (4). Обращает на себя внимание стремление молодежи к независимости, слабая требовательность к себе и явная недооценка необходимости повышения культуры общения. Ломка стереотипов и создание новых.

Система жизненных ценностных ориентиров молодежи направлена на развитие индивидуализма, отрицания коллективизма, предпочтение индивидуальных ценностей. В ценностных ориентациях зафиксирована значительная доля прагматизма и практицизма, что обусловлено социально-экономическими и общественными реалиями, в которых функционирует молодежь.

Список литературы:

- 1 Психологический словарь. URL: <http://psychology.net.ru/dictionaries/psy.html?word=1097>
- 2 Савельев Е.А. Русскоязычные SMS-тексты в социолингвистическом аспекте. Нижний Новгород, 2011. URL: <http://www.dissercat.com/content/russkoyazychnye-sms-teksty-v-sotsiolingvisticheskom-aspekte>.
- 3 Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб: Питер, 2006.
- 4 Сарсенбаев А.С., Телебаев Г.Т., Калетаев Д.А., Шайкенова А.Т. Казахстанская молодежь на рубеже веков. – Астана, 2000. URL: <http://bibliotekar.kz/chitat-onlain-kazahstanskaja-molodezh-na>.
- 5 Молодежный портал: SMS язык [Электронный ресурс] — Режим доступа.— URL: www.rambler.ru; G: Молодежный портал.
- 6 Попова С.А. Феномен СМС-языка [Электронный ресурс] —Режим доступа. — URL: www.rambler.ru; G: News cool.
- 7 Ким С.А. СМС — как средство оптимальной передачи информации в английском и русском языках // научное сообщество студентов XXI столетия / гуманитарные науки: сб. ст. по мат. XIX междунар. студ. науч.-практ. конф. № 4(19). URL: [http://sibac.info/archive/guman/4\(19\).pdf](http://sibac.info/archive/guman/4(19).pdf) (дата обращения: 28.10.2017).

Мақалада смс-пен хат жазысудың тілдік ерекшеліктерін талдау, сипаттау негізінде жастардың құндылық бағыттары айқындалады.

Valuable guidelines set the general direction for the interests and aspirations of the individual, express individual preferences, goals and motives, readiness to realize their own vision of life.

УДК 81-11

К.Г. Исмагулова¹, Д.Е. Капанова², Р.С. Амренова³
Костанайский государственный педагогический институт¹
Казахский агротехнический университет им С. Сейфуллина²
Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова³
Костанай, Астана, Кокшетау, Казахстан
gulnar.ism@mail.ru, damelia06@rambler.ru, amrenova07@mail.ru

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ И РЕЗУЛЬТАТЫ ИЗБЕЖАНИЯ ГЕНДЕРНОЙ ДИСКРИМИНАЦИИ В ДЕЛОВОЙ КОММУНИКАЦИИ КАЗАХСТАНА

Цель данной публикации заключается в исследовании путей, результатов и перспектив избежания гендерной дискриминации в деловой коммуникации Казахстана на основе дебатов в Германии. Изучение лингвистических основ путей преодоления гендерной дискриминации, рассмотрение классификаций путей ликвидации гендерной дискриминации в деловом стиле общения немецкого языка позволит в дальнейшем изучить практические особенности путей избежания гендерной дискриминации в деловой коммуникации Казахстана и спрогнозировать перспективы развития и результаты от преодоления гендерной дискриминации в деловом стиле речи казахского и русского языков.

Ключевые слова: гендерная дискриминация, пути преодоления деловая коммуникация.

Язык совершенствуется и корректируется под влиянием общества. События, которые происходят в современном мире, приносят в нашу коммуникацию новые слова и выражения: одни закрепляются в языке и речи, другие получают в последующем статус «устаревших». В связи с борьбой женщин за свои права, уже с начала XVIII – конца XIX века в лексике западноевропейских языков появляются слова, которые подчеркивают статус женщины в обществе. Феминистское

движение привело не только к появлению женщин в сферах мужской деятельности, но и спровоцировало появление новых форм обозначений профессий с указанием на женский род.

XXI век характеризуется как эпоха прогресса, новейших технологий, ускоренного темпа жизни, карьерного продвижения женщин. В связи с данной тенденцией в языках расширяется лексический состав, связанный с деловой коммуникацией, затрагивающей гендерную сферу. Отсюда возникает необходимость соответствия лингвистическим нормам, принятым во многих языках мира, т.е. избежание гендерной дискриминации в письменной и устной деловой коммуникации общества.

Язык отражает социальную структуру общества и служит для обмена мыслями о ситуациях, которые происходят в данный момент в мире. Определение реальности языкового сообщества зависит от институтов человека или группы лиц, которые представляют их и обладают определенной силой. Их интересы распространяются на такие главенствующие темы общества как: политика, экономика, наука, средства массовой информации [1, 3]. Подобные дискурсы регулируют использование языка, передают значения и ценность языковых форм в виде коммуникации. Они определяют, что можно и нельзя говорить, в какой форме должно быть высказывание, чтобы оно было допустимым и верным. Сюда входит также вопрос о корректном обращении к женщинам, а именно: проблема визуализации женщин в языке. По статистике международного бюро труда, доля женщин в сфере труда составляет около 50% от общей численности женского пола в мире [2, 3], и этот показатель продолжает расти. Появление новых видов профессий, их активное освоение женщинами явилось только начальной точкой к преобразованию языковой политики в государствах и образованию женских форм в деловой коммуникации.

В то же время пути ликвидации гендерной дискриминации характерны пока еще не для всех языков. Данная тенденция только набирает свои обороты в лингвистике постсоветского пространства. В связи с переходом Казахстана на новый уровень языковой политики вопрос разработок, принятия и использования новых лексических и грамматических форм, способствующих преодолению гендерной дискриминации в деловой коммуникации Казахстана является актуальным. Начало процесса изменения языковой политики в Казахстане приходится на период обретения им независимости, а также на начало 2000-ых годов в связи с созданием ОО «Союз женщин – предпринимателей Казахстана».

Если говорить о научной стороне этого вопроса, то исследования в сфере гендерной лингвистики в Республике Казахстан появились в период последних двух десятилетий. Подтверждением этому являются многочисленные научные труды казахстанских лингвистов и языковедов, посвященные данной проблеме. К примеру, казахстанский языковед Акишева А.Т. занималась изучением дискурса речевых стратегий коммуникантов в гендерной перспективе. Нуржановой З.М. проведено исследование вопроса невербальных средств общения в гендерном аспекте. Кандидат филологических наук Сараева О.А. выявляла гендерные само- и взаимооценки в речи подростков. Доктор филологических наук Хасанов Б.Х. занимался изучением социолингвистического аспекта соотношения языка и пола. Казахстанский языковед Сабитова З.К. рассматривала гендер в диахронической перспективе. Нурсеитовой Х.Х. и Демеубековой К.К. проведен анализ репрезентации гендерных отношений в коммуникации Казахстана. Известный научный деятель Казахстана Сарсембаева А.Б. рассматривала отражение гендерных отношений во фразеологии. Представительницей от центра гендерного образования КазНУ им. Аль-Фараби Каскабасовой Х. проведено исследование по проблеме гендерных стереотипов. В 2002 году в г. Алматы опубликован «Словарь социолингвистических терминов». В своем диссертационном исследовании профессор Г.Исмагулова проводит лингвокультурологический анализ гендерных отношений в немецком, русском и казахском языках. [5]. Поскольку затронутая тема является актуальной и до конца не раскрытой во всех языках, в рамках данной статьи мы бы хотели рассмотреть ее на основе дебатов в Германии и показать некоторые способы избежания гендерной дискриминации в деловой коммуникации немецкого языка. Это поможет нам провести в последующем сравнительный анализ по проблеме деловой коммуникации в русском и казахском языках.

Началом к переменам в языковой политике немецкого языка стало обнаружение несоответствий между языковым опытом женщин и имеющимися у них лингвистическими средствами для вербализации этого опыта. Это несоответствие, причины которого лежат как в социальном, так и в лингвистическом неравенстве женщин и мужчин, побудили женщин искать лингвистические альтернативы, которые решили бы вопросы по избежанию гендерной дискриминации в устной и письменной коммуникации [3, 1].

Поскольку в политическом плане женщины позиционировали себя как отдельную группу, то, несомненно, они попали во внимание общественности. В свою очередь, данная тематика также

привлекла интерес лингвистики. Она пробудила желание у ученых-лингвистов к исследованию и выявлению степени гендерной дискриминации в языке. Отправной точкой стало предположение, что чаще всего гендерную несправедливость можно встретить именно в языке: «Дискриминация чаще всего является результатом того, как нужно и нельзя обращаться к женщине, как происходит ее игнорирование в речевом обращении, как образуется это непонимание в высказываниях при обращении к женскому полу». [4, 50]

На сегодняшний день в Германии опубликовано большое количество материалов, в которых описаны пути преодоления гендерной дискриминации в языке. В последующем мы хотели бы рассмотреть некоторые классификации и рекомендации по преодолению гендерной дискриминации в языке и предложить на их основе некоторые пути для использования в деловой коммуникации Казахстана.

В 2015 году Университетом Генриха Гейне г.Дюссельдорф выпущена брошюра по использованию справедливого и недискриминационного языка с рекомендациями путей преодоления гендерной дискриминации в немецком языке. Предложения были разделены на 9 пунктов, в которых дается подробное описание путей, примеры их использования и типичные ошибки, в которых скрывается дискриминация женщин в языке.

#	Обозначения	Способы	Примеры
1	Schrägstrichschreibung	Написание с применением косой черты (слеш)	Wissenschaftler/innen, Forscher/innen, die Autorin/der Autor, der/die Autor/in <u>Ausnahmen:</u> An alle Absolventinnen und Absolventen; Alle Professorinnen und Professoren.
2	Paarform/ Beidbenennung	Парная форма /обозначение обеих форм	Forscherinnen und Forscher, Schülerinnen und Schüler, Studentinnen und Studenten, Dozentinnen und Dozenten; Die Erziehungsberechtigten können ihre Kinder am Nachmittag nicht von der Schule abholen. Sie arbeiten bis in den späten Abend hinein.
3	Geschlechtsneutrale Personenbezeichnungen	Нейтральный пол при обозначении лица	<u>Substantivierte Partizipien im Plural:</u> die Studierenden, die Anwesenden, die Teilnehmenden, die Lehrenden; <u>Substantivierte Adjektive im Plural:</u> die Beschäftigten, die Erwerbslosen, die Angehörigen, die Steuerpflichtigen; <u>Endung „-ung“:</u> die Abteilungsleitung; <u>Endung „-schaft“:</u> die Kundschaft; die <u>Ansprechperson</u> , die <u>Putzhilfe</u> (oder <u>Reinigungskraft</u>), die <u>Teilzeitkraft</u> , die <u>Fachkraft</u> .
4	Verzicht auf Personenbezeichnungen	Отказ от обозначения лица	Akademischer Rat; Aus psychologischer Sicht.
5	Formulare	Формуляры	<u>Verwendung von Passivkonstruktionen:</u> Der Antrag wird gestellt von...; Der Antrag muss vollständig ausgefüllt werden. <u>Verwendung von Infinitivkonstruktionen:</u> Bei der Zulassung zur Prüfung ist nachzuweisen...; <u>Verwendung der direkten Anrede:</u> Bitte beachten Sie folgenden Hinweis...
6	Pronomen	Местоимения	Alle Wahlberechtigten sollten von <u>ihrer</u> Stimme Gebrauch machen; Personen mit Wahlrecht sollten von <u>ihrer</u> Stimme Gebrauch machen.“
7	Rechtspersonen	Юридические лица	<u>Die</u> Heinrich-Heine-Universität tritt als <u>Veranstalterin</u> auf.
8	die Andere	Другое	Sehr geehrte Frau Professorin Müller; Sehr geehrte Frau Müller, sehr geehrte Herren; Sehr geehrter Herr Müller, sehr geehrte Damen.
9	Mehr als zwei Geschlechter	Большее чем два пола	Student_innen, Mitarbeiter_innen, Dezernent_innen, die_der Student_in, ein_e Student_in, <u>Herausforderungen:</u> ein_e Beamt_er_in, die_der Zeug_in_e, jede_r Anwalt_in; ein*e Student*in, die*der Mitarbeiter*in, die*der Dezernent*in, die Student*innen

В первом случае представлен вариант с косой чертой, к которой дается рекомендация: «Просто работайте с косой чертой в коротких текстах и формах. В крупных и непрерывных текстах следует использовать полную парную форму». Исключением для опущения косой черты может быть окончание множественного числа с соответствующим указанием рода лица. В некоторых случаях использование окончаний множественного числа как одного из видов сокращений для обозначения пола лиц может показаться обязательным, особенно при обозначении группы людей. Однако лучше если используются имена или парные формы [6, 8].

Во втором примере показан способ преодоления гендерной дискриминации через добавления к мужской форме окончания женского грамматического рода –innen. Авторы также дают следующую рекомендацию: «Пожалуйста, используйте обозначение лиц обоих полов в непрерывных текстах в сочетании с союзом или же используйте форму, обозначающую непрерывно оба пола. Если ссылка на лица в тексте уже прозвучала в форме пары, то можно отказаться от использования в речи или в тексте притяжательных местоимений: вместо «sein» или «ihr» Auto сказать просто: das Auto» [6, 9-10].

В качестве третьего пункта представлен путь создания нейтральных форм по гендерному признаку, используя прилагательные или причастия во множественном числе с окончанием –en. Обратите внимание, что производные существительные имеют смысл только с точки зрения языка: если они описывают человека в момент действия. Пример: Helen, Tobias und Julia sitzen in der Vorlesung und machen sich Notizen: sie sind Studierende. Когда происходит смена места, то они уже не студенты, потому что в настоящий момент они не делают никаких действий, связанных с учебой, поэтому использование существительных должно всегда соответствовать этому правилу. Также можно использовать в качестве создания нейтральной формы окончания –schaft или –ung. В качестве альтернативы также можно использовать слова, которые не предоставляют информацию о поле лица: die Person, der Mensch, das Mitglied, der Gast, das Kind, das Individuum, die Kraft, die Hilfe; или же соединять слова вместе с «-kraft», «-hilfe» или «-person» (так называемые Komposita/сложные слова) [6, 11-13].

В случае отказа от обозначения лица авторы предлагают просто превратить существительное, которое было в родительном падеже, в прилагательное. Таким образом, также не будет выявлена гендерная дискриминация [6, 14].

В пятом примере авторы брошюры указывают на формы гендерного антидискриминационного подхода, которые должны учитываться путем переформулирования: через пассивные конструкции, через инфинитивные конструкции, через прямое обращение [6, 15].

В шестой рекомендации авторы предлагают избегать определенных местоимений с уникальной гендерной атрибуцией (jeder, wer, eine, keiner, man), а просто использовать местоимение во множественном числе. Однако, что может привлечь внимание, в шестом предложении по ликвидации гендерной дискриминации в языке авторы указывают на использование точного грамматического пола для юридических лиц [6, 16].

Из приведенной таблицы становится очевидно, что уже недопустимо применять по отношению к женщинам мужские формы обозначения должностей и профессий: Sehr geehrte Frau Professor Müller. Самая верная форма будет добавить не только окончание к прилагательному, дабы показать женский род, но также использовать обращение Frau и регалии в женской форме с окончанием –in: Professorin. Если группа состоит из нескольких мужчин и одной женщины, или нескольких женщин и одного мужчины, тогда следует называть данное лицо отдельно от группы [6, 17].

В девятом пункте классификации мы видим использование подчеркиваний, так называемый гендерный разрыв, которое символизирует пространство для развития собственной гендерной идентичности и, таким образом, создает разделение между полами. Кроме того, допускается использование символа «звездочка». Как пишут авторы: «Звездочка» имеет много лучей и, таким образом, символизирует разнообразие творческой свободы и определений». Символ был взят с компьютерного языка, поэтому он может использоваться в качестве заполнителя для любой комбинации букв [6, 18-19].

По результатам анализа предложенной классификации университета Генриха Гейне г. Дюссельдорф хотелось бы выделить два момента:

1. При обращении к лицу в деловой коммуникации следует использовать грамматическую форму конкретного рода не только в окончании прилагательного, но также добавлять статус и регалии лица с соответствующим окончанием грамматического рода.

2. Если обращение относится к группе лиц, где один из сотрудников является мужчиной, а все остальные женщинами и наоборот, то следует выделять в обращении отдельно женскую группу лиц и отдельно показывать присутствие в группе мужчины.

Наше внимание привлекло в этом вопросе классификация путей преодоления гендерной дискриминации в деловой коммуникации немецкого языка Фредерики Браун – писательницы, частной преподавательницы в Отделе общей лингвистики в Кельн-Альбрехтском университете г.Киль.

В своей работе «Mehr Frauen in die Sprache» Ф.Браун не только описывает свои рекомендации по использованию гендерно-нейтрального языка, но также предоставляет комические, а порой даже конфузные ситуации через иллюстрации книги и примеры из практики. К примеру, «Девушке пришло письмо от компании по продажам компьютерной техники, в котором было изложено следующее: «Sehr geehrter Kunde, unser Angebot an aktuellen Hochleistungs-PCs dürfte für Sie als wissenschaftler, Geschäftsmann oder Computerfreund besonders interessant sein ...» (Уважаемый клиент, наше предложение актуальных высокоскоростных компьютеров может заинтересовать вас как ученого, бизнесмена или просто пользователя) [7, 2].

Как видно из представленного нами примера обращения к лицу в формате деловой коммуникации автор сообщения был некорректен, посылая подобное содержание лицу женского пола, так как по содержанию письма можно отчетливо понять, что оно было направлено клиенту-мужчине, но никак не обращено к лицу женского пола.

Для определения текущего состояния антидискриминационной, в гендерном плане, коммуникации в Казахстане, мы решили провести сравнительный анализ путей феминизации в деловой коммуникации казахского, русского и немецкого языков.

На наш взгляд, данный метод исследования поможет проследить, какие способы преодоления гендерной дискриминации используются во всех трех из перечисленных языков, в чем отличие способов избегания гендерной дискриминации в каждом из трех вышеназванных языков и как в целом выглядит ситуация по преодолению гендерной дискриминации в деловой коммуникации Казахстана.

На основании полученных нами данных возможно в дальнейшем выработать ряд предложений по созданию и применению путей устранения гендерной дискриминации, а также продемонстрировать перспективы развития, результаты преодоления гендерной дискриминации в деловой коммуникации Казахстана.

Для начала мы уточним сами понятия «феминизация» и «нейтрализация» [7, 9]:

1. Феминизация – процесс и результат преобразования форм слов, которые подчеркивают присутствие лиц женского пола: Kundinnen und Kunden, LeserInnen, die *oder* der Vorsitzende.

2. Нейтрализация – процесс и результат «невидимости» пола: использование нейтральных форм рода или недифференцирующих формы множественного числа, которые не указывают на обозначение конкретного рода лиц: das Ratsmitglied, die Lesenden.

Таким образом, анализ вышеприведенных наработок немецких лингвистов показал, что имеется возможность их использования для устранения языковой дискриминации в деловой коммуникации казахского и русского языков. Некоторые возможные способы нами отражены в таблице:

Способы преодоления языковой дискриминации в деловой коммуникации немецкого языка	Казахский язык	Русский язык
Schrägstrichschreibung (косая линия)	Іскер/эйел, жазушы/қыз	Заведующий/ая, преподаватель/ница
Unterstreichen (нижнее подчеркивание)	Іскер эйел, жазушы_қыз, спортшы_қыз	Заведующий_ая, преподаватель_ница
Sternchen (звездочка)	Іскер*эйел, жазушы*қыз, спортшы*қыз	Заведующий*ая, преподаватель*ница
Großer Buchstabe (написание заглавной шой буквы)	Іскер және іскер «Ә», жазушы және жазушы «Ә», спортшы және спортшы «Ә»	Директор Иванов И.С. и «Ж» - директор Иванова И.И., профессор Семенов С.А. и «Ж» - профессор Семенова И.В.

Использование множественного числа	Іскердер және іскер әйелдер, жазушылар және жазушы қыздар	Преподаватели и преподавательницы, студенты и студентки
Использование нейтральных обозначений	Мұғалім-адамдар, маман-күш	Преподавательский состав, специализированный отдел
Сокращения	(Қызметкер*әйел) Қ – күйеуінің, Ә - әйелінің туған күні	Дата рождения мужа/жены – С (сотрудника/сотрудницы)
Обозначение обоих полов	<i>Қызметкер немесе қызметкер әйел</i> басшы болып тағайындалды. <i>Екеуі</i> де жалақыны көтеру алуға керек	Сотрудник или сотрудница могут получить должность главы отдела. Оба имеют равную возможность получить прибавку к жалованию при получении новой должности.
Использование отдельных обращений	Іскер ер және іскер әйел, жазушы ер және жазушы әйел	Господин и госпожа профессор, господин врач Иванов И.И. и госпожа доктор Петрова Н.А.

Как видно из представленных нами способов преодоления гендерной дискриминации в основном данные пути подходят для письменной деловой коммуникации казахского и русского языков. Примеры с использованием символов, таких как: слеш (косая линия), звездочка, нижнее подчеркивание будет весьма удобным для заполнения деловой документации, формуляров и других видов академического письма.

Кроме того, мы предлагаем ввести букву, обозначающую на письме лицо женского пола: «Ә», «Ж». Использование заглавных букв от слов «әйел», «женщина», подобно немецкому формату использования слова «Frau», для более корректного обращения к лицу женского пола. В качестве дополнения, к примеру, нужно отметить, что перед использованием данного способа необходимо давать в начале пояснение к аббревиатурам!

Также хотелось бы выделить способ, при котором указывались сразу оба пола при обращении, который нам показался наиболее удобным как в письменной, так и в устной деловой речи. Однако, мы ожидаем, что можем получить критическую оценку на этот способ избегания гендерной дискриминации, так как указание обоих полов при обращении в предложении может быть слишком неудобным как для чтения (озвучивания), так и для понимая читателя (слушателя).

Для переговоров в формате делового стиля общения мы бы посоветовали добавлять к должности или профессии, при обращении к женщине, слова: «ханым», «бикеш» (в казахском языке), «госпожа» (в русском языке) или же суффиксы, образующие женскую грамматическую форму слова (-ница-, -к-, -щиц-, -ш- и т.д).

Мы считаем, что данные примеры способов избегания гендерной дискриминации для деловой коммуникации Казахстана, взятые из опыта немецких лингвистов, имеют право быть рассмотренными отечественными языковедами казахского и русского языков для дальнейшего их апробирования, изучения реакции населения на их присутствие в языке и последующего применения данных способов в деловом стиле речи.

В качестве вывода по изученному материалу мы можем сказать, что Германия вышла вперед по вопросу преодоления гендерной дискриминации, за счет этого в стране увеличилось количество работающих женщин, что может способствовать развитию капитала страны.

По результатам сравнительного анализа мы пришли к выводу, что в каждом из представленных нами языков наличествует лексический и грамматический потенциал, привлечение которого позволит разработать стратегии по избеганию гендерной дискриминации в деловой коммуникации Казахстана.

Список литературы

- 1 Soi Nagi-Pietris Sprache und Geschlecht. Geschlechtgerechte Sprache: theoretische Entwicklung und praxisrelevante Umsetzung. – Wien: VHS-Ottakring, 2008
- 2 Женщины в сфере труда. Тенденции 2016. Резюме. – Женева: международное бюро труда, 2016

- 3 Marlis Helliger Sprachwandel und feministische Sprachpolitik: internationale Perspektiven. – Opladen: westdeutscher Verlag, 1985
- 4 Senta Trömel-Plötz Linguistik und Frauensprache. – Innsbruck: Linguistische Berichte, 1978
- 5 Исмагулова Г.К. Дисс. соис.уч. степ. канд.филол.н. Тюмень, 2005
- 6 Heinrich-Heine-Universität Geschlechtergerechte Sprache: Leitfaden für eine gerechte und diskriminierungsfreie Sprache. – Düsseldorf: Heinrich-Heine-Universität, 2015
- 7 Dr. Friederike Braun Mehr Frauen in die Sprache: Leitfaden zur geschlechtergerechten Formulierung. Kiel: Priwitz Druck, 2000
- 8 Першай А. Гендерно-нейтральный язык и небинарные идентичности: как реформировать язык? [электронный ресурс] // makeout.by: <https://makeout.by/2017/02/27/genderno-neytralnyu-yazyk.html> (08.11.17)

Алдарыңызға ұсынылып отырған мақаланың мақсаты Германиядағы пікірталас негізінде Қазақстанда іскерлік қарым-қатынаста гендерлік кемсітушілікті болдырмау жолдарын мен келешектегі нәтижелерін зерттеу жолдары болып табылады. Бұл мақалада неміс тіліндегі іскерлік байланыс стиліндегі гендерлік кемсітуді жою жолдарын жіктеуді ескере отырып, гендерлік кемсітушілікті болдырмау жолдарының лингвистикалық негіздерін зерттей отырып одан әрі Қазақстандағы іскери қарым-қатынастағы гендерлік кемсітушілікке жол бермеу үшін қандай практикалық аспектілерді зерттеуге және қазақ, орыс тілдеріндегі іскерлік стилінде гендерлік кемсітушілікті жеңу нәтижелерін болжауға мүмкіндік береді деген мәселелер қарастырылады.

The purpose of this publication is to explore ways, results and prospects for avoiding gender discrimination in business communication in Kazakhstan based on the debate in Germany. The study of the linguistic foundations of ways to overcome gender discrimination, the consideration of classifications of ways to eliminate gender discrimination in the business style of German communication will further study the practical features of ways to avoid gender discrimination in business communication in Kazakhstan and predict the prospects for development and results from overcoming gender discrimination in the business style of Kazakh and Russian languages.

УДК 81.11

У.С.Каирбекова, Е.Е. Айтенов

Казахстанский инженерно-педагогический университет Дружбы народов
Шымкент, Казахстан

ОСНОВНЫЕ СЕМАНТИЧЕСКИЕ ПРИЗНАКИ СЛОВ В СТРУКТУРЕ УСТОЙЧИВЫХ СОЧЕТАНИЙ

В статье рассматриваются основные семантические признаки слов в структуре устойчивых сочетаний. Автор утверждает, что сочетания слов с одинаковым грамматическим оформлением в словарях, в случае когда в них проникают другие формы они распределяются беспорядочно. По мнению автора, было бы целесообразнее в словарях располагать устойчивые сочетания в зависимости от их грамматических структур.

Ключевые слова: фразеологические обороты, мотивированы, фразеологические единства, агглютинативная природа, устойчивые сочетания, функциональные аффиксы, синтаксема.

В некоторых лингвистических источниках для определения природы фразеологизмов, представленных в виде структуры словосочетаний используется термин «фразаема». Данный термин образован по аналогии терминам «лексема», «морфема», «синтаксема». Общеизвестно, что устойчивыми сочетаниями называются такие сочетания слов, которые утратили свою самостоятельность и обладающие устойчивостью в своем составе и структуре. Слово, словосочетание, предложение являются единицами изучения синтаксиса. В связи с этим возникает вопрос: почему же тогда проблемы устойчивых сочетаний слов относятся к сфере разрешаемых вопросов с точки зрения лексикологии. По нашему мнению, проблемы фразеологических сочетаний намного шире и объемнее по сравнению с проблемами синтаксических сочетаний. По мнению

некоторых ученых данные сочетания слов имеют право на самостоятельное исследование в пределах своей сферы, как лексикология, фонетика, грамматика и т.д.

Фразеологизмы отличаются свойственными только им особенными признаками. Именно эти признаки способствуют рассмотрению данной категории слов, как самостоятельную сферу языка. В каждом языке имеются единицы, которые группируются в отдельную категорию благодаря своим отличительным признакам. К отличительным признакам устойчивых сочетаний относятся:

- а). лексическое значение;
- б). компонентный состав;
- в). вид грамматических категорий.

Для того чтобы доказать свойственность указанных признаков только фразеологизмам, следует их сравнить с другими языковыми единицами, как слово и словосочетание.

Присущие фразеологизмам признаки одновременно отграничивают их от свободного сочетания слов и в то же время сближают их со словом. Выше мы уже отметили некоторые общие и в то же время отличительные признаки, свойственные различным типам явлений языка. По этому поводу в теории фразеологии существуют две точки зрения: а) некоторые ученые полагают, что значения фразеологической единицы и слова являются эквивалентными; б) другие утверждают, что слово и фразеологическая единица несмотря на некоторую близость значений представляют собой разные явления языка и между ними нельзя говорить о знаке равенства. Признаки свойственные фразеологизмам никогда в полной степени не могут быть присущи категории слов; и наоборот, свойства слов ни в коем случае полностью не могут быть присущи фразеологическим единицам. Другими словами, целостность значения, устойчивость, воспроизводимость – признаки, свойственные фразеологическим единицам [1, 115].

В отношении лексического значения и грамматического образования между фразеологизмами и словами существуют определенные сходства. Лексические значения фразеологизмов и слов зачастую выступают, как синонимы. Например: қас пен көздің арасы (досл. между бровью и глазом) – лезде (в знач. быстро, в мгновение ока), жермен жексен қылу (досл. сравнить с землей) – құрту (в знач. оскорбить, унижить), төбе шашы тік тұру (досл. волосы на темени встают дыбом) – үрейлену (в знач. кого-л. охватывает ужас), жерден жеті қоян табу (досл. радоваться, будто нашел семь зайцев на земле) – қуану (в знач. прийти в телячий вострог; быть вне себя от радости), итжеккен жер (досл. местность, где ездят на собаках, запряженных) – алыс (в знач. места не столь отдаленные; места ссылки, каторга), үріп ауызға салғандай (досл. он таков, что можно подуть и в рот положить) – сұлу (в знач. молодой и симпатичный) и др.

Общеизвестно, что лексикология учитывает не количество единиц, а их значения. Данному уровню языка с точки зрения основного элемента любое устойчивое сочетание (двусоставное, трех составное, четырех составное и т.д.) представляют собой одну лексему. Однако для того чтобы раскрыть содержание многозначности следует обратить внимание на употребление глагольных форм в структуре фраз.

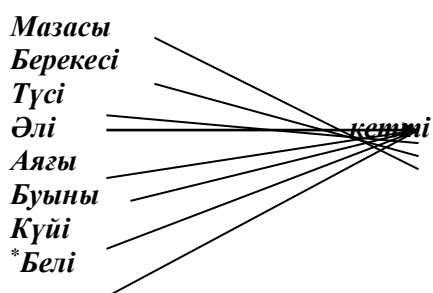
В казахском языке в составе многих фразеологизмов присутствуют глагольные формы: қабырғасымен кеңесу (посоветоваться с близкими людьми), жүрек жалғады (заморить червяка, перекусить), қырғи қабақ болды (быть в натянутых отношениях), көрмес түйені де көрмес (ничего не замечающий, не видящий) и др. Таким образом глагольные формы встречаются как и в двух компонентных, так и в много компонентных устойчивых сочетаниях казахского языка.

Известно, что изначально устойчивые сочетания исходили из свободных сочетаний слов. В связи с этим известный ученый в области фразеологии казахского языка академик С.Кенесбаев писал: «В казахском языке с помощью использования слов в различных вариациях они могут выступать как в качестве фразеологизмов, так и в качестве свободных сочетаний. Например, использование сочетания «көз қырын салды» (досл. положить край глаза) в следующем порядке «ауық-ауық көз қырын салып қойып отырды» (он сидел и изредко краем глаза наблюдал за кем-л.) представляет его, как свободное сочетание, а если употребить его в таком порядке, как «балама көз қырыңды сала жүр» (заботься, присматривай за моим ребенком), то тут он безусловно является устойчивым сочетанием. Например, прямым значением сочетания «бармағын тістеді» является «саусағын ауызға салып тістеді» (прикусить свой большой палец), переносное же значение данного сочетания означает – «қатты өкінді», «опық жеді» (досадовать, сожалеть о неоправимом, упущенном; кусать себе локти), помимо основного, прямого значения у сочетания «мұзға отырып қалды» (сесть на лед) имеются переносные значения, как «алданып қалды», «құр алақан қалды» (быть обманутым; остаться с носом).

Свободные сочетания слов не всегда могут передавать экспрессивные значения. Слова в составе словосочетания свободно сочетаясь с любыми другими словами могут выступать в различных лексика-грамматических формах. Другими словами, свободные сочетания в процессе речи не обладают устойчивыми границами, так как они свободно вступая в отношения с другими словами всегда видоизменяются в лексика-семантическом и стилистическом планах. В то время, когда слова в составе устойчивых сочетаний не обладают такой «свободой передвижения» в силу того, что их лексика-грамматическое поле всегда находится в прямой зависимости от структуры данного образования т.е. являются непроницаемыми. Слова вступая в особенные лексика-грамматические «формы» и в зависимости только от этой структуры выполняют определенную семантика-стилистическую функцию» [1, 224]. Устойчивые сочетания любого языка характеризуются не только своим богатством и разнообразием структурно-семантических типов, многоплановостью содержания, но и способностью активно функционировать в современных условиях. Помимо красочных образно-метафорических значений они содержат в себе историко-этнографические, социально-бытовые и др. сведения, отражающие обычаи и традиции народа, его своеобразные приемы и методы познания мира и явлений окружающей действительности.

Слова не только отражают свое содержание в том или ином контексте, но и обращаются в устойчивые сочетания в той языковой среде. В.И.Кодухов отмечает, что слово баклуши в русском языке употребляется только в данном составе слов: бить баклуши. В свое время это слово свободно употреблялось в значении разбивать полено на баклуши, т.е. чурки для выделки мелких изделий. В настоящее время данное сочетание слов используется в значении «бездельничать» [2, 174]. В лингвистическом словаре устойчивое сочетание бить баклуши вместе с подобным ему сочетанием съездить собаку определяются, как фразеологические сращения [3, 30].

Таких примеров, связанных с глаголами в казахском языке можно привести очень много. В каждом языке система словосочетаний складывается по-своему своеобразно [4, 48]. В толковом словаре казахского языка (далее - ТСКЯ) имеется большое количество устойчивых сочетаний с глаголом кет (уходить, идти, отправляться). В связи с устойчивым употреблением и наоборот мы их разделили на две группы:



Аяғы кетті (досл. ноги ушли). Аяғына ақау түсті (в знач. иметь изъян, недостаток в ногах). Аттың аяғы кеткен екен, - деді Хакім, бірінші сұрағына жауап ала алмаған соң [Х. Есенжанов, Тар кезең]. Әлі кетті (досл. сила ушла). Күш-қуаты таусылды, әлсіреді (в знач. обессилеть, мочи нет). Екі көзім түк көрмейді, әлім кетті, әрі ашықтым. Сәуле күнгірт бұлдыр болды, бәрінен де адасыппын [А.Жұмағалиев, Өшп. жалын]. Қаусаған отыз тісім қайта шықты, Болғанда қызыл иек, әлім кетіп [Жамбыл, Шығ.]. Берекесі кетті (досл. ушло изобилие, обилие, достаток). Құты қашты, абдырады (в знач. потерять покой (душевное равновесие); испытывать расстройство (после бывшего достатка). Қылышы бар адам көрсе, берекесі кете қалатын ауыл адамдары тіл қатыспай, тыныш қана отыр [Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке]. Онсыз да үрейі ұшып, берекесі кеткен қалың ел тітіркеніп қалды [«Қаз. әд.».]. Буыны кетті (досл. ушел сустав). Дәрмені құрыды, әлі қашты (в знач. теряют силы, слабеет). Қоспан көзі қарауытып, буыны кетіп қалған Жаңылды қарулы қолымен жерден көтеріп алып құшағына басты [Т.Ахтанов] [5, 5]. Как видим, в структуре существительное в форме принадлежности + глагол кетті первый компонент подвергается изменению. Соответственно, подобные образования мы относим к устойчивым сочетаниям слов. В целом, сочетания имеющие большое количество формальных признаков специалисты называют «общирным морфологическим аппаратом» [6, 6]. Следует обратить внимание на то, что сочетания слов с одинаковым грамматическим оформлением в словарях, в случае когда в них проникают другие формы они распределяются беспорядочно. По нашему мнению, было бы целесообразнее в словарях располагать

* в словаре не указано сочетание *белі кетті*.

устойчивые сочетания в зависимости от их грамматических структур. Общеизвестным фактом является то, что грамматическое значение исходит из грамматической формы, соответственно грамматическое значение образуется путем конкретизации лексического значения, т.е. устойчивые сочетания одной грамматической модели должны быть расположены последовательно друг за другом, что обеспечило бы их наиболее удобное восприятие. Это наше предложение, а принятие решения остается за специалистами в области лексикографии казахского языкознания. Фразеологические сочетания – это такие фразеологические обороты, в которых имеются слова как со свободным, так и со связанным употреблением. Например: слова зая, зәре во фразеологизмах зая кетті (становиться бесполезным; оказываться безрезультатным, заканчиваться впустую; идти насмарку), зәресі кетті (душе не остаться (уйти, улететь); сильно испугаться; до смерти (испугаться); бояться как огня) сочетаются с ограниченным количеством глаголов: кетті, болды, ұшты – это и называется фразеологическим сращением. Известно, что у других слов бывают прямое либо номинативное значение, *а также синтаксически* условное значение. Вышеназванные виды значения пусть это будет расширение значения или же сужение значения взаимосвязаны друг с другом. Изначально лексемы зая, зәресі были словами, имеющими номинативные значения и обладающие способностью свободно сочетаться с другими словами. Употребляясь в определенном контексте они подверглись сужению значения и в настоящее время в современном казахском языке они бытуют как единые, абсолютно неразложимые смысловые единицы. Фразеологические единства – это такие сочетания слов, целостная семантика которых мотивирована отдельными значениями составляющих их слов. Неразложимое значение фразеологических единств возникает в результате слияния значений отдельных составляющих их частей в единой обобщенно-переносной семантике целого. Например: Ажары кірді. а) Әрленді, әдеміленді, өнденіп нұрланды (иметь вид здорового человека, становится свежим). Мырзатай Рәзияның қасына келді. Рәзияның ажары кіріп, жүзі күлім қаққандай еді [Б. Майлин, Шығ.]. ә) Сәні кіріп жарасты, құлпырды (иметь цветущий вид, разцвести, хорошеть). Қаз қаңқылдап, үйрек ұшып, Сұлу аққу көлінде. Табиғат бай түрге түсіп, Ажар кірген жеріне [Ж. Саин, Танд. шығ.]. Ақыл кірді. Есі толды, есейді (букв.: разуму войти. Поумнеть, повзростеть. Входит в разум). Сен қалайсың? Мен дәйім Көмектесем мамама. Босқа қарап тұрмаймын, Ақыл кірді санама [А. Шамкенов, Сағат]. Ел қатарына кірді. Жұрт қатарына қосылды (выйти в люди, стать на ноги; найти свое место; быть полноправным членом общества). Сол аталарымыздың екі ғана мінезін жоғалтпай тұрсақ, біз де ел қатарына кірер едік [Абай, Шығ. жин.]. Есі кірді. а) Ақылы толды, есейді (набираться ума). Есі кіргеннен бері өзінің сезуімен, бір жағынан жеңгелерінің айтуымен – жақсы, бай күйеуге тиюді арман қылатын [Б. Майлин, Шығ.]. Есің кірді (прийти в себя; поумнеть; стать сознательным; разумным). Баяғыда сенің жасыңда келін түсіреді екен, құдай-ау [Бәйшешек]. ә) Талып кетіп яки қатты есеңгіреп қалып, есін жиды, өзіне-өзі келді. Есім кіргеннен кейін ақ халат киген доктордан неге жатқанымды сұрадым [Ғ. Мүсірепов, Кездеспей кеткен бір бейне]. В данных примерах глагол кір употребляется в составе устойчивых сочетаний слов. Закономерным является тот факт, что он не может быть использован в прямом значении, так как в речи фразеологические сочетания выполняют функцию только одной лексемы. У глагола кір в ТСКЯ приводится шесть значений: КІР ет. 1. Ену, келу (входить, заходить). - Геннадий Петрович үйде ме? – деді ол. – Үйге кіріңіз! – деді қызметкер әйел [С. Сейфуллин, Шығ.]. Үсті-басы малмандай су болып, Жамал үйіне кірді [Б. Майлин, Шығ.]. Дүниеде кірер есік те, шығар есік те бар үмітінді үзбе дейтіндей [Қ. Исабаев, Ажал құрсауы]. 2. Бір жерге бару, соға кету (по пути куда-л. зайти, нанести визит). Тез киін де, аудандық партия комитетіне бар. Исмайлов жолдастың тікелей өзіне кір [Ж. Бектенов, Қызылшашы]. Ол кезде қорасанды хабарлап, басқаларға белгі беріп, адам кірмес үшін түндікті шошайтып қоятын [С. Мәуленов, Үркер]. 3. Пайда келу, олжа түсу (получить прибыль, приобрести какую-л. выгоду, находку). Басқасын айтпағанда, тек шошқа фермасының өзінен өткен жылы үш жүз мың сом ақша кіріпті колхоз кассасына [Б. Тоқтаров, Қырандар]. 4. Белгілі бір ұйымға мүше болып өту, қабылдану (быть принятым, включенным, вступить в члены какой-л. организации и т.д.). Сол жылы мына Рабиға партияға кірмекші болды [Б. Майлин, Шығ.]. Ол мұнда комсомолға өтеді. Ленин партиясының қатарына кіреді [Қ. Әміров, Өшпес жұлдыздар]. Мен де келісімен 1920 жылы осы комсомол ұйымына кірдім [Ш. Өтепов, Ғани Мұратбаев]. 5. Жоғары оқу орнына, мектепке түсу, орналасу (устроиться в высшее учебное заведение, поступить, быть зачисленным в школу и т.д.). – Бірсыпыра уақыт болды. Әуелі Мәскеуге оқуға бір вузға келіп кірдім. Ол вузды бітірген соң, сонда қызметке тұрып және институтқа кірдім [С. Сейфуллин, Шығ.]. Сауатсыздар мектебіне кіріп бірен-саран әйелдер оқи бастады [Б. Майлин, Шығ.]. 6. Белгілі бір нәрсеге тән болу, соның қатарына жату (быть свойственным чему-л., относиться к числу чего-л.). 1867 жылы июльде патша Түркістан генерал-губернаторлығының құрамына кіретін Жетісу мен Сырдария облыстарын басқару туралы

«Уақытша ережеге» қол қойды [ҚазССР тарихы]. Сарысу жазығына, негізінен, Сарысу өзенінің бойымен бірге, оған жақын жатқан жерлер де кіреді [М. Исмаилов, Зорман]. Белок дене клеткалары мен тканьдерінің құрамына кіреді [Е. Оразақов, Дәрігерлік.] .

Семантически не делимые сочетания слов, в которых целостное значение совершенно несоотносительно с отдельными значениями составляющих их слов называются фразеологическими сращениями. Значение такого рода фразеологических оборотов условно, как и семантика слов с непроемной основой. Относительно данного утверждения глагол кірді и в особенности устойчивые сочетания ажары кірді, ақылы кірді, есі кірді и др. свидетельствуют о том, что их структурные единицы непосредственно связаны с лексическим значением глагола кірді т.е. все устойчивые сочетания с данным глаголом вытекают из его словарных значений. Однако, тем не менее значение всей конструкции фразеологического сочетания слов имеет преобладающую роль перед отдельными значениями составляющих его слов. Вместе с тем специалисты-фразеологи утверждают, что фразеологическое значение содержит и категориальное значение: «Составной частью фразеологического значения является категориальное или грамматическое значение» [3, 474]. Несомненным является то, что структурные единицы фразеологизмов выражают не отдельные явления, а одно единое понятие. Например: Апы кіріп, күпі шықты. Асығыс-үсігіс қимылдады, асып-састы (второпях зайти и выйти; суесться). Сол сәтте апы кіріп, күпі шыққан қимылмен Аза кіріп келді [«Жұлдыз»]. Аузынан ақ ит кіріп, қара ит шықты. Аузына келгенін айтып балағаттады (букв.: из его рта белая собака выходит черной. Очень сильно, не стесняясь в выражениях, ругать, поносить и т.п. кого-л.; на чем свет стоит). Аузынан ақ ит кіріп, қара ит шығып, Елемеске тиісе бастап еді, қолыммен кес-кестеп сөйлетпей қойдым [С. Омаров, Қайырлы.].

В смысловом плане фразеологические обороты выступают как единое целое даже в том случае, когда их семантика зеркально отражает значения образующих их слов, т.е. они всегда представляют собой единое смысловое понятие.

В процессе развития языка расширяется и сфера значения слов. Использование лексем в различных значениях, развитие многозначности, полисемии свидетельствуют о безграничных возможностях данного языка и его богатстве, образности. Богатство любого языка не исчисляется только количеством слов словарного фонда, а учитывается и широтой содержательной сферы слов, способностью передавать различные значения, множеством изобразительных, образных, художественных средств языка. Некоторые устойчивые сочетания слов в процессе своего развития могут преобразоваться в пословицы. А это, в первую очередь связано с семантическими возможностями отдельных лексем данных образований. В этой связи мы хотели бы отметить, что проанализированный нами глагол кет, имеющий четыре значения основной из которых может быть отдален либо удален от определенной точки, остальные же посредством расширения значения, возникают вследствие какого-л. соответствия подобным явлениям. Происхождение этих значений (какой из них исходит из которого) какой из них является первоначальным, какой из них производный определить посредством только семного анализа практически невозможно. Необходимо исследовать эти явления в историко-этимологическом, сравнительно-историческом и функциональном аспектах.

Главное условие производного значения оно всегда должно быть мотивировано, потому что исходит из первоначального значения, так как создается на основе соответствия и подобия производящему. Ученые специалисты-языковеды пишут: «Переносным значением в специальном смысле слова называется такое лексическое значение, которое является не только производным, но и мотивированным, причем мотивировка основывается на сближении представления и образности [2, 171].

В целом, всем глаголом свойственны значения действия и состояния. Глагол кет выражает действие, точнее направление действия. В ТСКЯ глагол кет имеет следующее основное, исходное значение: удаляться, отдаляться от какой-л. отправной точки. Эту отправную точку мы обозначаем знаком X, а знаком А мы отмечаем удаление, отдаление от этой точки:



Здесь действие осуществляется в одном направлении, а в выражении: Біз бір-бірімізден алыстап кеттік (мы отделились друг от друга) действия А и Б от точки X направлены в противоположные стороны:



Данное значение в ТСКЯ соединяясь со словом в исходном падеже означает действие прошедшего времени и соответствует третьему значению в реестре глагола кет. Например: Енді өлуден кетті (ему вот только что за пятьдесят) [Б. Майлин]. Екеуміз туыс болудан кеткен адамбыз (мы люди, которые перешли за грань родственных отношений) [Б.Тілегенов]. Вышеприведенные примеры по схеме не могут быть отнесены в сферу одного действия. Первое, это действие от отправной точки в одном направлении, второе означает от точки X два противоположных направления. В первом случае речь идет об одном субъекте, во втором говорится о двух субъектах. Значение же глагола [совершенное в прошедшем времени действие] основывается на функциональный суффикс [-ған]: кеткен адамбыз. Если же сочетание использует другие функциональные аффиксы, то значение действия в прошедшем времени соответственно подверглось бы изменению: туыс болудан кеттік (мы отошли от родственных отношений; мы уже не родственники), туыс болудан кетеміз (мы отойдем от родственных отношений), туыс болудан кетейін деп [кеткелі] жұрміз (мы находимся на стадии отдаления от родственных отношений).

По нашему мнению, основное значение здесь означает противоположное передвижение от точки X, т.е. отдаление, удаление двух субъектов друг от друга. В первом же примере [өлуден кетті] (отделился от пятидесяти) сочетание выражает значение как будущего времени, так и настоящего: Енді өлуден кетеді, өлмейді, өмір сүреді (только что исполнилось пятьдесят; не умрет, будет дальше жить). По схеме значение второго предложения явно означает действие в одном направлении от точки X. Из контекста ясно видно, что две различные глагольные формы в одном и том же месте, раскрывая одно и то же значение выступают причиной для использования глагольных форм в прошедшем времени. В данном случае можно сделать вывод о том, что при раскрытии семантики слова большую роль играет и структурно-синтаксический способ. Грамматические особенности фразеологизмов казахского языка непосредственно связаны с его агглютинативной природой, т.е. грамматические изменения фразеологизмов зависят как от синтетических, так и аналитических способов образования.

В казахском языке, как и в другом языке сочетания слов строятся из придаточных и главных конструкций. Во фразеологических оборотах глаголы могут выступать как главный, так и как придаточный член. Например: Көтере мақтады. Асыра, артық мақтады (возвышать, восхвалять, перехвалить). Раушан Әбдішті көтере мақтап: - Ақша шығарушы екен, өте онды жігіт екен, - деді [Б.Майлин, Шығ.]. Көтере саудалау. Бөлшек саудасы емес, затты, товарды түп көтере тұтасымен саудалау (оптовая продажа). Көтеріп [көтере сатып] алды (купить все оптом). Бәрін бірден сатып алды. Момын қазақтардың іші-бауырына кіріп, әбден басын айналдырып, есін кетіргеннен кейін әлгі приказчиктер айдалып келе жатқан малды түгелімен көтере сатып алды [Б. Аманшин, Көкжар.]. Баян төңірегін, Өленті, Шідерті, Сары інген, Тарақты елдерінің жәрмеңкеге салған малын көтеріп алатын орыста – Зайцев, қазақта - Әліпбек [З. Ақышев, Ақбел.]. Көтере тасымалдау. Жүк жеткізу тауқыметін түгелдей өз міндетіне алу (взять все на себя, все трудности связанные с перевозкой груза). Қорытынды: оның қолында товар фондысы мен оны көтере [темір жолмен] тасымалдау ісі бар [«Лен. Жас»]. Көтер қолыңды! «Бағын, беріл, қарсыласпа, қаруыңды таста!» дегенді білдіретін әскери бұйрық (поднять руки вверх; означает несопротивление; руки вверх!). Көтер қолыңды! [Қасымбек қолын көтерді] Қозғалма орныңнан, қозғалсаң атып тастаймын! [З. Ақышев, Ақбел.]. Оразымбет: көтер қолыңды! – деп ақырды, офицер орнынан атып тұрып, қолын ербитіп көтере қойды [С. Сейітов, Сөз сұра.]. Көтеріп әкетті. Жалғастырды, одан әрі өршітті, қолдап кетті (взять все на себя, помочь, поддержать в трудную минуту, оказать посильную помощь). Бірдің қуанышы көпке ортақ болатын бұл заводта бір әдет бар-ды; сол әдеттеріне басып, Лиданың кішкене қуанышын көпшілік көтеріп әкетті [Ә. Шәріпов, Қапаста.]. Көтеріп қойды. Алдындағы аяқты [асты] алып жіберді, ішіп қойды (поднять за кого-л. (рюмку, бокал); за здоровье). – Келешекте жар сүйіп, өзінің бақытын тапсын деген адам мына рюмкадағы аз ғана, не бары жиырма бес грамм коньякті көтеріп қоюға тиіс [М. Мағауин, Көк мұнар].

В следующих фразеологических оборотах глагол көтер выступает в качестве главного члена: ауыртпашылығын көтерді (взять на себя тяжелый груз, перенести невзгоды), бала көтерді (забеременеть), бас көтерді (поднимать голову; восстать, бунтовать), қол көтерді (поднимать руку), мәселе көтерді (ставит вопрос, проблему), көңіл көтерді (поднимать настроение, ободрять) и др. В составе фразеологизмов казахского языка, в большинстве случаев, глагольные формы выступают в главной второй позиции. Это явление, в первую очередь связано в придативной природой глаголов. Одни и те же глаголы встречаются не менее чем в составе 20-30 устойчивых сочетаний, из них только в двух или в трех случаях бывают в придаточной, в остальных в главной позиции. Для фразеологических оборотов значение модели придаточная-главная является слабой, но никогда не

может существовать без нее. Во всех вышеприведенных 40 примерах с глаголом кет в 38 из них он в грамматическом отношении выступает в главной позиции, а с точки зрения семантики является придаточной (т.е. не является основной, выступает в вспомогательной функции). Только эти две последние конструкции резко отличаются от всех остальных 38: Кет әрі емес. Бәлендей қарсылығы жоқ, жек көрмейді (нравится). Бұл екеуі де Жәнібектің ұсынысына бірден құлап түспегенмен де, тақа кет әрі еместігін білдірген [І.Есенберлин, Алмас қыл.]. – Сен үшін әдейі көп былғарының арасынан таңдатып алдым, - деп Шолтайдың тоқалы туралы жүрек сырын білдіріп кеткен. – Өзі кет әрі емес [Ә.Нәбиев, Шолпан]. Кете барды. Жүре берді (продолжал ходить). Кекілдің балаларының сауда басында, арзанға күйіп кеткен малының ішінде Махмудтың да он қойы кете барған ғой [Б.Аманшин, Көкжар]. Ойына енді түсіндім. Атының басын қамшымен қағып жібердім де, кете бардым [Б.Нұржекеев, Күй]. Многозначные глаголы в составе фразеологизмов можно рассматривать с устоявшейся в теории фразеологии классификацией фразеологических сращений и фразеологических сочетаний. Вместе с тем устойчивые сочетания слов, образованные посредством многозначных глаголов их отношение к отдельным словам, отличия от пословиц и поговорок, особенности функционирования, связь с устаревшими словами, благозвучие требуют отдельного всестороннего, детального исследования. В данной статье мы рассмотрели лишь некоторые грамматические особенности фразеологизмов и отношение их значения в составе фразеологического оборота к основному, прямому значению.

Список литературы

1. Кеңесбаев І. Қазақ тілдері туралы зерттеулер. Алматы, 1987.348б.
2. Кодухов В.И. Введение в языкознание . Москва, 2000.- 275с.
3. Словарь-справочник лингвистических терминов. Алматы.1980. 134с.
4. Әмір Р., Әмірова Ш. Жай сөйлем синтаксисі. Алматы, 2003. 197б.
5. Емелянова Н.Н. Классы глаголов в эскимосом языке. Ленинград .1982. – 147с.
6. Османова А. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігіндегі көп мағыналы етістіктердің сипаты. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігін жасау тәжірибелері. – Алматы, 1889. -52-61-б.

Мақалада тұрақты сөз тіркестерінің құрамындағы сөздердің негізгі семантикалық белгілері туралы сөз болады. Автор сөздіктерде тұрақты тіркестердің дұрыс берілмей келе жатқанын тілге тиек ете отырып, тұрақты сөз тіркестерін грамматикалық құрылымына қарай беру қажеттігін ескертеді.

The main semantic features of words in the structure of stable combinations are considered in the article. The author claims that the combination of words with the same grammatical form in dictionaries, in the case when they penetrate other forms they are distributed randomly. In the author's opinion, it would be more reasonable to have stable combinations in dictionaries depending on their grammatical structures.

УДК 94/930.85

А.К. Камалов
Университет «Туран»
Алматы, Казахстан

«ЛАТИНСКИЙ ПУТЬ» В ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ ИСТОРИИ УЙГУРОВ СРЕДНЕЙ АЗИИ И КАЗАХСТАНА

В статье рассматривается процесс разработки и введения уйгурской письменности на латинской основе в Средней Азии и Казахстане в конце 1920-х годов. На основе анализа информационных статей, опубликованных в 1920-1930-е годы в газете «Камбагаллар авазы», в журналах и книгах на уйгурском языке, издававшихся в Алма-Ате и Ташкенте, автор восстанавливает основные этапы разработки латинской графики уйгурского языка и ее внедрения в книгопечатание, использования в периодических изданиях, а также в образовательной и культурной сферах. Отмечается совпадение латинизации с кампанией по ликвидации безграмотности населения. Более поздний с другими советскими народами переход уйгурского языка от латиницы к кириллице (1947 г.) объясняется советской политикой в отношении соседнего Синьцзяна и поддержкой национально-освободительного движения уйгуров против Гоминдана.

Ключевые слова: латинизация, уйгурский язык, алфавит, Казахстан, Средняя Азия.

В Казахстане в 2025 г. в планируется переход казахского языка на латинскую графику. С переходом казахского языка на новый алфавит возникает вопрос о латинизации графики других тюркоязычных этносов страны, близких к казахам по языку и культуре и использующих кириллицу в сфере образования и культуры, в средствах массовой информации и издательском деле. К ним относятся уйгуры, которые в советское время прошли те же этапы реформирования письменности от арабской графики к латинице, а затем от латинского письма - к кириллице. Осмысление опыта использования уйгурами латинского алфавита в 1930-1940-х гг. становится важным на этапе новой латинизации письменности уйгурского языка.

Прежде чем говорить о латинизации языка советских уйгуров нужно отметить, что уйгуры относятся к народам с богатой письменной культурой. В историческом прошлом они и их предки в Восточном Туркестане не только использовали разные системы письма, но и сами были создателями алфавита, который вошел в историю как «уйгурский» [10, с.105-106; 13, с.7]. Уйгурское письмо, как и тюркское руническое письмо, которым пользовались уйгуры в VIII-IX вв., было создано на основе согдийского алфавита. Уйгурское письмо стало средством общения во всем тюркском мире в середине века и стало основой, на которой были в последующем разработаны монгольское и маньчжурское письма. Кроме рунического и уйгурского курсивного письма, уйгурские тексты написаны и на других письменностях Центральной Азии. С приходом ислама все эти письма уступили место арабской графике, которая уйгурами и другими тюрками использовалась в ее персидском варианте.

Падение Российской империи в 1917 г. и приход к власти большевиков ознаменовали собой начало новой эпохи модернизации всех сфер общественной жизни народов азиатской части бывшей Российской империи. Уже в первые годы после создания СССР представители уйгурской интеллигенции начали работать над внесением изменений в арабскую графику, которые бы соответствовали специфике уйгурской фонетики. В Москве над адаптацией арабской графики к звуковому составу уйгурского языка работали студенты Коммунистического университета трудящихся Востока. В результате этой работы в 1926 г. вышла в свет публикация Абдулхая Мухаммади «Пути уйгурского письма» (уйг. *уйгурча йезиқ йоллири*), в которой автор обсуждал вопросы орфографии, предлагал новую систему диакритических знаков и призывал очищению уйгурской лексики от арабо-персидских заимствований. Свои стандарты уйгурского языка предлагал и Кадыр Хаджи, выходец из Кашгара, участвовавший в известных спорах об уйгурской нации в 1920-1930-х годах. Он начал издание газеты в Ташкенте, которому дал название закрытого ранее в Киргизии издания на уйгурском языке – «Кутулуш» (Освобождение). В самый разгар реформирования арабской графики, в 1929 г., советское правительство объявило о переходе языков народов Средней Азии и Казахстана на латинскую графику. С чем было связано решение о латинизации? Зачастую политику латинизации объясняют подражанием Ататюрку, который перевел турецкий язык на латинское письмо в 1928 г. Однако такое объяснение является неверным, поскольку движение за использование латиницы вместо арабского алфавита началось в России еще в 1921 г., а азербайджанцы приняли латинскую графику в 1925 г. На самом деле, политика латинизации в Советском Союзе была начата под влиянием идеи о мировой революции, согласно которой в ближайшем будущем рабочий класс во всем мире должен был уничтожить старый мир и построить коммунистическое общество. В представлениях революционеров арабская графика была символом отсталого мусульманского общества. Именно с ней ассоциировалась массовая безграмотность мусульманских народов и пагубное влияние религии на сознание людей. Культурная революция требовала новой символики, которой и стала латинская графика, использовавшаяся во многих индустриально развитых странах мира [3, с.129]. Для начала массовой кампании по латинизации в Советском Союзе большое значение имел Первый тюркологический съезд, состоявшийся в Баку в 1926 г., в котором приняли участие представители разных тюркских народов и ученые из Москвы и Ленинграда. На нем было принято решение о желательности распространения опыта Азербайджана по латинизации в других республиках и автономных областях страны. Для руководства латинизацией был создан Всесоюзный центральный комитет нового тюркского алфавита во главе с азербайджанским деятелем Агамалы оглы. Частью кампании по латинизации стала разработка новых алфавитов для малых народов Средней Азии и Казахстана, в число которых входили уйгуры, татары и дунгане. В уйгурской публицистике 1920-х годов эта кампания получила название «уйгурский путь» (уйг. *латинчилик йоли*).

Разработка латинского алфавита для уйгурского языка обнажила разногласия, существовавшие среди представителей двух групп советских уйгуров - таранчей Семиречья и кашгарцев Ферганской долины. Необходимость перехода на латинскую графику понимала вся уйгурская интеллигенция, независимо от региона проживания. О значении «латинского пути» для уйгуров писал А.Мухаммадий: «Два пути: или идти с 27 арабскими буквами, и всю жизнь не освободишься от проблем, споров и беспокойств, или бросай арабские буквы, и освободишься от споров, проблем, беспокойств. Нам, конечно, нужно выбрать второй путь» [14, с.301]. Инициативу по созданию алфавита взяла в руки уйгурская интеллигенция Узбекистана, которая созвала 29 апреля 1928 г. в Самарканде Первую конференцию языковедов по уйгурскому языку и орфографии. На конференцию были приглашены 20 человек, представлявшие Узбекистан, Казахстан, Кыргызстан и Туркменистан, однако в силу разных причин участвовали только 14 человек [11, с. 2-3]. Участники конференции, которая проходила под руководством Гусэн Карими, отвергли проекты латиницы, предложенные Б.Насирий из Кыргызстана (из 28 букв) и Л.Энсэри из Казахстана (из 33 букв) и утвердили свой вариант алфавита из 31 буквы (с последующим добавлением буквы «f»), составленный А.Мухаммади [2, с.22].

Важным решением самаркандской конференции было признание того, что уйгуры Средней Азии и Восточного Туркестана имеют единый язык, в котором существуют диалекты с небольшими фонетическими и местными различиями. Формирование норм уйгурского литературного языка было признано неотложной задачей языковедов, в связи с чем было принято решение о единообразии в написании слов, по-разному звучащих в диалектах. Например, предпочтительными признаны были такие формы слов, как «өтүк» (сапог), «отун» (дрова), «болуб» (будучи), «хотун» (жена), вместо «өтэк», «отан», «болаб», «хотан». Наконец, для реализации решений конференции в пределах Узбекистана была создана уйгурская научная секция во главе с Н.Кәрими и его заместителем писателем и просветителем А.Мухаммади [12, с.3]. Латинский алфавит, принятый в Самарканде, был в последующем утвержден Первой конференцией по введению нового алфавита в Казахстане, состоявшейся 9-13 декабря 1928 г. в столице Казахской АССР - г. Кызыл-орде. Эта конференция рассмотрела вопросы, связанные с переходом казахского языка на латинскую графику, а также вопросы казахской орфографии и установила сроки поэтапного введения нового алфавита. Одним из вопросов повестки дня конференции был вопрос о переходе на латиницу малых народов Казахстана [12, с.3]. План перехода на латиницу включал следующие этапы: 1) прием документов всеми учреждениями и организациями с 1 октября 1929 г., 2) издание всей литературы на латинице с 1 октября 1930 г., 3) использование документации на арабской графике до 1 октября 1931 г., после которого прекращается использование арабского письма, 4) полный переход школ Казахстана на обучение на основе латинской графики в 1931-1932 учебном году [12, с.3]. Большая роль по внедрению латинского алфавита и разработке орфографических норм уйгурского языка принадлежала упомянутому выше Абдулхаю Мухаммади, который знакомил читателей уйгурских газет и журналов с деятельностью конференций по новому алфавиту и предлагал меры по его внедрению. В числе последних он называл, в частности, открытие на местах кружков и ячеек по изучению алфавита, организацию соревнований между селами по знанию латиницы, активизацию работы школьных учителей по распространению нового алфавита. Большую роль в распространении латинского алфавита должны были сыграть уйгурские коммунисты и комсомольцы. Уйгурские средства массовой информации внесли свой вклад в пропаганду перехода на латиницу. Так, в газете «Кәмбағәлләр авазы» в 1929 г. была открыта рубрика «Новый уйгурский алфавит» (уйг. *уйгур йеңи алипбәси*). В ней регулярно печатался латинский алфавит, а также давались небольшие информационные тексты латинским шрифтом для приучения читателей к латинской графике. В одном из номеров газеты от 10 апреля 1929 г. в этой рубрике были даны два текста на латинице, затрагивающие вопросы внедрения нового алфавита. Первый текст носил информационный характер и гласил: «В этом году в начальной школе села Шункар Яркенда начали обучение латинской письменности. Сейчас дети научились писать на ней» (уйг.: Йәркәтниц Шункар йезисида бу жили оқуш залида биринчи балдақ мәктәпидә латинчә үгүнгули башлиған иди. Һазир балилар оқуп йазидиған болуп қалди) [7, с.4]. Второй текст был составлен в виде кратких вопросов и ответов об особенностях латинской графики. На вопрос, когда же газета будет размещать уроки латинского, редакция сослалась на нехватку латинских шрифтов в типографии [7, с.4].

10 июня 1929 г. газета «Кәмбағәлләр авазы» дала две другие информации, касающиеся латиницы:

(1) «Стали грамотными. Во втором классе школы села Малый Дихан Яркенда в этом году начались уроки по новому алфавиту. Сейчас дети научились читать и писать на новом алфавите. Среди них восемь девочек».

(2) «Организация по обучению новому алфавиту. В уйгурской школе Яркенда создана организация по изучению нового алфавиту. Собираются один раз в неделю. В ней 38 членов. Проводят доклады по новому алфавиту. По одному часу уделяется обучению новому алфавиту» [8, с.4].

Для пропаганды нового алфавита газета «Кәмбағәлләр авазы» размещала также отдельные стихи уйгурских поэтов на латинской графике. Так, латинской графикой было опубликовано стихотворение «Гүлләр теридук» (Мы собирали цветы) Омара Мухаммади. Этот случай публикации стихотворного произведения на латинском в арабографичной газете приводится академиком Г.С. Садвакасовым как образец применения латиницы в 1930-е годы [14, с. 310-311].

Большое внимание ознакомлению читателей с латинской графикой уделяли и уйгурские издания Ташкента. Так, журнал уйгурских студентов Среднеазиатского государственного университета «Инқилабчи шәрик» (Революционный Восток) в номерах от 1929 г. не только знакомил читателей с латинским алфавитом, но давал отдельные материалы на новой графике [4, с.24-25].

Переход на новый алфавит обнажил давнишнюю проблему отсутствия единых норм правописания в уйгурском языке. Создание стандартов уйгурского литературного языка стало главным вопросом Второй конференции по уйгурскому языку и орфографии, состоявшейся 13-18 мая 1930 г. в Алма-Ате. На конференцию были приглашены известные тюркологи Александр Самойлович и Сергей Малов. Благодаря С.Е.Малову открытая на конференции дискуссия о диалектах уйгурского языка вышла за рамки обсуждения особенностей таранчинского и кашгарского диалектов. С.Малов поддержал орфографию газеты «Кәмбәғәлләр авазы» и рекомендовал газете «Кутулуш», которая издавалась в Ташкенте, следовать семиреченским стандартам. Таким образом, илийско-семиреченский диалект был признан основой литературного языка советских уйгуров.

В недавно вышедшей книге «Уйгурская нация. Реформы и революции на русско-китайской границе» (2016) Дэвид Брофи рассматривает Вторую конференцию по уйгурскому языку и орфографии как важное событие в достижении компромисса в выработке единых стандартов уйгурского языка, когда был поставлен конец спорам о различиях в языке илийских таранчей и ферганских кашгарцев [1, с.226-231].

Советские уйгуры использовали уйгурскую графику дольше, чем остальные родственные народы Средней Азии и Казахстана, большинство из которых перешли на кириллицу в 1940 г. Вопросом перевода уйгурского языка на русскую графику правительство Казахской ССР приступило только в 1946 г. Проект кириллицы был подготовлен ученицей С. Малова кандидатом филологических наук Айшәм Шамиевой. В обсуждении уйгурского алфавита на основе кириллицы участвовали такие известные советские языковеды И.И.Мещанинов, С.Е.Малов, К.К.Юдахин, А.К.Боровков, Н.А.Баскаков, С.Кенесбаев [6]. Уйгурский язык был переведен на русскую графику по указу Верховного Совета Казахской ССР от 4 февраля 1947 г. [5, с.250; 14, с. 302].

Тем самым советские уйгуры использовали латиницу в период с 1930 г. до 1947 г. В это время все периодические издания, книги и учебники на уйгурском языке издавались на латинской графике. С переходом на латиницу газета «Кәмбәғәлләр авазы» в 1930 г. поменяла свое название на «Колхозчилар авазы». Трудно сказать, какую на самом деле роль сыграла в культурной жизни советских уйгуров латинская графика. Однако именно она использовалась в очень сложный период советской истории, когда экономические и культурные достижения совпали со сталинскими репрессиями, унесшими жизни миллионов людей. По крайней мере с латиницей связаны достижения в области ликвидации безграмотности среди уйгурского населения. В 1937 г. грамотность среди уйгурского населения Алма-Атинской области достигло 70-75%. В тот год в 65 средних и неполных средних уйгурских школах области обучались 7447 учащихся, в том числе 1303 детей, обучавшихся в двух уйгурских школах г.Алма-Аты [9, с.8]. Учителей для уйгурских школ готовил педагогический техникум в г. Яркенде (ныне: Жаркент). Культурные достижения уйгуров Казахстана в 1930-е годы также были впечатляющими: достаточно сказать, что именно в те годы был создан Уйгурский театр музыкальной комедии. Создание Уйгурского района в местах компактного проживания в 1935 г. было призвано дальнейшему развитию уйгурской общины Казахстана.

После перехода уйгурского языка на латинский алфавит арабская графика не вышла из употребления в культурной жизни уйгуров Советского Союза. Она использовалась в специальных изданиях, адресованных читателям соседнего Сынцзяна. Как известно, в 1930-е годы Советский Союз помог прийти власти в Сынцзяне губернатору Шэн Ши-цая, проводившему просоветскую

политику. Советское влияние достигло такого размера, что некоторые западные наблюдатели называли Синьцзян «полу-колонией» СССР.

В Алма-Ате и Ташкенте в 1930-1940-е годы было напечатано огромное количество учебной, политической и художественной литературы на уйгурском языке синьцзянских читателей. Возможно, именно из-за отношений с Синьцзяном, советское правительство не торопилось с переводом языка советских уйгуров на кириллицу. Примечательно, что решение о переводе уйгурского языка на кириллицу было принято в 1946 г., когда под давлением Советского Союза правительство Восточно-Туркестанской Республики (1944-1949 гг.) в трех округах (Или, Тарбагатае, Алтае) пошло на свертывание военных действий против армии Гоминдана. История «латинского пути» уйгурского языка в XX в. имеет еще одну страницу, связанную с латинизацией письменности уйгуров Синьцзяна. Так же как в Советском Союзе, здесь сразу после образования КНР (1949 г.) реформа письменности началась с упрощения и приспособления арабской графики к особенностям уйгурского языка, первые шаги к которому начались уже в 1951 г. В мае 1954 г. правительство Синьцзяна утвердила новую арабскую графику уйгурского языка, которая была уже не слоговым, а фонетическим. В ней были изъяты 8 арабских букв и введены 6 гласных. В годы советско-китайской дружбы в СУАР стала популярной идея перевода языков местных народов на кириллицу. Так, в августе 1956 г. на конференции по языкам и письменностям СУАР было принято решение о переводе уйгурского и казахского языков на кириллицу. Однако уже в 1957 г. Институт языков национальных меньшинств рекомендовал переход языков на латинский алфавит. Предложенный в 1959 г. на Второй конференции по языкам национальных меньшинств СУАР проект латинского алфавита состоял из 33 букв, из которых 27 совпадал с латинской транскрипционной системой китайского языка. Хотя новый алфавит был утвержден официально правительством СУАР в октябре 1964 г., он был введен в употребление только в 1973 г. Уйгурский и казахский алфавиты на латинской основе в СУАР использовались в 1973-1976 гг. и были близки к латинской транскрипционной системе китайского языка [13, с.8]. Вообще нужно отметить, что введение латиницы для малых народов в Китае была частью проекта латинизации китайской письменности. Использование уйгурского алфавита на латинской основе было прекращено в 1982 г., когда уйгурский язык вернулся к арабской графике. Таковы вкратце основные события и факты, связанные с переходом уйгурского языка на латинскую графику в Советском Союзе. Как и любая реформа письменности, латинизация осуществлялась в переломный период истории общества. Латинизация имела не только символическое значение как знамя культурной революции, но и стала эффективным инструментом в образовательной и просветительской политике страны Советов. Результатами развития советского общества в 1930-х годах стали полная индустриализация и коллективизация в экономике, ликвидация безграмотности населения и создание инфраструктуры культурных учреждений, достигших расцвета в поздний советский период.

В настоящее время Казахстан в своем поступательном движении возвращается к политике латинизации 1930-х годов, но уже на другом, качественно новом, витке исторического развития. Нынешняя латинизация письменности отвечает потребностям эпохи информационных технологий и глобализации, будет способствовать модернизации Казахстана и интеграции в мировое сообщество. Что касается нового латинского алфавита для языка уйгуров Казахстана, он будет близок, если не идентичен, к новому казахскому алфавиту на основе латиницы, поскольку в фонетическом отношении эти языки очень близки, а используемая ныне уйгурская кириллица отличается от казахского алфавита только наличием в ней буквы «ж» с хвостиком.

Список литературы

- 1 Brophy David. Uyghur Nation. Reform and Revolution on the Russian-China Frontier. – Cambridge MA – London Eng.: Harvard University Press, 2016. – 347 с.
- 2 Ғожәмбәрди Аблмит. Тил-имла мәсиләсини ленинчә йешәйли // Яңливаштин туғулған уйғур хәлки. – Алматы: Қазақстан, 1989. – С. 20-24.
- 3 Ерзин М. Становление и развитие уйгурской советской печати. – Алма-Ата: изд-во «Наука» КазССР, 1988. – 152 с.
- 4 Инқилабчи шәрқ. – №2 (май), 1929. – 39 с.
- 5 Кабиров М.Н. Очерки истории уйгуров советского Казахстана. – Алма-Ата: изд-во «Наука Казахской ССР», 1975. – 283 с.
- 6 Кеңесбай Смет. Уйғур имласи тоғрилиқ пикрими // Яңливаштин туғулған уйғур хәлки. – Алматы: Қазақстан, 1989. – С. 24-29.
- 7 Кәмбәгәлләр авазы. – №19 (266) от 10 апреля 1929 г. – С. 4.

8 Кәмбәғәлләр авазы. - №30 (277) от 10 июня 1929 г. – С. 4.

9 Қулумбетов Узақбай. Қазақстандики уйғурларниң егилик вә мәдәнийәт мәйданидики утуқлири // Яңливаштин туғулған уйғур хәлки. – Алмута: Қазақстан, 1989. – С. 6-10.

10 Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. – Москва-Ленинград: изд-во АН СССР, 1951. – 452 с.

11 Мухәммәди Абдулһәй. Латинчилик йолидики биринчи кеңәш мәжилиси нәтижилири // Кәмбәғәлләр авазы. - №30 (202) от 26 мая. –1928. - С. 2-3.

12 Мухәммәди Абдулһәй. Қазақстан елипбәчилигиниң биринчи кәнипирынсийәси нәтижилири // Кәмбәғәлләр авазы. - №4 (251) от 21 января 1929. - С. 3.

13 Наджиб Э.Н. Современный уйгурский язык. – Москва: изд-во восточной литературы, 1960. - 134 с.

14 Садвакасов Г.С. Уйғур әдәбий тилиниң графикаси билән имласи // Сочинения. - Том. 2. - Алматы, 2009. – С. 284-340.

The article examines the process of design and introduction of the Latin alphabet for the Uyghur language in Soviet Central Asia and Kazakhstan in the end of the 1920s. Based on analysis of the informational articles published in the 1920-1920s in the newspaper 'Kambaghallar avazi', in the Uyghur journals and books published in Alma-Ata and Tashkent, the author reconstructs main stages of working out of the Latin alphabet for the Uyghur language and its use in the publishing houses, in periodicals, as well as in educational and cultural spheres. He observes that latinization coincided with the campaign on liquidation of illiteracy of people. More later transfer of the Uyghur language from Latin to Cyrillic, in comparison with other Central Asian peoples, is linked to the Soviet policy towards neighboring Xinjiang and the support of national-liberation movement of the Uyghurs against the Guomindang.

УДК 81'37; 003; 81'22

А.С. Кожаметова
КазНПУ имени Абая
Алматы, Казахстан
assel_kozh@list.ru

ВТОРИЧНЫЕ НОМИНАЦИИ КАК КОГНИТИВНЫЙ ПРОЦЕСС

В статье дается экскурс в историю изучения вторичных номинаций в когнитивном аспекте. В связи с этим анализируются работы таких ведущих лингвокогнитологов, как: Кубрякова Е.С., Телия В.Н., Гак В.Г. и др. Акцентируется внимание на следующих проблемах: разграничение первичных и вторичных номинаций; определение и природа вторичных номинаций; роль вторичных номинаций при вербализации предметов и явлений окружающей действительности; роль когнитивного процесса при образовании вторичных номинаций. В статье представлен систематизированный материал о состоянии изучения вторичной номинации в современной лингвистике, который может быть полезен для дальнейшего изучения данной проблемы.

Ключевые слова: теория номинации, ономазиология, вторичные номинации, когнитивный аспект, концепт, репрезентация.

Стремительное развитие науки и техники, появление новых реалий, слов способствует изменению лексики языка, в этой связи для современной лингвистики особый интерес представляет изучение проблем номинации. Процессы номинации, наименования, несмотря на достаточную разработанность и разностороннюю изученность, все еще вызывают исследовательский интерес. Представляется, что проблемы номинации будут актуальны всегда, поскольку лексика обращена к действительности и всегда будет пополняться новыми лексическими единицами. Этот процесс также будет всегда сопровождаться расширением семантической базы уже существующих единиц.

Несмотря на высокую частотность употребления термина *номинация* в современной лингвистической литературе, его содержание до сих пор остается многозначным, что вносит некоторую путаницу. Номинация понимается как процесс присвоения имени объекту (предмету, действию, признаку, количеству и т. п.); образование единиц, служащих для именования и

вычленения фрагментов действительности и созданных по соответствующим языковым моделям [1, 336].

Полное лингвистическое описание лексических единиц языка невозможно без обращения к теории номинации. Теория номинации связана, прежде всего, с выяснением того, как соотносятся между собой понятийные формы мышления, каким образом создаются, закрепляются и распределяются наименования за разными фрагментами объективной реальности. Поэтому объектом изучения теории номинации являются единицы языка (слово, словосочетание, предложение, текст), которые наделены основными свойствами как обозначать, служить наименованием, т.е. выделять в акте номинации объект с помощью языковых средств и сообщать ему соответствующее имя в речепроизводстве. В свете теории номинации исследуются вопросы системности слов не только в их прямых, но и переносных значениях.

Следует отметить, что теория номинации также ставит своей целью объяснить, каким образом тот или иной фрагмент действительности получает свое обозначение в языке. Как указывает Е.С. Кубрякова, «предмет теории номинации включает как результаты номинации в их статическом аспекте, так и динамический процесс создания имен в живой речи» [2, 13].

Начиная с 70-х гг. 20 века, начинается активная разработка теории номинации и соответствующее ей ономазиологическое направление в анализе языка. Проблемам теории номинации посвящен ряд работ следующих исследователей: В.Г. Гака, Г.В. Колшанского, Е.С. Кубряковой, В.Н. Телии и др. В своих работах ученые исследовали понятие номинации, подходы к его определению, типологию номинативных единиц и т.д. В центре исследований находились проблемы наречения мира и номинативной функции языка, номинативные аспекты главных языковых единиц и всей речевой деятельности, особенности актов номинации, осуществлявшихся с помощью разных средств и систем, обеспечивающих номинативную деятельность в языке в целом и т.п. (напр.: Кубрякова).

Одной из центральных проблем теории номинации до сих пор остается ее типология. Общая типология языковых номинаций представлена одним из создателей общей теории номинации В.Г. Гаком:

1. Иерархия номинаций: первичная – вторичная номинация
2. По функции номинаций: языковая – речевая номинация
3. По объекту: элементная – событийная номинация
4. По внешней форме: самостоятельная – несамостоятельная номинация
5. По способу наименования:
 - 1) по связности или обособленности обозначения;
 - 2) по внутренней форме;
 - 3) по степени мотивированности
6. По субъекту и адресату
7. По соотношению с другими номинациями в парадигматическом плане
8. По соотношению с другими номинациями в синтагматическом плане:
 - 1) автономные номинации;
 - 2) неавтономные номинации[3].

Объектом данной статьи являются вторичные номинации, а предметом – описание их лингвистической природы. Соответственно наша цель - вопросы типологии вторичных номинаций, подходы к их изучению, основные проблемы и т.д. Прежде чем приступить непосредственно к вторичным номинациям, попытаемся разграничить явления первичной и вторичной номинаций.

В современной теории номинации, как известно, выделяют несколько видов номинаций. Самыми основными являются: *прямыми* или *первичная* (перевод материального в идеальное, реального материального предмета в предмет номинации) и *косвенная* или *вторичная* (вторичное использование существующих языковых форм в роли названия).

Существует множество определений первичной номинации:

- отражает то, что стало предметом реальной и мыслимой действительности при помощи человека, охватывающего все его этапы социального опыта и трудовой деятельности [2];
- в наименовании слова отображается как объективная реальность, так и субъективное отношение к предмету [1];
- акт присвоения имени объекту, который ещё не имеет названия[5];
- обозначение элементов действительности (как на предметном, так и на событийном уровне) с помощью непроемных слов [10].

На современном этапе развития языка первичная номинация встречается крайне редко, так как лексический состав языка всех языков уже устоялся на протяжении многих веков. Новые слова появляются только в тех случаях, когда создаётся артефакт (т.е. предмет деятельности человека) (компьютер, мегабайт) или открывается, обнаруживается неизвестный. Первичной номинацией является первое упоминание конкретного явления в речи, оно генерируется текстом и определяется коммуникативными установками.

Некоторыми учеными (А.А. Уфимцева, Э.С. Азнаурова, Е.С. Кубрякова, В.Н. Телия и др.) термин *первичная номинация* понимается как и *прямая* номинация. Ими отмечается, что прямая (первичная) номинация возможна только тогда, когда появляется возможность с помощью какой-либо формы (элемента) языка воссоздать в сознании тот или иной предмет в пространстве [4, 25].

В свою очередь, В.Г. Гак пишет о том, что при первичной номинации языковая форма используется в своей первичной функции для обозначения данного объекта в данных условиях [5, 321].

Вторичная номинация играет очень важную роль при вербализации предметов и явлений внеязыковой действительности, в связи с этим представляет интерес для исследователей. Изучение вторичных номинаций имеет до сих пор проблемные вопросы, которые касаются ее типов, функций, выполняемых в языке. Феномен вторичной номинации остается весьма интересной и сложной в теоретическом отношении проблемой.

Явление вторичной номинации было объектом исследований ряда лингвистов (В.Г. Гак, Е.С.Кубрякова, В.Н. Телия, Н.В. Уфимцева и др.). В их научных трудах проводится комплексный анализ природывнутриязыковых механизмов создания единиц вторичной номинации, а также представлена классификация многочисленных вторичных наименований.

В известной теории означивания Э. Бенвенистасловаи словосочетания относятся к первичной номинации, а ко вторичной – предложения [6, 134-140]. Эта идея получает развитие в работах В.Г. Гака, А.А. Уфимцевой, Т.В. Булыгиной в частности в том, что результаты вторичной номинации будут производными по смыслу или морфологическому составу.

Однако некоторые ученые (Г.В. Колшанский, Н.Д. Арутюнова, Ю.С. Степанов, В.Н. Телия, Е.С. Кубрякова и др.) рассматривают первичную номинацию как первообразное языковое означивание, а вторичную – вторично использованную фонетическую оболочку первообразной языковой единицы для нового обозначивания. При таком понимании вторичной номинации, она служит источником расширения лексики языка.

Как видно, суть расхождения во мнениях заключается в понимании сущности самой номинации. У первой группы ученых структурная представленность, а у второй – способы образования типов номинации (первичной, вторичной и др.)

Вопросы вторичной номинации исследовались в работах Е.В. Гуськовой, Е.С. Годинера, В.И. Заботкиной, Ф.И. Карташковой, Л.Н. Шевченко и др. Такие работы В.Н. Телия как «Вторичная номинация и ее виды», «Связанное значение слова в языке», «Коннотативный аспект семантики номинативных единиц» внесли весомый вклад в исследование семантики вторичной номинации. При образовании вторичной номинации по ассоциативным и другим связям повторно используется звуковая оболочка для обозначения новых реалий.

В научной литературе существует множество определений вторичной номинации, что свидетельствует об отсутствии конвенциональности данного термина. Приведем наиболее емкие дефиниции, учитывающие, на наш взгляд, существенные признаки данного понятия:

1) это использование уже имеющихся в языке номинативных средств в новой для них функции наречения, использование имеющихся номинативных средств языка в новой (вторичной) для них функции именованья, т.е. применение «старых» словесных знаков (лексем и словосочетаний) для обозначения новых реалий и смыслов [7, 129];

2) это переосмысление готовых языковых единиц, выступающих во вторичной для них функции [8, 20].

3) вторичная номинация может иметь как языковой, так и речевой характер. В первом случае вторичная номинация предстает как принятые языком, закрепленные значения словесных знаков. Во втором – как случайное употребление лексических единиц в несобственной для них номинативной функции. При этом в самих процессах вторичной номинации принимают участие три звена: язык – языковой знак, номинация; человек – познающий субъект; реальная действительность – познаваемый объект [9, 11].

4) значение, которое слово приобретает в результате сознательного употребления этого слова в речи для обозначения предмета, не являющегося его естественным или обычным референтом [10, 163].

5) при вторичной номинации во всевозможных словоупотреблениях могут сохраняться не только существенные, но и второстепенные признаки, а это в свою очередь создает сдвиг в значении слова, благодаря этому возникает явление образности [11, 143].

6) недостаточность систем первичных обозначений компенсируется системой вторичной номинации. Возможности выражения мыслей и оценок при этом неизмеримо возрастают без увеличения числа средств выражения, без количественного роста словаря, но ценой меньшей определенности вторичных значений [12, 237-238].

Не подлежит сомнению, что в основе вторичной номинации лежит ассоциативный характер человеческого мышления, который позволяет устанавливать сходства и различия на основе признаков, приписанных к новым именам. В образовании вторичной номинации человек использует одну из граней нашего мышления – лингвокреативную – вследствие собственной интерпретации продуцирует новое значение.

Вышеприведенные определения свидетельствуют о том, что вторичная номинация – явление достаточно сложное и потому не имеет однозначной трактовки.

В лингвистической литературе по характеру соотносительности имени с реальностью вторичную номинацию подразделяют на два типа – автономную и неавтономную (косвенную) номинацию. Как отмечает В.Н. Телия, отличие от автономной неавтономная номинация образуется при помощи комбинаторной техники языка, то есть новое полученное значение становится зависимым от исходного, первичного значения. Вторичные значения этого типа лишены способности указывать на мир автономно («твердый» - о консистенции предметов и «твердый» в значении «непоколебимый», которое реализуется только в сочетании со словами «характер», «воля», «решение» и т.п.)» [1, 336-337]. Выделяются два важных отличительных признака вторичной косвенной номинации: 1) «образование новой языковой сущности в номинативном контексте, эксплицитно или имплицитно указывающем на косвенное соотношение ее с действительностью»; 2) «двухмерная опосредованность отнесения вторично выступающей в роли имени языковой формы к действительности» [7, 163].

Как известно, яркой отличительной чертой вторичной номинации является ее образность, коннотативная окрашенность. В основном образность и колоритный смысл достигаются употреблением метафоры, метонимии, синекдохи и т.д. Коннотация и переносные смыслы являют собой некую совокупность, так как экстралингвистические факторы, способствующие возникновению коннотации, а также собственно лингвистические пути образования коннотативного наполнения слова имеют свое лингвистическое продолжение в возникновении у слова переносных значений.

Таким образом, создание вторичного наименования строится на основе уже существующих языковых единиц, а виды вторичной номинации напрямую зависят от того, насколько явно прежнее значение сохранено в новом. Вторичная номинация характерна для всех уровней лексической системы языка и его функционирования. Во вторичных номинациях, представленных словосочетаниями, семантически переосмысленный компонент словосочетания является ключевым и в комбинации с ним и под влиянием внутритекстовых связей и фоновых знаний реализует свое значение, которое закрепляется за словосочетанием.

Особым аспектом функционирования единиц вторичной номинации следует назвать то, как эти единицы представлены в языковом сознании, какими отношениями они связаны с первично- и вторично-номинативными единицами. Вторичная номинация имеет свойство наиболее ярко отражать «тонкости» взаимоотношений человека с окружающим его миром, не увеличивая при этом арсенал лексических единиц. Следует заметить, что вторично номинированное слово, обладающее большим потенциалом, способно участвовать в различных контекстах, которые могут быть вовсе не характерны для непосредственного первичного значения. Из этого следует, что роль вторичной номинации не второстепенна и не вспомогательная, а особенная и играет важную роль в процессе языковой концептуализации и категоризации действительности. Вторичные номинации оказывают помощь в выражении сложных для понимания и восприятия концептов.

Одним из следствий принципа антропоцентризма в языке является формирование новых интегрированных научных направлений, к числу которых относится и лингвокогнитология. Как известно, всферу исследований когнитивной лингвистики входят различные структуры знания, языковые способы и механизмы их обработки, хранения и передачи, способы познания действительности и их отражение в языковых единицах и категориях. Из этого следует, что мир

действительности с миром языка связывается процессом номинации, который устанавливает взаимосвязь между предметом и выбранной для его обозначения языковой единицей. И вполне закономерно, что современный этап развития науки в области исследования процессов номинации также характеризуется в тесной взаимосвязи с когнитивной лингвистикой.

В связи с этим наиболее исследуемыми проблемами номинации в когнитивной проекции являются следующие:

- сущность и функциональная специфика когнитивного подхода, который «способствует более глубокому пониманию концептуального анализа как направленного на выявление концептов в их двоякой функции - и как оперативных единиц сознания, и как значений языковых знаков, т.е. как неких идеальных единиц, объективированных в языковых формах и категориях, «схваченных» языковыми знаками» [2, с. 24];

- обширное исследование номинативных процессов с уклоном в когнитивный анализ, изучение прототипической когнитивной системы [Борисенкова, Стариченок и др.];

- семантика лексических единиц структурного типа [N+ N]_n с когнитивной позиции, проблема формирования вторичных и производных значений с помощью когнитивных механизмов («концептуальная метафора» или «концептуальная метонимия») и «развитие» за счет обращения к концепту, определяющему исходное значение слова, и информации, передаваемой контекстом. [Шепелева, Скороходова, Уразметова и др.];

- вторичная номинация концепта как ценный источник информации об отражении в языке когнитивных структур, категоризирующих национально-культурное знание представителей отдельной лингвокультурной общности, что позволяет рассматривать данный способ концептуализации знаний не только как языковой, но и как когнитивное явление» [Магировская, Панина и др.]

Приведенный выше далеко не полный обзор работ последних лет показывает, что привлечение когнитивной науки в процесс номинации дает исследователю возможность глубже понять механизм формирования семантики слова на основе процессов познания, отображения и преобразования действительности человеком.

Изучив работы (Гак, Никитин, Селиванова, Уфимцева), мы пришли к выводу, что номинативная деятельность, рассматриваемая как особая речемыслительная деятельность (союз речи (языка) и мысли, мышления) уже тогда заложила основы будущей когнитивной науки и теория номинации была одной из ранних версий когнитивизма.

Тенденция отразить собственно когнитивные, познавательные моменты в номинативной деятельности прослеживается в трудах следующих ученых:

В.Н. Телия писала о том, что возможность опосредованного отражения действительности «кроется в способности словесных знаков хранить и передавать понятийное содержание, исторически закрепляющееся за данным словом в виде его лексического значения, удовлетворяя отражательно-классификационным и мыслительно-коммуникативным процессам во всех сферах человеческой деятельности» [7, 73-98].

Г.В. Колшанский отмечает, что сущность номинации заключается не в том, что языковой знак обозначает вещь или каким-нибудь образом соотносится с вещью, а в том, что он репрезентирует какую-нибудь абстракцию как результат познавательной деятельности человека [11, 78-79].

Б.А. Серебренников определяет, что «наименование предмета совершенно немислимо без предварительного, хотя бы самого элементарного знания данного предмета» [13, 71].

С точки зрения когнитивной лингвистики в номинативном акте естественного языка осуществляется поиск именованного для некоторого результата познания. В представлении Е.С. Кубряковой [14, с. 43], любая форма познания мира происходит в ходе определенного вида деятельности, так или иначе опосредованного языком, будь то чувственное восприятие действительности, предметная или практическая деятельность. В языке результатом репрезентации такого познания окружающей действительности становятся языковые номинации.

Из вышесказанного следует, что ученых интересует вопрос о том, каким образом объекты, признаки и т.п. стали объектом номинации. Когнитивный подход дает возможность дать ответ на вопрос о том, почему окружающий мир оказался воспринятым и осмысленным в том виде, в каком он есть, почему тому или иному явлению присвоено именно данное имя. Базисом для раскрытия языковой картины мира служит изучение концептов, стереотипов языкового и более широкого культурного сознания, позволяющих построить поля с культурно-значимыми доминантами поведения, определить тип того или иного этнокультурного сообщества.

Вторичные номинации, рассматриваемые в рамках когнитивного подхода, могут дать представление о системе ценностей, которая существует в той или иной языковой картине мира. Например, у носителей русского языка есть употребления *звездочка*, *солнышко* и т.п. Такие же существуют и в казахском языке

жұлдызым, күнімі т.п., но особого внимания заслуживает слово *айым* (каз. ай - *месяц*), которому нет эквивалента в русском языке. В языковой картине казахского народа *айым* добавляется к имени, которое выражает уважение, почтение и т.п. Так носитель определенного языка несет в себе концепты, характерные для данной культуры, здесь нами подразумевается, что вторичные номинации, выступающие в роли концептов, как «отражают», так и «формируют» образ мышления носителей языка. Называя что-либо, человек не просто устанавливает некоторую связь между означаемым и означающим, он создает картину мира, структурирует ее.

Рассмотрение вторичной номинации в когнитивном ракурсе позволяет говорить о том, что вторичная номинация есть особый когнитивный процесс, связанный с созданием нового знания об объектах действительности на основе уже имеющегося опыта взаимодействия с другими объектами и их познанных признаков и свойств, «на уровне абстрактного мышления происходит вторичная категоризация обработанной на первом уровне информации ...» [15,11]. Следует также отметить, что в основу вторичного наименования кладется мотивировочный признак, являющийся важной составной частью композиционной семантики, т.е. некий признак, уже обнаруженный в другом предмете и имеющий свое название.

Таким образом, проблемы номинации, в частности, вторичной находятся под пристальным вниманием лингвистов. Данный интерес вызван исключительной сложностью рассматриваемого нами языкового явления. Изучение процессов номинации посредством идей когнитивного подходов открывает новые возможности выявления скрытых аспектов природы вторичных номинаций. Когнитивный подход и теория номинации тесно связаны между собой, поскольку последнюю интересует вопрос о том, какая часть знаний о предмете получает отдельное наименование. При рассмотрении акта номинации с когнитивных позиций мы можем получить ответ на то, какие концепты вербализуются и какая конкретная языковая форма выбрана для этой цели.

Список литературы

1. Лингвистический энциклопедический словарь. Гл.ред. В.Н. Ярцева, М., «Советская энциклопедия», 1990. С. 336
2. Кубрякова Е.С. Части речи в ономаσιологическом освещении. М., «Наука», 1978. С. 13
3. Гак В.Г. К типологии лингвистических номинаций // Языковая номинация. Общие вопросы. М., 1977.
4. Уфимцева А.А., Азнаурова Э.С., Кубрякова Е.С., Телия В.Н. Лингвистическая сущность и аспекты номинации // Языковая номинация. Общие вопросы. - М.: Наука, 1977.-С.7-97.
5. Гак В.Г. Языковые преобразования. - М., 1998. - 768 с.
6. Бенвенист Э. Общая лингвистика. М.: Прогресс, 1974. — 448 с.
7. Телия В.Н. Вторичная номинация и ее виды // Языковая номинация (Виды наименований). - М., 1977. - С. 129-221.
8. Лобанов И.Б. Русский язык и культура речи [Текст]: учеб. пособие для вузов/И.Б.Лобанов. – М.: Академический проект, 2007. – 325 с.
9. Новичихина М.Е. Коммерческое название, рекламный текст, бренд, товарный знак, номен: разграничение понятий [Текст]/ М.Е.Новичихина//Вестник ВГУ. Сер.: Филология. Журналистика. – 2004. - № 1. – С. 1 – 25.
10. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов/ Ахманова О.С. – 2-е. - М.: КомКнига, 2007.-571 с.
11. Колшанский Г.В. Лингвоносеологические основы языковой номинации /Языковая номинация. Общие вопросы. - М.: Наука, 1977. - С. 99-146
12. Никитин М.В. Курс лингвистической семантики. Учеб. пособие. СПб.: Диалог, 1997. - 780с.
13. Серебренников Б. А. Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. - М.: Наука, 1970. - 604с.
14. Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Рос. академия наук. Ин-т языкознания. М.: Языки славянской культуры, 2004. 560 с.
15. Кравченко А. В. Язык и восприятие: Когнитивные аспекты языковой категоризации [Текст] / А. В. Кравченко. – Иркутск : изд-во Иркутского ун-та, 1996. – 160 с.

Мақалада екінші аталымның когнитивті үдеріс нәтижесінде қалыптасатыны туралы сөз болады. Екінші аталымды жаңа қырынан сипаттау осы уақытқа дейін ескерілмей келген

жайыттарды анықтауға мүмкіндік береді. Аталымды когнитивті тұрғыдан зерттеу арқылы қандай концептілер қалайша көрініс табатынын байқауға болады.

The article gives an excursion into the history of studying secondary nominations in the cognitive aspect. In this connection, the work of such leading linguistic cognitivists as: Kubryakova ES, Telia VN, GAK VG and etc. Attention is focused on the following problems: delineation of primary and secondary nominations; the definition and nature of secondary nominations; the role of secondary nominations in the verbalization of objects and phenomena of the surrounding reality; The role of the cognitive process in the formation of secondary nominations. The article presents a systematic material on the status of studying a secondary nomination in modern linguistics, which may be useful for further study of this problem.

ӘӨЖ 81.23.58

Б.Қ. Қасым¹, А.А. Абдуалиева²

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Тараз мемлекеттік университеті, Тараз, Қазақстан

ТҮРКІ СӨЗЖАСАМЫ: АНТРОПОЛОГИЯЛЫҚ ПАРАДИГМА

Тіл теориясы туралы зерттелімдер әлемдік деңгейде лингвистикалық жаңа бағыт-бағдар мәселелері көтеріліп, заман талабына сай шешімін тауып, коммуникативті-прагматикалық маңызы жоғары бағалануда. Кез-келген халық тілі – сол халықтың шынайы этникалық болмысының айнасы. Тілді жаңа ғасыр баспалдағында теориялық-танымдық үрдісте зерттеудің қажеттігі заман талабына сай туып отыр. Бұл үрдіс тіл мен адам санасын тұтастықта қарастырып, тілдік білімді адам миының жемісі, күрделі ассоциативті-вербалды құрылым, болмысты рух пен ой бірлестігінде тараушы жүйе ретінде кешенді сипаттауға негізделеді. Адамзат өзін қоршаған шындықты, әлемдегі сан алуан құбылыстар мен олардың сапа-қасиетін сезім мүшелері арқылы сіңіріп, санамен түйсініп қана қоймайды, оған жауап қайырады, ақпаратты өзінше жаңғыртып, жаңа сапада қайта жасауға саналы-санасыз күйде талпыныс жасайды, өңдейді, қорытады, елпекшейді, баға береді, тәжірибеде қолданады, бұлардың тұтас көрінісі ретінде ғаламның тілдік бейнесі жасалады

Тіл теориясы туралы зерттелімдер әлемдік деңгейде лингвистикалық жаңа бағыт-бағдар мәселелері көтеріліп, заман талабына сай шешімін тауып, коммуникативті-прагматикалық маңызы жоғары бағалануда. Кез-келген халық тілі – сол халықтың шынайы этникалық болмысының айнасы. Тілді жаңа ғасыр баспалдағында теориялық-танымдық үрдісте зерттеудің қажеттігі заман талабына сай туып отыр. Бұл үрдіс тіл мен адам санасын тұтастықта қарастырып, тілдік білімді адам миының жемісі, күрделі ассоциативті-вербалды құрылым, болмысты рух пен ой бірлестігінде тараушы жүйе ретінде кешенді сипаттауға негізделеді. Адамзат өзін қоршаған шындықты, әлемдегі сан алуан құбылыстар мен олардың сапа-қасиетін сезім мүшелері арқылы сіңіріп, санамен түйсініп қана қоймайды, оған жауап қайырады, ақпаратты өзінше жаңғыртып, жаңа сапада қайта жасауға саналы-санасыз күйде талпыныс жасайды, өңдейді, қорытады, елпекшейді, баға береді, тәжірибеде қолданады, бұлардың тұтас көрінісі ретінде ғаламның тілдік бейнесі жасалады [1].

Тың мәселелердің бірі – аталымның жасалуындағы сананың, танымның, ойлаудың тілдегі таңбасы бүгінгі лингвистикада кешенді зерттелуде [2]. Тіл мен ойлау – бір-бірімен байланысты заңды құбылыс. Тілдегі таным көрінісі – таңбаны ғылыми тұрғыдан саралау – таңба-аталым – атау неден басталатын, қандай заңдылықтармен жүзеге асады, оның белгілері қандай, оның қалыптасу және даму үрдісін терең зерделегенде, талдағанда шешімін табады. Аталымжасауда халықтың танымдық ой-өрістік деңгейінің жан-жақтылығымен байланыстылығын тіл деректерінің сырына, құпиясына терең үңілуді қажет етеді. Соның негізінде тіл бірліктерінің жасалуындағы осы үрдістің қатысын зерттеу тіл мен ойлау арақатынасын жаңа қырынан тануға жетелейді.

Тілдің танымдық табиғаты мен сөз мағынасы – күрделі құбылыс. Тілде Сөз мағыналарының танымдық табиғаты концептінің астарына топтастырылып отырылады. Демек, сөздің көне де жаңа мағыналарының сабақтастығын туғызу адам санасының ертеден келе жатқан танымдық операциясы деген тұжырымдаманың бойына жинақталған. Сөз мағыналарына қатысты сөз бен ұғым, сөз бен мағына, сөздің ішкі және сыртқы тұрпаты, т.б. бірліктердің сабақтастығы негізінде адамдар өзара тілдік қарым-қатынас жасағанда сөздер мен олардың мағыналарымен алмаспайды, сөзді толықтай

тілдік қатынас құралы ретінде қажетіне жарата отырып, оймен, таныммен алмасады. Ал, *ойлау* – қоршаған әлемнің санада бейнеленуінің ең жоғарғы формасы. Ойдың бастапқы формасы – ұғым. *Ұғым* – заттар мен құбылыстардың санадағы бейнесі. Ұғымда заттардың жалпы және негізгі ерекшеліктері суреттеледі. Концептілердің негізінде адамдар сөздің ұғым түсінігін, мағынасын, идеясын біле алады. Ал, олардың берілу жолдарын тілдік және *логикалық модельдердің* астарынан көруге болады [2].

Дүниетаным жеке адамның, қоғамның деңгейінде өмір сүреді. Дүниетанымның жинақы бой көрсетер жері – ұлттық дүниетаным. “Адамның дүниемен байланысы, оны тануы белгілі бір ұлттық жағдайда қалыптасатындықтан, дүниетанымның ұлттық белгілері болды. Ол белгілері мен көріністері осы халықтың менталитетіне тәуелді болады. Бұл – халықтың бейнелер дүниесі, ырымдары мен салт-жоралары, сезіну, ұғыну ерекшеліктері”. Сондықтан жалпы адамзатқа тән дүниетанымның ұлттық ерекшелігін анықтау, құрылымын зерделеу, жалпы адамзаттық дүниетанымға қосқан үлес болады.

Ұлттық дүниетаным – қайталанбайтын құбылыс. Ол сол ұлттың бүкіл бітім-болмысымен, қоршаған ортасымен, менталитетімен, шаруашылық жүйесімен, тіпті, табиғат құбылыстарымен тығыз байланысты. Әрине, ұлттық дүниетаным – тарихи өзгеріп отыратын жүйе. Егер ұлт айналасындағы басқа мәдениеттерден, елдерден мүлдем оқшауланып кетпесе, ол қашанда сыртқы ықпалға беріліп отырады. Мысал ретінде қазақ халқының дүниетанымының өз тарихында Тәңірлік, Шамандық, Аруаққа табыну, Ислам дінінің т.б. қазіргі кезде сырттан келген алуан түрлі мәдени ағымдардың ұлттық дүниетанымға әсері.

Профессор З.Ахметжанова: ұлттық дүниетанымның нәр алатын ортасы, әрі көрінер биігі – ұлттық мәдениет. Мәдениет халықтың мыңдаған жылдар бойындағы шығармашылығы, онда қауым мен жеке адамы рухани ізденісі, халықтың даналығы мен адамгершілік нышандары жинақталады. Әр мәдениетте дүние, қоршаған ортаға деген саң қилы көзқарас, түсінік қалыптасады. Себебі әр мәдениет заманына, дініне, моральдық нормаларына қарай адамға, өмір-өлімге, адамның іс-әрекетіне, сұлулыққа тағы да басқа әр халықтың басында бар негізгі құндылықтарға байланысты өзінің көзқарас жүйесін қалыптастырады [3, 365] деп дәйектейді. Осы көзқарастың таралатын, көрінетін, сатылатын құралы – *тіл*. Тіл – дүниетанымның құралы, ойлау мен ұғымның шындық өмірдегі көрінісі. Тілдік таңба арқылы шындық болмыстағы заттар мен құбылыстардың ұғымдық бейнесі жүзеге асады. Сондықтан тіл оймен, ойлаумен тікелей байланысты. Тіл – ойлаудың, сананың, танымның қаруы, құралы. Тілде заттың нақты қасиеті номинативтік таңба арқылы белгіленеді де, оның түрлі қызметі, нақты ерекшеліктері соған негіз болады, яғни тіл – ойды жеткізудің тәсілі, шындық болмысты таңбалаудың құралы. Тіл – құнды қазына. Оның дамуы қоғамның дамуымен бірге жүреді. Осымен байланысты тілдік жүйедегі болып жатқан сазжасамдағы күрделі жасалымдардың мағынасы мен қызметін жан-жақты терең зерттеу – бүгінгі күннің талабынан, сұранысынан туындап отырғаны белгілі. Сондықтан соңғы жылдарда лингвистер аталым теориясына қызығушылық көрсетуде. Тілдік аталымның табиғатын зерттеу тілдік түрлі аспектісімен тығыз байланыста жүзеге асады.

Сонымен, сөздің ішкі құрылымының типологиялық қызметі деген ұғымды былайша түсіндіруге болады: бір тілдің басқа тілдермен ортақ белгілері және ерекшеліктері, ұлттық ерекшеліктері уәждемелік аспектіде сол тілдің сөздік құрамын әртүрлі межелер бойынша басқа тілдермен салыстыру арқылы анықталады. Бірінші меже ретінде семантикалық универсалийді атауға болады, бұл ретте уәжділік сөздің қасиеті ретінде, сөздің ішкі құрылымы көрініс табатын негізгі құрал ретінде қарастырылады; екінші бір тілге тән және басқа тілдерде кездеспейтін белгілер. Олардың қатарына 1) сөздің ішкі құрылымындағы уәжді және атау белгілері; 2) сөздің ішкі құрылымындағы уәжді және жіктелмелі эксплицитті құралдар жиынтығы; 3) лексикалық бірліктің жиынтығы және қайсы бір сөздің ішкі құрылымымен (метафоралық / метафоралық емес және т.б.) арақатынасы; 4) тілдің лексикалық қабатындағы уәжді, жартылай уәжді және уәждемеленген сөздердің пайыздық арақатынасы және т.б. Мысалы,

**Жау → жауқазын. Аршыған жауқазындай аппақ болып, Бұл күнде соның бәрі кетіп қалған* (М.-Ж. 2003: 221); *Жауқазындай (жауқасындай) аршыған аппақ болып* (М.-Ж. 2003: 134); Ал, тау жуасын, қыр жуасын, тау сарымсағын, тамаққа турап та, шикі күйінде де пайдаланған. Сазды жерде өсетін картоп тұқымдас *жаужұмырды* (буылтықты) қоламтаға көміп, пісіріп жейтін болған [2].

Қ. Жұбанов *жаужұмыр мен жауқазын (тамырларын жеген, емге пайдаланған)* тіркесіндегі *жау* > *жағ* (майды жақ) оның үстіне ұйғыр тіліндегі *жағ* (*жир, масло*), алтайлық *djuv id* қазақ тіліндегі *жау* тұлғасымен тең келеді. *Жау* сөзі Орхон жазуындағы *жагъ* – *враг*, қыпшақ формасына сәйкес келмейтін *жау* егістігі (*идти дождю, снегу*) *жаужұмыр* сөз тіркесіне әсер етті деген қисыны келмейтінін айтады [4, 423]. Ә.Қайдар: көптеген түбір-омонидерді «... *жау* переводит как *масло, сало, жир: жауқазын* <*жау+қаз+ын* → *тау қызғалдағы* (горный тюльпан). Тілші башқорт тіліндегі *яу* →

масло; жир; сальник салыстырады [5, 213]. Осындай мағыналарды «Көнетүркі сөздігінде» де кестеседі: *jaγ* `масло, жир` [ДТС, 223]. Мысалы, *жаужұмыр, жаубүйрек, жауқазын* бұлар *түбірлес сөздер*. Түбір тұлғасы «жау». Енді «жау» түбірін анықтаймыз. *Жау* – етістік, *жау* – зат есім. *Жау* (враг) дегендегі «жау» логикалық жағынан келмейді. «Жаубүйрек» адамның организмі өзіне *жау* бола алмайды. Басқасын да солай қажетке жаратуға болады. Ал енді «жау» (жаңбыр) *жаубүйрекке* қатысы шамалы, демек, *жауқазын* мен *жаужұмырдың* түбір тұлғасы «жау» (жаңбыр) байланыстыруға болар еді, бірақ, бұл алдамшы түбір тұлғасы ғана. Оны мына зерттеулер дәлелдейді. О баста түріктер өзін танымай тұрып, қоршаған ортаны таныған. Ол: *жаужұмыр* мен *жауқазын* материалдық қажетін өтеген. Логика бұны құптайды. «*Жауқазын*» мен «*жаужұмырдың*» түбірін қазып алып, тағам ретінде пайдалануы мүмкін не емге қолданған. Демек, «май» алған. Бірақ, түрік «май» деген атын білмеген, оның орына «жақ» деген уәжін білген. Көзге көрінгені қимыл. Атауы жылдар бойы тұрақталып, айтыла-айтыла «жаққа» айналған. Көне түркілер «жауды» «жақ» деген мәліметтер де жоқ емес. Осы «жақ» жылдар өте «жау» ретінде түзіліп қалыптасқан да, алғашқы мағынасы «жақ» пен «май» ұмытылған. Ойымыз дәлелді болу үшін: «*майбүйрек*», «*майжұмыр*», «*майқазын*» логика жоққа шығармайды. Кейіннен май > ұмай (отқа май салу т.б.) мифтік және салт-дәстүрлік өріс алғандығын көруге болады [ДТС, 223] [6].

Кесте 1 – Жау негізіндегі сөзжасамдық ұя

	<i>1-саты</i>	<i>2-саты</i>	<i>3-саты</i>	<i>4-саты</i>
Жау. зат аталымы	<i>Жаугер</i>	<i>Жаугершілік</i> <i>Жаугерлік</i>		
	<i>Жаула</i>	<i>Жаулас</i>	<i>Жауласты</i> <i>ру</i> <i>Жауласу</i> <i>Жаулау</i>	
	<i>Жаулық</i>			
	<i>Жаушы</i>	<i>Жаушылық</i>		
	<i>Жауық</i>	<i>Жауығу</i>		
	<i>Жауыз</i>	<i>Жауыздық</i>		
		<i>Жауынгер</i>	<i>Жауынгерлік</i>	

Сонымен, бұл сөздердің алғашқы түбір тұлғасын қалпына келтірсек: *жақ* <> май > *жау* сияқты тілдің даму барысы, жолы көрінеді. Демек, көне, байырғы сөздерің о бастағы түбір тұлғасын табу арқылы олардың байырғы мағынасын ашуға болады.

Ғалымдар аталым теориясының негізгі қағидасы болып саналатын таңбалауды гносеологиялық және лингвистикалық аспектілермен тығыз байланыста қарастыруды дұрыс деп санайды [7]. Сондықтан тіл мен ойлау, оның көрінісі болып саналатын атау тіл білімінде өзекті мәселе болып есептелінеді. Сонымен қатар, тілдің қатысым қызметіне де жылдан-жылға қызығушылық артып келеді. Себебі лингвистикалық бірліктерге жан-жақты талдау жасау үшін тілді түрлі деңгеймен салғастыра отырып саралау қажет. Сөз байлығының толығы арнасы – тілдің сөзжасам жүйесі. Күрделі атаудың толығы мен кемелденуі, дамуы жаңа күрделі аталымдардың қалыптасуымен тығыз байланысты. Аналитикалық аталымдарды жасау тілдің ішкі заңдылықтары мен сыртқы факторларымен өзектес. Бұл әдіс – тіл байытудың ең құнарлы да, қуатты, қайнар көзі. «...әр тіл өзіндік ерекшелігімен сипатталады және ішкі заңдылықтарымен дамиды. Тілдің дамуында ішкі заңдылықтың нақтылы сипаты және даму үрдісі болады. Тіл дамуының жолдары: ол – тілдің грамматикалық құрылысын жетілдіру мен жақсарту және сөздік құрамды толықтыру» [2].

Туынды сөздің өзіне тән түрлі ішкі және сыртқы заңдылықтары бар. Біріншіден, ішкі даму дегенде, таза лингвистикаға қатысты жағы айтылады. Ал сыртқы дамуы дегенде, экстралингвистикалық жағы немесе қоғам, табиғат, таным т.б. – осылардың арасындағы арақатынас арқылы жүзеге асатан үрдіс: *зат* ↔ *ұғым*, *ұғым* ↔ *атау* ↔ *таңба* арасындағы байланыс пен арақатынасын саралау арқылы атаудың мәнін ашу. Бұл үрдіс тікелей аталым теориясымен жүзеге асады. Ал аталымның негізгі сүйенер тірегі – уәждеме» [2, 203]. Бұл тілдік екі құбылыс бірімен-бірі егіз, қатар жүретіні даусыз. Аталымдардың қалыптасуында мотивемалардың түрлерін атап көрсетуге болады: *дыбыс /еліктеу/, түр, түс, басқа нысанға ұқсастық, көлем, соматикалық белгілер, мекен,*

орын, иіс, қызмет белгісі, сана т.б. байланысты бірнеше айрықша белгілерін, негізгі қасиеттерін, бас ерекшеліктерін даралап көрсетуге болады, бұл белгілік қасиет атауды таңдауда негіз болады.

Күрделі аталым – біртұтас лексика-грамматикалық бірлік деп танылатын және сыңарлары кем дегенде екі мағыналы лексемалардан тұратын, ұғымға берілген аталым. Шындық болмыстағы заттың, я құбылыстың әртүрлі белгі, сапалық ұғымдардың дамуы, жетілуі негізінде оны білдіретін атаулар да күрделене түседі. Бұлар ішкі сапалық жағынан да, тұрпат-тұлғалық жағынан да өзгеріске түсіп, бір ұғымның атауы ретінде жұмсалады. Тіл иесінің затты, құбылысты, жер-су атауларын қалай түсінетіні санада көрініс беріп, ол танба арқылы бейнеленеді. Сөйтіп, санада қалыптасып жетілген бейне, сыртта тіл арқылы көрініс табады. Мән мен мағына, тіл мен ойлау диалектикалық заңдылыққа негізделеді. Сондықтан ұғымдық атаулар номинациялық қызметпен қоса, танымдық қызмет атқарады. Осы орайда айта кететін жайт – қазір қай тіл болмасын тілдің ұлттық этноұғымына (концептуалдық) және танымдық (когнитивтік) ерекшелігіне мән беруде» [8].

Кез келген атау қалай болса солай атала салмайды, олар әрбір атауға лайық ішкі лексикалық ұғымына сай сәйкестене, үйлесе тіркесіп, немесе мағынаны ұлғайту, я нақтылау мақсатында жұмсалып арқылы сол атаудың жалпы қасиетін анықтайтындай, мәлімет беретіндей қалыптасады. Жаңа атаусөз – жаңа лексема. Сөзжасам негізінде жасалған күрделі атауды даяр тілдік бірліктер деп санап, олардың ішкі семантикалық құрылымынан жаңа аталымның табиғатын түсінуге болады.

Тілде жаңа лексемалардың қалыптасуында негізгі мотивемалар қатысып, бір ұғымды білдіретін атаулардың тілдік айналымға енуіне негіз болады. Бұдан аталымжасамның өміршең екенін байқауға болады. Атаудың негізі – алынатын белгі. Сол арқылы ұғымның мәні танылады. Мұндай зерделеу, саралау аталым заңдылықтарының негізінде тілдік құбылыстарды нақтылауға, айқындауға және оның жалпы теориялық ұғымдарын анықтауға мүмкіндік береді. Нақтырақ айтсақ, “аталым белгісі” деген ұғым міндетті түрде оның уәжділігіне, туынды сөздің мағынасына, семантикасына және сөздің ішкі құрылымына қатысты ұғымдарға зер салудан туындайды [10]. Бұл дәйектерге қазақ тіліндегі туынды сөздерді сараланған тілдік деректер дәлел бола алады және семдік талдау барысында олардың даму заңдылықтары негізделді.

Әдебиеттер тізімі

1. Языковая номинация. Общая теория. – М.: Наука, 1977.
2. Қасым Б.Қ. Күрделі аталым жасалымы: когнитивті-дискурстық ұстаным. Монография. – Алматы: ЖК Волкова А.В., 2010. – 383 б.
3. Ахметжанова З. Язык в социальном, коммуникативном контексте. – Алматы: Елтаным, 2012. – 564 с.
4. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: МТДИ, 2010. – 608 б.
5. Қайдаров А. Структура односложных корней и основ в казахском языке. Алма-Ата: Наука, 1986. – С. 213.
6. Қасым Б., Г.Нурбекова. Образование общетюркских многозначных слов и пути их применения. Образование общетюркских многозначных слов и пути их применения. //Materials of XIII International scientific and practical conference «SCIENCE AND CIVILIZATION-2017» 30 January-07 February, 2017 Volume 5, Philological sciences SHEFFIELD SCIENCE AND EDUCATION LTD. – England, 2017. – 35-41 с.
7. Арутюнова Н.Д. Истоки проблемы и категории прагматики. // Новые в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1985, вып. ХУІ.
8. Қасым Б. Мотивация в словообразовательной системе тюркских языков. // Традиционная культура тюркских народов в изменяющемся мире. /Материалы I Международной научно-практической конференции 12-15 апреля 2017. – Казань: Ак Буре, 2017. – 230-233 с.
9. Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.

Исследования о лингвистических теориях языка нашли свое место на мировом уровне как новое направление. Любой язык народа – это зеркало, которое отражает быт данного народа. Это явление основывается на целостности сознания с языком, рассматривая языковые средства как плод человеческого труда, где сложные ассоциативно-вербальные структуры, как система комплексного описания базируется на объединении духа и мысли. Потому что человек не только видит, слышит и чувствует происходящее, но и дает ответ, пытается воспроизвести для своего сознания, анализирует, экспериментирует, взвешивает, применяет, оценивает, что в конечном итоге складывается как языковая картина мира.

The title of the article is related to the cognitive thinking of the population. Describing the meaning and activities of the complex designs in the language system, analyzes the roots of the trickie, spells, and defines the course of development of the language. Finding the roots of ancient, old words is characterized by a new aspect of language and thinking.

ӘӨЖ 81.11

А.Қожахмет

«Н» ДЫБЫСЫН АЙТУДАҒЫ ҚИЫНДЫҚТАР: СЕБЕПТЕРІ МЕН ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

Қазақтың сөздік қорында «ң» дыбысы бар сөздердің саны өте көп. Қазақ тілі корпусындағы «ң» әрпінің кездесу жиілігі – 1,55 пайыз [4]. Яғни бұл дыбыс 42 әрптің ішінде жиілігі жағынан 18-орында тұр.

Кілт сөздер: дыбыс, жиілік, қолданыс, артикуляция

Баланың сөйлеу әрекеті туа пайда болатын құбылыс емес, ол баланың физиологиялық, психологиялық тұрғыда дамуымен және қоршаған ортасының балаға әсерімен тікелей байланысты. Соңғы кезде балалар арасында дыбыстарды дұрыс айта алмау мәселесі көп кездесетін болған. Ғылымда бала тіліндегі бұндай кемшіліктердің өзіндік атаулары бар. *С, з, ц, т, ж, г, ш* әріптерін дұрыс айтпаудан сөздің бұзылуын *сигматизм* деп атаса, *р* әрпін айта алмауды *сақаулық* дейді. Ал *лямбдацизм* – *л* дыбысын дұрыс айтпау не басқа дыбыспен ауыстырып айту. Бала тілінің кемістігі туралы еңбектерде дауыс ырғағының бұзылуы және дыбысты дұрыс айта алмаудан сөздің түсініксіз шығуын *быдықтық* деп көрсеткен. Әлеуметтік желілерде жиі талқыланып жүрген *дизартрия* құбылысы – әріптерді дұрыс айта алмағаннан сөз көркемдігінің бұзылуы. Демек, *дизартрия* деп артикуляциялық сөйлеу мүшелерінің иннервациясының бұзылуын айтамыз. Бұл бөлімде тіл кемістігінің бір түрі осы *дизартрия* жайында талдау жұмыстары жасалады. Яғни қазақ тіліне тән ерекше дыбыстардың бірі «ң» дыбысын балалардың сөз қолданысында дұрыс айтылмай жүргендігі жан-жақты қарастырылады.

Ең алдымен баланың «ң» дыбысын айтудағы қиындықтарының себептерін ашып алған жөн. Тіл мүкістігінің пайда болуына көптеген себептер әсер етеді. Ең негізгі себептерінің бірі – баланың физиологиялық тұрғыда дұрыс қалыптаспауы. Баланың ауыз аппаратындағы кемістіктер (мысалы, тістің қисық шығуы, таңдайдың, тілдің жырық болып туылуы, т.б.) бала тіліндегі кейбір дыбыстарды дұрыс айта алмауына себеп болады. Сонымен қатар жүйке жүйесінің зақымдануынан да сөздің бұзылуы мүмкін (мысалы, миға қан құйылу). Бала тілінің дұрыс қалыптаспауының тағы бір жағы бар. Ол - баланы дұрыс тәрбиелемеу, яғни ата-анасының не бала бақшадағы тәрбиешісінің баланың жастайынан қалай сөйлей бастағанына көңіл аудармауы. Бұл мәселенің де өзіндік қырлары бар. Бірі – ата-ана өзге тілді, көбіне орыстілді болуы, екіншіден, қазақтілді ата-ананың сөздік қоры тапшы, сөйлем құрылысы ретсіз, ойы тияқсыз болуы. Үшіншіден, ата-ананың баламен балаша қарым-қатынасқа түсуі. Яғни тілі анық шықпаған баламен балаға ғана түсінікті тілмен коммуникация жасау. Ата-ананың дұрыс тәрбие бермеуінен кеткен бұндай олқылықтарды логопед-дәрігерлер қалпына келтіреді немесе реттейді. Баланың физиологиялық, психологиялық жағынан дамуы әрбір ата-анаға байланысты. Ең алдымен әрбір ата-ана өз қазақ тілінде емін-еркін сөйлеуі керек. Сонда ғана баланың тілі анық әрі таза болмақ. Енді осы айтылған себептерді мысалмен дәйектей түсейік.

«Н» дыбысы бар сөздерді қолдануда балалар фонетикалық, стилистикалық, грамматикалық қателерді жіберіп жатады. Дефектологтар балалардың «н» мен «ң»-ды айта алмауының себепін фонематикалық есту-түсінуі дұрыс қалыптаспағанымен байланысты деп көрсетеді. Мысалы:

- *Менің әжем жақсы. Екі әжем бар. Менің бір әжем Жұмабике әжекам, ал бір әжем Рая әжем. Олар біреуі Арқалықта, тоже Арқалықта. Бірақта менің үйімнің қасында болад. Кей- кезде маманның жұмыстары жоқ, үйде отырады. Ал, сосын оның жұмысы бар кезде менім әжелерім келеді. Жұмабике әжем тігінші, менім сондай болғым келеді. Ол қазақ киімін тігіп береді. Флораның киімін тігіп береді, және басқа киімдерін тігіп береді.*

Бұл - төрт жасар Адина қыздың сөздері. Бала «н» дыбысы бар барлық сөздерге «н» дыбысын қолданған. Негізінде бала 2-5 жас аралығындағы барлық дыбыстарды толық айтып үйренуі керек. Бала ілік септігінің жалғауларын орынды қолданғанымен, тілінің мүкістігіне байланысты немесе

дыбысты дұрыс қолдану білмегендігінен қателікке бой алдырған. Ал дұрыс дыбыстай алмаған жағдайда баланы мектеп логопедіне көрсеткен жөн. Дәл осындай қателік Әлинұр есімді балада да кеткен. Мысалы:

- *Маманың. Менде тетя бар.*

«Н» дыбысын қате қолдану – бала тілі түгілі, ересектердің сөйлеуінен көрініс табатын үлкен мәселе. Логопедтердің пайымынша, балалардың «н» мен «ң» дыбыстарын дыбыстай алмауы бірнеше себепке байланысты. Біріншіден, баланың сөйлеу мүшелерінің құрылысы дұрыс қалыптаспауы. Яғни, баланың тістерінің қисық шығуы, таңдайының биік орналасуы, жағының дұрыс жұмыс жасамауы, ернінің қалың болуы дыбыстарды дұрыс айтуға кедергі болады. Сөйлеу мүшелерінің қимыл-қозғалысының дұрыс болмауы екінші себеп болады. «Н» мен «ң»-ды дыбыстай алмау көбіне тілшіктің қызметіне байланысты [1]. Егер бала қазақ тілін емін-еркін меңгерген ортада тәрбиеленіп, бірақ тілінен «ң» дыбысын дұрыс айта алмау байқалса, онда логопедтің көмегіне жүгіну керек. Ал орыстілді ортада өскен бала болса, ата-ананың баласының обалына қалып отырғаны. Себебі бала үшін қалыптасудың ең үлкен үлгісі - ата-ана. Дегенмен, бұл тілдік ауытқулар бала жасына қарай реттеліп, түзеліп кететін де кездер болады. Ал фонетикалық өзгерістердің бала тілінде болуы заңды құбылыс. Балалардың кейбір дыбыстарды айта алмауы немесе ұқсас дыбыстармен айтуы бала тілінің артикуляциялық базасының әлі толық қалыптаспағандығынан деп түсінген жөн.

Сонымен қатар бала арасында «ң» мен «м» дыбыстарын да шатастырып қолдану жиі ұшырасады. Бұндай қателіктерді жіберудің бір ғана себебі бар. Бала «ң» дыбысын айтуды қиынсынғаннан кейін «м» дыбысымен алмастырады. Негізінде балалар «м» дыбысын айтуды тез үйренетіні белгілі. Себебі бала бір жасына жетпестен *мама* сөзін қолданады. Сол себепті «ң» дыбысын «м» дыбысымен алмастыру оларға жеңіл болады. Мысалы:

- *Менім достарымда көп нәрселер бар. Дакивася мемен дос, Яссамина гимнастика жасайд, тағы да бұрыннан бері ол бізге келген, мен жоқ болдым. Бірақ ол бізге 32-ші мерекісіне өзбекский биди билеп берді.*

Дегенмен, баламен қарым-қатынасқа түскенде «м» емес, «н» дыбысы екендігін практикалық тұрғыда, яғни сондай сөздерді жиі қолданып, ата-ана балаға түсіндіруі қажет. Бұндай фонетикалық қателер бала тілінде өте көп кездеседі. Қазақтың төл дыбысы ң-ды айта алмауы - қазақтың көптеген балаларының тілдерінде кездесетін құбылыс. Бірақ кейбір балалар «ң» дыбысын айта алғанымен, ол дыбысты бұрмалап, жасанды түрде қателіктер жасап жатады. Мысалы:

- *Менім отбасымда «5» адам бар. Отбасымның мүшесі, әкем, ана, інім, және мен. Менім анам таңерттен жұмысқа барады, әкемде жұмысқа таңерттен барады. Ал інім балабақшаға барады, ағам болса, университетке барады. Біз семнді және жексенбі күндері әр парыкке, саябаққа барамыз.*

Бұл жерде баланың ң дыбысына тілі келмейді деуге болмайды. Себебі бала екінші сөйлемде ілік септігінің жалғауын дұрыс қолданған (*отбасымның мүшесі*). Демек, бала бар ынтасын салып ойын білдірмеген әрі сөйлем, қосымшаларды асығыс және орынсыз қолданған. Бұндай жағдайда үлкендер балаға асықпауды, сауатты сөйлеуді үйреткені дұрыс. Әрбір туындаған мәселенің артында оның шешімі тұрады. Демек, «ң» дыбысын айтудағы қиындықтарды жоюдың бірнеше амалы бар. Баланың «ң» дыбысын дұрыс айта алуының әлеуметтік желілерде түрлі жолдары көрсетілген:

1. Балаға «ң» дыбысын созып айтқызу керек. Осы кезде логопед немесе үйретуші (анасы, әкесі, әжесі, мұғалімі) штапельмен баланың тілін жұмсақ таңдайға шейін итереді. Солай бала «ң» дыбысын айтуды үйренеді. Бұл - осы дыбысты айтудың бір тәсілі. Жалпы «ң» дыбысы тіл артының жұмсақ таңдайға нық тиюінен жасалатын мұрын жолды дауыссыз дыбысты белгілейтін әріп. Ол дауыс қатысына қарай үнді, жасалу орнына қарай тіл арты, жасалу тәсіліне қарай шұғыл дауыссыздар тобына жатады. Сөз басында кездеспейді, ал сөздің ортасы (жаңа, кеңес) мен сөздің соңында (таң, желен) кездесе береді [2]. Сол себепті тілшікке және мұрынға тікелей қатысты болуына байланысты үйретушінің балаға «ң» дыбысын үйретудің түрлі тәсілдерін меңгергені жөн. Оның бірі - «ң» дыбысы және оның аллафондары бар сөздерді кезегімен қайталатып, «ң» дыбысын үйрету. Мысалы: *күн – кұң, он – оң, тон – тоң, шын – шың, мен – мең* және т.б. Бұл сөздерді қайталатып қана қоймай, әрбір сөздің мән-мағынасын түсіндіру керек. Себебі 2-5 жас аралығындағы бала сорғыш сияқты келеді. Ата-ана не айтады, бала соны бойына сіңіріп алады.

2. Егер мәселе баланың физиологиялық жағынан ауытқулары болса, логопед, дәрігерге жүгініп, кеңесу керек. Қажет болған жағдайда міндетті түрде ем қабылдаған дұрыс. Сонымен қатар логопедке баланың тыныс алу мен тыныс шығарудың тереңдігін ұлғайтуға арналған жаттығулар жасату керек. Сонымен бірге дауыстың қаттылығын, ұзақтығын, модельденуін дамыту жұмыстарын жасату қажет. Баланың бет қимылының бұлшық еттеріне, ерінге, тілге массаж жасатқан жөн [3]. Егер бала бітімінде осындай қиындықтар болған жағдайда ата-анаға бұл шараларды міндетті түрде

орындау керек. Себебі бұл бала тілінің тілінің дұрыс қалыптасуы бала болашағына, жалпы өміріне аса маңызды. Сондықтан немқұрайлылық танытпағандықтан,

Бала мектеп жасына келгенде «ң» дыбысының тілдің ұшы жоғарғы тістің артына тоқталатынын, «ң» дыбысының маңызы мен ерекшеліктерін түсіндіру қажет. Балаға «н» және «ң» дыбыстары екеуі екі түрлі дыбыс, екі түрлі әріп екенін талдап көрсету керек. Себебі жасалуы жағынан «ң» дыбысы «н»-ға ұқсамайды. Н - тіл ұшы дыбысы. Ал ң - тіл арты дыбысы.

3. Қазіргі таңда дыбысты жоғары деңгейде балаға түсіндірудің түрлі әдістері бар. Сол себепті бұндай ауытқулары бар балалармен мұғалім жеке жұмыс жасауы тиіс. Сонда ғана қасындағы балалармен еркін әңгіме құрып, еркін пікірлесе алады. Бала еркін ойын жеткізе алмаса, өмірде жасқаншақ немесе ынжық болып өсуі мүмкін. Әрбір ата-ана баласының болашағы жарқын болсын десе, өзінің және баласының аузынан шыққан әрбір дыбысқа баса назар аударуы қажет.

4. Баланың қоршаған ортасы баламен анық әрі тілде сөйлегені жөн. Бала «менім ойыншығым» деп айтқан жағдайда анасы я тәрбиешісі «менің ойыншығым» деп жауап қайтарғаны дұрыс. Себебі қазіргі кезде баламен нормаланған әдеби тілде сөйлемек түгілі, баламен пати, мати, сати деп отырған ата-ана қаншама. Бұл баланың тілі не болмақ? Содан кейін тілі шықпай жатыр, әлі сөйлей алмайды деп реніштерін айтып жататындары тағы бар. Баланы бала демей, ересек адаммен сөйлескендей коммуникацияға түсу керек.

5. Баланы өз ана тілінде сөйлейтін ортада тәрбиелеу керек. Балабақшада қазақ тілінде сөйлеп, үйде ата-анасы орыс тілінде сөйлейтін болса, баланың сөйлеу аппаратын да, ой-өрісін де шатастырамыз. Қазір қаланың көп отбасыларында осындай мәселе бар. 4 жасқа келген баланың тілі шықпай, ата-ана логопедке барады. Енді ересек адамды білмейтін екі тілді үйрететін курсқа жазып, екеуін бір уақытта, бір бөлмеде кезек үйретсін. Сол ересек меңгеріп шыға ма екен? Міне, біз, үлкенде, осы жөнінде ойланайықшы. Өмірдің есігін енді ашқан, аппақ қағаздай тап-таза, ешқандай ақпарат жазылмаған, сызық сызылмаған балаға таза тілімізді үйрету әрбір ата-ананың қолында ғой! Анасы қай тілде сөйлесе, баласының ана тілі сол екенін ұмытпайық.

6. Бүгінгі күннің балалары теледидардан мультфильмдерді көп көреді. Ол мультфильм көбіне көп орыс тілінде болады. Ал қазақстандық «Балапан» арнасында 2-5 жас аралығындағы баланы тартатыны аз. Енді бала үнемі орыстілді арналардан мультфильм көрсе, «ң» дыбысын қайдан үйренсін. Себебі «ң» дыбысы орыс тілінде жоқ. Қазақстанда балаларға арналған қазақтілді бір ғана арна бар. Ал орыс тілінде 6-7 арнадан тек мультфильм көрсетеді. Бұдан баланың таңдауы сол орыстілділерге түсетінін аңғаруға болады. Демек, балаға сапалы қазақ тіліндегі мультфильмдерді көрсетсек, дыбыстарды еркін меңгеруге мүмкіндік жасай аламыз.

Сонымен «ң» дыбысын дұрыс айту үшін ең алдымен бала, одан кейін ата-ана немесе тәрбиеші мен мұғалім еңбектенуі керек. Себебі қазақтың сөздік қорында «ң» дыбысы бар сөздердің саны өте көп. Қазақ тілі корпусындағы «ң» әрпінің кездесу жиілігі – 1,55 пайыз [4]. Яғни бұл дыбыс 42 әріптің ішінде жиілігі жағынан 18-орында тұр. Қазақ тілі жалғамалы тіл (аглютинативті тіл) болғандықтан, әрбір сөзімізге қосымша жалғанатыны тағы бар. Тіліміздегі септік, тәуелдік жалғауларында «ң» дыбысы міндетті түрде болады. Сол себепті «ң» дыбысын балаларға үйретуде өте мұқият болған жөн. Бұл біріншіден, қазақ тілінің төл дыбыстарының қатарында, екіншіден, дыбысты дұрыс айтпау баланың сауатты сөйлеуіне кері әсерін тигізеді.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. <http://www.tarbie.kz/2747>
2. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. Лексика. Фонетика. -Алматы, 1962
3. Alashainasy.kz сайты
4. Шәріпбай А. Қазақ жазуын латын әліпбиіне ауыстыру мәселесі. – Астана, 2017.

Обучение правильному произношению звука ң требует больших усилий как со стороны ребенка, родителей, так и со стороны воспитателей, учителей. В количественном отношении в корпусе слов казахского языка частотность звука ң стоит на 18 месте.

Learning the correct pronunciation of sound ң requires a lot of effort both from the child, parents, and from the educators, teachers. In quantitative relations in the corpus of words of the Kazakh language, the frequency of sound ң stands at 18th place.

Я.Я. Левен, Н.Ф. Немченко
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова,
Кокшетау, Казахстан
Ljj_1994@mail.ru , nnemchenko@inbox.ru

РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНЫХ ВАРИАНТОВ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В РАСШИРЕНИИ БАЗОВЫХ КОНЦЕПТОСФЕР

В данной статье рассмотрена роль заимствований из ирландского, шотландского, австралийского, канадского и американского вариантов английского языка в расширении базовых концептов в английской языковой картине мира.

Ключевые слова: концептосфера, ядро, ближняя и дальняя периферии, картина мира, лексико-семантическая группа.

Взаимодействие представителей различных культур опирается непосредственно на их опыт, на образ их жизни, на окружающий их физический мир. Взаимодействие британской культуры с выше представленными культурами на протяжении нескольких веков было очень тесным, и потому рассмотрение заимствований проникших в британский вариант английского языка за счёт национальных вариантов представляет особый интерес для современной лингвистики.

В ходе взаимодействия культур языком-реципиентом заимствуются именно те лексемы, значение которых в нем отсутствует.

Одним из национальных вариантов, оказавших влияние на английский язык является **ирландский язык**. Анализ ирландских заимствований проводился на основе метода сплошной выборки и словарные дефиниции из таких словарей, как: Concise Oxford English Dictionary [1], Collins Irish Dictionary [2], и англо-русского и русско-английского словаря Мюллера [3]. В ходе этого анализа выяснено, что основное влияние ирландские заимствования оказали на формирование таких базовых концептосфер английского языка, как «**Человек**», «**Быт**», «**Традиции**» и «**Природа**».

Концептосфера «**Человек**» подверглась самому большому влиянию со стороны ирландского языка. Это объясняется тем, что человек является продуктом, носителем и творцом культуры своего народа.

Второе место занимает концептосфера «**Быт**». Так как быт ирландцев и британцев отличаются друг от друга, то в момент взаимодействия культур, в британском языке возникла необходимость появления новых слов, чтобы описать новые явления.

На третьем месте оказалась концептосфера «**Природа**». В связи с тем, что Британия и Ирландия находятся в одной и той же части земного шара и их природа в целом не отличается друг от друга, но тем не менее некоторые отличия все же имеются. В основном эти отличия касаются уникального природного ландшафта Ирландии, который не встретишь на территории Британии, а также растений и животных, распространённых в данной местности.

В связи с тем что британцы и ирландцы являются христианскими странами, их традиции не могут сильно отличаться друг от друга, и тем не менее некоторые различия имеют место быть. В основном эти различия касаются мифологии ирландцев, их обрядов и традиций. Благодаря чему концептосфера «**Традиции**» заняла четвертое место.

Для определения отношения признаков к ядерным или периферийным зонам концепта осуществлялось по следующему принципу: на основе выделенных семантических признаков производился подсчёт тех из них, которые обладали наибольшей частотностью среди слов, объединённых одной лексико-семантической группой. Таковыми оказывались, как правило, интегральные общие семантические признаки.

В ходе концептуального анализа ирландских заимствований концептосфера «**Человек**» была разделена на категории: «Ребёнок», «Внешность», «Род деятельности», «Интерперсональные отношения», «Приезжий», «Социальное положение», «Оскорбление», «Мальчик или мужчина», «Характер», «Общественное объединение», «Девушка или женщина», «Часть тела», «Член организации», «Житель».

Ядро этой концептосферы было занято категориями «Интерперсональные отношения» и «Мальчик или мужчина». В них вошли такие слова как *barrack* - зло подшучивать над кем-то, *fáilte* - приветствовать; *gombeen* - быть вовлеченным в ростовщичество; *buckeen* - бедный, но

честолюбивый молодой человек, *corner boy* - юноша или мужчина, пользующийся дурной славой, *boyo* - мальчик или мужчина и другие.

К ближней периферии были отнесены такие категории как:

- «Род деятельности», включающий в себя такие слова как *bard* - поэт, *kern* - солдат-пехотинец;

- «Социальное положение», представленное словами *cottar* - наёмный рабочий, работающий за жильё, *bowsie* - представитель низшего класса населения, *bodach* - крестьянин, старик;

- «Оскорбление», куда вошли такие слова как: *culchie* - деревенщина, *eejit* - идиот, *hooligan* - нарушитель правопорядка и спокойствия, смутьян;

- «Член организации»: *galloglass* - наемник, солдат особого рода войск на службе у вождей племён, *fenian* - член националистической организации революционеров, образованной в 19 веке в Республики Ирландия и Соединенных Штатах;

- «Характер», куда можно отнести такие слова как: *dote* - милый и приятный человек и *cantankerous* - раздражительный человек.

В дальнюю периферию вошли слова: *alannah* - ребенок, *baldy* - лысый человек, *blow-in* - недавно прибывший, *coupon* - лицо, *jackeen* - городской житель, *colleen* - девушка или молодая женщина.

Центральной место в ходе концептуального анализа концептосферы «Быт» заняла категория «Еда и напитки»: *boxty* - ирландский хлеб из сырого тёртого картофеля и муки, *deoch* - ирландский напиток, который подают в завершении праздника, *colcannon* - пюре из капусты и картофеля.

В ближнюю периферию вошли следующие категории слов:

- «Административное деление»: *barony* - административная часть округа, *county borough* - крупный город, ранее имевший статус графства, *County Palatine* - графство, в котором королевские привилегии и исключительные права юрисдикции принадлежали его графу или лорду.

- «Инструменты и приборы»: *chipper* - инструмент для нарезки ломтиками, *gouge* - долото с вогнутым лезвием.

- «Жилище»: *bothy* - небольшая хижина для батраков или убежище в горах, *crannog* - укрепленное жилище на берегу реки или болота.

- «Одежда и обувь»: *brogue* - грубый башмак из необработанной кожи, *caubeen* - шляпа или берет.

- «Средство передвижения»: *carrach* - небольшая лодка, *hooker* - одномачтовая парусная лодка, используемая ирландцами для ловли рыбы.

Дальнюю периферию заняли такие категории как:

- «Государственное управление»: *Dáil* - нижняя палата Парламента, *Garda* - полиция Ирландии.

- «Домашнее убранство»: *ingle* - камин.

Концептосфера «Природа» представлена четырьмя категориями. Ядром концептосферы стала категория «Ландшафт». В неё вошли такие слова как: *carragh* - участок болотистого пустыря, *down* - хребты из волнистого мела и известняковые холмы, *bawn* - участок травянистой земли вокруг дома, луг, *ben* - высокая гора, *boreen* - узкая просёлочная дорога.

На ближнюю периферию ушли категории «Растения» и «Животные». К этим категориям относятся слова: *carrageen* - съедобная морская водоросль красной береговой линии со сплюснутыми ветвящимися листьями, *crottle* - лишайник обыкновенный, растущий на скалах; *garron* - высокогорный пони, *kerry* - вид животного из породы мелкого чёрного молочного скота.

Дальнюю периферию заняла категория «Рыбы» и слово *ballan wrasse* - крупная рыба, обитающая около скалистых берегов и рифов.

Концептосфера «Традиции» также была представлена четырьмя семантическими группами: «Сверхъестественное», «Общественное мероприятие», «Ритуал», «Артефакт». Ядро этой концептосферы заняли две семантические группы: «Сверхъестественное», «Общественное мероприятие». К категории сверхъестественное относятся слова: *leprechaun* - маленький зловредный дух; *druid* - маг, заклинатель, колдун, священник древней кельтской религии; а также *cess* - проклятие. В свою очередь, категорию «общественное мероприятие» представляют *ceilidh* - общественное мероприятие с традиционной музыкой и танцами; *fleadh* - фестиваль народной музыки, танцев и культуры; *hooley* - шумная вечеринка.

Категория «Ритуал» находится на ближней периферии, а дальняя периферия принадлежит семантической группе «Артефакт».

В ближнюю периферию вошли слова *keen* - ирландская похоронная песня, сопровождаемая плачем и *coronach* - похоронная песнь, а дальняя была представлена словом *cross* - крест.

В ходе анализа **шотландских** заимствований в качестве источника использовался *The Essential Scots Dictionary* [4]. Шотландские заимствования в британском варианте английского языка были также представлены лексическими единицами, обозначающими сферы, касающиеся людей, их предметной реальности, а также характеризующие население Шотландии, материальную сторону их быта и их духовную культуру. Были также выделены концептосферы «**Человек**», «**Природа**», «**Быт и Традиции**» [5].

В ходе анализа заимствований, относящихся к концептосфере «**Человек**», выявлено, что: ядром концептосферы являются категории «Person», «Part of body», «Humiliation». В ближнюю периферию вошли семы «Young boy or man», «Girl or woman», «Young child», «Courts of law», «Family», «Owner», а дальняя периферия представлена категориями «Robbing», «Labour», «Who occupies», «The head of», «Soldier», «Singer», «English person», «First person».

В предядерной зоне располагаются такие слова, как: *lug, oxtar, cuddy*. В ближнюю периферию вошли слова *advocate, lassie, laird, ordinary, gillie, panel, pursuer, factor, merchant laddie, loon, besom, quean, cummer, wean*, а дальняя периферия, в свою очередь представлена словами *Sassenach, jockey, southern, first-foot, Jock, mosstrooper, cottar, kiltie, provost*.

Для выявления изменений в расширении концептосферы «**Человек**» британского варианта английского языка, к каждому слову был подобран синоним и проведён компонентный анализ. В ходе данного анализа были выделены некоторые ядерные когнитивные признаки концептуального поля «**Человек**», представленные семами «Person», «Courts of law», «Girl or a woman». Ближняя периферия представлена семами «Owner», «Young boy or man», «Robbing», «Young child», «Singer», «Labourer», «Part of body», «Humiliation». Дальняя периферия состоит из когнитивных признаков, представленных семами «Who occupies», «The head of something», «Soldier» «An English person».

В концептосферу «**Природа**» британского варианта английского языка входят такие слова как: *burn, braird, corbie, cushat, divot, drouth, firth, hoodie, links, loch, merle, mull, reek, skerry, strath*. Для определения расширения данной концептосферы к каждому слову были подобраны синонимы и проведён компонентный анализ.

Ближняя периферия представлена семами «Stream», «Natural phenomena», а дальняя периферия - «Steepness», «Rocky island», «Lake», «Estuary», «Pigeon», «Crow».

Исходя из анализа концептосферы «**Быт и традиции**» шотландского языка, видно, что ядерные признаки данной концептосферы принадлежат семам «Household and customs», «Dish», «Dwelling and outbuilding», «Cloth». Ближняя периферия представлена семами «Household furniture», «Device» «Cutlery», «Blade for cutting», «A distilled spirit», «Supernatural», а дальнюю периферию составляют семы «Weapon», «Song».

В предядерной зоне шотландского языка находятся слова *haggis, cornflour, inverness, kilt, overlay, maud, pouch, manse, shieling, cocky-leeku, cookie*. В ближней периферии: *usquebauch, banshee, clips, kelpie, claymore, plenishing*, а на дальней периферии: *claymore, coronach*.

Для определения расширения данной концептосферы к каждому слову были также подобраны синонимы и проведён компонентный анализ, показавший, что ядерные признаки концепта «**Быт и традиции**» представлены следующими семами: «Household and customs», «Blade for cutting», «Dish» (*haggis, cocky-leeku, clips, claymore, cookie, cornflour*). Ближняя периферия характеризуется признаками, представленными семами «Cloth» (*overlay, kilt, maud, inverness, pouch*), «Weapon» (*claymore*) а дальняя - «A distilled spirit» (*usquebauch*), «Dwelling and outbuildings», «Household furniture (plenishing)», «Device», «Supernatural», «Song».

Несколько другая картина складывается при определении базовых концептосфер на которые оказали влияние такие национальные варианты как канадский или австралийский. Заимствования лексических единиц из языков туземных народов совершенно отличающихся от европейских культурных традиций и по бытовым характеристикам и в целом по своему мировоззрению определяют степень важности тех концептосфер, которые явились базовыми для этих автохтонных заимствований.

Так например, **канадский вариант**, собственно как и американский представленный автохтонными заимствованиями, то есть теми заимствованиями, которые пришли из языков местного населения, проживавшего на территории Северной Америки задолго до того, как здесь появились носители английского языка, а также заимствованиями из самих национальных вариантов английского языка, сформировавшихся как результат многолетнего взаимодействия представителей различных национальностей.

Источниками для проведения концептуального анализа канадских автохтонных заимствований послужили: Walter S. Dictionary of Canadianisms [6]; The Canadian Oxford Dictionary [7]; Gage Canadian Dictionary [9].

Социолингвистический аспект автохтонных заимствований канадского языка представлен в виде ареала распространения конкретных лексических единиц на конкретной территории страны, а также принадлежностью к сленгу или жаргону. Таким образом, около половины автохтонных заимствований являются диалектизмами, относятся к сленгу и жаргонизмам и тем самым, не являются общим достоянием стандартного канадского варианта английского языка.

И в отличие от слов национального канадского варианта английского языка, автохтонные заимствования подвергаются все большему исключению из употребления по нескольким причинам.

Наличие исконных аналогов у соответствующих автохтонных заимствований в канадском варианте английского языка связано с использованием языковых ресурсов родного языка при номинации предметов и явлений окружающей действительности, т.е. создание неологизмов при повторном переосмыслении семантики автохтонных заимствований и как следствие возникают новые значения у уже существующих лексем.

Некоторые предметы и явления исчезли вместе с их обозначениями. Как правило, это специфические реалии материальной и духовной культуры, которые не были непосредственно заимствованы англоговорящим населением ныне современной Канады.

Из-за большого разнообразия индейских языков, которые абсолютно не похожи друг на друга, в канадский вариант английского языка заимствовались наименования для одних и тех же животных, растений, предметов быта из разных языков, поэтому впоследствии из нескольких слов имеющих аналогичные денотаты в окружающей действительности сохранялся только один вариант, реже два.

Десятки устаревших заимствований относились к жаргону Чинук, широко распространённому на территориях Британской Колумбии, Аляске, Юконе, на северо-западе побережья Тихого Океана. Однако к середине 20 века большая часть заимствований из данного жаргона была забыта.

Семантические характеристики автохтонных заимствований в канадском варианте английского языка показывают, что заимствования из языков коренного населения используются при номинации всех сфер альтернативной по отношению к родной реальности. В современном канадском варианте английского языка автохтонные заимствования представлены лексическими единицами, обозначающими, по большей части, сферу предметной реальности (флора и фауна, географические и климатические явления). То есть все они входят в концептосферу «**Природа**». Эта концептосфера представлена следующими категориями: «Особенностей земной поверхности/peculiarities of the earth surface», «Ветер/wind», «Вечнозелёные/evergreen», «Грызуны/rodent», «Рыбы/fish/salmon and salmonid species», «Болотистая местность/wetlands», «Куньи/weasel», «Fish/clupeidae species».

Второй по значимости концептосферой является «**Быт**», характеризующаяся единицами обозначающими коренное население Канады, материальную сторону их быта (предметы одежды, домашней утвари, наименования пищи и напитков, видов наземного и водного транспорта, типов жилищ и т.д.). В эту концептосферу вошли такие категории, как: «Жилище/dwelling», «Верхняя одежда/outer garments», «Обувь/footwear», «Сани/sledge», «Осветительные приспособления /lamp», «Лодки/boats».

Проанализировав выделенные лексико-семантические группы слов, можно заключить, что по причине того, что заимствованная лексика из языков коренного населения Канады представляет собой в основном предметную лексику, появления новых концептов в этой сфере зафиксировано не было. Автохтонные заимствования лишь модифицировали структуру соответствующих концептов и расширили и дополнили содержание их концептуальных полей.

Изменения затронули ближнюю и крайнюю периферию концептов «Boat», «Wind», «Footwear», «Peculiarities of the Earth's surface», «Dwelling», «Outer garments», «Sledge», «Lamp», «Rodent».

Так как Канада с трёх сторон окружена водами и одними из основных занятий канадцев являются ловля рыбы и водные виды спорта, то в качестве примера концептуального анализа канадских автохтонных заимствований концептосферы «**Быт**» была взята семантическая категория «Boats». Существует три основных вида лодок: лодки, приводимые в движение мускульной силой человека (сюда также относятся плоты и паромы, предназначенные для плавания вниз по течению): каноэ, каяк, гандола и др. Далее следуют парусные лодки и моторные суда.

В процессе анализа канадских заимствований рассматривалась только первая категория лодок, так как автохтонные заимствования, представленные лодками, приводимыми в движения мускульной силой, оказали наибольшее влияние на структуру более крупного семантического поля, под названием «Watercrafts».

В данный концепт вошли следующие слова: *lifeboat, dinghy, raft, punt, gondola, skiff, canoe, dugout, boat, kayak, umiak, dory, rowboat, wherry, gig, shallop, barge, fishing boat, pinnace, baidarka, whaleboat*.

Проведя анализ лексико-семантической группы «**Boats**» с помощью метода компонентного анализа, были выделены следующие ядерные когнитивные признаки концепта: «Travelling on water», «Size», «Means of propulsion». Ближняя периферия представлена семами «Purpose the boat serves», «Shape of the outer part», «Shape of the bottom», «Weight», «The material the boat is made of». Дальняя периферия состоит из когнитивных признаков, представленных семами «Place of sailing», «Number of people», «Inner construction».

Автохтонные заимствования *kayak* и *baidarka* изменили структуру данного концептуального поля. Изменения затронули дальнюю периферию, привнеся такие когнитивные признаки, как «Number of people», «Inner construction».

Примером анализа канадских автохтонных заимствований концептосферы «**Природа**» была выбрана категория «Wind». Ветер для канадцев играет важное значение. По ветру можно погодные изменения, от ветра зависит и деятельность канадцев в течении дня, а также будет ли успешным улов или охота.

Лексико-семантическая группа «Wind» была представлена следующими лексическими единицами: *air, blast, blow, breath, breeze, draft, draught, flurry, gale, gust, hurricane, puff, tempest, whiff, whirlwind, zephyr, chinook*.

К ядерным когнитивным признакам концепта «Wind» можно отнести следующим: 'Air', 'Movement', 'Direction', 'Intensity', 'Kind/mode'. Ближняя и крайняя периферии представлены концептуальными элементами, соотносимыми с семами 'Accompanied by', 'Influence', и 'Place of blowing'.

Так же не менее важное влияние на развитие базовых концептосфер британского варианта английского языка оказал **австралийский** вариант и в первую очередь те заимствования, которые пришли из языка местных аборигенов [9].

Автохтонные заимствования австралийского варианта были распределены по следующим концептосферам: «**Мировоззрение**», «**Природа**».

Концептосфера «**Мировоззрение**» представлена такими категориями как: «Жизнь» и «Смерть», «Душа», категория «Абсолютных духов». Эти категории тесно взаимосвязаны и одинаково важны как для аборигенного населения так и для туземцев. Для обоих народов эти категории занимают центральное место. В категории «Жизнь» и «Смерть» представители обеих культур видят отражение естественного цикла существования всего живого на Земле. Категории «Душа» и «Абсолютные духи» также являются этноцентричными как в культуре аборигенов Австралии, так и в картине мира пришлого населения. Это говорит о том, что несмотря на большие различия в религиозных представлениях обоих народов, для обоих картин мира эти категории одинаково важны.

Концептосфера «**Природа**» в системе автохтонных заимствований австралийского варианта английского языка представлена лишь одной категорией - категорией «Солнце». Солнцу в обеих культурах придаётся не равнозначное значение. Если в картине мира аборигенов Солнце занимает центральное место, и представляется в качестве создательницы, матери всего живого, наивысшего божества, то для современных австралийцев Солнце - всего лишь источник тепла. Поэтому различия в данной концептосфере для обоих народов коснулись именно ядерной структуры.

Различия между культурами коренного населения Австралии и представителями современной австралийской культуры объясняются, тем что с одной стороны в течение длительного периода времени Австралия являлась колонией Британской Империи и была под её полным контролем, с другой же она стала пристанищем для всех кто прибыл к её берегам в поисках золотых приисков. И те и другие оставили свой след в культуре и языке австралийцев, оставив культуру аборигенов далеко позади.

Но несмотря на все притеснения и борьбу западной цивилизации пришлого населения с дикостью коренных австралийцев, культура аборигенов все же оставила в современном австралийском языке свой неизгладимый отпечаток, придав ему особый колорит.

В ходе анализа данных концептов в каждом концепте определены ядро и периферийные когнитивные признаки каждого из концептов, представленные различными семантическими компонентами. Проанализировав выделенные концепты, было заключено, что автохтонные заимствования модифицировали их структуру, а также расширили и дополнили содержание соответствующих концептуальных полей. Изменения затронули ближнюю и крайнюю периферию данных концептов.

Ядром концепта «Жизнь» является когнитивно-пропозициональная структура: субъект жизни – предикат жизни – источник жизни. Приядерную зону составляют вербализованные когнции – основные регулярные и наиболее типичные лексические репрезентации когнитивно-пропозициональной структуры концепта «Жизнь» (*Life, death, spirit forces*). Ближайшая периферия представлена следующими лексическими репрезентациями: *Coonardoo, Wytaliba*. Дальнюю периферию ядра концепта «Жизнь» составляют автохтонные заимствования, описывающие жизнь и быт населения, например, *tucker, uloo, kala miah, gina-gina, fire sticks, miah, kylies, milli-milli, wongo*.

Ядром концепта «Смерть» является когнитивно-пропозициональная структура, которая может быть описана следующим образом: субъект смерти – предикат смерти. Приядерную зону составляют вербализованные когнции – основные регулярные и наиболее типичные лексические репрезентации когнитивно-пропозициональной структуры концепта «Смерть». Ближайшая периферия представлена следующими лексическими репрезентациями: *Narlu, Moppin-garra, Movin, Movin-garra*. Дальнюю периферию концепта «Смерть» составляют автохтонные заимствования, описывающие религиозные представления населения, например, *Pink-eye, Tuckonie, nulla-nulla, moppin, tarloo, Kinie Ger, Jinki* мн. др.

Ядром концепта «Душа» является когнитивно-пропозициональная структура, которая может быть описана следующим образом: субъект души – предикат души. Приядерную зону составляют вербализованные когнции – основные регулярные и наиболее типичные лексические репрезентации когнитивно-пропозициональной структуры концепта «Душа». Ближайшая периферия представлена такими лексическими репрезентациями: *Narlu, Jinki, Moppin*. Дальнейшую периферию ядра концепта «Душа» составляют автохтонные заимствования, такие как: *corroborie, galah, muldarpe, wit-wit, dreadful sting* и др.

Согласно австралийской мифологии, жизнь на Земле была создана по просьбе Великого Духа (the Great Spirit) солнцем, которое именуется ими по-разному: *Sun Goddess, the Young Goddess, the Mother, the Mother Goddess, the Sun Mother, the Mother Sun Goddess u the Goddess of Light and Life*. Оно является жизненным источником для всего живого, так как изначально в мире не было нечего живого, кроме тьмы и холода. Солнце для аборигенного населения не просто источник света и тепла, но это некое «божество», «мать», так не зря в аборигенной мифологии, солнце является женского рода. Люди, равно как и животные не идут в разрез с законами, установленными их матерью и прародительницей, а напротив, соблюдают и чтят их.

Ядром концепта «Абсолютных духов» является когнитивно-пропозициональная структура, в качестве субъекта которой выступает Великий Дух, главенствующая сила, способная повлиять на жизнь человека, кардинально изменив ее. Объектом структуры является человек, для которого не имеет значения, в каком облики предстанет перед ним Великий Дух, главное, та сила способна воздействовать на него. Приядерная зона концепта представлена следующими лексическими репрезентациями: *the Great Father; The Great Spirit; the Father Spirit the Goddess of Light and Life; the Great Father Spirit*; Периферию концепта «Абсолютных духов» составляют такие лексические единицы как: *moppin-garra, the Neilyeri, the munkumbole, Wyungare, Puckowe*, и являющихся автохтонными заимствованиями. Приядерную зону составляют автохтонные заимствования, служащие для номинации богов и духов населения Австралии: *Harrimiah, Nurunderi, Moolgewake, Perindi, Uroo, Kendi, Goonear* и мн. др.

Ядром концепта «Солнце» является когнитивно-пропозициональная структура, которая может быть описана следующим образом: субъект солнца – предикат солнца. Приядерную зону составляют вербализованные когнции – основные регулярные и наиболее типичные лексические репрезентации когнитивно-пропозициональной структуры концепта «Солнце»: *Sun Goddess, the Young Goddess, the Mother, the Mother Goddess, the Sun Mother, the Mother Sun Goddess u the Goddess of Light and Life*. Ближайшая периферия представлена следующими лексическими репрезентациями: *Jinki, Bajjara, Arna, Nullarbor Plain*. Дальнейшая периферия представлена следующими автохтонными заимствованиями, описывающими жизнь, быт и культуру населения Австралии, а также некоторыми животными: *billabong, kangaroo, dingo, wurley, peewee, coolamon, killunkillie, waratah*.

Таким образом, заимствования из национальных вариантов английского языка модифицировали структуру соответствующих концептосфер, расширили и дополнили содержание соответствующих концептуальных полей.

Роль национальных заимствований в расширении концептов британской культуры напрямую связана с характером самих концептов: чем более базовыми являются эти концепты и чем дальше их заимствование отодвинуто по времени, тем ближе они становятся по отношению к ядерной зоне и ближней периферии соответствующих концептов британской культуры.

Вторым по важности выводом можно считать тот факт, что языки в течении многих веков сосуществовавшие с британским вариантом английского языка, такие как ирландский и шотландский языки, или их еще называют ирландские и шотландские диалекты, оказали наибольшее влияние на такие концептосферы как «Человек», «Природа», «Быт», «Традиции». В то же время языки народов австралийских аборигенов и индейцев Северной Америки весьма отличающихся по своей культуре, традициям и быту от европейской англоязычной культуры повлияли на британский вариант английского языка в несколько другом ракурсе. А именно, английский язык обогатился за счет взаимодействия с данными культурами в других сферах - отличных от европейского мировоззрения видах деятельности человека (охота, рыбалка) и его гармоничной близости к природе. Поэтому меняется распределение важных концептосфер: на первое место выходят концептосферы «Мировоззрение» и второе по значимости место можно отнести концептосфере «Природа», в которую входят многочисленные виды флоры и фауны, а также природные явления.

Список литературы:

1. Concise Oxford English Dictionary/ software by Tony Smith. - 11th edition. - Oxford University Press, 2004
2. Collins Irish Dictionary/ Edited by Maggie Seaton. - 1st edition. - HarperCollinsPublishers, 2009. - 560p.
3. В. К. Мюллер. Англо-русский русско-английский словарь. 150000 слов и выражений/ В. К. Мюллер. - М.: Эксмо, 2012. - 1200с.
4. The Essential Scots Dictionary Scots - English English – Scots, Edinburgh University Press 2013
5. Жанадилов Б.Е., Немченко Н.Ф. К вопросу о когнитивных аспектах шотландских заимствований в британском варианте английского языка // Материалы Международной научно-практической конференции «Казахстан в международном образовательном пространстве». КазНПУ им. Абая, - Алматы, 2015. - 204-208 с.
6. Avis, Walter S. Dictionary of Canadianisms on Historical Principles: Dictionary of Canadian English. Toronto: W.J.Gage, 1967.
7. The Canadian Oxford Dictionary 2nd ed. Toronto: Oxford UP, 2004.
8. Gage Canadian Dictionary. Toronto: ON MIS 3 C7, 1983.
9. Отражение этноцентрических автохтонных концептов в составе лексической системы австралийского варианта английского языка // Сборник материалов IX Международной научной конференции студентов и молодых ученых «Наука и образование - 2014». - 2014. - 1216-1220 с.

Мақалада ирланд, шотланд, австралиялық, канадалық, америкалық варианттарынан ағылшын тіліне енген кіріспе сөздер қарастырылады.

В данной статье рассмотрена роль заимствований из ирландского, шотландского, австралийского, канадского и американского вариантов английского языка в расширении базовых концептов в английской языковой картине мира.

ӘӨЖ 81.К45.6

Г.Б. Мадиева, С.Б. Бектемирова
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Алматы, Қазақстан

КОМПАРАТИВ – ТАНЫМ ҚҰРАЛЫ ӘРІ ЭСТЕТИКАЛЫҚ КАТЕГОРИЯ

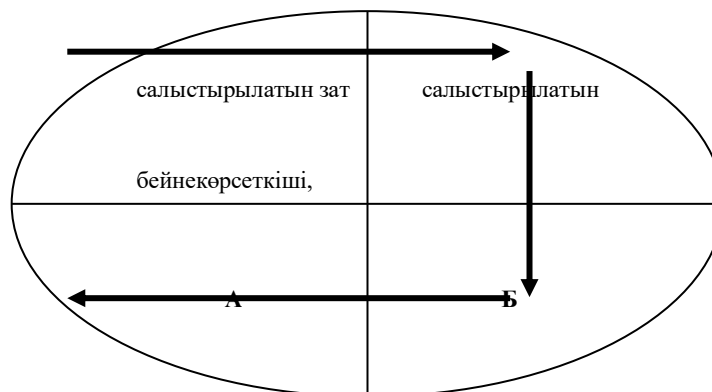
Бұл мақала өзінің өмірін ғылым қызметіне арнаған профессор Зауреш Қанашиқызы Ахметжановаға арналған. З.К. Ахметжанованың көптеген шығармаларында қазақ және орыс тілдерінің салыстырмалы сипатындағы мәселелер көтеріліп, ғалым екі мәдениетті салыстыру үшін қазақ халқының мәдениеті мен тілінің ұлттық ерекшеліктерін анықтайды. Әрине, З.К. Ахметжанова «болашақ аудармашы лингвистикалық мәдениет құзыреттілігін қалыптастыруға байланысты» проблемаларға назар аудара алмады. Ол тиісті тілдерде көрініс тапқан қазақ, орыс және ағылшын мәдениетінің негізгі тұжырымдамалары, мәдени кодекстеріне салыстырмалы зерттеу жүргізді. Сонымен қатар, ең маңызды лингвистикалық мәдениеттерге тән аксиологиялық түйіндерге назар аударды. Мақалада біз қазақ мәдениетінің бір тұжырымдамасын зерттеудегі фрагменттерін ұсынамыз.

Бұл мақала өзінің өмірін ғылым қызметіне арнаған профессор Зауреш Қанашқызы Ахметжановаға арналған. З.К. Ахметжанованың көптеген шығармаларында қазақ және орыс тілдерінің салыстырмалы сипатындағы мәселелер көтеріліп, ғалым екі мәдениетті салыстыру үшін қазақ халқының мәдениеті мен тілінің ұлттық ерекшеліктерін анықтайды. Әрине, З.К. Ахметжанова «болашақ аудармашы лингвистикалық мәдениет құзыреттілігін қалыптастыруға байланысты» проблемаларға назар аударма алмады. Ол тиісті тілдерде көрініс тапқан қазақ, орыс және ағылшын мәдениетінің негізгі тұжырымдамалары, мәдени кодекстеріне салыстырмалы зерттеу жүргізді. Сонымен қатар, ең маңызды лингвистикалық мәдениеттерге тән аксиологиялық түйіндерге назар аударды.

Мақалада біз қазақ мәдениетінің бір тұжырымдамасын зерттеудегі фрагменттерін ұсынамыз.

Кез келген заттың, құбылыстың, ұғымның сапалық белгісін, сапалық мағынасын болмыстағы басқа бір заттың, құбылыстың, ұғымның сапалық белгісімен, сапалық мазмұнымен салыстыру арқылы айқындайтын тілдік құрылым ол – компаратив.

Компаративті құрылым – ақиқат шындықты танып білудің басты құралы. Бізді қоршаған ортадағы кез келген зат пен құбылыс басқа зат пен құбылыстан ерекшеленеді немесе олармен ұқсастық табады. Салыстыруларсыз ең қарапайым затты да, ең күрделі табиғатты да, қоғамдық құбылыстарды да тануға болмайды. Зат пен құбылыстардың сапасын өзі сияқты басқа зат пен құбылыстармен немесе оларды өзді-өзімен салыстыру арқылы сипаттағанда ғана тани аламыз. Компаратив төрт элементтен құралады:



1-сурет – Төрт элементтен құралған компаративті фразема

Мысалы, *Бүркітбай кәндендей кішірейіп кеткен сияқтанды* (С. Мұқанов). Бұл мысалда А – *Бүркітбай* деген сөз, Б – *кәнден* деген сөз, Д – *-дей* жұрнағы, С – *сияқтанды* деген сөз. Салыстыруға негіз болып тұрған белгі – сол заттардың сыртқы көрінісі, яғни *сияқтанды* деген. Ал салыстырудың көрсеткіші ол – *-дай* қосымшасы.

Л.И. Тимофеев: “фразеологиялық компаративтер деп бір затты немесе құбылысты алғашқы заттың ортақ белгілерінің негізінде салыстыру” – десе, [1: 150-151] И.И. Чернышева: “фразеологиялық құрылым дәстүрлі салыстыруға негізделген, тұрақты және даяр қалпында жұмсалатын сөз тіркестері”, – дейді [2: 37].

Салыстыру мағынасын тудыратын тілдік элементтердің пайда болуы компаративтік құрылымның дүниеге келуінің алғышарты болып табылады. Алғашында пайда болған мұндай элементтер келе-келе жетіліп, бейнелі ойлау әдісінің жан-жақты тәсіліне айналып кеткен.

Компаративті фразеологизмдерді көркемдеу құралы ретінде әдебиетте кеңінен қолдану – шығарманың идеялық мазмұнына, стильдік сырына, жазушының дүниетанымына, суреткердің шеберлігіне тікелей байланысты болады.

Кей кезде компаративті құрылымның бір немесе екі элементі түсіп қалуы мүмкін, ондайда, оларды ойша жобалауға болады. Мысалы, *қара төбеттей* сөз тіркесінде *қара* – А, *төбеттей* – БД. Бұл мысалда салыстырудың үшінші элементі түсіп қалған, яғни *секілді, сияқты, сондай-ақ*. Алайда, оны мәтіннен оңай тауып алуға болады. Түсіп қалған салыстырудың нәтижесі С – *қабаған, дәу, үлкен* деген сөздер. Онсыз да келтірілген мысалда компаративті фразеологизмнің мағынасы қазақ санасы үшін түсінікті болып тұр.

Мұндай компаративтердің логика-семантикалық табиғаты туралы М.Б. Креп былай дейді: “Всякое сравнение в построении должно быть несомненно логично, то есть должно быть построено по законам логического мышления, другими словами, используя нашу терминологию, тема и рема должны иметь хотя бы одно логическое основание” [3: 98]. Мұнда салыстырудың нәтижесі компаративтік құрылымның құрамында үнемі болады. Бірақ олардың кейде анық, кейде жасырын түрде тұруы мүмкін дегенді айтады.

Компаративтік құрылымда тек қана С элементі түсірілмейді. Салыстыратын зат А элементі де кейде түсіріле беруі мүмкін. Бұл құбылыс компаративтік құрылымға тән және ол тілімізде өте жиі кездеседі.

Ескерте кететін жайт – біріншіден, салыстырудың нәтижесі С элементі түсірілгенде, ол ассоциация бойынша қалпына келтіріледі, ал салыстыратын зат А элементі тек сөйлем құрамында ғана анықталады. Екіншіден, түсірілген С элементінің орнына тек бір ғана белгілі сөз болуы мүмкін (мысалы, *үлкен* деген сөз). Ал түсірілген А элементінің орнына көбінесе нақты сөйлем құрамына қарай нақты зат талап етілгенімен, кез келген зат, яғни кез келген сөз А элементі болуы ғажап емес.

Біз жоғарыда компаративтердің семантикалық құрылымы А Б С Д элементтерінің бірлігіне негізделеді дедік. Аталған элементтердің әрқайсысының компаративтік құрылымда алатын орны ерекше.

Фразеологиялық компаративтердің мәні бір затпен екінші бір затты салыстыруға негізделеді. Бір затқа екінші бір затты салыстыру – осы заттардың екеуіне ортақ, ұқсас белгілерді табу нәтижесінде жүзеге асады. Демек, көркем әдебиеттегі фразеологиялық компаративтер көркем бейне жасайтын бейнелеу құралдарының бірі болып табылады.

Осы фразеологиялық компаративтердің зерттелу тарихына үңілсек, зерттеушілер фразеологиялық компаративтер мәселелеріне ерте кезден бастап-ақ көңіл аударып келеді. Көне грек, рим философтары бұл мәселелерге қатысты теориялық жағынан пайдалы пікірлер қалдырған. Көне грек, рим философтары Аристотель, Цицерон, Квинтилиан бейне теориясының негізін қалап, компаративтердің маңызды элементтерін анықтады. Олар бұл мәселеге логикалық тұрғыдан келген болатын.

Одан бергі замандардағы фразеологиялық компаративтерді зерттеудің өз тарихы бар. Ғылымның әрқалай даму үрдісіне қарай компаративтерді зерттеу ығи өзгеріп отырған. Зерттеушілердің айтуларына қарағанда нақты бейнелердің негізі ретінде компаративтерге логиктер, философтар, психологтар, тіпті математиктерді” өзі қызығушылық танытыпты. Компаративтерді әдебиетшілерден Г.Л. Абрамович, Л.И. Тимофеев, Б.В. Тимошевский және т.б. зерттеген.

Н.И. Кондаков “Салыстыру – сыртқы дүние мен рухани байлықты танытатын зат пен ұғымды басқа зат пен ұғыммен салыстыру үшін қолданылады. Осындай салыстырудың нәтижесінде аталған затты немесе ұғымды біз жақсы тани аламыз”, – дейді [4: 567].

Фразеологиялық компаративтерді отандық тіл білімінде зерттеу ісі фразеологиялық компаративтер мәселелерін лингвистикалық тұрғыдан қарастыруға кең жол ашты.

Фразеологиялық компаратив терминін тіл білімінде алғаш қолданған – А.И. Ефимов. Бұл терминмен ол сөз тіркестерінің тұтастығын “баяндауыштық элементтердің салыстырулар мен күрделенуін” яғни еркін және тұрақты салыстырулардың жиынтығын белгілеген. [5: 227]. Фразеологиялық компаративтерді баяндаған Ю.Л. Лясотаның “О традиционном сравнении как особом виде фразеологизмов словарного состава языка” [1958] деген және М.Д. Городникованың “Устойчивые словосочетания, соотносительные с наречием, в современном немецком языке” [1959] деген еңбектері осы саладағы алғашқы зерттеулердің бірі болып саналады.

Фразеологиялық компаративтерге біршама тыңғылықты талдауды И.И. Чернышева жасаған. Ол фразеологиялық компаративтерге былайша анықтама береді: фразеологиялық компаратив дегеніміз – фразеологиялық құрылымы дәстүрлі салыстыруға негізделген, тұрақты және даяр қалпында жұмсалатын сөз тіркестері, – дейді [6: 247].

О.С. Ахманова “Лингвистикалық терминдер сөздігінде” компаративтерге: “Грамматикалық категориялардағы сан есімнің шырайлары және үстеулердің, лексика мен фразеологиядағы көп немесе аз мөлшердегі сапа дәрежесі, теңдік-теңсіздік ұғымының берілуі”, – деген анықтама береді [6: 606].

М.И. Чермишина компаративтер деп – бірнеше мүшеден тұратын, құрамында міндетті түрде салыстырудың көрсеткіші бар құрылымды санайды [7: 22].

Лингвистикалық әдебиеттерде фразеологиялық компаративтердің мәні туралы пікір бір ауызды емес. Алайда, көптеген тілші ғалымдар компаратив – заттарды атаудағы сөздің лексикалық

мағынасына жататын ортақ белгілердің негізінде салыстыратын тілдік-стилистикалық тәсіл, – дейді. Бұлардың қатарына – Ю.Л. Лясота, Л.И. Тимофеев, И.Н. Венгров, Т.А. Смирнова және т.б. жатады.

Фразеология саласын көп жылдан бері зерттеп өз үлесін қосқан ғалымдардың қатарында М.М. Копыленко мен З.Д. Попованың есімдерін атап өтуімізге болады. Олардың “Очерки по общей фразеологии” деген еңбектерінде фразеологиялық компаративтер біршама тәуір қарастырылған.

Зерттеуші ғалым З.К. Ахметжанова өзінің “Принципы сопоставительного исследования казахского и русского языков” деген еңбегінде қазақ және орыс тілдері материалдарын салыстыра зерттеу негізінде компаратив категориясына функционалды-семантикалық тұрғыдан талдау жасайды. Осы екі тілде де салыстыру мағынасының шырай категориясы арқылы берілуін жан-жақты зерттеген [8: 46].

Бұл мәселе түркі тілдеріндегі соңғы кездері ғана қолға алына бастаған зерттеу нысаны. Ал фразеологиялық компаративтердің жасалу жолдары туралы жалпы түсінік түркі тілдерінің грамматикаларында айтылған. Түркі тілдерінде кейбір грамматикалық формалардың салыстыру мағынасына кей уақыт көңіл аударылмағанымен, компаративтерді шындап зерттеу ісі шамамен 60-жылдардан бері қарай ғана қолға алынды.

Компаративтерді грамматикалық категория ретінде ең алғаш Н.К. Дмитриевтің “Грамматика башкирского языка” атты еңбегінде қарастырылған [9: 276].

Бұлардың қатарына ең алғашқы еңбектердің бірі деп А.Т. Қайдардың “Грамматическая характеристика некоторых сравнительно-метафорических выражений в уйгурском языке” атты көлемді мақаласын айтуымызға болады. Бұдан кейінгі уақытта түрлі тілдердегі компаратив мәселелеріне арналған зерттеушілердің саны көбейе түсті. Бұл саладағы зерттеушілердің ішінен З.К. Ахметжанова, Ю.И. Васильев, Н. Зуфарова, С.М. Ибрагимов, Т. Қоңыров, М. Мукарамов және т. б. еңбектерін ерекше атап өтуімізге болады.

Тұңғыш рет теңеу категориясына лингвистикалық талдау жасаған ғалым – Т. Қоңыров. Бұл жерде зерттеушінің осы салада жазған “Қазақ теңеулері” [1978], “Структурно-семантическая природа сравнения в казахском языке” [1985], “Қазақ тілінің тұрақты теңеулері” [1996] атты еңбектерін және “Компаративные конструкции в системе современного казахского языка” атты тақырыпта жазған докторлық диссертациясын атап өтуге болады.

Демек, тұрақты және дәстүрлі компаративтерді фразеологизмдердің ерекше тобы деп қарастыруға болады. Себебі, оған өзіндік құрылымдық сипат, мағыналық тұтастық тән. Компаративтерде салыстырудың жасалу тәсілдерінің морфологиялық, лексикалық, синтаксистік және т.б. қарым-қатынасы ұғынылады.

Фразеологизмдерге арналған көптеген лингвистикалық еңбектер мен зерттеулерге ден қойсақ, олардың қай-қайсысында болса да көбінесе фразеологиялық компаративтер туралы, олардың құрылымдық ерекшеліктері, тілдегі бейнелілік қызметі туралы тек белгілі бір жазушының шығармаларының тілін зерттегенде ғана сөз болады.

Жазушы шығармаларындағы фразеологиялық компаративтердің берілуі жайында айтсақ, жазушы шығармаларындағы фразеологиялық компаративтер шығарманың мазмұнына немесе шағын контекске байланысты емес, ол авторға тән әдеби бағытқа, белгілі мөлшерде жазушының шығармашылық даралығына, мінезіне байланысты болмақ. Кез келген талантты, тәжірибелі жазушы фразеологиялық компаративтер қандай қызмет атқармасын оны өзінің ойын жүзеге асыратын белсенді құрал ретінде пайдаланады.

Жазушы шығармасында қандай да бір уақиғаны жай ғана хабарлап қоймайды. Ол әрбір кейіпкерін барлық мінез-құлқымен, қуаныш-күйінішімен, күнделікті қарапайым іс-әрекетімен, кескін-кейпімен, басқа да толып жатқан адами болмысымен оқушының көз алдына елестетеді. Көркем әдебиет тілінің негізгі ерекшелігі жазушы алдындағы осы міндеттермен ұштасып жатады.

Фразеологиялық компаративтің басты қызметі – ойды бейнелі, көркем құруға негізделгендіктен, олар көркемдеу тәсілдерінің басқа түрлерімен сабақтаса келіп, жаңа бейне жасайды. Бұл жаңа бейнеге негізгі тірек болатын – компаративтік бейне. Осы компаративтік бейне бірде метафоралық қызмет, бірде метанимиялық, синекдохалық, енді бірде эпитеттік қызмет немесе гиперболалық, литоталық қызмет атқарады. Ендеше, фразеологиялық компаративтер басқа көркемдеу тәсілдерінің арқасында неғұрлым бейнелі сипатқа ие болып, салыстырудың нәтижесінде суреттелетін бейне нақтылана, неғұрлым айқындала, мәнерлене түседі.

Компаратив таным құралы болумен қатар, эстетикалық категориялардың да бірі болып табылады. Олай болуы заңды да. Өйткені адамның көркем ойлауының, соған орай көркемдік танымының аса қуатты құралдарының бірі көркем әдебиетті теңеулерсіз көз алдына елестету мүмкін емес. Компаратив барлық халықтың фольклорында да, жазба әдебиетінде де кеңінен орын алып,

әдеби персонаждардың портретін жасауда, табиғат көріністерін суреттеуде, кейіпкерлердің мінез-құлқын, іс-әрекеттерін сипаттауда, басқа да толып жатқан жағдайларды баяндауда ұтымды стильдік тәсіл ретінде мейлінше мол қолданылады.

Ақын-жазушының қай-қайсысында болмасын мұндай тосын қолданыстар көп. Солардың пайда болу себептері, қолданылу тиімділігі, көркем сөз жүйесінде алатын орны жайлы талдау жасап, оларға баға беретін ғылым – әдебиет теориясы.

Т. Қоңыров: “Теңеу сондай-ақ тіл білімінің де объектісі болып табылады. Көпшілік ғалымдардың пікірі бойынша, теңеу атаулының бәрі бірдей тіл біліміне объект бола алмайды, тіл білімінің зерттейтіні – тек тұрақты теңеулер ғана, еркін теңеулер әдебиетшілердің еншісі болуға тиісті. Біз бұл қағиданы қате дей алмаймыз. Сонымен қатар оны дұрыс деп те айта алмаймыз. Қате дейтін себебіміз: тұрақты теңеулер, басқа тұрақты сөз тіркестері сияқты, тілдің фразеологиялық жүйесіне кіреді де, сол жүйенің ең аумақты, ең пәрменді құрамдас бөлшегін жасайды. Тіл-тілдің байлығында да, соның ішінде қазақ тілінде де тұрақты теңеулер көп. Сондықтан тұрақты теңеулерді басқа тұрақты тіркестерден бөліп алып, оларды өз алдына компаративтік фразеология деп атаған жөн сияқты”, – дейді [10: 68-75].

Сонымен қатар тұрақты теңеулер мен еркін теңеулерді бір-бірінен бөліп алып, екеуін екі түрлі қозғалыс деп қарастыруды қате пікір деп есептейміз. Өйткені, тұрақты теңеулер еркін теңеулермен, шырайлық теңеулермен, күрделі теңеулермен біріге отырып, тілдің компаративтік жүйесін құрайды.

Тұрақты теңеулердің де еркін теңеулердің де білдіретін негізгі мағынасы – компаративтік мағына. Бұл екеуінің арасында ешқандай семантикалық айырмашылық болмайды, яғни семантикалық құрылымы да айна-қатесіз бірдей болады. Тұрақты теңеулер мен еркін теңеулердің атқаратын стильдік қызметтерінде де айырмашылық болмайды. Бір ғана теңеу категориясының бұл екі түрі де әңгіменің затын эмоционалдық жағынан тиімді, экспрессивтік тұрғыдан әсерлі етіп суреттеуді мақсат етеді.

Тұрақты теңеулер мен еркін теңеулердің өзара мызғымас байланыстары болумен қатар, олардың бір-бірінен өзгешелігі де жоқ емес. Ол өзгешелік олардың қолданыстарында: тұрақты теңеулер тілдің фразеологиялық жүйесінде қаралатын, ал еркін теңеулер жеке ақын-жазушылардың шығармашылық лабораториясында, дүниеге келген жеке-авторлық сөз кестелері. Сондықтан да тұрақты теңеулер узуалдық, еркін теңеулер окказионалдық құбылыстар болып табылады.

Тұрақты теңеулер мен еркін теңеулерді екі түрлі көріністе өмір сүретін біртұтас тілдік категория дегенде, мынадай мәселелерді айтуға болады. Тұрақты теңеулер – тілдің фразеологиялық тіркестерінің құрамдас бөлшегі болумен қатар, басқа тұрақты тіркестерден түбегейлі ерекшеліктері бар нәрсе.

Қандай заттар мен құбылыстардың теңеу образы қызметін атқаратынын оп-оңай аңғаруға болады. Қазақ тілі теңеулеріне образ болып жұмсалатын заттар мен құбылыстар ұшан-теңіз. Олар: тұрмыстық заттар мен құбылыстар, жабайы аңдар, үй жануарлары, құстар, жәндіктер, өсімдіктер, табиғат құбылыстары, бізді қоршаған табиғи орта, адамдар, қияли персонаждар, қимыл-әрекет атаулары, қазіргі кезде қолданылудан шығып қалған реалийлер т.б. Бұл топтың әрқайсысына толып жатқан нақты заттар мен құбылыстар кіреді. Мысалы, үй жануарлары деп аталатын топ үй жануарларының барлығын (жылқы, сиыр, қой, ешкі, ит, мысық т.б.) қамтиды. Бұлардың әрқайсысы нақты, белгілі бір ұғымдарды тану, білу, суреттеу үшін сипаттаушылық қызмет (теңеуге образ болу қызметін) атқарады. Мысалы, иттің қай қасиетінің, қай сапасының, қай белгісінің теңеуге негіз болуында. Қазақ тілі теңеулерінде иттің ондаған белгілері негіз болған да, соған орай итке байланысты бірнеше тұрақты теңеулер қалыптасып орныққан.

Демек, бізді қоршаған шындық өмірдегі заттар мен құбылыстар адамдардың барлығына ортақ болады да, олардың әрқайсысын әр адам шама-шарқынша пайдаланады. Олар адамдардың материалдық қажеттілігін өтеп қана қоймай, рухани өміріне де із қалдырады. Ол заттар мен құбылыстар адамдар санасында ұғымдар болып қалыптасқан, тілдік кейіпке еніп, сөздер болып орнығады. Ол сөздерден толып жатқан тілдік бірліктер жасалады. Сондай бірліктердің бірі – фразеологиялық тіркестер, соның ішінде тұратын тұрақты теңеулер.

Жалпы тілден, соның ішінде теңеулерден, халықтың саяси-әлеуметтік өмірі, рухани дүниесі, дүние танымы, әдет-ғұрпы, мекендеген ортасы, кәсібі, қала берді бүкіл тарихы көрініп тұрады. Сондықтан тіліміздегі 'ит' семасына байланысты теңеулерді айтқанда, халық иттің қасиеттерін анағұрлым көп білгендіктен, оларды өздерінің сөйлесу, пікір алысу, ойды жарыққа шығару машығында мол қолданады. Теңеу – белгілі бір халықтың материалдық және рухани өмірінде алатын орнына байланысты нәрсе.

Сондықтан тұрақты сөз тіркесі (фразеологизмдер) тілдің сан алуан қатпарлары мен деңгейлерінің ең негізгілерінің қатарынан орын алады. Ал тұрақты тіркестердің қомақты да салмақты салаларының бірі – тұрақты теңеулер. Бұлардың мазмұн-мәнінен халықтың арман-тілегін, көзқарас-түсінігін, болмыс-тіршілігін біршама тануға болатын сияқты. Бұл – тіліміздің қыруар байлығының бір бөлшегі ғана.

Әдебиеттер:

1. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. – М.: Просвещение 1976. – 445 с.
2. Чернышева И.И. Компаративная фразеология при изучении иностранного языка // Как готовить интересный урок иностранного языка. – М., 1963. – С. 247-252.
3. Креп М.Б. Сравнения в “Кентерберийских рассказах” Чосера, Опыт классификации // Лексические основы стилистики. – Л.: Наука, 1973. – С. 211-216.
4. Кондаков Н.И. Логический словарь справочник. – М.: Наука, 1976. – 717 с.
5. Ефимов А.И. Язык сатиры Салтыкова-Щедрина. – М., 1953.– 493 с.
- Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Советская энциклопедия. – М.: Изд-во, 1966. – 606 с.
6. Черемшина М.И. Некоторые вопросы синтаксиса // Сравнительные конструкции современного русского языка. Новосибирского ун-та. – Новосибирск: Изд-во, 1971. – С. 181-184.
7. Ахметжанова З.К. Принципы сопоставительного исследования казахского и русского языков: Автореф. ...дис. канд. филол. наук. – Алматы, 1989. – 46 с.
8. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка– М.– Л.: Изд-во. АН СССР, 1948. – 276 с.
9. Қоңыров Т. Қазақ тілінің теңеулер сөздігі. – Алматы, 1990. –400 б.
10. Ахметжанова З.К., Мирзоева Л.Ю. К вопросу о лингвокультурологической компетенции переводчика. – ж. Русский язык и культура в зеркале перевода. Издательство: Высшая школа перевода, Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова.– № 1, 2014. – С. 547-557.

Данная статья о научной деятельности профессора Ахметжановой З.К. Профессор З.К. Ахметжанова. В своих работах рассматривает национальные особенности казахского и русского языка. Ахметжанова З.К. сравнивает основные гипотезы и культурные кодексы казахского, русского, английского языка. А так же обращает внимание на аксиологические категории, которые характерны лингвистической культуре.

The article deals with phraseological phrases, including the content and meaning of the constant equivalents, of the people's dreams, attitudes and behaviors. Truths and phenomena in life are shared by all people, and each one uses the same amount of time. They do not only compensate for the material needs of people, but also leave their mark on their spiritual lives. It is a phenomenon that occurs in the minds of people and phenomena. Regular equations refer to such linguistic units. Phraseological phrases have a national outlook.

ӘӨЖ 81.11

Ж. Манкеева

А. Байтұрсынұлы атындағы тіл білімі институты
Алматы, Қазақстан

ТІЛ АРҚЫЛЫ РУХАНИ ЖАҢҒЫРУДЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ КОДТАРЫН АШУ

Мақала лингвомәдениеттің, ұлттың сана – сезімін сақтап, рухани мәдениетті ұрпақтан – ұрпаққа жалғасытырып тәрбиелеудегі рөлін көрсетеді.

Кілт сөздер: мәдени код, лингвомәдениеттану, ұлттық сана, антропоним, туыстық терминдер, коммуникативтік қызмет.

Ел тарихындағы егемендік, онымен сабақтас жаңғыру кезеңдері мен жаһандық бәсеке қоғамдық өмірдің барша салаларына соңы тыныс әкелді. Осымен байланысты қалыптасушы қоғамдық сана мен саяси-әлеуметтік өзгерістерді, кез келген мемлекеттің әлем тоғысындағы қарқынды даму әрекеттерін адам факторынан тыс қарау мүмкін емес. Себебі, адам жанының рухани-

элеуметтік жаңғыруының айнасы, әрекеті мен әрекеттесуінің, ғаламдасуының тиімді құралы – тіл. Оның себебі – ұлт болмысын анықтайтын мәселелердің мазмұны мен түйін-дәйектері ұлттың мәдени кодында астарланған. Ал, мәдени кодты ашудың кілті – лингвомәдени таңбаға салынған ақпараттарды аша білу.

Осымен байланысты қазақ тіл білімінде тіл арқылы ұлт болмысын танудың ғылыми-әдістемелік жолын негіздейтін лингвомәдениеттану іспетті антропоэлектік бағыт қалыптасуда. Басқаша айтқанда, ұлттық санада құрылымдалған дәстүрлі дүниетаным мен руханият жүйесі оларды таңбалаған тілдік бірліктердің (фразеологиялық, паремиологиялық, прецеденттік тіркестерде, этнолексикада т.б.) мазмұнын кешенді зерттеу негізінде жаңғырып, «кілті» ашылады.

Бұл арада тілдің тек коммуникативтік емес, кумулятивтік (мұрагерлік) қызметіне сай тұтастырушы, ұластырушы, жаңғыртушы қызметінің маңызы ерекше. Соның негізінде ата-бабаларымыз ғасырлар бойы ұлттық тәрбиенің мұраты ретінде дәріптеп, белгілеген, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан, ұлттық мәдениеттің өзегін құрайтын қастерлі ұғымдарды белгілейтін заттық мәдениет пен рухани-мәдениеттің түрлері тілдік қазынамызда сан түрлі тілдік құралдармен айшықталған. Олардың мәніне тереңдеп, табиғатын тану қазіргі қоғамдық сана мен мәдениеттің бүгінгі деңгейіне сабақтастыруды мақсат ететін мемлекеттік *рухани жаңғыру* бағдарламасының ғылыми-танымдық, ғылыми-әдістемелік негізін құрайды.

Осыған орай, ел боламыз деген жұрттар өзінің ұлттық болмысын, елдігін сақтау үшін осы тектес ұлттық құндылықтар дүниесін түгендеп, оның мән-мазмұнын, қадір-қасиетін бағалайтын рухани-танымдық зерттеулер мен алуан түрлі іс-шаралар жүргізуде.

Белгілі тілші - ғалым Н.Уәлидің пікірінше, жаһандану кезеңіне тән жағымсыз сипаттың бірі ретіндегі ұлттық сана сезімінен алшақтап, *ұлтсызданған сана, тобырлық мәдени сана* т.б. көрінісі тіл тәрбиесі осал, тілді игеру деңгейі төмен ортада қалыптасады. Осы мәселелердің өзектілігін ерекше түсініп, тіл арқылы рухани дүниені жаңғырту мәселесін жан-жақты зерттеуге атсалысып жүрген ғалымдардың ішінде Н.Уәли мен З.Ахметжанованың еңбектері жүйелілігімен, ғылыми-танымдық мазмұнының тереңдігімен ерекшеленеді. Олар қалыптастырған мектептің зерттеулері лингвомәдени білім жүйесіндегі рухани кодтарды ашуда мәдени танымдық құзыреттілігімен сипатталады.

Осы зерттеулердің нәтижесі тілдің тек коммуникативтік құрал емес екенін, тілде екі түрлі білімдер жүйесі бар екенін көрсетеді: 1. Тілдік білім, яғни тілдің лексика-фразеологиялық жүйесіндегі мағыналар. Олар - этномәдени тілдік ұжымның санасында ғасырлар бойы қалыптасқан білімнің айрықша түрі.

2. Тілдік емес, дәстүрлі білімдер жүйесі (халықтық білім).

Білімнің бұл түрі - этностың (халық, ұлт) өмір тәжірибесінен ғасырлар бойы жинақталған, ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып келе жатқан этнос санасындағы дәстүрлі дүниетанымы. Бұл білім *тілдік емес* деп аталғанымен, ол ұжымдық санада тіл арқылы сақталған. Лингвомәдениеттанушы бұл жерде тілді емес, тілдік дерек арқылы сақталған ақпаратты пайдаланады. Демек, ұлт болмысын тұтас тануда лексика-фразеологиялық бірліктердің лингвистикалық сипатын ашатын жалаң тілдік білім жеткіліксіз болып, олардың мағынасындағы мәдени танымды ашудың маңызы артады.

Мысалы, зерттеуші Н.Уәли «қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған заман» деген фразеологиялық тіркестің мәдени семантикасын былайша ашады: Бұл, біріншіден, образбен шегенделген дүниетаным. Оның тура мағынасы – экономикалық, рухани, экологиялық (табиғат балансы сақталған) заман.

Екіншіден, оның сипаттаушы мазмұны: 1. молшылық (ақтылы қой, алалы жылқы т.б.); 2. мамыражай тыныштық; 3. дау-дамайсыз (Тәуке хан заманындағы үш би – Төле би, Қазбек би, Әйтеке би қызметі); 4. береке-бірлік.

Осы белгілердің нәтижесінде Тәуке хан заманын ғалым: «... ханы қадірлі, қарашасы ұятты, биі иманды, байы мейірлі бейіш заман», яғни «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман» деп тұжырымдайды, түсіндіреді.

Қазақстан тіл білімінде осы тектес зерттеулердің арнасын кеңейтіп, мазмұндық-деректік сипатын жан-жақты ашудың ғылыми жүйелілік деңгейін жаңа сапаға көтеріп жүрген көшбасшы ғалымдардың бірі – профессор Зәуреш Қанашқызы Ахметжанова. Атап айтқанда, ғалымның шығармашылық-зерттеушілік қызметінің қазіргі таңдағы өзекті салаларының бірі - қазақ тіліндегі материалдық, рухани және коммуникативтік мәдениетті салғастырмалы зерттеу.

Ғалым қазақ тіліндегі антропонимдік жүйені қоғамдағы элеуметтік-мәдени оқиғаларды сипаттайтын апеллативтермен ықпалдаса қалыптасып, сол есімнің иесі туралы жан-жақты ақпаратпен (оның шыққан тегі, элеуметтік мәртебесі т.б.) *уәжделетін* мәдени-тілдік бірлік деп санайды. Мысалы, *Наурызбай, Дүйсенбек, Жұмагүл* (туған айы, күні), *Орал, Алтай* (туған жеріне байланысты),

Жантөре, Жиёмбет (шыққан руларының аты), *Қарабай, Сарыбай, Байбөрі т.б.* (әлеуметтік мәртебесіне сай), *Қараман, Ақжүніс, Қаракөз, Қараиаш* (түске және оның ауыспалы мағыналарына байланысты), *Алтын, Маржан,* (асыл тасқа теңеу), *Арыстан, Ақтайлақ* (жануарларға, айбатты аңдарға теңеу), *Шолпан, Айман* (космогонимдер культіне байланысты), *Жібек, Қамқа, Торғын* (қымбат мата), *Қуаныш, Мұрат, Ермек, Дәулет т.б.* (дерексіз ұғымдар), *Жанұзақ, Кенжеқара, Ізбасар* (тілек, арман, үмітке қатысты), *Төле би, Қаракерей Қабанбай, Баймағамбет сұлтан* (титулдық, этнонимдік сипатта) т.б.

Ғалымның салыстырмалы сипаттағы зерттеулерінің нәтижесінде дәстүрлі қазақ қоғамының күнделікті тұрмысындағы тілдің коммуникативтік қызметінің әр ұлтқа тән мәдени ерекшелігінің де тілдік көрінісі жан-жақты көрсетіліп, айқындалады.

Мысалы, күнделікті қарым-қатынастағы қазақ дәстүріне тән вокативтердің, туыстық терминдердің орыс тілімен салыстырғанда көптігі: *аға, ана, ата, жеңге, отағасы, көке, қайным, келін, қарындас, жезде, нағашы* т.б.; эвфемизмдердің қолданысы, эмоционалды реңкті вокативтердің көптігі: *шырағым, айналайын, қарағым, құлыным т.б.*

Сол сияқты зерттеуші қарым-қатынастың әртүрлі ұлттық мәдениетке қатысты дауыс мәнеріне (тональность) назар аударады. Мысалы, қазақы ортада кез келген қарым-қатынастың тілі жылы, туыстық, құрмет пен сыпайылық, *үлкен ~ тең ~ кіші* сипатында болады. Қазақ тілді коммуниканттың сөзі астарлы сипатқа ие, теңеу мен мақал-мәтелдерді жиі қолдануымен ерекшеленеді.

Профессор З.Қ.Ахметжанова академик Ә.Қайдардың «Халық даналығы» сөздігін этномәдени кодты астарлаудың дәйекті көзі ретінде айқындап, қазақ тілінің фразеологиялық жүйесінде дәстүрлі қазақ қоғамындағы коммуникативтік қызметтің қалай айшықталғанын *ұлт пен тіл, ұлт пен мәдениет* сабақтастығында жан-жақты лингвомәдени талдау арқылы дәйектейді. Мысалы, *Ағаға қарап іні өсер; Ағасы бардың жағасы бар, Інісі бардың тынысы бар; Ағайын тату болса ат көп, Абысын тату болса ас көп; Ай көрмесе, ағайын жат, Жыл көрмесе жегжат жат; Әке көрген оқ жонар, Шеше көрген тон пішер* т.б.

Осы бағыттағы көркем мәтіндердің аудармаларындағы лингвокультуремалардың мәдени-ақпараттық, аксиологиялық мазмұндарының ашылуы да ғалымның салғастырмалы зерттеу тұжырымдарын толықтырып, жүйелі зерттеу кешенін түзуге үлес қосады.

Осындай жүйелі зерттеу жұмысының барысында профессор З.Ахметжанова шәкірттері мен өзі қалыптастырған мектебінің зерттеулерінде осы идеясын кеңінен таратып, лингвомәдениеттанудың негізгі бірлігі лингвокультуремалардың типологиясын, тілдер мен мәдениеттердің ықпалын нақты тілдік деректер негізінде анықтап, үш топқа жіктейді. Олар: 1.Этностың заттық-деректік болмысын бейнелейтін реалии-сөздер, туыстық терминдер, топонимдер, антропонимдер, космономимдер.

2. Сөйлеу дағдысы, сөз (речь) мәдениетіне қатысты лингвокультуремалар.

3. Аксиологиялық лингвокультуремалар.

Осы зерттеулердің нәтижесі іспетті шәкірттерімен (Оналбаева А.Т., Өмірзақова З.А.) бірлесіп шығарған еңбегіндегі ғалымның мына тұжырымы оның зерттеу бағытының қазіргі таңдағы өзектілігін, заманауи сипатын анықтап береді: «Этнический Ренессанс современных научных исследований проявился в повышении интереса к проблеме взаимодействия

национальной культуры и языка, наиболее существенным аспектом, которой выступает рассмотрение культурного пространства этноса сквозь призму языка. Этот аспект мы обозначили как **культура в зеркале языка**» (Ахметжанова З.К., Оналбаева А.Т., Умирзакова З.А. *Культура в зеркале языка*. Алматы, 2014. С.3.).

Өзін қоршаған дүниені танудағы этностық ұжымның тәжірибесін жинақтаған тілдің мәдениетпен сабақтастығын зерттейтін лингвомәдениеттанудың негізгі ұғымдарының бірі – *дүниенің ұлттық тілдік бейнесі және концептілер*.

Ал, қазақ тіліндегі *дүниенің тілдік бейнесінің* негізін ұлттық құндылықтар мен бағдарлар, адамдардың тұлғалық тәртібін белгілейтін қазақ мәдениетінің **өзекті концептілері** (ядерные концепты) құрайды.

Аталған еңбекте қазақ концептілік жүйесінде маңызды орны бар *намыс, қанағат, туыстық, ағайын, дастархан, қонақжайлық, домбыра, тіл //сөз, көңіл, бесік, ұрпақ, бала (ұл, қыз), толеранттылық* концептілері жан-жақты дәйектеліп, анықталған.

Сонымен, тілдік мұра арқылы ұлтты, ел мәдениетін барынша толық танытудың негізгі бір тетігі – ұлттық әлемнің тілдік үлгісін жасау, ұлттық мәдениеттің кілтін ашу. Оның мәні тілдің тек коммуникативтік қана емес, мұрагерлік те, танымдық та, танытушылық та қызметімен байланысты. Себебі, әр тіл - өз бойында ұлт тарихын, төл мәдениетін, танымы мен талғамын, мінезі мен санасын, кәсібі мен салтын, дәстүрі мен даналығын тұтастықта сақтаған таңбалық жүйе.

Олай болса, қазақ ұлтының этностық табиғатына сай мәдени-танымдық ерекшеліктерін бойына жинақтау арқылы қазақ тілі қазақы шындық болмысты құрады. Демек, тіл ақиқатты сезіну, қабылдау тәсілдерінің бірі ретінде бір ұжым мүшелерін тек тілдік жағынан ғана емес, ұлттың мәдени-танымдық коды ретінде де өзара жақындастырады.

Сондықтан қазіргі қазақ тіл біліміндегі тілді зерттеудің антропоэзектік бағытына сәйкес ұлттық ерекшеліктің барлық қырларын (әлеуметтік, мәдени, тарихи т.б.) тұтастай тек тіл арқылы танытуда мәні зор, жоғары тиімділігі дәлелденген лингвомәдениеттану саласы жаңа сапалық деңгейде дамуы тиіс. Басқаша айтқанда, тілдік қазынаның мазмұнында, «тасаланған» ұлттық құндылықтар дүниесінің мәдени семантикасын ашу белгілі бір концептідегі мәдени-тілдік кодтарды ғылыми негізде ашудың тәсілдері мен жолдарын іздестіру, табу, түптеп келгенде, зерттеушіден мәдени-тілдік құзыреттілікті талап етеді. Осы тұрғыдан қарағанда, профессор З.Қ.Ахметжанова – шын мәніндегі мәдени-тілдік құзырет иесі.

Қазіргі таңдағы тәуелсіз Қазақстанның өткенін сараптап, болашағын бағдарлайтын **Үшінші жаңғыруға** сәйкес халықтың тарихы мен мәдениетін мәңгілікке ұластырып, жетілдіріп, кемелдендіріп отыратын төл мәдениетінің қазынасын заманнан-заманға этнотанбалық ақпарат түрінде жеткізіп отырған рухани-мәдени мұра үлгілерінің арқауы болған сөз өнері мен айшықты тілі арқылы көркем ойлау жүйесімен танымдық деңгейін игеру аса маңызды.

Тәуелсіздік пен жаһандану тоғысқан қазіргі күрделі заманда егеменді елдің өсіп-өнген тамырын тауып, біртұтас елдігін қалыптастырып, басын біріктірген түпқазығы ретіндегі тілдің қызметін тану – ұлттық сананың заманауи даму деңгейіне сай туындап отырған рухани-әлеуметтік мүдде талабы.

В статье освещается роль лингвокультурологии в сохранении национального самосознания, в духовной преемственности поколений и их воспитании.

The article highlights the role of linguoculturology in preserving national identity, in the spiritual continuity of generations and their upbringing.

ӘОЖ 81'37

Е. Маралбек
А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Алматы, Қазақстан
elahu@mail.ru

ПОЭТИКАЛЫҚ ТІЛДЕГІ «МӨЛШЕР» ҰҒЫМЫНЫҢ КӨРІНІСІ

Бұл мақалада «мөлшер» ұғымы поэтикалық мәтіндер аясында қарастырылады. Қарай қарапайым сөйлеу тіліндегі «мөлшер» ұғымының берілуі мен поэтикалық тілдегі «мөлшер» ұғымының берілуінде елеулі өзгешеліктер көзге түседі. Осы ерекшеліктерді анықтау үшін XV-XVIII ғасырлардағы жыраулар поэзиясы зерттеу нысаны етіле отырып, ондағы тіл ирімдері қарастырылды. Бұл ретте жыраулар поэзиясында қолданылған көркемдік тәсілдердің ішінде эпитет арнайы қарастырылып, «мөлшер» ұғымының аталған тәсіл арқылы берілу жолдары мысалдар арқылы кеңінен сөз болады. Әрі мөлшерлік эпитеттердің есімді мөлшер эпитет, етісті мөлшер эпитет деген мағыналық топтары айқындалып, олардың жасалуына қарай даралауыш мөлшерлік айқындауыш, қайталауыш мөлшерлік айқындауыш, еселеуіш мөлшерлік айқындауыш деген түрлері анықталады. Сонымен қатар, бұлардың ұқсас және айрым белгілері нақты ажыратылады.

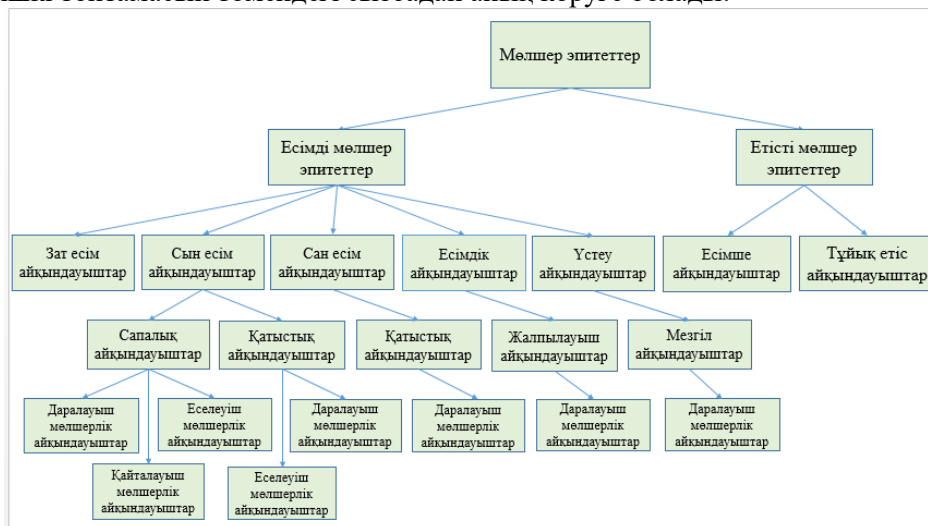
Кілтті сөздер: «Мөлшер» ұғымы, поэтикалық мөлшерлік, мөлшер эпитеттер, есімді мөлшер эпитеттер, етісті мөлшер эпитеттер, даралауыш мөлшерлік айқындауыштар, қайталауыш мөлшерлік айқындауыштар, еселеуіш мөлшерлік айқындауыштар, баяндаулы мөлшерлік айқындауыштар.

Тілдің шынайы құдыреті мен әсемдігі, «өткірдің жүзі мен кестенің бізінен» де ұшқырлығы көркем тіл майданында танылады. Ал оның басты құралы – кез келген тілдің ішкі қасиетінен туатын көріктеу құралдары мен айшықтау тәсілдері. Сол тәсілдердің бірі – эпитет. «*Эпитет (айқындау) дегенге «заттың, құбылыстың айрықша сипатын, сапасын анықтайтын суретті сөз»* (З.Қабдолов)

немесе «адамның не заттың, не табиғат құбылыстарының өзгеше белгілерін көрсету, олардың бейнесін оқушылардың көз алдына елестету, ой-қиялына әсер ету үшін қолданылатын сөз» (Қ.Жұмалиев) *жататын болса, етістік заттың белгісін, сипатын, сапасын емес, қимыл, іс-әрекетті атайды. Демек, жоғарғы анықтамалардың дұрыс берілгеніндей, эпитет дегеніміз заттың бір белгісін, сынын, қасиетін, сын есімдердің немесе оның орнына жұмсалатын сөздердің бейнелеп сипаттауы екен»,* -дейді[1, 34 б.]. Жоғарыда айтылғандай, *эпитет*– заттар мен құбылыстардың ішкі-сыртқы қасиетін, сипатын, сапасын анықтап, барынша нақтылап көрсететін көркем тілдің айрықша тәсілі. «*Бір сөз бір сөзге жарығын да, көлеңкесін де түсіреді*» (Ғ.Мүсірепов) деген аксиоматикалық афоризмнің мәні осы эпитеттерден де анық көрінеді. Поэтикалық тілдің аталған тәсілі заттар мен құбылыстардың мөлшерлік қасиетін де анықтап көрсетуде кеңінен қолданылады. Жыраулар поэзиясында көптеген мөлшерлік ұғымдар *мөлшерлік айқындауыштар (эпитет)* арқылы беріледі. Мөлшер ұғымды мұндай тіркестердің бәрін де жалпылама *мөлшер эпитет* деп танығанымызбен, олар да өз ішінен түрлі синтаксистік тәсілдер, грамматикалық формалар арқылы көрініс табады. Біз төменде бұларды кеңінен талдап көрсетуге тырысамыз.

Жыраулар поэзиясындағы (XV-XVIII ғ.) мөлшерлік эпитеттердің берілу жолдарын түрлі тарихи кезеңдерге, жеке авторлық ізденістерге бөліп талдамаймыз. Себебі, біріншіден, нақты грамматикалық формаларды және сол формалар арқылы берілген грамматикалық мағыналарды көбірек көрсету көзделді. Екіншіден, жыраулар поэзиясы ауыз әдебиетінің авторлы үлгісі саналғанымен, белгілі кезеңге және нақты авторға тән деген поэтикалық мәтіндер бірден-бірге көшіп, ауысып отырады. Бұл сол поэтикалық мәтіндер мен оның туған тарихи кезеңінің дұрыстығына күмән тудырады. Үшіншіден, эпитет деп танылған жүзге тарта мөлшерлік тіркестердің әрбірін қажетті мәтінмен кеңейте талдауды ғылыми жұмыстың мазмұны мен көлемі көтермейді. Сондықтан мақалада мөлшерлік эпитеттерді ұқсас белгілері бойынша топтастырып, бәріне ортақ синтаксистік тұлғалары мен грамматикалық мағыналарын айқындау көзделді.

Заттар мен құбылыстардың, іс-әрекеттің айрықша белгілерін, сапасын, мөлшерін айқындау ерекшелігіне қарай жыраулар поэзиясындағы *мөлшерэпитеттер* шоғырын екі үлкен топқа бөлуге болады. Оның бірі, *есімді мөлшерлік эпитет (айқындауыштар)*, екіншісі, *етісті мөлшерлік эпитеттер(айқындауыштар)*. Бұл екі топ айқындалушы мүшенің *есім* не *етіс* сөздері болып келуіне қарай анықталады. Көпшілік ғалымдар эпитеттер тек есімдерден жасалады деген тұжырым жасайды. Бұл – әрине, дұрыс. Алайда кейде тілдік қажетке қарай етістер де көркем мәтіндердегі айқындауышты тіркестерге қатысып отыратындығы байқалады. Олай болса, мөлшерлік эпитеттердің ішкі топтамасын төмендегі сызбадан анық көруге болады:



(Сызба: Мөлшерлік эпитеттердің ішкі жіктемесі)

Есімді мөлшерлік эпитеттер– заттардың ішкі сапалық белгісін, деңгейін, мөлшерін білдіреді. Бұл топтағы эпитеттердің жасалуына *сын есімнен* басқа да *есім сөздері* (зат есім, сан есім), *есім тұлғалы етістер* және *үстеулердің* мағыналық топтары қатысады. Дегенмен, эпитет түзуде ең жиі жұмсалатын сөздер тобы – *сын есімдер*. Сын есімдердің өзі *сапалық сын есім* және *қатыстық сын есім* деп екіге бөлінетіні белгілі. Соған қарай мөлшерлік айқындауыштарды да *сапалық айқындауыштар*, *қатыстық айқындауыштар* деп екіге бөлуге болады. Жыраулар поэзиясында *қатыстық айқындауыштардың* өзі үш түрлі құрамда келеді. Біріншісі, *даралауыш мөлшерлік*

айқындауыш, екіншісі, қайталауыш мөлшерлік айқындауыш, үшіншісі, еселеуіш мөлшерлік айқындауыш. Жыраулар толғауларында төмендегідей даралауыш мөлшерлік эпитеттер кездеседі: *тар құрсақ, ұзын жол, биік тау, терең сай, асқар тау, уақ тамыр, қалың қазақ, қалың ел, тас емшек, жез қанат, алтын тақ, сом алтын, тоқал терек, тоқал торы, тіз оқ, ақала орда, ару ұлы, қас игі, шаршы топ, қом су(лар)* т.б.

Байқап отырғанымыздай, жоғардағы эпитеттер екі құрамды және олар қандай да бір заттың сапасын, мөлшерін білдіреді. Көркем мәтін ішінде белгілі экспрессивтік бояуы, эстетикалық әсері болумен қатар, белгілі деңгейде шынайы мөлшерлік ұғымдарды да білдіреді. Айталық, *тар құрсақ* – сыйымдылықты, *ұзын жол* – қашықтықты, *биік тау, терең сай, асқар тау* – вертикал қашықтықты, *уақ тамыр* – көлемді, *қалың қазақ, қалың ел* – көптік ұғымды, *тас емшек, жез қанат* – беріктікті, *алтын тақ, сом алтын* – күн өлшемін, *тоқал терек, тоқал торы* – кемдікті, толымсыздықты, *тіз оқ* – жылдамдықты, *ақала орда* – айбынды, *ару ұл, қас игі* – жоғары сапаны, деңгейді, *шаршы топ* – кеңдікті, *қом су* – молдықты, екпінді, толқынды ағысты білдіреді. Эпитет құрамындағы зат есім сөздерінде мөлшерлік ұғым ежелден бар, ал мөлшерлік айқындауыштар тіркесіп келу арқылы ондағы мөлшерлік ұғымдардыңайтылмақ ойға қажеттісі ғана айтылып отыр. Бұл тіркестердің бұдан басқа да мағыналары бары белгілі. Бірақ бізге керегі мөлшерлік мағына болған соң, көп алысқа ұзамағанымыз абзал. Мұндағы айқындауыш мүшелердің көпшілігі сын есім сөздер, ал *тас, жез, алтын* сияқты зат есім сөздерінде канататтық мағына (сезімдік) бар, яғни осы заттарға тән ең басты қасиет сындық ұғымы ретінде сөздің бойында сақталған. Сондықтан бұл сөздер зат есім болса да келесі бір заттардың сапалық белгісін айқындап, белгілі мөлшерлік ұғымды білдіреді.

Жыраулар поэзиясында мөлшерлік эпитеттер сан есім айқындауыштар арқылы да жасалады. Мысалы, *он отау, қырық шатыр, отыз екі омыртқа, он түйме, он кісі, он сан алаш, он сан ноғай, қырық сан қара қалмақ, екі қары бөз, он екі құрсау жез айырт*. б. Бұлардың бәрі де өзінен кейін тұрған зат есімдерді *сандық мөлшер* тұрғысынан айқындайды. Сонымен қатар, кейбіреулері *көп, мықты* деген жанама мөлшерлік ұғымдарды да білдіреді. Мұндағы сан есім айқындауыштар жай кездейсоқ сандар емес, халықтың танымында терең орныққан, менталды мәні бар сандар. Қазақ халқы киелі ұғымдарды қашан да осындай киелі сандармен қатар қою арқылы өз танымындағы ұлы ұғымдарды метафораландырып, жарыққа шығарып отырады. *Он, қырық, отыз екі, он екі* сияқты дара және күрделі сандар – дәстүрлі қазақ танымында айрықша маңызы бар сандар. Мұндай киелі сандар киелі ұғымдармен ұзақ уақыт қатар қолданылу нәтижесінде тұрақты тілдік құрылымға (фразеологияға) айналады. Мұндай тұрақты құрылымдарда жылдар, ғасырлар бойы көптеген құнды ұғымдар жинақталады. Сол ұғымдардың бірі – мөлшерлік ұғым.

Жыраулар поэзиясында есімдіктердің мағыналық топтары да аз да болса мөлшерлік айқындауыш қызметінде жұмсалады. Мысалы, *түгел іс, барша әлем, жімле ғалам* т.б. Бұл жалпылау есімдіктері өзінен кейін тұрған жалпы есімдерді айқындаудан гөрі жалпылау, топтау қызметінде жұмсалады. Сондықтан мұндай эпитеттер жалпылау мәнді болып келеді. Жалпылау есімдіктердің саны шекті болғандықтан тілдік ізденістерге өрісі тар, тың тіркестер тудырып, тіл өрнегін айшықтай түсуге икемсіз келеді. Сол себепті бұлар мейлінше тұрақты, дағдылы қалыпта кездеседі. Бір қарағанда тың тіркес секілді көрінетін *түгел іс* эпитеті де *«Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би»* деген мәтелде келетін *түгел сөз* ұғымымен бір қалыптағы, тілдік қолданыста ежелден бар формалар. Сондықтан есімдіктерден түзілген эпитеттер константты (тұрақты) тіркестер болып келеді.

Үстеулер де мөлшер айқындауыш қызметінде жұмсалады. Жыраулар поэзиясында мезгіл үстеулердің мөлшерлік айқындауыш қызметінде жұмсалған түрлері кездеседі. Мысалы, *ежелгі дос, ежелгі дұшпан, талай іс* т.б. Бұл тіркестерде ежелгі сөзі зет есім сөздерін уақыт мөлшері тұрғысынан айқындайды. Әрі бұлар да саны шекті болғандықтан көбіне дағдылы, константты (тұрақты) тіркестер болып келеді.

Жыраулар толғауларында кездестейін *мөлшерлік эпитеттердің* ендігі бір тобы айқындауыштардың қайталанып келуі арқылы жасалады. Мұндабір ғана айқындауыш мүше екі рет, кейде үш рет қайталанады. Осы ерекшелігіне қарай бұларды *қайталауыш мөлшерлік эпитет* деп атауға болады. Бұған мынадай эпитеттер жатады: *арту, арту бел; батпан, батпан мін; алаң, алаң, алаң жұрт; асқар, асқар, ақар тау; сере, сере, сере қар; тоғай, тоғай, тоғай су; қос-қос орда, қос орда* т.б.

Даралауыш мөлшерлік эпитеттер сияқты бұлар да белгілі бір заттардың ішкі қасиетін, сапасын, мөлшерлік тұрғыдан еселеп айқындап көрсетеді. Айталық, *арту, арту бел* – ауыр, ауыр жүкті де, сол жүкті көтеруге шыдас беретін атан түйенің қайыспас қуатты белін де білдіреді. Осы тіркестің толық мәтніндегі «атан» сөзінің символикалық мәні бар. Яғни ол – ел жүгін арқалайтын атандай ерлердің күш-құдыретін тілге тиек ету. Ал осы символикаға түп негіз болып тұрған – *бел* сөзі арқылы

берілетін мөлшерлік ұғым. Оған *арту* сөзі екі рет қайталану арқылы оның физикалық мүмкіндігін одан сайын арттыра түскен. Әрі есімшелермен қатар, қимыл атауы, тұйық етістердің де айқындауыш мүше болып, эпитет түзе алатынын көрсетеді. *Батпан, батпан мін* эпитеті адам бойындағы кемшіліктердің, айыптың аса көптігін білдіреді. *Батпан* сөзінің өзі қазақтың дәстүрлі салмақ ұғымында ең ауыр салмақты білдіреді. Ал оның айқындауыш мүшеде екі рет қайталануы сол заттық ұғымның мөлшерін әлденеше есе арттыра түседі. *Батпан* сөзі салмақ өлшемінің атауы болса да, тіркесте *ауыр* деген *сындық мөлшер* ұғымын білдіреді.

Жыраулар поэзиясында айқындауыштардың үш рет қайталануы келуі де кездеседі. Мұның мәні екі рет қайталанудан сал өзгешелеу. Оны сәл кейінге қалдыра тұрып, әуелі бұлардың семантикасына тоқталар болсақ, *алаң, алаң, алаң жұрт* – кең аумақты, көптікті, *асқар, асқар, ақар тау* – биіктікті, *сере, сере, сере қар* – қалыңдық, сірескен қаттылықты, *тоғай, тоғай, тоғай су* – кең таралуды, молдықты білдіреді. Сонымен қатар, бұл *қайталаулы айқындауыштар* бірнеше тауларды, әлденеше жұртты, сан тарау суды сандық жағынан да сипаттайтын тәрізді.

Қайталауыш мөлшерлік эпитеттерде айқындауыштар екі рет қайталанғанда акцент мөлшерлік ұғымға түседі де, үш рет қайталанғанда зат есім басыңқыға түсігін тәрізді. Яғни алғашқысында *мөлшер айқындауыштық* мән басым болса, соңғысында қаратпа мәнді болып, эпитетті атауландыратын тәрізді. Мұндай эпитеттерде айқындауыштардың екі немесе үш рет қайталануы жай кездейсоқтық емес, белгілі тілдік қажеттілік пен заңдылықтан туған мақсатты қолданыс. Тілдің қасаң емес, қатаң қағидасы. Ал айқындауыштарды үш реттен артық қайталанғанда немесе екі қайталауды үш қайталауға, үш қайталауды екі қайталауға ауыстырғанда *мөлшерлік эпитеттер* барлық әсемдік ажарынан айрылып, тіпті, өлең ағысы, ырғағы арнадан тайып, өлең синтаксисі бұзылады. Нәтижесінде мағынасыз, ажарсыз сөздер тізбегіне айналады. Бұл мысалда көрсетілген *қос-қос орда, қос орда* эпитетінен де көрінеді. Мұны екі қайталаулы тұлғаға да, үш қайталаулы тұлғаға да ауыстыруға келмейді, айтпегенде өзінің бастапқы мөлшерлік мағынасынан да, эстетикалық ажарынан да айрылады. Тұтас өлең ырғағынан шығып, қалыбы бөтен сөздер жұмағына айналады. Мөлшерлік ұғымдардың осындай көркемдік өреде, айрықша тәсілдер, сұлу синтаксистік құрылымдар арқылы берілуі қазақы ойлау жүйесінің өресін, тіл айшықтарының ғаламат кескінін білдірсе керек.

Жыраулар поэзиясында *мөлшерлік айқындауыштар* шоғыры одан сайын түрлене, айшықтала түседі. Өлең ырғағы мен ой ағынының сұранысына сәйкес синтаксистік құрылымдар құбыла, күрделене түседі. Эпитеттердің ендігі бір шоғыры – *еселеуіш мөлшерлік эпитет*. Бұл топқа *алты құлаш ақ найза, қаудыр құлақ шал қоян, (белгілі) биік көк сеңгір, (тарылды) байтақ кең жер, жасыл да байтақ ну т.б.* ұлғайған эпитеттерді жатқызуға болады. Мұнда зат есімдерге бірнеше айқындауыштар үстіне-үстіне қабатталып, еселеніп келеді. Яғни, тіркес құрамындағы *алты құлаш, қаудыр құлақ, биік, байтақ, жасыл* сөздері *ақ, шал, көк, кең, байтақ* мөлшерлік айқындауыштарға еселеніп тұр. Мұнда *алты құлаш* – ұзын әрі өткірлікті, *қаудыр құлақ* – әлсіз әрі кәрілікті, *биік* – қашықтықты, *байтақ* – кеңдікті білдіретін мөлшерлік ұғымдар. Мұнымен қатар, бұл еселеуіш айқындауыштар экспрессивтік те қызмет атқарады. Академик Р.Сыздық: «*Біздің байқауымызша, авторы мәлім, ауызша тараған қазақ поэзиясы тілінде – XV-XVIII ғасырлардағы ақын жырауларда образға алынған сөздерді тұрақты эпитеттермен беру көркемдеудің нормаға айналған ең бір ұтымды тәсілі болған*», - дейді [1, 27 б.]. Мысалда берілген ұлғайған эпитеттердегі *найза, қоян, сеңгір, жер, ну* сөздері образға алынған сөздер де, ал оның осы образдық мәнін үстемелене тіркескен мөлшерлік эпитеттер айқындап, арттыра түскен.

Жыраулар поэзиясындағы *есімді мөлшер эпитеттердің* ендігі бір үлкен тобы *қатыстық сын есімдер* арқылы жасалады. Бұларды *қатыстық мөлшер эпитеттер* деп атауға болады. Бұл топтағы мөлшерлік айқындауыштар есімдерге сын есім тудырушы жұрнақтардың, етістерге есімшенің *-ған, -ген, -қан, -кен* жұрнақтары жалғану арқылы жасалады. Осы топтағы эпитеттердің өзі құрамына қарай екі, үш, төрт құрамды болып келеді. Екі құрамды қатыстық мөлшер эпитеттерді *даралауыш мөлшер эпитеттер* деп аталатынын жоғарыда айтқанбыз. Олардың қатарына *қарағайлы көдік, қозғалы көл(дер), салуалы орда, бағаналы орда, бетегелі бел, бетегелі Сарыарқа, қорғанды шаһар, қымбатты сауһар, әкелі бала, әкесіз бала, өлшеусіз мал, өлшеусіз бас* т.б. мөлшерлік эпитеттер жатады. Мұнда айқындауыштар сын есім тудырушылы (*-лі, -ды (-ді), -ты (-ті)*) және *-сыз (-сіз)* жұрнақтары жалғануы арқылы жасалған. Бұлар – *функционалды жұрнақтар*, яғни зат есім сөздерінен бірнеше түрлі мағына тудырады. Әрі *-лы (-лі), -ды (-ді), -ты (-ті) // -сыз (-сіз)* жұрнақтарын *антоним жұрнақтар* деп атауға да болса керек. *-лы (-лі), -ды (-ді), -ты (-ті)* зат есімдерге жалғанып заттар сол түрлі қасиеттің барлығын, молдығын білдірсе, *сыз (-сіз)* сол түрлі сапа мен қасиеттің жоқтығын, аздығын білдіреді. Бұл жұрнақтардың мағынасы туралы ең алғаш пікір білдірген А.Байтұрсынұлы: «*Лы*» (*-ды, -ты*) *жұрнақ зат есіміне жалғанады, сол заттың екінші затта*

барлығын, хатта молдығын да көрсету үшін. Мәселен, «бала» деген сөзге «-лы» жұрнағын жалғап, «балалы» деп баласы көптігін көрсетеміз. «Мал» деген сөзге «-ды» жұрнағын жалғап, «малды» деп малы барлығын, һәм молдығын көрсетеміз»; «-Сыз» жұрнақ зат есіміне жалғанады сол заттың екінші затта жоқтығын көрсету үшін. Мәселен, «бала» деген сөзге «-сыз» жұрнағын жалғап, «баласыз» деп баласы жоқтығын көрсетеміз» - дейді [2, 30 б.]. Демек бұл жұрнақтардың тағы бір функциясы – мөлшер ұғымын тудыру.

Бұл тіркестердегі мөлшерлік мағынаны нақтырақ таратып айтар болсақ, қарағайлы көдік, қоғалы көл(дер), бетегелі бел, бетегелі Сарыарқаэпитеттері қарағай, қоға, бетеге сынды өсімдіктері мол мекенді, қорғанды шаһар – қорғандары көп әрі берік қаланы, салуалы орда, бағаналы орда – сән-салтанат пен салиқалықтың молдығын, қымбатты гауһар – құн мөлшерін, әкелі бала, әкесіз бала – әке мен әке тәрбиесінің бар жоғын, өлшеусіз мал, өлшеусіз бас – мал мен адамның көптігін білдіреді. Қысқасынан айтқанда, бұлардың бәрі де заттарда сандық, сапалық сынды мөлшерлік ұғымдардың бар-жоғы мен мол-аздығы білдіреді. Бұл эпитеттер бір қарағанда эпитет емес, анықтауышты тіркес сияқтанып та көрінеді. Бірақ олай емес, бұлар – құрылымы константты сипатқа ие болып, мөлшерлік айқындауыштармен жымдасып, атауланып бара жатқан эпитеттер.

Толғауларда қатыстық сын есімдерден түзілген эпитеттердің қысқарған, жасырын түрі де кездеседі. Мысалы, атасыз(дан би қойсаң), аталы(дан би қойсаң), рулы(ның оғы қалса табылар) т.б. Бұлар, бір қарағанда, ауыспалы мағынада жұмсалатын туынды сөздер сияқтанып көрінеді. Алайда, біздіңше, ол – эпитеттің жасырын түрі. Мұны тіркесті қалпына келтіргенде көруге болады. Мысалы, атасыз (адамнан//жігіттен//ерден)+би қойсаң, аталы (адамнан//жігіттен//ерден)+дан би қойсаң, рулы(адамның//жігіттің //ердің)+ оғы қалса табылар). Мұнда-лы, -лі, -сыз, -сіз функционалды жұрнақтар жалғанған сын есім тұлғалы сөздер затсымақтанып (А.Байтұрсынұлы), өзінен кейін тұрған зат есімдердің септік жалғауларын қабылдаған. Сөйтіп, затсымақтық, атаулық, айқындауыштық, жалпылауыштық мағыналардың бәрін бір өзінің бойына сыйдырып тұр. Сонымен қатар, тектілік қасиеттердің молдығы мен жоқтығы, ата жолымен келетін рухани тәрбиенің молдығы мен адалығы, өз қандас, руластарының көптігі мен жоқтығы деген салыстырмалы мөлшерлік ұғымдарды да білдіріп тұр. Демек бұлар – жасырын тұлғалы эпитеттер.

Жыраулар шығармашылығында қайталауыш мөлшерлік эпитеттер кездеспейді. Мұның себебі жыраулар поэзиясын тудырған өрлік рухтағы төкпе өлең ағыны қайталау сәтінде туынды сөздерді сүймеуінен болса керек. Есесіне үстеуіш мөлшерлік эпитеттер біршама мол кездеседі. Олар құрамына қарай үш және төрт құрамды болып келеді. Мысалы, толғамалы ала балта, тегеурінді болат темір, жабағылы жас тайлақ, қу таяқты кедей; алтыс басты ақ орда, жез қарғылы құба арлан, еңсегей бойлы ер Есім т.б.

Бұл эпитеттердің бәрінде де айқындауыштар күрделі құрамды болып және олар заттарды үсті-үстіне мөлшер ұғымымен айқындайды. Айталық, толғамалы ала балта – өткірлік пен батылдықты, тегеурінді болат темір – батылдық пен беріктікті, жабағылы жас тайлақ – әлсіздік (арықтық) пен кішілікті, қу таяқты кедей – қаңғыбастық пен жоқшылықты, алтыс басты ақ орда – асқақтық пен кеңдікті, жез қарғылы құба арлан – алымдылық пен айбатты, еңсегей бойлы ер Есім – асқақтық (биіктік) пен батырлықты білдіреді. Бұлардың бәрі де түрлі деңгейлерден құралатын мөлшерлік ұғымдар. Ал үстемелі айқындауыштар заттардың түрлі деңгейден құралатын сын, сапалық мөлшерін айқындап, мөлшерлік экспрессиясын одан сайын арттырып тұр.

Жыраулар поэзиясында кездесетін мөлшерлік эпитеттердің ендігі бір тобы кері синтаксистік қатынаста болады. Тұтас тіркестің синтаксистік құрылысы қарапайым тілдің синтаксисінен өзгеше, өлең тілінің синтаксисіне жақын. Яғни мұнда айқындауыштардың құрамы күрделеніп, күрделі баяндауыш сияқтанып келеді. Мысалы, жотасы биік Дендерім, қатынасы биік көл(дер), тобыршығы биік жай, құрсағы құшақ бай(лар), құрсағы жуан боз бие, төсі аршынды сұлу, еңсесі биік боз орда, еңсесі биік кең сарай т.б.

Бұл мөлшерлік эпитеттер үш-төрт мүшеден құралған. Тіркестің бәрінде де бірінші мүше тәуелдік жалғауының үшінші жағында келген зат есім де, одан кейінгі екінші мүше мөлшерлік ұғымды білдіретін сын есім сөздері. Осы екі мүше тіркесе келіп, бір күрделі айқындауыш түзеді. Әрі зат есімнің өзін тіке айқындайды не айқындаулы зат есімді үстемелей айқындайды. Мұны баяндаулы айқындауыштар деп атауға негіз бар. Олай болса, баяндаулы айқындауыштар дегеніміз – екінші сыңары сын есім баяндауыш сияқтанып келетін күрделі айқындауыштар. Бұл күрделі құрамды эпитеттерді біріктіріп тұрған бір-ақ нәрсе, ол – өлең ырғағы, екпін. Осының нәтижесінде бұл тіркестер жұмағы күрделі мөлшерлік ұғымды білдіретін эпитеттерге айналған. Мұндай күрделі құрамды эпитеттер өлең ағынын толықтыратын синтаксистік амалдардың бірі сияқтанады. Сонымен қатар, тұтас толғауға айрықша экспрессивтік мән үстейтін көркемдік тәсіл болса керек. Бұл туралы

жыраулар поэзиясының тілін зерттеген белгілі ғалым Қ.Өмірәлиев былай дейді: «*Ырғақтың қатысу - қатыспауына қарай қазақ поэзия тілінің синтаксис (әрі тіркес) жүйесі ғана әр алуан болып келмейді, тіпті қазақ поэзиясы осы ырғақтың қатысу-қатыспауы жағынан дәуірге де әрі түрге де бөлінеді. Яғни қ а з а қ п о э з и я с ы н д а белгілі бір жанр үшін ырғақ т а р и х и к а т е з о р и я*»[4, 13 б.]. Ғалым атағандай, осындай айрықша синтаксистік тәсілдерді тудырып, бір арнаға сыйдырып отырған – тарихтың мінезімен астасып отырған ырғақ.

Айқындауыш қызметінде есім сөздер, соның ішінде сын есімдер көбірек жұмсалатыны белгілі. Алайда кейде тілдік қажеттілікке қарай затсымақтанған етістер де айқындауыш қызметінде жұмсалатыны байқалады. Бұл тілдік құбылыс мөлшерлік эпитеттерге де тән. Яғни есімше тұлғалы дара немесе күрделі сөздер мөлшерлік эпитеттерге мөлшерлік айқындауыш бола алады. Мысалы, *алем асқан жан, артық туған Абылай, туғаны жоқ жалғыз, қоңқалаған көп жаман, арасы толған көп қалмақ, аңдып жүрген көп дұспан, атаңнан қалған көп халық, етектеп жиған көп халқ* т.б. Затсымақтанған етістердің, есімшелердің айқындауыш қызметінде, яғни эпитет бола алатыны туралы академик Р.Сыздықтың пікірін жоғарыда келтіргенбіз. Ғалымның айтуынша, етістік тұлғалардың эпитет деп танылуында ең бастысы белгілі – тіркестердің экспрессиялы болуы, яғни экспрессивид (эсерсөз) болуы шарт. Жоғарыдағы тіркестердің қай-қайсынан да мұндай белгіні таба аламыз. Есімше тұлғалы дара, күрделі сөздер қимыл-әрекет арқылы анықталатынын зат есімдердің экспрессиялы сынын, сипатын, мөлшерін білдіріп, эпитет болып тұр. Аталған мөлшерлік эпитеттерде *алем асқан жан* – теңдесі жоқ мықтылықты, *артық туған Абылай* – артықша біткен дара қасиет пен, кеменгерлікті, *туғаны жоқ жалғыз* – тұлдырлықты, жалғызбастылықты *қоңқалаған көп жаман* - көптікті, *арасы толған көп қалмақ* - көптікті, *аңдып жүрген көп дұспан* – айналажамандықтың көптігін, *атаңнан қалған көп халық* - көптікті, көп мұраны, *етектеп жиған көп халқ* – тер төгіп басын қосқан көп халықты білдіреді. Бұлардың бәрі де түрлі сандық, сапалық деңгейлерден құралатын мөлшер ұғымдар. Олар зат біртұтас құрылым ретінде мөлшерлік эпитет болып тұр.

Есімше тұлғалардың эпитет болуында айрықша бір назар аудартатыны – мөлшерлік эпитет құрамындағы есімше тұлғалы күрделі айқындауыштардың орны ауысып келуі. Жиёмбет жыраудың «Басы саудың түгел-дүр» деп басталатын өлеңінде *басы саудың түгел-дүр, толған тоғай малы-дүр* деп келетін жолдары бар. Мұнда *толған тоғай мал* эпитеті дұрысында *тоғай толған мал* боларға керек еді. Бірақ *толған тоғай малы* тіркесі де қате болып тұрған жоқ. Соған қарағанда бұны XV-XVIII ғасырдағы көркем поэзия тілінің айрықша бір синтаксистік құрылымы деп білеміз. Бұл қазіргі қарапайым сөйлеу тілі синтаксисі былай тұрсын, өлең тілінің синтаксисінде де тіпті кездеспейді. Мұнда айқындалушы мүше екеу, яғни *тоғай* мен *мал*. Тұтас тіркесті *малға толған тоғай* деп те, *тоғай толы мал* деп те түсінуге болады. Қалай түсінсек де, мұнда малдың көптігі образды түрде айтылып ұр. Сондықтан бұл да мөлшер ұғымды білдірудің айрықша эпитеттік тәсілі болмақ.

Етістік тұлғалардың эпитет болу-болмауы жайлы ғалымдар арасында бірізді пікір жоқ. Кейбір ғалымдар болады десе, ал кейбірі бұған үзілді-кесілді қарсы. Эпитет болатын көбіне есім сөздер екені дау тудырмайды. Десе де жыраулар поэзиясында кездесетін мөлшер ұғымды етісті тіркестер айрықша назар аудартады. Мысалы, *қос-қосымен шаттанып, қатар-қатар нар тіркеп, (дәулеті) күніге артылып, ерең үйін тіктіріп, кілең бұздай кілшейтіп, күлдір-күлдіркісінетіп, төрткілдеп ошақ қаздырып, жаздың алты ай жорытсаң, әр тараптан құйылды т.б.*

Мұнда көсемше тұлғалар өлең тармағы бойынша алғанда баяндауыш сияктанса, тұтас мәтін тұрғысынан алғанда пысықтауышқа ұқсайды. Бірақ зер салып қарасақ, мұндағы тіркестердің алғашқы сыңарлары етістіктерге мөлшер пысықтауыш болып келетін сыңайлы. Шындығына келсек, пысықтауыш – етістіктің айқындауышы. Ол қимыл-әрекеттің мәнін, орындалу барысын, мөлшерін, түрлі белгілерін айқындайды. Бұл тұста мөлшер пысықтауыштарды арнайы зерттеген Ж.Көпбаеваның мына бір пікірімен санасуға тура келеді. Зерттеуші Р.Әмірдің пікірін келтіре отырып былай дейді: «*Р.Әмір өз еңбегінде: «...Тағы де сан есімдер жеке немесе мөлшер мағыналы зат есімдермен бірігіп сын-қимыл пысықтауыш ретінде жұмсалады» -деп екі келді, үш рет келді, екі құшақ алды тіркестерін келтіреді. Бұлар да іс-әрекеттің қимыл-сапасынан гөрі сандық мөлшерді айқын береді», - дейді*[4, 40 б.]. Демек, етістік тұлғалардың да мөлшерлік ұғымды білдіріп, сөздермен мөлшерлік қатынастатіркесім түзетіндігі айқын. Жоғарыдағы тіркестерде *деқос-қосымен, қатар-қатар, күніге, ерең, кілең, күлдір-күлдір, төрткіл, алты ай, әр тараптан* сөздерінде қандай да бір мөлшер ұғымы бар. Бұлар қимыл-әрекеттің түрлі деңгейдегі мөлшерін айқындайды. Ендеше көркем мәтін деңгейінде бұларды жалпылама айқындауыштар, *мөлшер етістер* деп атауға да болса керек. Көркем мәтіндердің мақсаты – баяндау емес, бейнелеу, ойды әсерлі (экспрессиялы), айшықты жеткізу. Мұндай образды-экспрессиялы тіркестер көбіне тұтас *суретті ұғымға* айналып, атаулы тіркестер сияктанады. Сөйтеді де, күрделі ұғымды білдіреді. Сондықтан өлең тілі синтаксисін

қарапайым сөйлеу тілінің синтаксисінен оқшау қараған да дұрыс. Бұл жағынан қарағанда, жоғарыдағы құрылымдарды эпитет деңгейіндегі құрылымдар деп қарау орынды сияқты. Жоғарыдағы тіркестер де іс-әрекеттердің сапалық мөлшерін білдіретін құрылымдар.

Қорыта келгенде, эпитеттерде анықтық, әсерлілік – басты өлшем. Эпитет көркемдік тәсілдердің бірі ретінде поэтикалық мәтіндерде «мөлшер» ұғымын беруге де кеңінен және аса ұтымды қолданылады. Бұл ретте ол заттар мен құбылыстардың, қимыл-әрекеттің салапық, мөлшерлік белгілерін анықтап, әйгілеп отыруға қызмет етеді. Сол арқылы тыңдаушыға мейлінше анық, түсінікті және бейнелі, әсерлі мөлшерлік ұғымдарды береді. Эпитет әрқашан тың, авторлық ізденістерді сүйеді, оның бұл қасиеті «мөлшер» ұғымының да мейлінше дәл және анық болуына мүмкіндік тудырады. Бұл жағынан аталған тәсіл «мөлшер» ұғымына ең оңтайлы көркемдік тәсілдердің бірі саналады. Бұл мөлшерлік эпитеттердің қайталауыш мөлшерлік *эпитет*, *еселеуіш мөлшерлік эпитет* деген түрлерінен де айқын көрінеді. Поэтикалық тілдің айқындауыштарды сүйетін қасиетін және ойды айшықты жеткізудегі оңтайлылығын жыраулар өте жақсы сезініп, оны өз шығармашылығында жоғары деңгейде пайдалана білген. Соның нәтижесінде қазақ тілі дамуының тарихи кезеңдерінде жыраулар поэзиясына тән XV-XVIII ғасыр айрықша көркемдігімен көзге түсіп, бірегей тілдік бастамаларымен оқшауланып тұрады. Бұл тарихи кезеңде тілдің «мөлшер» ұғымы сынды категориялары бұрында болмаған айрықша мазмұндармен толығып, қазақ тілінің ауызша дамыған классикалық үлгілерін тудырған.

Пайдаланған деректер тізімі

- 1 Сыздық Р. Абайдың сөз өрнегі. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2004. -208 бет.
- 2 Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал. Сөз жүйесі һәм түрлері. 2-тіл танытқыш кітап, IV-басылуы. Қазақстан мемлекет баспаханасы: Орынбор, 1924ж. 128б.
- 3 Көпбаева Ж. Қазіргі қазақ тіліндегі мөлшер пысықтауыш. Фило.ғыл. кан...Дисс. –Алматы, 2002
- 4 Өмірәлиев Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст.: ф.ғ.д. Ғ.Әнес және Ж.Қ. Ибраева. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2014. – 640 бет.
- 5 Қазіргі қазақ тілі. ШҰАР тіл-жазу комитеті құрастырған. –Үрімжі: «Шинжиан халық баспасы», 2002. –510 б.

Статья посвящена анализу реализации понятия «мөлшер» (мера) на материале языка поэзии жырау XV-XVIII веков. Особое внимание уделяется эпитетам, как наиболее популярному средству выражения понятия меры. Эпитеты меры подразделяются на именные и глагольные, в зависимости от их структуры выделяем однословные эпитетные определения и повторяющиеся эпитетные определения. Одновременно с этим анализируются схожие и различительные признаки выделенных групп языковых единиц.

The article is devoted to the analysis of the implementation of the concept of «мөлшер» (measure) on the material of the poetry language of zhyraus of XV-XVIII centuries. Particular attention is paid to epithets, as the most popular means of expressing the concept of measure. Epithets of measures are subdivided into nominal and verbal, depending on their structure we single out one-word epithet definitions and repeated epithetical definitions. At the same time, similar and distinguishing groups of linguistic units are analyzed.

УДК 81`25

Б.М. Мизамхан, Г.А. Таирова

Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана

Алматы, Казахстан

baglan_mizamkhan@mail.ru, fashion_photographer@mail.ru

ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ СВОЙСТВЕННЫЕ ПОЛИТИЧЕСКОМУ ИНТЕРНЕТ ДИСКУРСУ

Данная статья посвящена отличительным чертам свойственным при переводе политических текстов в Интернете. За основу были взяты статьи политического характера с известного Интернет-портала www.euronews.com, на котором публикуются статьи на разных языках. После приведенного примера авторы дают подробный анализ перевода с английского на русский язык.

Целью статьи является рассмотрение и выявление лингвостилистических особенностей перевода политических текстов размещенных в Интернете. В статье предлагается взгляд авторов на проблему, которая является актуальной на данный момент и автором предпринимается попытка осветить актуальность данного вопроса. На основании результатов, полученных посредством анализа перевода политических текстов, авторами сделан определенный вывод.

Ключевые слова: дискурс, политический дискурс, Интернет-дискурс, политический веб-сайт, перевод дискурса, жанры дискурса, функции дискурса, примеры политического Интернет-дискурса

Формирование информативных технологий в нынешнем мире активизирует возникновение новых конфигураций коммуникации, что охватывает собственную нишу в современном социуме. На данный момент в лингвистике выстраивается новейшая когнитивная теория, формирующаяся в рамках Интернет дискурса. Инноваторская направленность изучения данного феномена притягивает интерес популярных научных работников и объясняет возникновение не только новых определений, однако и определения о новой языковедческой парадигме - Политический Интернет-дискурс.

В свете нынешних социолингвистических изучений и новых технологий, образовавшихся в половине 20 и 21 столетия особенную заинтересованность порождает политический Интернет-дискурс, потому как в связи с расширением и увеличением значимости СМИ в нынешнем обществе увеличились общественно-политическое влияние и манипуляция сознанием общества.

В данной статье нам хотелось бы уделить внимание политическому Интернет-дискурсу, который является, своего рода разновидностью дискурса. Согласно социолингвистическим исследованиям политический Интернет-дискурс занимает особое место и роль в социуме, который в то же время является одним из главных и новейших видов дискурса который возник на стыке нового инновационно-технологического века. Что же такое политический Интернет-дискурс?

Политический Интернет-дискурс является сложным социальным явлением, доказательством чему служат разнообразные методики интерпретации этой категории и различные методологические подходы к его анализу. В лингвистической литературе, выделяются разнообразные направления в изучении языкового общения, дискурса (в широком смысле) и прагматики языка [1, 57].

Прежде чем приступить к подробному анализу данного лингвистического феномена и перейти к характеристикам политического Интернет-дискурса, необходимо определить базовые понятия и дать определение таким терминам, как дискурс, политический дискурс и Интернет-дискурс, которые объединяются и представляют собой единое выражение «политический Интернет-дискурс». Каждый из них следует рассматривать в отдельности, вследствие чего можно получить полную картину данного лингво-политического явления.

Категория «дискурс» является довольно сложным явлением, о чем свидетельствует большое количество работ, посвященных его анализу. В лингвистической литературе дискурс выделяется в сопоставлении его с другими лингвистическими явлениями. В частности, наиболее часто обращаются к дихотомии «дискурс (устный) – текст (письменный)».

Во многих исследованиях посвященных анализу дискурса и текста, производятся попытки дать отличительные характеристики двух категорий:

1. Категория дискурс регламентируется преобладанием влияния социолингвистики, между тем, текст больше принадлежит к лингвистике. Согласно советскому автору Арутюновой Н.Д., термин «текст» определяется как вербальное представление («словесная запись») коммуникативного действия, а дискурс – равно как «текст в событийном аспекте», «речь, погруженная в жизнь».

2. Текст и дискурс связаны отношениями реализации: дискурс находит свое отражение в тексте, «дискурс возникает и выявляется в тексте и через текст». В то же время это отношение не является однозначным, любой текст может быть выражением реализаций нескольких, иногда конкурирующих и противоречащих дискурсов. Каждый конкретный текст, как правило носит в себе черты нескольких разновидностей дискурса.

2. «Текст» и «дискурс» объединены взаимоотношениями осуществления их основной цели: дискурс находит свое отражение в тексте, «дискурс появляется и обнаруживается в тексте и при помощи текста». В таком случае это отношение не является однозначным, каждый текст может являться формулировкой реализаций некоторых, порой создающих конкуренцию и противоречащих между собой дискурсов. Любой определенный текст содержит в себе особенности разных и нескольких видов дискурса.

3. С одной стороны термины «дискурс» и «текст» являются противопоставлением друг другу, особенно это отражается в понятиях «актуальность / виртуальность». Дискурс рассматривается равно

как настоящее речевое явление, равно как «творимый в речи связный текст». Тексту не свойственно строгое отношение к настоящему времени, он предполагает собою абстрактный умственный конструкт, который отражается в дискурсе. Дискурс непосредственно сопряжен с социологией познаний, и поэтому представляется предметом социологических исследований, то же самое можно и сказать о политическом дискурсе.

Тем самым, со стороны науки социолингвистики, дискурс – это взаимосвязь между участниками общества, разглядываемое и исследуемое с точки зрения их приспособления к той или иной социальной группе или применительно к той или иной типичной рече-поведенческой ситуации, к примеру, институциональное взаимодействие. В случае рассмотрения систематизации и классификации дискурса, в таком случае со стороны социолингвистики в соответствии со словами языковеда В. И. Карасика, необходимо отмечать два основных вида дискурса:

- персональный (лично-ориентированный);
- институциональный [2, 15].

Персональный (лично-ориентированный) дискурс подразумевает под собой оригинальность (индивидуальность) в абсолютно всем изобилии собственного внутреннего душевного мира, что касается институционального дискурса, то там подразумевается представитель определенного социального института. Данный вид дискурса разделяется на обиходный и бытийный.

В то время как под институциональным дискурсом подразумевается, что он влияет на современное общество и тем самым, имеет огромный спектр разновидностей, который включает в себя такие типы дискурса, как:

- политический;
- юридический;
- военный;
- педагогический;
- рекламный и т.д..

Политический дискурс различается от прочих видов дискурса тем, что предполагает собою событие, что в социуме содержит значительно наибольшее частотное проявление выражение согласно сопоставлению с иными видами дискурса. Таким образом, невозможно определить точное определение термина «политический дискурс», так как, сама категория «политика», как и феномен «дискурс» в данный период времени не имеет конкретного определения.

Тем не менее, большое количество ученых и исследователей занимались и занимаются по сей день такой областью исследования как «политический дискурс» – с середины XX века. Интерес возник в США (Д. Болинджер, В. Ф. Дэвисон, П. Лайнбарджер, З. Харрис), Германии (Ф. Клемперер), Франции (М. Фуко, П. Серю, А. Пеше, П. Анри, Р. Барт, Ф. до Соссюр) и других странах. Представители отечественной лингвистики (Н. Д. Арутюнова, В. И. Карасик, К. В. Снятков и др.) также обращались к проблеме политического дискурса несколько лет назад.

Согласно концепции порекомендованной голландским научным работником Т. Ван Дейка, необходимо полагать, что политический дискурс подразумевает под собой различный ряд жанров, ограниченный небольшой общественной областью, а собственно общественно-политические дискуссии, общественно-политические обсуждения, партийные проекты, выступления политических деятелей – именно данные жанры относятся к области политики. Кроме того, вышеназванный лингвист заявлял, что одной из видных характеристик общественно-политического дискурса является умение воздействовать на разум социума и настроения людей, что отчетливо видно в последующей дефиниции: «Это – пропаганда тех или иных идей, эмотивное воздействие на граждан страны и побуждение их к политическим действиям, выработка общественного консенсуса, принятие и обоснование социально-политических решений в условиях множественности точек зрения в обществе». Подобным способом, общественно-политический дискурс имеет манипулятивную функцию.

Согласно американскому языковеду З. Харрису, имеется иное, однако близкое к первоначальному, значение термина «политический дискурс». Этот вид дискурса представляется нам как феноменом взаимодействия лингвистики и политического деяния, что формируется в установленных моментах и ориентировано на реализацию определенных целей, имеющих связь с политикой, так или иначе.

Что касается Интернет-дискурса, это, в таком случае, новый феномен в нынешней концепции о дискурсах, непосредственно сопряженной с обществом и, что обладает абсолютной возможностью значиться одним из единичных независимых видов дискурса, невзирая на то, что интерес к ней

возник и развился данный вид дискурса относительно не так давно. В Интернете сложились и продолжают совершенствоваться самобытные коммуникативные жанры, главной лингвистической особенностью, коих представляется объединение письма и речи в единое целое. С одной стороны – текст это то, что человек набирает на компьютере, вызванный не речевым аппаратом, но в то же время передается человеку, которому направлен данный текст. С иной стороны – текст это тон речи произносимого выступления. Интернет-взаимодействие повергло к тому, что два самых глубоких оппозиционных вида речи, как устная и письменная, и их взаимодействие создало, другой особенный вид речи – речи Интернет-дискурса.

Отталкиваясь от вышесказанного, можно придти к умозаключению, что Интернет–дискурс – это такой текст, который происходит и имеет действие в Интернет-системе, в коем убедительная коммуникативная установка отображает субъективно-индивидуальную авторскую позицию, которая происходит, принимая во внимание эмоциональные, языковедческие и научно-технические условия.

Общеизвестным фактом является то, что многочисленные общественно-политические действия согласно собственной натуре представлены действиями речевыми, таким образом, речь это не только отображение того, что происходит в общественно-политической действительности, сколько является самой этой реальностью. Это полностью является частью общественно-политического дискурса, что обладает устойчивой направленностью к расширению, потому как на сегодняшний день одержать победу в борьбе за место в политическом мире и удержать ее, пренебрегая электронными носителями, фактически неосуществимо.

Главная роль всемирной Сети в работе нынешних общественно-политических институтов заключается в предоставлении непрерывного социально-общественно-политического дискурса с перспективой связи и взаимодействия в Интернете в настоящем и реальном времени между представителями общественно-политической общества и гражданами определенной страны, в которой данный политический дискурс и взаимодействие происходят. Данный метод общения обладает кроме того такими положительными чертами, как фактически моментальное расположение любых данных, информации которая должна быть предоставлена и донесена до общества, отсутствие пространственно-временных пределов, вероятность поиска информации на любую тематику и стремительной взаимосвязи с целью мониторинга ситуации. Таким образом, через Интернет граждане могут узнавать любую информацию касающейся политики, также политики могут легко и быстро делиться с обществом, ожидая и дожидаясь обратной связи быстро.

Давайте перечислим те виды Интернет-ресурсов, которые, являются тем способом общения и взаимодействия с гражданами. К данным видам относятся: индивидуальные Интернет-веб-сайты политиков или политических новостей, электронные письма, онлайн-дневники, форумы, конференции, выборочные опросы, блоги, пресс-конференции и пресс-центры, социальные приемные.

В соответствии со словами российского языковеда Е. И. Шейгал, в общественно-политическом Интернет-дискурсе значимой функцией представляется воздействующая, что ориентирована на результат влияния (воздействия) на общественность в коммуникативной форме, чем и руководствуются политические деятели при выборе языковедческих средств, что происходит через Интернет-средства [3, 128] . Что немаловажно, основную роль в выборе данного средства является популяризация данных (уведомление аудитории о действиях внутренних и интернациональных событиях), потому как в нашем веке, веке новых технологий, Интернет является главным орудием получения и распространения информации и данных.

Кроме этого, важно перечислить и другие не менее важные функции:

- аналитическая функция;
- манипуляционная функция;
- регулятивная функция;
- прогнозирующая функция;
- оценочная функция.

Лингвистический элемент индивидуальных общественно-политических веб-сайтов английских политических деятелей, именуемый как контент, содержит в себе два ключевых компонента: то что содержится в тексте самого Интернет-сайта и информативные средства, представленные на веб-сайте.

Характерная черта второго элемента заключается в том, что сообщения и информация может быть передана как в письменной форме, так и в формате аудио и видео, что является достаточно распространенным на данный момент, то есть, в устной его форме.

Стиль индивидуальных общественно-политических веб-сайтов можно считать и публицистическим. Данному виду свойственно: 1) лаконичность изложения, экономия слога; 2) отбор языковых средств для того, чтобы достичь такого вида изложения, что будет доходчиво понятно каждому гражданину; 3) употребление социально-общественно-политической лексики и фразеологии, взятой с прочих стилей; 4) применение речевых стандартов, шаблоны, клише; 5) стилевое многообразие и многообразие языковых средств, многозначность, чувственно-рельефная лексика; 5) императивность; 6) семантическая и информативная интенсивность; 7) демонстративность.

Что свойственно Интернету больше всего, так это – интерактивность, вероятность немедленной противоположной взаимосвязи, свободно применяется общественно-политическими деятелями, руководителями и показано в различных его проявлениях.

Данным сайтам свойственны следующие перечисленные ниже лексические особенности:

- сокращения и акронимы;
- электронные вкрапления;
- обиходная лексика;
- политическая терминология.

Им присущи доступность и краткость, наиболее сжатые слова, преимущество элементарные, простые, не сложные предложения, подобные компоненты разговорной речи, равно как различные сокращения, вводные слова и предложения, вставки и т.п., это все ориентировано на формирование атмосферы частного межличностного общения политического деятеля с избирателями.

Далее даны несколько отрывков коротких текстов взятых с Интернет-портала www.euronews.com, вместе с переводом, и подробный его анализ, что поможет разъяснить какие отличительные характеристики свойственны политическому Интернет-дискурсу.

Ниже представлены отрывки с вышеуказанного сайта, его перевод и подробный анализ.

Отрывок 1, перевод данного отрывка и анализ перевода

Отрывок: **Reporting from the demonstration, euronews'** Konstantinos Tsellos said: "The closed borders policy has caused despair for the thousands of migrants and refugees currently stranded here in Greece. "They're calling for the EU-Turkey deal to not be implemented so that they have a chance to continue their journey to Europe."

Перевод: Как сообщает наш корреспондент в Греции Констанс Целлос, — Закрытие границ привело в отчаяние тысячи мигрантов, которые сейчас находятся в Греции. Они требуют, чтобы договор ЕС с Турцией не вступал в силу — чтобы они могли продолжить свой путь в Европу.

Анализ: В данном примере используется в основном используется грамматический прием прямого переводе, не считая начала предложения, где используется прием конкретизации, когда в английском варианте дано **euronews' Konstantinos Tsellos**, в то время как в переводе конкретизируется: **наш корреспондент Констанс Целлос**. Также здесь используется прием опущения, в английском варианте дано – **reporting from the demonstration**, в то время как в переводе опущена данная информация, что корреспондент находится на демонстрациях, откуда и получена данная информация, и перевод дает только: **как сообщает**.

Для проведения данного анализа за основу была взята политическая Интернет-статья опубликованная 08.04.16 г. под названием: «Iceland: protesters call for more resignations as government forms new Cabinet». В русском варианте статьи название звучит следующим образом: «Исландия: "Панамский скандал" привел к смене премьер-министра».

Отрывок 2, перевод данного отрывка и анализ перевода

Отрывок: **The new prime minister of Iceland, Sigurdur Ingi Johannsson, has formed his Cabinet. The handover from the previous cabinet took place at two State Council meetings on Thursday.**

Перевод: Новый премьер-министр Исландии Сигурдур Инги Йоханнссон в четверг был приведен к присяге и провел первое заседание правительства.

Анализ: В данном примере при переводе на русский язык переводчик не стал переводить два предложения в отдельности, а объединил их при переводе в одно предложение, вложил тот же самый смысл двух предложений в английском варианте в одно предложение в русском переводе. То есть, смысл английского контекста остался прежним. Однако перевод претерпел некоторые изменения. Например, в данном примере используется опущение и замена слов, а также добавление. В данном примере опускается тот факт, что новый премьер-министр сформировал свой Кабинет, а также что передача предыдущего кабинета новому премьер-министру проходила на 2 заседаниях. При переводе на русский язык переводчик сохранил тот же самый смысл контекста английского дискурса, заменив его другими словами. А также здесь используется добавление, переводчик добавил, что новый

премьер-министр был приведен к присяге, в то время как в английском дискурсе такой информации нет, но имеет схожий смысл с английским вариантом текста. Переводчик опустил некоторые слова, а также использовал добавление, сократил английский текст, так как при переводе данные слова были бы излишней и информация была бы слишком избыточной для читателя.

Отрывок 3, перевод данного отрывка и анализ перевода

Отрывок: One protester said: «They (the government) say ‘this is nothing, we’re not going to listen to this. We’re not going to let protests control us because we have **38 votes (MPs)** in parliament, so we’re not going to let it control us. It makes me feel nauseous and angry, and I’ve had enough».

Перевод: В правительстве говорят: «Это ерунда, мы и слышать об этом не хотим. Мы не позволим демонстрантам нас контролировать, потому что у нас **38 мест** в парламенте, так что мы им не подконтрольны». «Меня тошнит от этого, я в ярости, с меня хватит» – **говорит одна из участниц акции протеста.**

Анализ: В данном примере, именно политическая цитата переведена с помощью прямого перевода, переводчик передал прямой смысл оригинального текста. Однако, в оригинале, данная цитата произносится одним демонстрантом, в то время как при переводе переводчик разделил данную цитату, и одна часть говорится от лица правительства, а другая часть говорится тем самым демонстрантом. Также, в данном примере используется прием добавления, переводчик добавляет информацию о том, кто именно произносит цитату, а также известен пол демонстранта, в то время как в оригинале говорится о том, что один протестующий высказался. Также здесь используется прием опущения и замены, **38 votes (MPs) in parliament** перевели как **38 мест парламента**, здесь опускается MPs, что означает министр парламента и заменили слово **votes** на **места**, так как при переводе на русский язык присутствовало было повторение одного и того же слова: «**38 министров парламента в парламенте**», также слово «**vote**» было заменено словом «**место**», так как «**vote**» уже подразумевает место министра парламента.

Для проведения данного анализа за основу была взята политическая Интернет-статья опубликованная 07.04.16 г. под названием: «Greek public sector protest against pension reforms». В русском варианте статьи название звучит следующим образом: «Греки бастуют из-за пенсионной реформы».

Отрывок 4, перевод данного отрывка и анализ перевода

Отрывок: “If the government wanted to, they could find the money for the pension funds.

They must clash with the creditors and stop paying the debt instead of putting extra burdens on working people,” said one woman who joined Thursday’s protest outside the Greek parliament. “People had placed all their hopes with the Syriza government, but unfortunately now they realize that it does what all the previous governments did,” a man added.

Перевод: Говорят участники акции:

“Если бы правительство захотело, оно бы нашло деньги на пенсионные фонды.

Власти должны оказать сопротивление кредиторам и перестать платить долги, а они в очередной раз обременяют трудящихся”. “Люди все свои надежды возлагали на этот кабинет, но, к сожалению, только сейчас они поняли, что он делает, то, же самое, что предыдущее правительство”.

Анализ: В данном примере используются примеры опущения и замена слов. В случае с “**they must clash**” переведено как «**власти** должны оказать сопротивление». Переводчик использует слово **власти** вместо того они, чтобы акцентировать внимание на том, кто именно должен противостоять. Также переводчик опускает информацию о том, кто именно произносит данную цитату, потому, что данная информация не так важна для читателя. Главное не КТО говорит, а ЧТО данный человек говорит.

Таким образом, в настоящее время в Интернет-пространстве сложился и продолжает формироваться особый коммуникационный сегмент, обладающий характерными лингвистическими и экстралингвистическими особенностями, определяющими его уникальность. Очевидно, что речь Интернет-дискурса занимает свою нишу в языковом континууме, поэтому в дальнейших исследованиях целесообразно провести ее системный анализ, определить баланс между устной и письменной составляющей, а также наметить перспективы дальнейшего развития.

Список литературы

- 1 Макаров М. Л. Основы теории дискурса. Москва «Гнозис» 2003 – 280 с. – 57.
- 2 Карасик В. И. О типах дискурса [Текст] // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс: Сб. науч. тр. - Волгоград, 2000. – 235 с. – 15.
- 3 Шейгал Е. «Семиотика политического дискурса». Волгоград, Перемена, 2000. 1983. – 128 стр.

- 4 Чудинов А. «Политическая лингвистика» (общие проблемы, метафора). Екатеринбург, Уральский гуманитарный институт, 2003. – стр. 67
- 5 Brown, G. and Yule, G. “Discourse Analysis”. Cambridge, Cambridge University Press, 1983. – p. 128
- 6 Chilton, P.A. and Schaeffner, C. “Discourse and politics”. London, Vol.2, 1997. – p. 25
- 7 Jørgensen, Marianne W. and Phillips, Louise J. “Discourse Analysis as Theory and Method”. SAGE Publications, 2nd edition, 2002. – p. 37
- 8 Munday J. Introducing Translation Studies. — L.; N. Y., 2008.
- 9 Pym A. Epistemological Problems in Translation and Its Teaching: A Seminar for Thinking Students. — Caminade, 1993.
- 10 Spivak G. The Politics of Translation // The Translation Studies Reader [ed. By L.Venuti]. — N. Y., 2008. P. 369—388.

Саяси ғаламтор-дискурсын құрайтын маңызды аспектілер мен сипаттамаларды талдай отырып, біз саяси ғаламтор-дискурсы адамның «ақпараттық өмірінің» ажырамас бөлігі және компоненті ретінде қарастырылуына ерекше назар аударамыз. Сондықтан аталмыш мақалада сипатталған саяси Ғаламтор-дискурсын түсіну үшін оның негізгі анықтамаларын, түрлерін, сипаттамаларын, қызметтерін және әдіс-тәсілдерін меңгеру маңызды. Қорытындылай келе, аудармашы ағылшын тілінен орыс тіліне аудару барысында мәтінді біраз қысқартып аударуы мүмкін, сәйкесінше, аударылған мәтін түпнұсқаға қарағанда қысқа болып келетінін айта кету жөн. Сонымен қатар, мәтіннің орналасуына қатысты арнайы шектеулердің барын ескерту қажет. Оқырмандардың назарын аудару үшін қажетті ақпаратты барынша қысқартып бастыру және оларды алдымен мәтіннің тақырыбымен қызықтыру тиіс. Осыған қоса, саясаткерлердің белгілі бір мәтін ішінде кездесетін ағылшын тілінен орыс тіліне аударылған көптеген дәйексөздері көбінесе тікелей аудару тәсілімен берілген, яғни олар аудару барысында белгілі бір өзгерістерге ұшыраған. Осыған орай, біз өзіміз жүргізген сандық талдау нәтижесінде аудармашылар жиі қолданатын трансформация түрі нақтыландыру (конкретизация) тәсілі болып табылады деген қорытындыға келдік.

Having analyzed the most important aspects and characteristics of components of a political Internet discourse, we want to emphasize that the political Internet discourse was and is an integral part and a component of "information life" of the person. Therefore the understanding of a political Internet discourse assumes knowledge of its main definitions, versions, characteristics, functions, methods and approaches described in this article. Summing up the result, we would like to mention that the translation into Russian can be strongly reduced by the translator and to be much shorter than the English text. Also there is certain framework of a location of the text where it is located. To attract readers and to keep their attention, it is desirable to print the necessary information as it is possible briefly and to interest the reader at first in heading. Also, a large number of direct quotes of the politicians translated from English language into Russian who are in a certain text, they are in most cases translated by the direct translation, they undergo any changes when translating. And, at last, according to the quantitative analysis which has been made by us, we have come to a conclusion that the most often used lexical transformation applied by translators, are a specification of values.

УДК 81.54.7

М.Ш. Мусатаева
КазНПУ имени Абая
Алматы, Казахстан

ИМИДЖЕОБРАЗУЮЩИЙ ДИСКУРС КАК ОБЪЕКТ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

В статье рассматривается имиджеобразующий дискурс как объект научных исследований. Анализируя материалы зарубежной имиджологии автор приходит к выводу, что формирования имиджа рассматриваются на материале образов исторических личностей, отраженных в литературных источниках различных жанров. Автор выделяет три подхода к проблеме имиджа: функциональный, контекстный и сопоставительный.

Ключевые слова: имидж, имиджелогия, жанр, пространство, дискурс, познание, наука, коммуникативная единица.

Изо дня в день возрастают требования к формированию имиджа, что вызывает необходимость разработки имиджевых технологий, использование которых способствует созданию положительного имиджа и обогащает репертуар личностного поведения в обществе, благодаря чему у индивида формируются навыки умелого конструирования межличностных и деловых отношений посредством когнитивных о человеческой природе, об обществе и мире путем виртуозного использования языковых средств и др.

В связи с этим на стыке когнитивной психологии, социологии, журналистики, политологии и когнитивной лингвистики как социальный заказ зарождается имиджелогия – новая прикладная отрасль науки о человеке, тесно связанная с такой новой отраслью науки о человеке, как *ортобиотика* – наука о самосбережении здоровья, разумном образе жизни [<http://psihotesti.ru/>], основы которой изложены в работах И.И. Мечникова [Мечников 1962].

Решение множества теоретико-прикладных вопросов в имиджелогии находится в зависимости от важной гносеологической проблемы – имиджа. Несмотря на то, что термин *имидж* появился лишь в 30-е годы прошлого столетия (З.Фрейд), роль личного обаяния с целью возбуждения симпатии и уважения человек осознавал во все времена, что свидетельствует об отражении предметного мира и социальной действительности в сознании человека в форме имиджа. В связи с этим достаточно вспомнить активно исследованную проблему *визуального эффекта точности* Аристотелем, Гиппократом, Галеном, Парацелью, Ломброво, А. Шопенгауэра, Ч.Дарвина.

На сегодняшний день существует множество определений понятия *имидж*. Приведем некоторые из них: «стереотипизированный образ конкретного объекта, существующий в массовом сознании» [Кр. психол. словарь 1985]; «обобщенная, эмоционально окрашенная в общественном и личном сознании форма отражения правовой действительности в виде комплекса представлений о законах и методах социально-правового воздействия» [Оксамытский 1990]; «индивидуальный облик или ореол, создаваемый средствами массовой информации, социальной группой или собственными усилиями личности в целях привлечения к себе внимания» [Шепель 2002]; «некий синтетический образ, который складывается в сознании людей в отношении конкретного лица, организации или иного социального объекта, содержит в себе значительный объем эмоционально окрашенной информации об объекте восприятия и побуждает к определённому социальному поведению» [Квеско, Квеско 2008] и др.

Исторические предпосылки разработки основ современной имиджелогии заложены в трудах зарубежных ученых-философов различных эпох, начиная с эпохи Возрождения. Так, имиджевым механизмам общественных отношений посвящены отдельные работы английских ученых Ф.Честерфилда («Письма к сыну»), Ф. Бэкона (теория «идолов» познания), французского философа М. Монтеня («Опыты»), итальянского мыслителя 15 века Н. Макиавелли («Государь»), Г. Лебона и др., в которых обращается внимание не только на то, что представляет собой человек, его ценностные ориентиры, но и на то, какое впечатление он производит на других людей, и какую роль играет это впечатление в общественной жизни. Проведем небольшой обзор.

В фундаментальном труде итальянского мыслителя эпохи Возрождения Никколо Макиавелли «Государь» (1532) заложены предпосылки политического дискурса. В этой работе затрагивается вопрос о роли личности правителя, описываются принципы прихода к власти и удержания её в условиях монархии и республики. Автор описывает такие варианты путей прихода к власти, как *удача* благодаря умелому использованию стечений обстоятельств, *доблесть*, *подлость* или *преступление*, *избрание волей народа* или *элиты*. Таким образом, Н. Макиавелли в данной работе ставит вопрос о соотношении моральных норм и политической целесообразности [см. также Макиавелли 1934, 1990, 2004, 2013, 2014].

В работе Монтеня Мишеля «Опыты» говорится о том, как различными способами можно достичь одного и того же, о том, что наши намерения являются судьями наших поступков, о скорби, о праздности, о лжи и др. Уже с первой главы под названием «Различными средствами можно достичь одного и того же» ученый, анализируя поступки исторических лиц античности и эпохи Возрождения (Эдуарда, принца Уэльского; Скандербега, властителя Эпира; Императора Конрада III, Дионисия Старшего и Александра) в решающие моменты, формулирует собственное видение того, какие черты характера лежат в основе тех или иных поступков героев [Монтень 1992]. Несмотря на то, что в работе не употребляются такие понятия, как *имидж*, *самоимидж*, на наш взгляд, автором,

с позиций современной имиджологии, выявляются стратегии самоимиджа героев, основанные на их поведении и поступках в критических ситуациях.

В теории «идолов» познания Фрэнсиса Бэкона, английского ученого 17 века, философа и основоположника эмпиризма, выделяются четыре вида идолов, т.е. ложных привычек и предрассудков, которые, подобно поклонению мнимым богам, вводят людей в тяжкие заблуждения:

- ✓ *идолы рода* – перенос свойств человеческого рода на природу и вещи;
- ✓ *идолы пещеры*, где *пещера*, сформированное в соответствии с мировосприятием и миропониманием отдельного человека сугубо индивидуальное и своеобразное пространство, через окно которого человек смотрит на мир и с этих, сугубо субъективных, позиций оценивает его;
- ✓ *идолы рынка (площади)* связаны с общением и означают заблуждения, возникающие при общении в результате неправильного употребления или понимания значения слов;
- ✓ *идолы театра* – ошибки и заблуждения, связанные сложным представлением о мире

По мнению Ф.Бэкона, человеку от рождения присуще свойство рассматривать и оценивать все с точки зрения своей природы. Соответственно *идолы рода и пещеры* являются естественными свойствами человека, поэтому их можно преодолеть с помощью самообразования и самовоспитания. Остальные же два идола, рынка и театра, являются приобретением ума вследствие господства над человеком прошлого опыта, поэтому преодоление их возможно лишь через преобразования общественного сознания [Бэкон 1971, 1972].

Особую роль в формировании и развитии PR-технологий в имиджологии сыграл знаменитый труд французского психолога, историка и социолога Гюстава Лебона «Психология народов и масс» (1895), в котором представлен тщательный анализ психологии народных масс как важнейшего мотива поведения индивида и выявлены причины исторических событий. В связи с этим остановимся на основных положениях этой работы.

В первой книге «Психология народов» ученый приходит к следующим выводам, учет которых при разработке PR-технологий бесценен:

- ✓ душа расы константна и составляет основу цивилизации; душа расы влияет на государственные институты и религию, а не наоборот;
- ✓ сила цивилизации состоит в характерах и идеалах народа; ценности латинских народов – подчинение сильной, деспотичной власти; англосаксов – приоритет частной инициативы; Чуждая народу даже более высокая культура подрывает его нравственность и уничтожает ценности, сформированные веками. Как правило, новое не изменяет сути уже имеющихся духовных и морально-нравственных ценностей, а приносит лишь новые названия;
- ✓ идеи-догмы, опускаясь в сферу бессознательного, могут оказать огромное влияние на историю народа;
- ✓ успех народа достигается благодаря лишь горстке избранных, реализующих подготовленные веками события.

Основные положения второй книги Г. Лебона под названием «Психология масс» лежат в основе современных имиджевых технологий и позволяют СМИ успешно реализовывать функции воздействия на массы, управляя и манипулируя их сознанием. Автор выделяет такие свойства толпы, как *анонимность (безнаказанность), распространение слухов, внушаемость, импульсивность, уважение только силы, примитивность рассуждений, основанных только на ассоциациях; способность воспринимать только образы; категоричность, вера в громкие фразы; необходимость вожака, который не обязательно умён (ум рождает сомнение), но даёт ей прельщающую иллюзию*[Лебон 2011].

Работа Ф.Честерфилда «Письма к сыну», написанная три столетия назад, не теряет своей актуальности и по сей день. В этой работе блестящий писатель, публицист, историк, философ-моралист 18 века выступает как современный имиджолог и имиджмейкер, своим советами о хороших манерах, вкусе и умении нравиться окружающим формировавший сына на протяжении десяти лет [Честерфилд 1971].

Современная европейская имиджология представлена трудами Манфреда Беллера, Джозефа Теодора Лейерсона (Голландия), Каталины Марии Георгеску (Румыния) и мн. др., в центре внимания которой находятся следующие проблемы:

- ✓ *имиджевые механизмы общественных отношений;*
- ✓ *национальная идея и идентичность;*
- ✓ *имидж исторических личностей, начиная с античного периода;*
- ✓ *имидж этноса и национальные образы в европейской литературе и культуре на протяжении многих веков;*

В рамках проблемы *национальной идеи и идентичности* большой популярностью пользуется работа профессора Амстердамского университета Джозефа Теодора Лейерсона «*MereIrish&fiior-ghael :studiesintheideaofIrishnationality, itsdevelopment, andliteraryexpressionpriortothetineteenthcentury*», о чем позволяет судить переиздания данной книги в разных странах: Голландия 1986, Ирландии 1986, США 1986, 1997. В данной работе обобщены результаты исследования ирландской национальной идеи, ее развитие и литературное выражение до девятнадцатого века [Leerson 1986, 1997].

Проблемы национальной и государственной идентичности становятся актуальными в связи с *интеграцией стран Восточной Европы в ЕС*. Так, румынская исследовательница К.М.Георгеску в своей работе «*EuropeanizationImagology, HistoricalInstitutionalismandIntegration: ComparativePoliticsofInstitutionalChangeinGovernance*» проводит сравнительный обзор исследований, выполненных на национальных ответах на вопросы европеизации (в основном нео-исторические) и перспективы выработки соответствующих институциональных дискурсивных стратегий с целью осуществления успешной интеграции и диалога [Georgescu 2014].

Проблемы *имиджа исторических личностей, начиная с античного периода*, представлена в трудах большинства ученых. Для иллюстрации приведем пример. Так, в 2015 году на базе факультета искусств Рэдбудского университета в Равенштайне (Нидерланды) была проведена научная конференция на тему «*Имиджы (образы) и императоры в 4-ом веке нашей эры*», посвященная восприятию презентации римского императора по материалам риторик, панегириков и историографии позднего римского периода с новой точки зрения имиджологии. На этом форуме обсуждались результаты исследований таких ученых, как: *Алан Россе* (Дублинский университет, Ирландия) - Восхваление Констанция: сравнение Либания 'и Фемистия' в панегирическом дискурсе; *Алесандро Маранеси* (Рэдбудский университет, Нидерланды) - Император на все сезоны: Максимиан и преобразование его политического представительства; *Альваро Санчес* (Наваррский университет, Испания) – по произведениям Рутилия Клавдия Наматиануса; *Брюс Гибсон* (Ливерпульский университет, Англия) – по материалам поэзии и риторик Децима Магна Авсония; *Джордж Вудхайзен* (Оксфордский университет, Англия) – Приверженцы против оппонентов дома Константина / императоры & узурпаторы, *Даниэль де Хенгст* (Амстердамский университет, Голландия) - Как Валентиниан изображает Аммиана Марцеллина: калейдоскопический имидж; *Дэвид Поттер* (Мичиганский университет, США) – Имидж Деция и Валериана с языческих и христианских позиций; *Дидерик Бургерсдийк* (Рэдбудский университет, Нидерланды) - Крисп или проблемы наследственные ...; *Жан Виллем Дрийверс* (Гронингенский университет, Нидерланды) - Иовиан между историей и мифом; *Катрин Вар* (Эдинбургский университет, Шотландия) - Константин, Тетрархий и император Август; *Катрин Шнайдер и Валери Пейж* (Страсбург, Франция) - Императоры грамотные и неграмотные в латинских аббревиатур 4-го столетия н.э.; *Мария Пилар Гарсиа Руиз* (Наваррский университет, Испания) - От живого изображения Констанция к самоизображению и приему Джулиана; *Рафаэль Хунзуккер* (Рэдбудский университет, Нидерланды) – Максенций и Вечный город...; *Роджер Рисс* (Университет св.Эндрю, Шотландия), *Сесиль Паварани* (Миланский университет, Италия) *Юрген Зангенберг* (Лейденский университет, Нидерланды) [ImagesandEmperors...2015].

Третий круг исследуемых вопросов – это проблема *имиджа этноса и национальные образы в европейской литературе и культуре на протяжении многих веков*. Так, работа голландских ученых Манфреда Беллера и Джозефа Теодора Лейерсона «*The Cultural Constructionand Literary Representation of National Characters: aCritical Survey*» (Культурное строительство и литературное представление национальных характеров: критический обзор) представляет собой компендиум, включающий 120 статей 73 авторов и состоящий из трех разделов. Первый раздел посвящен этническим и национальным образам в европейской литературе и культуре на протяжении многих веков; второй раздел – энциклопедическому обзору стереотипов и характеристик, традиционно приписываемых разным национальностям и народностям; третий – глоссарию соответствующих понятий в различных областях культуры и научных дисциплин [Beller, Leerson 2007].

Как видно, взарубежной имиджологии проблемы формирования имиджа рассматриваются на материале образов исторических личностей, отраженных в литературных источниках различных жанров. На постсоветском же пространстве имиджология «обращена» в настоящее с проекцией на формирование имиджа политических и общественных деятелей в СМИ.

В имиджологии одной из важных проблем является разработка манипулятивных технологий, о чем свидетельствуют многочисленные публикации: Е.Л. Доценко – анализ технологии смещения по

семантическому полю понятия и подтасовки фактов [Доценко 1997]; С. Кара-Мурза – анализ технологии манипулятивной семантики, стереотипизации, фабрикации фактов и упрощения [Кара-Мурза 2001]; Л.В. Гущина – анализ таких способов манипуляции, как негативное оценивание, сокрытие информации, искажение или фальсификация информации, мнимая учтивость, диспропорциональность информации [Гущина 2010] и др.

Различные сферы общественной жизни и профессиональной деятельности имеют специфические особенности, соответственно чему различают разные виды имиджологии: управленческая, политическая, предпринимательская, педагогическая и др. Имиджология учитывает потребности мира межличностных отношений: сущностные особенности профессии, реализующиеся в межличностных отношениях; особо значимые духовные ценности, убеждения и установки личности. Содержание основополагающих категорий имиджологии концентрируется на личности и на первый план выдвигается понятие *достойный личностный имидж*.

Таким образом, объектом изучения имиджологии является имидж как коммуникативная единица, а предметом исследования – разработка технологий и выявление средств, формирующих положительный образ личности (корпорации, бренда и др.) и способствующих его самореализации и достижению поставленной цели. Соответственно имидж реализуется в имиджевом дискурсе, т.е. в совокупности имиджеобразующих текстов, состоящих из вербального и визуального компонентов, характеризующих субъект/объект имиджа в коммуникационном процессе.

В имиджологии реализуется метод пространственного творчества, заключающийся в преобразовании пространства своего бытия и тем самым себя в творческом созидательном направлении.

Представляет интерес разработанная российскими учеными, Р.Б. Квеско и С.Б.Квеско, *антропоморфная концепция творчества*, исходящая из понимания творца как человека, вследствие чего «творчество как вид социальной практики с креативными актами, реализующимися в некоем креативном личностном пространстве», в котором сосредоточена «вся его духовная и материальная жизнь». По мнению ученых, «Чем более это пространство насыщено различными событиями и переживаниями, тем выше креативный потенциал творца, то есть способность человека по-иному увидеть мир, ситуацию, проблему и на основе этого самому выйти за пределы привычного представления и убедить других в возможности существования иной точки зрения напрямую зависит от содержания этого креативного пространства» [Квеско, Квеско 2008].

В имиджологии принято различать корпоративный и индивидуальный виды имиджа, содержание и механизмы формирования которых различны. Их сходство заключается в том, что в структуре обеих разновидностей имеются внешний (представление общественности об объекте/субъекте в результате его вербального, визуального, этического, эстетического выражения и поведения) и внутренний имидж.

Анализ научной литературы по имиджологии позволяет выделить три подхода к проблеме имиджа: функциональный, контекстный и сопоставительный.

Один из сторонников функционального подхода, Ф.Джекинс, на основании функционирования имиджа различает пять его типов: *зеркальный* (представление личности о себе), *текущий* (взгляд со стороны), желательный (стремление самой личности), *корпоративный* (целостный имидж организации) и *многообразный* (ряда независимых структур), хороший и плохой [Jefkins 2003].

Как видно из данной типологии, первые три типа отражают личностный имидж, а последние два – коллективный.

С типологией Ф.Джекинса «перекликается» типология Э.Сэмпсон: *самоимидж* (состояние самоуважения, доверия к себе), *воспринимаемый имидж* (взгляд со стороны) и *требуемый имидж* (соответствие определенным имиджевым характеристикам).

Одним из подходов к имиджу является *контекстный подход*, в котором одна доминирующая черта характера презентуемой личности в массовом сознании вызывает сопутствующие характеристики.

В работах целого ряда казахстанских исследователей также уделяется большое внимание изучению имиджевого дискурса материала имиджеобразующих медиатекстов СМИ Казахстана [Ахатова 2007; Ихсангалиева 2010; Екшембеева 2014; Екшембеева, Мусатаева 2015; Екшембеева, Ихсангалиева, Мусатаева, Нуржанова, Нуршаихова 2016; Екшембеева, Мусатаева.Нуршаихова 2017; и др.].

Так, в разделе 4 коллективной монографии «Интегративная теория дискурса» (2016) Ихсангалиевой Г.К. и Нуржановой Ж.С. рассматривается страновое имиджирование как

мегатенденция СМИ Казахстана, выявляются ментальные модели его реализации, анализируются стратегии и тактики конструирования имиджа страны, прагматический ресурс имиджеобразующих текстов и дискредитационный дискурс как разновидность имиджевого дискурса.

Имиджевому дискурсу, в числе других разновидностей институционального дискурса [2014, 2015, 2016, 2017 и др.], посвящен ряд работ Л.В.Екшембеевой, в одной из которых рассматривается имидж А.Перуашева [2014].

Нами представлены некоторые стратегии и технологии имиджеобразующего дискурса на материале публикаций в онлайн-изданиях об одном из видных общественно-политических деятелей современного Казахстана – Имангали Тасмагамбетове [2017]. Выбор его личности объясняется следующим:

✓ общественно-политическая фигура И. Тасмагамбетова примечательна тем, что он никогда не баллотировался в избирательных кампаниях, а всегда занимал назначаемые Президентом на самые ответственные и сложные должности, где требовались гибкость, настойчивость и твердая воля умного политика и хозяйственника;

✓ его высокий положительный имидж в обществе сформирован в результате его созидательной деятельности на любом посту, который он занимал. Каждое его назначение и последующая деятельность на этом посту посредством информационных технологий становились достоянием общественности и способствовали формированию определенного отношения к нему и впечатления о самом субъекте;

✓ имидж И.Тасмагамбетова можно отнести к *харизматическому* типу имиджа, поскольку его личность благодаря его плодотворной деятельности, ответственности и преданности своему делу в массовом сознании вызывает доверие.

Паблик рилейнз является основной технологией формирования общественного мнения в институциональном дискурсе Казахстана, поскольку соответствует интересам многих общественных институтов, обеспечивая гармонизацию частной и общественной деятельности. Об этом позволяет судить мониторинг публикаций, соответствующих таким ключевым параметрам этой технологии, как:

✓ *основанность на этических нормах и осуществление честными средствами*, поскольку опираются на достоверные данные;

✓ *чувство ответственности адресанта*, т.е. понимание им того, что информация воздействует на сознание людей и влияет на жизнь общества. Соответственно задача адресанта – беспристрастно информировать общество, а право адресата – добровольное принятие мнений и идей;

✓ *полная открытость*, основанный на непредвзятом анализе экспертов, в качестве которых, как правило, выступают специалисты;

✓ *стремление к достижению честного диалога* с общественностью через анализ конкретных фактов, повышающий уровень убедительности и доверия экспертам;

✓ *убедительность и конструктивность*, соответственно, *отсутствие негатива*.

В казахстанских СМИ активно используются следующие *технологии* формирования общественного мнения, основанные на *речевом конструировании*:

✓ *персуазивная коммуникация* – особый тип ментально-речевого взаимодействия с адресатом, когда речь адресанта преследует цель вербального воздействия на сознание адресата;

✓ *семантическая стратегия*, отражающая желательную семантику путем использования богатого спектра языковых ресурсов;

✓ *клишированные выражения*, богатые целым комплексом смыслов, наиболее ярко выражающих интенции имиджевого героя;

✓ *соотносящиеся с эмоциональными когнитивными образами аффективно маркированные конденсирующие знаки*.

Что касается имиджеобразующего дискурса И.Тасмагамбетова, то анализ огромного количества публикаций о нем, а также текстов его выступлений на различных мероприятиях, позволяет заключить следующее:

1. Публикации в СМИ об Имангали Тасмагамбетове реализуются в текстах *дискурсно-имиджевого* типа, поскольку интенции авторов статей не связаны непосредственно с формированием имиджа: это – информация в прессе о его деятельности на различных должностях и тексты его интервью. Между тем полученная адресатом информация влияет на имидж базисного субъекта PR,

т.е. у адресата формируется свое отношение к имиджу субъекта: дается характеристика, оценивается его профессиональная деятельность, делается вывод о роли и значимости его деятельности. Тем самым эти тексты формируют основу имиджеобразующего дискурса.

2. В текстах дискурсно-имиджевого типа об И.Тасмагамбетове в подавляющем большинстве имиджевый субъект характеризуется положительно через его реальные дела и поступки. Это достигается посредством использования стратегии *амальгамирования* (мы-дискурс) через аргументированные утверждения по типу «он-хороший», «он-свой», «он-на своем месте», «он соответствует своей должности». «он «болеет» за город, народ и страну». В качестве подтверждения приведем эпитеты: «6 октября 2006 года в прямом эфире программы «Центр внимания» на «31 канале» на вопросы телезрителей ответил аким Алматы Имангали Тасмагамбетов. Телеведущий Арманжан Байтасов приводит следующие «Штрихи к портрету»: *самый перспективный, самый влиятельный, самый обаятельный политик. Это еще далеко не все номинации, присвоенные Имангали Тасмагамбетову всевозможными рейтинговыми агентствами в разные годы его деятельности...*» [www.almaty.kz <http://www.zakon.kz/9> октября 2006, 10:06].

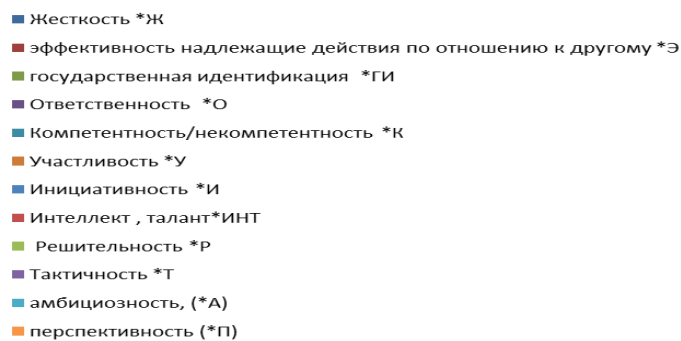
3. Стратегия оценки в персуазивном сегменте имиджеобразующего дискурса реализуется в двух вариантах: положительном и отрицательном. Выше приведена доминирующая стратегия положительной оценки деятельности. Следует также отметить единичные публикации, в которых делаются попытки дискредитации И. Тасмагамбетова на разных занимаемых должностях: события в «Шаныраке» - на должности акима Алматы (статья «Шанырак – символ дома, символ свободы» на сайте <http://abiyevev.kz/8053>, приобретение бронемобилей и авиатренажеров – на должности министра обороны («Мародеры» для зятя министра» <http://www.ratel.kz/scandal>), автор - Г.Бендицкий, пятница, 07 авг 2015, 10:10]. В этих статьях комплексно используются следующие стратегии:

- ✓ *реификации*, т.е. конструирования образа врага;
- ✓ *делегитимизации*, т.е. разрушение положительного образа политика;
- ✓ *амальгамирования*, т.е. мы-дискурс: мы – народ, они – власть, представителем которого является И.Тасмагамбетов.

4. *Контент-анализ* соотношения личностных характеристик ИмангалиТасмагамбетова по публикациям в СМИ Казахстана позволяет выявить следующее:

Личные качества/кодировка	частотность в тексте	в %
Жесткость *Ж	3	3,
эффективность надлежащие действия по отношению к другому*Э	23	5
государственная идентификация *ГИ	8	6
Ответственность *О	20	9
Компетентность/некомпетентность *К	4	3
Участливость *У	2	5
Инициативность *И	3	2
Интеллект , талант*ИНТ	11	3,
Решительность *Р	7	5
Тактичность *Т	3	2,4
амбициозность, (*А)	2	8
перспективность (*П)	2	3,
		5
		2
		2,
ВСЕГО	88	1
		00

СООТНОШЕНИЕ ЛИЧНОСТНЫХ КАЧЕСТВ И.ТАСМАГАМБЕТОВА



Список литературы:

1. Beller M., Leerson J.T. *Imagology: The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters: a Critical Survey*. – Rodopi, 2007. – 476 p.
2. Georgescu C.M. *Europeanization Imagology, Historical Institutionalism and Integration: Comparative Politics of Institutional Change in Governance*. *Revista de Stiinte Politice*; Craiova 43 (2014): 237-251.
3. *Images and Emperors in the 4th century AD/ Conference Imagology*. –Ravenstein The Netherlands: Radboud University, 2015. <http://www.ru.nl/imagology/>
4. Jefkins F. *Teori Citra (Image Theory)*, 2003. <http://aloek.blogspot.com/2012/03>.
5. Leerson J.T. *Mere Irish & fíor-ghael: studies in the idea of Irish nationality, its development, and literary expression prior to the nineteenth century / Joseph Th. Leerssen*. – Amsterdam, Philadelphia. Utrecht publications in general and comparative literature, 0167-8175 ; v. 22., 1986 – 535 pages; Cork: Cork University Press in association with Field Day, - *Critical conditions: Field Day essays and monographs* 454 pages; Notre Dame, Ind.: University of Notre Dame Press. - *Critical conditions*; 3, 1997, 1986, 454 pages.
6. Ахатова Б.А. *Политический дискурс: формы выражения языкового сознания: дис...докт. филол. наук*. – Алматы, 2007. – С. 205.
7. Бэкон Ф. *Сочинения*. В 2-х т.: Т.1 - М., 1971 – 590 с.; Т.2 – М., 1972 - 582 с.
8. Гущина Л.В. *К вопросу о некоторых коммуниктивно-прагматических функциях диалогического дискурса // Язык. Дискурс. Текст. / Сборник трудов под ред. Гавриловой Г.Ф.* – Ростов-на-Дону, 2010. – 92-95 с.
9. Доценко Е.Л. *Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита*. – М.: ЧеРо, 1997. – 344 с.
10. Екшембеева Л.В. *Материальность смысла дискредитационного дискурса // Функциональная семантика и семиотика знаковых систем: сборник научных статей: в 2 ч./ сост. В.Н.Денисенко, Е.А. Красина, Н.В. Новоспасская, Н.В. Перфильева*. – Москва: РУДН, 2014. – Ч. I – 212-220 с.
11. Екшембеева Л.В., Ихсангалиева Г.К., Мусатаева М.Ш., Нуржанова Ж.С., Нуршаихова Ж.А. *Интегративная теория дискурса. Коллективная монография*. – Алматы: КазНУ им. аль-Фараби, 2016. – 317 с.
12. Екшембеева Л.В., Мусатаева М.Ш. *Дискурс как инструмент стратегического воздействия // Ежемесячный научный журнал (Национальная ассоциация ученых), № 2 (7) / 2015, Часть 7, Екатеринбург*. – С. 118-120

13. Екшембеева Л.В., Мусатаева М.Ш., Нуршаихова Ж.А. Технологии и методики дискурсного воздействия. Коллективная монография. Раздел 4 Технологии формирования общественного мнения. – Алматы, 2017. 50 с.
14. Ихсангалиева Г.К. Когнитивные и психолингвистические механизмы формирования имиджа Казахстана: дис... докт. филол. наук. – Алматы, 2010. – 252 с.
15. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. Текст. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 832 с.
16. Краткий психологический словарь/ Под ред. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. – М., 1985. – 430 с.
17. Лебон Г. Психология народов и масс. – М.: [Академический проект](#), 2011. — 238 с.
18. Макиавелли Н. Государь. М. 1990.
19. Макиавелли Н. Государь. Размышления над первой декадой Тита Ливия. Минск. 2004.
20. Макиавелли Н. Сочинения. Москва — Ленинград, 1934 (первый полный перевод «Государя» + статья Дживелегова А. К.).
21. Мечников И.И. Этюды оптимизма. М., 1964; Мечников И.И. Этюды о природе человека. М., 1962.
22. Монтень М. Опыты. Избранные произведения в 3-х томах. Том I. Пер. с фр. – М.: Голос, 1992. – 384 с.
23. Н. Оксамытний В.В. Правомерное поведение личности (теоретические и методологические проблемы). – Киев, 1990. – 374 с.]
24. Р.Б. Квеско и С.Б.Квеско. Имиджелогия: учебное пособие. – Томск: Изд-во Томского политех.ун-та, 2008. – 116 с.
25. Технологии и методики дискурсного воздействия. Коллективная монография. – Алматы: КазНУ им. аль-Фараби, 2017. – 150 с.
26. Честерфилд Филип ДомерСтенхол. Письма к сыну. Серия «Литературные памятники». Букинистическое издание. – М.: Наука, 1971- 328 с.
27. Екшембеева Л.В., Нуршаихова Ж.А. Идеологический дискурс сайта: дискурсные стратегии, язык, моделирование // III Международный научно-практический форум «Языки. Культуры. Перевод». 19–25 июня 2015 г. материалы: электронное издание. – М.: Издательство Московского университета, 2015. – 93-101 (433 с.)
28. Екшембеева Л.В., Нуршаихова Ж.А. Дискурс сайта как средство воздействия // Евразийская толерантность: формы и виды проявления в Казахстане. Материалы международной научной конференции, Астана, 2015. – 60-67 с.

Мақалада имидж қалыптастыратын дискурс ғылыми зерттеу нысаны ретінде сипатталады. Шетелдік материалдарды сараптай келіп, зерттеуші онда имидж түрлі жанрдағы көркем шығармаларда бейнеленген тарихи тұлғалардың образдары негізінде қалыптасатынын тілге тиек етеді. Автор имидждің функционалды, контекстік және салыстырмалы тұрғыда қалыптасатынын ескертеді.

The article considers image-forming discourse as an object of scientific research. Analyzing the materials of foreign image, the author comes to the conclusion that image formation is considered on the basis of images of historical personalities reflected in literary sources of various genres. The author identifies three approaches to the problem of image: functional, contextual and comparative.

УДК 81.11

А. Нұржанова, А. Құрманәлі
СДУ, Алматы, Қазақстан
nurzhanova.aisulu@sdu.edu.kz, altynshash.kurmanali@sdu.edu.kz

«ҒАЛАМНЫҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІ» ҰҒЫМЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ МӘСЕЛЕСІ

Мақалада «Ғаламның тілдік бейнесі» ұғымының зерттелу тарихына шолу жасалып, шетелдік және отандық тілші-ғалымдардың осы ұғымға қатысты көзқарастары мен ой-пікірлері зерделенеді. Сонымен қатар, зерттеу жұмысында ғалам бейнесін лингвистикалық тұрғыдан қарастыру арқылы қазақ тіл білімінің өзге де гуманитарлық ғылым салаларымен байланысын

нығайтуға, тілдің ойлаумен, таныммен, шындық болмыспен арақатынасының табиғатын зерттеуге, сондай-ақ «Адам-Табиғат-Қоғам» ұштағаны аралық байланыстағы тілдің рөлін жете тануға болатындығы баяндалады.

Кілт сөздер: ғалам бейнесі, ғаламның тілдік бейнесі, этнос, ұлттық таным, тілдік сана.

«Ғалам бейнесі» – адам және оның болмысының, адамның әлеммен қарым-қатынасының, адамның өмір сүру жағдайының өзіндік ерекшеліктерін білдіретін іргелі де күрделі ұғым. Кез келген халықтың тілінде ұлттық-мәдени сипатта бекітін ғалам бейнесін антропоцентристік парадигманың фундаменталды ұғымы ретінде зерттеу – қазіргі заманғы лингвистиканың ең өзекті проблемаларының бірі. Адамның дүниені қабылдауы мен тануының, түйсінуі мен түсінуінің, дүниеге деген өзіндік көзқарасының, дүние жөніндегі жалпы түсініктерінің түп негізінде «объективті шындық болмыстың субъективті бейнесі», «ақиқат шындықтың біртұтас бейнесі» ретіндегі дүние суреті, ғалам бейнесі жатады. Адам баласының өзін қоршаған ортаның, ақиқат болмыстың мәнін түсінуінің тәсілі ретінде ғалам бейнесі мифологияда, религияда, поэзияда, фольклор мен сурет өнерінде, қолөнерде т.б. қабылдау мен ұғынуға ыңғайлы, жеңілдетілген формада белгіленеді, бейнеленеді және бекиді. Дүние-ғаламның күллі адамзат баласына ортақ болуы ғалам бейнесіне жалпы адамзаттық әмбебаптық сипат дарытады десек те, әрбір этномәдени-тарихи қауымдастықтың дүние-әлемді өзінше көруі мен тануының, қабылдауы мен елестетуінің, ұғынуы мен түсінуінің және бұл процестердің нәтижесін бейнелеуі мен бекітуінің амал-тәсілдерінің өзгешелігіне байланысты ғалам бейнесі этноәлеуметтік және этномәдени реңкті арқаламай қоймайды.

Адам санасында сәулеленетін дүние суреті объективті әлемнің екінші көрінісі болып табылады. «Адам-Әлем» арасындағы өзара қарым-қатынастың, әсер-ықпалдың нәтижесінде күллі адамзат баласына тән және «тіл-ойлау» формасында өмір сүретін ғалам бейнесі қалыптасады [1, 15.]. Басқаша айтқанда, ғалам бейнесі – адам психикасындағы белгілі бір когнитивтік схемаларға лайық заттық мағыналармен белгіленген және саналы рефлексияға есептелген заттық әлем кескіні. Ғалам бейнесі ұғымы түптеп келгенде, адамның дүние туралы қордаланған білімінің жиынтығын білдіреді.

Ғалам бейнесін зерттеу мәселесі «халық рухын» тілмен байланыстырған, тілдің ұлттық сипатын айқындаған Э.Сепир, В.фон Гумбольдт зерттеулерінен бастау алып, Н.И.Толстой, А.Вежбицкая, Т.В. Цивьян, Г.В.Колшанский, В.Н.Телия т.б. ресейлік лингвистикалық мектеп өкілдерінің ғылыми еңбектерінде жалғасын тапқан.

Қазақ лингвистері ресейлік антропологикалық бағыттағы мектеп өкілдерінің ізімен қазақ тіл білімінің ғылыми ұғымдық аппаратына ғаламның тілдік бейнесі, ғаламның концептуалды бейнесі, дүниенің қарапайым бейнесі, концепт терминдік қолданыстарды кеңінен еңгізді және өз зерттеулерінде В. Гумбольдт, Ф. Боас, Э. Сепир, Б.Л. Уорф, Ф. Соссюр, В. Штейнталь, Л. Вейсбергер, Ф.И. Буслаев, А.Н. Афанасьев, А.А. Потенция, Р. Якобсон, Н.И. Толстой, Н. Топоров, В.В. Иванов, В.А. Аврорин, В.Н. Телия, В.В. Воробьев, А. Вежбицкая, Е.М. Верещагин, В.Г. Костоморов, Ю.С. Степанов, А.Д. Арутюнова, В. Маслова т.б. ғалымдардың іргелі еңбектерін, А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, С. Аманжолов, Ғ. Мұсабаев сияқты қазақ тіл білімінің негізін қалаған тұлғалардың, І. Кеңесбаев, Ә. Қайдар, Р. Сыздық, Е. Жанпейісов, Ә. Болғанбаев, Т. Жанұзақов т.б. қазақ лингвистикасының көшбасшыларының, Э. Сүлейменова, Б. Хасанов, К. Хұсайынов, Е. Қажыбеков, Ж. Манкеева, Е. Керімбаев, Н.Шаймерденова, Г. Смағұлова, С. Сәтенова сынды ғалымдардың тіл мен ойлау, тіл мен таным, тіл мен қоғам, тіл мен мәдениет сабақтастығына қатысты ғылыми тұжырымдарын басшылыққа алды.

Ғалам бейнесі, ғаламның тілдік бейнесі ұғымдары қазақ тіл білімінде когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттану, лингвоконцептология сияқты ғылыми бағыттардың саралана дамуына байланысты ХХІ ғасыр басында бой көрсете бастады. Э.Оразалиева, Ш.К.Жарқынбекова, А.Ислам, Г.Н.Смағұлова, Р.Авакова, Г.Сағидолда, Б.Тілеубердиев, Г.Мұратова, А.А.Сұлтангубиева, А.Қ.Сейілхан М.Т.Күштаева, Б.Нұрдаулетова, Б.Ақбердиева т.б. тілші-мамандар қазақ этносының ғалам бейнесін тілдік бірліктер астарындағы аялық білім арқылы саралап талдаудың лингвистикалық жаңа моделін қалыптастырып, оны ұлт мәдениеті контекстінде, лингвогносеологиялық, лингвопраксиологиялық, лингвоэтнологиялық аспектілерде жан-жақты қарастырудың алғашқы қадамын жасады.

В.Н.Телия ғалам бейнесі жайлы: «...Картина мира возникает, когда его изображают, в частности, образы средствами языка живой метафорой» дей келе, ғалым ойын былайша сабақтай түседі: «ғаламның тілдік бейнесі-көріністері әр тілдің өзіне ғана тән ерекшеліктеріне, әр халықтың дүние-

ғаламның түрлі-түсін өзінше мүшелей тануына, ол фрагменттерді өзінше бейнелеп атауына байланысты тіл-тілде өзгеше болып өріледі» -деп тұжырым жасайды [2, 65-74].

Ғалам бейнесі әр этноста әртүрлі, өйткені этностың тәжірибесі, өмірден көрген-білгені, көңілге түйгені білімнің негізі болып танылатындығы анық. Ғалам бейнесінің, оның көріністерінің, жеке-жеке үзінділерінің тіл-тілде басқаша болатындығының себебін Г. Сағидолда «бірдей құбылысты қабылдаудағы, бейнелеп танудағы, образды ойлаудағы ұлттық өзгешеліктермен» түсіндіреді [3].

«Ғалам бейнесі» деген ұғым адам баласының қоршаған орта мен дүниеге деген өзіндік көзқарастарын зерттеуге негізделеді. Айнала қоршаған дүние немесе адам мен оның өмір сүретін ортасы өзара байланысты. Ғалам бейнесі оның концептуалды негізі «адам мен оның ортасы жайлы ақпараттарды өңдеудің нәтижесі» деген тұжырымдама шеңберінде топтасады. Қазақ ономастикасының лингвоконцептологиялық тұғырын «ғалам бейнесі» ұғымы негізінде сараптаған Б. Тілеубердиев: «Ғалам бейнесі – өте күрделі, үнемі қозғалыста болатын, тұрақсыз ауыспалы процесс. Онда адамдардың бір-бірімен тіл табысуын, ортақ шешімге келуін қамтамасыз ететін жалпы халықтық сипат та болады. Әлем бейнесі когнитивтік модельде айқындалады, сондай-ақ ол ұжымдық санамен, көзқараспен, ұжымдық философиямен байланысты болады. Ғаламның тілдік бейнесі негізінен адамдар санасындағы әлемнің логикалық бейнесімен сәйкес келеді. Ал дүниенің кез келген ұлттық, тілдік бейнесінің әмбебаптығының өзіндік ерекшелігін айқындайтын метафора, теңеу және концепт болып табылады»-дей келе, «Ғаламның тілдік бейнесінің ұлттық болмысы әр этноста әр түрлі болуы этностың тәжірибесі, білімімен байланысты. Өйткені тілдік таңбаның таңбалаушы қызметі сыртқы дүниемен байланысында ғана емес, адамның өмірден көрген-білгені, көңілге түйгені білімінің негізі болып табылады. Оның тілдік бейнесі, ұлттық рухани болмысы әр халықта әр түрлі» деп ғалам бейнесінің әмбебаптық және ұлттық сипатын жалпыхалықтық және этникалық мәдениеттің өзіндік ерекшеліктерімен түсіндіреді [4, 14].

Г.А. Брутян, Р.И. Павиленис, Ю.Н. Караулов т.б. зерттеушілер «ғалам бейнесі» деген терминнің орнына «ғалам моделі» деген терминдік аппаратты қолдана отырып, оны: 1) ғаламның концептуалды моделі; 2) ғаламның тілдік моделі деп екіге бөліп қарастырады [5, 109].

Орыс ғалымы Ю.Н. Караулов тілдік ғалам бейнесі мен концептуалды ғалам бейнесінің ара шегін нақты дәл белгілеу мүмкін еместігі жайлы төмендегідей пікір айтады: «границы между языковой моделью мира и концептуальной моделью мира кажутся зыбкими, неопределенными» [6]. Сондай-ақ ол ғаламның тілдік моделінде – сөздің мағыналық өрісі, ғаламның концептуальдық моделінде сана константы негізгі рөл атқаратынын атап көрсетеді. Ал В.Н. Телия тіл мен ғаламның концептуалды моделі арасындағы байланыс тілдік бірліктердің мағынасына тәуелді болатынын: «тіл өзінің мағыналар жүйесі және олардың ассоциациялары арқылы ғаламның концептуалды моделіне ұлттық-мәдени реңкті дарытады» деп атап көрсетеді [2, 135].

Тіл мен ойлауды теңестіруге болмайтындығы секілді ғалам бейнесі мен ғаламның тілдік бейнесін өзара теңестіруге келмейді. Ғаламның тілдік бейнесі тілдік бірліктің ішкі формасы, сөз, сөйлем, сөздің мағыналық жағының өзгеруі, оның ауыспалы мағынада қолданылуы, эмоцинолды-экспрессивтік реңктер т.б. сияқты «тілдің семантикалық сүзгісінен өткен жүйеде құрылатын болса, дүниенің концептуальдық бейнесі адам ойлауы мен танымына қатысты қарастырылады. Дүниенің заңдылықтары тек қана адамның концептуальдық таным жүйесінде танылады, бейнеленеді. Таным процесі – ойдың қызметі, ол өмірлік тәжірибе негізінде құрылған ішкі (санадағы) әлем моделіне бағытталады» [7, 15].

Халықтың дүниеге, әлемге деген көзқарасы жеке және қоғамдық тілдік сана негізінде қалыптасады. Ғаламның концептуалды бейнесі әрбір адам санасында әртүрлі дәрежеде орын алып, тілінде түрліше көрініс табады. Оны анықтаушы мәліметтер ретінде оның білімін, жас ерекшелігін, өмірлік тәжірибесін, әлеуметтік жағдайын, өмірге деген психикалық көзқарасын, өмір сүрген дәуірін және т.б. атауға болады. Этнос мүшелерінің ғаламға немесе дүниеге деген өзіндік концептуалды және логика-философиялық көзқарасының болуы – табиғи құбылыс.

Кез келген ұлттық тілде сол тілде сөйлейтін халықтың ғалам бейнесі бекиді, бекіп қана қоймай, тілдік ұжымның әр мүшесіне таңылатын, барлығына бірдей міндетті ұжымдық философия, дүниетанымдық көзқарастар жүйесі, білім жиынтығы түрінде жалғастық табады, яғни тілдік дүниенің бейнесі тіл қойнауында түзіледі.

Дүниені танудың құралы тілден бөлек ойлау болып табылады. Ойлау арқылы адам өз санасында ғалам заңдылықтарын, ақиқат болмысты бейнелейді және оларды ұғым-түсініктер түрінде ұстап қалады, яғни ғалам (дүние) бейнесі дегеніміз – адамның ойлау әрекетінің атрибуты, ал ұғымдар мен олардың өзара байланысы, қарым-қатынасы түріндегі абстракция адам санасындағы ғалам

бейнесінің формасы болып табылады. Басқаша айтқанда, ойлау нәтижесінің бейнелегіштік қасиетінің нәтижесінде санада адамның өзін қоршаған ақиқат болмыс әлемінде бағыт-бағдарын межелееуіне, әлем жайлы жинақтаған білімін өз пайдасына жаратуына басшылық жасайтын ғаламның концептуалды бейнесі қалыптасады [8].

Тілдің ойлауға, танымға, объективті шындыққа қатысы философтар мен когнитолог ғалымдар назарын тым ертеден аударып келе жатқан күрделі мәселе. Тіл және ойлау арақатынасы мәселесіне арналған лингвистикалық зерттеулердің маңызы жайлы Э. Бенвенист: «Тіл табиғатына тереңдей барып, оның ойлаумен және адам әрекетімен байланысын аша отырып, ... лингвистикалық зерттеулер әр түрлі ойлау операцияларындағы сананың терең қатпарларын жарыққа шығара бастады» десе [9], «тіл және ойлаудың» арақатынасы жөнінде Фердинанд де Соссюр ойлауға қатысты тілдің қызметі идеяны білдіруге қажет материалдық дыбыстық құрал жасаумен шектелмейтінін, сондай-ақ ол ойлау мен дыбыс екеуінің бірігуі бірлікті екі жақты шектейтін дәрежеге жеткізетіндей дәнекерлік қызмет те атқаратынын айтады [10].

Тіл мен таным процестерінің ара қатынасын көрсету тіл қолданысының когнитивтік жүйесіне сүйенеді. «Тіл–ойлау–таным» арақатынасы адам баласының интеллектуалды өмірінде құндылықтар қаншалықты рөл атқаратынын белгілейді. Құндылықтар жүйесінде тіл және таным арақатынасын сипаттайтын ұғымдар белгілі бір құрылымдық сипатқа ие болады [11, 3-б.]. Мәселен, уақыт пен кеңістік біртұтастығындағы тіл мен этнотанымдық тәжірибе аралық байланыстың қазақы ғалам бейнесіндегі өлшемдік жүйедегі көрінісін К.Күркебаев: «Біздің ата-бабаларымыз да қоршаған ортаның, әлем бейнесін өзінің этнотанымдық табиғатымен байланыстыра қараған. Таңның атысы мен күннің батысын, тәуліктің уақытты сағатпен, салмақты таразымен, қашықтық пен ұзындықты километр мен метр сияқты нақты өлшемдік құралдарымен өлшемесе де, соның бәрінің өлшемін өзінің күнделікті тұрмыс тіршілігіндегі өмірлік тәжірибесінен таба білген. Әлем бейнесіндегі уақыт пен кеңістіктің бір-бірімен тығыз байланыста тұратын ажырамас біртұтас құбылыс екенін де болжай алған» – деп түсіндіреді [12, 14].

Ғалам шексіз, оны тану да шексіз. Адам өзіне беймәлім жұмбақ нәруелер сырын ойлау, ойлану арқылы таниды. Адам дүниені сезім мүшелері арқылы қабылдап, санасының елегінен өткізеді, соның нәтижесінде адамның санасында дүние туралы образдар жүйесі қалыптасады. Ол ақпаратты адам ой елегінен өткізіп, тіл арқылы сөйлесімдік ұжымның өзге мүшелеріне білім ретінде жеткізеді, яғни реалдылық пен тіл арасына ойлау процесі дәнекер болады [13, 35].

Ойлау – адам баласы үшін ерекше маңызды фундаменталды психикалық қабілеттердің бірі. Когнитивтік лингвистикада ойлау адамның дүниенің танып-білуін, саналы түрде түйсінуді, жалпы танымының, соның ішінде тілдік танымының қалыптасуын қамтамасыз ететін күрделі когнитивтік процесс тұрғысынан қарастырылады.

Адамның ойлау әрекеті сезімдік таныммен тікелей байланысты болады, ал танымдық іс-әрекет түйсік пен қабылдаудан басталады. Сезім мүшелері арқылы қабылдау дүниені терең, жан-жақты тану үшін жеткіліксіз. Сезім арқылы қабылданған ғалам бейнесі сан алуан заттар мен құбылыстардың күрделі арақатынасын, олардың себеп-салдарын түсіндіре алмайды. Сондықтан адам дүние сырын тереңдеп тану үшін ойлауға жүгінеді. Сезім мүшелері арқылы тану мүмкін емес құбылыстарды адам абстрактілі ойлаумен танып-білуге талпыныс жасайды.

Ақиқат өмірдің шындығын тану процесі образдар, түсініктер, категориялар негізінде жүзеге асады. Ойлау объективті дүниенің болмысын тереңдеп тануға, оның заңдылықтарын меңгеруге мүмкіндік береді. Ойлау потенциалды мүмкіндіктерді ескеру, жоспарлау, болашақты болжау процестерін іске асырады. Психологияда ойлауды көрнекі және вербальді ойлау деп екіге бөледі. Көрнекі ойлау бейнелер мен елестер негізінде, вербальді ойлау таңбалық құрылымдар (тіл) арқылы жүзеге асады. Біздіңше, когнитивтік құрылымдар, оның ішінде ғалам бейнесінің түзілу процесінің негізінде міндетті түрде көрнекі ойлау жатады. Көрнекі ойлаудың нәтижесінде тілдік ұжым мүшесінің санасында дүниенің концептуальды бейнесі шеңберінде белгілі бір зат, құбылыс, әрекет, заңдылықтар т.б. туралы түсініктердің суретті сипаттамасы түзіледі, білім қордаланады. Ол өз кезегінде вербальді ойлауға айналып, тіл арқылы мән-мағыналар жиынтығы, жалпы мазмұн түрінде жарыққа шығады. Ойлау процесінің нәтижесінде әр түрлі түсініктер мен ұғымдар арасында жаңа байланыстар пайда болады.

Адамның қоршаған ортасын, айналасын, әлемді тануы – өте ұзаққа созылатын, күрделі процесс. Себебі адамның танымдық аппаратының құрылымы нысанды бірден жан-жақты, түбегейлі танып білуге және оны білім етіп бірден жеткізуге қабілетсіз. Сондықтан белгілі бір зат немесе құбылыс туралы біздің біліміміз сол заттың, құбылыстың кейбір жақтарын ғана көрсете алатындықтан толық

емес, шартты болмақ. Өйткені әлем шексіз, дүниедегі заттар мен құбылыстар шексіз, оларға тән қасиеттер де алуан түрлі.

Адамның жас мөлшері, әлеуметтік рөлі, өмірлік тәжірибесі, кәсібі, мамандығы, білім деңгейі, мәдени өресі, бір нәрсені қабылдауға бейімі т.б. факторларға байланысты адамның қоршаған әлемді тануының нәтижесі үнемі бір деңгейде, өзгеріссіз қала бермейді. Бұл да таным процесінің тағы бір ерекшелігін көрсетеді. Адамның танымдық әрекетінің нәтижесі мида ұғымдар түрінде бекиді. Адамдардың қоғамдық-тарихи тәжірибесі және белгілі бір уақыт аралығында қордаланған білімі ұғымдарда жинақталады, сақталады, өңделеді және түйінделеді. Сөз мағынасы ол ұғымның барлық мазмұнын емес, тек тілдік ұжым мүшелеріне белгілісін ғана білдіреді.

Тілді қолдана отырып, сөздерден құралатын сөйлем арқылы адамдар әр түрлі заттар мен құбылыстардың мәнін ашады, олар туралы жинақтаған білімін жеткізеді. Таным адам арқылы жүзеге асырады, ал адамда қандай да бір себептермен теріс ұғым мен түсініктер қалыптасуы, адамдар арасында бұрыс ақпараттар алмасуы мүмкін. Осылайша әлемді тануда қателер мен адасуларда болады. Демек адам миында дүние суреті үнемі дұрыс бейнеленеді деуге болмайды. Тіптен сезімдік танымның өзі заттар мен құбылыстарға тән объективті қасиеттермен салыстырғанда жұпыны болып келеді, себебі адамның сезім мүшелерінің әрқайсысының өзіне тән атқаратын шектеулі қызметтері бар. Сондықтан олар шындықты толықтай бейнелей алмайды. Басқаша айтқанда заттар мен құбылыстардың қыр-сырын түбегейлі білуге адамның қарапайым ойлауының шамасы жете бермейді. Дегенмен қоршаған әлемді біршама дұрыс қабылдаудың, жіберілген қателіктерді жөндеудің, адамның әлемді меңгеруінің мүмкіндіктерін арттырудың, заттар мен құбылыстардың өзіндік қасиеттері мен заңдылықтарын терең танудың құралы етіп адам баласы ғылым мен жинақталған өмірлік тәжірибені таңдайды. Осыған байланысты М. Планк дүниенің бейнесін екіге бөліп қарастырады: 1) Ғаламның тілдік бейнесі – адамның қоршаған орта туралы өз тәжірибесі арқылы жинаған білімі, әлемге деген өзіндік көзқарасы; 2) Дүниенің ғылыми бейнесі – адамзаттың немесе жеке тұлғалардың ойлауына тәуелсіз болатын өмірдің шынайы, яғни реальді бейнесі [14].

Дүниенің ғылыми бейнесі - белгілі бір айқын мақсатқа бағыттталып саналы түрде тандалған құрылады, арнайы терминдерге сүйенетін ғылыми тілдің көмегімен сипатталады. Ғылыми танымдық ұстанымдарға негізделетін дүниенің ғылыми бейнесі - тілдік ұжымның ғылыми санасының нәтижесі ретінде қарастырылатын болса, белгілі бір тілдің лексика-фразеологиялық жүйесін семантикалық талдаудың негізінде сол тіл иесінің әлемге, дүниеге деген «қарабайыр» көзқарасы көрініс табатын біртұтас ұғым-түсініктер әлеміне реконструкция жасалады.

Қорыта айтқанда, ғаламның тілдік бейнесі туралы мәселенің қазіргі жай-күйін сипаттай келіп, бұл мәселе қазіргі таңда екі бағытта зерттеліп отырғанын айтуымызға болады: белгілі бір этносқа тән жекелеген концептілер (*қонақжайлылық, домбыра, қымыз* және т.б.), сондай-ақ бір ғана этностық шеңбермен шектелмейтін концептілердің өзгеше, өзіне ғана тән коннотациялары (мысалы, түр-түстің әртүрлі мәдениеттегі символикасы); тілде бекіген әлем туралы ғылыми емес, яғни ғылымға дейінгі білімдер жүйесін қайта жаңғыртудың жолдары қарастырылады. Мұндай зерттеулерде дүниенің аксиологиялық бейнесіне айрықша назар аударылады және ондағы ұлттық құндылықтарға аса мән беріледі.

Ғаламның тілдік бейнесі өмірлік іс-әрекет барысында, практикалық тәжірибенің жинақталуының нәтижесінде және қоршаған орта құбылыстарын барлап-бақылаудың, сараптап-пайымдаудың негізінде табиғи қалыптасады. Қазақ этносының дүниетанымын, ой-өрісін, ғасырлар бойы жинақтаған практикалық іс-тәжірибесінің нәтижесін, рухани және заттық мәдениетін тіл арқылы зерттеудің антропоцентристік бағытқа сай кең өріс алуы қазақы ғалам бейнесін лингвистикалық тұрғыдан жан-жақты қарастырудың өзектілігін айқындайды. Ғалам бейнесін лингвистикалық тұрғыдан зерттеу қазақ тіл білімінің өзге де гуманитарлық ғылым салаларымен байланысын нығайтып, оған пәнаралық сипат дарытып қана қоймайды, сонымен бірге тілдің ойлаумен, таныммен, шындық болмыспен арақатынасының табиғатын зерттеуге, «Адам-Табиғат-Қоғам» ұштағаны аралық байланыстағы тілдің рөлін жете тануға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. – Москва: Наука, 1990. –180 с.
- 2 Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологические аспекты. – Москва, 1996.
- 3 Сағидолда Г. Поэтикалық фразеологизмдердің этномәдени мазмұны. –Алматы, 2003.

- 4 Тілеубердиев Б. Қазақ онамастикасының лингвоконцептологиялық негіздері. – Алматы: Арыс, 2007. –278 б. Б.14-15
- 5 Брутян Г.А. Язык и картина мира // Научные доклады высшей школы. Философские науки. 1973, №1.
- 6 Караулов Ю.Н. Словарь как компонент описания языков: Принципы описания языков мира. – Москва, 1976.
- 7 Нұрдәулетова Б.И. Жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуалдық бейнесі. Филол. ғыл. докт. ... авторефераты. – Алматы, 2008.
- 8 Сағидолда Г. Дүние-әлемді көру арқылы қабылдаудың тілдік модельдері // КазНУ Хабаршысы. Фил.сер. № 9
- 9 Бенвенист Э. Общая лингвистика. – Москва, 1974.
- 10 Соссюр Ф. де. Заметки по общей лингвистике // Пер. с фр. Общ. ред., вступ. ст. и коммент. Н.А.Слюсаревой. – М.: Прогресс, 2000. –280 с.
- 11 Жаманбаева Қ. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері. –Алматы: Ғылым, 1998.
- 12 Күркебаев К. Қазақ тіліндегі өлшемдік атауларының этнолингвистикалық сипаты. – Алматы, 2003.
- 13 Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – Москва: Слово, 2000.
- 14 Планк М. Единство физической картины мира. – Москва, 1966.

В статье рассматривается история понятия «лингвистическая картина Мира» и рассматриваются взгляды и мнения зарубежных и отечественных ученых об этой концепции. Кроме того, в исследовании лингвистический аспект мира заключается в изучении характера взаимоотношений казахской лингвистики с другими отраслями гуманитарных наук, изучении природы отношения между языковым мышлением, познанием и реальностью, а также понимания роли языка в межличностном общении в человек - природа - общество.

The article deals with the history of the concept of "linguistic picture of the World" and examines the views and opinions of foreign and domestic scientists on this concept. Moreover, in the study, the linguistic aspect of the world consists in studying the nature of the relationship of Kazakh linguistics with other branches of the humanities, studying the nature of the relationship between linguistic thinking, cognition and reality, and understanding the role of language in interpersonal communication in human-nature-society.

ӘОЖ 81:001.12/18

Б.Д. Ныгметова
Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты
Павлодар, Қазақстан
bibigul-n@mail.ru

МЕТАФОРАНЫ ЗЕРТТЕУДЕГІ КОГНИТИВТІК БАҒЫТЫ

Бұл мақалада қазақ тіліндегі метафора тілдік құбылыс ретінде қарастырылады. Басты назар метафораны зерттеудегі когнитивтік мәселелерге аударылады. Салыстырмалы түрде әр түрлі ғалымдардың көзқарастары зерттеледі.

Метафораны тілдік құбылыс ретінде зерделеуде қолданылған семасиологиялық, онамасиологиялық, гнесеологиялық т.б бағыттар көптеген мәселелердің түйінін шешіп бере алмағандықтан, соңғы кездерде бұл тілдік құбылысты когнитивтік бағытта қарастырыла бастады. Адамның танымдық процестерімен тілдік дамудың байланысы лингвистикаға жаңаша көзқараспен келуді талап етіп қойды. Ол турасында Е.С.Кубрякова: «Когнитивная наука поставила перед собой воистину глобальные задачи и, вовлекая в их решение специалистов по лингвистике, заставила последних пересмотреть и цели теоретической лингвистики, и ее методологические основания, и само понимание языка, и его роль в познавательных процессах человека»- дейді [1, 13]. Байқап отырғанымыздай, соңғы кездегі тіл біліміндегі когнитивтік бағыт тілдік проблемаларға мүлде өзге қырынан келуді алға тартып отыр. Когниттану саласы ғылымның философия, логика, лингвистика, психология, мәдениеттану, жасанды интеллект сияқты бірнеше салаларының басын тоғыстыру арқылы тілдік мәселелерді шешуді ұсынады.

Тіл біліміндегі когнитивтік бағыт жөнінде Л.К.Жаналина: «Дәстүрлі тіл білімінің шеңберінің кеңеюі тіл мен ойлау ара қатынасы мәселелерінің шешілуіне жағдай жасайды. Осы ара қатынастар когнитивтік тіл білімі, жасанды интеллект, психологияда жаңа қырынан қарастырыла басталды» [2,3]. Тілдік мәселелердің өзге салалармен байланысы адамның ойлау процестерінің ерекшелігін жете тануды алға тартады. Сондықтан да, «тілдік жүйені когнитивтік парадигмада зерделеуде адамның ойлау процесіндегі білім қоры негізгі категория ретінде танылады» [3,29]. Тіл бірліктерін осы бағытта қарастыру олардың мағынасын құраушы бірліктермен байланысын және сол байланыстардың сипатын ашуда маңызды болып табылады. Адам ойлау әрекетінің ерекше көрінісі ретінде метафоралар табиғатын дәл осы бағытта зерделенуі қажет екені туралы көптеген ғалымдар пікірі бір жерден шығады. Когнитивтік көзқарас шеңберінде метафоралау әрекеті адамның білім қорына жасаған операциялары деп түсіндіріледі. А.Ричардс, М.Блэк тұжырымдамаларынан басталған интеракционистік идеялар метафораның жасалуын екі субъект арасындағы байланыс арқылы түсіндіруге талпыныс жасайды. Сол тұжырымдарда адамның білім қорын құрылымдық үлгі ретінде қарастырады. М.Минский, Ч.Филлмор, А.Н.Баранов басқа да ғалымдар ұсынған фреймдер мен сценарийлер туралы ойлар метафоралардың жасалуын түсінуге баспалдақ болды.

Бағалауыштық - экспрессиялығымен ерекшелінетін жан-жануарлар, құстар, жәндіктер → адам үлгісі бойынша *қаранар* (күшті адам), *қарақұс* (қатыгез адам), *көртышқан* (оңбаған адам) бейнелі атаулары жасалған. Бұл үлгідегі тілдік метафоралар адамның мінез, жүріс-тұрыс, әлеуметтік дәрежесіне байланысты көбінесе жағымсыз мағаналарды береді.

Адамның әртүрлі мінез ерекшеліктерін сипаттаудағы бейнелі атаулар адам фрейміндегі ұяшықтардағы ақпараттар ауысынан да жасалып жатады. Жоғарғы ассоциациялық ойлаумен жүзеге асатын бұл үлгілерді заттың *қасиеті*, *белгісі* → *адам* деп шартты түрде суреттеуге болады. Бұған *арамтамақ* (жалқау адам), *тоңмойын* (қатыгез адам), *сүзжүрек* (қорқақ адам), *шүйкебас* (әйел), *шөпжелке* (қыз) аталымдардың жасалуын жатқызамыз.

Метафоралануда кеңінен қолданылатын концептуалдық үрдіс ретінде заттар мен құбылыстардың қызмет (функция) ұқсастығын атауға болады. Адам дене мүшелері аяқ, қол, ауыз, бел атқаратын қызметтеріне қарай ауысуларға ұшырайды. Аяқ «жүру», «жүгіру», қол «жұмыс істеу», «ұстау», ауыз «ішу», «сөйлеу», «бір нәрсенің үстінгі беті», бел «дененің орта тұсы», «біріктіруші» ассоциациялық мағыналарымен желаяқ (жүйрік адам), жезаяқ (қыдырмашы адам), алаяқ (аферист), қолғабыс, қолбала, ауызсу, ауыз омыртқа, ашықауыз (аңғал адам), сасықауыз (өсекші адам), белағаш, беломыртқа, белбала аталымдарын жасаған. Бұл атаулардың үлгілерін *дене мүше қызметі* → *құрал*, *дене мүше қызметі* → *дене мүше сипаты*, *дене мүше қызметі* → *зат* деп суреттеуге болады.

Қызмет ұқсастығы нысандардың атауы ретінде қалыптасқан дайын бірліктердің ауысуларына да әкелген. Мысалы, оққағар (сауыт) → оққағар (телехранитель), оқсауыт (көне сауыт) → оқсауыт (гильза), тұсқағаз (обой) → тұсқағаз (компьютердің экран бетіндегі бейнесі) аталымдарында екіншілік мағына метафоралануға негіз болып тұрған нысандардың қызмет ұқсастығына байланысты жасалған. *Зат* → *зат* үлгісі бойынша ауысулар қызмет, қасиет, пішін ұқсастығын дайын күйінде жүргізіледі.

Метафоралар адамға көрінетін нақты заттарды ғана емес абстрактылы түсініктерді таңбалау үшін де қолданылады. Дерексіз ұғымдарға атау беру абстракциалық байланыстарды қолдану арқылы жүргізіледі. *Зат* → *дерексіз ұғым* үлгісімен *жанайқай* (қарсылық), *жанталас* (агония), *жансарай* (ішкі дүние) атаулары жасалған. Ауысу талас, айқай, сарай бірліктері арқылы жүзеге асырылған. Жан лексемасымен тіркесті туындаған аталымдарда жан - адамға қуат беруші ішкі күш ретінде танылатын сияқты. Соған сәйкес, жан ашу, жан күй, жан кешу метафоралы мағыналы қимыл туындайды. Ішкі дүние сезімдерін сипаттаудағы осы қимылдардың ассоциациялары өзге жанашыр, жанкүйер, жанкешті атауындарының жасалуына негіз болды. Бұл үлгідегі бірліктерді *іс-қимыл + сөзжасамдық формант* → *адам* деп суреттеуге болады. Қимыл-әрекеттің ассоциациялы ұқсатуы негізінде *атұстар*, *қанішер*, *текетірес*, *естияр*, *бойжеткен*, *барсакелмес*, *итжеккен* сияқты бірліктер жасалған. Бұларды метафоралы ойлау жемісі деп тануымызға себепкер негіз болып тұрған қимыл-әрекеттің метафоралы жасалуы. Тілдегі белсенді сипатына қарай әмбебап құбылыс деген бағаға ие болған Метафора ойлаудың бір құралы ретінде тілдің бүкіл жүйесінде кеңінен қолданылады. «Әлемнің тілдік бейнесі - қатысым әрекетінде ойлау, шынайы болмыс және тілдің өзара байланысынан туындайтын өнім» - болғандықтан, Метафоралау ойды бейнелі жеткізу, жаңа ұғымдарды қалыптастыру, оларға атау беру әрекеттерінде әрқилы көрінеді [4,179]. Олардың тілдегі ерекшеліктеріне байланысты зерттеу еңбектеріндегі жіктемелерге тоқталамыз.

Тілдік метафоралардың түрлері туралы тіл білімінде әртүрлі пікірлер бар. Олардың әртүрлілігі метафораның тілдік сипатыны әлі де болса терең зерттей түсетін тақырыптардың бірі екенін дәлелдей түседі. Бұл құбылыс адам танымымен, ойлауымен, әлем бейнесін тіл арқылы суреттеумен

байланысты болғандықтан, мәселе түйінін тілдік және тілден тыс факторлардың түйіскен тұсынан іздестіру қажет деп ойлаймыз. Алдыңғы тарауларда көрсеткеніміздей метафораға бейнелілік тән. Бейнелілік-Метафораны түсіндіруші, оның уәжділігін айқындаушы қасиет. Сөздің ішкі мағыналық құрылымында суреттелетін бейнелілік аталым мақсатына қарай солғын тартады.

Ғылыми әдебиеттерде Метафораны көркемдік құрал ғана емес, тілдік құрал ретінде қарастырған еңбектерде олардың семантикалық сипаты немесе қолданымдық ерекшеліктері басты нысанға алынады. В.Г.Гак метафораланудағы мағыналық үдерістер сипатына қарай толыққанды метафоралар және жартылай метафоралар деп қарастырады. Толыққанды метафоралардың мағынасына тура мағына толығымен енеді, ал жартылай метафораларда тура мағынаның бір бөлшегі ғана себепші болады деп көрсетеді [5].

Шындық болмыстағы заттар мен құбылыстардың атаулары тілдік таңбалар арқылы белгіленеді. Әр таңба астарында нысандардың беретін білім қоры ақпараттары сақталады. Сондықтан да таңбалар сананы нысандар арқылы еске түсіретін жағдаяттарға бағыттайды. Тілдік бірліктер шындық болмыстың заттары мен құбылыстарының тілдік таңбасы, сондықтан да олар стандартты ситуацияларды, яғни нысандарды еске түсіреді. «Фрейм - нақты заттардың беретін қасиеттері мен қатынастары туралы белгілі ситуациялардың беретін білімінің адам санасындағы когнитивтік құрылымы» [6, 23]. Жаңа нысандарға атау беруде адам өзінің санасындағы нақты бейнелердің қасиеттерін, белгілерін еске түсіре бастайды. Нақты заттар немесе құбылыстардың анықтамасы, сол заттың тәжірибе арқылы танылған ақпараттарынан тұрады. Жаңа нысандарға атау іздеуде адам өз санасындағы нақты бейнелердің қасиеттерін, белгілерін еске түсіре бастайды. Метафорада бұл ұқсастық арқылы танылады. Аталымдардың жасалуын когнитивтік тұрғыда қарастыруда қолданылатын фреймдік құрылымдар нысандар туралы ақпараттар алмасуын түсіндіруде тиімді әдіс болып табылады. Бұл жөнінде А.Н.Баранов мынандай пікір білдіреді: «Когнитивная наука предлагает для описания знаний о мире аппарат фреймов и сценариев, которые представляют собой нечто вроде «упаковок» знаний о мире, причем эти упаковки допускают чисто формальное описание на различных языках математики» [7, 186]. Әлем туралы білім қорын фреймдік аппараттар арқылы суреттеу метафоралардың жасалуын, бір категориядағы білімнің өзге бір категорияға ауысуын көрсетуде қолданылады.

Фрейм терминін енгізген М.Минский: «Фрейм - стереотипті ситуацияларды елестетуге арналған құрылым. Әр фрейм арқылы әртүрлі ақпарат асоциацияланады», - деп көрсетеді [8,7]. Фреймдер ақпараттар жинақталған ұяшықтардан құрылады. Олар белгілі тәртіппен сатылы орналасады. Жоғарғы сатыдағы ұяшық ақпараттары адамның сенсорлы мүшелері арқылы оңай қабылданады. Бұл нысандардың сыртқы пішіні, түрі, көлемі, дәмі сияқты ақпараттар болуы мүмкін. Ортаңғы ұяшықтарда қажеттілікке қарай таңдалатын ақпараттар сақталады. Ал төменгі сатыда қабылдауда бірден көріне қоймайтын нысандар туралы энциклопедиялық біліммен байланысты ақпараттар жинақталады. Әр фрейм көлемді де, күрделі құрылым болып табылады. Лингвистикада фрейм тілдегі әртүрлі стереотипті жағдай туралы білімнің берілуін түсіндіруде қолданылады. Сонымен қатар, әр тілдік таңбаның белгілі бір нысан туралы білім қорын беруіне байланысты оларды фрейм ретінде қарастыруымызға негіз болады. Фрейм тілі метафоралану процесін суреттеуде лингвистикалық, экстралингвистикалық мәліметтерді бөле жара қарастырмауымен тиімді. Когнитивтік тұрғыда метафора екі фрейм арасында жүргізілетін шартты әрекет ретінде танылады. Бірінші негіз-фрейм, метафораның сигнификативті дискрипторына сәйкес келеді, екінші мақсат-фрейм денотативті дискриптор деп алынады [8]. Негіз-фрейм метафоралық үлгіге қажет таңбаны ұсынады. Таңба ұқсастық нәтижесінде мақсат-фреймге ауысады.

Метафораның когнитивтік теориясы туралы Эрл Маккормак: «Метафораны танымдық үрдіс ретінде суреттеуде тілді жасаушы адам санасының терең құрылымдық сипатын түсінуіміз керек» - дейді [9]. Ойлаудың құрылымдық сипаты метафоралардың жасалуында ұқсату арқылы бір категориядан екінші категорияға ауысулардың себептерін ашып бере алады. Э.Маккормак когнитивтік процестер заттық әлеммен байланысты, ал семантика сол байланысты түсіндіруші лингвистикалық ұғым екенін айтады. Когнитивтік тұрғыда метафора зат-мағына-таңба үштігі шеңберінде қарастырылуы қажет. «Рассматриваемые изнутри, метафоры функционируют как когнитивные процессы, с помощью мы углубляем наши представления о мире и создаем новые гипотезы. Рассматриваемые извне, они функционируют в качестве посредников между человеческим разумом и культурой. Новые метафоры изменяют повседневный язык, которым мы пользуемся, и одновременно меняют способы нашего восприятия и постижения мира»- деген Э.Маккормак пікірі метафоралардың қоршаған әлемді тану арқылы тілді, яғни тілдік бірліктердің мағынасын кеңейтетін, адам ойын дамытатын қасиетін дәлелдей түседі [9].

Жаңа түсініктер мен ұғымдарды атау үшін оларды өзге, тілде бар зат немесе құбылыстармен байланыстыра бастаймыз және сол ұғымдар негізінде атау жасаймыз. Осындай әрекеттермен метафора арқылы қоршаған әлем туралы білім қоры толықтырылып, жаңа аталымдар туындайды. Сондықтан да, «тілдік таңбаның мағынасы туралы сөз болғанда, тілдік таңбаның бойында қандай концептуалдық немесе когнитивтік жасалым, әлем туралы туралы мәліметтер тасқынынан қандай ақпарат шоғырланды деген көзқараспен келуіміз керек» [10,23]. Сөз мағынасын когнитивтік тұрғыда қарастыру оны жаңа қырынан тануға жетелейді. Тура мағына негізінде туындап дамушы ауыспалы мағынаға себепкер - метафоралы ойлау, заттар мен құбылыстар арасындағы ұқсастықтарды анықтау, сол арқылы сөз мағынасын кеңейту. «Итогом процесса метафоризации, в конечном счете изживающим метафору, являются категории языковой семантики. Изучение метафоры позволяет увидеть то сырье, из которого делается значение слова. Рассматриваемый в перспективе механизм действия метафоры ведет к конвенционализации смысла» [10]. Сөз мағынасының ауысуы метафораның, яғни ұқсастық шегінің жойылуына әкеледі. Ауыспалы мағыналардың туындауын түсіну үшін метафора табиғатын жақсы түсінуіміз керек. Бұл фреймдер арқылы жүзеге асырылады. Фреймдер - бұл біздің әлем туралы түсініктердің ұйымдастырылған қоры. Кез келген санадағы ақпарат белгілі бір жүйе арқылы жадыда сақталады, яғни бұл ақпараттың жоғары белгілері, немесе төменгі белгілері болады. Сценарийлер өте мол ақпарат қалташаларын өз бойына жинақтайды. Бірақ адам бір мезетте сол ақпаратты түгелімен қажет етпейді, әр мәлімет өз қажетіне қарай мәліметтер базасынан алынып жоғарыға шығарылады. Яғни ұғымдар, өзге ұғымдарға негізделіп белгілі бір мақсатпен жасалынады. Бұл мақсат номинативтік, экспрессивтік, прагматикалық сипатта болуы мүмкін.

Тіл білімінде когнитивтік бағыттың дамуы тіл бірліктерді жаңа қырынан қарастыруды алғышарт етеді. Ауыспалы мағынаның жасалуында, метафоралы бірліктерді белгілі бір концептердің құрылымы ретінде қарастыруда адамның ойлау қабілетінің ерекшелігіне басты назар аударамыз. Метафоралану үрдісінде адамзат факторы өзін «барлық заттың өлшемі» ретінде қатынастырады, яғни атауларды өз танымына орай жасайды. М. Джонсон, Дж. Лакофф т.б. ғалымдар метафораны концептуалды феномен деп таниды. Метафоралар көбінесе абстрактілі ұғымдарға нақтылы заттардың атауы арқылы аталым береді.

Когнитивтік бағыт шеңберінде метафоралану процесінде белгілі бір таныс ұғымдардың негізінде басқа атаулар туындайды және олар тілдің концептуалдық жүйесін кеңейтеді. Метафоралар арқылы дүниеге келген атаулар тіл қолданушының танымдық жүйесімен тығыз байланысты, өйткені қоршаған әлем туралы қалыптасқан белгілі бір түсініктер негізінде ассоциациялы бейнелі ойлауда өзге ұғымдар немесе атаулар дүниеге келеді. Тілдік үндемеу заңдылығына сәйкес соңғы кезеңде жаңажасалымдар тілдегі қолданыста бар атаулардың мағыналық өрісін кеңінен пайдалана отырып жасалып жататыны байқалады. Сондықтан да, метафораның сөзжасамдық маңызын саралауда, тілдік бірліктерді когнитивтік аспектіде қарастырамыз. Сөзжасамның негізгі мақсаты атауға зәру нысанды таңбалау болғандықтан, метафоралар да аталым қажеттілігін өтеуіне қызмет етеді.

Метафоралардың өздері ұқсастықты тудыратын креативті (шығармашылық) қасиеті де аталымжасауда маңызды. Олардың бұл қасиеті адамның шығармашылық ойлау қабілеті арқылы жүзеге асырылады. Әсіресе, жаңа атаулардың туындауында креативтілік нақты бір ұғымға негізделіп абстрактілі түсініктердің қалыптасуынан да көрінеді. Метафоралық мағынаны түсінудің бір шарты тыңдаушы атауға негіз болып тұрған белгіні, оның атау мағынасын атау жасауда таңдалынып тұрған ұқсастығын айыра білуі қажет. Бұл атау табиғатын қарастыруда нысандар туралы барлық ақпаратпен қарулануды қажет етеді немесе тіл қолданушы тілдік материалды жақсы білуі талап етіледі. Өйткені аталымға тек қана лингвистикалық мәлімет емес, сонымен қатар бұл мәліметтің берер ассоциациясы да белсені қатынасады.

Атау қай жолмен жасалса да, оның туындауына уәждемелік белгілер негіз болады. Метафоралық мағынаға сөз арқылы танылатын денотаттың ең бір көзге түсер нысаны: түсі, түрі, көлемі, қызметі т.б. негіз болып келеді. Метафоралар атау жасауда, ұғым қалыптастыруда белсенді когнитивтік қызмет атқарады. Ол туралы В.Н.Телия былай дейді: «Метафора - одно из средств подновления непрерывно действующего языка за счет языкового же материала» [4, 202]. Тілдің дамуы дайын тілдік бірліктердің ішкі қорын пайдалана отырып дамып жататыны белгілі. Ғалымның пікірінен байқағанымыздай, метафора тілді сөздің білім қорының мүмкіншіліктерін аша отырып байытады. Сөздердің мағыналық өрісінің дамуының бір ұшы метафорада жатыр. Заттар мен құбылыстардың білім қорындағы ақпараттардың алмасуы - адамның танымдық қызметінің жемісі. Тілдегі метафоралы мағыналы атаулар - бұл ең алдымен әр халықтың тілдегі әлем бейнесін түзудегі

ерекшеліктеріне дәлел болушы мысалдар. «Тілдегі әлем бейнесі - бұл ұлттық мәдени мұраның дәлелі» [4, 203]. Яғни қазақ тіліндегі метафоралы мағыналы атаулардың жасалуының сырына үңілу - бұл да бір тілдегі адам факторының маңызын саралау, тіл мен ойлаудың арасындағы байланысты сипаттау болып табылады. Сондықтан да аталымдардың жасалуын когнитивтік тұрғыда қарастырамыз және де заттар мен құбылыстардың өзара байланысының атау жасаудағы сипатын фреймдік құрылымдар арқылы сараптаймыз.

Когнитивтік бағыт метафора мәселесіне мүлде өзге қырынан келуді алға тартып отыр. Метафораның когнитивтік тұрғыда қарастырылуы адамның қоршаған әлемді қабылдауымен байланысты. Адамның ойлау әрекеттері тәжірибе арқылы жинақталған білім қорына әртүрлі операциялар жүргізумен іске асырылады. Жинақталған білім таңбалар арқылы белгіленеді. Лексемалардың мағынасы әлем үлгілерін, яғни шынайы өмір кескіндерін суреттейді. Метафора өзге тәсілдер сияқты тілдің дамуына қызмет етеді. Когнитивтік метафора теориясы метафораны ұғымдардың когнитивтік операциясы ретінде қарастырады және оны концептуализация құралы деп таниды. Ол басқа салаларда алынған тәжірибе негізінде қалыптасқан ұғымдық құрылым терминдерімен ақиқат дүниені түсінуге мүмкіндік береді. Когнитивтік метафора теориясы бойынша «ауысу» жекелеген атау емес, бүтін концептуалдық құрылым (схема, фрейм, модель, сценарий), тілді тасымалдаушының санасында белгілі бір сөзбен актуалданады (метафора фокусы).

Ассоциациялы ойлау да жалпы ойлау процесінің бір түрі ретінде анализ, синтез және жалпылаудан тұрады. Анализ - бұл нысанның белгілі бір қасиетін, элементін, сипатын бөлшектеп айқындау әрекеті деп танылады. Яғни анализде бір заттың белгілі бір қасиеті маңызды болып, ол алғы шепке тартылады. Ал синтезде элементтер бір ортақ белгілерімен біріктіріледі. Психологияда анализ бен синтез ойлауда бір бірімен байланыста әрекет етеді. Әсіресе, ұқсатуда санада алдымен синтездеу, яғни белгілі бір нысандарды бір қатарда қабылдау болады, сонан соң анализ, яғни салыстыра отырып олардың ортақ немесе ерекше қасиеттері айқындалады. Бұл салыстыру жалпылауға әкеледі. Ал жалпылау олардың ұқсас белгілеріне немесе ерекше белгілеріне қарай жүргізілуі мүмкін. Мысалы, гүлдерді түсіне қарай ортақ бір топқа біріктіруіміз мүмкін. Осындай біріктіру терең анализ емес үстірт анализдің нәтижесі болғандықтан ешқандай құндылығы болмайды. Ал гүлдерді өзге қасиеттеріне қарай, яғни жапырақтарының орналасуы, немесе тұқым шашу т.б. ерекшеліктеріне қарай топтастыру оларға терең анализ және синтез әрекетін жасауды талап етеді. Абстрактілі ойлауда да осы процестер қатар жүреді. Яғни бір нысанның қасиеттерін өзге нысандармен салыстырып, оның ерекшеліктері мен ұқсастықтарын танимыз, соның негізінде жаңа ұғымдар, мағыналар туындайды. Метафоралы аталымдардың жасалуымен сараптаған бөлімдегі ой-тұжырымдарды қойтындылар болсақ, төмендегідей түйін жасаймыз.

Метафора когнитивтік феномен ретінде аталым қажеттілігіне толығымен жауап беруші құбылыс болып табылады. Заттар мен құбылыстарға ату беруде атауыштық метафоралар деп танылған қазақ тілінде пішін, қасиет, қызмет ұқсастықтарын негізге алады. Метафоралар нысандардың білім қорындағы ақпараттарын өзге нысандардың белгілерін нақтылау үшін және сол арқылы атау түзу үшін қолданылады. Осы үрдістердің негізінде таңбалар жаңа мағынаға, жаңа ұғымға көшеді. Когнитивтік-атауыштық метафоралар дерексіз ұғымдарды таңбалауда немесе ассоциациялық байланыстар негізінде аталым жасаудағы тілдік бірліктер болып табылады. Бейнелі-бағалауыштық метафоралар тілдік бірліктердің қолданымдық ерекшеліктеріне байланысты бағалауыштығымен, бейнелілігімен ерекшелінетін метафоралар болып табылады. Метафоралы аталымдар шынайы болмыстың тілдегі бейнесін түзуде когнитивтік қызметімен ерекшелінеді. Бейненің ұғымға айналуында метафоралау процесі ерекше белсенділік танытады. Метафоралар заттар мен құбылыстардың өзара ұқсастығын бейнелеуден туындайды. Адам тіл арқылы айнала әлемді таниды және сол әлем бейнесін өз дүниетанымына сай тіл арқылы суреттейді. Осы ретте шынайы болмыс нысандары өзара байланыстылығымен, ұқсастығымен көмекке келеді. Адам санасының шығармашылық қабілеті ұқсастықтарды байқап қана қоймайды, сонымен қатар оларды жасайды да.

Метафора - екіншілік атауларды жасаушы бірден-бір тәсіл емес, бірақ адам санасының ассоциациялы-бейнелі ұқсата білу, теңестіру, салыстыру сияқты қабілетімен танылатын, әр сөз-таңбаның шынайы болмыс жүйесіндегі сипатын тереңдей түсетін, сонысымен ойды бейнелі қалыптастыратын, оны нақты жеткізе білу мақсатында адресатқа әсер ету дәлділігімен ерекшелінетін құбылыс. Ассоциативті-бейнелі ойлай білуде атау сөздің алғашқы мағынасы беретін мәліметтермен ұштасып барып, қосымша мағыналарға ие болады. Кез-келген метафора өзінің қалыптасуында бейнелі сипатта болады, бейнелілік - метафоралардың негізгі принципі және жасалу тәсілі. Аталымның белгілі кезеңдерін басынан кешірген метафоралардың бейнелілігі тек олардың ішкі

мағыналық құрылымында ғана сақталып қалуы мүмкін. Бұл метафоралардың жасалуынан, мағынасынан, қызметінен көрінеді.

Метафоралы аталым бірліктеріндегі уәждемелік белгі ұқсату заңдылығымен таңдалады. Бұл тілдік бірліктердің ішкі мағыналық құрылымының бейнелілігін тудырады. Аталымдардың номинативтік қызметінің артуы оның бейнелілігінің солғындануына әкеледі. Метафоралы аталымдардың жасалуында адамның тек ұнысандар ұқсастығын ғана танып қоймай, сонымен қатар сыртқы әлемнің адамның сенсорлы мүшелеріне тигізер әсерінің негізінде дерексіз түсініктер арасындағы ұқсастықтарды да танып, соның нәтижесінде жаңа ұғымды қалыптастыруы метафора тәсілі арқылы тілде бейнеленетіні анықталды. Метафоралы аталымдардың семантикалық топтарын айқындауда оның барлық мағыналық топтардың нысандарына атау бола білу қабілеті метафораның тілдік құбылыс ретіндегі әмбебаптығын дәлелдейді.

Когнитивтік талдау сөздің танымдық табиғатын таныту барысында «семантикалық талдау», «компоненттік талдау» әдістерімен өзара ғылыми әдістемелік байланысқа түседі. Осы орайда компоненттік талдаудың лингвистикалық түсіндірмесіне тоқтала кетсек. Компоненттік талдау әдісі-мағыналы тіл бірліктерінің мазмұндық жағын зерттеу әдісі. Оның мақсаты мағынаның ең кіші семантикалық бөлшектерін ажырату. Компоненттік талдау әдісі алғашында (XXғ.50 жылдары) лексиканы зерттеуде әр түрлі тілдердегі лексикалық бірліктердің шағын тобын сипаттау үшін пайдаланылған. Ол әрбір тіл бірлігінің мағынасы семантикалық белгілерден (семалардан) тұратыны, тілдің сөздік құрамы шағын семантикалық белгілердің көмегімен анықталуы мүмкін деген ғылыми болжамға негізделген. Компоненттік талдау әдісі тіл туралы жүйелі-парадигмалық түсініктермен, мәселен, өріс теориясымен тығыз байланысты. Болжам бойынша, жалпы категориялық семантикалық белгілер универсалдық сипатта болып, көптеген тілдерде кездесуі мүмкін.

Лексикалық мағынаның компоненттік құрамы ұғымының деректі-дерексіздігіне байланысты. Нақты заттық ұғымы бар сөздерді (піл, қарағай) компоненттік талдауда, олардың осы сөзді сипаттайтын жеке белгілеріне мән беріледі. (пілдің тұмсығы). Сөйтіп, сөздің семантикалық белгісінің мазмұны мен оны білдіретін зат белгісінің мазмұны сәйкес келу мүмкіндігі артады.

Сөздердің сөйлеу кезіндегі қызметіне байланысты компоненттік талдау әдісін синтагматикада қолдануда бірқатар заңдылық бар. Мысалы, олар сөздердің сұрыпталу шегін анықтау (Дж.Кац, Дж.Фодор), лексикалық мағыналарды білдіру (Ю.Д.Апресян), семантикалық келістіру (В.Г.Гак) т.б. Осылардың негізінде сөз тіркесінде сөздерді дұрыс қолдану ережелері қалыптасады.

Когнитивтік талдауда ақиқат пен жалғандық мәселелеріне қатысты тілдегі қарапайым көзқарасты қайта қарап, конкретті ғылымдарда алынатын практикалық деңгейдегі көңілге қонымды нәтижелер алуға болады. Жеке адамдар мен элеуметтік топтардан үздіксіз алынып жататын жаңа ақпараттар арқылы үнемі өзгеріске түсіп отыратын «ішкі әлемнің» үлгісін жасауға жәрдемдесетін, оның адамдар арасындағы қарым-қатынастарындағы келісімдер мен қарама-қайшылықтарды, саяси және идеологиялық жүйелер негізін анықтауда таптырмайтын әдіс екенін, осы ретте ол жаратылыстану, техника салаларындағы өлшегіш құралдар құралдар ролін атқаратын қасиетінде [11] деген анықтама өзегінен когнитивтік талдаудың ойдың өрелігімен, рухани білімнің қуаттылығын қажет ететінін көруімізге болады.

Almost from their feet stretched ripe corn, dipping to a small dark copse beyond. A plain of fields and hedges spread to the distant grey-blue downs. In a silver streak to the right could be seen the line of the river. The sky was so blue, and the sun so bright, that an eternal summer seemed to reign over this prospect. Thistledown floated round them, enraptured by the serenity of the ether. The heat danced over the corn, and, pervading all, was a soft, insensible hum, like the murmur of bright minutes holding, *revel between earth and heaven.*

Revel between earth and heaven –аспан мен жер арасында тойлау. Когнитивті метафора, атрибуттық құрылым жасайтын «between earth and heaven – аспан мен жер арасы» тіркесі ауыспалы мағынада қолданылған. Бұл тіркес «everywhere – барлық жерде» ұғымын вербалдайды. Зат→абстракция үлгісі бойынша жасалған метафоралық ауысу. Когнитивтік концептуалды деривация үдерісі жүреді.

Almost from their feet stretched ripe corn, dipping to a small dark copse beyond. A plain of fields and hedges spread to the distant grey-blue downs. In a silver streak to the right could be seen the line of the river. The sky was so blue, and the sun so bright, that an eternal summer seemed to reign over this prospect. Thistledown floated round them, enraptured by the serenity of the ether. The heat danced over the corn, and, pervading all, was a soft, insensible hum, like the murmur of *bright minutes* holding revel between earth and heaven.

Bright minutes – жарқын минуттар. Бұл когнитивтік метафорадағы метафоралық ауысу сын есім арқылы жасалып тұр. Зат→психикалық әлем үлгісі бойынша жасалған метафоралық ауысу. «bright» сын есімінің бастапқы мағынасы «жарқын, жарқыраған» бірақ, «minute - минут» зат есімімен жаңа мағынада қолданылып, «бақытты, есте қаларлық» мағынасына ие болады. «bright» сын есімі «happy, remembered» ұғымын вербалдайды.

Э. Дюркгейм қоғамды ұжымдық көзқарастарға негізделген индивидуалдыдан жоғары рухани шындық ретінде қарастырды. М. Вебер бойынша, қоғам – бұл әлеуметтік, яғни басқа адамдарға бағытталған іс-әрекеттің өнімі. Американдық социолог Т. Парсонс қоғамды байланыстыратын бастауы болып нормалар мен құндылықтар табылатын адамдар арасындағы қарым-қатынастар жүйесі ретінде қарастырды. Осылайша, қоғамды әдет-ғұрыптар, салт-дәстүрлер, заңдар күшіне сүйенетін, олардың барлық негізгі қажеттіліктерін қамтамасыз ететін, адамдардың үлкен және шағын топтары мен қауымдастықтарының әлеуметтік байланыстардың, қарым-қатынастар мен өзара әрекеттердің тұрақты жүйесі ретінде және оларды ұйымдастырудың әмбебап тәсілі ретінде қарастыруға болады; қоғам өзіне-өзі жеткілікті, өзін-өзі реттейтін және өзін-өзі өндіретін жүйе болып табылады.

Метафоралар - заттардың ұқсастығын бейнелеуде таптырмас құрал. Адам заттар мен құбылыстар т.б. нысандардың ұқсастығын, содан кейін олардың ерекшелігін іздестірумен жаңа концептер, атаулар жасайды. Метафоралар тілдегі уәжсіздіктен, атаулардың мағыналарының бейнесіздігінен, нақтылығынан алшақтау мақсатында да қолданылады, яғни бейнелі атаулар бейнесіз атаулардан гөрі ұғынықты да әсерлі қабылданады. Сонымен қатар, метафоралар - ұлттық дүниетанымның, ойлау ерекшеліктерінің, әлемнің көрінісін тілде бейнелеудің үлгісі болмақ. Осы айтылғандарды қорытындылар болсақ, тілдік қолданыстағы сөздердің санадағы жинақталған білім жүйесі өзге нысандарға атау беруге негіз болады. Бұл жүйе белгілі бір ассоциациялық өріс құрайды. Сөздің сыртқы жамылғышы сол ассоциацияларға түрткі болады. Бұл қоршаған әлем заттары мен құбылыстарының үйлесімді байланысына құрылады. Метафоралануда да сөздердің ассоциациялық өрісіндегі ақпараттардың белсенділігі атау жасауға қатынасады.

Метафораның жасалуындағы ұқсату негізгі әрекет болып табылады. Ұқсату аталымның тілден тыс факторларына байланысты болғандықтан, заттар мен құбылыстардың қасиеттеріне, олардың өзара қатысы арқылы танылады. Метафорада заттар ұқсастығы тұрақты сипат алады. Ол бір категориядағы нысандардың өзге категорияға ауысу себебін түсіндіреді. Осындай ауысулар бейнелілік жасайды. Яғни метафораларда бейнелілік тектердің шегінің бұзылуынан туындайды. Метафораға тән ұқсастық нәтижесінде туындайтын бейнелілік, сөздің ішкі мағыналық құрылымдағы сөздің таңбалайтын нысанымен байланысты қасиеті болып табылады. Ұқсастық заттар мен құбылыстар ара байланысынан анықталатын қасиет болса, оның тілдегі көрінісі сөздердің бейнелілігін тудырады. Сонымен қатар, адамның ассоциациялы ойлауы тек ұқсастықтарды танып қана қоймайды, ол ұқсастықтарды жасайды. Бұл абстракциялы заттар атауларының жасалуынан байқалады. Нақты дәлелі бар нысандар негізінде дерексіз ұғымдар олардың өзара ассоциациялары арқылы туындайды. Метафоралардың жасалуында заттар мен құбылыстар ұқсастығы міндетті түрде қатынасады. Соған сәйкес, сөздердің бейнелілігі олардың арасындағы тектестіктің бұзылуынан пайда болады. Бұл қасиет аталымның алғашқы сатысында айқын болып, бірте-бірте солғын тартады.

Әлеуметтану ғылым ретінде өзінің зерттеу пәніне қазіргі жүйелердің жалпы теориясының негізгі ережелерін енгізеді. Бұл бүтін жүйе - өзара әрекеті оны құрайтын бөліктерге, компоненттерге тән емес, жаңа интегративті қасиеттердің қалыптасуына міндетті түрде әкелетін объектілердің жиынтығы деген сөз. Жүйелік қасиет қоғамға қатысты оның міндетті түрде біртұтас болуын білдіреді. Әртүрлі зерттеушілер олардың белгілі бір типтерін анықтады, түрлі подходтарды критерийлерді жасады, сәйкесінше метафораларды әртүрлі класстарға бөлді. Метафора өзі күрделі белгі болып табылады, ол структуралық ерекшеліктеріне және спецификалық мазмұндық жағына көңіл бөледі, сонымен қатар ол тілдің белгілі бір функциясын атқарады.

Метафоралар адам тәжірибесінің ассоциациялық байланыстарына негізделеді. Сөзқосым бірліктерінің жасалуында ассоциациялар сөздің ішкі мағыналық құрылымының түзілуіне негіз болып, уәждемелік белгілердің таңдалуына себепкер болады. Тілдік бірліктер ең алдымен аталым қажеттілігін өтеу үшін туындайтынын ескерсек, аталымның негізі болып табылатын уәждеме теориясына тоқталуымыз қажет. Уәждеме тілдік бірліктердің жасалуын түсіндіруші тілдік құбылыс болып табылады. Қазақ тіліндегі осы мәселені алғаш көтерген ғалымдардың бірі Б.Қасым былай дейді: «Аталым теориясына қатысы бар уәжтанымның өз нысаны, әдісі, мақсаты мен міндеті айқын. Сондықтан, аталым мен уәжділік теориясы бір-бірімен тығыз байланысты сала» [12,147]. Бірліктердің жасалуындағы ұқсастық, бейнелілік оның уәждемесіне енетін қасиеттері. Метафоралы

ойлау арқылы атауға негіз болар уәждемелік белгілер таңдалынады. Сондықтан да, атау жасауда бұл ұғымдарды айналып кете алмаймыз.

Семантикалық классификация біздің ойымызша зерттеушілерге жоғары қызығушылық әкелді. Берілген классификация метафоралық белгілердің мазмұндық ерекшеліктеріне сүйенеді, ол ол екі мағыналық мәнді қорытындылайды (негізгі және көмекші субъектіге бір уақытта белгі береді), яғни бір нәрсені салыстыру (негізгі субъектіні) бір нәрсемен (қосымша субъектімен, салыстыру - терминімен) қандай принақы бойынша (салыстыру аспектісі). Сонымен метафораның мазмұны болып, «төлемеу дерті, эпидемиясы» салыстыру, төлемеуді эпидемиямен салыстыру таралғандық признаки болып табылады; тарату – бұл берілген екі объектінің ұқсас жақтары.

Берілген классификация метафоралардың ауқымын кеңейтеді: негізгі салыстыру субъектісі бойынша; көмекші салыстыру субъектісі бойынша (антропоорталықтық немесе орталықтық немесе олицетворение, анималистикалық, «машиналық»); көмекші және негізгі субъектіні салыстыруды жалпылау бойынша; метафораның ішкі формасының тұтастығына байланысты (бейнелі метафоралар) жалпысаяси (узалды, жалпы қабылданған) және логикалық емес (жеке авторлық), өшірілген метафоралар және өлген метафоралар).

Әдебиет тізімі

1. Кубрякова Е.С. Когнитивная лингвистика и проблемы композиционной семантики в сфере словообразования // Известия АН.-2002.-Т.61, №16. -13-24 б.
2. Жаналина Л.К. Способы верификаций знаний // Когнитивная лингвистика: концепты и парадигмы.-Алматы, 1996. -3-14 б.
3. Песельник О.С. Амбивалентная оценка на уровне слова // Когнитивная лингвистика: концепты и парадигмы.-Алматы, 1996.-29-44б.
4. Телия В.Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке. - М: Наука, 1988. -172-204 б.
5. Гак В.Г. Метафора: универсальное и специфическое // Метафора в языке и тексте. -М: Наука, 1988.-11-26 б.
6. Макаров М.Л. Коммуникативная структура текста.-Тверь: Тверский гос. унив-т, 1990.-52 б.
7. Баранов А.Н; Караулов Ю.Н. Очерк когнитивной теории метафоры // Русская политическая метафора: Материалы к словарю. -М, 1991.-184-193б.
8. Минский М. Фреймы для представления знаний.-М: Энергия, 1979.-151 б.
9. Маккормак Э. // Теория метафоры.- Москва: Прогресс, 1999.-356-386 б. б.
10. Кубрякова Е.С. Возвращаясь к определению знака. Памяти Р.Якобсона.]]ВЯ.-1993. №4. - 18-27 б.
11. Болғанбайұлы Ә; Қалиұлы Ф. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы.- Алматы: Санат, 1997.- 256 б.
12. Қасым Б. Қазақ тіліндегі күрделі сөздер: уәждеме және аталым. - Алматы, 2001. -205 б.

УДК 81'22

А.Т. Оналбаева
Казахский государственный женский педагогический университет
Алматы, Казахстан
a.onalbaeva@mail.ru

НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ И КОММУНИКАТИВНЫЕ ФУНКЦИИ КАЗАХСКОЙ ГАСТИКИ (НА МАТЕРИАЛЕ ЦЕЛЕВОГО ДАСТАРХАНА «АС»)

Работа посвящена исследованию казахской гасстики, одной из частных наук, входящих в невербальную семиотику, изучающая коммуникативные и культурные функции пицци, угощений и напитков. В гасстике казахского языка нашли отражение ряд древних верований и архетипических представлений носителей языка и культуры.

Ключевые слова: гасстика, невербальный язык, функция, концепт, культ слова, бата-благословение

Одной из частных наук, входящих в невербальную семиотику, является гасстика, изучающая коммуникативные и культурные функции пищи, угощений и напитков.

Хотя пища в жизни человека имеет важное утилитарное значение (за счет пищи в человеческий организм поступают необходимые питательные вещества), с развитием человеческого общества пища начинает выполнять и иные, дополнительные функции. Те или иные блюда приобретают символическое значение, становятся элементом национальной культуры, используясь в рамках того или иного обряда, они начинают выполнять сакральную функцию.

В нашем исследовании те или национальные блюда и ритуал приема пищи мы рассматриваем в рамках конкретных коммуникативных ситуаций как компонент акта коммуникации, как особый знак, имеющий свое значение.

Коммуникативные и культурные функции пищи и напитков являются объектом гасстики – частной науки, входящей в общую невербальную семиотику (по Г.Е. Крейдлину).

З.К. Сураганова отмечает, что институт гостеприимства имел широкое распространение в истории разных этнических культур [2]. В настоящее время он признается в качестве культурной универсалии. Гостеприимство в качестве социального организма имеет ряд обязательных составляющих: защиту и неприкосновенность гостя, а также его имущества (на определенное время, по истечении которого гость лишался такой привилегии), предоставление крова и пищи, сопровождение его на некоторое расстояние пути (находившееся под юрисдикцией хозяина или рода, племени, к которому принадлежит хозяин), обеспечение транспортом, в случае, если гость преследуется, и, наконец, церемониальный обмен дарами.

Сама традиция гостеприимства и отдельные ее аспекты нашли отражение в казахских поговорках, достаточно глубокое толкование одной из них – «Қонғанша қонақ ұялар, қонған соң үй иесі ұялар» (букв. в гостях гость стесняется, после его прихода хозяин стесняется) мы находим в одной из заметок русского чиновника Владимира фон Герна, активно интересовавшегося казахским бытом. Герт пишет, что стеснение гостя вызвано тем, что он ввел хозяина в расход, в который входит угощение «из лучших употребляемых в пищу животных (баран или лошадь – смотря по общественному положению, занимаемому гостем) и при отъезде он должен получить соответствующий своему положению подарок – более или менее ценный халат или даже коня». Стеснение же хозяина вызвано «боязнью того, что гость мог остаться недоволен его гостеприимством и как по пути, так и возвратившись домой в среду своих сородичей, пустить позорящую доброе имя степняка молву о его скупости и несоблюдении обычая гостеприимства» [3, с. 211].

Во всякой культуре, организующей среду обитания человека, роль структурирующего начала играет естественный язык, с помощью которого человек осваивает анонимный и чужой мир, преобразуя его в мир имен. Именно отношения между говорящим и слушающим, устное диалоговое общение имеет ценность для тюркского мировоззрения, что и сформировало культ слова у тюркских народов. А. Кайдаров пишет: «Культ слова – общее достояние многих тюркских племен и народностей, чем и объясняется наличие у них общих сакральных значений многих слов, традиционных обрядов и ритуалов, связанных со словом, а также сходных и идентичных словесных формул, штампов и устойчивых выражений, наполненных этнографическим содержанием... Надо полагать, что наши далекие предки на более ранних этапах своего развития воспринимали явления природы и многое в окружающем их мире как нечто непонятное, таинственное и сверхъестественное. Несомненно, в числе подобных явлений была и человеческая речь, при помощи которой они не только общались между собой, добиваясь взаимного понимания и организуя совместную борьбу против природной стихии, но и пытались определенным образом изменить среду обитания. Люди верили в магическую силу человеческой речи, в сакральное значение слова и усматривали в них, как в любом явлении природы, олицетворение добра и зла. Слово в сознании наших предков воспринимается как нечто многоликое и универсальное, «способное творить и преобразовывать буквально все: убивать живое и оживлять мертвое, излечивать больного и навлекать недуг на здорового, защищать от беды и угрожать бедствием, возвышать и унижать человека, оберегать и губить и т.д.» [4, с. 74].

Общеизвестно, что казахское *сөз* означает не только слово, речь, язык, но и общение. Все вышесказанное имело отношение прежде всего к ритуалу *бата* (*благословение*), пронизывающему всю жизнь казахов. По представлениям казахов, общение с иным миром было делом не только диуана (шаманов), но и людей, которые наделены особыми знаниями, заслужили своими деяниями, умом, жизненным опытом уважение окружающих, это прежде всего, старшие по возрасту, почтенные люди. Поэтому право давать *бата* в казахской культуре представлялось старцам. В свою очередь, дающий бата является как бы посредником между иным миром и миром людей: он обращается к

Всевышнему либо к богам-покровителям стада, рожениц и т.д. с просьбой осчастливить (кого-то конкретно), материального благополучия, удачи в дороге, благополучного исхода родов, многочисленного потомства и др. И дающий бата, и все, рядом находящиеся, держат руки раскрытыми вверх ладонями на уровне груди (*жест просящего*). Данный жест обусловлен представлениями казахов о том, что духи предков, Всевышний, духи, оберегающие людей, находятся в верхней сфере, именно оттуда они созерцают жизнь живых, фиксируя их заслуги и грехи. После произнесения вербального текста *бата*, который варьируется в соответствии с характером коммуникативной ситуации и предполагаемых в дальнейшем практических действий, все двумя ладонями проводят по лицу в направлении сверху вниз. Всевышний сверху вниз в ладони просящих льет свою милость и благословение, которыми люди омывают свое лицо.

Характеризуя культ общения, культ слова у тюрков, мы не должны забывать, что наделение слова → языка → общения высокой ценностью отражает представления тюрков о языке и прежде всего о красноречии как об откровении, даре, получаемом свыше в результате действия высших сил.

«Слияние реального и возможного (как вариант: природного и божественного) начал и в человеке, и на всех уровнях мироздания являлось камертоном мифопоэтического взгляда на мир» [5, с. 142-143].

Культ слова у тюркских народов обусловлен еще и тем, что общение, слово предстает для человека как одна из самых ценных возможностей познания нового, каждый гость, каждый новый человек, появляющийся в их среде – это источник новой информации, сведений о новых землях, обычаях, событиях, новых идеях. Поэтому на *қонақасы – дастархане*, предназначенном для гостя – путника, всегда присутствуют родственники хозяина, соседи, друзья, словом, весь малый социум, который, жадно внимая речи путника, задает вопросы и, как губка, впитывает в себя информацию, которая затем от одного к другому, подобно волнам от упавшего в воду камня, расходится по всей степи.

Чтобы состоялось общение, хозяин дома создает необходимые условия для гостя, выказывая как вербально, так и невербально свое почтительное отношение, уважение к гостю, что проявляется, помимо прочего и в *қонақасы – дастархане* для гостя, для которого специально резали жирного барана, получив при этом *бата / благословение* самого гостя, жарили баурсаки, выставляли все, что есть вкусного в доме. При этом стремились, чтобы гость был досыта накормлен, напоен, поэтому *дастархан қонақасы* обычно был обильным. По *қонақасы* определяли щедрость или скупость, доброту или жадность хозяев и эта оценка затем облетала многие аулы.

Гостеприимство включает в себя ряд компонентов, главным из которых является дастархан. Нами выделены понятия *целевой дастархан* и *нецелевой дастархан*, первый из которых выступает как средство маркировки особо важных событий в жизни человека и социума: этапы социализации человека, начало сезонных изменений и т.д. При целевом дастархане обязательно наличие особых блюд с определенным символическим значением, наличие конкретного адресата. Так, при целевом дастархане «куда дастархан» адресатом выступают люди, прибывшие с целью сватовства дочери хозяина, главным слотом фрейма сватовства выступает слот «*құйрық - бауыр жегізу*», а особым блюдом выступает *құйрық-бауыр*, процесс угощения этим блюдом означает окончательную договоренность относительно сватовства, символика самого блюда заключалась в передаче значения: «и хорошее, и плохое далее будем делить вместе, нести общую ответственность за будущую молодую семью». В основе как целевого, так и нецелевого дастархана лежат такие главные культурные константы, как концепты «человек и социум», «потомство», «плодовитость как основа семейного счастья» и др.

Итак, основой гасистики казахского народа, является институт гостеприимства, освященный мифологическими представлениями о первопредке казахов Алаше, имеющий древние исторические корни и нацеленный на сплочение общества как единого целого.

Центральным понятием гасистики казахской культуры является понятие дастархан, который оценивается не только как прием пищи, угощение гостя, но и как общение во время угощения.

Концепт общения в менталитете казахов занимает одно из важнейших мест, представляя в форме культа слова. Общение в сознании казахов воспринимается не так узко, как это мы интерпретируем сейчас (как межличностное взаимодействие), а широко – как взаимодействие человека с окружающим миром, с иностранным миром. И это очень ярко эксплицируется в *бата-благословение* – неременном атрибуте любого дастархана.

Особо выделяем целевой дастархан, который выступает как средство маркировки важных событий в жизни человека и социума. При целевом дастархане обязательно наличие особых блюд с определенным символическим значением, наличие конкретного адресата. В основе целевых

дастарханов лежат концепты «человек-социум», «потомство», «плодовитость как основа семейного счастья», «почитание памяти предков» и др.

Одним из самых главных целевых дастарханов казахов является *ас* (поминальное застолье), который устраивали в честь годовщины смерти, либо в память об известных людях казахской степи. Спецификой *аса* являлось, во-первых, то, что организаторами выступал весь род умершего человека, а не только близкие его родственники, это была своего рода проверка на единство, на умение забыть мелкие распри между родичами, умение организовываться, проверка на щедрость и т.д. Все это очень хорошо отражено в романе-эпопее М. Ауэзова «Путь Абая», где описывается *ас Бәжсея*.

Во-вторых, приглашался на *ас* большой круг людей – представителей всех жузов, родов. Отказ от участия в *асе* являлся знаком открытой вражды, отказавшийся вступал в открытое противостояние со всем обществом и получал соответствующую общенародную оценку.

В-третьих, *ас*, с когнитивной точки зрения, представлял собой сложный фрейм, включавший несколько слотов: «совещание, на котором определяются обязанности организаторов», «оповещение всех об *асе*», «подготовка к *асу* (установление черных, рабочих юрт, установка казанов, подготовка самоваров, посуды и т.д.)», «установка гостевых юрт и внутреннего их убранства», «подготовка угощения (забой скота, приготовление кумыса, баурсака, сладостей)», «инструктаж обслуживающих людей», «процедура встречи гостей», «процедура религиозного ритуала (чтение молитвы, бата и др.)», «угощение», «байга», «проводы гостей».

Ас следует воспринимать как отражение менталитета этноса и прежде всего коллективного восприятия жизни и смерти как компонентов постоянного кругооборота явлений, которому подчинены не только люди, но и все на земле. Но в этом круговороте несомненна ценность жизни, поэтому даже в момент после смерти, выражая соболезнование родным умершего (*жұбату*), казахи настраивали мысли человека на живое. А в годичных поминках, которые знаменовали конец траура, мы наблюдаем доминанту оптимистического восприятия жизни: это и красивое внешнее и внутреннее убранство юрт, обильное и разнообразное угощение, байга, победители которой получали богатые призы и т.д. – все это настраивало людей на положительное восприятие жизни.

Ас выполнял регулятивную функцию, ибо совместное участие в *асе*, во-первых, сглаживало острые углы имевшихся распрей, взаимных обид, во-вторых, давало возможность прибегнуть к помощи аксакалов, которые могли вынести обоснованное и имевшее силу закона решение в конфликтных ситуациях.

Ас выполнял гонорифическую функцию (выражение уважительного, почтительного отношения) через средства невербального общения. Так, во время встречи гостей используют тактильные кинемы приветствия (*объятия, полупоклоны, проводы в юрту под локоток*), проксеми (*усаживание на определенное место в соответствии со статусом гостя*), гастеми (*во время подачи основного мясного блюда угощение частью баранины или конины, соответствующей статусу гостя*), выражение уважения не только к самому гостю, но и к его сопровождающим (угощение, кров). Семантика уважения, почета передается в целом максимальным соблюдением традиций и обычаев.

Ас выполнял функцию информативную, поскольку в течение всего *аса* происходило общение между представителями разных родов, выяснялись новые обстоятельства старых событий, узнавали о новых событиях и др.

Ас выполнял функцию осуществления преемственности традиций и обычаев между поколениями, поскольку, во-первых, в процессе подготовки к проведению *аса* задействуется молодежь для обслуживания гостей, где каждый инструктируется – кто, где и какую работу должен исполнять. Обязанности четко распределены. Так, во время самого *ас-дастархана* в кухонных юртах каждое блюдо оформляется (куски мяса укладываются на блюдо поверх отварного теста, заливаются подливом), затем эти блюда джигиты на конях, не пролив ни капли подлива (*тұздық*), мгновенно доставляли к гостевым юртам, где их ждут распорядители и несколько парней, которые по указке распорядителей заносят и ставят эти блюда возле определенных гостей и т.д. Так, в фильме «Біржан сал» находит отражение этот момент подачи и доставки к гостевым юртам блюд с мясом во время встречи генерала в Коянды.

Во-вторых, по ходу самого *аса* молодежь усваивает модели поведения в общении на примере старшего поколения, прежде всего впитывая мысль о том, что народ – это единое целое, где каждый человек занимает определенную нишу, а действия должны быть обусловлены общими интересами.

Ас основывается на нескольких концептах: «уважение памяти предков», «намыс», «гостеприимство», «старший-младший», «личность-социум». Одним из самых ярких примеров

отражения аса в художественном тексте может служить описание аса Божеея в романе-эпопее М. Ауэзова «Путь Абая».

...Абай заговорил свободнее:

– Разрешите мне сказать еще об одном деле: об асе Божеея. На нас, его сородичах, лежит много обязанностей, а мы их до сих пор не выполняли. О прошлом говорить поздно. Но ныне все готовится к асу. Он будет испытанием не одних жигитеков: этот ас – проверка человечности, кровного родства, совести... Когда Божеей умер, мы остались в стороне. Теперь мы должны участвовать в асе!

...Все аулы готовились к асу. На холме, поднимавшемся возле аула Божеея, было расставлено огромное количество юрт. До аса оставались считанные дни. Все торопились. Мужчины поголовно были на конях. Верблюды, нагруженные юртами, предназначавшимися для аса, шли вереницами со всех сторон и целым потоком стекались к возвышенности.

...Абай обратился к Байдалы.

– Байдалы-ага, – начал он.

Он был немногословен, но излагал дело с достоинством, умело, не торопясь.

Его матери во главе с Зере передают саялем всем собравшимся здесь. Абай приехал от них. Они намерены принять посильное участие в асе Божеея. Прошлый раз опоздали, но теперь решили не отставать и приехали от искреннего сердца.

Байдалы внимательно выслушал юношу.

– Родичи довольны тобой, дорогой мой! Дай бог тебе успеха! Скажи нам, с чего думаешь начать? – спросил он.

Абай повторил все, о чем еще вчера говорил матерям, Изгутты и Кудайберды.

Он хочет получить место на равнине, определенной под юрты для приезжающих. Он обещает не позже сегодняшнего вечера поставить десять больших юрт. В них можно будет разместить триста человек. Заботу об их угощении он берет на себя. Посуда и вся необходимая утварь тоже будет от него. Пусть аксакалы окажут доверие и решат, как ему поступать дальше. Насколько он понял, каждый из окрестных аулов берет на себя заботу о гостях из какого-нибудь определенного рода, он тоже просит старейшин указать, кого он должен принять. Мало того, он просит, чтобы ему был предоставлен уход за кем-нибудь из именитых гостей.

Все дальнейшее Байдалы, Байсал и Суюндук обсуждали совместно с Абаем.

На ас ожидают прибытия крупных родов из самых отдаленных мест – из Каркаралы, из Семиречья, с низовий Иртыша, с берегов озера Балхаш.

...– Мы берем на себя прием сородичей Божеекена из Наймана. Поручите их нам.

Сбор не стал возражать. До сих пор в племени Найман слышали только о ссорах и междоусобиях между Кунанбаем и Божеем, – пусть увидят теперь, как почитается память умершего!

... Как только он вернулся домой, все десять юрт были сложены и приготовлены к отправке. Вечером целый караван длинной вереницей потянулся в Казбала. Здесь были юрты, тюки с коврами, узорчатыми кошмами, занавесями, одеялами, подушками. Полотенца и скатерти, белоснежные, нарядно расшитые, были отобраны самой Улжан.

... Зере обратилась к собравшимся родичам:

– Решить вы решили. Теперь нужно делать. И делать так, чтобы мои дети не ударили лицом в грязь перед гостями, которые приедут издалека. Если каждый из вас хочет быть настоящим человеком, забудьте о прежних ссорах! Раз мы не сумели сохранить дружбу Божеея при его жизни – не наживите теперь проклятия от его праха! ... Сыновья мои, невестки мои, будьте предупредительны и внимательны к гостям! Истинный муж проявляет свое достоинство не только в походе и набеге, но и в обращении с людьми. Умирайте от усталости, но не хмурьтесь! Ухаживайте за гостями бодро, радостно, но не шумите и не теряйте меры! Будьте спокойны, немногословны и скромны!

... Приближался вечер. Угощение было готово. Первые гости хлынули с Казбала.

Байдалы, Суюндук и Изгутты, стоя на возвышенности, уже давно встречали прибывающих. Гости приближались со всех сторон по сорок-пятьдесят человек. Навстречу каждой группе летел верховой жигит, расспрашивал, откуда приехали гости, и провожал их к старейшинам, стоявшим на холме. По обычаю, прибывшие должны сначала поздороваться с устроителями аса, выразить свои добрые пожелания торжеству – и только тогда направиться в отведенные им юрты.

Гости Абая приехали только в сумерки.

Брат матери Божья был представительный аксакал. Он прибыл в сопровождении многочисленной толпы родичей. Подъехав к возвышенности, он сошел с коня и поздоровался с строителями аса, обняв каждого из них. Старика окружили ближайшие родственники Божья по материнской ветви – их было около шестидесяти человек. За ними следовала огромная толпа в шапках и малахях племени Найман.

(М. Ауэзова «Путь Абая». с. 216–221).

Хотя целевой дастархан *ас* в научной литературе описывается как элемент традиционной культуры казахов, уже изживший себя, однако реальная жизнь опровергает это, приводя яркие доказательства живучести *аса*.

Основой гасистики казахского народа является институт гостеприимства, освященный мифологическими представлениями о первопредке казахов Алаше, имеющий древние исторические корни и нацеленный на сплочение общества как единого целого.

Гастическая система казахской коммуникативной культуры, помимо чисто утилитарной функции, выполняет функцию стратификации общества на разных основаниях: а) на основе параметра *гость – не гость*; б) на основе статуса в системе родственных отношений (*сваты, родственники по линии матери, зять, невестка* и др.); в) на основании статуса в социальной иерархии (*уважаемый, известный, вышестоящий – нижестоящий*); г) на основании гендерного фактора (*мужчина-женщина*); д) на основании возрастного параметра; е) на основании конкретных ситуативных обстоятельств (*роды, переезд на новое место жительства, первые самостоятельные шаги ребенка, появление приплода домашних животных, празднование нового года* и др.).

Список литературы

- 1 Крейдлин Г.Е. Невербальная семиотика. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – 400 с.
- 2 Сураганова З.К. Основы и функции казахского обычая гостеприимства «Қонақасы» // Вестник КазНУ. Серия историческая. – Алматы, 2006. – №2. – С. 175–177.
- 3 Материалы по казахскому обычному праву. Сб. научно-популярное издание / сост. Т.М. Культеев, М.Г. Масевич, Г.Б. Шакаев. – Алматы: Жалын, 1998. – 464 с.
- 4 Кайдаров А.Т. Культ слова у тюркских народов // Тюркология. – М., 1992. – № 3. – С. 74–78.
- 5 Головановская М.К. Ментальность в зеркале языка. Некоторые базовые концепты в представлении французов и русских. – М.: Языки славянской культуры, 2009 – 376 с.
- 6 Катран Д. Казахские свадебные обычаи: краткий экскурс в прошлое и настоящее // Справочник государственного служащего. – Алматы, 2008. – №3. – С. 31–40.
- 7 Оналбаева А.Т. Коммуникативные и культурные функции гаслических единиц национального языка. Монография. —Алматы: Ұлағат, 2017.-248б.

Мақалада қазақ гасстикасының ұлттық-мәдени және коммуникативтік ерекшеліктері қарастырылады. Гастика- бейвербалды семиотиканың құрамына кіретін, тағам мен сусындардың коммуникативті қызметін зерттейтін ғылым. Қазақ гасстикасында ұлттық өзіндік ерекшеліктер мен құндылықтар бенеленеді.

The work is devoted to the study of Kazakh gastology, one of the private sciences that are part of nonverbal semiotics, which studies the communicative and cultural functions of food, treats and drinks. The gastology of the Kazakh language reflects a number of ancient beliefs and archetypal representations of native speakers and culture.

УДК 811.112

О.А. Радчук
Костанайский государственный университет имени А. Байтурсынова
Костанай, Казахстан
olyardchuk@mail.ru

ОППОЗИЦИЯ СВОЙ-ЧУЖОЙ В ВОСПРИЯТИИ ПРОСТРАНСТВА Р.М. РИЛЬКЕ

В статье представлены результаты исследования, целью которого было выявление особенностей одной из базовых противопоставлений пространства - оппозиции свой-чужой в творчестве поэта Р.М. Рильке. По итогам анализа стихотворений было выявлено, что реализация характеристики оппозиции своего-чужого пространства у Р. М. Рильке осуществляется с помощью

языковых единиц лексического уровня, среди которых к большинству относятся местоимения, далее следуют прилагательные, существительные и глаголы, а минимальное количество составляют компоненты композитов. Данные результаты позволяют утверждать, что восприятие пространства поэтом субъективно и лично.

Ключевые слова: оппозиция свой-чужой, пространство, индивидуально-авторская картина мира, объективация, лексический уровень.

Пространство – одна из базовых категорий физики и философии. Пространство является геометрической протяженностью, контейнером, емкостью для всего в материальной Вселенной [1, 339]. Под геометрическим пространством понимают объективную реальность, не зависящую от восприятия реципиента, и является обобщением понятия места, которое включает в себя как представление о положении какого-либо тела относительно других, так и представления о протяженности тела, его размере и т. д.

Понятие пространства имеет различные интерпретации в современной лингвистике. Так, одни исследователи определяют пространство как категорию, другие понимают под ним концепт места, движения, близости, отдаленности и др.

Е. С. Кубрякова дает определение пространству с точки зрения «машинных операций», в ходе наблюдения за явлениями и лингво-психологическими признаками, связанными с интеллектом, воображением, интуитивными способностями индивида, а также культурологическими факторами и решением проблем [2, 87].

Пространство в художественном произведении делится на два типа: реальное и ирреальное пространство. Реальное художественное пространство является правдивым, тем не менее, может содержать малую часть выдуманного явления. Оно описывает существующий или существовавший мир действительности, изображая просторы, дали, леса, луга в союзе с человеком, находящимся в пути. Тип описания такого перемещения в пространстве является линейным. Линейное реальное пространство представлено в тексте локальными глаголами и наречиями места или направления места. Их цель заключается в передаче динамики движения и развития события [3, 223-224].

Ирреальный мир в художественном пространстве характеризуется нарушением основных свойств категории пространства. Этот мир отличается своими предметами, наполненными в пространстве, а также соотношением нереальных географических и геометрических ориентиров.

Ирреальное пространство, описываемое автором в своих произведениях, подчиняется определенным требованиям языка и мышления. И, как правило, может выражаться через определенные художественные концепты.

Объективное и субъективное пространство часто встречается в художественных текстах в описаниях внешнего и внутреннего мира человека. Причем лидерскую позицию занимает субъективное пространство. Оно описывает внутреннее переживание рассказчика, плавно переходя из внешнего мира. Такой подход в описании называется интериоризацией, он характеризуется введением в центр повествования личного местоимения первого лица и притяжательного местоимения [Там же].

Таким образом, мир автора определяется как чувственное, нехарактерное для объективной действительности представление об определенной ситуации.

Творчество Р. М. Рильке было выбрано неслучайно. Как известно, место рождения поэта Р. М. Рильке – это Чехия, Прага, входившая в то время в состав Австро-Венгрии. В течение своей недолгой жизни поэт совершил большое количество поездок по российским, французским, швейцарским городам. В каждом городе он пребывал достаточно долгое время, что в свою очередь повлияло на его восприятие окружающего мира и стало отражением в его творчестве. В то время, когда поэт путешествовал по городам России восхищенный русской культурой, он создал стихотворения на русском языке: «Первая песня», «Вторая песня», «Пожар», «Утро», «Лицо», «Старик» (1900), «Я так устал...», «Я так один...» (1901). Стихотворения воплощают в себе картину мира поэта, которая формировалась под влиянием русской культуры, литературы и языка, в стремлении познать жизнь русского народа. При этом поэт никогда не забывал о месте, в котором родился.

Чувство любви к дому как родному месту у Р. М. Рильке выражено на страницах сборника стихотворений «Жертвы ларам» (1896). «Жертвы ларам» – сборник стихотворений, который посвящен дому, домашнему уюту и т.д. Слово Лары произошло от латинского *lares*, и по утверждению древних римлян, это были божества, покровительствующие дому, семье и общине. Фамильные лары ассоциируются с домашним очагом, семейной трапезой. Частотность употребления

лексических единиц *Haus, Heim* подтверждает огромную значимость родного места в творчестве Р.М. Рильке. Они встречаются в заглавиях и строках стихотворений («Heimkehr», «Ich bin zu Hause», «Ein Adelshaus», «Der Bau», «Ein Anderes», «Land und Volk», «Mein Geburtshaus» и др.). Данный сборник вошел в ранние сборники вместе со сборниками «Венчанный снами» (1896) и «Сочельник» (1897). Спустя время поэт признал сборники удачными. Они были переизданы под общим названием «Первые стихотворения» в 1913 г. Тот факт из биографии Р. М. Рильке, что поэт постоянно находился в движении, познавая все новые и новые места, позволяет выявить его истинное отношение к пространству.

Поэзия Р. М. Рильке включает в себя определенное количество смысловых планов, характеризующих пространство. В исследовании были выявлены следующие характеристики пространства: объективное и субъективное, внешнее пространство и внутреннее пространство души, видимый и невидимый миры, мир живых и мир мертвых, наземное и подземное, небесное и космическое пространство, в котором земля представлена как составная часть космических объектов [4, 5].

В данном исследовании была предпринята попытка рассмотреть одну из базовых противопоставлений пространства – оппозицию *свой-чужой* в индивидуально-авторской картине мира поэта Р.М. Рильке. Учитывая вышесказанное, цель исследования видится в анализе способов объективации *своего-чужого* и выявлении того, каким образом поэт разграничивает пространство, принадлежащее или не принадлежащее ему.

Оппозиция *свой-чужой* находит свое отражение в противопоставлении *своей* культуры культуре *чужой*, таким образом, обмениваясь творческим сознанием. Данная оппозиция выражается во многих типах отношений. К ним относятся кровнородственные, этнические, языковые, конфессиональные и социальные связи. В межкультурном общении *свой* имеет следующие значения: тот, который принадлежит себе, имеет отношение к себе; собственный, тот, который составляет нечто личное достояние; родной или связанный близкими отношениями, совместной деятельностью; близкий; отечественный. *Чужой* воспринимается в таких значениях и смыслах: нездешний, иностранный, тот, который находится за границами родной культуры; странный, необычный, тот, который контрастирует с обычным и привычным окружением; незнакомый, неизвестный и недоступный для познания; сверхъестественный, всемогущий, перед которым человек бессилён; зловещий, несущий угрозу для жизни. Таким образом, данные варианты значения понятий *свой-чужой* следует изучать в их самом широком плане, в сравнении с само собой разумеющимися, привычными и известными явлениями, представлениями или кругом явлений, окружающих мир, воспринимаемый человеком как нечто знакомое, привычное, обыденное, распространенное [5].

Оппозиция *свой-чужой* формирует «когнитивную ценностно-оценочную систему знаний <...> уникальность восприятия и интерпретации реального мира, обусловленных особенностями конкретной культуры» [6, 4].

Рассмотрим способ объективации данной оппозиции в творчестве Р.М. Рильке на материале стихотворений из сборников [7, 8].

На основе анализа стихотворений Р. М. Рильке выявляются базовые составляющие оппозиции *своего-чужого* пространства. Объективация данной оппозиции осуществляется посредством лексических единиц. Характеристики *свой* реализуются

1. прилагательными:

eigen (собственный):

dass man die eigenen Konturen, die auswärts wollenden («Der Stifter»),

eng (близкий):

die mit starken Sternen überzogen enge Fernen auseinanderbogen («Der Fremde»),

vertraut (близкий, знакомый):

Meine Schwestern denken mich und weben, und das Haus ist voll vertrauter Schritte («Eranna an Sappho»),

lieb (дорогой):

Tut dir nicht selber leid, dein liebes Tal so zu verwüsten? (Vor der Passion),

nah (близкий): *nah ist das Land, das sie das Leben nennen* («Gott spricht zu jedem nur»),

schwesterlich (сестринский): *Wir sind uns alle schwesterlich, aber Abende sind, da wir frieren und einander langsam verlieren* («Wir sind uns alle»);

2. личными, указательными и притяжательными местоимениями:

ich (я):

ich bin ein neuer steigender Stern («Verkündigung über den Hirten»),

wir (мы):

wir würden weit und namenlos («Der Schauende»),

mein (мой): *doch alle meine Grenzen haben Eile* («Narziss»),

so kam mir meine Wohnung schon abhanden («Das Elend hat ja nie auf mir bestanden»),

aus dem sanften Rasen stieg es in die Räume meiner Stimme («Weißt du noch: auf Deinem Wiesenplatze»),

diese (эти): *In Zwischenräume dieses, des Weltraums* («Das XXVI. Sonett»),

unser (наш), **diese** (эти): *So haben wir dennoch nicht die Räume versäumt, diese gewährenden, diese unseren Räume* («Die siebente Elegie»), *unsern wahren Platz* («Das XII. Sonett»);

3. компонентами определительных сложных существительных:

lieblings (любимый): *Lieblingsplätzen* («Persisches Heliotrop»);

4. глаголом:

lieben (любить): *Erde, du liebe, ich will* («Die neunte Elegie»).

Рассмотрим примеры объективации значения *чужой* с помощью следующих лексических единиц:

1. прилагательными, причастиями и наречиями:

fremd (чужой, иностранный): *ein fremder Stern bei uns stehn* («Die Zeit, von der die Mütter sprachen»),

weit (дальний, далекий): *Das Land ist weit* («Du meinst die Demut»),

entfernt (отдаленный, дальний): *zu entfernten Talen geht* («In tiefen Nächten grab ich dich»),

unverwandt (неродственный): *weit in ein unverwandtes warmes Land* («Der Auszug des verlorenen Sohnes»),

entfremdet (отдаленный): *westlichen Wäldern ganz entfremdet traten* («Von den Fontänen»);

2. существительными:

Fremde (иностранец, чужбина): *in der Fremde nach dem Weg zu fragen* («Es wird nicht Ruhe in den Häusern»);

3. притяжательными, неопределенно-личными местоимениями:

dein (твой): *jetzt überfließt dein kleines Haus* («Verkündigung»),

sein (его): *vertraut sich pflanzend seinem kleinen Garten* («In der Certosa»),

ihr (их): *aus ihren Häusern* («Béguinage»),

ein (некое): *so hörte es in einem fremden Hafen* («Die Insel»),

jener (тот): *jener große graue blinde Teich* («Orpheus. Eurydike. Hermes»),

irgendwo (где-то, где-нибудь): *Wer jetzt weint irgendwo in der Welt* («Ernste Stunde»);

4. глаголом:

sich entfernen (удалиться): *Der Teich entfernte sich in kleinen Wellen* («Die Konfirmanden»).

Таким образом, согласно анализу следует подчеркнуть, что характеристика оппозиции *свой-чужой* реализуется посредством языковых единиц лексического уровня. Проведенный анализ стихотворений позволяет нам выявить особенности концептуализации оппозиции *свой-чужой* в поэтической картине мира Р. М. Рильке: на лексическом уровне преобладают местоимения, затем следуют прилагательные, существительные и глаголы, актуализирующие признаки оппозиции, минимальное количество составляют компоненты композитов.

Кроме того, в стихотворениях Р. М. Рильке встречаются антитезы, целью которых является четкое разграничение между *своим* и *чужим*:

Nah ist nur Inneres; alles andre fern.

Und dieses Innre gedrängt und täglich

mit allem überfüllt und ganz unsäglich.

Die Insel ist wie ein zu kleiner Stern.

(«Die Insel»).

Nah ist nur Innres; alles andere fern (близкое – то, что внутри, все остальное – далекое, чужое) и желание владеть *чужим* как *своим*:

Sie sagen mein, wie manchmal einer gern

den Fürsten Freund nennt im Gespräch mit Bauern,

wenn dieser Fürst sehr groß ist und - sehr fern.

Sie sagen mein von ihren fremden Mauern

und kennen gar nicht ihres Hauses Herrn.

Sie sagen mein und nennen den Besitz.

(«Du musst nicht bängen, Gott»).

Стоит отметить, что противопоставление *своего-чужого* пространства в выражении *in meine Ferne* указывает на нейтрализацию противопоставления, следствием чего является расширение *своего* пространства:

*Aber vielleicht machst Du meine Klapper so laut,
dass sich keiner in meine Ferne traut
der mir jetzt aus der Nähe weicht.*
(«Das Lied des Aussätzigen»).

Обобщая вышесказанное, мы приходим к выводу о том, что в стихотворениях Р. М. Рильке наблюдаются отличительные признаки *своего-чужого* пространства, имеющие свою реализацию на лексическом уровне. Тем не менее, границы между *чужим* и *своим* пространством являются лишь преградой, которую стоит преодолеть для постижения новых знаний о мире. Для поэта *чужое* характеризуется положительной оценкой: неродная, но теплая и приветливая страна *ein unverwandtes warmes Land*. Более того, оппозиция позволяет утверждать, что для поэта приобретение *чужого* оказывается ни чем иным как желанием увидеть что-то новое, неизведанное:

*und fortzugehn: wohin? Ins Ungewisse,
weit in ein unverwandtes warmes Land,
das hinter allem Handeln wie Kulisse
gleichgültig sein wird: Garten oder Wand.*
(«Der Auszug des verlorenen Sohnes»).

Р.М. Рильке относится к пространству субъективно, учитывая его сакральный характер содержания. К пространству сводятся все духовные устремления поэта. В творчестве поэта ощущается особая интенсивность пространственных ощущений: начиная от самоуглубленности к пристальному вниманию к вещам и заканчивая космической устремленностью к невидимым мирам.

Список литературы

1. Левонтина, И. Б. Родные просторы / И. Б. Левонтина, А. Д. Шмелев // Логический анализ языка. Языки пространств / Отв. ред.: Н.Д. Арутюнова, И. Б. Левонтина. – М. : Языки русской культуры, 2000. – 448 с.
2. Кубрякова, Е. С. О понятиях места, предмета и пространства / Е. С. Кубрякова // Логический анализ языка. Языки пространств / Отв. ред. Н. Д. Арутюнова, И. Б. Левонтина. – М. : Языки русской культуры, 2000. – 88 с.
3. Панина, А. Ф. Текст : его единицы и глобальные категории : учеб. для студентов – журналистов и филологов / А. Ф. Панина. – М. : Едиториал УРСС, 2002. - 368 с.
4. Радчук, О.А. Концептосфера Raum в индивидуально-авторской картине мира Р.М. Рильке : автореферат дисс. ... канд. филол. наук. – Уфа, 2017 – 24 с.
5. «Свой-чужой» в аспекте межкультурной коммуникации. Режим доступа: <http://ido-rags.ru/?p=5950>
6. Балясникова, О.В. «Свой-чужой» в языковом сознании русской и английской культур : автореферат дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2003 – 22 с.
7. Rilke, R. M. Die Gedichte / R. M. Rilke. – Frankfurt am Main : Insel Verlag, 2013. – 1136 S.
8. Rilke, R. M. Hundert Gedichte / R. M. Rilke. – Berlin : Aufbau Verlag, 2011. – 142 S.

Лингвистикада соңғы кездері өзіндік – бейтаныс оппозициясын зерделеудегі үлкен қызығушылық артылады. Өйткені бұл оппозиция қарым-қатынастың көптеген түрлерінде көрсетіледі (бауырлық, этникалық, тілдік, конфессионалдық және әлеуметтік), бірақ зерделеуде өзінің мәдениетімен салыстырғанда шығармашылық сана мен бейтаныс мәдениетінде бір нақты ұқсастық пен айырмашылықтары анықталады. Жеке тұлғалық өзіндік – бейтаныс оппозициясын зерттеу сұрағына тоқталатын болсақ, оппозиция дегендік оның ұлттық түсінігі жағынан айырмашылығы көрсетіліп, ғалымдар арасында жаппай қызығушылық тудырады.

Recently, a great interest in linguistics has been shown in the study of the opposition own-alien. Since this opposition is expressed in many types of relations (kinship, ethnic, linguistic, confessional and social ties), studying it in contrasting one's culture to another's culture leads to the exchange of creative consciousness and the identification of certain similarities and differences in a particular culture. Touching upon the question of investigating own-alien opposition in the understanding of an individual person, one should assume that the perception of the opposition will differ from its national understanding and be of undoubted interest among scientists.

Ш.Б. Сейитова, Ф.А. Гайнуллина
Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет
Семей, Казахстан
seitovashinar@mail.ru, akhmetovna@mail.ru

**ЯЗЫКОВАЯ И ИСТОРИЧЕСКАЯ ПРИРОДА МАТЕРИАЛОВ КАЗАХСКИХ
ЛЕТОПИСЕЙ – ШЕЖИРЕ
(на материале Восточно – Казахстанской области)**

В данной статье рассматриваются языковые и художественные особенности материалов казахских шежире - летописей, редких рукописей, в которых содержатся сведения о тех или иных фактах истории, сведения по генеалогии рода или иного рода, племени и т.д., позволяющие расширить наши представления в области этнической истории. Авторы статьи, опираясь на дошедшие до настоящего времени материалы, делают попытку исследовать вопрос о происхождении казахского народа, в частности, вопрос о его родо-племенном составе и расселении в недалеком прошлом, а также языковые особенности наименований этих родов и племен.

В статье довольно скрупулезно рассматриваются такие понятия, как патрилиндж, матрилиндж, таксоним и другие, позволяющие углубить наши знания в области исследования генеалогии казахского народа. Рассматривая наименования родов, проживавших на территории Восточного Казахстана с точки зрения историко-языковой и этнолингвистической областей наук, авторы статьи приходят к выводу о том, что смысловые единицы, закрепленные за наименованиями, могут дать довольно исчерпывающую информацию об укладе жизни, местах расселения, сведения о наиболее известных представителях рода и т.д.

Ключевые слова: летописи, традиции, семь поколений, таксономия, линидж, род, племя

Сегодня с большим сожалением приходится констатировать, что многие наши современники стали забывать родной язык, обычаи, традиции предков, не интересуются историей народа, утратили духовные ценности. Поэтому задача пробуждения интереса современника к истокам истории и культуры народа становится сегодня актуальной как никогда.

Язык, словно чистый родник, вобравший в себя все социально – исторические изменения, которые претерпевала наша страна, становится той отправной точкой, куда необходимо вновь и вновь возвращаться, для того чтобы вернуть то, что когда-либо было утрачено. В связи с этим процесс сбора, анализа и систематизации слов, обладающих различными значениями в языке, приобретает все большее значение.

Объектом более пристального внимания должны стать, на наш взгляд, дошедшие до настоящего времени материалы казахских шежире - летописей, редких рукописей, в которых содержатся сведения о тех или иных фактах истории, сведения по генеалогии и т.д. Такой материал вызовет интерес не только историка, но и будет бесценным предметом изучения филологами, этнографами и т.д. Сведения, почерпнутые из уст старожил, имеющиеся в анналах музеев, опубликованные в СМИ также могут расширить наши представления о границах генеалогического пространства казахов.

Известно, что этническая история любого народа является одной из самых важных и, вместе с тем, самых сложных исторических проблем. Не составляет исключения в этом плане и вопрос о происхождении казахского народа, в частности, вопрос о его родо-племенном составе и расселении в недалеком прошлом, а также языковые особенности наименований этих родов и племен.

Традиционно казахи осуществляли и продолжают осуществлять записи имен предков с целью донести до последующих поколений особенности генеалогического древа своего рода.

Такие выражения как Жегі атасын білмеген жетесіз; (Не знающий имен своих семерых дедов – недоумок); жеті атасын білген ер (Знающий имена семерых своих дедов – мужчина), жалғыз өзін білген ұл (знающий только самого себя), и др. свидетельствуют об этом. Такие слова как ру, бау, сан, тайпа, тұқым, тек, арыс, жүз, жұрт, ел, Отан, означающие такие понятия, как род, племя, народ, родина, относятся к категориям, отражающим историю народа, его генеалогии. В свою очередь эти понятия способствуют раскрытию малоисследованных страниц истории народа, этноса.

Известно, что казахская община состояла из трех групп: собственная семья, родственники со стороны жены и родственники со стороны мужа. Генеалогическое дерево такого общества отражало жизнь всех этих трех групп, что, в свою очередь, позволяет сегодня ученым проследить процесс объединения племен и возникновения народа в целом.

В своем исследовании «Генеалогическое дерево монгольских казахов» Рахметулы Шынай уточняет: «Если семьи, приходящиеся друг другу родственниками или соседями, проживали на одной, ставшей общей, территории, то они называли друг друга ауыл, ауылдас, көрші (аул, аульчанин, сосед); если же они не приходились близкими родственниками и проживали поодаль, то обращались друг к другу жерлес (земляк). Қандас (родственник по крови) – назывались в случаях, если они приходились друг другу родственниками в семи поколениях, а если более чем в тринадцати поколениях, то имели дело с понятием ру (род).

Ру, объединенные с родственниками по крови (қандас), составляли тайпа (племя). Объединенные племена образуют жуз. Несколько жузов образуют халық, ел (народ). Если на данной территории проживают и другие национальности, то такое общество называется ұлыс, если же образовывались четкие территориальные границы и наблюдалась политико-экономическая независимость – мемлекет (государство). Если людей объединяют язык и культурно – духовные традиции, территория, этнические корни – мы имеем дело с понятием ұлт (нация)» (Олгий, 1997, 3 с.)

В казахской степи издавна существовала традиция объединения, созыва всех родственников, связанных между собой в семи поколениях. Для этого приглашались представители из всех родов (кланов), проводились различные состязания, например, по перетягиванию каната, перешагиванию пестрой нити, скачки. Чтобы собравшиеся не забывали о родственных связях, представители родов погружали большие пальцы в кровь принесенного в жертву животного и создавали таким образом свое тамга (клеймо/знак). Проведение подобных мероприятий, согласно законам степняков, свидетельствовало о приобретении племенем статуса рода. Для казаха знание своих предков до семи поколений, а также о других существующих родах и племенах, являлось традицией, жизненной необходимостью и нормой. [1, 68]

Напомним, что слово «ру» является таксономической единицей, часто употребляемой в качестве этнотермина. Ученые полагают, что «при спряжении слова «ру» «ур+уғ» мы находим корни слов, обозначающих понятия: зерно, семья, род, потомство» [2, 615]. Значение таких понятий как «расти, развиваться, совершенствоваться, процветать» также передается формой «ур». Существительное «ұр-пақ» (потомство, род) в казахском языке также пополняет ряды этой лексико-семантической группы. Академик А. Т. Кайдар связывает этимологию этнотермина «ру» с древним тюркским корнем ұр [иг], а в его семантическом значении различает семы «ұрпақ» потомство, род «тек, тұқым», семя «ұрық» [3, 267]. Рассмотрев связь этимологии данного этнотермина с тюркским корнем ұр, мы признаем справедливость предложенной А. Т. Кайдаром семантики «ұрық», «тұқым», «ұрпақ». Тайпа – термин, обозначающий объединение нескольких ру: Таифа – народ, племя (араб.) [4, 43]. «Слово арыс: имеет несколько значений: 1. арыш – боковой шест у телеги; 2. оглобля; 3. отдел племени – один отдел народа» [5, 278] – приводит примеры В. В. Радлов. Так, в труде «О казахских летописях» уточняется, что слово арыс означает союз нескольких племен: «Многие из существовавших у нас ру заводили родственные связи с соседями узбеками, башкирами, ногайцами, тюрками, каракалпаками, принимая таким образом участие в создании их народов» [6, 9].

Казахи всегда знали всех своих предков. Эти знания были необходимы, в первую очередь, для избежания кровосмешения. Следили за тем, чтобы очередной новый род начинался только после 13 – ой смены поколений. Появление нового имени рода (новая таксономическая группа) являлось продолжением родства. Х.Аргынбаев, В.Востров, М.Мұқанов в труде «Қазақ шежіресі һақында» («О казахских летописях») утверждают, что составляющие общество большие племена стремились сохранить хозяйственную, общественную и идеологическую связь [7, 182]

Региональные связи по истечении времени укрепляются, прочными становятся и родственные связи. Именно для обозначения таких понятий в науке существуют специальные термины, характеризующие признаки рода: патронимы (патрилинейный [гр. Pater – отец, linea – линия] основанный на родстве по отцовской, мужской линии,) патрилиндж, матрилиндж, таксоним и т.д. [8, 376].

Например, внуки Шонмура, который являлся, в свою очередь, потомком Каратая в 9-ом поколении, формируют отдельную родовую группу. Также для казахских племен было характерно определять родство по материнской/женской линии, что свидетельствует об эпохе матриархата. Данный процесс принято называть матрилиндж (матрилинейный [лат. Mater – мать, linea – линия],

основанный на родстве по материнской, женской линии, напр. род) [9, 305]. Например, в истории казахского народа известны родовые ветви, названные в честь прародительниц рода - Мурын, Кызай. Так, от жены Байыса Мурын пошло много потомков, которые, объединившись, составили самостоятельную родовую ветвь. В данном случае также наблюдается возникновение новой таксономической группы. Таксономия (греч. - классификация, систематизация) - термин, применяемый в сфере географии, геологии, языкознания, этнографии. [10,495]. Таксономические категории, формирующиеся на основе общих признаков, находятся в иерархической связи. Например, названия таксономических групп ұлкен арғын (большой арғын), кіші арғын (младший арғын), бес момын (пять момынов), төрт төлегетай (четыре толегетая), үш ергенекті (три ергенекти) сформировались в ходе истории.

Рассматривая наименования родов, проживавших на территории Восточного Казахстана с точки зрения историко-языковой и этнолингвистической областей наук, можно проследить, что смысловые единицы, закрепленные за наименованиями, могут дать довольно исчерпывающую информацию об укладе их жизни, местах расселения, сведения о наиболее известных представителях рода и т.д.

Этнонимы - обозначения отдельных наименований племен и родов, проживавших на территории Восточного Казахстана, являются ценным языковым свидетельством противоречивых общественных устоев или исторических явлений того или иного периода времени, могут стать предметом изучения таких дисциплин, как история, этнология, этнография, лингвистика и т.д.

Например, выражение «найманда кім көп – мұрын, қаракерей көп» (среди найманов самые многочисленные - род мурын, много и каракереев) Показывающее многочисленность рода Мурын выражение «мұрын он жеті болыс ел» (мурын- народ на 17 землях) сегодня воспринимается как основная смысловая единица, обозначающее население, проживающее на территории страны. Такое значение сформировалось еще до перестройки.

Рассмотренные нами устойчивые выражения можно систематизировать по тематическому принципу:

а) выражения, прямо восходящие к конкретным историческим событиям (т.наз. «смутное» время): қазақта Қабанбайдан асқан батыр жоқ (Нет у казахов батыра, чья слава была бы выше славы Кабанбая), Төледен асқан би жоқ(Нет бия знатнее Толе – би); Найманда кім білмейді Боранбайды, бар найман (Кто из найманов не знает Боранбая? Все найманы знают);

б) выражения, указывающие на количественные показатели: Төрт ауыл Сүйіндік (четыре аула – от Суйиндика) [11, 69], Отыз ұлды Қожан (Арғын – Болатқожа – Қаракесек – Тапас – Қара – Шор) (Кожан – отец тридцати сыновей). Представители рода Қаракесек Қожан тентек используют выражение : Отыз ұлды Байзақ (Байзақ – отец тридцати сыновей); представители родов младшего жуза часто уточняют: отыз ұлды Дастан (Дастан – отец тридцати сыновей) , жиырма ұлды Рай (Рай – отец двадцати сыновей), представители рода Қаракесеков говорят : он жеті ұлды Бертис (Бертис – отец семнадцати сыновей), он алты ұлды Жоламан (Жоламан – отец шестнадцати сыновей); представители рода Күлік также могут указать на количество: он бес ұлды Тілеуімбет (Тлеумбет – отец пятнадцати сыновей), на Алтае можно услышать выражение «он үш ұлды Саңырық» (Санырак – отец тринадцати сыновей), среди казахов рода Айдабол бытует выражение «он ұлды Еламан» (Еламан – отец десяти сыновей), среди Куандықов известны выражения: « тоғыз ұлды Аралбай (Аралбай – отец тридцати сыновей), «тоғыз ұлды Токбура» (Токбура - отец тридцати сыновей), «тоғыз ұлды Итқара» (Итқара - отец тридцати сыновей), «тоғыз ұлды Мұрат» (Мурат – отец девяти сыновей), «тоғыз ұлды Мамыт» (Мамыт - отец девяти сыновей) [12, 193];

в) по имени исторически известного лица, например Қаһарлы Жанак (Храбрый Жанак, Святой Жанак) . Жанак Жаңабатырұлы (1768-1863) жил во времена Абылая – хана и стал известен в народе благодаря умению воздействовать на других силой гипнотического дара. (13, 89)

Одним из источников изучения родо-племенных названий и наименований являются летописи, в первую очередь генеалогические летописи различных родов и племен казахского народа. Именно летописи позволяют обогатить наши знания о мечтах и чаяниях народа, его нелегком пути, полном лишений и бедствий, о легендах и мифах, порождаемых в среде данного рода, воспитании подрастающего поколения, национальных традициях и укладе жизни. Не случайно наши предки говорили аталы ұлға сөз берсе – алты атасын мақтайды, жетесізге сөз берсе – жеті атасын боктайды (дай слово знатному человеку и он расхвалит своих предков до седьмого колена, дай слово недоумку - он проклянет всех своих предков). Генеалогические летописи – это сокровищница, содержащая уникальные сведения об истории происхождения, жизненном пути народа, биологических, психологических качествах того или иного рода, племени [14, 13].

Ценные этнонимические и статистические данные, представленные в шежире (летописях) позволяют проследить жизнь наших предков начиная с очень древних времен и до наших дней. Необходимо отметить, что записи генеалогического характера продолжаются. Изучение летописных материалов имеет важное значение не только для языкознания, но и литературы, этнографии, этнологии и т.д.

Не случайно в книге «Казахи» (т. III «Генеалогия»), выпущенной Министерством образования РК В 1998 г. говорится: «Шежіре для казахского народа играет важную социальную и морально-психологическую роль как метод познания, являясь, в сущности, его национальным самопознанием и самосознанием. И главное здесь состоит не в том, чтобы разделять людей, а, напротив, в том, чтобы их объединять и дать им почувствовать значимость их национального единства через понимание общности происхождения и становления кровно-родственных и племенных связей, приведших к образованию казахской народности и нации. Важно осознать свою национальную принадлежность и поднять национальный дух, связывающие каждого с его народом, интересами и идеалами общественного развития казахского народа, а не просто определяющие его принадлежность к отдельному аулу, роду или жузу».(15,3) .

Безусловно, решение проблемы изучения этногенеза казахского народа невозможно без исследования этнической истории каждого, отдельно взятого, казахского племени или крупного рода, истоки которых тянутся в глубь тысячелетий и вширь географических координат, а в совокупности составляют развесистую крону родословного древа всего народа.

Список литературы

- 1 Тарақты А. Балталы, бағаналы ел аман бол. – Алматы: Қазақ университеті. – 1993. – 224 б.
- 2 ДТС. – Ленинград: Наука, 1969. – 676 с.
- 3 Қайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – 4 Алматы: Арыс, 2005. – 304 с.
- 5 Малов С.Е. Язык «желтых» уйгуров (словарь и грамматика). – Алма-Ата: 6 Издательство АН КазССР, 1957. – 43 с.
- 6 Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. – Санкт-Петербург, 1893. – Т.1, ч.1. – 772 с.
- 7 Қазақ шежіресі. – Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1994. – 160 б.
- 8 Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы: Атамұра, 2000. – 464 б.
- 9 Словарь иностранных слов. 7-изд. – М.: Русский язык, 1979. – 624 с.
- 10 Словарь иностранных слов. 16-изд. – М.: Русский язык, 1988. – 624 с.
- 11 Словарь иностранных слов, М.: 2000, 568
- 12 Көпейұлы Мәшһүр-Жүсіп. Қазақ фольклоры. – Павлодар: ЭКО, 2006. – 3 т. – 400 б.
- 13 Көпейұлы М.Ж. Қазақ шежіресі // Ұлт тағылымы, 2003. – №1.
- 14 Көпейұлы М.Ж. Қазақ шежіресі. – Павлодар: ЭКО, 2007. – 445 б.
- 15 Жанболатұлы М. Тобықты – Шыңғыстау шежіресі. – Алматы: Курсив, 2004, – 1т. – 520 б.
- 16 Казахи (т. III «Генеалогия»), МОН РК, 1998

Бұл мақалада қазақ шежіресі хроникасы, әртүрлі тарихи фактілер туралы ақпаратты қамтитын сирек қолжазбалар, бір немесе бірнеше кланды, тайпаның және т.б. генеалогия туралы мәліметтердің лингвистикалық және көркемдік ерекшеліктері туралы баяндалады. этникалық әңгімелерді түсіну. Мақаланың авторлары, бүгінгі күнге дейін сақталған материалдар негізінде, қазақ халқының шығу тегі туралы, атап айтқанда, жақын арада оның тайпалық құрамы мен қоныстануы туралы мәселені, сондай-ақ лингвистикалық ерекшеліктерін зерттеуге тырысты осы рулар мен тайпалардың атауларын. Мақала авторлары қазақ халқының генеалогиялық зерттеу саласындағы өз білімімізді тереңдетуге мүмкіндік беретін ата-аналық, аналық, таксоним және басқалар сияқты ұғымдарды мұқият қарады. Шығыстың Қазақстан аумағында тарихи-лингвистикалық және этнолингвистикалық ғылым көзқарасы тұрғысынан өмір сүрген кландардың атауларын ескере отырып, мақаланың авторлары атауларға тағайындалған семантикалық бірліктердің өмір сүру әдісі, елді мекендер, кландардың ең танымал өкілдері және т.б. туралы толық ақпарат бере алады

This article is about the linguistic and artistic peculiarities of the materials of the Kazakh Shezhire chronicles, rare manuscripts that contain information about various historical facts, information on the genealogy of one or other clan, the tribe, etc., which allow us to broaden our understanding of the ethnic

stories. The authors of the article, basing on the materials that have survived to nowadays, made an attempt to investigate the origin of the Kazakh people, in particular, the issue of its tribal composition and settlement in the recent past, as well as the linguistic features of the names of these clans and tribes. In the article the authors considered scrupulously such concepts as fatherline, motherline, taxonim and others, which allow us to deepen our knowledge in the field of genealogy research of the Kazakh people. Considering the names of the clans that lived on the territory of the East Kazakhstan from the point of view of the historical-linguistic and ethno-linguistic fields of science, the authors of the article come to the conclusion that the semantic units assigned to the names can give quite comprehensive information about the way of life, places of settlement, the best known representatives of the clans, etc

УДК 81.11

Г. Смағұлова
Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан
smagulova.g@mail.ru

ПАРЕМИЯДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК МӘСЕЛЕЛЕР

Қазақ тілінің паремологиялық қорында баяндалатын әрі белгілі бір дәрежеде тұжырымдалған «ер адам» және «әйел» бейнелеріне талдау жасағанда олардың қалыптасуында халықтық таным мен менталитеттің ролі айқын көрінеді. Сонымен қатар «ер» мен «әйелдің» амбебап және жеке-дара тұлғалық ерекшеліктері байқалады.

Тірек сөздер: паремия, гендерлік ассиметрия, этномәдени таным, тілдік сана.

Лингвистикада әлем суретін тіл ер адамның көзқарасымен қабылдауы бойынша белгілейді деген түсінік бар. Бұл ретте әйел тек нысан ретінде танылған. Өткен ғасырдың соңғы ширегінде постмодернистік идеологияның дамуына байланысты тілдегі феминдік және маскулиндік стереотиптердің қалыптасқандығын, сондай-ақ гендерлік ассиметрия – әйел және еркектің сөйлеу ерекшеліктерін қарастыратын гендерологиялық бағыт пайда болған. [1, 15]. Сонымен гендерология - еркек және әйел концептілерінің мәдени құрылымдық жүйесін айқындайтын ғылым. XX ғасырдың соңғы жылдары, XXI ғасырдың басталуынан бері тіл білімінде гендер мәселелері лингвистикалық зерттеулердің нысанына айналды. Түрлі ұлт тілдерінде кездесетін гендерлік мәселелер тілдік деректерді талдау арқылы этномәдени ерекшеліктерді көрсетеді. Бұл мақалада қазақ мақал-мәтелдеріндегі (паремиядағы) гендерлік сипаттың тілдік санадағы ерекшеліктері сөз етіледі. «Тілдік сана – тілдік құралдармен – субъектілердің өзі сөйлеу қатынасы барысында ... жекелеген лексемалармен, сөз тіркестерімен, фразеологизмдермен, мәтіндермен, ассоциативтік өрістермен және ассоциативтік тезаурустармен бейнеленетін сана бейнелері» [2, 24]. Ұлттық, қоғамдық сананың барлық әрекеттері тілде көрініс табады. Ал адам баласының ойлау жүйесінің өресі тілдің поэтикалық оралымдылығымен, бейнелілігімен жарыққа шығады. XI ғасырда шығыс ойшылы Ж.Баласағұни “Сөз – ойдың көрінісі” деп жазғандығы еске түседі.

Қазақ тілінде ерлер мен әйелдерге қатысты гендерлік сипатты білдіретін тілдік бірліктер этномәдени таным тұрғысынан алғанда шығыстық, мұсылмандық үлгіде қалыптасқан факторлар. Ұлттық мәдениет ұлттың жан-күймен тығыз байланысты. Ұлттың жан-күй үйлесімі үш бірліктен тұрады. Ол: *ұлттық мінез, ұлттық сезім, ұлттық салт-дәстүр*. Бұлардың мазмұны мақал-мәтелдер мен тәмсіл және фразеологизмдер, сентенциялық сөздерден көрінеді.

Әдетте мақал-мәтелдердің тақырыптық аумағы кең және түрлері көп. Мақал-мәтелдердің гендерлік қырын қарастыру барысында олардың ұлттық мәдени астарын, рухани мәдениеттің қайнар көздерін де ашу маңызды, өйткені әр мақал-мәтелдің астарынан халықтық дүниетаным, ұлттық философия, белгілі бір мәдени ақпаратты аламыз.

Мақал-мәтелдер тілдік қордың байлығы ретінде халық даналығының сарқылмас бұлағы. Мақал-мәтелдердің фразеологизмдерден қарағанда жасалу, қалыптасу кезеңі ұзаққа созылады. Ойы дана, сөзі сара тілдік тұлғалардың адамгершілік ұстанымдары арқылы халықтың сан ғасырлар бойы қалыптасқан әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрлерінің ерекше қағидаттары болып өмірге келген. Мақал-мәтелдер қоғамның даму үрдісінде рухани мәдениетінің қайнар көздері жайында мол ақпарат беретін тілдік деректер. Академик Ә.Қайдар: «Қазақ мақал-мәтелдерінің халықтың өткен өмірі мен бүгінгі

болмысын танып білуде дүниетанымдық, логикалық-этнолингвистикалық жағынан мәні зор. Себебі, дүниеде, қоғамда, табиғатта қалыптасқан құбылыстардың бәріне мақал-мәтелдердің қатысы бар» дейді.[3, 143]

Қазақ мақал-мәтелдерінің гендерлік сипатын саралғанда қазақтардың «ер адам» және «әйел» туралы ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық дүниетанымын, көзқарасын анықтауға болады.

Ұлттық дәстүр және әдет-ғұрып қазақ отбасында ерлі-зайыптылар арасындағы қарым-қатынастың негізгі өлшемі ретінде көрініс табады. Ерін сыйлау, әйелін құрметтеу, шаңырақты құлатпай сақтау ата салты. Қазақ паремиялары отбасындағы татулықтың адам өміріне аса маңызды екенін баса айтады. Ер мен әйел бинарлық жұбының гендерлік сипатында отбасылық өмірді үлгі тұту сияқты қағидаларға үгіттеу және ескерту сипатына ие.

Мысалы:*Екі жақсы қосылса, ай мен күндей жарасар. Екі жаман қосылса, ырылдасып таласар. Үйде бір күн ұрыс болса, Қырық күндік ырыс кетер.*

Жалпы шығыстық менталитет әйелге әр түрлі көзқарасты қалыптастырған. Алайда қазақ халқының әйелге деген құрметі ерекше. Әйел өмірге ұрпақ әкелуші, өмірді жалғастырушы. Әйел еркектің жұбайы, отбасына нұрын төгіп жылу беретін жан. Барлық тілде бұл қасиеттер көрініс тапқанымен, қазақтың дәстүлі дүниетанымында әйел ер азаматқа сүйеніш, ернің қадір қасиетін асыратын, ағайын, туыс арасын байланыстыратын және үзбей жалғастыратын дәнекер ретінде танылады.

Әйелдің қоғамдағы, отбасындағы әлеуметтік-мәдени рөлі қазақ мақал-мәтелдерінде жан-жақты толық көрініс тапқан. Мұнда адамгершілік, имандылық, мейірімділік, ізеттілік, қайырымдылық, қамқорлық, шыншылдық сияқты адами қасиеттерді әйелдің ішкі болмысы мен мінез-құлық көрінісімен байланыстырып, «жақсы әйел» ұғымының психологиялық моделі түзілген.

Жақсы әйел теңі жоқ жолдас, түбі жоқ сырлас. Атың жақсы болса, пырағың, Қатының жақсы болса шырағың; Жігіттің сорлысын әйелдің оңдысы түзейді. Қатының жақсы болса, ұрмақ не керек?

Қазақ мақал-мәтелдерінде «жақсы әйел», «жаман әйел» ұғымы қатар салыстырыла алынып, әсерлі жеткізіледі. Демек әйелдің қоғамдық санада тұрақталған стереотиптік образын көруге болады. «Жақсы», «жаман» лексемалары әйелдің адамгершілік қасиеттері мен мінез-құлқына, ісі мен қылығына баға береді.

Тілдік санада қалыптасатын әрбір ойдың кері түрі бар. Сол сияқты адамдарды «жақсы адам», «жаман адам» деп әр түрлі сапаларға бөледі. Бұл ретте **«жақсы әйел», «жаман әйел» категориялары - әйелдің іс-қимыл, мінез-құлық, жүріс-тұрысына, әлеуметтік мәртебесіне қарай қоғамдағы алатын орнына берілген бағалардың сапалық көрсеткіші.**

Мысалы:*Жақсы әйел жаман еркекті би етеді, Жаман әйел жақсы еркекті құл етеді; Жақсы әйел жүн қарыз алып, байпақ басады, Жаман қатын байынан таяқ жегенше жайқақа басады; Жақсы әйел – ырыс, жаман әйел – ұрыс; Жақсы әйелдің қолы ұзы, Жаман әйелді тілі ұзын.*

Қазақ халқының түсінігінде «әйел – ақ босағаның аруы, шаңырақтың береке құты, отбасының ұйтқысы, шамшырағы». *Әйел – үйдің ажары, Бала үйдің базары; Әйел үй сақтайды, Еркек түз сақтайды; Еркек - бас, әйел – мойын.*

Бұл сынды мақал-мәтелдерде халқымыз әйелді үйдің құты, дәулеттің, байлықтың басы деп ерекше қадірлейді. Әйелдің қоғамдық-әлеуметтік рөлінің жоғары болғаны аңғарылады. Әйел отбасы берекесі мен бірлігінің негізгі екенін көрсетеді. Яғни қоғамдық сананың қабылдауында еркек – отбасының тірегі болса, әйел – жанұяның жылуы, өмірдің бастауы.

Әйелдің бір көркі – дастархан деген мақал бар. Қазақ әйелінің салт-дәстүрді құрметтеуі, кішіпейілдігі мен тәрбиелілігі үйге қонақ келгенде ерекше көрінетін болған, сондықтан қазақ әйелдері қонақ күтуді өздері үшін қатал сын әрі абырой деп түсінген. Әр қазақтың үйінде танымайтын жолаушы сыбағасын сақтап отыру да әйелдің борышы.

Жақсы болса алғаның, үйіңнен кісі кетпейді, Жаман болса алғаның, шын досың да шеттейді; Жақсы болса қатының келіп тұрар жақының, Жаман болса қатының басыңнан кетер ақылың; Қатыныңның жақсы-жаманы қонақ келгенде білінер.

Қазақ менталдығында қонақ күтуде ер адамға қарағанда әйелдің рөлі ерекше. Қазан-ошақ басында ер адамдардың қосыла жүруі әбестік саналған.

«Егер әйел ақылды болса, ол тек еріне ғана емес, сонымен бірге бүкіл ауылға да өзінің ықпалын тигізетіндіктен, мұндай әйелдерге күйеулері өздерінің өмірлік серігерінде қарайтын. Ері үйде жоқта есті әйел оны жоқтатпай, барлық жұмысқа өзі басшылық ететін. Мұндай әйелдер тарапынан еш уақытта ұрыс-жанжал шықпайтын. Үлкен-кішіні бірдей сыйлап, керек жерінде

жарасымды әзіл айтып, жолынан жығылмай тұрған әйелдердің отбасындағы ықпалы күшті болатын» дейді қазақ отбасылық дәстүрін зертүші Х.Арғынбаев. [4. 53-54].

Әйелдің ақылдылығы мен көрегенділігін, даналығын аса жоғарыбағалағандығы қазақтың мифологиялық, фольклорлық шығармаларында Құртқа, Қарлыға, «Қобыланды батыр), Ақжүніс (Ер Тарғын), Қыз Жібек, Қарашаш (Жиренше шешен) т.б әйелдер бейнелерінен көрінеді. Ел аузында *Қатияда қатын ақыл табады; Ақылды әйел ішінде алтын бесікті ұл жатады; Үйді қырық еркек толтыра алмайды, Бір әйел толтырады* деген мақал бар.

Әйелдің еңбекқорлығы мен пысықтығы - «жақсы әйел» туралы ұғымды толықтыра түседі. Сондай-ақ, халықтың дәстүрлі ұстанымына қарай әйел тек үй шаруасымен айналысып қана қоймай, баларға дұрыс тәрбие беруі тиіс.

Мысалы: *Шешесін көріп қызын ал, аяғын көріп асын іш; Әйел тұрмай еркек оянбайды; Еркек сергек ұйықтаса ырыс бітеді, әйел сергек ұйықтаса жұмыс бітеді; Шаруақор әйел қамыр ашытады, іскер әйел миды ашытады; Үш күндігін ойламаған әйелден без; Жанбаса отын жаман, Жаға алмаса қатын жаман.*

Адамның ажары мен көркемдігіне қарай қазақ халқы әйел сұлулығына баса назар аударған. Әйелдің сымбаты мен келбеті оның мінезі мен тәрбиесі, айналасына көрсететін өнегелі ісі – бәрі сол сұлу дейтін талғамның дәстүрлі өлшемі ретінде қабылданған. *Әйел қырыққа келгенше өңін бермесе – қасиет, Еркек қырыққа келгенше ақылы кірмесе – қасірет; Әсемдік әйелге жарасады, Қажырлылық ерге жарасады.*

Дегенменде шығыстық менталитет бойынша қазақ халқында әйелдер дәрежесін ер адамдардан төмендетіп көрсететін стереотиптік пайымдаудың орын алғандығын білдіретін мақал-мәтелдер де жиі кездеседі. *Әйел құны – бес байтал.* Бұл бұрынғы заманда қыздарды қалың беріп сатып алатын кезден қалған. *Байтал шауып бәйге алмас; Алтын басты әйелден бақыр басты еркек артық.*

Ер мен әйел психологиясы гендерлік талдаудың негізі деуге болады. Өйткені мінез-құлық, әдет, әдеп сияқты жекелеген қасиеттері олардың болмыс ерекшелігін көрсетеді. Мінез көптеген жағымды, жағымсыз қасиеттердің жиынтығы болғандықтан, ер мен әйелді әр қырынан көрсетеді. Әйелдің бойындағы әр түрлі мінез сипаттары оның сыртқы ортамен түрліше қарым-қатынас жасауының нәтижесі болып табылады.

Мәселен, қазақ мақал-мәтелдерінде әйел мінезінің психологиялық аспектісіне байланысты жағымсыз мәнде қолданылатын тілдік деректері молынан жинақталған. Әйел мінезіндегі еріншектік, салақтық, ұрысқақтық, долылық, айлакерлік қызғаншақтық, сараңдық сияқты жағымсыз қасиеттерді көрсетуде «жаман әйел» образы жан-жақты ашылған.

Мысалы, *Жаман ерден жайдағым жақсы, Жаман қатыннан бойдағым жақсы; Жаман қатын өлсе төсек жаңғырар, Жақсы қатын өлсе бас қаңғырар; Малың жаман болса, сатып құтыларсың, Әйелің жаман болса қайтіп құтылырсың? Қатын құтырса, Қарашаның дауылынан жаман; Қатын ашуланса қазан қайнатар; Әйел күйеуін сыйлауды білмесе де, қызғануды біледі.*

«Қыз күнінде бәрі жақсы, жаман қатын қайдан шығады деген» сұрақкүні бүгінге дейін еркектер үшін әлі дұрыс жауабы табылмаған өмірлік сұрақ болып қалғандай...

Әйелдер әдетте көпсөзді. Ер адамдардың емеурінмен шешетін мәселесін әйелдер көпсөзбен шешеді. *Отқа барған қатынның отыз ауыз сөзі бар; Екі әйелдің басы қосылса, үшінші әйелдің соры.*

Тілдік санада орныққан «жаман әйел» бейнесін қалыптастырушы қасиеттер қатарына қулық пен айлакерлікті жатқызуға болады. *Ердің күші – сабырында болса, әйелдің күші - айласында. «Ер айласы – бір, қатын айласы – мың»; Ердің ашуын әйелдің айласы ғана жұбата алады»; Бір әйелдің айласы қырық есекке жүк болған»; «Хан жарлығынан, қатын жарлығы күшті» деген мақал ерін айламен жеңген әйелдің әмірінің күшті екендігінің дәлелі.*

Қазақ мақал-мәтелдеріндегі гендерлік сипаттың бір көрінісі «бәйбіше-тоқал» стереотиптік образдары арқылы көрінеді. Көп әйел алу дегеннің өзі қазақ халқы өз алдына халық болып бірігуіне дейін орын алғандығын көрсетеді. Негізінде қазақтың дәстүрлі отбасына көбінесе бір әйел алу, яғни моногамия тән болған. Көп әйел алу ірі байларға қатысты. «Қазақ байыса қатын алады, Өзбек байыса там салады» деп мақалдаған. «Бәйбіше-тоқал» туралы мақал-мәтелдерің бәрі жағымсыз мәнде. *Бардыңқатыны өлсе, төсегі жаңғырар, Жоқтың қатыны басы қаңғырар; Бәйбішеге малын берер, Тоқалға жанын берер. Екі әйел алғанның дауы үйінде, Жаман әйел алғанның жауы үйінде; Екі әйелі құдайым алдырмасын, бір әйелден көңілді қалдырмасын.*

Енді қазақ мақал-мәтелдеріндегі ерлердің жағымды, жағымсыз бейнесі қалай көрсетіледі. Соны талдайық.

Қазақ халқының түсінігінде ер (еркек, жігіт) – ел қорғаушы, батыр, ұрпақ, иесі, панасы, айбары, үй қожайыны, асыраушысы т.б. Ол тек бір отбасы ғана емес, ауыл, руқамқоршысы, ел

ағасы ретінде көрінеді. Мақал-мәтелдерде көрініс тапқан «ер адам» бейнесі нақты бір қоғамдағы ер адамның өзіндік қасиеттері мен оның ұлттық бейнесін сипаттайды. Халық аса бағалап-қастерлейтін ерге тән мінез-құлық, оның жауапкершілігі – ер адамның бейнесін құрайды.

Ер азаматты тәрбиелеуде елін сүйіп, халқы үшін жаумен шайқасып өткен батырларды әрдайым үлгі етіп, тәрбиелілік мәнін жоғары қойып, нағыз еркек, батыр мағынасында дәріптеп отырған. Батырларға тән барлық жақсы жақтарын әрбір ер жігітке тән болу керек деп, келер ұрпаққа да үйреткен. **Қазақ дүниетанымында нағыз еркекке тән қасиеттер - қажырлылық, қайраттылық, қайсарлық, намысқойлық, қиын жағдайдасыр бермеу, бірбеткейлік, ұлт жандылық.** Тіпті ер балаға жыламау, «сен жігітсің, жігіт жыламайды» деген тәрбиенің қағидаға айналып кеткендігі соншалық, тек қазақ жігіттерінде бұл қасиет жоқтың қасы. Ал

дүниежүзі кинофильмдерінде ер жігіттің көз жасы көрсетіле береді.

Қазақ мақал-мәтелдерінде ерлердің батыртұлғасын дәріптейтін мысалдар өте көп. Жауынгер, жаужүрек батыр, ел қорғаушысы «күштілік, мықтылық» эталонына айналған стереотипті образдар арқылы ер адам бейнесі аса жағымды суреттеледі. Мысалы, *Жігіт жсауда өлер, шешен дауда өлер; Ер –қайыспас қара нар; Батырдың қаһары – еліне қорған; Ер жігітке оқ тисе, қиналғанын білдірмес; Болат қайнауада шынығады, Батыр майданда шынығады.*

Халық ұғымында «ер» - ұлтының қамын, жерінің жайын ойлайтын еліне, туған жеріне, Отанына еңбегін сіңіретін қандай қиындық болса да төтеп беретін азамат. Мысалы, *Ел үшін еркек кіндік құрбандық; Ер жігіт ел үшін туады, ел үшін өледі.* Қазақ халқының тілдік санасында вербалданған «ер адам» бейнесін күштілік, мықтылық эталонымен қатар, шыншылдық, сөзіне беріктік сияқты қасиеттер де құрайды. *Ер екі сөйлемейді; Ер жігіттің екі сөйлгені – өлгені, Еменнің иілгені –сынғаны.* Намыс - ер адам үшін басты қасиет. Намыс пен ұят ұғымдары еркектің психологиясында үлкен рөл атқарады. «Намысты қолдан бермеу», «намысты ту етіп ұстау», «намысқой жігіт» дейтін сөздер жігітке азаматтық рух береді. Мысалы, *Ер жігіт елінің ұлы, намыстың құлы; Ерді намыс өлтірер, қоянды қамыс өлтірер.*

Ал еңбекқорлық пен іске қабылеттілік ер адамның жағымды қасиеттерін толықтыра түсетін сапалы жақтары. Мысалы, *Мал таппас жігіт болмас, құрарын айт; Ер қадірі – еңбектен; Еңбегімен ер сыйлы.*

Қазақ халқының дүниетанымында ер адамның қоғамдағы өмірі аса маңызды. Оған елі жұрты үлкен сенім артады. Өйткені ол – ер азамат. *«Жігітте де жігіт бар, азаматы бір бөлек, Жылқыда да жылқы бар қазанаты бір бөлек»* деп, әкім, төре, сұлтан, көшбасшы, бастық бейнелері мақал-мәтелдерде халықтың идеалы ретінде сипатталған. *Ақылыды жігіт атқа да отырар, таққа да отырар; Жақсыдан әкім қойсаң, елді түзетер, Жаманнан әкім қойсаң елді жүдетер; Әкім адал болмаса, жұрт бұзылар, сауда адал болмаса, нарық бұзылар.*

Қазақ тіліндегі *«Сегіз қырлы, бір сырлы»* деген мақал ер азаматқа қарата айтылған. Демек ер адамда мырза, жомарт, байсалды, епті, іскер, өнерлі, талапты, арлы, намысты т.б. қасиеттер болу керек. *Жігітке жетпіс өнер де аз; Өнерлі жігіт өрде озар, өнерсіз жігіт жер соғар, Ептілік пен ерлік – ерге тән.*

Қазақы санада еркек қанша ақылды, парасат иесі болса да, оның өмірдегі табысы мен жетістігі тек әйелге байланысты деген түсінік қалыптасқан. *Бас екеу болмай, мал екеу болмас; Үйдің басын қатын қосар, елдің басын батыр қосар; Қатыналмасаң, тұқымың құриды.*

Мақал-мәтелдердің бір саласы ер адамға тән қайраттылық пен қайсарлықты дәріптейді. *Қара бет болып қашқаннан, Қайрат көрсетіп өлген артық; Қайратыңа әдісіңді жолдас ет, Әдісіңе ақылыңды жолдас ет* деген мақалдардан ақыл мен әдістің бір деңгейде жұмсалы керектігін айтады. Қайсар болу – өмірдегі қиындыққа мойымау. Бұл да адамның кісілік сипаттарының бірі. *Жігіт жанған шоқ болсын, шоқ болмаса жоқ болсын; Қайсар жігіт болғаның – қолбасының арқасы, Жайсаң жігіт болғаның – жолдасыңның арқасы.*

Қазақтық санада ер азаматтың гендерлік бейнесі оның іс-әрекеті, мінез-құлқынан ғана танылмайды. Жігіт, азамат деген сөздер батыр деген анықтауыш сөзбен бірге жүреді. Батыр деген жай айтыла салмай, оны өгелерден ерекшелендіріп, яғни ер асынатын қару-жарақ, сауыт сайманы, астына мінген тұлпар аты, жанына ерген дос-серігімен қатар алып сипаттайды. *Батырды жсауда сына, Шешенді жсауда сына; Жау жеңетін жігіт жарағынан танылады, Дау жеңетін жігіт талабынан танылады; Батыр жарағымен жарасты; Ерқанаты – жүйрік ат; Қайқы қылыш – ер сәні, Қалы кілем - жер сәні; Алтын кемер – белге ән, Алтын қылыш – ерге сән.*

«Жақсы жігіт, жаман жігіт» оппозициясы дүниенің паремиялық бейнесі түзетін тілдік модель құрамында бинарлық жұп жасап, жігітке қатысты фреймдік тұтастық құрады. *Жақсы жігіт ақылына*

жеңдіріп іс қылар, Жаман жігіт оңай істі күш қылар; Жақсы жігіт ағайынның басын қосады, Жаман жігіт жақсы ағаның жолын тосады.

Тілдік деректер бойынша ерлердің бойындағы кемшіліктер мен жағымсыз мінез-құлық, әрекеттерді сынайтын мақал-мәтелдер паремиялық қорда аз кездеседі. Сонда да ер адам да – пенде. Ерлердің бойында жалқаулық, әрекетсіздік, қорқақтық, сабырсыздық, қырсықтық т.б. жағымсыз қасиеттер кездеседі. Аталар сөздері мұндай қасиеттерден жеріндіріп, бойларын аулақ салуға үгіттейді. Әсіресе, ер мен еңбекті егіз ұғымға балаған халық жұмыссыз, бос сенделіп жүретін еркектің ісін сынап, *Еліңді жабайы шөп аздырар, ерді еріншектік аздырар; Жаман жігіт шегіншек келер; Кедей жігіт еріншек келер* деп уағыздаған

Ер адам қоғамның қай саласында болсын әйелдерге қарағанда үнемі жоғарыда жүреді. Қызметі мен атақ-абыройы жағынан да алатын доминантты позициясына қарай, өзін өмірде қол жеткізген жетістіктері арқылы танытып, сый-құрметке ие болады. Бірақ бес саусақ бірдей емес. Ұмтылысы жоқ, қолынан іс келмейтін, шаруаға қырсыз, берекесі қашқан еркекке : *Отызында орда бұзбаған, қырқында қамал алмайды; Отызыңда оқ атпаған, қырқында қылыш шаппас* деп ескертеді.

Қазақ халқының тілдік санасында ер адам бейнесіне жағымсыз коннотация үстейтін сапалық көрсеткіштің бірі – қорқақтық. *Қауадан шошыған мал оңбас, жаудан шошыған ер оңбас; Өркөкірек, барлық іске жеңіл мінезбен қарайтындарға: Еркектің қоры күлегеш; Ит жаманы тұз қорыр, Жігіт жаманы қыз қорыр; Жаман етікіші біз таңдайды, Жаман жігіт қыз таңдайды.*

Тағы бір жағымсыз мәнді мақал-мәтелдер «бойдақ» стереотиптік бейнені сипаттайды. *Керенауды күлкісінен білерсің;, сұр бойдақты жүрісінен білерсің. Қолда өскен түйенің тайлақ аты қалмайды, Кеш үйленген жігіттің бойдақ аты қалмайды.*

Ал ер азаматқа лайықсыз қырысықтық, ақылыздық пен сабырсыздық сияқты жағымсыз қасиет де назардан тыс қалмаған. *Қырсыққан жігіт мал таппас; Тымырық болса ер ер оңбас, тоңға жатса мал оңбас; Саздау жердің ағашы, сабырсыз ердің сазасы; Селтеңдеген жігіттің серкештік соры болады;*

Қорыта келгенде, еркектер әйелдерге қарағанда әлдеқайда ерікті, әлеуметтік дәрежесі жоғары болған. Тіпті табу-тыйымдардың мазмұнынан әйелдерге қатысты көбірек айтылғандығы байқалады. Ат тергеуден бастап, «әйел ақырын сөйлер»; «Әйел ерінің қайда баратынын сұрамас болар», «Күйеуіңнен бұрын жатпа»; «Әйелге ер адамның жолын кесіп өтуге болмайды». т.б. Еркек бейнесі этникалық санада – «Тәңірі текті», «Алланың сүйген құлы» - сондықтан еркек – құттың, бақ пен ырыстың мекені. Төрдегі орын, жүйрік ат, асыл тон, сұлу әйел, ақылды жар – еркектің несібесі. Қару асынып, ел қорғау, кеткен кекті қуу, бітіспес даудың шешімін айту, төрелік жасау, қатын-балаға өкімін жүргізу, ағайын-туыстың басын қосу – еркектік іс. Ер адам ұстанатын бұл қағидаттардың барлығы қазақ мақал-мәтелдерінде жан-жақты, бейнелі сипатталған. Қазақтың тілдік санасында «Әйел-Еркек» бинарлық жұбының еркектік (андроцентрлік) позициясы бүгінгі таңда пәлендей өзгеріске түсе қойған жоқ. ХХІ ғасырда қалай болар екен?.. Қазақ қоғамы іскер әйелдерге қатысты екіұдай пікірде қалап отыр.

Тіл білімінде лингвистикалық интуиция деген ұғым бар. Бұл жоғарыда талданған мақал-мәтелдерге тікелей қатысты. Мұндағы ақыл-ой, уағызға негізделген тұжырым пікірді естіген, оқыған адам қалайда іштей ойлануға мәжбүр болады. Алайда қазіргі жастардың тілдік санасында лингвистикалық интуиция деген ұғым өшіп-жанып тұрған сәулесі мен жарығы аз шамға ұқсайды. «Қызға қырық үйден тыйым» деген мақалдың мазмұнын бүгінгі бойжеткен қыздардың бәрі түсіне бермейтінін түрлі жағдаяттарда байқап қаламыз. Сол сияқты ерлерге қатысты айтылатын мақалдар тәрбиесі жігіттер тарапына да аз сіңіріледі, қабылдануы да қиын болып барады. Айналып келгенде барлық проблема – дәстүр мен ғұрыпқа негізделген әрі ұлттық рухани мәдениетімізді ерекшелеген құндылықтардың тоқырауға ұшырауы. Бұл да жан-жақты сөз етілетін үлкен мәселе.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1 Гендер и язык. /Научный редактор А.В.Кирилина. - М., 2005. -622 с.
- 2 Тарасов Е.Ф. Актуальные проблемы анализа языкового сознания/Языковое сознание и образ мира/Отв. ред. Н.В.Уфимцева. –М., 2000. -374 с.
- 3 Қайдар Ә.Халық даналығы. – Аламаты: Толғанай, 2004. -560 б.
- 4 Арғынбаев Х. Қазақ отбасы. –Алматы: Қайнар, 1996. -228 б.
- 5 Тұрманжанов Ә., Ахметбекұлы К. Қазақтың мақал-мәтелдері. –Алматы: Раритет, 2004. -440 б.

Анализ отражения в паремии казахского языка образа женщины и мужчины выявляет роль национальных менталитета в их становлении. Особое внимание уделяется как универсальным, так и их отдельным личностным характеристиками.

Analyzing the reflection in the paremiology of the Kazakh language, the men and women represent the role of the national mentality in their development. Realistic wording is universally recognized, and their individuality is characteristic.

УДК 81'246.3

Н.А. Таирова, Г.Д. Алдабергенова
Казахская национальная академия искусств имени Т. Жургенова
Алматы, Казахстан
nazgul_t@mail.ru, gulnara.dildahan@gmail.com

О БИЛИНГВИЗМЕ В СТУДЕНЧЕСКОЙ СРЕДЕ КАЗАХСТАНА

В статье рассматривается природа билингвизма, описываются его черты в Казахстане и анализируются особенности билингвизма в студенческой среде. Авторы знакомят с результатами анкетирования студентов вузов города Алматы. В исследовании делается вывод о переходе молодого поколения от привычного русско-казахского билингвизма к трехязычию.

Ключевые слова: русский язык, казахский язык, билингвизм, двуязычие, трехязычие.

Двуязычие (билингвизм) – многоаспектное и многостороннее явление. Не случайно к числу наук, исследующих билингвизм, относятся лингвистика, социология, психология, а также смежные с ними области знания: этнолингвистика, этносоциология, этнопсихология и др.

В последние годы возрос интерес ученых-языковедов к проблеме взаимовлияния языка-культуры-личности. В лингвистический обиход вошло понятие конкретной этноязыковой личности, характеризующейся определенными историческими, социальными и этнопсихологическими особенностями. Следовательно, к наукам, изучающим двуязычие, следует отнести культурологию, философию и др.

Работы целого ряда авторов представляют собой опыт лингвистического, социолингвистического исследований двуязычия. Этим и объясняется отсутствие однозначного определения билингвизма и общего учения, учитывающего лингвистическую сущность, этносоциальную основу, этнопсихологическую и этнокультурную особенности данного явления. Подобное определение, которое отражало бы языковую сущность, характер возникновения и распространения, а также другие стороны билингвизма, можно сформулировать с учетом данных ряда наук.

Следует отметить, что проблемы молодежного (в частности студенческого) двуязычия Казахстана освещены недостаточно, поэтому актуально описание казахско-русского двуязычия в студенческой среде, представляющей нам неоднородной средой.

Наиболее полная и глубокая психологическая типология билингвизма разработана Е.М. Верещагиным, который выделяет 4 критерия и, соответственно, 4 типа двуязычия.

Первый критерий составляет число действий, выполняемых на основе данного умения, на основе которых различают типы двуязычия: рецептивный (понимание речевых произведений второго языка), репродуктивный (воспроизведение прочитанного, услышанного на втором языке), продуктивный (не только понимание и воспроизводство, но и порождение речевого произведения на втором языке).

Второй критерий — соотношенность двух речевых механизмов между собой, по которому выделяют чистый и смешанный типы билингвизма.

Следующий критерий - способ связи речи на каждом из языков с мышлением. На основе которого выделяют: непосредственный билингвизм, т.е. когда «можно говорить о бессознательно-интуитивном практическом владении вторичным языком» [1, 29]; опосредованный билингвизм, когда человек «относится ко вторичному языку как к кодовой системе для обозначения выразительных возможностей первичного языка» [там же].

Последний критерий - доминантный речевой механизм, относящийся к одному из языков,

используемому в большинстве ситуаций общения, на основе которого выделяется билингвизм с доминантным первичным или вторичным языком.

При рассмотрении билингвизма с психологической и лингвистической точек зрения сама проблема несколько сужается, вне внимания остаются вопросы возникновения двуязычия, способы усвоения второго языка, соотнесение с социальной группой и ряд других вопросов социологического характера. Определение двуязычия в лингвистическом и психологическом планах не могут быть полными без социальной его окраски.

«Социолингвистическая постановка вопроса о двуязычии берет за основу критерий практики - возможности достижения взаимопонимания с помощью второго языка» [1, 8]. Е.М. Верещагин выделяет следующие критерии социологической типологии билингвизма: «соотнесенность билингва с одним социальным коллективом», «способ усвоения второго языка». На основе первого выделяет индивидуальный билингвизм, который соотносится с одним или несколькими членами определенной языковой общности, групповой - когда члены определенной языковой общности употребляют в общении не только первичный, но и вторичный язык, наконец, массовый билингвизм, соотносимый со всей языковой общностью в целом. По способу усвоения второго языка - естественный билингвизм, «возникающий без целенаправленного воздействия на становление данного умения ...», и искусственный, возникающий при условии активного и сознательного воздействия на становление данного умения (например, со стороны учителя).

Двуязычие в Республике Казахстан имеет свою историю становления и развития. Исследованию языковой ситуации в Казахстане посвящены труды М.М. Копыленко, З.К. Ахметжановой, А.М. Абасилова, Б.А. Газдиевой, Г.А. Досмухамбетовой, Б.И. Ракишевой, С.Т. Саиной, Ж.С. Смагуловой, Э.Д. Сулейменовой, Г.С. Суяновой, К.М. Текжанова, Д.Д. Шайбаковой, Н.Ж. Шаймерденовой. Но наш взгляд, открытой остается проблема языковой политики отдельных социальных и возрастных групп.

Б.Х. Хасанов в своей работе «Языки народов Казахстана и их взаимодействие» пишет о необходимости введения понятий бисоциалема, под которой подразумевается общность людей, взаимодействие которых осуществляется на двух языках, и билингвема - два языка, которые обслуживают определенную социальную общность людей [2].

В настоящее время в Казахстане наряду с казахско-русским наблюдается формирование массового русско-казахского двуязычия. Этот тип билингвизма распространяется в основном посредством внедрения государственной языковой политики (обязательного школьного изучения казахского языка, вузовского обучения языку, требований к государственным служащим, реализации государственных программ языкам и т.д.)

Двуязычие – многоплановое и динамичное явление. Ни один из его аспектов не может рассматриваться отдельно от других, все аспекты взаимосвязаны. У. Вайнрайх отмечает: «Чисто лингвистическое изучение языкового контакта должно координироваться с экстралингвистическим изучением двуязычия и связанных с ним явлений... Выводы лингвиста, если он изучает языковые взаимодействия, не учитывая при этом социокультурного окружения данного языкового контакта, остаются как бы повисшими в воздухе» [3, 26-27].

Мнения большинства ученых сходятся на комплексном и целостном (во взаимосвязи выделенных аспектов) изучении явления двуязычия. М.Н. Губогло пишет, что при исследовании реального двуязычия среди различных групп населения нужен комплексный подход, объединение усилий представителей различных отраслей знания. Выделяя взаимосвязь этносоциологического и социолингвистического аспектов исследования двуязычия, он отмечает, что объектом в этносоциологическом аспекте выступает не структура языка, не сам язык как некая знаковая система, а человек, группы людей различных национальностей, монолингвы и полилингвы, их речевое поведение, т.е. знание и употребление ими одного или нескольких языков в разнообразных сферах жизни.

Сегодня в многонациональном Казахстане сложилась ситуация двуязычия, когда почти все население страны владеет русским языком, являющимся для них языком межнационального общения или родным, и языковая ситуация представлена билингвизмом и бикультурализмом.

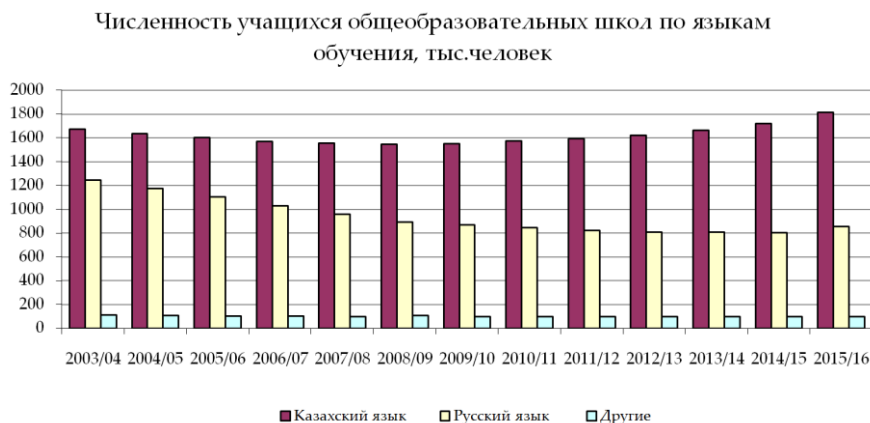
В Республике Казахстан наряду с государственным казахским языком широко распространен русский как язык межнационального общения, он является обязательным для изучения в школе и вузе (в национальных группах). Студенты имеют возможность получать образование в вузах на казахском, русском и английском языках.

Практический опыт преподавания русского языка в вузе позволяет нам отметить определенные изменения, происходящие в языковых предпочтениях казахстанских студентов. С целью обозначения

современных тенденций в использовании русского языка студенческой молодежью нами был проведено анкетирование среди студентов вузов г. Алматы с казахским, русским и английским языками обучения.

Необходимо отметить, что в настоящее время в Казахстане согласно данным Комитета по статистике Министерства национальной экономики РК, численность учащихся общеобразовательных школ в 2015-2016 учебном году по языкам обучения составила: с казахским языком обучения – более 1800 тыс.чел., с русским языком – более 800 тыс. чел. (Диаграмма 1). Для сравнения: 10 лет назад в 2005-2006 учебном году в школах с казахским языком обучения получали образование 1600 тыс.чел., с русским языком – 1100 тыс. чел. Таким образом, отчетливо прослеживается тенденция увеличения учащихся общеобразовательных школ с казахским языком обучения и, соответственно, уменьшение количества учащихся в школах с русским языком обучения.

Диаграмма 1.

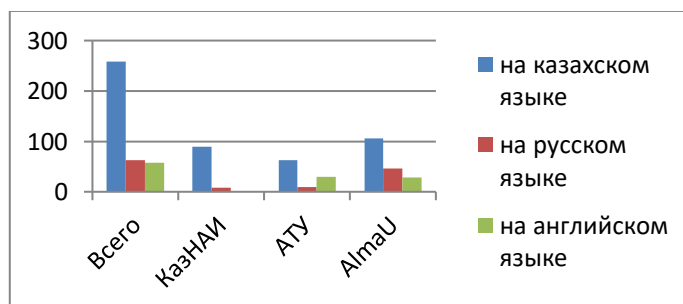


Источник: stat.gov.kz

Это обусловило то, что в общей структуре контингента обучающихся в вузах Республики Казахстан доля студентов с казахским языком обучения составляет 60,5%, с русским языком – 37,0%, с иностранным языком – 2,5% [4].

Всего в проведенном нами анкетировании приняло участие 378 чел., из них с казахским языком обучения – 258 чел., с русским – 63 чел., с английским – 57 чел. (Диаграмма 2).

Диаграмма 2. Количество респондентов в разрезе вузов и языка обучения (чел.)



Условные обозначения:

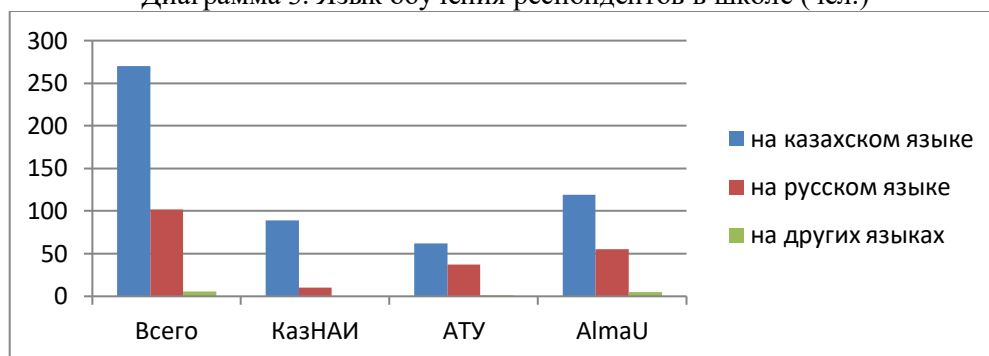
КазНАИ – Казахская национальная академия искусств им. Т.Жургенова

АТУ – Алматинский технологический университет

AlmaU – Алматы Менеджмент Университет.

Распределение респондентов по языку обучения в школе выглядит следующим образом: на казахском языке – 270 чел., на русском языке – 102 чел., на других языках - 6 чел. (Диаграмма 3).

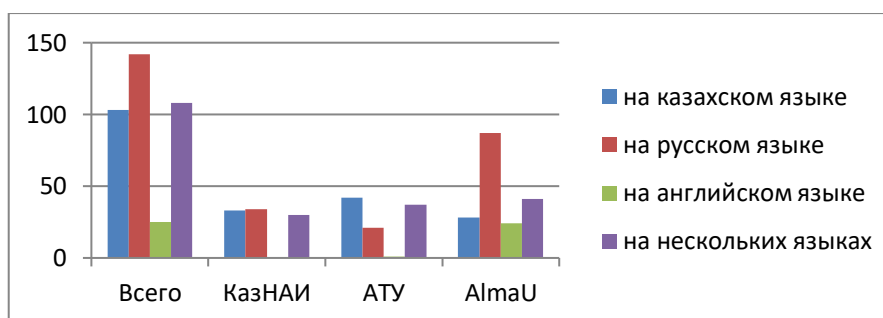
Диаграмма 3. Язык обучения респондентов в школе (чел.)



Результаты анкетирования показывают, что из 270 человек, окончивших школу с казахским языком обучения, 12 студентов предпочли обучение на другом языке (русский или английский), а из 102-х человек, окончивших школу на русском языке, язык обучения предпочли сменить – 40 студентов. Данную тенденцию можно объяснить повышением популярности обучения на английском языке.

Языки, на которых респонденты предпочитают получать дополнительную учебную информацию, представлены так: только на казахском языке – 103 чел., только на русском языке – 142 чел., только на английском языке – 25 чел., на нескольких языках - 108 чел. (Диаграмма 4).

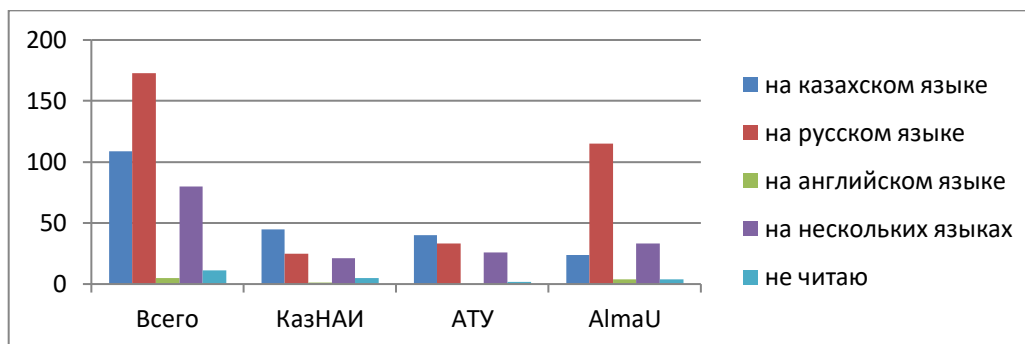
Диаграмма 4. Язык получения респондентами дополнительной учебной информации (чел.)



Результаты анкетирования демонстрируют, что популярность получения дополнительной учебной информации на нескольких языках, а особенно на русском языке, очевидна. Это связано с наличием и доступностью различной информации на русском и английском языках, особенно в Интернете.

Языки, на которых респонденты предпочитают читать неучебную литературу и прессу, представлены следующим образом: только на казахском языке – 109 чел., только на русском языке – 173 чел., только на английском языке – 5 чел., на нескольких языках - 80 чел., не читают – 11 чел. (Диаграмма 5).

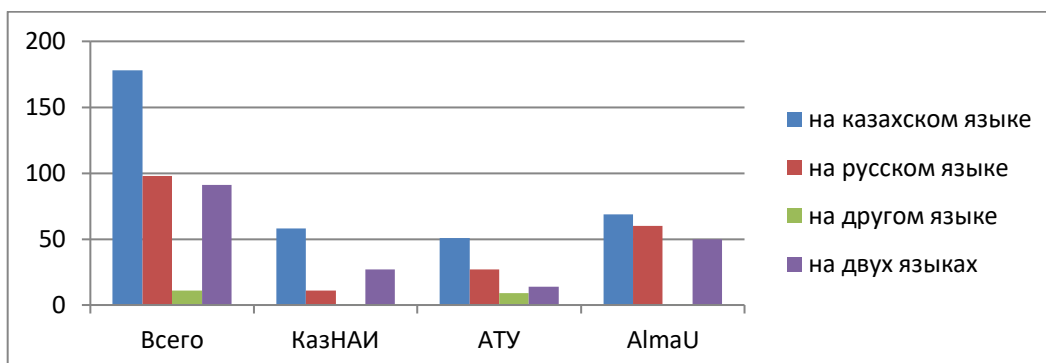
Диаграмма 5. Язык, на котором респонденты читают литературу и прессу (чел.)



Согласно результатам анкетирования пресса на русском языке также достаточно популярна у казахстанских студентов.

Языки, на которых респонденты предпочитают общаться в семье, представлены так: только на казахском языке – 178 чел., только на русском языке – 98 чел., на казахском и русском языках – 91 чел., на других языках - 11 чел. (Диаграмма 6).

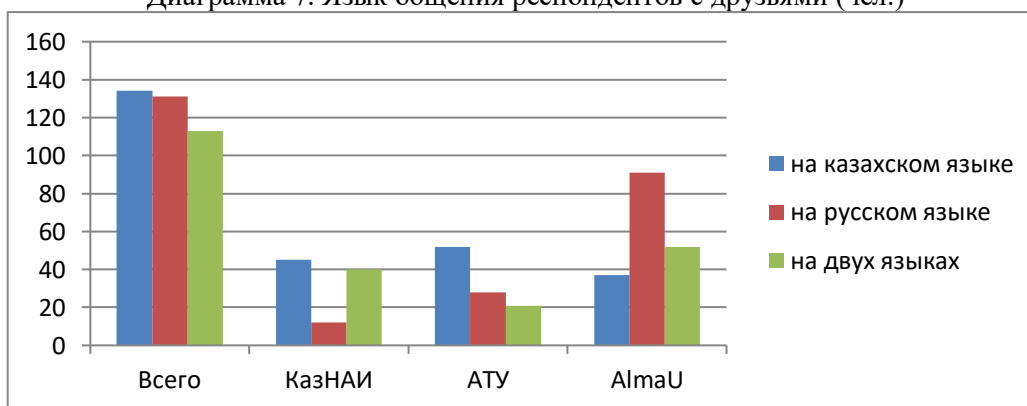
Диаграмма 6. Язык общения респондентов в семье (чел.)



Данные анкетирования позволяют сделать вывод о том, что в каждой четвертой казахстанской семье практикуется билингвальное общение.

Языковые предпочтения респондентов в неформальной обстановке с друзьями выглядит следующим образом: только на казахском языке общается – 134 чел., только на русском языке – 131 чел., на казахском и русском языках – 113 чел. (Диаграмма 7).

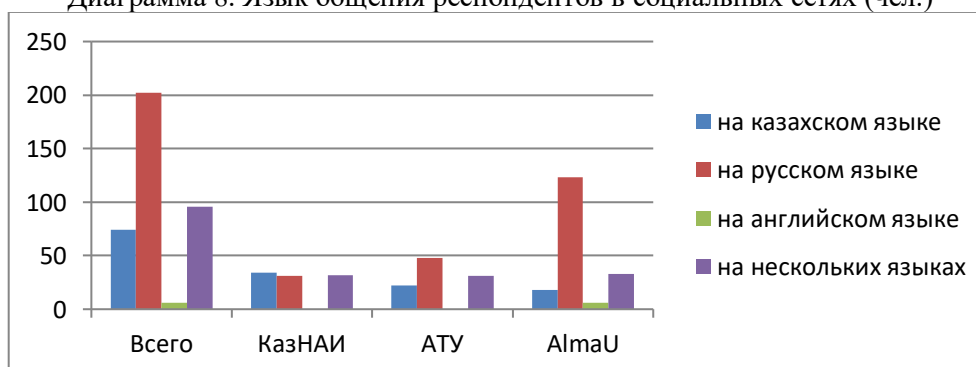
Диаграмма 7. Язык общения респондентов с друзьями (чел.)



Данные позволяют сделать вывод о том, что в студенческой среде две трети респондентов для общения используют только один язык (казахский или русский), треть респондентов в равной степени владеет обоими языками, а значит практикует билингвальное общение.

Языки, на которых респонденты предпочитают общаться в социальных сетях и Интернете, представлены таким образом: только на казахском языке общается – 74 чел., только на русском языке – 202 чел., на английском языке – 6 чел., на нескольких языках – 96 чел. (Диаграмма 8).

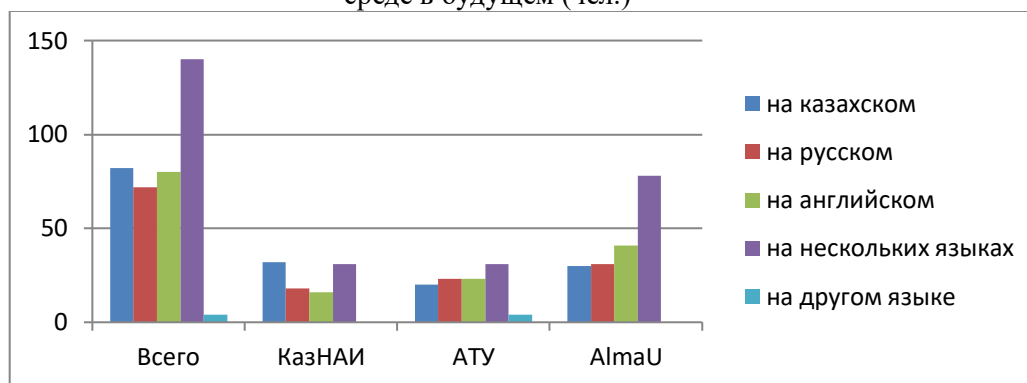
Диаграмма 8. Язык общения респондентов в социальных сетях (чел.)



Очевидно, что при общении в Интернете и социальных сетях, студенты, независимо от основного языка общения и обучения, отдают предпочтение русскому языку.

Языки, на которых респонденты предпочли бы общаться в профессиональной среде в будущем, представлены следующими данными: только на казахском языке – 82 чел., только на русском языке – 72 чел., только на английском языке – 80 чел., на нескольких языках – 140 чел., на другом языке – 4 чел. (Диаграмма 9).

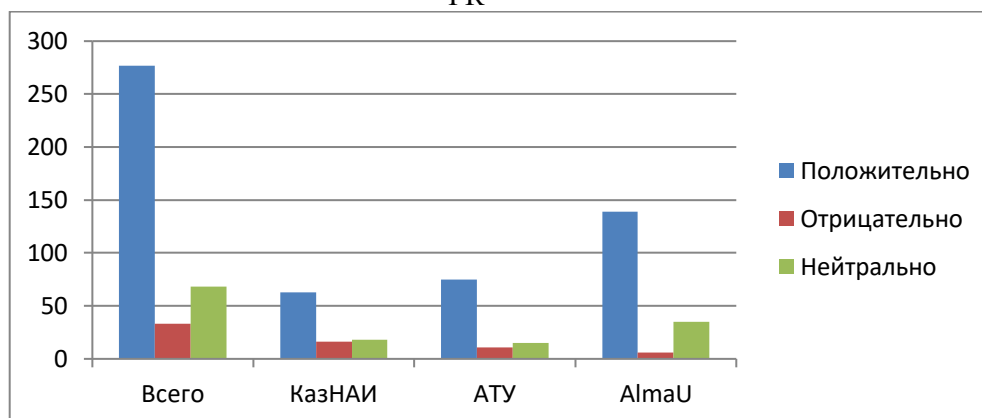
Диаграмма 9. Язык, на котором респонденты предпочли бы общаться в профессиональной среде в будущем (чел.)



Полученные данные позволяют сделать вывод о том, что современные казахстанские студенты достаточно открыты для полилингвального общения и готовы интегрироваться в полиязычную профессиональную среду.

Отношение респондентов к внедрению системы трехязычия в систему образования Казахстана представлено следующим образом: положительно – 277 чел., отрицательно – 33 чел., нейтрально – 68 чел. (Диаграмма 10).

Диаграмма 10. Отношение респондентов к внедрению системы трехязычного образования в РК



Данные позволяют утверждать, что казахстанские студенты в большинстве своем приветствуют внедрение системы трехязычного образования в РК.

Таким образом, результаты проведенного нами исследования позволяют сделать следующие выводы:

- Значительно укрепилась позиция казахского языка как языка подготовки студентов в высших учебных заведениях в связи с увеличением контингента выпускников школ с казахским языком обучения.

- Студенты казахской национальности составили 85% из числа всех респондентов. Большая часть из студентов-казахов отметила, что владеет русским языком.

- Несмотря на слабые позиции русского языка как основного языка подготовки обучающихся в вузе, он остается предпочтительным для казахстанских студентов и как средство получения дополнительной учебной информации, и как средство коммуникации в семье, неформальном общении, социальных сетях и Интернете.

- Редкий в недалеком прошлом русско-казахский билингвизм укрепляет позиции в неказахскоязычной среде.

- Традиционный казахско-русский билингвизм постепенно перерастает в казахско-русско-английское трехязычие.

- Казахстанские студенты достаточно открыты для полилингвального общения и готовы интегрироваться в полиязычную профессиональную среду.

В перспективе авторами планируется отслеживать динамику развития обозначенных тенденций в языковой студенческой среде Казахстана.

Список литературы

1 Верещагин Е.М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма). – М.: МГУ, 1969.

2 Хасанов Б.Х. Национальные языки, двуязычие и многоязычие: поиски и перспективы (Двуязычие возрастающая социальная потребность нашего времени). - Алма-Ата: «Казахстан», 1989. – 136с.

3 Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие. / Пер. с англ. А.К. Жолковского // Новое в лингвистике. – М., 1972. - Вып. 6.

4 Данные Комитета по статистике Министерства национальной экономики РК (2016). Официальная статистическая информация. Оперативные данные (экспресс информация, бюллетени). Образование. Архив 2015 г. Бюллетени за 2015 г. Высшие учебные заведения Республики Казахстан на начало 2015/2016 учебного года: Электронный документ. Режим доступа: <http://stat.gov.kz/>

Мақалада билингвизм табиғаты және оның ерекшеліктері қарастырылған. Бірнеше жоғарғы оқу орындарының студенттері арасындағы қостілділікті зерттей отырып, авторлар оның ерекшеліктерін сипаттайды.

The nature of bilingualism is considered in the article, its features in Kazakhstan are described and features of bilingualism in the student environment are analyzed on the example of university students in Almaty.

УДК 81.42

Д.К. Ташкенова

Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева

Петропавловск, Казахстан

dtashkenova@mail.ru

ЯЗЫКОВАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ КОНЦЕПТОВ «FEAR» И «ANGER» В РОМАНАХ-АНТИУТОПИЯХ XX ВЕКА

В статье анализируются способы отражения эмоциональных концептов в английском языке. Лексические единицы как один из основных источников выражения эмоций рассмотрены и классифицированы в данной статье. На материале художественных текстов, принадлежащих к жанру «антиутопия», методом контекстуального анализа были проанализированы случаи объективации эмоций в английском языке посредством прямой номинации с помощью предикатов, а также косвенной номинации – метонимическим или метафорическим переносом.

Ключевые слова: эмотиология, базовые эмоции, эмоциональный концепт, предикат, метонимический и метафорический перенос, номинация, дескрипция

На сегодняшний день ввиду когнитивной направленности современной науки проблема отражения внутреннего мира человека, его эмоций в языке и речи находится в фокусе внимания как зарубежных, так и отечественных лингвистов. Лингвистика эмоций или эмотиология активно развивается как отдельное направление языкознания и занимается вопросами изучения эмоций, отраженных в языковой картине мира. В рамках данной дисциплины развивается новое перспективное направление – концептология эмоций. В круг исследования концептологии эмоций входит выявление специфики эмоциональных концептов и их объективация в языковом сознании. Как отмечает В.А. Маслова, «Язык – это орудие эмоции» [1, 255]. В.И. Шаховский называет язык

ключом к изучению человеческих эмоций, поскольку язык «номинарует эмоции, выражает их, категоризирует и классифицирует... Именно язык формирует эмоциональную картину мира представителей той или иной лингвокультуры» [2, 18-19].

Сфера эмоционального входит в ценностную картину ментального мира говорящего на английском языке, чем объясняется многообразие языкового выражения эмоциональных переживаний в процессе общения. Таксономии концептов, существующие в литературе, в значительной мере ориентированы на языковые способы их репрезентации. Например, выделяются предметные, сценарные и качественные, антропомерные и конкретные концепты на основании частеречного критерия. Тематико-идеографический, дискурсивно-текстовый и аксиологический являются наиболее распространенными подходами к упорядочению концептов. В рамках тематико-идеографического подхода Н.А. Красавский выделяет эмоциональные концепты [3, 45].

Концепты эмоций *страх* и *гнев* занимают особое место в составе исходных эмотивно-оценочных смыслов. Кроме того, рассматриваемые эмоции входят в состав базовых, или фундаментальных, выделенных такими известными психологами, как К.Э.Изард, Р. Плутчик, А. Элисс, П. Экман, У. Джеймс, С. Томкинс, У. Мак-Дугалл и др. Под базовыми эмоциями понимаются эмоции, присущие большинству людей и одинаково проявляющиеся у представителей разных культур. Классификация эмоций на основании критерия «первичности – производности» на базовые/универсальные и вторичные/производные эмоции поддерживается многими исследователями (McCarter 1964; Изард 1980; Ekman, Friesen 1981; Витт 1984; Buck 1984; Shaver 1987; Фрейд 1989; Нойманн 1998; Риман 1998)

Такие исследователи, как Н.А. Красавский, Е.Ю. Мягкова, В.В. Леонтьев полагают, что ядром эмоциональных концептов (ЭК) также являются базовые эмоции.

Согласно Н.А. Красавскому, эмоциональные концепты отражают целую палитру внутренних реакций на актуальный раздражитель или проявление чувств в процессе коммуникации [4, 53]. Основатель и руководитель научной школы лингвистики эмоций, В.И. Шаховский полагает, эмоциональные концепты преобладают в системе концептов и обладают культурно-национальной спецификой, материальными экспонентами в языке, т.е. соответствующими номинациями *радость*, *печаль* и т.д. [5, 15].

Таким образом, опираясь на определение Н.А. Красавского [4, 60], эмоциональный концепт понимается нами как сложный когнитивно-ментальный конструкт, проецирующий психические переживания человека; как правило, который можно вербализовать лексически и/или фразеологически, культурно и этнически обусловленный и включающий в себя понятийный, образный и ценностный компоненты.

Лексическая объективация концепта – основной и наиболее продуктивный прием его реализации. Содержание компонентов ЭК выявляется путем лингвистического анализа средств вербальной репрезентации ЭК. В.Н. Телия в своей классификации выделяет первичные и вторичные или косвенные номинации эмоций [6, 13]. В.И. Шаховский предлагает следующую классификацию лексических единиц, вербализующих эмоции: 1) обозначение, или прямая номинация (радость, печаль и т.п.); 2) описание, или дескрипция (слезы, смех и т.д.); 3) выражение, или экспликация (эмотивы) [7, 25].

Ю.Д. Апресян выделяет следующие типы лексики, которые выражают эмоции:

- Базовая лексика (существительные, глаголы, прилагательные, наречия, номинирующие эмоции)

- Слова, не являющиеся обозначениями эмоций. Данные слова включают в свое значение указание на различные эмоциональные состояния субъекта, когда тот выполняет какое-либо действие или находится в каком-либо состоянии. Например, любоваться, заглядеться, засмотреться.

- Слова, не называющие эмоции, но имеющие непосредственное отношение к выражению эмоций. В данном случае Ю.Д. Апресян говорит о метафоре, которая обозначает определенный физический симптом чувства. Например, покраснеть, побагроветь, зарумяниться и многое другое [8, 51].

Итак, лексические средства языка мы считаем важнейшим инструментом формирования и развития феномена ЭК, поскольку «наличие отдельной лексической единицы служит прямым свидетельством существования понятия, а при его отсутствии имеются, в лучшем случае, лишь косвенные свидетельства» [9, 294].

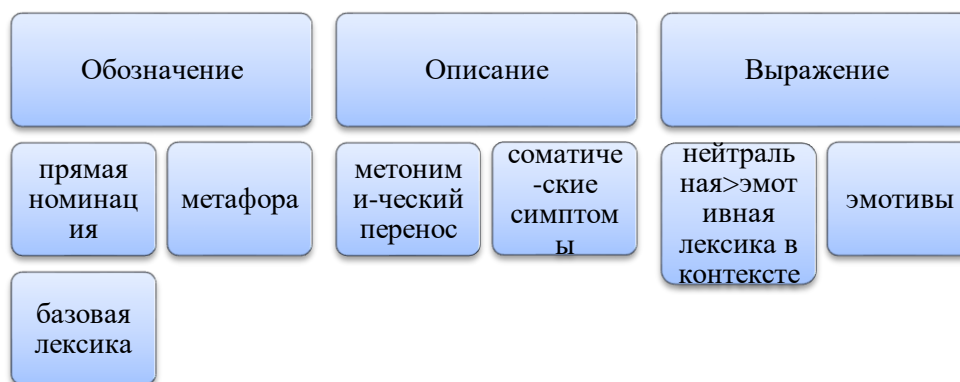


Рисунок 1 – Лексические способы репрезентации ЭЖ

В данной статье выявляются средства обозначения и описания, а также особенности реализации базовых эмоциональных концептов *fear* и *anger* в текстовой семантике романов Рэя Брэдбери «451 градус по Фаренгейту» и Джорджа Оруэлла «1984».

Прежде чем приступить к непосредственному анализу лексических реализаций данных эмоций, мы провели дефиниционный анализ номинанта эмоции. Лексикографическое описание концепта страх строится на синонимических отношениях ядерного компонента: *fear – an unpleasant emotion or thought that you have when you are frightened or worried by something dangerous, painful, or bad that is happening or might happen*. Отсутствие антонимических отношений компенсируется в толковом словаре объемным списком синонимов: *alarm, dismay, consternation (fear resulting from the awareness of danger), horror (intense and profound fear), hysteria (excessive or uncontrollable fear), panic, terror, affright (an overwhelming feeling of fear and anxiety), scare (a sudden attack of fear), apprehension, apprehensiveness, dread (fearful expectation or anticipation), timidity, timorousness (fear of the unknown or unfamiliar or fear of making decisions)* [10]. Дифференциальные семы отражают степень проявления интенсивности эмоционального состояния, причины возникновения эмоции, кратковременность / продолжительность эмоции.

Далее была произведена выборка лексических единиц на основании анализа лексических номинаций и дескрипции эмоций *fear* и *anger* в текстах произведений. В проанализированных текстах были выявлены 65 случаев репрезентации эмоции *fear* и 38 случаев репрезентации эмоции *anger*.

В романе «451 градус по Фаренгейту» превалирует физиолого-психологическая значимость эмоций, которая реализована в когнитивных параметрах «проявление эмоции в активных действиях человека». Так, действия героев, испытывающих страх, находят языковое выражение с помощью глаголов: *to shriek, to shiver, to whisper, to twitch, to fidget, to startle, to back up/away, to rush away, to flee* и т.д. Экспрессивно-физиологическое проявление эмоции вербализуется посредством метонимических дескрипций, т.е. перенос наименования соматико-физиологической реакции на само психическое ощущение человека. Так, например, в следующем предложении содержатся метонимические номинации эмоции *fear*: *She ran past with her body stiff, her face floured with powder, her mouth gone* [11, 128].

В отрывке, где пожарник, Montag, и механический пес, предстают лицом к лицу, наблюдаются разнообразные языковые указатели и маркеры эмоции *страх*. Вначале физиологическая реакция – его сердце заколотилось, затем действия героя – попятился назад, далее следует психофизиологическая реакция организма *to tremble – to shake slightly, usually because you are cold, frightened, or very emotional*, сопряженная изменением цвета кожных покровов и в конце с помощью существительного номинируется сама эмоция, которую главный герой старается подавить.

No, no, boy," said Montag, *his heart pounding*. Montag *backed up*. Montag *grabbed* the brass pole with one hand. ... He was *trembling* and *his face was green-white*. Montag stood, *letting the fears pass*, by the drop-hole [11, 27-28]. Главный герой, Гай Монтэг, так описывает механического зверя: It was like a great bee come home from some field where the honey is *full of poison wildness, of insanity and nightmare*, its body crammed with that over-rich nectar and now it was sleeping the *evil* out of itself [11, 26]. В данном метафорическом сравнении пса с дикой пчелой одновременное использование лексем *wildness, insanity, nightmare, evil* также является языковой проекцией концепта *fear*.

Концептуальное поле эмоции гнев в английском языке: *rage, outrage, fury, hysteria, wrath, hate, anger, indignation, heat, malice, spite, irritation, irritability, exasperation, outbreak, explosion, virulence, resentment, gall, grudge, pique, annoyance, displeasure*. Концепт *anger* является доминантой данного синонимического ряда. При обозначении эмоции *anger* используются лексемы, принадлежащие к классу существительных – *rage, roar, outrage, irritation*; прилагательных – *irritable, aggravating, angry, enraged, mad etc.* Гнев активизирует негативную реакцию у героев, им хочется *to smash, spit, slam, yell, cry, swear, kill*.

В отрывке, представленном ниже, проявление эмоции реализуется, во-первых, на синтаксическом уровне – анафорический повтор. На семантическом уровне используются описания состояния главного героя, связанного с эмоцией *anger*.

I'm so damned unhappy, I'm so mad, and I don't know why I feel like I'm putting on weight. I feel fat. I feel like I've been saving up a lot of things, and don't know what [11, 74]. В начале первого предложения значение лексемы *unhappy* интенсифицируется с помощью наречия *so* и прилагательного *damned* – *used to express anger with someone or something* [12], которое принадлежит к неформальному регистру, что еще больше усиливает отрицательное эмоциональное состояние. Затем следует анафорический повтор конструкции, но уже с другим предикатом *mad*, который сопровождается интенсификатором *so*. В конце предложения эмоциональное состояние героя описывается метафорическим сравнением. Интересно как внутренний мир сравнивается с физическим – *to be mad = to put on weight*.

В следующем отрывке хорошо прослеживаются стадии гнева.

The perspiration gathered with the silence and the sub-audible trembling around and about and in the women who were burning with tension. Any moment they might hiss a long sputtering hiss and explode [13, 110]. Вначале у женщин появляется испарина, т.е. описание осуществляется посредством указания на физиологический симптом, затем на двигательный симптом – *trembling*. Напряжение женщин нарастает, и они могут взорваться в любую минуту, здесь гнев уподобляется огнеопасному веществу.

В романе «1984» эмоциональный концепт *fear* представлен в 47 случаях. Встречаются прямые номинации: *fear, fright, panic, terror, horror, hysteria, dread, chill, uneasiness*.

Метафорические обозначения обнаруживают следующие образные параметры ЭК: очеловечивание действий эмоции, страх пытается завладеть главным героем: *For a moment he was seized by a kind of hysteria* [13, 20]. *A horrible pang of terror went through him* [13, 65]; *tormented all the while by the fear* [13, 83], *a terrible fear had taken possession of him. Again the terrible fear seized upon Winston* [13, 121].; *a chilly shuddering feeling had taken possession of his body* [13, 172]; *he was haunted at every step by the fear* [13, 181].

Метафоры, передающие цветовую концептуализацию эмоции *fear*: *blue with fright, filled with black terror, the black panic took hold of him. The man's face, already very pale, turned a colour Winston would not have believed possible* [13, 256]. Также встречаются температурные характеристики, от страха все застывает внутри: *Winston's entrails seemed to have turned into ice* [13, 239]; *Suddenly his heart seemed to turn to ice and his bowels to water* [13, 107].; *a sound at his back froze him* [13, 126].

Косвенное описание эмоции *fear* реализуется посредством метонимического переноса, а именно через лексическое описание эмоциональных кинем. В частности, кинемы лица персонажа, являются наиболее информативными. Кинемы глаз, которые передают эмоции человека, довольно часто сопровождаются конкретным названием эмоции: *The little sandy-haired woman gave a squeak of mingled fear and disgust* [13, 12]; ... *what most struck Winston was the look of helpless fright on the woman's greyish face* [13, 25]. Также в ткани повествования романа регулярно употребляются дескриптивные метонимические модели, которые эксплицируют следующие признаки ЭК: соматико-физиологическая реакция на эмоцию. Например, реализация метонимической модели *trembling of the body* → *fear*: *His large pouchy cheeks were quivering uncontrollably* (об арестованном, напуганном последующим наказанием). *Desire to hide* → *fear*: *A little boy screaming with fright and hiding his head between his mother's breasts as if he was trying to burrow right into her* [13, 9]. Кроме того, в романе Дж. Оруэлла *fear* коррелирует с другими негативными эмоциями – *fear + disgust, fear + anger, fear + hostility*.

Эмоция *anger* представлена в 17 случаях. Особенность репрезентации данного эмоционального концепта в данном произведении заключается в том, что он переживается коллективно: *uncontrollable exclamations of rage were breaking out from half the people* [13, 14]; *he was shouting with the others and kicking his heel violently* [13, 15]; *And yet the rage that one felt was an abstract undirected emotion which could be switched from one object to another like the flame of a blowlamp* [13, 15] и обычно на двухминутках ненависти – ежедневные занятия, в течение которых члены внешней партии Океании

должны смотреть фильм, изображающий врагов партии; является формой промывания мозгов членов партии в попытке вызвать в них безумство ненависти к вражеской супердержаве [14].

В следующем предложении показана гневная реакция на фильм об оппозиционной стороне *The little sandy-haired woman had turned bright pink, and her mouth was opening and shutting like that of a landed fish* [13, 15]. Гнев выражается в покраснении кожных покровов.

Лингвистический анализ эмоциональных концептосфер в идиолектах Р. Брэдбери и Дж. Оруэлла выявил следующие особенности:

- в романах «451 градус по Фаренгейту» и «1984» лингвистически объективируются все базовые ЭК *fear* и *anger*;

- для всех ЭК ядерным понятийным признаком, реализованным в тексте, является архисема «эмоциональное состояние», другой интегральный признак – «интенсивность эмоции»;

- в художественных концептосферах эмоции соотносятся с одними и теми же понятийными сферами, которые лежат в основе образных признаков ЭК;

- в анализируемых произведениях высокой продуктивностью употребления отличаются психофизиологические проявления эмоций, реализованные посредством метонимических дескрипций;

- основной аксиологический статус ЭК в данных произведениях совпадает: ЭК *fear/страх, anger/гнев* традиционно обладают отрицательной оценкой;

- функционирование ЭК обуславливается их корреляцией с концептосферой тоталитарного режима: тоталитаризм выступает в качестве каузатора и / или объекта негативных эмоций, всякое инакомыслие, двоемыслие недопустимо, негативные эмоции и индифферентность выходят на первый план;

- в художественной концептосфере романа «451 градус по Фаренгейту» преобладают прямые номинации эмоций, далее наиболее продуктивными является косвенное описание переживаемых эмоций – метафорически осмысленные лексемы со значением страха основываются преимущественно на номинациях частей тела человека, подвергающихся мгновенному воздействию эмоции. В романе-антиутопии «1984» при языковой репрезентации ЭК *fear* доминирует метафорический способ – страх «очеловечивается» и «действует» самостоятельно и единственным «объектом», то вмещающим, то отторгающим чувство страха, является человек; в одинаковой мере представлены прямая номинация и метонимический перенос; при вербализации эмоции *anger* преобладают метонимические дескрипции.

Сравнительная характеристика языковой репрезентации ЭК *fear* и *anger* в романах-антиутопиях представлена на диаграммах (Рисунок 2).

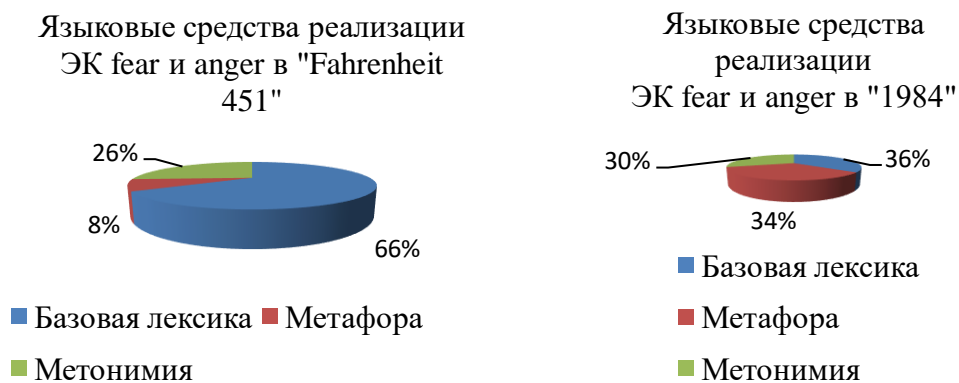


Рисунок 2 – Сравнительная характеристика использования лексических приемов для репрезентации ЭК *fear* и *anger* в романах-антиутопиях

Таким образом, лексический языковой уровень объективирует эмоциональный феномен самыми различными номинативными техниками. Можно сказать, что лексикализованная эмоция и есть ЭК, поскольку она как знаковое образование существует, функционирует в языковой картине мира той или иной культуры и, следовательно, несет в себе эмоциональный опыт человека, а также категоризирует и концептуализирует окружающий его мир.

Список литературы

1 Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику : учеб. пособие – 5-е изд. – М.: Флинта : Наука, 2012. – 296 с.

- 2 Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. Изд. 4-е. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. – 208 с.
- 3 Приходько А. Н. Концепты и концептосистемы / А. Н. Приходько. – Днепропетровск: Белая Е. А., 2013. – 307 с.
- 4 Красавский Н. А. Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах / Н. А. Красавский. – Волгоград: Перемена, 2001. – 495 с.
- 5 Шаховский В.И. Эмоции и их концептуализация в различных лингвокультурных концептах / В.И. Шаховский // Международный журнал славистов: Русистика: сб. науч. трудов. – Киев, 2001. Вып. 1. – С. 13-19
- 6 Телия В.Н. Номинация. – В: Энциклопедический лингвистический словарь. – М., 1990, с. 336-337.
- 7 Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе (на материале английского языка): Дис. ... д-ра филол. наук / В.И. Шаховский. – М., 1988. – 402 с.
- 8 Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка // Апресян Ю.Д. Избранные труды. – М.: Языки русской культуры, 1995. Т.1. – 742 с.
- 9 Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков / Пер. с англ. А. Д. Шмелева под ред. Т. В. Булыгиной. — М.: Языки русской культуры, 1999. – С. 263-305.
- 10 Электронный тезаурус // Электронный ресурс [Режим доступа]: <http://wordnetweb.princeton.edu/perl/web>
- 11 Ray Bradbury Fahrenheit 451 // <https://studyenglishwords.com/book>
- 12 Толковый словарь английского языка // Электронный ресурс [Режим доступа]: <https://dictionary.cambridge.org>
- 13 Orwell G., 1984 // <https://studyenglishwords.com/book>
- 14 Свободная энциклопедия Википедия, статья «Двухминутка ненависти» // Электронный ресурс [Режим доступа]: https://ru.wikipedia.org/wiki/Двухминутка_ненависти

Бұл мақалада ағылшын тіліндегі эмоционалдық концептердің тәсілдері талқыланды. Мақалада лексикалық бірлік эмоциялардың негізгі көздерінің бірі ретінде қарастырылып, жіктелді. «Антиутопия» жанрына жататын көркем әдебиет мәтіндерінің материалы бойынша ағылшын тілінде контекстік талдау әдісімен объективация жағдайларын предикаттар көмегімен тура номинация арқылы талданылды, сондай-ақ жанама номинация - метонимикалық немесе метафоралық тасымалдау.

The article analyzes the means of reflection of emotional concepts in English. Lexical units as one of the main sources of emotion expression are considered and classified in this article. By the method of contextual analysis the cases of the emotion objectification in the English language, represented by a direct nomination with the help of predicates, as well as by an indirect nomination – metonymic or metaphorical transfer were examined. Fiction works of the anti-utopia genre serve as the source material for the language representations of emotional concepts.

УДК: 811(574)(045)

Р.О. Туксайтова, Г.Т. Омарова
 КазАТУим.С.Сейфуллина
 Астана, Казахстан
gulnar_omarova69@mail.ru

К ВОПРОСУ О МЕХАНИЗМЕ ФОРМИРОВАНИЯ ТОЛЕРАНТНОГО МЕЖКУЛЬТУРНОГО ДИАЛОГА (на материале произведений русскоязычных казахских писателей)

В статье раскрывается содержание понятия толерантность как одного из коммуникативных результатов действия когнитивных механизмов художественного билингвистического текста. Выявлены билингвистические особенности текстов, способствующих осуществлению авторской стратегии толерантности.

Ключевые слова: Билингвизм, толерантность, категориально-текстовый статус, бикультуризм, казахизм.

Восприятие мира отдельным этносом, народом обладает определенной национальной спецификой. Картина мира, складывающаяся в сознании человека, интерпретируется в соответствии с особыми ментальными установками, получая художественное воплощение в билингвистическом тексте.

Билингвистический художественный текст создается на основе взаимодействия двух культур и языков. Колорит литературного произведения отражается в речевой ткани текста и связан прежде всего со словом. Нет необходимости говорить о первостепенной значимости национальной лексики, эксплицитно представленной в билингвистическом тексте, хотя национальная специфика проявляется не только на лексическом уровне.

В своем исследовании мы исходим из того, что в билингвистическом художественном тексте толерантность проявляется на различных уровнях и имеет категориально-текстовый статус. Можно говорить, в частности, о формировании диалога культур на базе тропов. Если национальная по форме лексика отражает специфику национального сознания на поверхностном уровне текстового смысла, то троп способствует созданию образа национального мировидения на уровне глубинном [см.: Купина 1988: 45]. При этом, используя общую теорию уровней и единиц, можно говорить об особом тропеическом уровне художественного текста, который (уровень) служит для формирования целостного образного смысла. В билингвистическом тексте реализация универсальных текстовых категорий имеет свою специфику, отражающую принципы двуязычности, бикультуризма, определяющие авторские стратегии [см.: Гальперин 1981; Купина 1988].

Объектом нашего исследования являются романы писателей-билингвов Ануара Алимжанова и Сатимжана Санбаева. Цель нашего исследования состоит в выявлении билингвистических особенностей текстов, способствующих осуществлению авторской стратегии толерантности.

Создаваемая человеком, носителями культуры и языка картина мира по природе своей антропоцентрична. В центре картины мира находится человек со своим отношением к жизни, отношением к своим и чужим / другим, ощущением собственного положения в мире. В поле зрения данной сферы – деятельность человека, результат труда человека.

Предки казахов некогда составляли часть основного населения Золотоордынского феодального ханства, а после его распада они входили в казахские и узбекские ханства [см.: Зиманов 1958; Сейдимбек 2001]. Однако в условиях кочевого скотоводства сохранялись пережитки родо-племенных отношений, которые переплетались с развитыми формами классовой дифференциации. Родовая структура казахов представляется довольно сложной: казахи делились на три жуза – старший, средний, младший. Условия для образования жузов и сами жузы складывались исторически, их появление – не единовременный акт. При этом, очевидно, сказывалось длительное существование на территории Казахстана еще в предмонгольское время разных крупных этнополитических государственных образований. Жузы делились на так называемые «поколения». Поколения делились на роды, в свою очередь подразделявшиеся на племена.

В тексте часто используется казахизм **жуз**, при этом эксплицируются культурно-фоновые смыслы, заложенные в этой лексической единице. Речевые практики толерантности в одном высказывании или текстовом фрагменте, как правило, реализуются в комплексе. Для того, чтобы выделить разновидности этих практик, необходим контекстуальный анализ, привязанный к отдельному высказыванию или текстовому фрагменту. Именно поэтому парадигматические и линейные речевые практики толерантности, реализованные в тексте, выделяются постепенно, по ходу интерпретации текстового материала. Покажем на примере одного контекста реализацию разных типов речевых практик толерантности: *Предки казахов отразили удары Кира и Дару, и Надиришаха, прогнали упрямых джунгар. Но началась вражда меж родами, брат пошел на брата. Степь распалась натрое. Великий жуз, Средний жуз, Младший жуз. Жуз - это лик. Трехликим стал народ. Несчастливым* (Алимжанов. Стрела Махамбета: 573). Парадигматический принцип отбора национальных единиц обеспечивает номинативное освоение читателем участков национально-специфического когнитивного пространства. В одном синтаксически однородном ряду оказываются три члена, каждый из которых структурируется с помощью русского прилагательного и опорного лингвоспецифического слова *жуз*. Проекция на обобщающий концепт (*роды*) способствует структурированию информации. Линейные речевые практики толерантности могут быть собственно денотативными и образно-оценочными. Как правило, в контексте они соединяются. В данном случае словосочетание *предки казахов* выступает как косвенный темпоральный сигнал историзма *жуз*. Это

предопределяет возможность нейтрального понятийного освоения ключевой номинации. В контексте реализуется оппозиция *внешний враг – внутренний враг*, а понятие *жуз* интерпретируется внутри оппозиции *свой – чужой*, но *чужим* оказывается не только враг – агрессор (*джунгары*), но и *другое* родо-племенное объединение. Таким образом, осуществляется варьирование оппозиции. Речевая толерантность, как видим, основана на оппозиционном представлении культурно-фоновой информации. Реализованные варианты оппозиции являются универсальными для обеих культур. Образно-оценочная практика толерантности представлена метафорическим воплощением лингвоспецифического понятия *жуз*. Для портретирования исторически достоверного факта внутреннего устройства казахского общества используется метафора *лик*, служащая средством образной конкретизации фрагмента денотативного пространства. Образно-оценочная характеристика Старшего жуза осуществляется с помощью постоянного оценочного эпитета *великий*, подчеркивающего высокий статус этого жуза в системе родо-племенных отношений. В русском языковом сознании за словом *великий* закреплено значение «могущественный, мощный, а идея могущества/мощи принимается и одобряется – через нее русскоязычный читатель с пониманием воспринимает этноспецифическую информацию, а носитель казахской культуры углубляет свои представления о соотношении жузов. Таким образом, эффект толерантности достигается на основе передаваемой с помощью парадигматически организованных средств обоих языков и комбинаций этих средств на линейной оси высказывания и в микротексте. Русскоязычность текста при этом не утрачивается. С помощью приемов билингвистической стилистики устанавливается механизм освоения когнитивно определенного участка этноспецифических знаний. В тексте регулярно реализуются близкие обеим культурам ценностные смыслы «единение», «общность», «согласие» - на базе слов общекультурного концепта «толерантность». Например: *А между тем, подхватив призыв батыров, мелкие отряды сарбазов-мстителей из Младшего, Среднего и Великого жузов, объединяя свои ряды, на совете воинов выбирали себе вожаков и, очищая родные земли от карательных отрядов джунгар, начинали свое победное шествие* (Алимжанов. Гонец: 332). В данном случае слово *жуз* выступает как субъект уничтожения внешнего врага и поддерживается сильными контекстными партнерами (*батыры, сарбазы*) из контактной сферы. Устойчивое словосочетание *объединяя свои ряды* выражает спасительную для казахской земли идею объединения всех родов и племен: *Старец поднял посох. Подождем, пока утихнут голоса: - Нас сюда привело одно желание: подтвердить свое братство! Сила народа всегда была в согласии и единстве. Но разве мы не клялись в своем единстве двенадцать лет назад на горе Улытау? Разве мы не скрепляли кровью свою клятву* (Алимжанов. Гонец: 358). Культурный концепт *единения* относится к числу опорных идей как русского, так и казахского языкового и культурного сознания. Провозглашаемая идея единения приобретает общечеловеческую значимость.

В сферу наименований, обозначающих лиц по социальной принадлежности, следует отнести лингвоспецифические единицы типа *кара, кедей, жатак, бишара, туленгут*. Данные лексемы используются для обозначения лиц неимущих, занимающих самое низкое положение в социальной иерархии. Слово *кедей* в толковом словаре казахского языка имеет значение «бедняк». Наблюдается лексическая дифференциация в значении данных единиц. Значение слова *жатак* по отношению к словам *кара* и *кедей* обладает большей специализацией. В толковом словаре казахского языка фиксируется это лингвоспецифическое значение: *жатак* – «казах-бедняк, который не кочует из-за отсутствия скота». Семантика данной лексической единицы сугубо специфична: она эксплицирует иерархию социальных отношений, свойственных только казахам-кочевникам, в ней заложена определенная культурно-фоновая информация, которая реализуется в составе текста. Казахизм *жатак* имеет особую внутреннюю форму: «оставшийся лежать, лежащий». С.З. Зиманов отмечает: «Первоначально жатаками называли членов кочевых коллективов, которые, не имея средств кочевания, оставались на зимовках, не переходили на джайляу. В первой половине XIX-го века жатаками уже называли не вообще более или менее оседлых бедняков, а определенную прослойку крестьян, осевших в основном в районе населенных пунктов и оторвавшихся от кочевых коллективов» [Зиманов 1958: 25]. В тексте при описании лиц по социальной принадлежности к бедным слоям населения акцентируется оппозиция *свой – чужой*. Русское *чернь* употребляется так же активно, как его казахский аналог *кара*: - *Дат, Алдиярхан, мудрость живет в словах твоих, мой владыка, - вдруг оживился Караул-ходжа. - Одолеть их вместе сейчас трудно. Чернь взбесилась, она в ярости и может легко проглотить иных краснобаев, похожих на того пастуха, который гнал двух козлов, а свистом оглушал целую долину, словно все сокровища земли были у него в руках* (Алимжанов. Стрела Махамбета: 535). Русское слово *чернь*, образно передающее высокопарно-презрительное отношение к непривилегированным классам, конкретизируется прецедентным

текстом – легендой о пастухе и двух козлах. Содержание казахской легенды передается в компрессированном виде. Следующий контекст воспроизводит ситуацию исключения из *круга избранных* человека, выбравшего другой путь – защитника интересов народа: *Все мы помним, как сам Алдияр-хан поручал этому неблагодарному глупцу сопровождать сначала хивинского посла к царю в Петербург, потом – генерала Генса в его поездке по орде. Простому старшине, выходящу из черни, была оказана неслыханная честь. Но, как говорят, от ленивого жеребца не родится быстрый рысак, а кляча никогда не станет тулпаром. Он сам сапогом раздавил свое счастье, возомнив себя батыром – вождем* (Алимжанов. Стрела Махамбета: 534). Речевые практики толерантности обеспечиваются соединением парадигматических и линейных практик толерантности. Логически парадигматический ряд номинаций, включающий русские слова и казахизм (*простой старшина, чернь, батыр*) соседствует с образным метафорическим противопоставлением *быстрый рысак, тулпар* («боевой конь, скакун») – *кляча*, активизирующим оппозицию *богатые – бедные*. Наблюдается активное использование русского слова *чернь* с внутренней формой.

В прозе А. Алимжанова казахизм *жатак* представлен в различных значениях: в одних случаях актуальным является значение «бедняки, малоимущие, нередко используемые как даровая рабочая сила»: *У жатаков отбирали коней, верблюдов, последнюю овцу* (Алимжанов. Стрела Махамбета: 429); *Тысячи жатаков были согнаны в урочище* (Алимжанов. Стрела Махамбета: 422). В других случаях наблюдается актуализация категориальной семы «бедняки» и интенсификация, акцентирующей высшую степень бедности: *... На Махамбета тоже навалились ночью, когда он, будучи уверенным, что нет погони, решил на время распустить джигитов по домам и отдохнуть в маленьком бедном ауле жатаков* (Алимжанов. Стрела Махамбета: 439). В данном контексте актуализируется первичное значение казахизма «казах-бедняк, который не кочует из-за отсутствия скота». Для достоверного воспроизведения исторической ситуации миграции казахского населения важнейшим является значение «определенная прослойка крестьян, осевших в определенном районе». Отсутствие глагола движения, его антоним *стояли* и существительное *землянка* (не юрта) свидетельствуют об оседлости этой группы крестьян: *На стыке ковыльной равнины и песков, огражденные саксаулом и зарослями песчаной акации, зеленели обильные луга. Посреди этих лугов стояли землянки, и в них жили жатаки – самые бедные люди в степи* (Алимжанов. Стрела Махамбета: 469).

Сема «бедный» объединяет все отмеченные значения слова *жатак* в текстовую внутрисловную парадигму, поддерживающую социально значимую дихотомию *богатый – бедный*, мотивирующую наличие общесоциальной природы формирования мировоззренческой категории *своего круга*. Принадлежность к бедноте, бедность (участь бедных, их судьба и зависимость от богатых) интерпретируется автором как надэтнический феномен: *- Эх, дочка, что и говорить ... Бедный русский мужик еще хуже вашего жатака живет. Поэтому и издеваются над ним... Степан зло стегнул коня. Деуколка затарахтела по кочкам* (Алимжанов. Стрела Махамбета: 508). Парадигматический ряд номинаций, состоящий из казахской и русской лексических единиц *жатак, мужик* включает общую сему «бедный». Важнейшим фактором толерантности в концепции автора-билингва является не только понимание *чужого*, но и уравнивание его со *своим*.

Участки картины мира, отражающие национальную специфику уклада жизни, мировосприятия, воспринимаются как «иное», «другое», воспринимаемое и осознаваемое носителями другой культуры как специфическое. Коммуникативным результатом действия когнитивных механизмов художественного билингвистического текста является толерантность, лежащая в основе межкультурного диалога.

Список литературы

1. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М., 1981. – 139 с.
2. Зиманов С.З. Общественный строй казахов первой половины 19 века. Алма-Ата, 1958.- 296 с.
3. Купина Н.А. Модель целостного лингвистического анализа художественного текста // Структура и семантика текста. Воронеж, 1988. – С.5-12.
4. Сейдимбек А. Мир казахов. Алматы, 2001. – 534 с.

Билингвистикалық көркем мәтін екі мәдениеттің және тілдердің өзара әрекеттестігі негізінде құрылады. Бұл зерттеу жұмысында билингвистикалық көркем мәтінде толеранттылық әртүрлі деңгейлерде байқалады және категориялық мәтін мәртебесіне ие. Орыс тілді жазушылардың шығармаларындағы бірқатар қазақы сөзді талдай келе, басқа мәдениеттің ұлттық ерекшеліктерін түсіну және қабылдау туралы қорытынды жасалды.

The bilingual literal text is created on the basis of the interaction of two cultures and languages. In this study, it is said that in the bilingual literal text tolerance manifests itself at various levels and has a categorical-textual status. Analyzing a number of kazakhisms in the works of Russian-speaking writers, a conclusion was drawn on the understanding and perception by speakers of another culture of national specifics.

УДК 81'1:811.161.1

З.А. Умирзакова
КазНПУ им. Абая
Алматы, Казахстан

КОММУНИКАТИВНЫЕ ТАКТИКИ В КАЗАХСКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРЫ

Статья посвящена лингвокоммуникативному анализу отрывка романа С. Бакбергенова «Қайран шешем», в частности, выявлению коммуникативных тактик, использованных в сложном коммуникативном акте, и эксплицирующих эти тактики вербальных и невербальных средств.

Ключевые слова: коммуникативные тактики, сложный коммуникативный акт, результатность практики, коммуникативная ситуация, слот, фрейм, социальный фактор.

Поскольку в казахстанской лингвистике не проводились исследования по коммуникативным тактикам на материале сложных по структуре и содержанию, объемных речевых актов, мы сочли возможным подвергнуть лингвокогнитивному и лингвокультурному анализу ряд коммуникативных актов из художественных текстов разных авторов.

Цель работы – выявить по возможности полный корпус коммуникативных тактик, используемых в казахской лингвокультуре. Подобное исследование дает возможность описать варианты тактик и эксплицирующие эти тактики вербальные и невербальные средства.

В данной статье для анализа нами выбран отрывок из романа С. Бакбергенова «Қайран шешем», главной героиней которого является выдающаяся казахская домбристка и композитор Дина Нурпейсова. Приведем отрывок полностью.

...Нұралының жылдығын бергенсін бір жетіден кейін Нұрпейістің жамағайын інісі Жәпек Динаға кісі салды. Дина мұны күтпеген Арада біраз күндер өтті. Қасына елдің бір ақсақалын ерткен Жәпек келді. Дина оларды кәдімгі үйреншікті қонақша, асып саспай, сабырмен қабылдады. Ас алдында ауыл ақсақалы, қазанбас Мендіқара суыртпақтап, жайымен гана сөз бастады:

- Дина қалқам, әрі келін, әрі баламсың. Келін дейтінім мен осы елдің баласымын. Балам дейтінім әкеңнің көзін көрдім. Мұның үстіне өнеріңе, ақылыңа туған әкеңдей көп сүйсінген жанмын. (1) Әке баласына ақылын айтады. Сонда оны жаман болсын, қатарқұрбыдан кем болсын деп айтпайды. Қайта, солардан артық болсын, бағы ассын, өнері ассын, мәртебесі жоғары болсын деп айтады. Мен әкең болсам, нақ сол ниеттемін. (2) Осы келісімді жақсы тілекпен, ұғысармыз деген үмітпен келген жайым бар... (3)

Дина тағдырына мойын ұсынып, не етсең де қолыңдамын деп отырған адамиша, басын төмен салып, жерге қараған бойы шал сөзін үнсіз тыңдады.

- Сақаламды қырау басқан, көз алдымды сағым шалған, төрімнен көрім жақын боп отырған шағымда сені, анау жүрген қанатсыз балапандар, сенің бес балаңды, жамандыққа қиып, азапқа қарай айдайын деген ниетім жоқ. (4) Қайта, кешегі Нұрпейістің орынына қайын ата болып, Кенженің орынына туған әке болып, бұған қоса өнеріңе сүйсінген жақсы көрер қалыс, жамағайын болып, жаным аши келген жайым тағы бар. (5)

Шалдың көмейін Дина ұғып отыр. Содан да болар кестелеп айтқан Мендіқара сөздерін салғырт тыңдады. Өткені ол бұл кезде іштей толғана отырып, өз жауабын жұбатпаған еді. (6)

Бұл бір жағынан Мендіқара мен Жәпекке жаттау көрінді. Сөзімізді құп алмас па екен деген күдік салды. Жайды осылай болар деп өзінше ұққан ақсақал күн қақты, тарамыс саусақтарымен әжімді жүзін қайта-қайта сипап, аз-кем ойлы отырды да, сөзді қайтадан алыстан орағыта бастады. (7)

- Дина келін, баламсың дедім. Әке сөзін зейін қойып, мән-жайын шаға отырып тыңдаған абзал, - деп шал Динаға шуқшиыпқадала қарады. (8)

- Ата, айта беріңіз, сөзіңізді тыңдап отырмын. Сіз мені жесір еді деп, есіркеп отырсыз, жұбату айтып отырсыз. (9)
- Ие, айнашым Дина, жұбату – жұбату ғой. Оның да дұрыс. Бұл да жұбату. Ал, оның бер жағында жақында, Нұралының жылдығын бердің, ең соңғы жұбату сонда айтылды. Ендігі сөз басқа сөз... (10)
- Сонда қалай, ата-ау, бұл сөзіңіз жұбату болмаса, жылату ма еді? Менің осы күнге дейін түсінігім жесір әйелді не жұбатады, не жылатады. Бұл екеуінен басқа жол жоқ. (11)
- Мендіқара шал Динаның суырыла сөйлегенін ұнатпағандай иығын бір рет қиқаң еткізіп, жанындағы Жәпекке қарады. Бірақ ол жайын ұққан жоқ. (12) Одан гөрі Дина тез түсінді де, сөзін іле жалғады.
- Басына ақ орынына қара салған жесір әйелге де керегі сол. Ол не жылауға, не жұбануға лайық. Жаны ашыған, әке орынына әке болдым деген адам жұбатады, қаралы жесірдің жарасын аямай тырнағысы келген қаныпезер жылатады. (13) Қатты айтсам кешіре көр, ата, жесір адам кейде осылай оқыс та, шалыс та сөйлей береді. (14) Бірақ, жесірлігімді жамылып, бет тырнасқалы, жер жыртысқалы отырғаным жоқ. (15) Сөзіңізді іркелмей айта беріңіз. Жесірдің бәрі ессіз, қорғансыз қалады деген бекер. Қайта жесір көңілі бүтін, төрт жағы түгел, құбыласы сай әйелденесті де, ойлы да, сақ та келеді. (16) Қанаты бүтін сұңқардан, тұяғы бүтін тұлпардан асқақ аңның айла асырар шағы көп болады деп Құрман ақа айтушы еді... (17)
- Өзін бір тайпаның биі, ақылшысы, шешені, білгірі, санайтын Мендіқара мүдіріп қалды. Біріншіден, ол Динаны өнерпаз, әнші, күйші, ақ жарқын, сымбатты сұлу әйел санағанмен, сөзге ділмар, ойлы адам деп ұқпайтын. Екіншіден, алдап-арбау емес, сөз таластырып, иландыра алғанда гана жеңуге боларын сезді. (18)
- Іркелмеңіз, ата, іркелмеңіз! Сөз сіздікі. Мен тыңдаушымын, ұғушымын, - деп Дина Жәпекке қарады. Оның осы жерде бар-жоғыда белгісіз еді, бүк түсіп, жер шұқып отыр екен, бет алпетін көре алмады. – Тыңдаушы көнімпаз, ұғымпаз болса, сөйлеуші шешен болар. Мен көнімпаз болмағанмен, ұғымпазбын. (19)
- Дина жүзін жылытып, шалға рай бере қарады. Сөзден мүдіріп, неден бастарын білмей отырған кәрі тарлан нақ осы жерден шап ете түсті. (20)
- Сөзің суық болғанмен, өңің жылы. Алыс кетпесіңді содан ұғам, Дина! (21) Менің бір білместігім бопты, кешіре гөр! Жесірмен емес, терезесі тең, сөз жарыстырар ақыл адамымен сөйлесіп отыр екенмін. Қате менікі. Кешір, қалқам! (22) Жұбату мен жылату туралы айттың! Өте дұрыс айттың, жесірді не жұбатады, не жылатады. Мен сені бұл жолы да жұбатқалы келдім. Екі деп айтарым мынау, (23)- деп шал алдында жатқан дастарханның шетін сұқ қолымен нұқып қойды. – Шайнап берген балаға ас болмайды. Сондай-ақ сөз ұғар пендеге езбелеп көп айтқаннан жаман нәрсе жоқ. (24) Ендігі сөзім қысқа. Ол мынау: «дүниенің көп азабының бірі, ең ауыры – жесірлік азабы, жалғыздық азабы, әкесіз бала өсіру азабы». Мұнымды құптармысың, Дина? (25)
- Көрер азабы көптіктен де жесір-жетім деп атаған ғой, ата! – деді Дина. (26)
- Дұрыс айтасың, Дина, солай, нақ солай. Атамын деп, әкемін депкелгенде сол азабыңды құлантаза құртпағанмен, аздап та болса жеңілдетуге жарасам, бір парыздан құтылғандай болар ем. (27) Міне, мына отырған Жәпек, әрі құрбың, әрі қайының, әрі нағыз әменгерің. Осының тілегімен келген жайым бар. Хабарсыз, тосын сөз емес, бұрын да шет жағалап айтылса керек. (28) Осыған ойлаған жсауабынды бер! Сөз сенікі, Динажан! (29)
- Ата-ау, айтылған сөзде айып жоқ. Айтқаныңыз дұрыс. Бірақ о заманда, бұ заман, жесір қатын тоқал боп, әйел үстіне барса, оның жұбанғаны қайсы? (30) Қайта мұныңыз жұбату емес, «жығылған үстіне жұдырық» деп, жылатқан үстіне жылату болмай ма? Қаралы басымды дауға, далбайға салып, қайта саудаға салудың жөні болар ма екен? (31)
- Ауызына су толтырып алғандай ділмар қарт тағы да үнсіз қалды. Дегенмен, тағы да жеңілдім деуден бұл жолы аулақ еді. (32) Содан да болар, өзінің ішкі толқының қымтағандай, қымың етіп, бетіне күлкі үйіріп келді де, сөзін бастады.
- Бұл сөздің жаны бар. Бірақ, Дина аты тоқал дегенмен, әділіне келсек, тоқалдың – тоқалы бар емес пе? «Ұлы сөзде ұят жоқ» деген, өзіміз осы жасымызда бәйбішемен терезесі тең, немесе абыройы мен ақылы асқан кіші әйелді көп көрдік. Бәйбіше болсын, тоқал болсын, ол әйелдің ес ақылымен сабақтас жатқан жай ғой... (33)
- Өзіңіз айтқандай, ұлы сөз ғой, ұяты болмас. Ата, әділ айтсаңыз тоқалдың аты –тоқал ғой. Нақ осы жерде күштен де, ақылдан да, аты артықтың заты артық боп кете береді емес пе? Бұлғақтамай мойының тос деп неге айтпайсыз. (34)

- Жоқ, олай емес, Дина, мен сені ондайға қия алмаймын. (35) Ертеден, ескіден келе жатқан жол бар, жобабар. (36) Оны үлкен де, кіші де сыйлауға тиіс, сыйынуға қажет. (37) Оның бер жағында ойлап қарасаң, Жәпектің әйел алғанына алты-жеті жыл болса да, келін жас көтермей жүр. (38) Мүмкін, мұным артық, немесе асылық болар. (39)

- Жоқ, артығы жоқ, ақсақал! – деп Жәпек басын көтеріп, осы бір жерді өзінше ұрымтал көріп, сөзге бір араласып қалды. – Артығы жоқ. Келініңіз бала көтермейді. Мен де адаммын, бала, жас иіс көргім келеді. (40) Әңгіме, әңгіме мұнда да емес, мен, өзім Динаны қашаннан ұнатушы едім. Шыным, адал, ақ сөзім. (41)

Жәпек құлағына дейін қызарып, сөзін асығып, әрең айтты. Бұл сөзді Мендіқара көтермелеп, бірден іліп әкетті. (42)

- Ие, дұрыс сөз, Жәпектің өзі айтып отыр. Ұнатушы едім дейді. Бір өңірдің тәуір жігіті, дәулетті адамы, өз қатарынан беделді адамы ұнатқан болса, бұған да мән берген жөн. (43)

Осындай бірде жылы, бірде оспақ, бірде арбау сөздер бүгін көп айтылды. Ең соңғы сөз тағы да Динаның өзіне келіп тірелді.

- Ата, бір сөзіңізде осы тілек – зор тілек, жалғыз тілек дедіңіз. Ал егер осы әрі зор, әрі жалғыз тілекті мен құптап қалған күнде, менің жалғыз, бір ғана тілегімді Жәпек мырза құптар ма еді? Мен де адаммын, тірі жанмын. Шынымды айтсам, осыдан бөтен жол жоқ болса, тілекке тілек беріп табыссақ қайтер еді? (44)

Айт тілегіңді, Дина! – деді шал ықыласпен. (45)

Жәпек мені бәйбішесіне қоңсы қондырмай, нақ бүгінгі, осы отырған күйіміше бөлек ұстасын. Жас өсіп келе жатқан балаларым бар, күнде қаңқу сөз естіп, ауыл шетіне қонып отыра алмаймын. (46)

Жәпек, ендігі сөз сенікі, сөйле, айт ойыңды. Меніңше, Дина ойлы, ақылды сөз айтып отыр. Жанжал, ұрыс, кейіс күндестер арасында болмай тұрмайды. Содан Динаның да, кейде сенің де аулақ болғанын артық. (47)

Көндім, дұрыс ақыл! – деді Жәпек бірден. (48)

Жәпек пен Мендіқара астан соң, ауылына қайтты...

В предлагаемом для анализа отрывке описывается сцена, когда к овдовевшей Дине сватается ее ровесник, житель того же аула Жапек.

В казахской лингвокультуре подобная ситуация типична, существует стереотипный фрейм, согласно которому актантами выступают три лица: муж, первая жена (бәйбіше), вторая жена (токал). Каждый из этих субъектов составляет отдельный слот. Пролить свет на данный фрейм поможет исследование З.К. Ахметжановой: «... Первая жена обозначается лексемой *байбише*, ... узуальные семы, образующие семему *байбише* – «женщина», «жена мужа», «первая жена». В разных коммуникативных ситуациях актуализируется одна из этих сем: «*Байбише* внесла на подносе дымящуюся грудку свежего бараньего мяса» (Санбаев «Времена года нашей жизни») – сема «*жена хозяина*», «*хозяйка*». Сам Сарыбай на летовке появлялся редко. Жил в своем большом ауле. Иной раз приезжала его старшая жена – *байбише* (Сеоргиев «Сыновья возвращаются») – сема «*первая жена*». Но чаще всего актуализируются окказиональные семы, такие, как «влиятельная», «старая», «руководящая всем домашним хозяйством», «требующая почитания, уважения».

Лексема *токал* имеет более простую семантическую структуру: вторая младшая жена. Актуализируются и такие окказиональные семы, как «намного моложе своего мужа», «любимая жена», сема «бесправная»: «Улпан никогда не сможет стать обычной токал, не захочет смириться с положением рабыни (Мусрепов Г.)» [1,185].

Для анализа выбранного коммуникативного акта крайне важен слот «*токал*», поскольку в случае принятия Диной предложения Жапека, она меняет свой социальный статус и становится его второй женой – токал. В стереотипном, традиционном для казахской лингвокультуры фрейм слот «*токал*» в своем содержательном наполнении имеет ярко выраженную сему «*подчиняющаяся байбише, в правовом отношении находящаяся на низком уровне*», это нашло отражение во фразеологизме «*тоқалдың балалары*», т.е. неравный, малозначимый.

Основными коммуникантами речевого акта выступает старейшина аула Мендіқара и Дина. Коммуникативный акт в общих контурах подготовленный, поскольку пришедший в роли главного свата Мендіқара пришел уже с подготовленными аргументами в пользу своего предложения. В свою очередь, Дина предварительно обдумала линию своего коммуникативного поведения. Коммуникативные цели обоих коммуникантов осознанные: цель Мендіқары – получить согласие Дины стать женой Жапека, цель Дины – четко определить свой статус в случае согласия на предложение Жапека.

По характеру общения данный коммуникативный акт является равноправным, однако, поскольку один из коммуникантов является старейшиной аула, а второй коммуникант – женщина, полного равноправия быть не может, поэтому мы условно определили коммуникативный акт как относительно равноправный.

Говоря об относительной равноправности, мы берем во внимание два важных социальных фактора, определяющих в казахской лингвокультуре коммуникативный процесс: гендерный фактор и фактор возраста. Поскольку по проблемам гендерологии существует значительное число исследований, ограничимся цитатой из работы Т.Ж.Тохтаровой, касающейся гендерных стереотипов казахов: «В традиционно-бытовой культуре казахов существуют ярко выраженные стереотипы. Так, например, мужчина-казак наделяется ролью «главы семьи», «добытчика», «кормильца», «защитника», «советчика». Следует отметить, что авторитет мужа/ отца среди казахов очень высок. Традиционная система гендерных стереотипов казахов построена на жесткой нормативности. ... Особенно ярко гендерные стереотипы проявляются в ритуализированном этикете, где мужчина и женщина должна строго следовать предписанному сценарию» [2,88].

Уважительное отношение к людям старшего поколения является константой казахского менталитета и находит проявление во всех аспектах жизнедеятельности казахского народа, в том числе и в коммуникации.

С другой стороны, данный коммуникативный акт является равноправным, поскольку цель первого коммуниканта – не заставить, а убедить второго коммуниканта принять его предложение, второй коммуникант может или согласиться, или же отвергнуть предложение Жапека стать его женой. Поэтому здесь явная цель коммуникации формулируется в форме предложения, подкрепленного рядом аргументов, а не приказа.

Диалог начинается тактикой интимизации, направленной на максимальное сокращение дистанции между говорящим и слушающим. Указанная тактика реализуется через использование ласкательного слова *қалқам*, терминов родства *келін*, *балам*. Цель тактики – установление доверительно-теплой тональности общения, что, по мысли говорящего, должно содействовать максимально положительному восприятию Диной речи Мендікара.

Как отмечают исследователи, тональность общения в разных национальных культурах различна. Если в общении носителей русского языка возможны разные виды тональности: от холодно-официальной, сдержанной, эмоционально-нейтральной и даже агрессивно-враждебной до родственно теплой, то в коммуникацию казахов при наличии указанных тональностей общения всегда прослеживается тенденция перевести любое общение в родственно-теплую тональность, именно этим объясняется употребительность терминов родства в функции вокатива даже по отношению к незнакомым людям, причем количество используемых в подобной функции терминов родства довольно велико [1,344]. Психологически данная тактика интимизации оправдана, поскольку при близкой дистанции общения, достигаемой указанной тактикой, воздействие коммуниканта наиболее результативно.

Говоря о зависимости между отношениями коммуникантов и выбором коммуникативной тактики, исследователи вывели следующую зависимость: чем ближе отношения между коммуникантами, тем вероятнее выбор позитивной тактики. При близких отношениях апелляция к дружеским чувствам, выражение симпатии, признательности и лесть эффективны, чего нельзя сказать о стратегиях угрозы и наказания [3,133].

Далее тактика интимизации получает поддержку в виде тактики аргументации к логике, когда Мендікара объясняет причину использования слов *келін*, *балам* по отношению к Дине. Интерес представляет то, что в данном случае речь идет о национальной логике казахского менталитета. Так, в казахской культуре, девушка, вышедшая замуж за парня определенного рода, автоматически считалась келін для всех членов этого рода и для жителей этого аула. Кроме того, в существовавшей в казахской культуре традицией общинного воспитания (*қызға қырық үйден тыйым, ұлга отыз үйден тыйым*) все друзья, приятели отца воспринимаются младшими как поколение отца (*әкең өлсе де, әкеңді көрген өлмесін*), и в случае смерти родителей, с их друзьями, приятелями у детей связаны теплые чувства, воспоминания об ушедших родных.

Далее Мендікара использует интересную тактику, обычно характерную для поэтической речи – тактику подмены статуса коммуниканта на основе ассоциативно-метафорической связи, а именно: Дина должна воспринимать его как отца, а отец желает своему ребенку только хорошее, поэтому Дина должна именно так отнестись к словам Мендікара: «Дина қалқам, әрі келін, әрі баламсың. Келін дейтінім, мен де осы елдің баласымын. Балам дейтінім әкеңнің көзін көрдім. Мұның үстіне өнеріңе, ақылыңа туған әкеңдей көп сүйсінген жанмын. Әке баласына ақылын айтады. Сонда оны жаман

болсын, қатар-құрбыдан кем болсын деп айтпайды. Қайта, солардан артық болсын, бағы асын, өнері асын, мәртебесі жоғары болсын деп айтады. Мен әкең болсам, нақ сол ниеттемін. Осы келісімде жақсы тілекпен, ұғысармыз деген үмітпен келген жайым бар».

В следующем отрывке Диной использована тактика несогласия, которая реализуется невербальными средствами: позой (опущенная голова, глаза уставлены в землю) и молчанием.

Мендіқара последующую речь строит на основе тактики самопрезентации, тем самым повторяя мысль о том, что он искренне желает Дине и ее детям благополучия. Тактика самопрезентации реализуется через национально-культурные образы: сақалымды қырау басқан, төрімнен көрім жақын.

Далее Мендіқара повторяет тактику аргументации к логике, причем наблюдается повторение одних и тех же аргументов. Как известно, целью воздействия на коммуниканта может быть внушение или убеждение. И внушение достигается использованием эмоционально-экспрессивных средств.

Использованные Мендіқара тактики не достигли цели, что было понятно из позы, взгляда Дины. Кроме того, это было подчеркнуто словом *салғырт*. Перед нами тактика игнорирования в его мягком варианте, когда нет ожидаемой адекватной реакции на предыдущую реплику коммуниканта.

Не встретив ожидаемой реакции Дины, Мендіқара применяет тактику подчеркивания собственной значимости, что должно подтолкнуть второго коммуниканта к адекватному восприятию его высказывания. Отметим, что данная коммуникативная тактика обычно свидетельствует об ослаблении позиции первого коммуниканта.

Дина реагирует на тактику Мендіқара тактикой смены фрейма «сватовство» на фрейм «вдова», и когда Мендіқара пытается вернуться к фрейму «сватовство», Дина останавливается на слоте «отношение окружающих к вдове»: «Менің осы күнге дейін түсінігім жесір әйелді не жұбатады, не жылатады. Бұл екеуінен басқа жол жоқ».

И далее, несмотря на неприятие первым коммуникантом слов Дины, что выражается невербально «иығын бір рет қикан еткізіп, Жәпекке қарады», Дина озвучивает традиционно сложившееся представление казахов о вдове, как женщине обездоленной, оставшейся без мужа-опоры, кормильца, и поэтому ей ничего не остается, как терпеть обиды от окружающих и самое большее, что она может ожидать – утешения и жалости от близких.

Оттолкнувшись от стереотипного слота, Дина далее говорит о том, что реальная жизнь не вмещается в этот стереотипный фрейм и что вдовья женщина может быть умной, самостоятельной и независимой. Сам статус вдовы вынуждает женщину быть деятельной, осторожной и приучает ее анализировать свои действия и отношение к ней окружающих людей: «Жесірдің бәрі ессіз, қорғансыз қалады деген бекер. Қайта жесір көңілі бүтін, төрт жағы түгел, құбыласы сай әйелден есті де, ойлы да, сақ та келеді». И далее Дина приводит в качестве одного из аргументов слова Құрмана ақа (охотника): «Қанаты бүтін сұңқардан, тұяғы бүтін тұлпардан асқақ аңның айла асырар шағы көп болады». В данном случае использована коммуникативная тактика аргументации к логике космоцентрического характера: в мире людей действуют те же закономерности, что и в мире животных. И если раненый зверь может своими уловками, умом превзойти здоровых животных, то человек и подавно может выжить и победить в тяжелых обстоятельствах.

Обе тактики: тактика смены фрейма и наполнение новым содержанием слота «состояние вдовы», а также использованная в качестве усиления этой тактики коммуникативная тактика аргументации к логике космоцентрического характера – позволили Дине достичь коммуникативной цели – Мендіқара оценил Дину совсем иначе: «Өзін бір тайпаның биі, ақылшысы, шешені, білгірі, санайтын Мендіқара мүдіріп қалды. Біріншіден, ол Динаны өнерпаз, әнші, күйші, ақ жарқын, сымбатты сұлу әйел санағанмен, сөзге ділмар, ойлы адам деп ұқпайтын. Екіншіден, алдап-арбау емес, сөз таластырып, иландыра алғанда ғана женуге боларын сезді».

Если до этого времени Дина вела разговор в общем ключе – о вдовах вообще, то после того, как определила свою позицию и свое отношение к стереотипному фрейму «вдова», она использует тактику самопрезентации, тем самым окончательно укрепляет коммуниканта во мнении, что с ней следует разговаривать на равных, как с умным и самостоятельным человеком, и в то же время это своего рода тактика смены тональности общения, подсказывающая коммуниканту, как вести дальнейшее общение: «Іркелмеңіз, ата, іркелмеңіз! Сөз сіздікі. Мен тыңдаушымын, ұғушымын... Тыңдаушы көнімпаз, ұғымпаз болса, сөйлеуші шешен болар. Мен көнімпаз болмағанмен, ұғымпазбын».

Эти тактики привели к открытому признанию Мендыкарой своей коммуникативной ошибки: «Менің бір білместігім бопты, кешіре гөр! Жесірмен емес, терезесі тең, сөз жарыстырар ақыл адамымен сөйлесіп отыр екенмін. Қате менікі. Кешір, қалқам!»

После этого Мендіқара переходит к тактике открытого изложения своей цели, однако, в соответствии с правилами общения, принятыми в казахской лингвокультуре, начинает разговор тактикой выяснения общих позиций, предваряя ее сравнением: «Шайнап берген балаға ас болмайды» и сентенцией «...сөз ұғар пендеге езбелеп көп айтқаннан жаман нәрсе жоқ» и далее открыто излагает предложение Жапека.

Последующий разговор представляет собой обсуждение положительных и отрицательных сторон предложения Жапека, каждый из коммуникантов использует тактику апелляции к логике, к традиции, к реальной жизни.

Так, Дина приводит аргумент в доказательство своей мысли, что положение, статус тоқал в еще большей степени осложнит ее жизнь: «тоқалдың аты тоқал... Одан да құрықты мықтап салуға келдім. Бұлғақтамай мойының тос деп неге айтпайсыз». В свою очередь, Мендіқара использует тактику апелляции к фактам реальной жизни: «...аты тоқал дегенмен, әділіне келсек, тоқалдың – тоқалы бар емес пе? «Ұлы сөзде ұят жоқ» деген, өзіміз осы жасымызда бәйбішемен терезесі тең, немесе абыройы мен ақылы асқан кіші әйелді көп көрдік. Бәйбіше болсын, тоқал болсын, ол әйелдің ес ақылымен сабақтас жатқан жай ғой...». При этом общение ведется на равных, Мендіқара с уважением относится к аргументам Дины, в конечном итоге цель коммуникации достигнута – Дина принимает предложение Жапека, но и ее условие – отдельное проживание в собственном ауле с целью избежать неминуемых при близком проживании байбише и тоқал трений, ссор, склоков – безоговорочно принимается.

Охарактеризуем использованные коммуникативные тактики.

Тактика интимизации преследует цель – усилить воздействие говорящего на адресата путем сокращения дистанции общения между коммуникантами. Языковые средства, используемые в тактике интимизации – употребление терминов родства и ласкательных слов, слов с положительным эмоциональным компонентом в своей семантической структуре, личных местоимений первого лица множественного числа. Все эти языковые единицы включают собеседника в личный круг говорящего.

Тактика интимизации часто используется в коммуникативном акте для достижения скрытых коммуникативных целей, когда коммуникант не вполне уверен в своих возможностях.

Тактика аргументации к логике используется для акцентирования внимания адресата на положениях или фактах, входящих в общий фонд знаний и служащих отправной точкой дальнейших рассуждений коммуниканта. Данной тактикой обычно начинают коммуникативный акт либо предваряют смену фрейма.

Тактика опоры на авторитет очень популярна в казахской лингвокультуре, когда в качестве аргумента используют либо паремии, либо ссылки на мнение авторитетных лиц, либо ссылки на сакральные тексты.

Тактика подмены статуса коммуникантов обычно используется в случаях коммуникативного тупика, когда общение при первоначально заданных статусах коммуникантов не приводит к желаемым результатам.

Тактика несогласия имеет широкий спектр средств вербального и невербального выражения.

Тактика самопрезентации преследует цель - изменение имиджа коммуниканта в сторону повышения либо понижения. Реализуется данная тактика эксплицитно через использование определений либо предложений с семантикой идентификации (Мен көңілпаз болмағанмен, ұғымпазбын - Дина. Сақалымды қырау басқан, көз алдымда сағым шалған, төрімнен көрім жақын... - Мендіқара). Указанная тактика помогает адресату уяснить характеристики говорящего, что в конечном итоге способствует адекватному восприятию речи говорящего.

Тактика опоры на стереотипный фрейм крайне важна для развития коммуникативного сюжета и в анализируемом коммуникативном акте она является базовой, доминантной. Фрейм в целом и его отдельные слоты либо служат отправной точкой для рассуждения, либо его обыгрывают.

Тактика рефреймизации представляется нам наиболее сложной по своей когнитивной направленности, когда коммуникант в процессе речевого общения пытается изменить представление адресата о том или ином событии, ситуации. Тактика рефреймизации в анализируемом речевом акте используется неоднократно Диной. Тактика смены тональности общения чаще всего наблюдается, как и тактика смены статусов коммуникантов, в случае, когда изначально заданная тональность общения оказывается несоотнесенной с реальными социальными, психологическими, личностными характеристиками адресата, что приводит к коммуникативному сбою.

Таким образом, перед нами сложный и по структуре, и по содержанию акт коммуникации, главная цель которой – убедить Дину принять предложение Жапека стать его младшей женой.

Помимо указанной главной цели, которая была осознана обоими коммуникантами и к которой они были подготовлены, в этом сложном коммуникативном акте преследовались еще субцели со стороны обоих коммуникантов. Первая субцель со стороны Мендікара – основываясь на стандартном слоте «вдова», дать понять Дине, что предложение Жапека является для него подарком судьбы и сулит ей и ее детям только хорошее. Эта субцель не была достигнута, и общение зашло в коммуникативный тупик, а сам Мендікара вынужден был признать свою ошибку. Вторая субцель – разговор перевести в тональность иерархической коммуникации, основываясь на гендерном и возрастном факторах, что соответствовало бы традиционно стереотипным нормам поведения, также не была достигнута, и Мендікара вынужден был во второй части диалога вести общение с Диной в демократическом ключе.

Со стороны Дины как второго коммуниканта были обозначены субцели:

- показать коммуниканту себя как состоявшуюся, самостоятельно мыслящую личность, оценка и отношение к которой не могут быть определены только в рамках традиционно стереотипного фрейма «вдова»;

- заставить понять коммуниканта, что общение с ней может состояться только в рамках демократической коммуникации;

- убедить Мендікара и Жапека принять ее условия в случае согласия на предложение Жапека.

Все три субцели Дины были достигнуты.

В данном сложном коммуникативном акте был использован целый комплекс коммуникативных тактик, при этом некоторые тактики были запланированы коммуникантами заранее, поскольку акт коммуникации был в общих контурах подготовлен: главная цель была определена заранее; фрейм, на котором должен был основываться акт коммуникации, знаком обоим коммуникантам; характеристики коммуникантов известны. Другие же коммуникативные тактики возникают в процессе коммуникации, поскольку изменяются условия общения, по ходу коммуникативного акта формируются новые субцели (косвенные цели).

Список литературы

1 Ахметжанова З. К. Казахское слово в русском художественном тексте // Ахметжанова З. К. Язык в социальном, культурном и коммуникативном контексте. – Алматы: Елтаным, 2012. – С. 181-200 с.

2 Тохтарова Т.Ж. Основные аспекты исследования гендерной лингвистики // Язык: система, функционирование и моделирование (Сборник научных трудов). – Алматы, 2007. – С. 86-97 с.

3 Levine, T.R. and Wheelless, L.R. Situational intimacy as a predictor of compliance-gaining tactic selection // Communication Research Reports, 1997. № – 1. – S. 132-144.

Статья посвящена лингвокоммуникативному анализу отрывка романа С. Бакбергена «Қайран шешем», в частности, выявлению коммуникативных тактик, использованных в сложном коммуникативном акте, и эксплицирующих эти тактики вербальных и невербальных средств.

The article is devoted to the linguo-communication analysis of the passage of the novel by S. Bakbergenov "Kairan Sheshem", in particular, to the identification of communicative tactics used in a complex communicative act, and explicating these tactics of verbal and non-verbal means.

УДК 811.51

А. Фазылжанова
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Алматы, Қазақстан
nar@bk.ru

МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІҢ БОЛАШАҚ КОНТЕНТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫНЫҢ РӨЛІ

Мақалада А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының болашақ тілдік контентті қалыптастырудағы орны мен рөлі тілдің өміршеңдік параметрлеріне қатысты өзекті мәселелермен тығыз байланыста қаралады.

Кілт сөздер: тіл, тілдің өміршеңдігі, әлеуметтік фактор, тілдің қызметі, тілдік жағдаят

Тілдің өміршеңдігі әлеуметтік тілтанымдағы аса маңызды ұғымдардың бірі. Өміршеңдік тіл мен адам, тіл мен қоғам, тіл мен мемлекет арасындағы күрделі қарым-қатынасты көрсететін құбылыс, кез келген тілдің өміршеңдігі осы қарым-қатынасқа тәуелді болатыны да белгілі. Нақты айтқанда тілдің өміршеңдігі дегеніміз тілдің әрі қарай (болашақта) даму, өзгеру немесе құрылымдық және функционалдық қасиеттерін сақтау қабілеті. Орыс ғалымдары тіл өміршеңдігінің мынадай параметрлерін көрсетеді:

- тілдің әлеуметтік қызметтерінің саны мен көлемінің сипаттамалары арқылы айқындалатын оның аймақтағы немесе қарым-қатынас саласындағы үлес салмағы;

- тілдің әдеби өңделу деңгейі.

Ал өміршеңдік деңгейіне әсер ететін факторларға: 1) осы тілде өз ана тілі және екінші тіл ретінде сөйлейтіндер саны, жас ұрпақтың тілді тұтынуы сияқты фактілерді қамтитын демонингвистикалық ахуал; 2) тілдің функционалдық (саралық) даму деңгейі; 3) жазба дәстүрдің болуы; 4) тілдің стандартталған нұсқасының болуы; 5) тілдің қызмет етуі мен ресми мәртебесін қолдайтын мемлекеттік бағдарламалардың болуы сияқты басқа да сыртқы әлеуметтік факторларжатады [1].

Қазақстан аумағында қоныстанып қалған кәріс тілінің юкчин диалектісін зерттеген ғалым Н.С.Пактің еңбегіне сүйене отырып, осы диалектінің өлі тілге айналуына әкеп соқтырған жағдайларды талдай келе, профессор З.Ахметжанова тілдің өміршеңдігіне кері әсер ететін мынадай фактілерді көрсетеді:

- тілдің қоғамдық беделінің төмендігі;

- жазу дәстүрінің болмауы;

- қызмет саласының тарлығы (білім беруде, БАҚ-та қолданылмауы);

- жас ұрпаққа берілмеуі[1]. Осы теріс әсерлердің салдарын жан-жақты түсіндерген ғалым қазіргі қазақ тілінің өміршеңдігінің параметрлерін "Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігінде" профессор Э.Д.Сүлейменова бастаған ғалымдар дұрыс анықтаған деп көрсетеді [2, 5-7.]. Осы сөздікте тіл өміршеңдігінің мынадай маңызды параметрлері берілген:

1) **әлеуметтік-саяси параметр:** тілдің статустық және корпустық жоспарлануы бойынша жүргізілетін мақсатты тіл саясатытілді қолдап, дамытуға бағытталған нақты Мемлекеттік бағдарламалар, тілдің толыққанды қызметін қамтамасыз ететін әлеуметтік инфрақұрылым (білім беру мекемелері, баспа органдары, теле-радиокомпания, бағдарламалар, кітап баспасы, т.б.);

2) **әлеуметтік-демографиялық параметр:** мемлекет аясындағы басқа тілдік ұжымдағылармен салыстырғанда осы тілде сөйлейтіндер саны, осы этникалық топ ішінде осы тілде ана тілі ретінде сөйлейтіндердің жалпы саны, осы тілде ана тілі ретінде сөйлейтін жастардың саны, біртүлді және қостілді тұлғалар санының арақатынасы, қостілділік сипаты мен деңгейі, т.б.;

3) **лингвистикалық параметр:** әдеби тілдің болуы, тілдік норманың тұрақтылық деігейі, тілдік инновациялардың (жаңартпалардың) таралу жылдамдығы, өзге тілдің әсеріне қарсы тұру иммунитеті, салалаық терминология, жалпы лексикалық қордың даму қарқыны, динамикасы, диалектілердің болуы және олардың әдеби тілге қатынасы, т.б.;

4) **әлеуметтік-функционалдық параметр:** тілдің әлеуметтік функциялар санымен және оның қоғам өмірінің маңызды салаларындағы, соның ішінде тілдік құзіреттілікті қалыптастыратын маңызды сала - білім беруде, ғылымда (жаратылыстану-техникалық және қоғамдық-гуманитарлық), бұқаралық ақпарат құралдары, әкімшілік басқару, ісқағаздарында, сот ісінде, өнеркәсіп-өндірістерде қолданыс қарқынымен өлшенеді;

5) **ұлттық-мәдени параметр:** тілдің ұлттық өнердегі, театр, кино, діндегі, әдебиеттің көркем, лексикографиялық, діни, іскери, оқу, терминологиялық, басқа түрлеріндегі, атакәсіптегі және т.б. қолданысы [2].

Қазіргі тілдік жағдаятқа әсер етіп отырған түрткіжайттар

Саяси түрткіжайт. Қазіргі тілдік жағдаятқа әсер етуші саяси түрткіжайтты анықтап отырған үрдіс – ұлтқұрылысы мен мемлекетқұрылысы үдерісі, бұл екеуі де ел халқының ұлттық біргеілігін қалыптастыру үдерісімен тығыз байланысты. Кеңестік Одақ құлағаннан кейінгі тәуелсіз мемлекеттің жаңа саяси жолының ізденістерінен бастау алған қазіргі саяси процестер бүгінгі тілдік жағдаяттыңқалыптасуына ықпал етті. Саясаттанушы И.Черных екі кезеңді ажыратады [3]Әр кезеңін ашып айтатын болса, бірінші кезең тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында, яғни ХХ ғасырдың 90 жж. мен 2000 жылдарға дейінгі уақытты қамтыды:тәуелсіздікті нығайту үшін елдегі тоталитарлық режімді аңсаушыәсіресоветтік пигылдағыларғатөтеп беру мақсатында мемлекет саяси арқасүйер күш ретінде негізгі ұлтқа

басымдық берді. Сол жылдардағы барлық саяси құжаттарда «титулдық ұлт», «мемлекетқұрушы ұлт» терминдері тек қазақтарға бағытталды, сәйкесінше мемлекеттік тілдің мәртебесін нығайтуға арналған іргелі саяси құжаттар дайындалды.

XXI ғасырдың басына тұспа-тұс келетін екінші кезеңде негізгі ұлттың басымдығына қарамастан, саяси электорат құрамында сол кезде әлі де мықты позицияда болған ең ірі диаспора мен басқа диаспоралардың да қолдауына сүйену көзделіп, көпұлттылық идеясы басымдық ала бастады, мемлекетқұрушы ұлт ретінде тек қазақтарды ғана емес, басқа диаспора өкілдерін де тану керек деген талпыныстар жасалды. Мұны «қазақстандық ұлт», «жалпықазақстандық бірегейлік» ұғымдарын қолданған «Ел доктринасы» (2009) құжатынан білеміз [4]. Елбасының Қазақстанда үштілді білім беру жүйесін енгізу керек деген алғашқы идеялары да осы кезеңде алғаш айтыла бастады. Бұл кезең алайда демографиялық жағдайдың өзгеруіне байланысты ақырындап келесі үшінші кезеңге ойысып келеді. Бүгінде жаһанияттағы күш алып отырған бір-біріне қарама-қарсы бірліктегі жаһандану – этнизация (ұлттану) үдерістерінің әсеріне қазақстандық кеңістік те түсіп отыр. Бір жағынан әлемдік экономикалық құрмаласуға жауап беретін саясат ұстану керек болса, екінші жағынан қазақтану үдерісінің де талаптарын естен шығармау керектігі көрінеді, осыған байланысты ағылшын тілі бір компонентті болып табылатын білім беру жүйесіне енгізіліп жатқан үштілділік те өзектілігін жоймай отыр, сонымен бірге ұлттық сананы, ұлттық тілді жаңғыртуға, ұлттық идеологияны жандандыруға бағытталған Елбасының 2017 жылдың сәуір айындағы «Рухани жаңғыру болашаққа бағдар» бағдарламалық мақаласы да ерекше кең қолдау тауып отыр [5]. Міне, осындай әр кезеңдегі саяси өзгерістер бүгінгі тілдік жағдаятты қалыптастыруға әсер етті.

Демографиялық түрткіжайт. Қазақстан Республикасы Статистикалық агенттігінің 2017 жылғы 1-шілдедегі мәліметі бойынша елдің халқының саны 18 034 мың адамды, оның ішінде қала халқының саны – 54,7%, ауылдікі – 45,3% пайызды құрайды. Ресми мәліметтер бойынша 2016 жылы қазақтар халықтың 66,48 %, орыстар – 20,61%, басқа ұлттар – 12,91% құраған. Халықтың едәуір бөлігі репродуктивтік жаста болуы қуантып отыр, сол сияқты 1989 жылғы сан көрсеткішіне 2009 жылы жетіп үлгергені де демографиялық ахуалдың жақсаруының белгісі болып отыр [6].

Тағы бір ерекшелікке диаспоралар арасында түркітілділердің санының күрт артуы және олардың жасаруы, еуропалық нәсіл диаспора санының төмендеуі болса, екінші ерешелікке қазақтардың қалалануы есебінен бұрынғыдай бала санының тек ауылда емес, енді қалаларда да көбеюі сияқты құбылысты жатқызуға болады [7]. Бұл алдағы уақытта қазақтілін тұтынушылардың санының ғана емес, сапасының және соған сәйкес қазақ тілінің кең қолданысы мен сапалы қызметін талап етушілердің де арта түсетінін көрсетеді. Демек, тіл саясатында да осы талапқа сай бағыт күшеюі заңды.

Көші-қондық түрткіжайт. Сыртқы көші-қон және этникалық көші-қонда да айқын көрінетін өзгерістер тілдік жағдаяттың бүгінгі ахуалының қалыптасуына ерекше әсер етті.

Сыртқы көші-қонда 1990 жылдардағы сыртқы миграцияның теріс балансы 2003 жылдан бастап оң сальдоға қарай ойысты. Осы кезден бастап, бүгінгі күнге дейінгі елден кеткендердің тілдік иелігіне қарайтын болсақ, дені еуропатілділер, соның ішінде орыстілділер болып шықты. Сонымен бірге олардың 43 пайызынан астамы шетелге тұрақты тұруға кеткен 15-34 жас аралығындағы жастар. Мұндай жағдай өз болашағын мемлекеттік тілді білумен байланыстырмайтындардың біржола сыртқа кеткенін көрсетеді.

Этникалық көші-қондағы жағадай да тілдік жағдаятқа тікелей әсер еткен күшті түрткіжайт болды. Ең алдымен елге оралған оралмандардың тілдік жағдаятта тек қазақ тілінде сөйлей алатындардың санын көбейткенін айтуға болады. 1991 жылдан 2013 жылға дейін 924 363 қазақ оралман мәртебесін иеленді. Олардың 61,0% Өзбекстаннан, 14,0% Қытайдан, 9,5% Монғолиядан, 7,0% Түркіменстаннан, 4,8% Ресейден және 3,7% асқа елдеден оралды. Олардың ел аумағына орналасуы да болашақта әр өңірдегі тілдік жағдаяттың ерекшеліктеріне әсер етпей қоймайтын жағдайға айналады деп санаймыз, мәселен, оралмандардың ең көп қоныстанған жері Алматы – 16,1% (148 980 адам), Оңтүстік Қазақстан – 21,3% (197168 чел), Маңғыстау – 12,6% (116 437 адам) Жамбыл – 9,4% (87 302 адам) облыстары және 40,6% - басқа облыстарға таралды. Бір қуантатыны, оралмандар арасында еңбек жасына жаармды жастардың үлес салмағы 55,2 %, 18 жасқа дейінгі балалардың үлесі – 40,3 % құрайды.

Кез келген миграциялық үдерістер әртүрлі тілдік ұжымдардың бір-бірімен араласып-құраласуына, сөйтіп кеңістіктегі тілдік жағдаяттың өзгеруіне әкелетіні белгі. Бүгінгі күні оралмандардың көшіп келуімен, ауыл халқының жаппай қалаларға үдере көшуімен, қазақтар арасында табиғи туыт санының артуымен байланысты Қазақстанның ірі қалаларында қалыптасқан

тілдік жағдаят қазақ тілінің болашақтағы коммуникативтік әлеуетінің артуына себепші болып отыр. Алайда бұған қиындықтар мен қауіптер жоқ деп қарауға болмайды.

Қазақ тілін қолданатын қала халқының саны артқанымен, елдегі қалалану үдерісінің дұрыс жолға қойылмауы, яғни қаланың ауылдан келген тұрғындарға инфрақұрылымдық, қаржылық, экономикалық, т.б. жағынан мүлде дайын болмауы себепті ауыл халқы қанша жылдан бері қаладан өзіне лайық орын таппай, әлеуметтік лифттердің ең төменгі сатысында жүріп қалып жатуға мәжбүр. Тіл иелменінің әлеуметтік беделінің төмендігіне қарай оның тілді сауатты игеру, жоғары кәсіби деңгейде білу, ғылыми санаға қатысты тілдік білімдердің иесі болу сияқты сипаттары да кемшін түсіп жатады. Демек қала халқының мемлекеттік тілдегі коммуникативтік әлеуеті артуға бет алғанмен, оның сапасы, мәдениеті туралы мәселелер өте көп екені байқалады.

Сонымен, көші-қонға қатысты тілдік жағдаятқа әсер етіп отырған мықты жағдайлар мыналар: 1) елде қазақтану үрдісі мықты, қазақтардың саны 75,1% пайызға табиғи туыт есебінен өсіп келеді; 2) елге келген мигранттардың дені түркітілдес ұлт өкілдері болса, кеткендер еуропатілдістер, әрі келгендердің ішінде еңбекке жарамды жастағылары басым; 3) ірі қалаларды қазақтану үрдісі ішкі этномиграция есебінен ерекше қарқын алды, қалалардың қазақтілді коммуникативтік қуаты артты.

Білім беру жүйесіндегі реформалар түрткіжайты. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары Қазақстанда жаһанияттық құрмаласуға төтеп бере алатын адам капиталын қалыптастыру үшін көптілді тілдік тұлғалар тәрбиелеу керек деген игі идея әртүрлі формада жүзеге асырылуы керек деген пікірталас көп жүрді. Біздіңше, мәселе әлі де дұрыс шешімін таппады. Себебі халықаралық тәжірибеде көптілді тілдік кеңістік қалыптастырудың ұлттық мүддеге үйлескен, ұлттық тілдің әлеуетін көтеруге бағытталған алуан түрі болатыны анық [8]. Ал Қазақстанда оны қалыптастыру үшін мәртебесі әлдеқайда жоғары, әлеуеті әлдеқайда қуатты тілдер – ағылшын мен орыс тілін балабақша деңгейінен бастап елдегі барлық білім беру мекемелерінде мемлекеттік тілмен тең дәрежеде қатар меңгерту идеясы халықтың емес, саяси элитаның күштеу, қолдауымен жүзеге асырылып жатыр. Қазақстандағы үштілділіктің мәнісі мынада: тілді тілдік пән аясында ғана емес, басқа пәннің оқыту құралы ретінде игерту. Бұл жағдайда оқушы математикалық, физикалық, химиялық білімдері өз ана тілінде емес, шет тілінде игереді. Сабақтар әр пәнде әр тілде оқытылады. Демек, баланың дүние туралы түсініктері толықтай әрі жүйелі өз ана тілінде емес, өзге тілде қалыптасады. Осыған байланысты жүргізіліп жатқан білім беру саласындағы сан түрлі реформа халық тарапынан біржақты қолдау тауып жатқан жоқ. Бір қызығы, ел ішіндегі қазақтілді де, орыстілді де қауымдастықтар реформаға бірдей теріс баға беріп жатқанын БАҚ пен әлеуметтік желі ақпараттарынан аңғару қиын емес.

Алайда бұл реформаға қатысты білікті сарапшылардың да көңілі толмайтыны халықтың наразылығының негізсіз емес екенін байқатады. Сарапшылардың пайымдауынша, реформаны жүзеге асырудың жүйелі ресми құжаты жоқ. Мәселен, ҚР БЖҒМ үштілді білім беруді жүзеге асыру үшін бірқатар нормативті құжат дайындады: Білім беруді дамытудың 2015-2020 жж арналған жол картасы, 2016-2020 жж арналған ҚР білім беруі мен ғылымын дамыту мемлекеттік бағдарламасы, 2017-2021 жж арналған Білім және ғылым министрлігінің стратегиялық жоспары. Бұлардың бәрінде үштілді білім берудің нормативтік негіздері, реформаның жүзеге асырылуы үзіп-жұлып фрагменттер түрінде көрсетілген, ал тұтас концептуалды құжат жоқ. Мұндай факт сарапшыларды өзінде де реформалардың тиімділігіне қатысты күдік тудырады.

Соңғы онжылдықтан бері, басында тәжірибе түрінде, кейіннен жаппай енгізіліп жатқан бұл реформа бойынша оқушылар мектепте негізгі жаратылыстану пәндерін ағылшынша оқып, ал мұғалімдер оны ағылшынша оқытуы тиіс болып жатыр. Осы тұста тілдік құзіреттіліктерсіз білім алу мүмкін еместігін айғақтайтын мынадай зерттеудің мәліметін келтіре кеткенді жөн санадық. EF Education First халықаралық компаниясы жыл сайын әлемдегі ағылшын тілін білу деңгейіне сараптама жасайды. Ол Қазақстанның 18 жастағы және одан кейінгі жастағы халқына, яғни тіл үйренушінің тілдік ортасының тілді білу деңгейіне талдау жасайды. Себебі тілдік ортаға қарай тілдің даму, қолданылу сапасы да жоғары болмақ. Сонымен, соңғы үш жылғы қорытынды бойынша Қазақстан бұл рейтингіде 54 орынды иеленіп келеді, бұл көрсеткіш мемлекетті ағылшын тілін білетіндердің «ең төмен деңгейіне» жатқызады. Мұндай көрсеткіш иелері туриске де барынша қарапайым коммуникативтік жағдайларды ағылшын тілінде түсініре алмайды дегенді білдіреді.

Сол сияқты Қазақстанның мектеп оқушыларының тіл игеру қарқыны төмен екені көрсетілді, ал студенттердің тіл игеру қарқыны жоғары болғанымен басқа елдермен салыстырғанда әлдеқайда төмен: 19-21 жасар қазақстандықтардың ағылшын тіліндегі білімі 1,3 балл болса, салыстыру үшін Франция - 2,7 балл, Италия – 4,1 Ресей - 4,2 балл [9].

2015 жылдың 30 қыркүйегінде өткен «Мектептегі білім беру реформасы: үлкен үзіліс атты» «KIPR» талдамалық тобының ұйымдастыруымен өткізілген сараптамалық отырыста Сорос-Қазақстан қорының қоғамдық саясат мәселелері жөніндегі кеңесшісі Каликова Сәуле өз баяндамасында құрамына Еуропа және Батыс елдері, Оңтүстік Корея, Жапония сияқты басқа да 34 дамыған ел кіретін Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының Қазақстандағы білім беру жүйесіне жасаған мониторингінде үш тілде білім беру туралы сарапшылардың былай дегенін атап кетті: «Здесь уместно прислушаться и к мнению экспертов ОЭСР касательно этой политики: «Казахстан, пожалуй, является единственной страной в мире, в которой провозглашена подобная политика в области образования – достижение высокого уровня владения тремя языками, относящимися к разным языковым группам» [10]. Ал осындай үлкен деңгейдегі халықаралық ұйым сарапшыларының **Қазақстанды үш тілде білім беретін әлемдегі жалғыз мемлекет** деп бағалауы оң қабылданатын факті ме, әлде қауіпті факті ме - осыны ойлану керек сияқты.

Сонымен бірге осы отырыстың тағы бір бас баяндамашысы - филология ғылымдарының кандидаты, КИМЭП университетінің ассистент-профессоры Смағұлова Жұлдыз баяндамасында мектептен бастап негізгі пәндерді бірнеше тілде оқыту тәжірибелерінің болғанын, және олардың дамыған елдердің өзінде де сәтсіз аяқталғанын айтты.

Мұндай жағдаят мектептерде негізгі пәндерді жаппай ағылшын тілінде оқытудың кадрлық даярлығының, тіпті тілдік кеңістіктің жоқтығын көрсетеді. Сонда мектептегі негізгі пәндер бойынша қалыптасатын құзіреттіліктер, білім, біліктіліктерге нұқсан келуі, халықтың ғылыми санасы ойсырауы әбден мүмкін деген қорытынды туады.

БАҚ және ақпараттық кеңістік түрткіжайты. Қазіргі кезде жұртшылыққа керегі ана тілінде берілетін сыртқы-ішкі саясат, экономика, мәдениет, тарих, денсаулық сақтау, ғылым, білім т.б. әлеуметтік-қоғамдық салмағы, ақпараттық мәні жоғары хабарлар. Көрермен мен тыңдарман бұған зәру. Социолингвистердің айтуынша, БАҚ, әсіресе телевизия тілдің әлеуметтік мәртебесін көтеретін ерекше коммуникативтік кеңістік болып табылады, сондықтан телеарналар қазақша сапалы ақпарат таратпай мемлекеттік тілдің қоғамдық беделі көтерілмек емес. Мұндай коммуникативтік кеңістігі бар тіл ғана ысылып, түзіліп, нормалану үрдісі күшейеді.

Бұнымен қатар еліміздің телекөрермендері едәуір бөлігінің арасында барлық телеарналардың кем дегенде 70% - қазақ тілінде болуға тиіс және 24 сағат бойы қазақша хабар тарататын арналар құр уақыт толтыру үшін емес, әлеуметтік-танымдық сапасы жоғары ақпарат беруі қажет еді деген пікірлер әсіресе әлеуметтік желілерде көбейіп отыр. Себебі ақпарат сапасы төмен болғандықтан, қазақтілді ақпарат көзінің әлеуетті тұтынушысы болып табылатын қазақтілді орта өкілдері сапалы өнімге, яғни орыс не ағылшын тілді ақпарат көзіне жүгінуге мәжбүр болады. Мұның дәлелі ретінде Қазақстанның аумағындағы kz-домендік кеңістікте орыстілді және ағылшынтілді интернет-көздерінің белсенді жұмыс атқарып тұрғанын келтіруге болады, сұраныс болмаса, осы тілдердегі ресурстар саны қазақтілді ресурстардан әлдеқайда көп болмас еді. Тіпті осыған байланысты мәселе көтерген депутаттық сауалда да мына мәліметтер ашық көрсетілген: «2012 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша «KZ» домендік аймақта интернет-ресурстар келесі статистиканы көрсетеді:

орыс тілінде – 32 689 сайт (79,6%),
ағылшын тілінде – 4 550 сайт (11,0%),
қазақ тілінде – 3 822 сайт (9,3%).

Көріп отырсақ, «KZ» аймағында қазақ тіліндегі сайттар саны 10%-дан да аз, біздегі «KZ» аймағында жасалған ағылшын тіліндегі сайттардан да аз. Егер де біздің елде, біздің домендік аймақта мемлекеттік тілде веб-ресурстарды дамытуға жағдай жасалмаса, қай жақта олар дами алады? Және де қазақша контентті жасауға бөлінген қаржы қайда жұмсалып жатыр?» [11; 12].

Аталған фактіні, Тіл білімі институты мамандары 2011 жылы жүргізген әлеуметтік сауалнама нәтижелері де айғақтап отыр. Мәселен, «Теледидар көру, кітап оқу және интернет тұтыну тілі» параметрі бойынша сауалнамаға жауап бергендердің жартысынан астамы ақпаратты қабылдауда орыс тілін пайдаланатынын айтты, Бұлардың қатарын қазақстандық орыс және өзге ұлт өкілдері, сонымен бірге қазақтардың үштен бірі құрайтыны белгілі болды. Сұралғандардың тек әрбір бесіншісі ғана ақпаратты тек қана қазақ тілінде қабылдайтыны анықталды» [13]. Демек қазақтілді ақпарат кеңістігі сапасы төмен ақпарат салдарынан өз тұтынушыларының, яғни қазақтілді азаматтардың үштен бірінен айырылып отыр. Саяси сананың ана тілінде қалыптасуы мен дамуы тұрғысынан осы мәселені талдайтын болса, қазақ этнотілдік ұжымның бүгінгі күні жартысына жуығының саяси санасы ана тілінде қалыптаспай отыр деген долбар жасауға болады. Ал мұның салдары қандай қауіпке соқтыратыны белгілі: бұл - қоғамның саяси мәдениетінің төмендеуі, ұлттық құндылықтар жүйесіндегі азаматтардың саяси белсенділігін, қоғамдық жауапкершілігін орнықтыратын ұғым-

түсініктердің санадан көмескіленіп, өшірілуі, ұлттық бірегейліктің, яғни мемлекеттік-азаматтық бірегейліктің әлсіреуі, саяси сауатсыздықтың, саяси салғырттықтың, мемлекетке деген патерналистік (масылдық) көзқарастың етек жаюы. Бір өкініштісі, бұл мәселенің әлі күнге дейін шешімін таппай отырғаны қоғам тарапынан наразы реакция туындап отырғаны айқын байқалады.

Әйтсе де саяси сананың тәуелсіздік алғанан кейінгі жылдардағы серпілісін алғанын жоққа шығаруға боламайды. Бұған қазақтілді БАҚ құралдарының, сонымен бірге қазақтілді сайттар мен әлеуметтік желілердің дамуы өз әсерін тигізді. Қазақтілді интернет-кеңістік БАҚ және мемлекеттік мекемелердің интернет портал-сайттарының ашылуымен толықты. Сол сияқты тек қана интернетте жұмыс жасайтын БАҚ саны артты. Әлемдік интернеттегі бүгінгі күні айқын болап отырған коммуникацияның мынадай типтері мен түрлерінде түгелдей қазақтілді контент бар екені белгілі:

- электрондық пошта, жіберілім, чаттар;
- блогосфера-авторлық сайттар. Блогер, мақсатты аудиторияның назарын өзіне аудара отырып, өз айналасында ақпараттық кеңістік жасайды;
- youTube бейнехостинг қызметін көрсететін интернет-сервис;
- online конференциялар;
- торрент (BitTorrent) - арнайы файлдар протоколы арқылы қандай да бір серверден емес, бір-бірінен, нақты айтқанда өзара жеке компьютерлерінен ақпаратты көшіру;

- әлеуметтік желілер - әлеуметтік қарым-қатынасты құруға, көрсетуге немесе ұйымдастыруға арналған платформа, онлайн-сервис немесе веб-сайттар [14]. Бұл үрдіс ғаламдық сипаттағы үрдістің Қазақстан ақпараттық кеңістігіндегі бір көрінісі болғандықтан, жоғарыда көрсетілген коммуникация типінің қай-қайсысын да болмасын қазақтілді саяси ақпарат легі толассыз тоқтамай беріліп отыратыны анық. Бұған статистикалық көрсеткіштер дәлел бола алады. Мәселен, Қазақстанда 2012-2013 жж. аралығындағы Интернетке қол жеткізген тұтынушылар саны қарқынды өсу динамикасын көрсетіп отыр: «По оценочным данным Агентства РК по статистике, на конец 2013 г. плотность пользователей сети Интернет составляет 71,1% на 100 жителей, т.е. 11 940,3 тыс. человек. Так, прирост интернет-пользователей в сравнении с 2012 г. составляет 14,86%» [15]. Демек, қазақтілді ұжымның саяси санасының қалыптасуына, дамуына тікелей әсер ететін объектілер мен субъектілер қатарын ғаламтордағы қазақтілді сарапшылар қауымдастығы, өз сыны мен сарабынан өткен ақпаратты таратушы қазақтілді журналистер мен блогерлер қауымы жылдан жылға толықтыратыны және де бұл қауымдастықтың интернет медиада ғана түсінікті болатын өзіндік тілдік контенті де қалыптасып, дамитыны айқын. Олай болса, тілтанушы зерттеулері үшін әлі алынбаған нишанның бірі осы интернет-коммуникация тілі мен оның қоғамдық санаға әсеріне қатысты ізденістер болары анық. Сондықтан зерттеулер аясындағы алдағы зерттеулерде саяси санаға әсер етіп отырған ғаламтор кеңістігіндегі қазақтілді ақпараттық контенттік және тілдік талдаулар жасалу көзделіп отыр.

Сонымен, қазіргі тілдік жағдаят тұрғысынан мемлекеттік тілдің болашақ контентін қалай модельдеуге болады, оны жүзеге асырудағы Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының¹ рөлі қандай болмақ деген сауалдарға жауап іздегенде төмендегі өзекті мәселелерге тоқталмай кету мүмкін емес.

Мемлекеттік тіл дамуының болашақ моделін қалыптастырғанда қазақ тілінің *толыққанды қызмет етуін жүзеге асыру үшін* тіл өміршеңдігін қамтамасыз ететін, жоғарыда көрсетілген 1) *әлеуметтік-саяси*, 2) *әлеуметтік-демографиялық*, 3) *лингвистикалық*, 4) *әлеуметтік-функционалдық*, 5) *ұлттық-мәдени - бес түрлі параметрге қатысты 8 түрлі бағыт бойынша мынадай* нақты шаралар мен шешімдер жүзеге асырылуы тиіс деп санаймыз. Сонымен бірге мұндағы әрбір шешім, шара Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми негіздемесімен, ғылыми кеңесшілігімен жүзеге асырылуы тиіс деп санаймыз. Сонда ғана ұлттық және мемлекеттік тіл

¹ҚР БҒМ ҒК Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты – Қазақстандағы және әлемдегі қазақ тілінің іргелі және қолданбалы проблемаларымен айналысатын бірден-бір ғылыми мекеме. Институт әлемдік тілтаным ғылымындағы жеке сала қазақ тіл білімінің дамып, жетілуіне, қазақ тіліне қатысты әлемдік лингвистикадағы және түркітанудағы ғылыми білімдердің қалыптасуына, ғылыми айналымға енуіне жауапты бірегей ғылыми ұжым. Ол бүгінгі күні қазақ тілін ұлттық және мемлекеттік тіл ретінде зерттеу объектісіне алып, сонымен бірге оның мемлекеттік тіл ретіндегі ғылыми-лингвистикалық базасын қамтамасыз ету, жетілдіру және үздіксіз кеңейтумен айналысып келеді. Тіл білім институты мамандарының ерекшелігі: үлкен ғылыми тілтанымдық ұжымдық еңбектер даярлай алу ғылыми корпоративтік рухының болуы, тілдік жүйені бақылау, тексеру, жүйелеу, нормалау, реттеу, кордификациялау, унификациялаумен үздіксіз айналысқан кәсіби құзіреттілігінің басымдығы, іргелі және қолданбалы зерттеулер жүргізудің классикалық және заманауи әдістері мен әдіснамасын жетік меңгеруі және жаңа әдістер мен әдіснама, технологияларды туындата алу жоғары кәсіби деңгейдегі білім, біліктілік, дағдысының болуы.

ретіндегі қазақ тілінің болашақ дамуы заман талабына, Қазақстанның ұлттық бірегейлігінің сақталуы мен дамуына, қазақ халқының кемелденуіне кепіл бола алады.

I Қоғамдық беделін арттыру, насихаттау (популяризация) бағытында:

- республикалық бұқаралық ақпарат құралдарында мемлекеттік тілдің ұлтты ұйыстырушы, мемлекеттілікті нығайтушы қызметі туралы, қазақ әдеби тілінің қоғамдық-әлеуметтік, саяси-экономикалық және ғылыми-техникалық салалардағы қолданысының пәрменділігі мен ерекшелігін танытатын материалдар жариялап отыру;

- БАҚ-та қазақ тілін, ұлттық құндылықтарды насихаттау мақсатында ақпараттық-танымдық мазмұндағы материалдарды жариялап («Ана тілі» газетіндегі «Сөзтаным» беті, т.б.), массмедиа кеңістігінде көпшілікке арналған «Лингвистикалық жедел жәрдем» ұйымдастыру;

- интернет кеңістігінде электронды нұсқада жарияланған жаңа лингвистикалық еңбектерге кеңейтілген аннотация ұсынып отыру;

- тілдік бірліктердің ішкі сыры мен қалыптасу жолдарын танытатын «Қазақ тілінің этимологиялық сөздігін», тілді дұрыс қолдану жолдарын үйрететін нормативті сөздіктерді ("Түсіндірме", "Синонимдер" «Орфографиялық», «Орфоэпиялық», "Терминологиялық" және аударма сөздіктерін) уақыт талаптырна сай ұдайы жетілдіріп, толықтырып, өңдеп қолжетімді көп таралыммен қайта бастырып отыру;

- қазақ тілін дамыту туралы қоғамдағы мемлекетке асыра иек арту, масылдық («патернализм») сияқты теріс стереотиптердің кері әсерін болдырмау, оның алдын алу мақсатында азаматтық қоғам ішіндегі қазақ тілін қолдап, дамытушы акция, шаралырана, белсенді азаматтарға, волонтерлерге, қоғам ішінен топтасқан жекелеген азаматтардың өзбетіндік бастама-жобаларына БАҚ арқылы, т.б. шаралар арқылы қолдау көрсетудің тетіктерін анықтап, жүзеге асыру керек.

II Құқықтық-нормативтік базасын күшейту бағытында:

- мемлекеттік тіл және латын графикасына негізделген жаңа қазақ ұлттық әліпбиі туралы заңның қажеттігін негіздейтін ғылыми, қоғамдық шараларды қолға алу, мемлекеттік тіл туралы заңның ғылыми-заңнамалық негіздерін жасау, заң жобасын ұсыну;

- мемлекеттік тілді меңгерген мемлекеттік қызметкерлердің, сондай-ақ зауыт, банк сияқты ірі өндіріс және қаржы орындарындағы мамандардың мәртебесін өсіру шараларын (қаржылай сыйақылар, мансап басқышына көтерілу жеңілдіктерін) жақсартуды нормативті түрде негіздеу;

- мемлекеттік қызметке алынатын тұлғалардан ең алдымен мемлекеттік тілді білуін қатаң талап етуді, оның тетіктерін нақты заңнама арқылы негіздеу;

- жаратылыстану саласынан қорғалатын магистранттық және PhD докторлық ғылыми жұмыстардың бір нұсқасының қазақ тілінде даярлануын талап етуді нормативтік түрде бекіту;

- қазақ тілінен сабақ беретін мектеп мұғалімдері мен қазақ тілін арнайы зерттейтін және қазақ тілінде (әсіресе жаратылыстану-техникалық ғылым саласында) еңбек жазатын ғалым-мамандарды, қазақтілді балабақша тәрбиешілерін материалдық жақтан ынталандыруды негіздейтін нормативтік база жасау керек.

III Тілді жаңғырту (модернизация), ғылыми базасын күшейту бағытында:

- тәуелсіздік алған кезеңдегі мемлекеттік тілдің даму динамикасына, Елбасының тіл мәртебесін көтерудегі, тіл саясатын тиімді жүргізудегі рөліне, қазақ тілінің болашағын модельдеуге, үштілділіктің мемлекеттік қауіпсіздік, ұлттық стратегия тұрғысынан тиімді үйлестіруге арналған іргелі ғылыми зерттеулерге қолдау көрсету;

- қоғамдық өмірді ұйымдастыру мен жақсартудағы, елдің күш-жігерін руханилыққа, адамдарды ізгі әрекеттерге жұмылдырудағы, қоғамдық көңіл күй мен өмір стилін қалыптастырудағы, жалпы қоғамның рухани саламаттылығын сақтаудағы тілдің практикалық маңызын зерттеуге арналған ізденістерді жүзеге асыру;

- тілдің манипуляторлық әсері мәселесі мен қазақстандық ғылыми, саяси және эстетикалық, т.б. дискурстар проблемасын зерттеу;

- мемлекеттік тілдің ғылыми-лингвистикалық базасын құрайтын сөздіктердің әрқайсысының мол таралыммен қағаз және электрондық нұсқадағы түр-түрін шығаруды қаржыландырып, таралым санын көбейту;

- мемлекеттік тілдің ғылыми-лингвистикалық базасын үздіксіз кеңейтіп, күшейтіп, сапасын жақсартып отыруды ұйымдастыру;

- бүгінге дейін осыған қатысты жұмыстарды жүзеге асырып келген қазақ тіл білімі бойынша іргелі және қолданбалы зерттеулермен мақсатты түрде айналысатын әлемдегі жалғыз ғылыми орын А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтына ресми түрде мемлекеттік тілдің ғылыми-лингвистикалық базасына жауапты мекеме мәртебесін беріп, бекітіп, оның материалдық-техникалық

базасын жақсарту, кадрлық әлеуетін күшейту, Институтқа мемлекет тарапынан қолдау көрсету шараларын жүзеге асыру;

- мемлекеттік тілді дамыту басымдықтарын қоғамның қазіргі заманғы индустриалдық-инновациялық дамуының талаптарымен үйлестірудің ғылыми негіздерін жасау;

- «Қазақстан-2050» стратегиясы бойынша белгіленген қазақ әліпбиін 2025 жылға дейін латын графикасына ауыстыру міндетін шешу, ғылыми-теориялық, ғылыми-практикалық негіздерін жасау;

- ұлттық терминологияның сөздік қорын ұлттық таным ұғымдарына сәйкестендіріп, салалық бағыттар бойынша біріздендіру және жүйелеу. Мемтерминком қабылдаған терминдер мен олардың анықтамасын (дефинициясын) БАҚ арқылы көпшілікке үздіксіз насихаттап, түсіндіріп отыру жұмысын жолға қою;

- Тіл білімі институты базасында іргелі ЖОО филолог-мамандарын тарту арқылы «Қазақ тілінің ұлттық корпусын»² әзірлеу, іске қосу қажет.

IV Филологиялық білім беру саласын дамыту бағытында:

- қазақ тілі бойынша оқу бағдарламалары мен дидактикалық, оқу материалдары мазмұнының Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі – қазақ тілінің қазіргі нормаларына сай болу-болмауын анықтау мақсатында жаппай сараптама, мониторинг жүргізу;

- ЖОО филология факультеті дайындайтын мамандықтар тізімін Ресей тәжірибесін үлгіге алып (М.Ломоносов университетінің филология факультеті 42 мамандық бойынша филологтер дайындап шығарады), қоғам сұранысына қарай арнайы тарбейімді мамандықтармен толықтыру керек: филолог-экономист, филолог-менеджер, филолог-жарнама менеджері, филолог-логопед, т.б.

- когнитивтік модульге қатысты филологиялық зерттеулерге, сондай-ақ филологиялық білім беру мазмұнына аталмыш модуль бойынша алынған білімдер жүйесін енгізуге басымдылық беру;

- қазақ тілінің басқа пәндермен интеграциялануына бағытталған зерттеулерді дамыту. Мұндай интеграция қоғам санасындағы мемлекеттік тілдің басымдылығын нығайтып, өз мәдени, географиялық, кеңістіктік орта, оның тарихы, материалдық және рухани әлемі туралы қазақ тілінде сақталған теңдессіз білімдер жүйесі негізінде ғана қалыптасатын қазақстандық патриотизм феноменінің туындап, нығаюына жағдай жасайды. Сондықтан тілдегі осындай білімді қазақ тілін басқа пәндермен интеграциялау арқылы қазақстандық білім беру мазмұнына енгізуге аса қажет;

- қазақстандық филологтер қауымдастығын ұйыстыратын Қазақ тілінің ұлттық корпусын жасау үшін А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты базасы негізінде Корпустық лингвистика орталығын жасақтау, құру;

қазақ тілі мен әдебиеті пәнін оқытатын мұғалімдердің әлеуметтік мәртебесін көтеру шараларын ұйымдастыру;

орта мектептерде, жоғары мектептерде және ғылыми-зерттеу орталықтарында қызмет ететін тіл мамандарының өзара тәжірибе алмасуы мен пікір бөлісуіне мүмкіндік беретін ортақ интеграциялық алаң ретінде «Филологтар съезін» 3 жылда бір рет өткізу дәстүрін үзбеу қажет.

V Үштілділік саясатын жүзеге асыру бағытында:

- білім берудегі үштілділік саясаты контекстінде қазақ, орыс, тілдерінің әрқайсысының қызмет ету аясын анықтайтын тиімді модельді ғылыми зерттеулер негізінде тауып, оның жүзеге асырылу тетіктерін де Қазақстанның тілдік-мәдени кеңістігіндегі рөлі, ұлт тұтастығы мен бірегейлігі, рухани қауіпсіздігі тұрғысынан ғылыми кешенді зерттеу арқылы айқындау;

²Қазақ тілінің ұлттық корпусы - кең ауқымдағы пайдаланушылардың тілтанымдық білімдерге деген алуан түрлі қажеттілігін қамтамасыз ететін, мемлекеттік тілдің қолданыс қызметінің нығая түсуіне мүмкіндік беретін, толықтырылып, кеңейтіліп және байытылып отыратын, соған сәйкес үнемі ғылыми және техникалық жағынан үздіксіз жетілдіруді қажет ететін, үйлестірілген (сбалансированный), терең аннотацияланған, тиімді белгіленімдер қойылған, ауқымды (300 миллион сөзқолданыс) инновациялық ақпараттық-анықтамалық ашық жүйе; әр кезеңдегі тілтанушы-лексикограф ғалымдардың көп жылғы еңбектерінің нәтижесінде жазылған сөздіктер мен грамматикалардың барлық мүмкіндіктерінен асып түсетін, теңдесі жоқ анықтамалық құрал: корпус сұранысқа сәйкес бірнеше секундтың ішінде тілге қатысты статистикалық көрсеткіштер қоса қамтылған жан-жақты ақпараттар ауқымын береді, лингвистикалық зерттеулердің эмпирикалық базасын кеңейтіп, тілдік материалға негізделген дәйек-дәлелдерін байытады, сөйтіп, қазақ тіліндегі нақты тілдік құбылыстардың бітім-болмысын дәл тануға, олардың пайда болуын анықтап, қызметін көрсетуге, сол арқылы жаңа ғылыми пайымдаулар жасауға мүмкіндік береді.

- үштұғырлы тіл аясындағы үштілділік моделінің жүзеге асырылу тетіктері мен жолдарын жан-жақты әрі сала-сала – психологиялық, педагогикалық, экономикалық, қаржылық, тарихи, мәдени, әлеуметтік, лингвистикалық аспектілерде зерттеп көрсетіп беру;

- регуляторлық әсердің талдауын (АРВ - анализ регуляторного воздействия) жасау: үштұғырлы тіл моделінің болашақтағы жұмысының нәтижелері мен салдарын көрсету, нәтижелерінің қаншалықты оң әсері болатынын болжалды түрде айқындау, салдарының теріс әсерінің алдын алу шараларын сипаттап беру үшін тәжірибе ұйымдастыру;

- тіл ғылымы нәтижелерін коммерциялау негізінде бүгінге дейін жасақталған мемлекеттік тілді оқыту әдістемесі мен лингводидактикасы базасын құру және үнемі толықтырып кеңейтіп отыру;

- қазақтілді ақпараттық кеңістікті кеңейту мақсатында қазақ-ағылшын, ағылшын-қазақ тілін жетік меңгерген аудармашылар, сөздікшілер, т.б. мамандар қатарын және олардың сапасын арттыру шараларын жүзеге асыру керек.

VI Ақпарат саласындағы қолданыс көлемі мен сапасын арттыру бағытында:

- тәулік бойы мемлекеттік тілде ғана хабар беретін Ұлттық телеарналар мен Қазақстандағы мемлекеттік тілде хабар тарататын телеарналардың контент сапасын көтеру және олардың таралымын тек Қазақстанда ғана емес, қазақ диаспорасы мен ирредентасына да жеткізуді жақсарту керек;

- қазақ тілінде жүретін балаларға арналған телеарна санын көбейту. "Балапан" телеарнасына Қазақстанның барлық (соның ішінде аулды) аймақтары мен қазақтілді мәдени кеңістіктің (қазақ диаспорасы мен ирредентасы), елдегі барлық әлеуметтік топ өкілдерінің қолжетімділігін арттыру керек; жасөспірім, бозбала шақтағы балаларға арналған қазақ тілінде хабар тарататын танымдық-интеллектуалдық телеарна ашу қажет;

- орыс және ағылшын тілдерінен келген ақпарат легін қазақ тіліне аударуды жолға қою арқылы мемлекеттік тілдегі ақпараттық кеңістікті арттыру және тереңдетуді жүзеге асыру, бұл тұрғыда Wikibilib жобасына және осы сынды жобалардың көбеюіне қолдау көрсетуді жүйелі түрде ұйымдастыру;

- мультфильмдер түсіруді қолға алу керек. Ұлттық тәрбие беретін, қазақ тілінен білім нәрін сусындататын балаларға арналған қазақша мультфильмдер түсіруге қаржы бөлу; мультфильм өндірісінің мамандарын дайындап, осы өндіріс базасын күшейту;

- мемлекеттік тілдегі танымдық-эстетикалық мәні жоғары, патриоттық мазмұндағы мерзімді басылымдардың саны мен сапасын көбейту шараларын жүзеге асыру;

- қазақ тіліндегі ақпараттар легіне мониторинг жүргізіп, арзанқол, мәнсіз, гедонистік сипаттағы ақпараттарды тоқтатуға шара қолдану, оның есесіне аналитикалық, ғылыми, танымдық ақпарат көздеріне мемлекет, азаматтық қоғам тарапынан қолдауды ұйымдастыру керек;

- Қазақстанның ресми ақпараттық кеңістігі бойынша қазақтілді контентті арттыру аса қажет. Бұны жүзеге асыруды барлық министрліктер мен ведомстволардың жыл сайынғы жұмыстарының жоспарына кіргізу; Бұны әрбір мекеме, ұйым сайттарының қазақ тілді нұсқаларының сапасын жақсарту, мазмұнын тереңдету арқылы жүзеге асыруға болады.

VII Ғылым мен техника және басқару саласындағы, іскери қатынастағы қолданыс сапасын арттыру бағытында:

- мемлекеттік тілдің ғылым саласындағы қызметін, коммуникативтік өрісін күшейтудің нақты жоспары жасау, оны жүзеге асырушы жауапты орындар мен тұлғаларды бекіту;

- әрбір мекемедегі қатынас қағаздарының қазақ тілінде жүргізілуін қадағалау, тексеру, іс-қағаздары мемлекеттік тілде төмен деңгейде жүргізілетін мекеме, ұйымдардың басшыларына тиісті әкімшілік шаралар қолдану, бұл шаралардың барысы жөнінде БАҚ құралдары арқылы көпшілікті хабардар қылып отыру; Мемлекеттік мекемелердің жұмыс тілін қазақ тіліне көшіру;

- мемлекеттік, дипломатиялық қызметтегі лауазымды тұлғалардың ресми кездесулерде, сұхбаттарда, т.б. жұртшылық алдындағы сөзінде мемлекеттік тілде сөйлеуін талап ететін шараларды қолға алу; мемлекеттік қызметшілердің мемлекеттік тілді қандай деңгейде меңгергендігі жөнінде мониторингтік талдау жасау;

- қазақ тілінде жаратылыстану ғылымдары бойынша жасалған ғылыми еңбектерді түгендеп, библиографиясын шығару;

- жаратылыстану ғылымдары терминдерінің үлкен политехникалық қазақша-орысша-ағылшынша сөздіктерін белгілі бір кезең сайын жаңартып шығарып отыру, олардың онлайн нұсқасын жасауға мемлекет тарапынан қолдау көрсету;

- қазақ ішінен шыққан танымал математик, химик, физик, инженер, т.б. жаратылыстану саласындағы атақты ғалымдар мен мамандардың еңбектерін, олардың жеке тұлғаларын жастар

арасында кеңінен насихаттау жұмыстарын ұйымдастыру, бұған қазақстандық массмедияны, Қазақстан Халқының ассамблеясын жұмысқа тарту, Интернет желілерін барынша пайдалану;

- жаратылыстану саласынан қорғалатын магистрлік және (PhD) докторлық ғылыми жұмыстардың бір нұсқасының қазақ тілінде даярлануын талап ету;

- жаратылыстану, техника саласы бойынша "қазақ тілінде жазылған үздік ғылыми еңбек" (монография, мақала, т.б.) номинациясын ел ішінде өткізілетін ғылыми жұмыстар байқауының сыйлықтарының тізбесіне енгізу;

- қазақ тілінде жаратылыстану және техника салалары бойынша ғылыми еңбек жазған өзге ұлттың өкіліне ерекше марапаттар, жеңілдіктер ұсынууды ұйымдастыру;

- жаратылыстану мен техника салаларындағы ақпараттарды қазақ тілінде жариялап отыратын жасөспірімдер мен ересектерге арналған ғылыми-көпшілік басылымның қағаз және онлайн нұсқаларын (журнал) ұйымдастыру қажет.

VIII Білім беру саласындағы қолданыс аясын кеңейту, сапасын жақсарту бағытында:

- білім беру саласына қарасты барлық білім беру орындарындағы қазақ тілі пәні мен қазақтілді оқу пәндері оқулық, оқу құралдарына, т.б. оқу материалдарына:

а) мемлекеттік тілдің нормативтік базасына, тілдік сауаттылығына қатысты;

ә) сол сияқты қазақ тілінің сөздік қорында жинақталып, қолданысқа түспей жатқан адам, қоғам, табиғатқа қатысты терең ғылыми және халықтық білімдер жүйесінің қамтылуына қатысты сараптамалық мониторинг жүргізу керек;

б) мониторинг жүргізу үшін әрбір ғылым саласындағы қазақтілді жетекші ғылыми мамандар мен тілтанушы ғалымдардан, озық әдіскерлер мен министрлік мамандарынан тұратын сарапшылар комиссиясын құру қажет;

- мектептегі қазақ тілі пәнінің стандарттарын қайта қарау: қоршаған дүние туралы, ұлт туралы, т.б жүйелі білімдерді сақтаған сөздік қор - *лексикаға* және тілді дұрыс қолдану, коммуникация жасауға үйрететін *тіл мәдениетіне* арналған сағат санын көбейту керек.

- Тіл білімі институты шығарған қазақ тілінің нормативтік сөздіктері базасында Институт мамандарына мектеп оқушыларына арналған қазақ сөздіктерін, әсіресе түсіндірме сөздік, анықтағыштар, қызықты грамматикалар даярлау ісін тапсыру, қаржылай қолдау көрсету;

- жастардың патриоттық, отансүйгіштік сезімдерін арттыру және жалпы адамзаттық құндылықтарды насихаттап, таныту, инженерлік білім берудегі қазақ тілінің рөлін, сапасын арттыру, сонымен бірге жаратылыстану-техника саласының қауіпті дегуманизациялауына жол бермеу мақсатында техникалық жоғары оқу орындары мамандықтарының оқу бағдарламасына «Қазақстантану» атты гуманитарлық пәнді, ал барлық қоғамдық-гуманитарлық мамандықтарға «Ұлттық концептология» пәнін енгізіп, олардың ғылыми мазмұны мен негіздемесін жасақтау. Осыған орай Ресей Федерациясының барлық жоғары оқу орындарына «Ресейтану», «Орыс тілі мен мәдениеті» пәндерін енгізу бойынша тәжірибесін саралап, ұтымды жақтарын негізге алу;

- қазақтілді IT (ақпараттық технология) мамандарын әзірлеу үшін қажетті инфрақұрылымдарды қаржыландыру, кадрларды дайындау шараларын жүзеге асыру;

- мектеп және жоғары оқу орындарының барлық пәндеріне, соның ішінде орыс тілі мен шет тілдері пәндеріне қазақстандық мазмұнның бар/жоқтығын тексеру үшін мониторинг өткізу;

- осы мониторинг нәтижелері бойынша қазақстандық оқу орындарының барлық пәндеріне қазақстандық мазмұнның енгізілуін ұйымдастыру, қадағалау;

- барлық мектеп және ЖОО курстарының қазақстандық контентпен және «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы, сондай-ақ барлық ғылым салаларында жүргізілген іргелі әрі қолданбалы зерттеу бағдарламалары бойынша алынған тың ғылыми білімдер жүйесімен толығып, жаңаруын ұйымдастыру керек.

Пайдаланған әдебиеттер :

1. Ахметжанова З. Витальность языка // Тіл. Мәдениет. Коммуникация-1. – Алматы: Елтаным, 2013;

2. Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Смагулова Ж.С., Аканова Д.Х. Словарь социолингвистических терминов. Изд.2., дополн. и перераб. отв.ред. Сулейменова Э.Д. - Алматы: Қазақ университеті, 2007.

3. Стратегия «Казахстан-2050: новый политический курс состоявшегося государства» (14 декабря 2012 г.). Книга 2. «Общественно-политическое и социальное развитие». Коллективная монография / Под общей редакцией Б.К. Султанова. – КИСИ при Президенте РК, 2014, 156 с.

4. Проект Доктрины национального единства Казахстана от 26 октября 2009 г. // Казинформ. — 2009, 5 ноября // <http://inform.kz>

5. Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы. http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy;
6. Алтынбекова О.Б. Этнологические процессы в Казахстане. – Алматы.- Экономика, 2006, 416 с.
7. Алексеенко А., Аубакирова Ж., Сарсембаева Г. Демографические успехи Казахстана // http://www.perspektivy.info/oikumena/krug/demograficheskije_uspehi_kazahstana_2011-02-21.htm
8. Фазылжанова А. «Үштұғырлы тіл» мәдени жобасындағы тілдердің Қазақстан кеңістігіндегі үйлесімді қызметі туралы // «Білім және ғылым саласындағы инновациялар» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Алматы, 12.12.2011. – 172-179 бб.
9. Электронды ресурс // EF Education First. URL : <http://www.ef.kz/epi/regions/asia/kazakhstan/> (қаралған күні: 01.11.2017)
10. Реформа школьного образования: большая перемена. <http://agkipr.kz/archives/602>
11. <http://www.parlam.kz/3/blogs/abenov/Details/8/4360>.
12. <http://kzcontent.kz/index.php/rus/tsifry-kazneta/70-russian/mir-interneta/tsifry-kazneta/83-tsifry-kazneta.html>.
13. Нұрғалиева М., Фазылжанова А. Үштілділікке қатысты тілдік жағдаяттың алғашқы әлеуметтанушылық зерттеуі // Тіл. Мәдениет. Коммуникация-1. – Алматы: Елтаным, 2013.
14. <http://akib.kz/upload/slides/perspektivikazneta.pdf>.
15. <http://kzcontent.kz/index.php/rus/tsifry-kazneta/70-russian/mir-interneta/tsifry-kazneta/83-tsifry-kazneta.html>.

Статья посвящается рассмотрению роли ИЯ им. А.Байтурсунова формировании будущего состояния государственного языка, в решении ряда ключевых проблем казахского языка.

The article is devoted to the consideration of the role of the Institute of Language named after A. Baytursunov formation of the future state of the state language, in solving a number of key problems of the Kazakh language.

УКД 81.11

Г.Т. Чукенаева
 І. Жансүгіров атындағы ЖМУ
 Талдықорған, Қазақстан
chukenaeva@mail.ru

ЛИНГВОЭКОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУДЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Берілген мақалада тіл экологиясы (лингвоэкология) ұғымына анықтама берген ғалымдардың пікірлерін саралай келе, олардың түсініктеріне анықтама берілген. Сонымен қатар автор қазақ халқының ұлттық-мәдени коды ең алдымен қазақ тілінде екенін ескеріп, рухани жаңғыру бабалардан аманат боп қалған «тілді сақтау» идеясын жаңғыртудан бастау алуға тиіс екенін, осы орайда «Лингвоэкология» пәнін оқытудың философиялық негіздерін айқындап, құзыреттіліктер жүйесін қалыптастырудың маңызы зор екенін атап өтті.

Тірек сөздер: тіл экологиясы, тілдік тұлға, қатысымның экологиялылығы, құндылық, тіл өміршеңдігі.

Тіл экологиясы – ХХ ғасырдың 90-жылдары лингвистика мен экологияның тоғысында қалыптасқан жаңа бағыттардың бірі. Қазіргі таңда жоғары оқу орындарында тіл білімінде қалыптасқан жаңа бағыттар қатарында жеке пән ретінде оқытылып жүр. Лингвоэкологияны оқытудың философиялық негіздеріне тоқталмас бұрын терминге берілген анықтамаларды айқындап алған жөн. Тіл экологиясы (лингвоэкология) ұғымына анықтама берген ғалымдардың пікірлерін саралай келе, оның төмендегідей түсініктерін анықтадық.

1. Тіл экологиясы тіл мен тілдік орта, яғни оны коммуникативтік код ретінде қолданушы қоғам арасындағы қарым-қатынас туралы *ғылым* ретінде айқындалған. Бұл тұжырым бойынша тіл

экологиясы физиологиялық және әлеуметтік сипатқа ие және тілді игеретін, оны қолданатын, қатысым арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін адамдарға тікелей байланысты дамиды.

Э. Хаугеннің сипаттауынша, «**Тіл экологиясы** дегеніміз – тілдің қоршаған ортасымен өзара қатынасы туралы ғылым, тілді қоршаған орта деп тілдің өзінің кодтарының бірі ретінде қолданатын қоғамды айтуға болады. Тіл экологиясы жартылай физиологиялық (яғни сөйлеушінің санасында басқа тілдермен өзара әрекеттестікте) және жартылай әлеуметтік (яғни тілді коммуникация құралы ретінде қолданатын қоғаммен өзара байланыста) сипатқа ие. Тіл экологиясы оны үйренетін, қолданатын және өзге адамдарға тарататын адамдарға тәуелді» [1, 47].

Д. Әлкебаева тіл экологиясын «Қазақ халқының ұлттық тілі ұлттың мәдени, әдеби, тарихи жадын жинақтап, сақтап әрі ұрпақтан-ұрпаққа аманат етіп тапсырушы ұлттық алтын қойма болып саналады. **Экология** осы алтын қойманың басты қазынасы болып табылатын ана тілді көздің қарашығындай қорғап әрі сақтап, пайдаланып, ұрпағына аманат ретінде тапсыру мәселесін тексеретін, таразылайтын тіл ғылымының жаңа саласы деп тану керек» деп жазады [2, 114].

Лингвоэкология біріншіден, тілдің біртұтастығы туралы, оның мәдениетпен, семиосферамен байланысы туралы ғылым; екіншіден, сөз энергетикасы, оның жасампаздық күші, оның биосферамен, тірі табиғаттың тілімен байланысы жайлы ғылым, үшіншіден, бұл сөздің рухани мәні, оның жеке тұлғамен, халықтың мінезі мен тағдырымен терең тамырластығы туралы ғылым [3].

Ж.Өмірбекованың анықтауынша, «**тіл экологиясы** дегеніміз – тілдің қоршаған ортамен байланысы, тілдің әр түрлі бірліктерінің қолданылуы, тілдік норманың сақталуы» [4, 10].

2. XX ғасырдың 90-жылдары ғылыми айналымға енген «лингвоэкология» термині еңбектерде жаңа ғылыми пәнді емес, тіл мәдениетін жетілдіруді, тілді уәжсіз қолданыстардан, кірме сөздерден, вульгаризм, жаргондардан тазарту үшін күресті білдіреді, басқаша айтқанда, «лингвоэкология» термині *тіл білімі бөлімдерінің бірінің ықшамдалған бөлігі*.

Н. Уәли қазақ тіл білімінде алғашқылардың бірі болып тіл экологиясына анықтама ұсынып, зерттеу нысанын анықтаған. Ғалымның пайымдауынша, «**лингвоэкология** – тілді әлдебір саясатпен қоғамдық сананы «улаудың», «тазалаудың», «манипуляциялаудың» құралы ретінде пайдалануға қарсы күресетін сөз мәдениетінің бір аспектісі» [5, 86].

А. Әмірбекова тіл экологиясын әлеуметтік тіл білімінің аясына жатқызады: «ұлттық-мәдени тілдік ортаны қалыптастыратын, ұлттық әдеби тіл нормаларының сақталуын қарастыратын, тілдің ұлттық мәдени-көркем, эстетикалық, ғылыми, саяси әлеуетін бұзатын ішкі және сыртқы ықпалдар мен факторларды анықтайтын, тілдің тым аса жаргондалу, сленгтену (дөрекілену) себептерін айқындап және онымен күресу бағыттарын, қағидаларын зерттейтін әлеуметтік тіл білімінің бір саласы» [6, 84].

3. Тіл экологиясы (лингвоэкология) – *лингвистикалық теория мен тәжірибенің* тілдің дамуына, оның қызметіне кедергі келтіретін факторларды, сондай-ақ оның баю және жетілу тәсілдері мен жолдарын зерттейтін *бағыты*.

Орыс ғалымдары А.П.Сковородников пен Е.В.Ивановалардың пікірлері осыған саяды. **Тіл экологиясы (лингвоэкология)** – бұл лингвистикалық теория мен тәжірибенің бір жағынан, тілдің дамуы мен қолданылуына кері әсерін тигізетін факторларын зерттейтін, екінші жағынан, тілдік құрамды байыту мен тілдік қатысым тәжірибесін жетілдірудің жолы мен әдістерін іздеп, оны қолданысқа енгізумен байланысты бағыты. Тіл экологиясы мемлекеттің тіл саясатына, ең алдымен, білім беру салаларына, құқықтануға, келіссөздерге, іс жүргізу және бұқаралық ақпарат құралдарының қызметіне негіз болуға тиіс [7].

«**Лингвоэкология** экология мен лингвистиканы біріктіруші ғылым ретінде тілдердің, тілдік тұлға ретінде адамдардың және оның қоршаған ортасы арасындағы өзара әрекетті зерттейді. Тіл мұнда адам, қоғам және табиғат арасындағы өзара қарым-қатынас тізбегінің ажырамас бөлігі ретінде қарастырылады [8, 43].

4. Лингвоэкология – тілдік орта мәселелерін олардың динамикасын ескере отырып зерттейтін, тілдік (сөйлеу) құлдырау мәселелерімен айналысатын, яғни тілдің дамуына кедергі келтіретін факторларды талдау, сондай-ақ тілдік реабилитация, яғни тілдік қорды байыту, тілді тасымалдаушылардың сөйлеу тілін жетілдіру тәсілдері мен жолдарын анықтайтын *лингвистикалық пән*.

Ғалым Д.Әлкебаева бұл пәнді мектеп бағдарламасынан бастап жоғары оқу орындарына дейін оқытудың маңыздылығын атап, **лингвистикалық экология**– ойлау-сөйлеу мәдениеті, сөйлеу тәртібі, лингвистикалық дәстүрге тәрбиелеу, ұлттық тілді қорғау және «тазалау», ұлттық тілді меңгеру, сапасын арттыру, сөз эстетикасының жолдарын анықтау деп түйіндейді [9, 14].

5. Лингвоэкология – тілді сақтауға қажетті *табиғи және әлеуметтік жағдай, шарт*.

А. Абасилов әлеуметтік терминдер сөздігінде «Тіл экологиясы (орыс. экология языка) – этникалық қауымдастық пен оның тілінің тазалығын сақтауға қажетті табиғи, әлеуметтік және мәдени жағдай: аумақтық бүтіндігі, ұлттық мәдениеттің сақталғандығы, тіл тұтынушыларының дәстүрлі қатынас саласы, сондай-ақ ұлттық сана-сезімнің жоғары деңгейі» деген түсінік берген [10, 143].

Л. Татарникова лингвоэкологиялық мәдениетті мектеп оқушыларының денсаулығы мен қауіпсіздігін қамтамасыз ететін фактор ретінде айқындап, лингвоэкологияға «мәдениеттің философиялық, лингвистикалық, экологиялық, биологиялық мәндерінің байланысын қамтитын, тілдік мәдениет философиясында тілдің адам өміріндегі мәні, оның тілдік дәрежесі туралы әдіснамалық білімді интеграциялаушы ретінде ұсынылатын ерекше, энвайранменталды, лингвоэкологиялық қыры» деген сипаттама береді [11, 156].

6. Лингвоэкология – *термин-концепт*. О. Фомина лингвоэкологияны термин-концепт ретінде айқындауды ұсынып, ойын төмендегідей дәйектеген: «Основные понятия *лингвоэкологии* имеют особую, специфическую когнитивно-информационную структуру, в которой аккумулируется не только профессионально-научное знание, но и концептуальный результат познавательной деятельности человека в наивной (бытовой) языковой картине мира. И именно в этой связи оказывается возможным говорить о терминоконцепте «лингвистическая экология» как о своеобразной синтезированной, комбинированной единице метаязыка науки, поскольку трактовка понятий лингвоэкологии выходит за пределы терминологии, включает обязательные знания человека об окружающем мире, проецируемые в основных областях общественного сознания (научном, бытовом). Отмечаем высокую аксиологическую, социальную, лингвокультурологическую, духовно-нравственную значимость всех составляющих изучаемого терминоконцепта, именно поэтому системное моделирование информационного пространства лингвоэкологии предусматривает обязательное описание концептуального представления изучаемой категориальной области не только на уровне научного, но и общенно-бытового знания в общей языковой картине мира» [12, 27].

Біздіңше, *лингвоэкология* – бұл тіл білімінің біріншіден, тілді сақтау мен қорғау мәселесін зерттейтін, екіншіден, тілдің дамуы мен қолданылуына кері ықпалын тигізетін факторларды анықтайтын, үшіншіден, тіл мәдениеті мен тілдік қатысым тәжірибесін жетілдірудің тәсілдерін енгізетін, төртіншіден, сөз энергетикасы, оның жасампаздық күші, оның қатысым мүшелеріне әсері жайлы қарастыратын бағыты.

Тілді сақтау, оған қамқорлық таныту сезімін тәрбиелеу бағытындағы істерді дұрыс бағыттау үшін оның философиялық негіздерін айқындап алу шарт. Тіл экологиясының философиялық негізі диалектиканың қарама-қарсылықтардың бірлігі мен күресі, сан өзгерістерінің сапа өзгерістеріне ауысуы және терістеуді терістеу сияқты негізгі заңдарын оқыту үдерісінде шығармашылықпен пайдалануды көздейді. Ол философиялық мәселелердің өзегі болып табылатын құндылық ұғымымен, тілге деген құндылықтық қатынаспен тамырлас.

«Бүгінгі ғаламдану процесінде ұлттық құндылықтарды сақтау мен өзінің бет-бейнесін, ізгі дәстүрлерін сақтау жолындағы күрес ұлттық сананы сақтау күресі екенін түсіну қиын емес. Ал мұның бәрі мәдениет, таным, тіл деген ең негізгі құндылықтардың беріктігіне келіп тіреледі. Әлбетте, бұл үшеуі – халықтың рухани дамуының түп қазығы, тірегі» [13, 70].

Бүгінде ерекше сақтап, қорғауға тиіс құндылық – қазақ тілі. Осыған байланысты ЖОО алдында ұлттың рухани тазалығын сақтауда рухани құндылықтардың ұлттық негіздері қандай, жаңа ғасырда оларды адамдар санасына қалай енгіземіз, ұлт дүниетанымында қалыптасуы мен даму ерекшеліктері қандай, жаңа жағдайға бейімделуі қалай жүреді, оның ішкі қайшылығын анықтау, бағыты мен бағдарын көрсету, тілді рухани құндылық ретінде оқыту мәселелері тұр.

«Әрі танымдық негізі берік, әрі қазақ үшін барлық өнердің алды саналатын, әрі қоғамның да, жеке тұлғаның да мәдениетінің өлшемі болып табылатын, әрі рухани дамудың бірден-бір тетігі саналатын тіл – бүкіл құндылықтың бастау көзі. Олай болса, тілді сақтау – елдікті сақтау, тілді сақтау – ұлтты сақтау деген ұғыммен барабар» [13, 29]. Демек, тіл экологиясы пәнін оқыту қазақтың құндылықтар жүйесін сақтау, оны келесі ұрпаққа жеткізу, сол арқылы қазақ халқының философиялық дүниетанымы мен көзқарасын дамыту мақсатын көздейді.

Өркениетті қоғамда қарым-қатынас адамзаттың баға жетпес құндылығы деп саналады. Ал қарым-қатынасты орнату, дамыту, сақтау оған қатысушылардың қатысымдық құзыреттіліктеріне тәуелді. Тіл экологиясын оқыту үдерісінде студенттерге қоршаған табиғи ортаға ізгілікті қатынасты тәрбиелейтін экологиялық құндылықтар және тілге, мәдениетке, этикаға, адамгершілікке, ұлттық және этникалық ерекшеліктерге қатынасты қалыптастыратын әлеуметтік-мәдени құндылықтар қалыптастырылады.

Студенттерге лингвоэкологиялық білім беру, сөз құдыретін меңгерту, оның көмегімен «бойларындағы нұрдың жарқырауына» жол ашу арқылы білім беру кеңістігін ізгілендіру іске асырылады.

Лингвоэкология – тілдің тұтастығы және оның өз халқының мәдениетімен, әлемдік семиосферамен байланысы, сөз энергетикасы және оның қуат-күші, оның биосферамен, табиғатпен байланысы, сөздің рухани күші және оның тұлғамен терең байланысы, халықтың мінезі мен тағдырымен байланысы туралы ғылым. Қазақ тіліне деген экологиялық қатынас оған деген сүйіспеншілікті ғана емес, адамгершілігі жоғары, тілдік талғамы қалыптасқан – тілді тасымалдаушы ретінде тұлға ретінде тәрбиелеуге мүмкіндік береді.

Тілдің жағдайы мен табиғаттың жағдайы терең себеп-салдарлық байланыста. Тіл мәдениетіне немқұрайды қарайтын қоғам уақыт өте келе деградацияға ұшырайды, сәйкесінше, ол экологиялық жағдайға төтеп беруге, жауап қатуға (тіпті болып жатқан жағдай жайлы ақпаратты түсіну деңгейінде де) әлсіз болады. Басқаша айтқанда, өзінің гуманитарлық мәдени кеңістігін тарылтушы адам, жалпы мәдениеттің құбылыстарына, оны сақтауға да атүсті қарайды. Егер ондай адам өз тіліне слэнг, жаргон, бейәдеби сөздерді қосатын болса, қоршаған ортаны да дәл сондай зиянды заттармен ластайтыны анық.

Тіл экологиясының философиялық негіздерін айқындайтын тағы бір маңызды категория – өміршендік. «...әзірге екі түрлі нәрсе қазақ тілінің өміршендігін одан әрі бекіте түспек дейміз: өзге ұлт өкілдері мен орыстілді қазақтарға қазақ тілін үйрету үшін іс-қағаздарын қазақ тіліне көшіруді бастау немесе аяқтау қажет. Сондай-ақ қазақ тілінің әдеби нормасын меңгертуді басты мақсат етіп, әдіс-тәсілдерін көбейту керек» [14]. Ана тілінің өміршендік қызметінің қуаты мен құдіреті негізінде жаңа ұрпақ ұлтымыздың көне тарихы мәдениетін дұрыс танып білуге бастау алады. Халықтың тілін сақтау ғана оның басқа құндылықтар дүниесін сақтауға кепіл болатыны даусыз.

Тіл экологиясының басты мақсаты – ұлттық бірегейліктің басты белгісі тілді сақтау. Ана тілін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу, оны көздің қарашығындай сақтау қазақ отбасында бала санасына ауыз әдебиеті үлгілері арқылы жастайынан сіңірілген. Соның бір парасы қазақ мақал-мәтелдерінен көрініс тапқан. Қазақ мақал-мәтелдерінде көрініс тапқан мұндай түсініктер ең алдымен сөздің орынды/орыныз айтылуына қарай адам жанына әсерін сипаттауға, яғни коммуникацияның экологиялылығын сақтауға бағытталған. Бұл ретте «жақсы сөз – жаман сөз» құрылымы кеңінен қолданыс тапқан.

Қазақ қашан да ойын оралымды, мәнерлі де қисынды сөзбен, екінші тараптың психоэмоционалды жайын бағдарлап, «тілге жеңіл, жүрекке жылы тиер» етіп жеткізе білген. Біздің қоғамда сөз өнері мен сөз мәдениетін жетік меңгерген адам жоғары бағаланып, «Кісіге қарап сөз алма, сөзіне қарап кісіні ал» (Абай) деген пікір қалыптасқан. «Ердің өзіне қарама, сөзіне қара», «Білімдіден шыққан сөз – талаптыға болсын кез», «Жақсы байқап сөйлер, жаман шайқап сөйлер», «Жақсының сөзі ақыл шақырады, жаманның сөзі ашу шақырады», «Жақсының сөзі диірменнен шыққандай», «Жақсының сөзі – Шамдай жарық, айдай анық», «Жақсылардың үлгісі, жанып тұрған шамдай, шешендердің сөздері, ағып тұрған балдай», «Көп ішінде сөйлеген, көсемдіктің белгісі, көпке сөзі ұнаған, шешендіктің белгісі» сынды мақалдар соның дәлелі. Орынды айтылған сөз орнына қағылған шеге сияқты. Ал көздеген қатысымдық мақсатқа қол жеткізу үшін сөз дәлдігі маңызды: «Дәлдеп атып жауды өлтір, дәлдеп айтып дауды өлтір».

Сөздің көркемдігі мен құндылығы – шындығында. Жалған сөз ғалам тіршілігі үшін аса қауіпті. Ақиқат сөз энергияны таратып, күш және өмір сыйлайды. Өтірік сөз талқандаушы күшке ие, күш, өмірінді сарқып алады: «Өтірік сөз жанға қас, өтірік пышақ қанға қас», «Өтірікшінің шын сөзі зая кетер», «Көзбен көрген шындық, құлақпен естіген өтірік», «Жақынға өтірік айтпа, бетің ертең қызарар, алысқа өтірік айтпа, құда болса қыз алар», «Жалған сөз рас сөзді жоқ қылады», «Сөзде қаңқу жаман, ауруда шаншу жаман».

Лингвоэкологиялық қарым-қатынасқа құрылмаған қатынастың да ғұмыры қысқа, сыйластық пейілді бұзуы да мүмкін: «Тау мен тасты су бұзар, адамзатты сөз бұзар».

Сөз айтушысына байланысты: «Ақылы жоқ басқа адырайған көз бітеді, дуасы жоқ ауызға сылдыраған сөз бітеді», «Аузына келгенін сөйлеу – ақымақтың ісі, алдына келгенін жеу – айуанның ісі», «Білген адам тауып айтады, білмеген адам қауып айтады», «Жаман ауыздан жалындай сөз шығады», «Жыланның тілі айыр, жылан мінезді адамның сөзі айыр», «Іріген ауыздан шіріген сөз шығады», «Өзі қисықтың – сөзі қисық, Өзі сұйықтың – сөзі сұйық», «Олақтың сөзі – орынсыз жамау тәрізді». Қатысым барысында эмоционалды күйді басқару, шиеленістің өрістеуіне жол бермеу сөздің лингвоэкологиялылығына тікелей байланысты. Қажетті жерде үндемеу де тиімді. Орынсыз сөйлеуден, нәтижесінде өзгеге зиян келтіруден сақтандырған: «Айтпас жерде аузың жап», «Айтпас

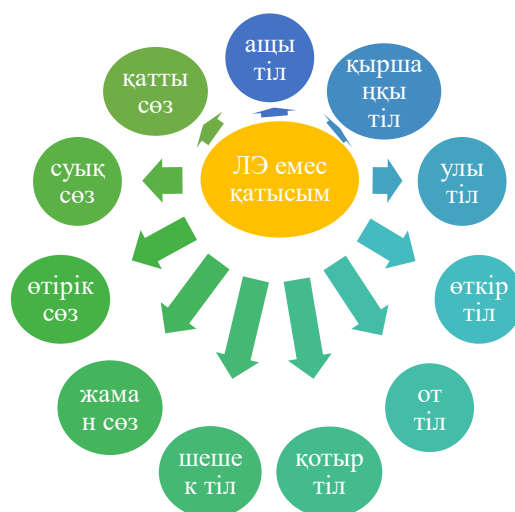
жерде аузыңды тый», «Абайламай сөйлеген ауырмай өледі», «Аталы сөзге арсыз қайырар, ақ пен қараны, шындық айырар», «Ашуың келсе, қолың тарт, айтпас жерде тілің тарт», «Балаға байқап сөйлесең, ақылыңа көнер. Байқамай көп сөйлесең, көрсетер бір «өнер», «Ойнап сөйлесең де, ойлап сөйле», «Бір елі ауызға екі елі қақпақ», «Ауыз баққан, ауылдасқа жаққан», «Сөз білмесең үндеме, көптің ішінде көп отырасың», «Сөйлегеннен сөйлемеген жақсырақ, Сөйлей білмесең басына тиер тал таяқ», «Үндемеген үйдей бәледен құтылады». Адам үшін ашу қысқанда эмоциясымен қатар, тілін де тізгіндеу аса маңызды. Керісінше болған жағдайда соңы өкінішке әкеп соғады. Ол турасында халықта «Аузына әлі жетпегеннің, қолында масқарасы бар», «Басқа бәле тілден», «Ашынған тілді болар, ашыққан ұры болар», «Екіленіп сөйлеп ер атанбайсын», «Еппен сөйлегеннің ерні ауырмайды» деген мақалдар туған. Сөзді орынымен қолданбаса өзіне де кесірі тиеді: «Жүйелі сөз жүйесін табады, Жүйесіз сөз иесін табады», «Кекесін – сөздің *кеселі*», Біреуді қабады, кейде өзінді табады».

Тіл тазалығы, орындылығы, дәлдігі, шындығы мәселелері қазақ ауыз әдебиеті үлгілерінен бастау алып, жыраулар поэзиясында, XIX ғасырда өмір сүрген ақындардың өлең-толғауларында жалғасын тапқан. Оларды топтастырып төмендегідей ұсынуға болады:

Ақын-жыраулар өлең, толғауларында көрініс тапқан тіл экологиясы мәселелері			
Сөздің экологиялылық/экологиялылық емес сипаттары			
ЛӘ		ЛӘ емес	
Тәтті тіл	Жақсының сөзі жылдайды, Тілі тәтті бал судан. (Б.Оңдасынұлы)	Ащы тіл	Кейбіреу, Жанак, тілің ащы деді, Бетің қайтпай араның тасты деді, Ащы тілмен төрені сұғып алып, Алғызып-ап қайтарсын басты деді(Жанак) Жаманның сөзі ащы –дүр, Адам ішпес зәр удан. (Б.Оңдасынұлы)
		Қыршаңқы тіл	Қоймасаң қыршаңқы тіл , қикарлықты, Соқыр-ау аластармын Алатаудан. (Кемпірбай Бөгембайұлы)
Шәрбат тіл	Шіркін тілден тамар шәрбат мүләйім. Мақсатым сол, сөз тебіrentсем әрдайым. Бердің тәңірім тілді бізге сөйле деп, Тура жолға тілді баста ылайым. (Ақмолла Мұхамедиярұлы)	Улы тіл	Әперіп сөзбен кегінді – Улы тілмен улаттым. (Дулат)
Жібек тіл	Сөз – жібек жіп, жыр – кесте, Айшығы айқын көрінбес, Өрнексіз тігіп баптаса. (Дулат) Жақсының сөзі майдай , (Қ.Күржіманұлы)	Өткір тіл	Үйшінің үскісіндей өткір тілім Өрді-ойды білмей шауып қасқарарсың... (Шернияз) Жаманның сөзі найзадай , Жақсыдай болу қайдағы-ай?! (Қ.Күржіманұлы)
Батыр тіл	Әсері асыл сөздің балдай татыр, Бұл жерде көңіл қорқақ, тілім батыр . (Ақмолла Мұхамедиярұлы)	От тіл	Он бесте тартып міндім аттың жалын, Сол кезде айтқан сөзім от пен жалын . (Шал) Айт десең, аузымнан шығар жалын , Айрылып Исатайдан мүшкіл халім. (Шернияз) Басымда менің қайғы көп, Аузым – жалын , ішім – өрт. (Б.Қабылов)
		Қотыр тіл	Қалай-қалай тиеді тілің қотыр ? БІлгі жақсы алдымда толып отыр (Шөже).
		Шешек тіл	Жаман болса қатының, Ұқсайды тілі шешекке , БІзаға толар қос өкпе. (Майлықожа)
Асыл сөз	Бұл заманда не ғаріп? Ақ қалалы боз ғаріп, Жақсыларға айтпаған Асыл шырын сөз ғаріп. (Асан қайғы)	Жаман сөз	Жігіттер, жаман сөзді кәсіп етпе, Құрбыңды өзің теңді басып өтпе. (Шал)
		Өтірік сөз	Ғылымым жұрттан асты деп,

			Кеңессіз сөз бастама. Жеңемін деп біреуді Өтірік сөзбен қостама. (Асан қайғы)
		Жалған сөз	Мінезі жаман адамға Енді қайтіп жуыспа. Тәуір көрер кісіңмен Жалған айтып суыспа. (Асан қайғы)
		Суық сөз	Жамандар сөзің бар ма мұнан арман, Тиеді сөзің суық жауған қардан. (К.Бөгембайұлы)
		Қатты сөз	Атаның ұлы ер жігітке Арту-арту бел келер, Оқтан қатты сөз келер, Алға сап жауап бермеңіз, Арғы түбін ойламай! (Шалкиіз)
Сөздің жағымды/жағымсыз ықпалы			
Емдеу	Айтқан сөзің ем еді, Жолыңды теріс демеді, Қай бақытың кем еді, Ел қорғаны көп еді, Қалып па ең батыр таба алмай? (Үмбетей)	Жанын жаралау	Көп ішінде бір жалғыз, Көп мұнайып жылайды – Күйбендескен көп жаман Сөзі тигенге ұқсайды! (Шалкиіз)
Сөйлеу нәтижесінің оң/терістігі			
Өмірін сақтау	Қапияда тұтылдың, Қалмаққа бітеу жұтылдың, Шешендік жолын тұтыңды, Үш ауыз сөзбен құтылдың, Ұмыттың ба соны, Абылай! (Үмбетей)	Өміріне қауіп төндіру	Жапалақ ұшпас жасыл тау, Жақсылардың өзі өлсе де сөзі сау. Ойлап тұрсам жаманның Жалаңдаған өз басына тілі жау. (Шалкиіз) Сөйлегенде сөзі аузына сыймаған, Еріккенде қызыл тілін тыймаған Ғақбытлы сол жаман О-дағы бір пәлеге жолығар! (Шалкиіз) Жаманның жамандығы сол болар, Сөйлесе дәйім бетін қара етер; (Шалкиіз) Ойласаң мың бір пәле тілден туған, Шешендер топ ішінде тілді буған, Бір адам қателікпен сөз сөйлесе, Жабылып мың бір пәле соны қуған. (Шал ақын)
Сөздің экологиялық болуының айтушысына байланыстылығы			
Жақсы	Жақсының жүзі жылы, сөзі майда, Халқымның қалың жүнді көрпесіндей. (Сүйінбай) Жақсының сөзі жылдайды, Тілі тәтті бал судан. (Б.Оңдасынұлы) Жақсының жақсылығы сол болар Жаманменен бас қосып, Сөйлемекке ар етер; (Шалкиіз)	жаман	Жақсының сөзі <i>майдадай</i> , Жаманның сөзі <i>найзадай</i> , Жақсыдай болу қайдағы-ай?! (Қ.Күржіманұлы) Жаманның сөзі ащы –дүр, Адам ішпес зәр удан. (Б.Оңдасынұлы) Жаманның жамандығы сол болар, Сөйлесе дәйім бетін қара етер; (Шалкиіз)
Иманды	Иманы бардың белгісі Тілінен тамар шырасы... «Сен» демек қиын емес пе Бұрынғы туған үлкенге? (Шортанбай) Құдайдан қорыққан мұсылман Қарауыл қояр сөзіне. (Шортанбай) Қадірің кетер еліңе, Қарауыл қой сөзіңе. (Шортанбай)	сұм	Арам болса қашады су кісіден, Естімеген сөз шығар сұм кісіден... (Шал)

Сөз зергерлері лингвоэкологиялық болып табылмайтын сөзді түрліше сипаттаған. Бірақ бәріне ортақ шарт ол сөздердің тілдік ортаның саламаттығына, адамдардың саулығына тигізер зиянды ықпалы. Ол 1-суретте берілген.



1-сурет – Ақын-жыраулар өлең-толғауынан анықталған экологиялық шарты сақталмаған сөздер

Тілді қорғау, сақтаудың философиялық негіздеріне үңілуде қазақ руханиятының ұлы тұлғасы, адамзаттың ақылманы Абай Құнанбайұлының парасатты пайымына сүйенеміз. Ойшыл ақынның бұл арнадағы ойларының өзегі «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» өлеңінде берілген. Мұнда негізгі ұғым – сөз. Себебі сөз болған соң өлең бар, оның патшалығы бар. Сөз табиғаты жайлы айтқанда оның энергетикалық қуатын, мистикалық күшін ескерген жөн. Сөз адамның бүкіл санасын жайлап, сезіміне бойлап, рухын, еркін меңгеріп кететін күшке ие. Оның адам болмысына оның еркінен тыс әсер ете алатын қуаты бар екенін жоққа шығаруға болмайды. Сөзді меңгеру, оны қабылдай білу, астарын түсіну және орынды пайдалану ең алдымен даналықтың бір белгісі. Абай сөзді осы мәнде айтқан. «Сөз сана емес, ақыл емес, сезім емес, ой емес, ол – соның бәрі. Сөзде осы айтқандардың қайсысы көп, қайсысы аз, қайсысы бастаушы, қайсысы қостаушы, міне, мәселе сонда» [15, 195].

Сөзге қойылар келесі талап – жүрекпен сезіну, жүрекпен қабылдау. Адам сөзді жүрекке сездіртсе, жүрек сүзгісінен өткізсе, айтпақ ой өз мақсатына жетеді. «Тіл жүректің айтқанына көнсе, жалған шықпайды» деген ойын келесі шумақтарда сабақтайды:

Ақылмен ойлап білген сөз,
Бойыңа жұқпас, сырғанар.
Ынталы жүрек сезген сөз
Бар тамырды қуалар [16, 197].

Сөздің емдеуші, терапиялық күшін ақын өзінің іштегі дертін өлең арқылы сыртқа шығарып, халқына жеткізу арқылы пайдалануды көздейді:

Өзгеге, көңілім, тоярсың,
Өлеңді қайтіп қоярсың?
Оны айтқанда толғанып,
Іштегі дертті жоярсың [16, 98].

«Көкірегі сезімді, тілі орамды, жаздым үлгі жастарға бермек үшін» деген жолдарда ақын жастарды әр сөздің мәнін, астарын түсініп, өздері өрбітсін деген ойға жетелейді. Ойшыл үшін сөзді, оның мәнін түсіну, меңгеру білімділіктің белгісі іспеттес. Ақын «Сөзді ұғар, көкірегі болса көзді», «Оқыған білер әр сөзді», «Білімдіден шыққан сөз, талаптыға болсын кез», «Жақсыға айтсаң, жаны еріп, ұғар көңіл шын беріп» деген өлең жолдары соны меңзейді. Әр айтылған сөзді ақыл таразысына салып салмақтап, парқына жетуді ұсынады:

Сөз мәнісін білсеңіз,
Ақыл – мизан, өлшеу қыл.
Егер қисық көрінсе,
Мейлің таста, мейлің күл.
Егер түзу көрінсе,
Ойлап-ойлап, құлаққа іл [16, 32].

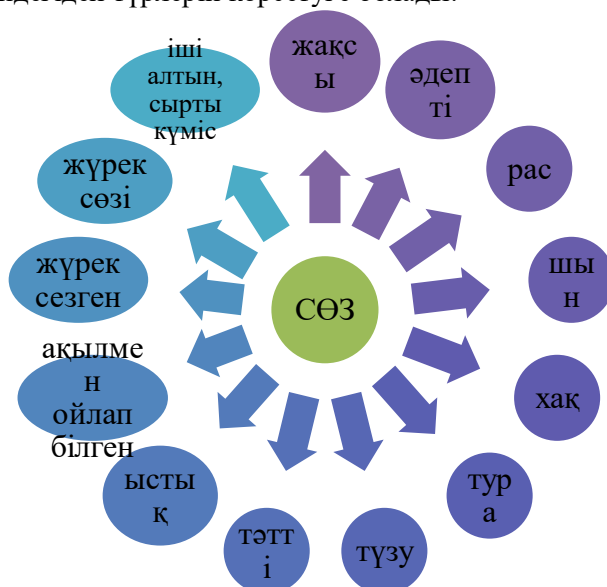
Қатысым экологиялылығының бір белгісі – сұхбаттасушыны тыңдай білу. Сөздің тыңдалуы айтушысына байланысты, ойға қозғау салатын, даналыққа бастар ой қашан да тыңдаушысын табады:

Білімділер сөз айтса,
Бәйгі атындай аңқылдап,
Өзгелер басын изейді,
Әрине деп мақұлдап [16, 34].

Қатысым экологиялылығының тағы бір шарты – сөзін бөлмеу. Қазақ сөз әдебінде, әсіресе, үлкендердің сөзін бөлу әдептілікке жатпайды. Сондықтан ақын кейінгілерге көп ішінде әдеп сақтап, сөзге қонақ беруді ұсынады:

Бір жерде бірге жүрсең басың қосып,
Бірінің бірің сөйле сөзін тосып [16, 23].

Абай көрсеткен бес дұшпанның екеуі – өсек, өтірік қатысымның экологиялық сипатына тікелей байланысты. Себебі бұл екеуі жүрген жерде әділетті қоғам орнату қиын. Абайдың бұл тұжырымдарының адамтанудағы маңызы бүгінде тіпті айрықша. Абай шығармаларындағы тілді сақтау, тіл тазалығы жайлы ойларды түйіндей келе, оның қолданысындағы экологиялық шарты сақталған сөздің төмендегідей түрлерін көрсетуге болады:



2-сурет – Абай шығармаларындағы экологиялық шарты сақталған сөз түрлері

Айтылған ойларды салмақтар болсақ, ЖОО-да тіл экологиясын оқыту құндылық, ізгілік, ұлттық таным, діл сияқты философияның өзекті мәселелерінен бастау алған жағдайда ғана өзінің тілі «тұнық», сұхбаттасушы тұлға тілінің көркемдігін жоғары бағалайтын, әсерленетін, лингвоэкологиялық құзыретті маман дайындауға әлеуетті болады.

«Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – ұлттық кодыңды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды. Біз жаңғыру жолында бабалардан мирас болып, қанымызға сіңген, бүгінде тамырымызда бүлкілдеп жатқан ізгі қасиеттерді қайта түлетуіміз керек» [17]. Қазақ халқының ұлттық-мәдени коды ең алдымен қазақ тілінде екенін ескерсек, рухани жаңғыру бабалардан аманат боп қалған «тілді сақтау» идеясын жаңғыртудан бастау алуға тиіс. Осы орайда «Лингвоэкология» пәнін оқытудың философиялық негіздерін айқындап, құзыреттіліктер жүйесін қалыптастырудың маңызы зор.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Naugen E. The Ecology of language. – Standford: StandfordUniversity Press, 1972. – 325 p.
2. Әлкебаева Д. Сөз мәдениеті: оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 2014. –214б. 111б.
3. Шаховский В.И., Солодовникова Н.Г. Лингвоэкология: объект, предмет и задачи. //uapryal.com.ua/training/shahovskiyv-i-solodovnokova-n-g/
4. Өмірбекова Ж. Ұлттық тіл және метафора (Ә.Нұршайықовтың «Соңғы парыз» романы бойынша). Монография. Астана: Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ. 2009.-136б.

5. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. Ф.ғ.д. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертация. Алматы, 2007. -328б.
6. А.Әмірбекова Тілдік ортада кездесетін лингвоэкологиялық ауытқулар. «Наука и инновации молодых: стратегия выбора и обновления». Сборник статей международной научной конференции. Алматы, 13.05.2011. 83-87б.
7. Сковородников А.П. Лингвистическая экология: проблемы становления. // Филологические науки. – 1996. –Вып. 6, № 2. – 42-49 с.
8. Иванова Е.В. Цели, задачи и проблемы эколингвистики [Текст]. // Прагматический аспект коммуникативной лингвистики и стилистики: сборник научных трудов / отв. ред. Н.Б. Попова. – Челябинск: Изд-во ИИУМЦ «Образование», 2007. – 41-47 с.
9. Әлкебаева Д. Лингвистикалық экология. // «Ана тілі» газеті, 01.03. 2007. №9. 14б.
10. А. Абасилов. Әлеуметтік лингвистика сөздігі. –Алматы: Palitra Press, 2016. -168б.
11. Л.Татарникова. Лингвоэкологическая культура – основа здоровья и безопасности школьников Материалы V всероссийской научно-практической конференции «Здоровье и образ жизни учащихся в современных условиях: взгляд врача и педагога» 16-17 сентября 2013 г.
12. Фомина О.А. Концептуально-терминологическое пространство лингвистической экологии: когнитивный и функционально-семантический аспекты (на материале русского языка). Дисс.на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Достов-на-Дону, 2011. – 217с.
13. Дәулетбекова Ж.Т. Жалпы білім беретін орта мектептерде қазақ тілінен сөз мәдениетін оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері. П.ғ.д. дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2008. -294б.
14. Құралай Күдерінова. Қазақтілді ұрпақ келе жатыр... Ана тілі. 3 - желтоқсан, 2009 ж. №8 0
15. Ғ.Есім. Хакім Абай. –Астана: Фолиант, 2012. -400б.
16. Абай. Қалың елім, қазағым... Олеңдер. –Алматы: Атамұра, 2002. -224б
17. Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы. http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy

В данной статье дается анализ наиболее известных определений понятия «лингвоэкология». Утверждается, что национально-культурный код казахского народа лежит в основе казахского языка и что духовное возрождение должно начинаться с идеи «сохранения языка», поэтому важную роль в том ключе играет изучение философских основ дисциплины «Лингвоэкология» и формирование системы компетентности.

This article analyzes the most well-known definitions of the term "linguoecology". It is claimed that the national and cultural code of the Kazakh people lies at the basis of the Kazakh language and that the spiritual revival should begin with the idea of "preserving the language", so an important role in that key is played by studying the philosophical foundations of the discipline "Linguoecology" and forming a system of competence.

САЛЫСТЫРМАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ
СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

ӘОЖ 81'1:398.9

А. Абдибекова
А. Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті
Қостанай, Қазақстан
aikumisab@gmail.com

**АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ «СҰЛУЛЫҚ» ҰҒЫМЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ
МӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Берілген мақаладағы зерттеудің пәні "сұлулық" ұғымының паремиологиялық сипаттамалары болып табылады. Мақалада қазақ және ағылшын тілдеріндегі тұрақты сөз тіркестер, мақал-мәтелдер, көркем әдеби шығармалардан үзінділер қарастырылған. Зерттеудің материалы ретінде ағылшын және қазақ тілдер сөздіктері мен жинақтарынан іріктелген мақал-мәтелдер негіз болды. Сұлулық екі тілдегі мәдениетте де ең жоғары адами құндылықтардың бірі болып танылады, сыртқы сұлулық адамның ішкі әлемімен салыстырылады. Сондай-ақ, мақал-мәтелдердегі сұлулықтың алдамшы болатын да көрсетілген.

Кілтті сөздер: «сұлулық» ұғымы, мақал-мәтелдер, тұрақты сөз тіркестер, көркем әдеби шығармалар, салыстырмалы талдау

Тілді ата-бабамыздан мұра болып қалған мәдениеттің өнімі, мәдениеттің бөлігі, мәдениеттің шарты ретінде қарастырамыз. Дүние туралы адам білімінің қалыптасуы мен қолданысқа енуі тіл арқылы жүзеге асады. Бұл - тілдің кумулятивтік функциясы. Тілде қоршаған орта мен әлемді танудың белгілері, халықтың тұрмыс салты мен ойлау қабілеті, құндылықтары орнығады.

Тіл мен танымның, тіл мен адамның, тіл мен ойдың, тіл мен сананың, тіл мен мәдениеттің, тіл мен қоғамның бірлестіктерін, олардың өзара бір-бірімен сабақтастығын зерттеу – тіл біліміндегі лингвистикалық ғылыми бағыттардың мәселесі. Адам баласы ғалам мен этностың әлемдегі орнын түсіну арқылы өзін ментальдық танымдардың аясында зерделеп келеді.

Халық даналығы мен рухы оның мақал-мәтелдерінде көрсетіледі, ал өзге халықтың мақалдарын білу тек тілді жақсы меңгеруге ғана емес, сонымен қатар халықтың мінезі мен дүниетанымын түсінуге де мүмкіндік береді. Фольклористикалық, әдебиеттану және лингвистикалық тәсілдемелерімен қатар лингвомәдени тәсілдемесі пайда болды. Сондай-ақ, зерттеушілер тіл мен танымның арақатынасының мәселелерін зерттейтін когнитивтік лингвистикаға ерекше назар аударуда.

Э.Сепир былай деді: «Тіл – әлеуметтік шындықты түсінудің құралы. Әр тіл – әр түрлі модельмен жасалған. Сондықтан әр тіл айналадағы құбылыстарды өзінше таниды. Яғни әр тілде сөйлейтін адамдар дүниені әр түрлі көреді. Тіл мінез-құлық нормасына да әсер етеді. Халықтың ой өрісін, мәдени дәрежесін оның тілін зерттей тұрып түсіну мүмкін емес». Америка этнолингвистикалық мектебінің көшбасшысы Э.Сепирдің идеясын одан әрі қарай жетілдірген Бенджамин Ли Уорф болды. Ол негізінен американдық үндістердің тілі мен мәдениетіне баса назар аударып, тіл мен мәдениет деректеріне қатысты көптеген салыстырмалы зерттеу жұмыстарын дүниеге әкелген болатын. Ғалымның осы мәселелерге қатысты зерттеулері көпшілікке кеңінен танымал болып, американдық тілшілермен қатар, антропологтар мен философтардың назарын өзіне қаратқан болатын.

Б.Уорф тілдердің грамматикалық құрылымдарындағы өзгешеліктерді «халықтардың ойлау формаларындағы, дүниеге көзқарастарындағы, дүниетану қабілеттеріндегі өзгешеліктер» – деп бағалаған болатын. Ғалымның пікірінше: «Тіл дегеніміз – ұғым, түсінік, мағына (Ол тілдік форманы мойындамайды). Ал ой – сана (ойлау) дүниені бейнелейді. Яғни дүние (әлем) тілден көрініс табады. Бірақ әлгі дүние әр тілде әр түрлі бейнеленеді. Ол сол халықтың дүниеге көзқарасына, тілдік ойлауына байланысты». Сондай-ақ ғалымның «тілдің қызметі тек идеяны жарыққа шығарумен шектеліп қоймайды, сол идеяның өзін туғызуға да қатысады.

Лингвофилософ Вильгельм фон Гумбольдтың түсіндіруінше, тіл философиясының басты негізгі – тіл болмысын халық тұрмысымен қатар, ұлттық сананың ерекшелігі ретінде тану қажеттілігі айтылады. Ғалымның негізгі концепциясы мынадай болып келеді: «Өмірде адам, тіл, ойлау және дүние (әлем) дегендер болады. Олар бір-бірімен тығыз байланыста болады. Тіл адам мен дүниенің арасындағы аралық нәрсе. Ол – адамды сыртқы дүниемен байланыстырушы. Тіл – халық рухының сыртқы көрінісі, халық ойының, дүние тану дәрежесінің көрсеткіші. Халық тілі – оның рухы, халық рухы – оның тілі. Бұл екеуі тепе-тең, Тіл – адамның рухани әрекетінің өнімі емес, әрекеттің тура өзі» – деген пікірі көптеген зерттеулердің жүргізілуіне бағыт бағдар болғандығы көпшілікке белгілі [1, 8].

Қазақ тіл білімінің тарихында тілдің танымдық табиғаты туралы алғашқы пікірлер А. Байтұрсыновтың еңбектерінде көрініс тапты.

А. Байтұрсыновтың тіл табиғатының ерекшелігін, тіл қызметінің жан-жақтылығын танытуға арналған ғылыми пайымдауларын саралай келіп, оларды мазмұны мен көтерген мәселесінің бағыт-бағдарына қарай бірнеше топқа жіктеп көрсетуге болады.

- Тілтаным теориясындағы тіл – ойлау – дүние бейнесі арақатынасына байланысты пікірлермен сабақтас пайымдаулары;

- Поэтикалық тіл табиғатын «қарапайым» тілден айыра танытуға арналған ғылыми тұжырымдары [2, 40].

Қазақ тілі сөздік қорының аса маңызды бөлшегінің бірі – тұрақты сөз тіркестері. Олардың әрқайсысы жеке сөздерден құралып күрделенген номинатив түрінде жұмсалады да, толық мағыналы сөздердің эмоционалды, экспрессивті бояуларымен сөйлеу тілінде де, әдеби тілінде де жиі қолданылады.

Мақал-мәтелдер негізінен тәлім-тәрбиелік және танымдық қызмет атқарады, себебі мақалдар бір нәрсеге үйрету, өсиет, ақыл-ой айту сипатына ие, адам баласына дұрыс пен бұрысты айыруда жол көрсетеді, әрі бағыттайды. Сонымен қатар мақалдар адам баласын жаманнан жиреніп, жақсыдан үйренуге шақырады.

Ағылшын және қазақ тілдеріндегі «сұлулық» ұғымының ұлттық мәдени ерекшеліктерін тұрақты сөз тіркестері, мақал-мәтелдер мен әдеби шығармалар негізінде қарастыруға болады.

Қазақ әйелдері туралы сөз болғанда, әсіресе олардың сырты мен іші үйлескен сұлулығы, мінез байлығы, ақыл-парасаты жөнінде әңгімелегенде, ең алдымен батырлар жырындағы әйел кейіпкерлердің көз алдыңызға келері сөзсіз. Жібек - сұлулық пен сымбаттылықтың, Айман мен Ақжүніс - қулық пен айлакерлік, тапқырлықтың, ал Баян – сұлулық пен адалдықтың символы.

Әйел келбетіне байланысты ағылшын және қазақ тілдерінің мына лексикалық бірліктері атап көрсетіледі:

Қазақ тілінде: *ай қабақ, қалам қас, қиғаш қас, ақша маңдай, ақдидар, бидай өңді, аққұба жүзді, үріп ауызға салғандай, қараса жан тоймас, көз жауын алатындай, ай мен күндей, кең маңдай, қызыл жүз, екі беті алмадай, иісің – гүл аңқыған, нұрың – күн шалқыған, қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы, аққу мойын.*

Ағылшын тілінде:

Cut a dash. Wearing his uniform, my grandfather cut a dash on his wedding day.

Dressed up to the nines. Caroline must be going to a party - she's dressed up to the nines.

Graceful as a swan. The boat glided out onto the lake as graceful as a swan. Jane is graceful as a swan.

Down at heel. The down-at-heel student I first met became a successful writer.

As fit as a fiddle. My grandmother's 89, but she's as fit as a fiddle

Face that would stop a clock. You'll recognize him - he's tall and thin, with a face that would stop a clock!

Not a hair out of place. Angela is always impeccably dressed - never a hair out of place!

Look a sight. She looks a sight in that dress!

Look like a million dollars. With a tan and a new hairstyle she looked a million dollars!

Pretty as a picture. The young bride looked (as) pretty as a picture in her beautiful dress.

Eye-Catching - refers to something that catches/grabs the eyes and attention from people, literally attracting looks from all around.

A Head turner - is a person so beautiful that they cause people to turn their heads to look at them as they walk or drive past (often causing car accidents).

Heart-stopping - is an extreme and surprising type of beauty that is said to "stop the heart."

A Looker - is a synonym for somebody who "looks good," as in good-looking, typically used to describe a young woman [3].

Ұлы ағылшын драматургы әрі ақыны Уильям Шекспир «Ромео мен Джульетта» шығармасында былай жазылады:

*“The Brightness of her cheek would shame those stars
As daylight doth a lamp; her eyes in heaven
Would through the airy region stream so bright
That birds would sing, and think it were not night”* [4, 31].

Атақты ағылшын жазушысы Оскар Уайльдтың “The Picture of Dorian Gray” шығармасында былай суреттейді:

“But Juliet! Harry, imagine a girl, hardly seventeen years of age, with a little, flowerlike face, a small Greek head with plaited coils of dark-brown hair, eyes that were violet wells of passion, lips that were like the petals of a rose. She was the loveliest thing I had ever seen in my life” [5, 138].

Лорд Байронның 1813 жылы Уилмот ханымды алғаш рет кездескенде жазған “She Walks in Beauty” өлеңі.

She walks in beauty, like the night
Of cloudless climes and starry skies;
And all that's best of dark and bright
Meet in her aspect and her eyes:
Thus mellowed to that tender light
Which heaven to gaudy day denies.

One shade the more, one ray the less,
Had half impaired the nameless grace
Which waves in every raven tress,
Or softly lightens o'er her face;
Where thoughts serenely sweet express
How pure, how dear their dwelling place.

And on that cheek, and o'er that brow,
So soft, so calm, yet eloquent,
The smiles that win, the tints that glow,
But tell of days in goodness spent,
A mind at peace with all below,
A heart whose love is innocent! [6, 159]

«Білектей арқасында өрген бұрым»
Абай Құнанбаев

Білектей арқасында өрген бұрым,
Шолпысы сылдыр қағып жүрсе ақырын.
Кәмшат бөрік, ақ тамақ, қара қасты,
Сұлу қыздың көріп пе ең мұндай түрін?

Аласы аз қара көзі айнадайын,
Жүрекке ыстық тиіп салған сайын,
Үлбіреген ақ етті, ашық жүзді,
Тісі әдемі көріп пе ең қыздың жайын? [7, 115] –
деп жырлайды ұлы ақын.

Бұл ұлы ақынның жазған өлеңінде сұлу қыздың сыртқы бейнесі суреттеледі. Ақын халық ұғымындағы қыз сұлулығының негізгі белгілерін тізбектеп келіп, жас арудың жалпы жұртты тәнті қылатын бет әлпетін кескіндейді, сыртқы сымбатын сипаттайды. Ондай сұлулықтың қалыптасқан белгілері: *қолаң шаш, ақ тамақ, қара қас, аялы мөлдір көз, маржандай тіс, бураң бел*. Осындай көрікке бастағы кәмшат бөрік пен бұрымындағы сылдыраған шолпысы да жарастық тауып, қыз бағын асыра түскендей. Ақын сыртқы белгілерден әрі асып, қыздың мінез-құлқына, жан дүниесіне үңілмейді.

«Қыз Жібек» - қазақтың ең көне мұраларының бірі, лиро-эпостық дастан. Жырдағы Қыз Жібек көркінің сипатталуы:

Қыз Жібектің дидары -
 Қоғалы көлдің құрағы,
 Көз сипатын қарасаң -
 Нұр қызының шырағы,
 Дүри гауһар сырғасын,
 Көтере алмай тұр құлағы,
 Бой нұсқасын қарасаң
 Бектер мінген пырағы.
 Қыз Жібектің ақтығы
 Наурыздың ақша қарындай,
 Ақ бетінің қызылы
 Ақ тауықтың қанындай,
 Екі беттің ажары
 Жазғы түскен сағымдай,
 Білегінің шырайы
 Айбалтаның сабындай [8, 51].

Қазақ мақалдарында әйелдің ажарлығын аймен, күнмен теңейді:

- *Әйелді гүлмен жасқауға да болмайды.*
- *Ай десе аузы, күн десе көзі.*

Сырт келбетіне сыпай мінез, қарапайымдық, кішіпейілдік жарасымды екені аңғарылады:

- *Әсем болсаң, бәсең бол.*
- *The society of ladies is a school of politeness/ Қыз қылығымен көрікті. Жұпыны - жағымды, сыпайы - сүйкімді.*

Ағылшын тіліндегі мақалдарда әдемілік әйелге жарасады делінеді:

- *She that is born with beauty is half married*
- *Beauty is the wisdom of women, wisdom is the beauty of men*

Дегенмен, әйелдің сұлулығы көптеген ұрыс–керістердің түрткісі екені көрінеді:

- *A fair wife and a frontier castle breed quarrels/ Сұлу алған жолдасынан айрылады.*
- *Who has a fair wife needs more than two eyes/ Сұлу әйелдің күйеуі қарауыл. Көрікті әйелдің күйеуі көзсіз.*

күйеуі көзсіз.

- *If Jack's in love, he's no judge of Jill's beauty/ Сұлу сұлу емес, сүйген сұлу. Әркім сүйгенінің құлы*

құлы

Әйел сұлулығы мен әдемілігінен пайда жоқ деп мына мақалдарда айтылады:

- *A fair woman without virtue is like a palled wine/ Сымбатында сын жоқ, ішкі сарайында дым жоқ. Сыртың сайлы болғаниша ішің майлы болсын. Тәні сұлу сұлу емес, жаны сұлу сұлу*

• *Beauty in women is like the flower in spring, but virtue is like the stars of heaven/ Ажар алдамшы, бақыт баянсыз*

• *A very great beauty is either a fool or proud/ Әдемілік: ақылдыны сынды қылады, ақылсызды жынды қылады.*

- *Far-fetched and dear-bought is good for ladies/ Қыздың көзі қызылда*
- *A man is as old as he feels, woman is as old as she looks*
- *The more women look in their glasses, the less they look to their house*

Ағылшын және қазақ тілдерінің фразеологиялық сөз тіркестерін, мақал-мәтелдер мен өлең жолдарын, талдай отыра, мынадай қорытындыға келдік: сұлулық жоғары адами құндылықтардың бірі деп танылады, сымбаттылыққа көп көңіл бөлінеді, сұлулық басқа да жоғары құндылықтармен түйіндеседі (адамгершілік, ар-ұят, намыс), әйелдің сұлулығы алдамшы болуы мүмкін.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Жиренов, С.А. Когнитивтік лингвистика. – Алматы: Абай атын. ҚазҰПУ, 2011.- 112 б.
- 2 Нұрдәулетова, Б.И. Когнитивтік лингвистика. – Алматы, 2011. – 312 б.
- 3 www.learn-english-today/idioms
- 4 Shakespeare, W. “Romeo and Juliet”, Higher School Publishing House, Moscow, 1972
- 5 Wilde, O. ”The Picture of Dorian Gray”, «Прогресс», 1979
- 6 Byron, “She Walks In Beauty”, «Прогресс», 1979
- 7 Абай, Өлең – сөздің патшасы. Халықаралық Абай клубы. 2006
- 8 Қыз Жібек. Лиро-эпостық поэма. –Алматы: 2003

Сөздіктер:

1. Аяған, Б. Сөз мәйегі. Алматы, 2007
2. Сәмәмбет, М.Қ. Мақалдар. Қостанай, 2014.
3. Кейкін, Ж. Қазақ мақал-мәтелдерінің алтын кітабы – Алматы: Аруна, 2012
4. Oxford Concise Dictionary of Proverbs. Oxford University Press. 2003
5. Oxford Advanced Learner's Dictionary. Oxford University Press. 2007
6. Margulis, A. Russian-English Dictionary of Proverbs and Sayings – Jefferson, North Carolina, London: McFarland & Company, 2000.
7. Oxford Dictionary of Idioms. Oxford University Press. 2004

Предметом исследования в данной статье являются паремиологические характеристики концепта «красота». В статье рассмотрены пословицы и поговорки английского и казахского языков, отрывки из художественных произведений. Материал исследования был отобран методом сплошной выборки из словарей и сборников пословиц и поговорок английского и казахского языков. В лингвокультурах двух языков красота признается одной из наивысших человеческих ценностей, внешняя красота сравнивается с внутренним миром. В пословицах также подчеркивается идея обманчивости красоты.

The subject of research is the paremiological characteristics of the concept of "beauty". The paper takes a look at the proverbs and sayings of English and Kazakh languages, excerpts from literature. The material of the study was taken from dictionaries and collections of proverbs and sayings of English and Kazakh. In linguistic cultures of two languages, beauty is recognized as one of the highest human values, external beauty is compared with the inner world. Proverbs also emphasize the idea of deceptiveness of beauty.

УДК 801

Е.Ш. Ауелбекова
auelbekova.shynar@mail.ru

ҚАЗІРГІ ТҮРІК ӘЛІПБИІНДЕГІ ДАУЛЫ МӘСЕЛЕЛЕР

Бұл мақалада қазақ тілінің латын әліпбиіне көшу кезеңінде туындап отырған мәселелер жайлы сөз болады. Латын негізді әліпби қолданатын түркі халықтарының тәжірибелерінен пайдаланудың артықшылықтары айтылады. Қазіргі кезде бізде латыннегізді әліпбиге көшудің барлық алғышарттары қалыптасқан және көптеген артықшылықтары да бар. Алдымызда үлгі алып, артықшылықтарынан үйреніп, кемшіліктерінен сабақ алатын басқа түркі халықтарының көп жылдық тәжірибелері де бар. Мақаламызда Түрік тілінің латыннегізді әліпбиінде кездесетін жазу мен емледегі қарама-қайшылықтар баяндалады.

Тірек сөздер: Қазақ тілі, латын жазуы, түркі әлемі, әліпби, жазу

Қазақ тілін латын жазуы негізінде әліпбиге көшіру шешімі түркі әлемінде тіл ортақтығынын сақталуы мәселесінде жаңа бір белес болып отыр. Қазақ тілі үшін латын әліпбиіне көшу барысында басқа тілдердің жіберген кемшіліктерін мұхият зерттеп, осы жолдағы тәжірибелерінен үйрене отырып түркі әлеміне үлгі болатындай тіл, әліпби ортақтығын құруда маңызды рөл алу мүмкіндігі туып тұр. Қазіргі таңдағы латын әліпбиіне көшу кезеңі түркі әлемінің тіл ортақтығын қалыптастыруда ерекше маңызды кезең. Түркі тілдерінің латыннегізді жазуға өтуі интернет жүйесінде ортақ бір жазу қалыптасуына атылған маңызды қадам болатынына сеніміміз мол. Түрік тілі латын әліпбиіне көшкен кезде мамандар түрік тілінің түркі негізді байырғы сөздерімен толыққанын және де түрік тілінің шет тілдерінен енген кірме сөздер мен сөз тіркестерінен арылғанын атап көрсетеді.[1, 106]

Қазіргі кезде бізде латыннегізді әліпбиге көшудің барлық алғышарттары қалыптасқан және көптеген артықшылықтары да бар. Алдымызда үлгі алып, артықшылықтарынан үйреніп, кемшіліктерінен сабақ алатын басқа түркі халықтарының көп жылдық тәжірибелері де бар.

Қазіргі кезде латын әліппесін қолданатын көптеген тілдер өз тілдерінің ерекшелігіне байланысты өзгерістер енгізе отырып қабылдаған. Түрік тілі латын әліппесіне “Ç, Ğ, İ, J, Ö, Ş, U, Ü “

сегіз әріп қосып, “Q, X” әріптері шығарылып, 29 әріптен тұратын латын әліппесін қабылдаған.[1, 106]

Түрік тілі әліппесі мына төмендегідей:

Aa, Bb, Cc, Çç, Dd, Ee, Ff, Gg, Ğğ, Hh, Iı, İi, Jj, Kk, Ll, Mm, Nn, Oo, Öö, Pp, Rr, Ss, Şş, Tt, Uu, Üü, Vv, Yy, Zz

Ғалымдар бұл екі “Q, X” әріпті түрікшеде жоқ деп есептеп, “Q” дыбысын «K», “X” дыбысын “KS” таңбаларымен белгілеген. Мысалы: (taksi). Түрік әдеби тілі Ыстамбул диалектісін негізге алады, ал басқа жерлердегі ауызекі тілінде бұл әріптер кездеседі. Жазуда ғана бұл дыбыстар жоқ деп есептелінген. Бірақ уақыт өте келе мүлдем ондай емес екені дәлелденіп отыр. Қазіргі түрік тілінде әлеуметтік желілерде болсын, ағылшын тілінен енген сөздерде болсын, бұл екі әріпті қолданып жазатын жағдайлар көптеп кездеседі.

1990 жылдарда болып өткен Түркі әлемінің жазу және емлесі мәселелері қаралған құрылтайларда басқа түркі халықтарының әліпбиіне **ñ(ң), é(ә), q, w, x** әріптері де қосылды, **/a, u, ı/** дыбыстарын жіңішке оқытатын **/(^)/** белгісі де бар. [1, 110]

Түрік тіліндегі латыннегізді әліпбиінде жазу мен емледегі қарама-қайшылықтар:

İ – “жіңішкелік белгісі” – нүкте бар бұл әріп, көпшілік жағдайда төбесіндегі нүктесіз жазылады.

w – әліппеде жоқ болғанына қарамастан, мысалы “show, taxi, ex, fax” деген шет тілдерінен енген сөздерді жазуда қолданылады, әсіресе, шет тілінен алынған танымал жалқы есімдер *Benetton, Marks & Spencer, Nine West, Genz Werther’in Acları, Johann Wolfgang von* секілді сөздерде түпнұсқасын сақтап жазылады. Ағылшын тілінен келген бұл сөздер түрік тілінің жазу, емле құралдарына өз әсерін тигізіп отыр.

ş – әріпінің орнына **/sh/** қолданылатын жағдайлар көптеп кездеседі. Әсіресе жалқы есімдерде «Şakira» деп түрікше емес, «Shakira» деп түпнұсқасын жазады

ç – **jhyuf CH** қолданылатын жерлер де аз емес. (chanta)

ğ – жұмсақ (**ф**) жазылмай кететін, немесе орнына басқа таңба жазылып жататын мысалдарды көптеп кездестіруге болады. Бұл дыбыс мағына жасауда рөлі болмаса да түрік әліппесінде көрсетілген (soğuk, ağır).

e – (**ә**) «ver», «gel» мысалында болғандай түрік тілінде Анадолы диалектісінде бар бұл біздегі (**ә**) дыбысының варианты, жазу тілінде көрсетілмейді.

ñ – Анадолы диалектісінде бар болған бұл дыбыс жазу тілінде көрсетілмеген. Жасы үлкен аға буындармен сөйлескен кезімізде олардың «ң» дыбысын қолданатынын байқаймыз, ал жастар бұл дыбысты мүлдем қолданбайтынын көреміз. Ал негізінде «ң» дыбысы түріктердің төл дыбысына жатады.

(^) – жіңішкелік белгісі, сөздердің мағыналық жағынан ерекшелігін білдіруде маңызды рөлі бар. Егер бұл белгі қойылмаса, (*kar, kâr, hala, hâla*) деген мысалдарды айтуға болады.

Ағылшын тілінің әсерінен кейбір дыбыстардың дыбысталуы да өзгеріске ұшыраған, мысалы *center /senter/, campus /kampus* сөздерінде болғандай.

Араб тілінен хамза белгісімен жазылған сөздерді апостроппен белгіленген. Осы сөздерде де жазуда кемшіліктер болып жатады. Мысалы: *mes’ele, sanat - san’at*. Апостроп қойылу, қойылмауы – түрік тілінің жазу және емле ережелері жөнінде даулы мәселелерінің бірі.

Қос дауыссыз әрібімен басталған шет тілінен енген сөздердің жазылуы мен оқылуы арасында айырмашылық бар. Мысалы: *tren-tiren, spor-sipor, plan-pilan, stil-sitil* [2, 80]

Кейбір кірме сөздерде сөз басында немесе екі дауыссыздың арасында бір дауысты әріп қойылады. Бұл дауысты айтылымда да, жазылымда да көрсетіледі. Мыс: *istasyon, iskele, kuliip*.

Қатарынан екі немесе одан да көп дауыссыз дыбыс келетін шет тілінен енген сөздерде дауысты қойылмай жазылады: *apartman, elektrik, paragraf*.

Шет тілінен енген кейбір сөздер түпнұсқасында қалай жазылса, сол жазылуын сақтап алынған, сөйлегенде түрік тілінің дыбыстық ерекшелігі сақталып жазылады. Мысалы: *gramme > gram gram, groupe > grup gurup, credit > kredi keredi, luxe > lüks, lüks ~ lüküs, philologue > filolog filolok* секілді.

Шет тілінен енген сөздердің ортасында не соңында кездесетін «г» дауыссызы түпнұсқа тіліндегідей қалады: *program, dialog, psikolog*. Алайда *fotoğraf* сөзінде **г** дауыссызы (жұмсақ **г**) ауысады. [2, 80]

Түрік тіліне араб және парсы тілдерінен өте көп сөздер енген. Латын әріптері түркі тілінің фонетикасын белгілеуде жеткіліксіз қалып отырған тұстары да баршылық. Араб жазуында “**s**”, “**t**”, “**h**” осы үш түрлі дыбыстың болуы, латын жазуында тек бір ғана “**s**”, “**t**” әріпінің қолданылуы және “**h**” әріпінің ғана қолданылуы, араб және парсы тілінен енген сөздердің мағынасына әсерін тигізіп отыр.

Түрік тілінің ауызекі сөйлеу тілінде жуан«к» дыбысы да, жіңішке «к» дыбысы да бар. Жазуда бұл екі дыбыс тек бір «к» әрпімен белгіленген. Түрік тілінде бұл дыбыстардың жіңішкелігін білдіру үшін «а» дыбысының басына жіңішкелік белгісін қояды. Бұл жазуда көп қиыншылық, әрі шатасуға әкеліп соғып отыр, әрі көпшілігі бұны қолданбайды.

Түрік тілі 1928 жылдан бері латыннегізді әліпби қолданып келсе де, осы жағдайлар қазіргі кезде тіл тартысындағы дауға айналып, қосымша әріп қосу мәселесі көтеріліп жүр. Бұл жазу мен емледегі ережелерде бір бірлік сақталмауға әкеліп соғып отыр. Ал Азербайжан тілінде жуан «к» дыбысы үшін «қ» белгіленген.[3,30] Мың жылдық тарихи бар араб жазулы шығармаларын ғылым адамдары қазіргі түрік тіліне транскрипция жасағанда, латыннегізді әріптері жеткілі болмай, көп жағдайда бірнеше қосымша белгілер қосуға мәжбүр болады.

Қорыта айтқанда, Қазіргі түрік тіліндегі 29 латыннегізді әліпбесінің жеткіліксіздігі, тағы 4-5 әріптің керек екені айтылып та, жазылып та келе жатыр. 1926-1941 жылдарда түркі тілдерінің көпшілігі латын жазуын қолданған кездерді кейбір ғалымдар (түрік ғалымы Абдуллаһ Гундоғды, 2014) «түркі тіл бірлігінің күзі» деп атаған екен. Қазақ тілінің латын жазуына өткелі отырған осы кезеңін түркі тілдерінің тіл бірлігінің «жемісті жазы» дегіміз келеді. «Тілде–бірлік» деген бабаларымыздың ең басты армандары: бүкіл түркі халықтарының арасында тілде айырмашылықтардың азаюы, сөйлеу тілінің оңай түсінілуі, ортақ бір әліппе қолдану, бүкіл түркі халықтарының бір тіл және әліпби қолдануы, түркі тілдерінің басқа тілдердің үстемдігінен құтылуы, қазіргі заманға лайық дамыған тәуелсіз ел болуы еді. Осы мақсаттары бүгінде шындыққа айналып отыр. Осы жолда барын, жанын аямаған зиялыларымыз мәдени бірлік болуын тіледі, осы мақсат жолында біздерге сара жол салып берді. Тіліміздің ерекшеліктерін көрсете алатын латын әліпбиін қабылдап алсақ, қазақ тілінің көркейіп, дамуына негіз болады деген ойдамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Илбер Ортайлы «Түрк Харф девриминин дыш үлкелердекі еткілері үзеріне» Харф девриминин 50 жыл семпозиумы, Анкара, 1991. – 106 с.
2. Жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын реформалау. Теориясы мен практикасы. А.Байтұрсынұлы атындағы тіл білімі институты. – Алматы, 2016.
3. Күдерина Қ. Түркі тілдерінің әліпбиі мен емле тарихы. – Алматы, 2016.
4. Текин Ф. Өзбек Түркшесінің латын алфавесі есасындаки имласы үзеріне, Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 3/6 Fall 2008.
5. Мырзахметов М. Қазақ қалай орыстанды, 1993, Атамұра, 128 бет. Ұлттық рухтың ұлы тіні, Алматы, 1999. – 569 с.
6. Жүнісбек Ә. <http://elorda.info/kk/>.
7. <http://elorda.info/kk>

В статье рассматриваются вопросы, возникающие при переходе казахского языка на латинский алфавит. Также были отмечены особенности использования латинского алфавита из опыта других тюркских народов. Сегодня у нас есть все предпосылки и преимущества использования латинского алфавита. У нас есть опыт других тюркских народов, который может служить примером, из которого мы можем извлечь ошибки. В статье рассматриваются контрасты правил и писаний турецкого языка с использованием латинского алфавита.

This article is about the issues appeared from the change of Kazakh Language to Latin alphabet. Also, there were stated features of using Latin alphabet from the experiences of other Turkic nations. Nowadays, we have all preconditions and advantages of using Latin alphabet. We have the experiences of other Turkic nations that can be an example, from which mistakes we can learn. This article includes the contrasts of the rules and writings of Turkish language using Latin alphabet.

Б.В. Крамаренко
 Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова
 Кокшетау, Казахстан
 krambv55@mail.ru

ЭТИМОЛОГИЯ НЕКОТОРЫХ РУССКИХ И КАЗАХСКИХ ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЙ В СВЕТЕ КОНСТРУКТИВНОГО ПОДХОДА

В статье представлена этимология таких русских и казахских обозначений цвета, как: черный, белый, серый, синий, голубой, желтый, золотой, оранжевый, которые выявлены на основе конструктивного подхода, представляющего собой нахождение и интерпретацию конструкторов – морфологически и семантически одинаковых частей слов в разных современных языках.

Ключевые слова: конструктивный подход в этимологии, цветообозначения, этимология, протокорень слова.

Цветообозначения (далее - ЦО) относятся к особому корпусу слов. В них заложен секрет восприятия действительности носителями языка, раскрывается логика и философия взаимосвязей между объектами цветовой картины мира, которая имела у наших предков.

Исследованию лингвистической природы ЦО посвящены работы И.В. Белобородовой, Б. Берлина и П. Кея, А.П. Василевича, А. Вежбицкой, А.В. Дыбо, М.Ш. Мусатаевой, Ю.В. Норманской, Н.В. Разумко, З.М. Сафиной, Р.М. Фрумкиной и др. Несмотря на большое количество литературы, данное явление из-за многоаспектности остается недостаточно изученным.

Цель нашего исследования заключалась в том, чтобы определить и семантически интерпретировать взаимосвязь некоторых ЦО русского и казахского языков с разновидностями конструктора *лоно-айа*, имеющимися в этих и других современных языках.

Наш поход к этимологическому поиску основан на концепции существования *конструкторов* [1], относительно одинаковых частей слов, находящихся в разных современных языках, но относящихся к одному семантическому полю. Конструкторы появились очень давно, на ранних стадиях развития человечества, когда многие современные языки были диалектами еще во многом единого наречия. В противном случае невозможно объяснить их присутствие в различных современных языках разных языковых групп и языковых семей. Например, в слове *долина* в других языках есть такие похожие (общие) части как *лан, лам, лун, ран, рин, пен*, включенные в такие словоформы: англ. - *lowland* (низменность); вьетнам. – *lũng*; исланд. – *dalurinn*; кхмер.. – *ជ្រលងភ្នំ - chrolongophnom*; кхоса – *intlambo*; литов. – *slėnis*; малайск. – *lembah*; норвеж. – *dalen*; филипп. – *lambak*; франц. – *vallon*; хауса – *kwarin, rango*; шотланд. – *gleann*; или такие похожие общие части, как: *ала, ула, але, аула, оро*, имеющиеся в баскск. – *bailara*; итал. – *valle* казах. - *дала* – (степь); киргиз. – *өрөөн (öröön)*; себуанск. – *walog*; сесото- *phula*; мелугу – *lōyalō*.

В работе мы исходили из общего предположения об особой роли в развитии языка одного из первоначальных верований человека в возрождающую силу матери-сырой земли. Наши предки были уверены, что, похоронив человека особым образом в позе «эмбриона» («лягушки») и по определенному ритуалу, они помогают ему быстрее родиться вновь. Этому способствовали наблюдения: если посадить в землю косточку или семя, то они прорастают травой, деревом, каким-то растением. Древними людьми в качестве одной из сильнейших магических сил, влияющих на воскрешение умершего человека, был избран язык.

Ранее мы показали, как многие слова, связанные с рождением человека, обрядом похорон, стали включать в свой состав конструктор *лоно*. Это названия частей человеческого тела: *колени, фаланги, голень, долонь* – устаревш. *ладонь*; обозначение разных участков земли: *склон, поляна, долина*. [1,67-78].

Мы убеждены, что, как и все слова, ЦО появились в силу необходимости, обусловленной потребностями человеческой практики. Другой вопрос: что это была за практика и как она могла влиять на появление слов?

Частная гипотеза нашего поиска заключалась в том, что ЦО тоже должны включать в себя конструкторы *лоно*, так как цветовые аспекты важны при осуществлении любых ритуалов, не говоря о магии «похорон-рождения» – кульминационном обряде веры наших пращуров.

Но поскольку конструкт *лоно-айа* имеет достаточно конкретные значения: *место рождения, земля, круглый и др.*, то наши семантические реконструкции будут во многом альтернативны тем, что имеются в литературе. Но при этом мы постараемся ответить на вопрос, который часто задают носители языка и лингвисты: «Что значат слова, вроде красный и синий?». [2, 231-283.]

Конструкты, как правило, с точки зрения морфологии языка, представляют собой часть корня слова, это своеобразные *протокорни*, которые настолько слились с другими аффиксами протоязыков, что не воспринимаются сегодня в качестве отдельных морфологических единиц. О. Сулейменов считает их «зернами смысла», своеобразными «семантическими заготовками». [3]. Мы же называем их конструктами, так как они являются основой смысла слова, его опорной конструкцией, на которую «навешиваются» другие его части.

В статье о понятии «конструкт» нами были выявлены и частично исследованы два варианта одного конструкта: это славянский (европейский) вариант – *лоно (lono)* и его кипчакский (тюркский) близнец – *айа (aja)* [1]. Данная статья представляет результаты их дальнейшего изучения.

Особенность конструктов, как звукокомплексов, заключается в том, что каждый вариант имеет разновидности. Это следствие процессов, описанных в лингвистике.

1) Ротацизм: возможная замена *л (L)* на *р (R)* привела к тому, что появились разновидности *роно <лоно // ара < ала < айа.*

2) Возможная замена в славянском конструкте сонорного *н (N)* сонорным *м* обусловила появление разновидностей *ломо, ромо.*

3) Процессы метатезы (перестановки звуков), ведущие иногда к обратному прочтению конструкта или его разрыву, сделали возможным разновидности *ноло, моло.*

4) Стяжение (изъятие) в славянских языках (и в конструкте, в частности) сонорных перед согласными сделали процесс нахождения конструкта по его остаткам *л (L)* или *р (R)* чрезвычайно трудным.

5) Кроме того, на месте указанных гласных в конструкте могут быть другие гласные, как правило парные: *а-а; о-о; и-и; е-е*, а также их непарные сочетания.

6) Возможное выпадение в славянском конструкте гласных, преобразует их в сочетания : *лн, рн, лм, рм, нл, нм, рл, рм.*

Разновидности тюркского варианта конструкта *айа (aja)* обусловлены:

1) возможной заменой звука *й* плавными *л* или *р*: *айа, ала, ара;*

2) заменой изначальной парной гласной *а* другими парными и непарными гласными: *ойо, еле, ири, оро, ілі*; а также *айы, айи, айе, ойі* и т.д.

В идее конструкта заложена высокая степень релятивизма (относительности). Поэтому обилие разновидностей конструктов мешало их выявлению, сведению к одной форме.

Конструктивный подход в поиске этимологии методологически опирается на «Граматику отрицания», описанную О. Сулейменовым, полагающим, что многие слова в разных языках возникли благодаря тому, что их смыслы, зафиксированные в протописьменных знаках, могли быть по разному истолкованы представителями разных народов. «Люди смотрели на знаки и генерировали разные смыслы, иногда они их отвергали», – так, по его мнению, возникла «Грамматика отрицания», заключающаяся фонетически в изменении качества звуков, метатезе (перестановке частей) слова, его обратном чтении, использовании формантов отрицания: *а, ант, не* [3]. На каком-то этапе развития языка большую роль в словообразовательном процессе его диалектов стала играть индоевропейско-тюркская дихотомия, заключающаяся в зеркальные применения двух вариантов конструктов. Именно это позволяет сегодня использовать эту дихотомию в «новой» технологии «расшифровки» слов, которая позволяет исследователю сопоставить оба варианта одного конструкта и семантически, и структурно.

Все языки развиваются неравномерно относительно друг друга, в силу чего существует большая вероятность нахождения сегодня в некоторых из них словоформ, имеющих конструкты – древние «семантические лекала» для обозначения целого класса (корпуса) слов. Если конкретное слово сохранило в нескольких языках конструкты, то это свидетельствует о большой вероятности того, что и в этимологизируемом слове с таким же смыслом должен быть конструкт. Поэтому для поиска конструктов в других языках мы активно использовали сайт *Google-переводчик*, содержащий словари более 100 языков [4]. Все примеры переводов слов, приведенные в статье, взяты на этом сайте. Без него не было бы конструктивного подхода.

Семантически конструкт *лоно/айа* обозначал сначала женский орган деторождения, затем слово приобрело смысл – *земля*. Знаки *лоно (I)* округлой или <I> готической формы могли быть истолкованы нашими предками как изображение могилы с находящимся на ее дне умершим

человеком. Поэтому произошел перенос значений с женского *лона* на *могилу* – место, подготовленное для захоронения человека. Дальнейший семантический сдвиг привел к тому, что под *лоном* стала подразумеваться вся *земля*, как производящая сущность

Одним из первых объектов для ЦО, по нашему мнению, стал черный цвет. При дальнейшем изложении это станет для читателя очевидным.

Происхождение слова *черный*. Версия М. Фасмера: «... *Праслав. *сыръ из *сыръхъ, которое родственно лит. Kirsna – название реки, др.-прусск. kirsnap "черный", др.-инд. krsnas "черный", далее сюда же лит. kersas "черно-белый, пятнистый", kerse "корова-пеструха", kersis "вол пестрой масти", karsis "леуц", kirslys "хариус", шв., норв. harr – то же (прагерм. *harzu..)*. [5].

М. Фасмер связывает *черный* с названиями *речки, коровы-пеструхи, вола пестрой масти, леца*, но не пытается реконструировать слово на основе его взаимосвязи со словами современных языков с таким же смыслом.

Наша версия. Русское *чёрен (черный)* по казахски – *қара*. Как видим, наблюдается полное совпадение форм и смыслов в соответствии с законами своих языков. Перед нами все те же конструкты *лоно / айа>ала*, со смыслом *земля*, только после процесса ротоцизма: *роно>рен/ ара*.

Следы конструкта *лоно> роно* в современных словах с таким же смыслом имеются в следующих языках: латыш. – *melns*; яванск. – *ireng*; бирман. – *aanaatraung*; самоанск. – *lanuuliuli*; франц. – *noir* (метатеза или обратное прочтение).

По лекалам «туркского» конструкта *айа>ала* созданы слова со значением *черный* в индийских языках: бенгал. – $\square\square\square$ (*kālō*); пенджаби – $\square\square\square$ (*kālā*); сингальский – කලු (*kaḷu*); хинди – $\square\square\square$ (*kaala*). Эти слова не испытали ротоцизма, но они близнецы казахской формы *қара*, в которой этот процесс произошел.

Буквальный смысл слова *чёрен* прозрачен: *как лоно – все равно что лоно* (в значении *земля*), то есть – *земляной* цвет или цвет *земли*. *Рен* – это *земля*. Отсюда в русском языке: *чернь* – люди, живущие на земле, в землянках; *черносошники* – крестьяне, обрабатывающие землю сохой. В турецк. языке одно из значений слова *kara* – *земля*, а понятие *черный* в этом языке чаще всего передается при помощи слова *siyah*.

Реконструкция изменений русской словоформы: 1. Появление семы *што+лонный* > 2. замена ШТ на Ч, (метатеза ШТ>ТШ): *штолонный* > *челонный* > 3. проявление процесса ротоцизма: *челонный*>*чёрённый*> 4. стяжение полногласия: *чёрённый* > *чёрный*.

Замена *што* на *чѣ(е)* не должна удивлять. *Чёканье* характерно для многих диалектов русского языка.

Реконструкция казахской словоформы: 1. возникновение семы *как земля: қай* (в значении *как*)+*айа* (в значении *лоно – земля*) > 2. устранение дублирующих частей: >*қай+айа* > *қ+айа* > 3. замена Й плавным Л: >*қайа* > *қала* > 4. Ротоцизм: > *қала* > *қара*.

Налицо одинаковые процессы, происходящие с двумя вариантами одного конструкта. Это явное свидетельство единого замысла слова в обоих языках, его единой идеологии и «генетики» - происхождения слова от конструкта *лоно/айа*.

Связь слова *черный* и конструкта *лоно* характерна не для всех языков. В некоторых из них смысл *черного* цвета связан с отрицанием серого: испан. – *negro = ne+gro = не +серый (серый – gris)*; латынь – *ni+grum (серый – grau)*; румын. – *ne+gru (серый – gri)*. В этих языках *черный* – буквально означает: *несерый*. Дифференциация смыслов носила прагматический характер. Серая земля не содержала гумуса и была неплодородной, а ведь *лоно* – это еще и место рождения. Поэтому *чернозем* – это *несерая* земля.

В этой связи имеет смысл рассмотреть происхождение слова *серый*. М.Фасмер: «... *Ввиду зап.-слав. ŝ можно говорить только о праслав. *hoi-ro-. Последнее родственно герм. *haira-, ср. др.-исл. hárr "серый, седой", англос. hár, д.-в.-н. hêr "достойный, величественный", ирл. ciar "темный"; далее см. седой ... Зап.-слав. формы на ŝ говорят о существовании дифтонгического é и противоречат сравнению слав. *sêrъ с др.-инд. çārás "пестрый, пятнистый", греч. κηρύλος "голубой зимородок"...*» [5].

Как видно, у М. Фасмера нет приемлемой этимологии. Наша версия: слово *серый* тоже восходит к конструкту *лоно/айа*. Его следы видны в: фин. – *harmaa*; араб. – *rmady*; монгол. – *саарал* – *saaral*; латыш. – *pelēks*; хинди – $\square\square\square$ – *bhoora*; венгр. – *szürke*; бенгал. - $\square\square\square$ – *dhūsara*; сомалийск. – *cirro*, малайлам – $\square\square$ – *cāra*.

Русская словоформа *серый*, и казахская *сұр* (*sur*) восходят к тюркскому конструкту *ала>ара>ури>еры/ұр*. Казахская форма в результате стала усеченной – *сұр*. Русскую можно истолковать как: *с черным, с земляным (рядом) = с+ерь+ый*.

Ряд словоформ в языках: фризск. – *grîis*; француз., испан. – *gris* – можно рассматривать как обратное прочтение форм *сер* (*сұр*) с добавлением слога *го*, усеченного до звука *г*.

Происхождение слова *зеленый*. Версия М. Фасмера: «...польск. *zielony*, в.-луж., н.-луж. *zeleny*. Родственно лит. *žālias*, лтш. *zaļš* «зеленый», др.-прусс. *saligan* — то же, лит. *želiù, žėliau, žėlti* «зарастать»; с др. вокализмом: лит. *žolė* «трава, зелень», лтш. *zāle*, др.-прусс. *sālin* «трава», др.-инд. *hīraṇyat* «золото», авест. *zaranya-* — то же, др.-инд. *hāriṣ*, авест. *zairi-* «желтый, золотистый», лат. *helvus* «желтоватый»: лит. *želvas, žalšvas* «зеленоватый», алб. *dhelpeṛë, dhelpeṛnë* «лисица...» [5].

Наша версия. Одним из недостатков словаря М. Фасмера является рассмотрение им фактов русск. языка в отрыве от фактов современного развития других языков. Во многих языках имеются конструкты в слове *зеленый*: англ. – *green, lawnny* (батистовый, покрытый травой); нем. – *grün*; польск. – *zielony*; япон. – *グリーン* – *gurīn*.

Мы ранее высказывали мнение, что выражение *зелена земля* от слова *залённа* < *залонная*. Это земля, которая *залонилась*, забеременела: пустила листья, зацвела, налилась травой. Это весенняя земля, готовая к посадке. А у тюрков весна в степи – буйство красок от цветения цветов. Их беременная *земля* в виде *айа* (*ала*) стала основой слова *пестрый, пестрота* – *ала, алалық*. [1]

Наша позиция требует уточнения. Польская форма *zielony* морфологически более сложна. И она подсказывает, что другим путем появления слова могла быть постановка перед конструктом *лоно* сочетания указательного местоимения с кратким глаголом *е* (*йэ*) – в значении *есть* (*имеется*). Все слово вместе означает: *Сё е(есть) лонная*, то есть беременная. Расшифровка польского слова такова: *Zi =ce +e= есть+ lony = рождающая*, то есть общий смысл таков: плодородная, готовая к возделыванию земля. Так аграрная по сути характеристика земли, стала основой ЦО.

Еще одним вариантом реконструкции может быть расшифровка польского начала слова *zielony* – *zie*, как озвончения указательного местоимения *сие* в значении *это*.

В обращении к *лонному*, рождающему характеру земли, все варианты близки.

Следы конструкта в слове *зеленый* в других языках: бирман. – *hcaimlaannasaw*; себуан. – *nga lunhaw*; самоанск. – *lanuteamata*. Формы, относящихся к разновидности *r*-конструкта *рен* < *рон* кроме германских языков демонстрируют: амхарск. – $\square\square\square\square$ – *renigwadē*; греч. – *πράσινος* – *prásinos*; сомалийск. – *sagaaran*; шона – *girini*.

Казахская форма *зеленый* – *жасыл* имеет иную семантику, не связанную с *лоно*.

Происхождение слова *белый*. Версия М. Фасмера: «...Исконнородственно др.-инд. *bhālat* «блеск», *bhāti* «светит, сияет», греч. *πρόφῃεται* «явится» (от *φαίνο* из **φάνω*), *πέφῃ ἑφάνῃ* (*Гесихий*), лит. *boiūoti* «отливать белым, белеть», лтш. *bāls* «бледный, блеклый», лит. *balas* «белый», греч. *φάλος* *λεγκός* (*Гесихий*), *φάλος* «светлый, белый», кимр. *bal* «белолицый», алб. *ballë* «лоб», др.-исл. *bál* «огонь», далее лит. *balà* «болото», *báltas* «белый...» [5].

Наша версия. У М. Фасмера этимология *белый* – собрание близких созвучий слову из разных языков, означающих в переводе: и *блеск*, и *лоб*, и *огонь*, и *болото*. Хотя всё очевидно: *белый* – это противоположность *черному*, который, как мы показали, означает *земляной*. Значит *белый* – это то, что существует без малейшей примеси *чёрного*. Современные словоформы *белый* в ряде европейских языках: каталан. – *blanc*; испан. – *blanco*; португал. – *branco*.

Примеры подтверждают: *белый* обозначался когда-то через *лоно* (*lan/ran*) в значении *земля> земляной*, вернее, через его отрицание, выраженное в этих формах звуком *b* (*б*). Скорее всего, это остаток приставки, к которой восходит и русская приставка-предлог *без(с)*. Исчезновение *з(с)* в начале слова *белый* происходило во многих языках через его замену на *j* с дальнейшей утратой последнего. Об этом говорит боснийская форма *bij+el*. Сравните с казахским словом *ел*, означающим *земля*. Отрицание обеспечивает именно *bi/be* (*бе*). Для сравнения: *спокойный* – *беспокойный*.

Реконструкция русской формы: 1. появление семы *безлонный*> 2. замена с (*з*) на полугласный *й* с дальнейшим устранением его: *безлонный*> *бейлонный* > *белонный* > (сохран. в *белёный*) > *белый*.

ЦО *белый* в европейских языках. Консонантный (без букв, обозначающих гласные звуки) способ письма в сочетании с бустрофедонным способом чтения сыграл с латинянами злую шутку. А может это было сделано специально? Буквы *BL* – обозначение слова *Белый* были прочитаны наоборот, как *LB*, да еще и с отрицательной коннотацией. К отрицанию *bi/be* (*бе*), которое оказалось

в конце в виде буквы **B**, словотворцы на всякий случай прибавили в начале слова еще один формант отрицания **A**. Получилось **a+lba> alba**, что значит **белый**.

Интересно, что **черный** на англ. языке является антитезой форме романского слова **белый** (каталан. – **blanc**; испан. – **blanco**). Взяв за основу форму **blanc**, британцы увидели в ней **n (N)** как формант отрицания. Удалив его, они получили антоним слова **белый** в виде **blac**. А далее слово было оформлено по законам орфографии языка: **black**, что означает **черный**.

В других языках в слове **белый** тоже есть конструкты: хауса – **farin**; вьетнам. – **tráng**. Но многие языки пошли в обозначении **белого** через другие смыслы.

Если на казахском **черный** – это **қара**, то **белый** цвет, согласно выявленной нами логики создания этого ЦО, должен быть его отрицанием: **a+қара**, где начальная **a** – это формант отрицания (сравн. **морально** – **аморально**). Однако это слово сокращено до **ақ**. Именно так оно выглядит в современном казахском. Причина сокращения **қара** до одной буквы **қ** связана с созданием **черному** еще одного слова-антонима – **қар - снег**. Последнюю гласную **A**, завершающую слово **қара**, словотворцы восприняли как отрицание. Поэтому в данном случае этот формант отрицания уже не добавили, а наоборот, убрали. В итоге **қара** имеет два антонимами: 1) **ақ** (**ар** – сравн. **агару-белеть**) – имеет смысл: противоположный черному – **белый**; 2) **қар** – имеет смысл – **снег**.

Происхождение слова **коричневый**. Версия Н.М. Шанского и Т.А. Бобровой: «...**коричневый** **искон.** **суф.** **производное** **от** **коричный**, **суф.** **образования** **от** **корицы**. **Коричневый** **буквально** - «**цвета** **кору** **коричного** **дерева**» ...». [6]

Наша версия. Трудно поверить, что из-за цвета малоизвестного коричневого дерева возникло наименование цвета. Здесь или частичная омонимия, или, что более вероятно, коричневое дерево называли так потому, что уже было слово **коричневый**.

Слово входит в корпус слов конструкта **лоно> роно> рен**, который разорван сложным звуком **ч** (**тиш**). Без него возникала аллюзия со словом **корень**.

Реконструкция изменений слова: 1) появление семы: **что** **близко** **ко** **черному**: **што+ко+лоно** > 2) затем метатеза: **шт** > **ч** – **штоколоно** > **чёколоно** 3) далее ротоцизм и изменения качества последних гласных: **чёколоно** > **чёкоронь** > **чёкорень** >

4) метатеза слогов – **чё+ко+ре+нь** > **ко+ре+че+нь**. Первый слог **чё(е)** стал третьим.

5) изменение качества второго гласного в конструкте: > **ко+(ре>ри)+че+н+ный**.

Версию подтверждают словоформы языков, имеющие конструкт : испан. – **tarrón**; монгол. – **хүрэн**; англ. – **brown**; нем. – **braun**; недерланд – **bruin**; исланд – **brúnt**; эстон – **pruun**; киргиз. – **күрөң**; казах. – **қоңыр**.

В языках нескольких языковых групп в этом слове сохранились следы конструкта **лоно**, значит можно уверенно полагать, что и в русском слове с таким же значением согласные **p (R)** и **n (N)** – это остатки того же конструкта.

В недошедших до нас словоформах русского языка **штокорень>чёкорень** видно возможное влияние на формы алтайских языков: монгол. – **хүрэн**; киргиз. – **күрөң**; казах. – **қоңыр** (обратное чтение конструкта или его метатеза). Эти слова практически полностью напоминают предполагаемый нами вариант, существовавший до метатезы: **што+корень>чё+корень**. Наличие в них слога **ко** (**кү, ху**) перед **лоно** (**рен**) – оглушенный вариант предлога **со**. (сравните **кооперация** = **со** (вместная) **операция**).

Казахская форма – **қо+ңыр**. В ней европейский конструкт претерпел метатезу и изменил качество гласного.

Буквальный смысл слова **коричневый**: **то, что со** (**рядом**) **черным**. Нередко после плодородного слоя земли следовали глина и суглинки, имеющие коричневый цвет. А для погребения наши далекие предки именно из глины делали на дне могилы возвышение в виде чаши, которое по форме и по смыслу напоминало женскую матку. Именно в эту чашу и клали покойного. Поэтому **коричневый** цвет был непременным атрибутом подготовки умершего к новому рождению. И его мистическая связь с земляным – черным цветом и понятием **лоно**, несомненно, была указана в цветоименовании **коричневый**.

Происхождение слова синий. М. Фасмер **синий** сближает с понятиями **сиять, сивый**, отмечает близость финно-угорских форм к звучанию русского слова: эстон. – **sinine**, фин. – **sininen** [5].

Наша версия. В поиске этимологии этого слова мы учли, что многие ЦО используют конструкт **лоно**. Оказалось, что **синий**, как и многие цвета, тоже восходит к нему. Это подтверждают формы в:

китайск. – 藍 - *lán*; корейск. – 푸른 – *puleun*; литов. – *mėlynas*; греч. – *πελιδνός* – *pelidnós* (синебагров.); самоанск. – *lanimoana*; телугу – నీలం – *nīlam*, шотландск. (гэльск) – *gorm*.

Но как название этого цвета связано с землей? Ответ подсказывают индийские языки: панджаби – ਨੀਲਾ – *nīlā*; непали – नीलो – *Nīlō*; хинди – *neela*; сингальск. – නීල – *nīl*.

Метатеза слогов или обратное прочтение конструкта *лоно* > *ноло* > *нила* вместе с изменением качества гласных – это очевидное проявление «Грамматики отрицания».

Но, что может быть не землей и синего цвета? Ответ ясен: вода. Подтверждает версию не только один из самых известных гидронимов мира – река *Нил*, но и некоторые формы южнославянских языков: серб. – *плава*, хорват. – *plava*, возникшие позже, но тоже отражающие проблему поиска антитезы слову *земля*. В качестве объекта речи в них та же *вода*, но данная через описание её возможностей: *плава* – это среда, в которой можно *плавать*.

Реконструкция русской словоформы: 1. изначально – *сенелоно* = *сѣ* + *не* + *лоно*, что означает: *это не лоно (это не земляного цвета)* > 2. устранение двойного отрицания – ведет к утрате конечного *но* в конструкте: > *сенелоно* > *сенело* > 3. стремление избежать аллюзии с древним причастием прошедшего времени на *л* ведет к устранению конечного *ло*: >*сенело* > *сене* > *синь*. В итоге: краткая форма – *синь*, полная – *синий*.

Можно уверенно заявить, что слово *синий* не заимствовано у финно-угорцев. Просто слова развивались параллельными курсами. А от формы, к которой восходит и славянская *плава*, появились словоформы в герм. языках: нидерлан. – *blauw*; англ. – *blue*; нем. – *blau*; датск. – *blå*; люксембург. – *blo*. Все они в соответствующих языках обозначают *синий* и близкий к нему *голубой* цвет и озвончают славянск. глухой согласный *П (р)* в звонкий *б (в)* и превращают звук *в (v)* в звук *w* или *o/a*, или дифтонги: *ue, au*.

Носители тюркских языков жили в степной зоне и поэтому для них антитезой слову *земля* стала не *вода*, а сине-голубой *лес* гор и предгорий – *көк*.

Происхождение слова *голубой*. Версия М. Фасмера: «...голубой, укр. голубий. От голубь — по синему отливу шейных перьев голубя...Др.-прусск. *golimban* «синий», скорее заимств. из польск. *gołębi* «голубинный», чем родственно ему...»[5].

Наша версия. В словарной статье переставлены местами причина и следствие. *Голубой* выходит от *голубя*? Это у русских, но у других народов-то что? Не было голубей? Как-то не логично. А почему тогда именно так называли птицу – *голубем*. Это, во-первых, а во-вторых, в шейных перьях содержится много других отливов. Почему только *голубой* стал основой названия птицы? Неужели название одного из основных цветов появилось после знакомства людей с голубями? Мы решили проверить как в других языках наблюдается соответствие слов *голубой* и *голубь*. Расположенный ниже список включает примеры из языков, в которых в слове *голубь (голубинный)* присутствует конструкт *лоно- айа*.: албан. – *pëllumb*; амхарский – *irigibi*; валлийск. – *golomen*; венгер. – *galamb*; игбо – *nduru*; индонезийск. – *merpati*; испан. – *paloma*; итальян. – *colomba*; каталанский – *colom*; корсиканский – *culomba*; латинский – *columba*; латыш. – *balodis*; литов. – *balandis*; малагасийск. – *voromailala*; малайск – *merpati*; маори – *kukupa*; румын. – *porumbel*; самоанский – *salampati*; телугу – నీలం – *nīlam*; шотланд. (гэльский) – *calman*.

Оказалось, что из 20 языков только в двух обнаружилось отдаленное соответствие этих слов со словами *голубой(синий)*. Мало того, только в 4 словах со смыслом *голубой* в этих языках был обнаружен конструкт.

Из этого следует: вероятность происхождения *голубой* от *лоно* не велика, еще ниже она, если возводить *голубой* от *голубя*.

Во многих языках значения *синий* и *голубой* не различаются и для них существует одно слово, например, в германских, индийских, тюркских языках. А вот носителям восточнославянских языков необходима была дифференциация этих двух цветов. Украинцы и белорусы выполнили задачу с помощью заимствования. Чужая германская форма: *blā (бла)*, которая в родном языке имела два смысла, получила у них одно значение – *голубой*. К ней добавили соответствующие семантико-морфологические единицы В результате: украин. – *блакитний*, белорус. – *блакітны*. *Китный* – это сокращенный вариант слова *квит* (цвет).

В русск. яз. подобная форма могла быть *блацетный*. Явно неблагозвучная. Поэтому заимствовали слово из другого языка и по другому алгоритму. Наиболее подошло латинское – *blue, (блу)*. Реконструкция слова: 1. Адаптация заимствования, добавление к нему слога *го* в начале слова со смыслом *идуций, движение*. Это означало *переходный* характер цвета, его («движение») к синему цвету. 2. Кристаллизация семы *го+бла>блу*. 3. Возникновения стремления изменить форму

гобл ввиду неблагозвучия. 4. Метатеза: *блуг* > *луб*. В итоге: *го+лубой*. Слово получилось красивое, и народная этимология связала его с *голубем*, затем оно, как синоним, распространилось: в белорусском – *галубай* и в украинском – *голубий*.

Наличие этих синонимов свидетельствуют об ошибочности возведения этимологии *голубой* от *голубя*. Если бы у русских слово *голубой* было образовано от *голубя*, то и у украинцев и белорусов сразу было бы это слово, и им не пришлось бы заимствовать его из других языков. Значит нужно признать, что и русские заимствовали это слово, вернее, вернули его назад (вспомним сербск.-хорватск.. – *плава*), правда, в измененном виде.

Происхождение слова *желтый*. Версия М. Фасмера: «Праслав. *žьltъ родственно лит. *gel̃tas* «желтый», лит. *dzel̃tis* — то же, др.-прussk. *gelatunan* — то же, греч. *χόλος, χολή* «желчь», лат. *fel*, род. п. *fellis* «желчь, желчный пузырь» (древняя основа на -n), д.-в.-н. *galla* «желчь»; и сл. Ср. еще *желна́, желчь*. С рефлексом др. задненебного сюда же относится группа слов *зόлото, зелёный*» [5].

Наша версия. Мы согласны с предположением М.Фасмера о сходстве процессов, происходящих в задненебных, и что слово *желтый* раньше начиналось на *ž*. В польской форме *zółty* и др. зап. славянских языках и сегодня это так. Скорее всего, перед нами сращение в одно слово целого выражения: *за лоно то* – в смысле: *это следует за лоно (земляным)*, которое потом «слилось»: *залóното>залóнто>залóто*. Далее дифференциация и расщепление смыслов: на



Следы конструкта *лоно в других языках*: валийск. – *melyn*; галисийск., португ. – *amarelo*; греч. – *κίτρινος (kítrinos)*; испан. – *amarillo*; кхмер. – 𑜀𑜢𑜤𑜰𑜫𑜂𑜫𑜄𑜂𑜫 - *lueng*; непал. – 𑂣𑂗𑂢𑂰𑂱𑂲𑂳 - *rahēnlō*; словен. – *rumena*; томильск. – 𑌓𑌔𑌕𑌖𑌗𑌘 - *maĩca!*

Следы конструкта *айа –ала-ара*: панджаби - 𑂔𑂕𑂖𑂗 - *pīlē*; хинди - 𑂣𑂗𑂢𑂰 - *peela*; греч. - *χόλος – chólos, χολή – cholē* – «желчь»; казах. – *сары*; турец. – *sari*; узб. – *sariq*. Смысл слова: *желтый* – это пласт земли, следующий *за* черноземом: песчаник, имеющий желтый цвет. Его часто видели, сооружая *лоно(могилу)* для умершего человека, выбирая для этого возвышенное место, чтобы не затапливало. В те времена были примитивные орудия и копать было не просто. Именно поэтому выбирали песчаное место, слегка прикрытое черноземом, чтобы была легкая почва, удобная для рытья.

У казахской формы *сары* тот же смысл: *сары (с землей, с земляным)*. В современном казахском нет предлогов. Но это не значит, что их никогда не было. Кроме того, чего только не сделаешь ради магии воскрешения!?

Происхождение слова *золото*. Версия Н. М. Шанского, Т. А. Бобровой: *золото Общеслав. Суф. производное (суф. -т-, ср. болото) от той же основы (с перегласовкой е/о), что и желтый. Корень тот же, что в лит. želtas «золотой, желтый», нем. Gold «золото» и т. д. Исходное *zolto > золото в результате развития полногласия... Золото буквально — «желтый металл». [5]*

По поводу развития полногласия авторы неправы. Большинство лингвистических процессов в языке, как правило, происходят по линии от большого к меньшему: уменьшение числа склонений, количества времен глагола, падежных окончаний, стяжение звуков и т.д.

Наша версия. Некоторые словоформы современных языков подтверждают происхождение слова *золото* от конструкта *лоно*: бенгал. – 𑂣𑂗𑂢𑂰𑂱𑂲𑂳 - *sbar̃ṇa*; венгер. – *arany*; малагасийск. – *volamena*; малаялам – *svar̃ṇam*; сингал. – 𑂣𑂗𑂢𑂰 - *ran*; телугу – 𑂣𑂗𑂢𑂰𑂱𑂲𑂳 - *baṅgāru*; хауса – *zinariya*.

На казахском языке *золото – алтын*. Реконструкция слова: 1. скорее всего, это заимствование из славянских языков на этапе, когда слово имело форму *залоното> залонто>* 2. далее – устранение *з*, прочитанного как приставка:>*алонто>* 3. метатеза согласных – *н* и *т* меняются местами:>*алонто>алотно*, а вторая гласная *о* перемещается после *т*: *алотно > алтоно(а)*. 4. меняется качество второй гласной и происходит стяжение третьей, которая могла восприниматься как формант отрицания: *алтоно(а)> алтын*.

Звук *н* в тюркском слове *алтын* напоминает, что когда-то в заимствованном славянском слове *залонто* был конструкт *лоно*.

Происхождение слова **оранжевый**. М. Фасмер: «...Позднее заимствование из франц. *orange* «апельсин», возм., через нем. *orange* (с 1616 г.; см. Шульц–Баслер 2, 259), источником которого является перс.-араб. *nāranj*. Родину последнего ищут в Индии; ср. др.-инд. *nāraṅgas* «апельсиновое дерево». [5]

Наша версия. Следы конструкта в других языках: португал. – *laranja*; испан. – *aranja*; итал. – *arancione*; каталанск. – *taronja*; латин. – *aurantiaco*; хинди – **नारंगी** – *naarangee*; азерб. – *narıncı*. В этих формах явственно виден конструкт **лоно** после ротацизма.

Значимые семантические части слова таковы: **О** – приставка в значении *возле*. (сравн. *около – возле коло*); **ран** – **лоно** после ротацизма в значении *рожденный, рождающий*; **жевый** – это *желтый* с аллюзией *ржавый, рыжий*. (сравн. украинск. *жовтий – желтый*).

Вместе слово означает: *возле рожденного желтым*. Версия Фасмера о том, что **оранжевый** идет от названия апельсинового дерева на немец. или француз. языках в целом верна, но теперь стало яснее почему это дерево так назвали.

В казахском **оранжевый** передается с помощью двух цветов: *кызгылт-сары – красновато желтый*. То есть и здесь, как в русском языке, оранжевый цвет передан через отношение к желтому.

В заключении ряд выводов:

1. Считаем выдвинутую гипотезу о том, что некоторые европейские и тюркские ЦО включают в себя конструкт **лоно-айа**, доказанной. Оказалось, что выявленные нами этимологии слов **черный, белый, серый, синий, голубой, желтый, золотой, оранжевый** позволяют определить логику их появления, соотнести их смыслы с объектами окружающего мира, обнаружить системные семантические связи между основными ЦО.

2. Природа возникновения феномена конструктов, в том числе их широкая распространенность в языках мира, пока до конца не понятна, Ясно только, что их появление каким-то образом связано с первоначальными верованиями людей в природу, в возрождающую силу земли. Язык стал важнейшим инструментом оформления и поддержания веры в уникальные возможности матери сырой-земли. Таким образом, наша общая гипотеза предопределила семантическую реконструкцию конкретных ЦО как систему смыслов, связанных с обустройством **лона**, которое необходимо для ритуала «похорон-рождения».

3. Конструктивный подход очень эффективен в поиске этимологии слов, имеющих конструкты, так как позволяет проверить выдвигаемую гипотезу истории слова, соотнеся её с формами других современных языков, содержащих этот «генетический корень» слова.

4. Технология этимологического поиска в рамках конструктивного подхода становится надежнее еще и потому, что учитывается европейско- тюркская дихотомия в создании слов. При одинаковых смыслах, одинаковых семантических подходах их фонетического оформления оба варианта конструкта используют свои специфические языковые средства. Однако, именно единство смыслов и общность идеологии создания слов позволяют предположить, что если конструкт имеется, например, в европейском варианте, то он, как правило, должен быть и в тюркском варианте. И наоборот.

5. Смыслы найденных нами этимологий ЦО, система их семантических связей несколько противоречат распространенной в литературе точке зрения на последовательность этапов появления цветоименований. Например, А.П. Василевич отмечает: «...вначале цвет передается опосредованно, путем указания на цвет соответствующих распространенных предметов или объектов природы: «как молоко», «как снег» (*белый*), «как сажа» (*черный*), «как кровь» (*красный*) и т.д. Затем появляются абстрактные слова специально для обозначения цвета (*белый, черный, красный*)» [7,9]. Но согласно нашему исследованию славянские (частично европейские) и многие казахские (тюркские) ЦО возникли путем указания на различные стороны **одного многоцветного** объекта действительности – **лоно**, который был во многом рукотворным и стал для носителей многих языков **символом их веры**. Являясь языковой универсалией для нескольких корпусов слов, конструкт **лоно** стал универсалией и для лексики основных ЦО.

Этапа появления абстрактных слов для обозначения цвета у славян и тюрков не было. Был этап забвения смыслов «цветных» слов в ходе их модернизации, возможно специальной маскировки, приведший к утрате конкретных значений ЦО. Процессы модернизации и забвения «бытовых» значений ЦО стали основными механизмами их «абстрагирования».

1. Крамаренко Б.В. К вопросу о понятии конструкт в языкознании. //Вестник Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова. Филологическая серия. № 2/ 2016 г. , с. 67-78
2. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание: Пер. с англ. – М.: Русские словари, 1996 – 416 с.
3. Сулейменов О. Код Слова. Введение в Универсальный этимологический словарь «1001 слово», Алматы, ОФ "Литературный Альянс", 2013. - 88 с. Онлайн: <http://olzhas1001.com/Kod%20Slova%20Pages%20pages.pdf>. Режим доступа: свободный.
4. Google-переводчик. Сайт автоматического перевода. Онлайн: <https://translate.google.kz>. Режим доступа: свободный
5. Этимологический словарь русского языка. Фасмер Макс. <http://www.classes.ru/all-russian/russian-dictionary-Vasmer-term-15612.htm>. Режим доступа свободный.
6. Шанский Н.М., Боброва Т.А. Школьный этимологический словарь русского языка. Происхождение слов. — М.: Дрофа 2004. <http://enc-dic.com/rusethy/Bolet-2297.html>
7. Василевич А.П., Кузнецова С.Н. Мощенко С.С. Цвет и название цвета в русском языке/ Под общей редакцией А.П. Василевича. – М: КомКнига 2005, с. 216

The article presents the etymology of a number of Russian and Kazakh colors like black, white, gray, blue, light blue, yellow, gold, orange, identified on the basis of the construct approach, which aims at locating an d interpreting constructs - morphologically and semantically identical parts of words in various modern languages

Мақалада орыс және қазақ тілдеріндегі: қара, ақ, сұр, көк, коныр, сары, алтын, кызғылт-сары түстердің этимологиясы берілген. Олар конструктивті (сындарлы) тәсіл негізінде - әртүрлі тілдердегі бірдей семантикасы бар сөздердің жалпы бөліктерін анықтау және интерпретациялау.

ӘӨЖ 81.475

Р.С. Мухитдинов¹, Ә. Қазыбаева²
 Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті¹
 Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты²
 Алматы, Қазақстан

АРАБ ТІЛІНДЕГІ ҚЫСҚАРҒАН СӨЗДЕРДІҢ ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ

Бұл мақалада араб тіліндегі қысқарған сөздердің қолдануылы мен жасалу тәсілдері және даму жолдары қарастырылады. Хадис іліміндегі терминдерді қысқартып жазу тәсілі сарапталады. Орта ғасырлардан қалыптасқан жиі қолданылатын сөз тіркестерін ықшамдап бір сөзбен айту, екі немесе одан да көп сөздерден бір сөз жасау тәсілі "нахт" кеңінен беріледі. Сонымен қатар техника мен ғылымның мүмкіндігі нәтижесінде пайда болған қысқартылған сөздердің де жасалу жолдары айтылады.

Түйін сөздер: араб тілі, қысқарған сөз, үнемдеу тәсілдері, тілдік үнемдеу, нахт, тархим.

Техниканың дамуы және информацияны жылдам жеткізу мен лезде қабылдау кейбір тілдік нормаларды, қалыптасқан сарынның өзгеруіне өз ықпалын тигізіп отыр. Тіпті, уақыт үнемдеу мен жалқаулық салдарынан оғаш қателіктердің де жиі орын алатыныны айтылып жүр. Уақыт үнемдеу мақсатында қысқарған сөздерді қолдану жиіледі. Бұл, әсіресе, ғаламтор заманындағы әлеуметтік желілер мен уатсап секілді байланыс құралдарында анық байқалады. Уақыт үнемдеу үшін адамдар сөздерді ықшамдау мен қатар әртүрлі символдарды да қолдануды жиілетті. Оған сол уатсап пен ұялы телефон арқылы хат жазғанда қолданылатын смайликтердің қолданыс үлесіне зерттеу жүргізу арқылы да көз жеткізуге болады.

Араб тілінде сөздерді қысқарған формасында қолдану орта ғасырлардан бар әдіс. Оны, әсіресе, хадис ілімі бойынша жазылған еңбектерден жиі байқауға болады. Мысалы, хадси иснадын жазған уақытта адамдар арасында бір-бірінен хадис жеткізуде қолданылатын حدثنا "хаддасана" (бізге айтты) деген сөзді қысқартып ح "х" деп жазу әдісі бар. Сол сияқты روى عن "рауа ьан" (пәленше түгеншеден риуаят етті) деген сөзді қысқартып тек қана көмекші сөз عن "ьан" (-дан, -ден, -тан, - тен) ғана қолданылатын да әдіс сол ғасырдан қалыптасқан.

Араб тілі грамматикасында сөздерді ықшамдап, қысқартып қолданудың бірнеше тәсілдері бар. Осы тәсілдерге тоқталып, оларды баяндап өтелік.

Бірінші, сөздердің жиі қолданылуына және тілге жеңіл тиюіне қарай сөздің соңғы әріпінің түсіп қалуы. Бұл тәсіл *يكون* (яқуну) "болу" және *تكون* (тәкуну) "болу" етістігінің осы шақ үшінші жағы мен екінші жағының насб және жазм халінде болған кезінде қолданылады. Бұл тәсіл Құран кәрімде де жиі кездеседі. Мысалы, "Әнфал" сүресінің 53-аятында, "Тәубе" сүресінің 74-аятында, "Нахл" сүресінің 120-аятында, "Ғафир" сүресінің 28-аятында *يكون* "яқуну" етістігінің соңғы "нун" әріпі түсіп қалса, "Һуд" сүресінің 17-аятында, "Ниса" сүресінің 40-аятында, "Мариям" сүресінің 9-аятында *تكون* "тәкуну" етістігінің соңғы "нун" әріпі түсіп қалған. Әбу Бәкір әл-Журжани мұны "нун" әріпінің тиянақсыз әріптерге (әлиф, уау және иә) ұқсас болуымен байланыстырып түсіндіреді [1, 849 б.]. Шейх Фахруддин әр-Рази: "Грамматистердің көпшілігі "нун" әріпінің түсіп түсіп қалуын оның таза ғуннаға ұқсамауымен және тиянақсыз (харф иллә) әріпке ұқсауымен байланыстырған. Сөздің соңында келгендіктен, тиянақсыз әріп тәрізді түсіп қалған", – деген [2, 496 б.].

Екінші, сөздерді жеңіл оқу үшін сөздің соңғы әріпінің түсіп қалуы. Оған мысал ретінде *تفعل* тағағғала уазында (қалып) келген етістіктердің осы шағындағы осы шақты білдіретін *حرف المضارع* харф әл-мударифтың (бұл жерде префикс сияқты) түсіп қалуы. Құран кәрім кітабында *تتذكون* сөзіндегі етістіктің осы шақта тұрғандығын білдіретін алғашқы *ت* тә префиксі он жеті рет түсіп қолданылған. Мысалы, "Әнғам" сүресінің, 152-аятында, "Һуд" сүресінің 22-аятында жоғарыда аталған сөздегі қосымша тә әріпті түсіп қалған.

Ендігі кезекте Араб тіл білімінде ғылым тіліндегі «нахтың» қолданысы жайында тоқтала кетсек, сөзжасамның ең үлкен тобына «әл-иштиқақ әл-куббар» *الاشتقاق الكبير* жатады. Бұл тип «нахт» *النحت* деп аталады. Бұл типті араб лексикологиясында жеке қарастырады. Ал Белкин «Араб лексикологиясында» сөзжасамның төртінші типі деп береді [3, 119 б.].

Үшіншіден, араб тілінде, әсіресе, өлең шумақтарында қарапта сөзден кейін келген сөздің соңғы әріпін түсіріп тастау жолы да кең етек жайған. Араб тілінде бұл тәсілді "тархим" деп аталады. Бұл тәсіл де тілге жеңіл тию үшін және естуші тарапқа белгілі болғандықтан қолданылады.

«Нахт» теориясы бойынша екі немесе одан да көп сөздердің құрамындағы бірнеше әріптерінің түсіп бірігуінен жаңа сөз пайда болады. Араб тіліндегі сөзжасамның бұл түрі қазақ тіліндегі біріккен сөзге ұқсайды. Бұл теорияны жақтаушы Ибн Фарис үш көп әрпі бар етістіктер үш әріпті екі етістіктің бірігуінен жасалған дейді. Мысалға мына сөздерді береді: *دحرج* (дахража – домалату, түсіру) етістігі *دح* (итеру) етістігі мен *جرى* (жүгіру) етістігінің бірігуінен жасалған; *هرول* (һаруала – асығу, жүгіру) етістігі *ه* (һараба – қашу, жүгіріп кету) етістігі мен *ولى* (уалла – айналдыру, бұру) етістігінің бірігуінен жасалған.

Ибн Фарис араб тіліндегі төрт әріпті және бес әріпті түбірлердің шетел тіліндегі сөзжасам ережелеріне сай жасалу теориясын ұсынған. Египет тілші ғалымдары Абдуллаһ Амин, Ибраһим әл-Басиюни мен Абдул-Азиз Абдул-Хафиз әл-Хулидің, Абу ас-Суғуд Ахмад әл-Фахранидің еңбектерінде нахт сөзжасам категориясы ретінде кеңінен айтылған.

«Нахт» әдісі – екі немесе одан да көп сөздердің қосылуы арқылы жаңа сөздің жасалуын бейнелейді.

«Нахт» әдісі араб тілінде өте ертеден белгелі категория.

Кей кезде «нахт» категориясы негізгі ойды білдіретін сөзінің алдына *لا* болымсыздық демеулігі жалғану арқылы жаңа реңк пайда болады. Тілдегі мұндай құбылысты ислам өркениеті дамыған ғасырдан бері біледі дейді академик Махмуд Фаһми Хижази.

Жаңа ғасырда араб әдеби тілінде осындай тіркестер саяси-әлеуметтік, философиялық және ғылыми ұғымдарды білдіруде ең қолайлы болып саналып, терминдер жасауда пайдаланылады. Араб тілінде (*لا + اسم*) қалыбымен жасалған жаңа терминдер пайда болды. Олар ғылымның әртүрлі салаларында кездеседі, мысалы: мұндай сөздер де араб тілінде аз емес: *لا سلكي* сымсыз, *لا قانوني* заңсыз. Мұндай терминдер, көбінесе, физикалық, зоологиялық және ботаникалық болып келеді.

физикалық терминдер: *لا دورى* түссіз, *لا لون* шеңберсіз.

зоологиялық терминдер: *لا جنسى* жыныссыз, *لا حياتى* тіршіліксіз.

ботаникалық терминдер: *لا تزواجى* ұрықсыз, *لا وراقى* жапырақсыз.

Араб тілінде (*لا + اسم*) қалыбымен келетін терминдердің өзі бірнеше жолмен жасалады. Олар: (*لا + اسم جامد*) – түбір сөздің алдында болымсыздық мағынасын білдіретін *لا* демеулігінің келуі арқылы жасалатын терминдер, мысалы, жоғарыда берілген физикалық термин – *لا فلز* – минерал емес; зоологиялық термин – *لا حملة* - паразит емес; ботаникалық термин – *لا ثمر* – жеміссіз

(لا + صيغة نسب) қатыстық сын есім формасымен келетін сөздің алдында болымсыздық мағынасын білдіретін لا демеулігінің келуі арқылы жасалатын терминдер, мысалы, физикалық терминдер - لا قشري، لا قطبي، لا زيغي -

Ботаникалық терминдер – لاورقي، لا فلي

Зоологиялық терминдер – لا خلوي، لا قدمي

(لا + اسم مشتق) туынды сөздердің алдында болымсыздық мағынасын білдіретін لا демеулігінің келуі арқылы жасалатын терминдер бар, ондай сөздердің қатарында төмендегідей физикалық терминдерді ұсынуға болады: لا تناظر асимметрия.

(لا + مصدر صناعي) масдар синагидің (қимыл есім) алдында болымсыздық мағынасын білдіретін لا демеулігінің келуі арқылы жасалатын терминдер болады, мысалы: لا اختراكية дәнекерленбеген, لا امتزاجية өтпейтін (физикалық терминдер); لا زهرية гүлсіз (ботаникалық термин).

Жоғарыда берілген мысалдардың барлығы да белгілі хал формасымен де қолданыла алады, мысалы:

ال + لا + اسم

ال + لا + متجانس = اللامتجانس

التركيب الإضافي деп аталатын топтағы терминдер екі сөздің тіркесуі арқылы жасалады. Мұндай тіркестер матаса байланысады, яғни изафеттік тіркес болады.

التوكيب الإضافي деп аталатын топтағы терминдер (شبه + مضاف إليه) қалыбымен жасалады және олардың өзі бірнеше топқа бөлінеді:

(شبه + اسم جامد)

Бұл топтағы терминдердің екінші сыңары түбір сөз болады, изафеттік тіркесті شبه сөзі бастайды.

شبه الظل – физикалық термин, мағынасы – жартылай көлеңке.

(شبه + صيغة نسب) қалыбымен жасалатын терминдер. Бұл топтағы тіркестер де изафеттік тіркес болады, терминдердің екінші сыңары қатыстық сын есім формасымен, изафеттік тіркесті شبه сөзі бастайды. Мысалы:

شبه محوري – жартылай осьті

شبه اسطواني – жартылай осьті

(شبه + اسم مشتق) – қалыбымен жасалатын терминдер. Бұл топтағы тіркестер де изафеттік тіркес болады, терминдердің екінші сыңары туынды сөз формасымен жасалады, изафеттік тіркесті شبه сөзі бастайды. Мысалы: شبه الاستقرار

التوكيب الإضافي деп аталатын топтағы терминдердің бір тобы عدم сөзінің басқа сөздермен матаса байланысуы арқылы жасалады, изафеттік тіркесті عدم сөзі бастайды. Ондай тіркестер إليه عدم қалыбымен жасалады және олардың өзі бірнеше топқа бөлінеді:

عدم + مصدر

عدم + مصدر صناعي

Мұндай тіркестер физикалық және көбіне ботаникалық терминдерді жасауда қолданылады:

عدم التوازن салмақсыздық, عدم التفتح, عدم التغير гүл жармау, гүлдемеу, өзгермеушілік.

عدم القابلية үлгісімен жасалатын терминге мына мысалды келтіруге болады: عدم القابلية қабілетсіздік.

التوكيب الإضافي тобындағы терминдердің тағы бір тобы مضاف إليه مشتق

Бұл топтағы терминдердің көбі физикалық, ботаникалық және зоологиялық болып келеді.

غير сөзінің тіркесуі арқылы жасалатын терминдердің қатарында қатыстық сын есіммен матасатын түрлері де бар, мысалы: غير عضوي.

التوكيب الإضافي тәсілімен жасалатын терминдердің қатарында жоғарыда келтірілген мысалдардан басқа үлгілер де бар.

التوكيب المزدج المختلط әдісімен жасалатын терминдердің үшінші тобы деп аталады. Бұл топтағы терминдер араб сөзінің соңына шетел тілінің жалғауы жалғану арқылы жасалады. Мысалы, латынша Lactate деп аталатын терминді араб тіліне لبنات деп өзгерткен.

Арабтандыру әдісімен жасалатын терминдерде шетел тіліндегі терминнің мағынасына сай сөзді араб тіліне аударып, соңына шетел терминдердің жалғауын жасау арқылы жасайды. Ондай жалғаулар мынадай сипатта болады:

ide = يد

ate = ات

ite = يت

ous = وز

ic = يك

Осы жолмен жасалған терминдер араб тілінде өте көп. Соңында $ات = ate$ жалғауы бар терминдер химия саласына тән: $ذہبات aurate$ (алтын), $كبريات$ сульфат.

Көптеген терминдер екі зат есімнен тұратын идафаның лексикализациялануы арқылы жасалады және ондай термин сөздер араб тілінде жеткілікті, мысалы: $إنفلونزا الطيور$ құс тұмауы, $مرض الحصبة$ қызылша, $مياه بيضاء (في العين)$ катаракт, $سوء التغذية$ дистрофия.

Сонымен қатар изафеттік тіркестің ұлғаюы арқылы жасалатын терминдер қатары аз емес: $للطعام$ бұлемия, $الصور السينمائية$ киномонтаж, $التعريب$ арқылы жасалған терминдердің орны ерекше.

Шетелдік терминологиялық жүйені көшіріп алу түрлі жолдармен жүзеге асады. Ол жолдар мыналар:

1) тілде бұрыннан қолданыста болған немесе әлі де қолданылатын лексиканы арнайы мақсатта терминге айналдыру;

2) тілдегі бар сөзжасам ережесіне сай жаңа термин сөз жасау;

3) терминдер мен терминологиялық сөз тіркестерін аудару, оларды эллиптирлендіру әдісімен қысқарту немесе күрделі сөз құрамына енгізу;

4) терминдерді тікелей шет тілінен алу.

Араб ғылымдары араб терминологиясын қалыптастыруда араб түбір сөздерін кеңінен қолдануды ең бірінші басымдылық деп санады.

Араб тіліне де ХХ ғасырдың екінші жартысында қазіргі заманауи БАҚ арқылы қысқарған сөздер көптеп ене бастады. Шет тілінде, әсіресе, ағылшын тілінде қысқартылып берілген ұйымдардың, өнеркәсіптердің, елдердің, мемлекеттердің, аймақтық және ұлттық партиялардың атаулары араб бұқаралық ақпарат құралдарында да кеңінен қолданылуда. Қазіргі араб қоғамындағы БАҚ-та жоғарыда аталған атаулардың қысқарған түрлері ағылшын тіліндегі нұсқаларымен қатар қолданылуы арта түсуде.

Кесте №1

Syrian Arab News Agency	SANA	الوكالة العربية السورية للأنباء	سانا	Сирия Араб ақпараттық агенттігі
Kuwait News Agency	KUNA	وكالة الأنباء الكويتية	كونا	Кувейт ақпараттық агенттігі
Jamaheeriyya News Agency	JANA	وكالة الأنباء الليبية	جانا	Ливия ақпараттық агенттігі
Online Public Access Catalog	OPEC	منظمة الدول العربية المصدرة للنفط	الأوبك	Мұнай экспорттаушы Араб елдерінің ұйымы
General Agreement on Tariffs & Trade	GATT	المعاهدة الدولية للتعرفة الجمركية والتجارة	الجات	Тарифтер және сауда жөніндегі Бас келісім

Араб БАҚ-да ағылшын тілінде берілген әртүрлі компаниялардың атауларын араб әріптерімен қысқартып жазған кезде сөздің соңына қарай “Company” сөзіндегі бастапқы “с” және соңғы “у” әріптерін біріктіріліп жазылады. Мысалға:

Кесте №2

Aramco	Arab American Oil Company	شركة الزيت العربية الأمريكية	أرامكو	Араб Америка мұнай компаниясы
Thameco	The Arabian Medical Company	الشركة الطبية العربية	تاميكو	Араб медициналық компаниясы
Jwico	Jordan wood Industries Company	الشركة الأردنية للصناعات الخشبية	جويكو	Йордания ағаш өңдеу компаниясы
Sesco	Saudi Electric Supply Company	الشركة السعودية للمواد الكهربائية	سيسكو	Саудтық электроматериал компаниясы

Жаһандану заманында кез келген тілде кірме сөздер мен терминдер өте көп кездеседі, заман ағымына қарай кейінгі жылдары солардың қатысуымен жасалған жаңа терминдер мен қысқарған сөздер саны күрт көбейіп келеді. Қазіргі араб ақпарат құралдарында латынша транскрипциясы бойынша жазылған шетелдік компаниялар мен түрлі ұйымдардың, мекемелердің күрделі атаулары да жиі кездеседі.

«ИШИМ-діктердің өздері бұл атаудан қазір бас тартып отыр. Өздерін тек ИМ – «Ислам мемлекеті» (арабша – ад-Дауля әл-Исламия) деп атайды. Бірақ, дүниежүзінің (бірінші кезекте Сауд Арабиясының) мұсылман ғалымдары аталмыш атаудың «ислам» атты сөзін қолдануға тыйым салды. Араб әлемінде ұйым жай ғана «дауля» немесе «мемлекет» деп аталып жүр» [4]. Бұл пікірде «Ирак және Шам ислам мемлекеті» атауы ИШИМ сөзімен берілсе, басқа бір басылымдарда бұл атаудың ДАҒИШ деген араб тіліндегі қысқарған нұсқасы жарыса қолданылуда. «БАӘ және АҚШ өздерін ДАҒИШ атап жүрген содырлық ұйым жұмысына қарсы «Сауаб» орталығын құрды. Орталықтың ашылу салтанатына екі елдің Сыртқы Істер министрлері мен өзге де сала министрлері келіп қатысты» [5].

Араб тіліндегі қысқарған сөздердің қазақ тілінде қолданылуы төмендегі кестеде салыстырып беріліп отыр.

Кесте №3

Қазақ тілі		Араб тілі	
ДАҒИШ	Ирак және Шамдағы ислами елдер	داعش	الدولة الإسلامية في العراق والشام
ХАМАС	Исламдық қарсыласу қозғалысы	حماس	حركة المقاومة الإسلامية
ФАТХ	Палестина азат ету ұйымы	فتح	حركة التحرير الوطني الفلسطيني
м.ж	миляди жыл санауы	م	ميلادی
Һ.ж	Һижра жыл санауы	ه	هجری

Ислам өркениеті мен қазіргі араб қоғамына тереңірек үңіліп, араб әлемін зерттеу үшін араб тілі туған тілі емес зерттеушілер сол қоғамның тілін, сөзжасам түрлерін, жаңа терминдерін түсініп, олардың қолданылуына, әсіресе, БАҚ-та жиі кездесетін «ДАҒИШ», «ХАМАС» сияқты араб тіліндегі қысқарған сөздердің нұсқасын қолдануда мұқият болулары керек.

Сөзімізді қорыта келе уақыт үнемдеу мақсатында сөздерді қысқартып жазу мен сөздер мен ұғымдардың орнына әртүрлі смайлик қолдану техника мүмкіндіктерінің артуымен жиілеп барады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Әбу Бәкір Абдул-Қадир әл-Журжани. Даржу әд-дурар фи тафсир әл-әли уа әс-суар. – Британия: Мәжәлләту әл-хикмәти. 2-том. 2008 ж. – 935 б.
- 2 Фахруддин әр-Рази. Мафатих әл-ғайб. – Бейрут: Дәр ихия әт-турас әл-араби. Һ.ж. 1420 ж. 15 том. – 536 б.
- 3 Белкин В.М, Арабская лексикология, М., 1975.
- 4 www.azattyq.mobi
- 5 <http://maturidi.kz>

В этой статье рассматриваются использование и способы создания и развития сокращенных слов в арабском языке. Анализируется метод сокращения терминов в хадисах, а также исследован метод "нахт", который был широко использован в средние века для сокращения нескольких слов, словосочетаний, фраз и предложений одним словом. В данной статье обсуждаются современные проблемы аббревиатуры, появившиеся в результате развития науки и техники.

This article discusses the use and methods of creating and developing abbreviated words in Arabic. The method of abbreviation of terms in hadith is analyzed, as well as the "naht" method, which was widely used in the Middle Ages to shorten a few words, phrases and sentences in one word. This article discusses the modern problems of abbreviation, which appeared as a result of the development of science and technology.

Б.Д. Ныгметова
Павлодарский государственный педагогический институт
Павлодар, Казахстан
bibigul-n@mail.ru

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ НЕМЕЦКИХ И РУССКИХ СРАВНИТЕЛЬНЫХ ОБОРОТОВ С ЭТАЛОНОМ-ЗООНИМОМ

В данной статье рассматриваются особенности функционирования сравнительных оборотов в сопоставительном аспекте. Представлены примеры сравнительных оборотов с эталоном «животные» в русском и немецком языках.

Сопоставление немецких и русских сравнительных оборотов позволяет получить информацию об особенностях их функционирования. Эталоны несут энциклопедическую информацию как о типичных чертах человека, животного, явления, предмета, так и о менее явных признаках, не отраженных в словарных дефинициях.

Проведя сопоставительный анализ сравнительных оборотов в разных языках, мы пришли к выводу, что по семантическому признаку их можно разделить на следующие группы:

1. как отражение внутренних качеств человека (физические качества, черты характера, интеллект, умения, навыки);
2. как отражение внешних качеств человека;
3. как отражение характера деятельности человека.

Далее мы рассмотрим подробнее данные сравнения на основе их этимологического и исторического анализа. Сопоставительный анализ показывает, что, несмотря на сходство определенного количества сравнений, они всё же в большей части значительно отличаются. Итак, мы рассмотрим языковые единицы, отражающие внутренний мир человека. Под внутренним миром человека мы понимаем его психологические свойства, характер, наклонности, отношение к себе и к людям, взгляды, способности, психологические и эмоциональные состояния.

Полная эквивалентность присуща таким сравнениям, которые возникают в силу общих представлений и ассоциаций у разных народов в связи с общностью тех или других признаков окружающей действительности. Привычность образа, лежащего в основе сравнения, поддерживается и тем, что в языке параллельно в ряде случаев присутствует общеязыковая метафора, взятая из мифов, легенд, поверьев. Приведем некоторые из них.

Значение образа быка в метафорическом представлении в русском и немецком языках совпадают:

1. лицо необычайно большой физической силы;
2. лицо в состоянии слепой ярости.

Соответственна и эквивалентность сравнений «*stark wie ein Stier*» в немецком языке и «*он силен (опасен) как бык*» в русском языке. В немецком языке, однако, часто употребляемы и такие сравнения: «*stark wie ein Baer/eine Eiche* (силен как медведь/как дуб)». Происхождение данных эталонов связано с географической средой Германии, а их выбор основан на присущих данным понятиям признаках силы, могущества.

Сравнительные обороты «*кроткий как овца*», «*смирнее овцы*», «*agneц во плоти*», «*невинная овечка*» находят эквивалент в немецком языке в сравнении «*unschuldig wie ein Lamm*» (буквально «*невинный как овца*»). В обоих языках данные сравнения берут свое начало в Библии, где говорится о традиции жертвоприношения, в качестве которого выступает овца. В немецком языке иногда прибавляют дополнительный элемент «*wie ein Lamm, das zur Schlachtbank gefuhrt wird*» (буквально «*как овца, отправляемая на бойню*»), который усиливает чувство незащитности, безропотности данного животного. Рассматриваемые сравнения характеризуют тех людей, кто часто страдает из-за своей кротости, неумения постоять за себя. Негативная оценка субъекта смягчается эмоциональным выражением мягкой иронии. Библейское происхождение имеет также сравнительная конструкция «*заблудшая овца*», характеризующая человека, сбившегося с правильного жизненного пути, и имеющая прямой эквивалент в немецком языке: «*ein verirrtes Schaf*». Если рассматривать эталон «*овца*» сквозь призму мировоззрения молодого русскоговорящего человека, то можно говорить о современной коннотации данного понятия. Проведя социологический опрос среди студентов, мы выяснили, что в лексике сегодняшней молодежи слово «*овца*» имеет оттенок пренебрежения и

характеризует человека ничтожного, никчемного. Сюда, кстати, в русском языке относятся также такие слова, как «тля», «червь», в которых присутствует коннотативная сема мелкости, незначимости, приниженности. Это можно проследить и по отрывкам из художественной литературы:

Эка-невидаль! Обиделась...Тля какая-то, а с характером!

Червь, Паша, он на то и есть, чтоб в земле рыться... Так что ходи по низу, не рвишь в верхи – раздавят!

Хитрость и изворотливость характера в русском и немецком языках отражается в образе лисы: «хитер как лиса» и его прямой эквивалент «*ein schlauer Fuchs*» в немецком языке. Данные сравнения основаны на повадках дикого животного. Упрямость связана в обоих языках с образом осла: «упрям как осел» и «*stoerrisch wie ein Esel*», который в действительности проявляет упрямость при ходьбе и т.д. Группа сравнений имеет в качестве эталона близкие образы, но не тождественные, например, в русском языке сравнение «*извиваться ужом*» характеризует такие внутренние качества, как хитрость, изворотливость человека (см. «хитер как лиса»). В качестве эталона выступает образ ужа – змеи, часто встречающейся на территории России. В немецком же языке мы находим его семантическое соответствие в структуре с иной лексической наполняемостью: «*sich wie ein Aal winden*», где в качестве эталона выступает змеевидная рыба – угорь, встречающаяся в большом количестве в Балтийском море и в реке Рейн. Кожа у угря скользкая, его очень трудно удержать в руках», поэтому в немецком языке также говорят «*glatt wie ein Aal*» (буквально *скользкий как угорь*), но в русском языке нам привычно обобщенное сравнение: «*скользкий как рыба*», основанное также на внешних признаках данного явления. В значении «хитрый, изворотливый» в русском языке мы наблюдаем также употребление таких эталонов как «жук» и «гусь»:

Ну и жук Вы, Федор Игнатъич! Так ловко запустить дело – ай да ну!

Хорош гусь! Обставил всех в два счета – и ахнуть не успели...

Выражение «белая ворона» в русском языке носит негативный оттенок высказывания и характеризует людей, резко выделяющихся среди других своими взглядами, поведением, тем самым отчуждающегося от общества. Этот образ понятен. Ведь в природе белая ворона встречается очень редко. Своим цветом она резко отличается от ворон обычной окраски. В немецком языке в этом значении употребляется фразеологизм «*das schwarze Schaf*» (буквально *черная овца*, разговорно *белая ворона*). Чем же обусловлен выбор данного эталона в немецком языке? В основе сравнения лежит исторический период в развитии Германии. В конце XVIII в. животноводство пришло в сильный упадок и ввоз мериносовых овец способствовал его развитию. Их шерсть имела белый цвет, поэтому черная овца резко бы выделялась на их фоне. Выражение «*das schwarze Schaf*» часто употребляется в литературных произведениях.

Если в русской речи говорят «*глуп как осёл*», то в немецком языке здесь выступает сравнение «*dumm wie ein Ochse*», где эталоном является образ быка. Образ осла, ассоциируемый с понятием «глупость», мы можем проследить в народных сказках, баснях И. А. Крылова. Однако, образ быка в немецком языке связан с историей хозяйственного строя Германии, в XVII-XVIII в.в. земледелие играло большую роль на территории мелких городов Германии. Для пахотных работ использовались быки, повадки которых и послужили основой для сравнения.

Очень интересно отметить здесь тот факт, что в русском языке идею глупости связывают с деревом как материалом: *глуп как полено/ бревно/ пробка*, поэтому частые обозначения глупого или тупого человека выражаются в следующих словах: *бревно, пень, чурка, дубина, дубье*. В немецком же лексиконе мы встречаем следующее сравнение: *dumm wie Bohnenstroh* – *глуп как фасолевая солома* (буквально). В средние века полевая фасоль играла большую роль в сельском хозяйстве и жизни немцев, вообще. Сухие побеги фасоли дают твердую солому и этот факт лег в основу сравнения. Впрочем, фасоль даже называли тогда «средневековым картофелем». Она давала пищу людям, корм скоту и удобрение почве.

Образная основа сравнений в разных языках может быть одной и той же, но она образует разные по значению единицы в связи с тем, что присутствует разная культурно-историческая коннотация. Следуя Ю.Д. Апресяну, мы понимаем под коннотацией устойчивые признаки выражаемого ею понятия, которые воплощают принятую в данном языковом коллективе оценку соответствующего предмета или факта действительности [1].

В русском языке, например, образ зайца ассоциируется с понятием «трусость», основанное на наблюдении за повадками данного животного. Этот образ мы встречаем в народных сказках, поверьях, песнях. В немецком языке выделяются другие стороны «заячьего» характера. Взрослые зайцы бегают очень вертко, стараются спутать следы, делая громадные скачки в сторону и назад, то

есть проявляя при этом большую смышленость. На данном наблюдении основывается фразеологизм «*ein alter Hase*» в значении «опытный человек», «отличный специалист» (буквально *старый заяц*). Здесь подчеркивается знание дела человеком, с ним связываются положительные коннотации. При переводе на русский язык *старый заяц* превращается в *стрелянного воробья*, и даже в *старого (травленного) волка*, так как в русском языке все эти фразеологизмы имеют приблизительно одно значение: человек, приобретший большой опыт, знания; человек, которого трудно провести. Образная основа этих фразеологизмов в обоих языках одинакова: человек уподобляется какому-либо животному или птице, на которого много охотились, стреляли, травили собаками. Если во фразеологизм включено название конкретного животного или птицы – *alter Hase, стрелянный воробей, травленный волк*, то оно придает всему обороту дополнительный смысловой оттенок. Называя кого-либо «старым травленным волком», мы указываем не только на богатый жизненный опыт человека, здесь есть намек и на такие качества, которые присущи волку – сила, смелость, жестокость. Употребляя выражение «стрелянный воробей», следует быть осторожным, так как оно может придать иронический характер: воробей, ведь по своей сути, пугливая птичка.

Весьма любопытно проследить использование в качестве эталона сравнения слово «*Hamster*» в немецком языке и его соответствие в русском – «*хомяк*». Прямое значение слова в обоих языках совпадает: «зверек – зерноед с защечными сумками, живет в норах, зимой впадает в спячку», однако общеязыковая метафора различна.

В русском языке с образом хомяка мы ассоциируем человека вялого, бездеятельного. Мы также можем говорить о человеке замкнутом, избегающем общества людей. Социолингвистический опрос, проведенный нами, показал, что образ хомяка также ассоциируется часто с человеком хозяйственным, запасливым. Примером может служить обычная фраза из диалога двух женщин: «*Да у неё муж как хомяк – все в дом тащит, все старается*». Метафорическое значение в немецком языке основано на образе хомяка как опасного грызуна, затаскивающего в свое жилище семена и плоды растений. Поэтому он символизирует такое качество человека, как жадность, это можно проследить в таких немецких сравнениях: *gierig wie ein Hamster, raffsuechtig wie ein Hamster* (буквально *жадный, алчный как хомяк*).

При сопоставительном изучении фразеологии разных народов такое сходство и такие различия встречаются постоянно: неожиданная близость образов в разных языках и не менее неожиданное различие образов при значительном сходстве значения самих фразеологизмов [2; 3; 4].

В русском языке фразеологизм «*птенец желторотый*» указывает на полное отсутствие жизненного опыта, на наивность, незрелость. Образная основа здесь ясна: человек уподобляется птенцу, только что вылупившемуся из яйца. В немецком языке мы встречаем следующее соответствие: *ein junger Hund (щенок)*. При определении психических качеств в русском и немецком языках употребительны следующие сравнения: *упрямый как осел/баран – ein sturer Bock* (буквально *упрям как осел*); *интеллекта – eine bloede (dumme) Ziege, eine bloede (dumme) Gans* (буквально *глуп как коза/гусь*) и в русском языке *глуп как сивый мерин/осел/баран*; эмоциональных состояний – *злой как собака* в русском языке и *boese wie ein Wolf* (буквально *злой как волк*) в немецком языке.

Многие наименования животных стали устойчивыми метафорами, обозначающими свойства и качества человека, например: гусь – о ненадежном или глуповатом человеке, осел – о глупом, упрямом человеке и т.п. Но не всегда качества характера, которые переносят с животных на человека, совпадают в русском и немецком языках. Если, например, в немецком языке образ гуся ассоциируется только с глупостью: *bloede (dumme) Gans* – разговорно *дура, die Gans* – *молодая неопытная девушка*; то в русском этот образ вызывает представление о важности или жуликоватости кого-либо. Это можно проследить в следующих выражениях: *Хорош гусь! Важный гусь! Ну и гусь! Как с гуся вода!*

Немецкое сравнение «*wie ein begossener Pudel*» (буквально *пудель, которого облили*) отражает и внешность, и внутренние качества человека. Данный образ, намекающий на случайность, неожиданность происшедшего, в первую очередь, связывается с мыслью о внешнем облике человека, попавшего в нелепое положение, который выглядит смешным и жалким как пудель, «которого обкатали водой или как побитый» [5]. В русском языке данной фразеологической единице (ФЕ) соответствует выражение «*мокрая курица*», однако, в отличие от общего с немецким сравнением значения «*смешной, нелепый человек*» здесь присутствует ещё и оценка характера человека: *безвольный, бесхарактерный*. С данным значением в немецком языке может выступать фразеологизм «*eine lahme Ente*» (буквально *парализованная, хромая утка*), который тоже вызывает представление о чем-то нелепом.

Проворность, быстрые действия человека в обоих языках сравниваются с повадками белки: *проворный как белка – flink wie ein Eichhoernchen*. В значении «худая девушка» при сравнении употребляется один и тот же эталон: *mager wie eine Ziege* - худая как коза. Выражение «*ein scheues Reh*» (буквально *пугливая косуля*) характеризует хрупкую и застенчивую девушку, тогда как в русском эквиваленте мы видим другой эталон – *робкая/стройная как лань*. Выбор в качестве эталона сравнения слова «*косуля*» в немецком языке обусловлен большим распространением данного вида животных на территории Германии.

Человека могут прекрасно характеризовать и его действия, поступки, поведение в той или иной обстановке. Поскольку рассматриваемые сравнительные обороты называют действие, в их состав обязательно включается хотя бы одно глагольное слово: *arbeiten wie ein Pferd* (разговорно *работать как вол*). Так как в качестве эталона сравнения нередко выступает название животных или птиц, то характеризующие человека действия называются метафорически.

С давних времен на территории Германии обитало большое количество зайцев и диких кроликов. Местами обитания диких кроликов и зайцев являются небольшие леса, заросли кустарников, сады, парки. Иногда они селятся непосредственно вблизи человеческого жилья. Образ жизни, повадки зайцев и диких кроликов предопределили возникновение целого ряда ФЕ в немецком языке. На наблюдении заячьих повадок основываются сравнительные конструкции: *wissen, wie der Hase laeuft* (буквально *знать, как бежит заяц*; разговорно *знать толк в деле*); *sehen wie der Hase laeuft* (буквально *смотреть как бежит заяц*; разговорно *наблюдать за развитием события*). Плодовитость диких кроликов вошла в поговорку: *sich vermehren wie die Kaninchen* (буквально *размножаться как кролики*), которое имеет полное лексическое и семантическое совпадение в русском языке.

Образ барсука часто употребляем в немецких сравнениях ввиду его широкого распространения по всей территории Европы. Это зверек, живущий в глубоких норах, имеющих сложное строение из-за большого количества боковых ходов и гнездовой камеры. Выражение «*arbeiten wie ein Dachs*» (буквально *работать как барсук*) подчеркивает, что кто-либо очень трудолюбив, настойчив. Соответствующий ему в русском языке эквивалент – сравнение «*работать как вол*» указывает на тяжелый характер работы, то есть характеризует чью-либо выносливость. Происхождение данного фразеологизма основано на историческом периоде развития России – в XIV-XV веках. Земледелие играло большую роль и для пахотных работ использовались волы и лошади, повадки которых послужили основой для сравнения. Отсюда и часто употребляемая в просторечье синонимичная конструкция «*пахать как лошадь*». Сравнительный оборот в немецком языке «*schlafen wie ein Dachs*» (буквально *спать как барсук*) в русском языке представлен соответствием «*спать как сурок*», в котором акцент делается на «глубокий сон». Учитывая общенаучные данные, зимняя спячка у барсука не такая глубокая, как у сурка. Думается, выбор компонента «*Dachs*» (барсук) в немецком языке связан, как упоминалось выше, с большим количеством данных животных на территории Германии [6].

Излишняя несдержанность в речи выражается в немецком языке с помощью сравнительного оборота «*schwätzen wie eine Elster*», который полностью совпадает с русским «*трепцать как сорока*» и обусловлен наблюдениями за повадками данной птицы.

Спортивные умения или, скорее недостатки прослеживаются во ФЕ «*schwimmen wie eine bleierne Ente*» (буквально *плавать как свинцовая утка*), которая в русском языке аналога с эталоном – зоонимом не имеет, а переводится следующим сравнительным оборотом «*плавать как топор*» (идентифицируя полное и моментальное погружение в воду данного орудия труда в виду его тяжести). В немецком языке мы наблюдаем возникновение отрицательной характеристики деятельности «*плавать как утка*» на основе противопоставления, где дополнение компонента «*свинцовая*» вносит элемент отчужденности в связь данных двух понятий и меняет положительный характер высказывания на негативный. Негативный коннотативный аспект присутствует и в немецком выражении «*stehlen wie eine Elster*» (букв. *воровать как сорока*). Выбор компонента «*сорока*» основан на том факте, что эта птица охотно собирает блестящие предметы и уносит их в свое гнездо. В русском языке существует также устойчивое сравнение «*сорока – воровка*».

Оценочное высказывание при выборе одежды «*sидит как влитой*» (например, костюм) имеет прямой эквивалент в немецком языке «*sitzt wie angegossen*». В обоих языках сравнение обязано своим происхождением литейной технике производства, так как здесь и можно было наблюдать, как расплавленная масса в процессе литья заполняет специальную форму с ровными краями.

Внешняя схожесть двух людей – часто братьев или сестер, выражается в немецком языке в сравнительном обороте «*sich gleichen wie ein Ei dem anderen*» (букв. *схожи как два яйца*), тогда как в

русском языке мы употребляем выражение «*похожи как две капли воды*». Употребление эталона «*яйцо*» связано с традицией немцев по воскресеньям к завтраку обязательно есть яйца, где и можно было установить схожесть тех или иных яиц.

В немецком языке есть следующее интересное выражение: *leben wie ein Fuerst* (букв. *жить как князь/ бог*). В русском языке мы подбираем для него эквивалент «*жить пруневаючи*» (разг. *без проблем, без мысли о будущем*). Мы предполагаем, что эталон сравнения «*Fuerst/ Gott*» появился вскоре после Французской Революции, когда во Франции на некоторое время на смену христианству пришел «культ Разума». Бог, так сказать, в это время остался не у дел и мог делать все, что вздумается. Из этих представлений и могло возникнуть вышеназванное выражение в немецком языке.

Умение искренне радоваться чему-либо тоже находит свое языковое выражение в разных культурах. Если в русском языке наиболее употребительно сравнение «*радоваться как ребенок*», где за основу взято непосредственное отношение маленького человека к окружающему миру, его искренность и открытость в выражении чувств, то в немецком языке мы наблюдаем различие в выборе компонентов: *sich freuen wie ein Stint* (букв. *радоваться как подросток*). Однако слово «*Stint*» употребляется в северогерманском диалекте, поэтому он специфичен для жителей северной Германии. Выражение *sich freuen wie ein Zaunkoenig* (букв. *радоваться как крапивник*) происходит из такого факта, что птица крапивник является певчей птичкой, зимует также в Германии и ее бойкое пение навеивает чувство радости. В литературе мы встречаем такой пример: *Als ich Frau Weber sagte, dass sie schon in zwei Wochen nach Paris fliegt, hat sie sich – mein Gott! – wie ein Zaunkoenig gefreut! – Когда я сообщил Фрау Вебер, что уже через две недели она летит в Париж, она – боже мой! – радовалась как ребенок.*

Таким образом, мы выяснили, как наименования животных, предметов, явлений выполняют свою энциклопедическую функцию – они сообщают данные, необходимые для становления фразеологического значения. Из большого набора информации о признаках явлений и предметов, их отношении к окружающему миру, психических и физических качествах животного, его внешнем виде, повадках, отбирается одна, которая и реализуется в контексте ФЕ.

Список литературы

1. Апресян Ю.Д. Коннотации как часть прагматики слова // Избранные труды. Т.2 М., 1999.
2. Чернышева И.И. Фразеологическая система и ее семантические категории // ИЯШ №2/1973, с.3-12.
3. Гутман Е.А, Черемисина М.И. Названия животных в составе сравнений // Вопросы языка и литературы. Выпуск IV. Новосибирск, НГУ, 1970.
4. Черданцева Т.З. Идиоматика и культура // Вопросы языкознания №1/1996, с.18.
5. Бинович Л. Э., Гришин Н.Н. Немецко-русский фразеологический словарь. М., 1975.
6. Duden K. Redewendungen und sprichwortliche Redensarten. Band 11. Leipzig, 1998.

УДК 81.11

Б.С. Тулепова
Suleyman Demirel University
Almaty, Kazakhstan
tulepova_73@mail.ru

SYNTACTICAL PECULIARITIES OF KAZAKH AND ENGLISH SIMPLE AFFIRMATIVE SENTENCES AND THE POTENTIAL INTERFERENCE

The Kazakh simple affirmative sentence has some peculiarities, mainly concerning the specific sentence structure, which differs dramatically from the syntax of the English sentence due to the typological and genealogical dissimilarity of these languages. Being a language belonging to the agglutinative type, Kazakh language is rich in morphemic composition and inflections, which causes the relative mobility of the sentence members.

Key words: simple sentence, word order, Kazakh, English languages, interference.

The Kazakh simple affirmative sentence has some peculiarities, mainly concerning the specific sentence structure, which differs dramatically from the syntax of the English sentence due to the typological and genealogical dissimilarity of these languages. Being a language belonging to the agglutinative type,

Kazakh language is rich in morphemic composition and inflections, which causes the relative mobility of the sentence members. M.B. Balakayev [1, 68] believes that Kazakh language occupies an intermediate position between languages with a "free" word order and languages with a "strict" order of words: "some members of the sentence in Kazakh language have a strictly defined position, others can change their places".

The word order, in his opinion, is subject to certain norms and performs certain morphological, syntactic and stylistic functions. The rule of the direct order of the words of the Kazakh simple sentence, formulated by him, can be presented as follows: the predicate is put at the very end of the sentence, so the subject precedes it, the attribute is placed before the word being defined, the objects and adverbials precede the words to which they relate.

Z.K. Akhmetzhanova is of the opinion that "the Kazakh sentence is characterized by a rigid structure" and notes the relative similarity of the Kazakh word order with the sentence structure of the German sentence. "It should be noted that there are two rules, the observance of which is necessary in Kazakh language: first, the predicate completes the sentence, therefore, the subject is always in pre-position to it; second, the attribute comes before the word being defined" [2, 228]. It should be taken into account that sentences in our study are distinguished by "stylistic neutrality, contextual independence and frequency in use" [3, 64].

Although Kazakh language is considered a language with a firmly fixed arrangement of words in the sentence, in some cases case inflections play a major role. In the following sentences the displacement of some sentence components does not affect the meaning.

For example: *Мұғалім оқушыны оқытты.* (*The teacher taught the pupil*)

Оқушыны мұғалім оқытты. (*The pupil was taught by the teacher*)

In the English sentence, such transpositions lead to a drastic change in content and meaning.

For example: *The teacher taught the pupil.*

The pupil taught the teacher.

Consequently, the word order in the English sentence is more important than the order of words in the Kazakh sentence. Due to the richness of morphological forms Kazakh language is distinguished by the relative mobility of sentence elements, hence, it is more variable in terms of syntactic connection. Since the system of English inflectional forms is not as developed as in Kazakh, the arrangement of elements in the sentence is the most important means of syntactic relations.

As for the order of words in a simple English sentence, "the formal structural aspect of the sentence is the leading principle of the organization of syntactic structures in Indo-European languages, in which the subject is clearly marked by the nominative case, and the predicate is by the personal inflections of the verb ..." [4, 80]. Indeed, the main formal sign of a simple sentence of English is the firmly fixed place of the subject and the predicate around which the other members of the sentence are located.

A.I. Smirnitsky notes that "in the English language, in which the system of inflectional forms is not so developed, the order of words is of special significance" [5, 58].

According to A. Wallwork, the key is to keep the subject, verb, direct object and indirect object as close to each other as possible. It is explicitly demonstrated by the following examples:

S1. The researchers sent their manuscript to the journal.

S2. Last week *the researchers sent their manuscript to the journal* for the second time.

S3. * *The researchers last week sent for the second time to the journal their manuscript.*

S3 is incorrect English. The position of *last week* and *for the second time* is wrong, and the indirect object comes before the direct object. For an English native speaker the arrangement of the words in the last sentence will sound strange and unnatural, because he is accustomed to find the various sentence components in the order, given in S1, S2. If these parts come in a different order, this requires more effort by the native speaker to understand the whole meaning [6].

Kazakh EFL learners have some difficulties with constructing correct English sentences because, as we have considered above, unlike in English, the rules for word order are different. So, interaction between these two languages in their minds eventually leads to the mother tongue interference.

"The instances of deviation from the norms of L2 which occur in speech or pronunciation of bilinguals as a result of the influence of their native language (L1) that is the result of language contact will be referred to as interference phenomena" [7]. This definition of interference, given by U. Weinreich comprises the whole notion of interference. The term interference implies "the rearrangement of patterns that result from the introduction of foreign elements into the more highly structured domains of language..." [8].

"Interference can facilitate learning a foreign language when the particular elements transferred do not structure differently than the corresponding elements in the L2" [9]. Such interference was called positive by Koutsoudas. But when the transferred elements do not structure the same as the corresponding foreign

elements, or when they produce a perceptual problem to a native speaker of L2, then we have what is called negative interference.

Weinreich also advocates this point of view, claiming that "the greater the difference between the systems of L1 and L2, i.e the more numerous the mutually exclusive forms and patterns in each, the greater is the learning problem and the potential area of interference [7, .1]"

L.N. Kovylyna [10, 40] writes that "to successfully predict cases of language interference, it is necessary to know the rules of interlanguage correspondence". Interlanguage correspondence refers to the relations of identity (identity in all situations) and the relations of similarity (similarity in a particular situation). Thus, correspondence is a relation of similarity, which can only follow from the identity of the form (isomorphism), or the identity of meaning (equivalence), or identities of both form and meaning.

The most complete and versatile explanations are presented by professor Karlinsky: "The elements of two languages that are characterized by full or partial interchangeability in speech are considered to be corresponding. If the elements are completely identical, facilitation should be expected, for partial correspondence false identifications of L1 and L2 elements may occur, resulting in deviations from the norms of L2, called interference" [11,123].

Thus, attempts to replace certain categories and rules that are absent in L2, by categories and rules from L1 lead to speech errors. However, it should be taken into account that for the interference to actualize, both formal and semantic differences are necessary, when an EFL learner perceives formal semantic similarity as an identity, but in case of total difference of grammatical categories ignores them.

The interfering influence of the Kazakh language in the generation of English simple sentences is a consequence of certain similarities (the presence of similar primary and secondary members of the sentence, their functional load, etc.) and the cardinal differences (word order, prepositions and articles in English, case forms in Kazakh etc.) in the structures of simple sentences in Kazakh and English. When constructing simple English sentences, EFL learner is inclined to sketch the structure of the Kazakh sentence, which results in a distortion of the structural design of the English sentence. This distortion, which is a rude violation of the English language rules, is expressed by ignoring the significant elements of the sentence, as well as in violating the order of words. In this regard, due to the heterogeneity of the Kazakh and English languages, a systematic analysis of the word-position peculiarities of contacting languages should be made in order to identify potential problems. Proceeding from this, in order to identify the scope of potential interference, it is of primary importance to determine the similarities and differences in the structures of simple sentences in Kazakh and English languages.

Having analyzed the order of the elements in simple affirmative sentences of Kazakh and English languages, we came to the conclusion that, despite some cases of similar placements of sentence members, there are fundamental differences in syntactical structures of both languages, potentially contributing to the occurrence of interference errors while generating English simple sentences.

• **The position of subject.** The place of the subject in the Kazakh simple sentence depends on the availability of secondary members and on the main member of the sentence it relates to.

M.B. Balakayev points to the three positions of the subject in the sentence:

- a) subject - secondary member - predicate;
- b) secondary member - a subject - a secondary member- a predicate;
- c) secondary member - subject - predicate;

Thus, in the simple affirmative sentence of the Kazakh language, the subject is always placed before the predicate no matter what part of speech it is expressed by.

For example: *Еккен орап (proverb). Сөз құған пәлеге жолығар (proverb). Ертең канал қазу жұмысы басталады.* (С.Мұқанов.)

English subject, being also grammatically and logically "original" center of thought, in affirmative sentence is placed before the predicate. The subject in English must come before their verb [6]. Ex.: *Three hundred and fifty subjects participated in the survey.*

So, in both languages, the subject is pre-positional in relation to the predicate. The predicate is always post-positional to the subject.

Consequently, simple non-extended sentences of both languages are isomorphic. On this grounds, we can conclude that interference is not expected in the production of simple non-extended English sentences. Compare: kaz. *Мен күлдім.* - Eng. *I laughed.*

• **The position of predicate.** The predicate in Kazakh language always completes the sentence as it was pointed above, whereas in English some other members of the sentence can be placed after it. One of the main peculiarities of the English predicate is that it must be as close as possible to the subject of the

sentence. The reader should not be usually forced to wait too long to find out what the verb is and thus delay important information.

On the contrary, the predicate in the Kazakh simple sentence, regardless of its structure and mode of expression, always takes the final position, a fixed post-position in relation to the subject and to all other members of the sentence, performing the closing function. For example: Kaz.: *Қарымсақ інісінің үйіне қарай жүгірді.*

Hence: it is supposed to place the English predicate in the final position and the tendency to place all secondary members in front of the predicate.

• **The position of object.** The object in the Kazakh sentence is always in front of the predicate, in English it is placed after it. In the presence of both types in one sentence in Kazakh language direct object is closer to the predicate, as well as English object.

Kaz. *S – O2 – O1 – P* ex.: *Ол анасына хат жазып отыр.*

Eng. *S – P – O1 – O2* ex.: *He is writing a letter to his mother.*

Consequently, it is assumed that the object can be placed before the predicate, which is a deviation from the norms of L2.

• **The position of attribute.** A Kazakh attribute does not agree with the word being defined either in the case or in the number. If more than one attribute is used in a sentence, the attribute that denotes the basic quality of the object is closest to the word being defined. The attribute in Kazakh language is always before the word being described, in English, both the prepositional and the postpositional placements of the attributes are accepted.

Ex.: Kaz. At. – N. For example: *Дередей үлкен, жұп-жұмыр, ақ тай – қысырдың тайы* (Ғ.Мұстафин).

Eng.At. – N *This is an interesting paper.*

At.- N- At. *This is a paper that is particularly interesting for PhD students.*

Hence: the tendency to use any attribute only before the defined word.

• **The position of adverbials.** In both languages, there are the following types of adverbials: of place, time, manner, cause, purpose, condition, frequency, degree and measure.

In stylistically neutral simple sentences of Kazakh language, the adverbials are mainly placed at the beginning of the sentence and sometimes in mid-position, whereas in English, all pre-, mid- and post positions of the adverbials are generally noted. It should be mentioned, that means of expressing adverbial modifiers do not coincide in both languages as well, causing more troubles in placing them appropriately. For example, adverbials of manner are expressed by Present Participle in Kazakh, by adverbs in English, adverbials of purpose by adding suffixes *-қалы, -келі, -ғалы, -гелі* to the verb in Kazakh, in English – by non-finite forms of the verb (to+infinitive).

✓ As for the adverbs in English language, most of them, especially adverbs of frequency, are usually placed:

(a) Immediately before the main verb.

Dying neurons do not usually exhibit these biochemical changes.

(b) Immediately before the second auxiliary when there are two auxiliaries.

Late complications may not always have been notified.

(c) After the present and past tenses of 'to be'

The answer of the machine is always correct.

✓ For special emphasis, some adverbs (*sometimes, occasionally, often, normally, usually*) can be placed at the beginning of a sentence,

Normally X is used to do Y, but occasionally it can be used to do Z

✓ Adverbs of certainty (e.g. *probably, certainly definitely*) come immediately before the negation (*not* and contractions e.g. *don't, won't, hasn't*)

These random substitutions will *probably* not have a major effect.

✓ adverbs of manner:

An adverb of manner indicates how something is done. They are generally placed directly after the verb, or after the direct object.

The curve rises *steadily* until it reaches a peak at 1.5.

This will help system administrators *considerably* to reboot the system.

Some adverbs of manner can go before the verb. But, since all adverbs of manner can always also go after the verb or noun it is best to put them there and then the learner will never make a mistake.

✓ adverbs of time:

These go in various positions.

S1. Patients were treated *once a week*, and surgery was carried out *as soon as possible* after the decision to operate.

✓ adverbs of consequence and addition:

The old system should *thus / therefore / consequently* not be used.

Hence: it is expected to place all adverbial types before the predicate or to use non-finite forms of the verb at the end of the sentences.

• **The placement of prepositions.** As for the prepositions of English simple sentences, they cause definite difficulties for Kazakh EFL learners due to the absence of them in Kazakh language. However, it has postpositions (қарай, дейін, шейін, таман, жуық, жақын) and functional words (жаң, маң, бас, қас, үст, бет, ас.), which play a great role together with case inflections in combining sentence components.

Since in Kazakh there are no direct equivalents of English prepositions, we suppose, that the following interference errors will occur:

- Omission of the preposition;
- Replacement of preposition after the word, it relates to;
- Substitution by some semantic equivalent;

• **Articles and their Kazakh equivalents.**

As a rule, people who speak in languages where there are no articles experience enormous difficulties in using them in languages where there are articles. Due to the limitations, concerning the volume of this scientific paper, we cannot present here all contradictory points of view of different linguists, related to this grammatical category.

Having considered various opinions, we came to the conclusion that although there is no grammatical category of the article in the Kazakh language, several grammatical means can serve as their equivalents on the grounds that they perform the same functions as definite article of the English language [13]:

1. order of words in the sentence;
2. accusative case;
3. demonstrative pronouns of *бұл, сол, осы, анау*, etc.
4. Possessive pronouns (in the third person: *әкесі, қозысы, дәптері*);
5. proper names;
6. relative adjectives ending in *-ты, -ті*. (*Менікі, сонан кейінгі, карнавалдағы отырыста*);

The main means of expressing indefiniteness in Kazakh language is the lexeme *бір, біреу*.

The lack of articles in Kazakh language and their existence in English can lead:

- to the elimination of articles by Kazakh EFL learners;
- to the substitution of articles by their functional equivalents in Kazakh, (pronouns this, that and numeral one);
- to the confusion of the definite and indefinite articles which is a mistake of an intralinguistic nature – underdifferentiation.

Having analysed the syntactic peculiarities of Kazakh and English simple affirmative sentences, we came to the conclusion that the considerable differences in their structures may lead to the interfering influence of the native language (Kazakh). Potential interference in the construction of the English simple sentences is in the tendency to place sentence components according to the rules of mother tongue matrix, the system of which psychologically dominates the rules of L2. It is known that linguistic factors help us to determine the causes of interference which originate in the systems of L1 and L2. Since interference is a result of the interaction of two languages, its quality and quantity in each concrete case depends on substantial features of those languages.

We have to admit that certain aspects of L2 appear to be more difficult to learn. For example, a well-motivated learner will master the grammatical rules of L2, but the same cannot be said about his pronunciation. There appears to be some difference between learning of pronunciation and learning of speaking rules. The explanation lies in the fact that “articulatory processes seem to be programmed in more or less fixed routines; once learned they become firmly established and resistant to modifications... Even when the true nature of the sound is made clear to the learner, he may, nevertheless, not be able to produce it with the perfect accuracy, at times substituting the phoneme in his L1 which is most similar in terms of articulation and later some interlanguage variant that neither in L1 nor L2” [12]. This is a psychological phenomenon which cannot be observed, because it proceeds unconsciously. Learners transfer what they already know about performing one task to performing another and similar task. But the learner does not know what the full nature of the new task is, until he was learned in what way the two tasks are different he

will perform the second task in the only way he knows, i.e. as if it were the same as the first task. He will continue to apply the old rules where new ones are needed. And accordingly, he will make mistakes.

The main purpose of a researcher is consideration of the interference factor in the study of L2 in order to make it possible to prevent mistakes, to reduce the number of errors, and thereby to facilitate the learning process, which corresponds to the tasks of intensifying the learning process.

References:

1. Балакаев М.Б., Кордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис. – Алматы, 1971. – 334с.
2. Ахметжанова З.К. Сопоставительное языкознание: казахский и русский языки. – Алматы, 2005. – 408 с.
3. Ковылина Л.Н. Различия в порядке следования элементов предложения как источник интерференции // Языковые контакты и интерференция. – Алма-Ата: КазГУ, 1984. – 62-71 с.
4. Слюсарева Н.А. Проблемы функционального синтаксиса современного английского языка. – М.: Наука, 1981. – 204 с.
5. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. – М.: изд. ЛКИ, 2007. – 296 с.
6. A. Wallwork, English for Writing Research Papers, © Springer Science+Business Media, LLC 2011.
7. U. Weinreich “Languages in contact”, 1966.
8. B.W. Robinett and Jacquelyn Schachter. “Second language learning, 1996.”
9. Koutsoudas A. “Contrastive analysis of the segmental phonemes of Greek and English”.
10. Ковылина Л.Н. Синтаксическая интерференция и способы ее изучения: дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 19. –Алма-Ата, 1981.– 226 с.
11. Карлинский А.Е. Основы теории взаимодействия языков. – Алма-Ата: Гылым, 1990. – 181с.
12. S.Pit Corder. “Introducing Applied Linguistic”, Penguin Books, 1973.
13. Сарсембаева Н.А. Артикльді және артикльсіз тілдердегі белгілілік/белгісіздік категориясы (неміс және қазақ тілдері негізінде): дис. ... докт. филол. наук. – Алматы, 2007. – 243 с.

В данной статье рассматриваются синтаксические особенности простого утвердительного предложения казахского и английского языков. Вместе с тем, прогнозируется потенциальная интерференция при изучении английского языка.

Бұл мақалада қазақ және ағылшын тілдеріндегі жай болымды сөйлемдердің синтаксистік ерекшеліктері қарастырылған. Сонымен қатар, ағылшын тілін үйрену барысында қазақ тілінің интерференциясы болжамдалған.

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРАНУ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

ӘӨЖ 80.075

Г.О. Абитова
М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
Шымкент, Қазақстан

**«ЕР САЙЫН» ЖЫРЫНДА ҚОЛДАНЫЛҒАН КӨРКЕМДІК ТӘСІЛДЕР
МЕН ТІЛДІК ОРАЛЫМДАР**

“Ер Сайындағы” әсірелеулердің ішінде көне эпосқа тән белгілер көп. Әсірелеу – батырлық жырлардың негізгі көркемдік тәсілдерінің бірі. Өмір шындығын әсірелей көрсетудің ұлғайту (гипербола) және кішірейту (литота) сияқты түрлері бар екені белгілі. Қаһармандық жырларда, әсіресе, ұлғайтудың алатын орны ерекше. Бұл туралы Ш.Ыбыраев: “Қаһарманды өзгелерден бөліп, ерекше етіп көрсетуде ұлғайту (гипербола) тәсілі де кең қолданылады. Қазақ эпосында батырдың іс-әрекеті, күші, соғыс картиналары, батырдың тұлпар аты, оның шабысы ерекше ұлғайтылып суреттеледі” [1, 263], – дейді. Батырлық жырлардағы ұлғайтулар өмір шындығынан алыс болса да, оны айтушының болған шындық ретінде сендіруге тырысушылығы айқын сезіліп тұрады. Ал “Ер Сайындағы” кейбір әсірелеу түрлерінен осы қасиет анық көрінбейді. Мәселен, бұдан бұрынғы тарауымызда келтірген қаһарманның үрей туғызуы туралы айтылған жыр жолдарындағы әсірелеуден осы қасиет ерекше байқалады. Қорқынышты тек саналы адамға ғана емес, жанды-жансыз табиғат түрлеріне де ұялаған етіп көрсетілуі тым көне түсініктермен, тіпті анимизммен байланысты деуге болады. “Қарабайдың қорқып, қаз болуынан”, “қайыршақтың саз болуынан” осыны аңғарамыз. Бұл өмір шындығы ретінде айтылатын қаһармандық жыр поэтикасына сай келмей тұр. Сондықтан қорыққаннан “кемпірлердің қыз болуы”, “шалдардың төбесі жидіп таз болуы” тек күлкі шақырарлық тұс болып қалған, ол қаһармандық жырлардағы әсірелеулердегідей тыңдаушыны батырдың ерекше қасиетіне сүйсіндіретін мүмкіндігін жоғалтып алады. Әуел баста шындық ретінде айтылған бұл эпизод жаңа жанрдың поэтикасына орай толық қайта өңделіп бітпеген деуге негіз бар. Қаһармандық жырдың шындық ретінде айтылуы бұрынғы аңыздаудағы көптеген белгілерді сақтап қалуға ықпал еткендігі кәміл. Бұл туралы Ш. Ыбыраев былай дейді: “Ертегідегі адам сенгісіз оқиғаның бәрінің де мифтік негізі бола бермеуі әбден мүмкін. Осыдан болар ертегінің оқиғасы ежелгі наным-сеніммен тамырлас сиқырлық (волшебство) және ойдан шығарылған фантастикалық деп жіктеліп жүр. Ал эпос мифтегі шындық деп қабылданған ұғымдарды ертегі сияқты жоққа шығарып, бірақ соның үлгісін пайдалану арқылы дамыған жоқ. Ол мифтің шындыққа сендіру дәстүрін қабылдады, бірақ наным-сенімдік негізін жоғалта бастаған ұғымдарды біртіндеп жаңа дәуірдің шындығымен ауыстырды. Сенімсізді сенімді нәрсемен, мифтік дәуірді қаһармандық дәуірдің шындығымен алмастырды [1, 66]. Ш.Ыбыраев айтқан бұл “алмастырудың” жедел жүзеге аса қоймайтынын “Ер Сайындағы” толық өңделіп бітпеген аталмыш эпизодтан байқаймыз. Осыдан келіп жырдың бойында қаһармандық эпос үлгілерінен өзгеше нышандар пайда болған.

Шығармада бейнеленген кеңістіктің тарихи шындықпен байланысты тұстары да оның оқшау бітім табуына көп септігін тигізген. Мысалы, бұдан алдыңғы тарауымызда айтқан қарағайлы орман бейнесін берерлік тұстар жырда батыр елі мен жау елінің арасын бөліп тұрған шекара ретінде көрініс тапқан. Ал мұндай шекара кеңістігі қазақ эпостарында, көбінесе, тау немесе өзен болып келеді. Бұл туралы Ш.Ыбыраев дәлелді пікірлер айтқан [1, 139-146]. Әрине таудың (төбе) шекара ретінде көрінетін тұстары бұл жырда да бар (оған алда тоқталамыз). Бірақ қарағайлы орманның суреттелуін өзге жырлардан кездестіре бермейміз.

Шығарма тарихилығымен байланысты кеңістік түрлерінің қатарында қалалы жер де бар. Тарихтағы Сайын ханның Сарайшық сияқты қала салдырғаны, оны өзі құрған Алтын Орда мемлекетінің орталығы еткені тарихтан белгілі, оған жоғарыда тоқталғанбыз. “Ер Сайында” осы шындықпен байланысты деуге боларлық батыр мекенінің қалалы жер ретінде көріну ерекшелігі бар. Бұл – жырдың экспозициясынан-ақ аңғарылады. Әдетте қаһармандық жырларда батырдың мекені қасиетті орын ретінде көрсетілсе, мұнда жыршының болашақ оқиға орны болатын қаланы жағымсыз кейіпте көрсетуі байқалады. Бұл жер жырда:

Ноғайлының үш кенті,
Заманында жарлы өтті [2, 170] –

деп жырланады. Бұдан басқа тұстарда да төмендегі жолдардан батыр мекенінің қалалы жер екенін аңғарамыз:

Дүниеқор Бозмұнай,
Өз алдына шар (шаһар–Г.А.) болған [2, 171]

Бозмұнай тура шабады
Шаһарға таман барады [2, 179]

Үш шәһәрдің қызынан,
Жиылған қыздың көптігі,
Жол тимеді бір көпірге таласып [2, 187]

Сонымен қатар Бозмұнайдың Сетік құлды іздеп барған сәтіндегі суреттеуде де қала, сарай тіршілігінің көрінісі бар. Бұл жер жырда:

Он екі қақпа сарайы,
Көтерілген талайы.
Есігінің қасында,
Қақпасының басында,
Тұрады екен күзетіп,
Екі қара малайы.
Екі тісі кетілген,

Оң танауы сетілген [2, 188] –деп берілген. Ал қазақ қаһармандық жырларының көбінде қала жау мекені етіп көрсетіледі. Бұл жөнінде Ш.Ыбыраев: “Жаудың жеті қабат биік қорғандармен қоршалған қаласы мен таудың мән-маңызы эпоста бара-бар” [1,144], – дейді. Қалалы жердің батыр елі болып көрсетілуі – “Ер Сайынның” тағы бір ерекшелігі. Оның жыр тарихилығымен байланыстылығын осыдан-ақ аңғаруға болады. Жоғарыдағы жолдардан көпір, қақпа, сарай сияқты қала өмірінің атрибуттары айқын көрініп тұр.

Қалай дегенмен де, “Ер Сайын” жырындағы осы аталған өзгешеліктер ондағы дәстүрлі поэтикалық қалыптан басым емес. Қаһармандық эпосқа тән басты көркемдік сипаттар мұнда да мол. Әсіресе, уақыт пен кеңістіктің бейнеленуі, кейіпкерлер мен олардың сюжет аясындағы қызметі жөнінен “Ер Сайын” қазақ батырлық жырларының барлық талаптарына сай келеді. Енді осы мәселелерге өз кезегімен тоқтала кетейік.

Ал жырдағы уақыт пен кеңістіктің көркемдік қызметі болса, өзінің дәстүрлі сипатымен көрінеді. Қазақ эпосының уақыттық және кеңістіктік концепциясын зерттеген Ш.Ыбыраев өз еңбегінде Л.С.Лихачевтің *сюжеттік уақыт, орындаушы уақыты, оқушы немесе тыңдаушы уақыты* деп, Б.Н.Путиловтың *баяндау уақыты, сюжеттік уақыт, дәуірлік уақыт* деп көркем шығармадағы уақыт түрлерін жіктегендеріне назар аудара отырып [1, 83], өзі *жырлаушы уақыты, сюжеттік уақыт, эпикалық уақыт* ұғымдарын қолданады. Осы уақыт түрлері бойынша “Ер Сайынды” қарастырсақ, оның жалпы қазақ қаһармандық жырларынан көп алыс кете қоймағанын көреміз.

Жырлаушы уақыты бұл жырда өзі тектес өзге эпостарға қарағанда айқын көріне бермейді. “Жырлаушы (орындаушы) уақыты эпостың ішкі оқиғаларына, сюжеттік құрылымына тікелей қатысты емес. Осыдан болар жырлаушы бейнесін оқиға желісінен қашан да даралап алуға болады” [1, 84], – дейді Ш.Ыбыраев. Жырлаушы уақытын айрықша танытатын “жыр желісі” деп аталатын айтушының өзі және айтатын жыры туралы мағлұмат беретін кіріспе толғау “Ер Сайыннан” орын алмаған. Бірақ жырдың экспозициясынан жырлаушы уақыты мен эпос қаһармандарының заманының арасындағы уақыттық аралық айқын сезіледі.

Бұрынғы елдің барында,
Өткен елдің заңында,
Сол елдердің тұсында
Ноғайлы деген халық өтті,
Үш шарбақты кент өтті.
Ноғайлының үш кенті,
Заманында жарлы өтті.
Ел дәулеті мал кетті
Жарлылықтың зары өтті.
Халқы жарлы болған соң,

Әжептеуір жігіттің
Ақ бетінен қан кетті.
Жап-жалаңаш болған соң,
Әжептеуір жігіттің
Ақ бетінен қан кетті.
Жап-жалаңаш болған соң,
Әйелінен ар кетті [3,206].

Бұл жерде өткен замандардың білгірі ретінде сөйлеп отырған жыршы жыр қаһармандарының заманын ноғайлы заманының азып-тозған кезі етіп көрсеткен. Сондай-ақ сюжеттік оқиға аяқталып, тыңдаушыны соған сендіру мақсатында айтылған мағлұматтық бөлімде де жырлаушы уақыты айқынырақ көрініс тапқан.

Екі ұлының тұсында

Сайындайын батырдың
Іргесін дұшпан баспады,
Қолынан дәулет қашпады,
Ел шетіне жау келсе,
Сайын сынды батырдан
Күйікбайдың ерлігі
Анағұрлым асады.
Екі ұлының тұсында
Бәрінің дайын болды тірлігі.
Үш алашқа жайылды
Екі ұлының ерлігі,
Өлген жерден тірілткен
Қалмаққа атын жүгірткен,
(бір құдайдың кеңдігі),
Сайын сынды батырдың
Сондай екен кеңесі,

Адамнан артық денесі [3, 248-249] –деп жырланады.

Осы айтылған жыр экспозициясы мен жыр соңындағы жыршы мағлұматынан басқа жырлаушы бейнесін танытарлық тұстар жырда кездесе бермейді. Тіпті Ш.Ыбыраев айтқан “Оқиға мен оқиғаны, мотив пен мотивті бір-біріне жалғастырып отыратын, сюжеттің аясында қызмет атқаратын жырлаушы сөзі” [1, 92] де мұнда жоққа тән. Сол себепті жырдағы түрлі оқиғалар арасы байланыссыз қалғандай әсер береді. Мысалы, Аюбикештің көрген түсін жорып берген енесінің сөзінен соң

Келе жатыр қырық жігіт,
Аяғынан су өтіп,
Маңдайынан күн өтіп
Қарағай найза сүйретіп [3, 235], –

деген баяндау жыршының дәнекер сөзінсіз-ақ жалғасып кете береді. Сондай-ақ төмендегі жолдардан да жыршы сөзінің кемдігі аңғарылады.

Қобыланды сонда айтады:
“Алдыңа түсіп барайын,
Неге іздемей қалайын!
Қалмаққа бүлік салайын,
Сайынның кегін алайын!”
Мың кісіні алады,
Аттанып кетіп барады,
Айшылық жатқан қалмаққа
Барып бір соғыс салады [3, 244-245].

Осы жолдарға жіті назар аударар болсақ, мұндағы кейіпкердің сөзінен кейін ісінің жедел баяндалғанын, жырлаушы сөзінің жетіспей жатқанын байқаймыз. Әдетте өзге жырларда мұндай тұстар “осыны айтып болған соң” немесе “осыны айтып Қобыланды” деген сияқты жырлаушы сөзі арқылы байланысып жатады. Ал мұнда тіпті әрекет иесінің кім екені де белгісіз күйде қалған. Осылайша, “Ер Сайында” жырлаушы уақытының өзге жырлардан гөрі әлсіз көрінуінің өзіндік себептері болуы тиіс. Біздіңше, ол эпикалық дәстүрмен, эпикалық ортамен байланысты болса керек. Біздегі деректерге қарағанда, жыр көбірек айтылған Орынбор өлкесінде эпикалық жырлардың кең құлашта жырлану дәстүрі өркендей қоймаған. “Қазақта батырлар жырының белгілі-белгілі мектебі,

ол мектептің өзінше айту стилі барлығы байқалып отыр. Бұрын Қазақстанның кей жерлерінде батырлар жыры үзінді, не бөлек-бөлек қысқа жырлар болып айтылатын” [4, 24], – деген Қ.Жұмалиев пікірі бекерге айтылмаған. “Ер Сайынды” да осындай қысқа айтылған жырлардың қатарына жатқызуға болады. Ал тыңдаушыға қарата айтылған жырлаушы сөзі кең құлашта жырланған эпос үлгілерінен көбірек орын алатыны аңғарылады. Академик А.С.Орлов жырдың аяқталар тұсында бейбіт өмірдің күтпеген жерден уағыздалатынын оның басты ерекшеліктерінің бірі деп көрсеткен [5, 70]. Бұны да жоғарыда айтылған өзгешеліктердің қатарына жатқызуға болады.

Эпикалық уақыттың жырда ноғайлы заманы етіп көрсетілетініне, оның эпикалық жинақтау нәтижесінде қалыптасқанына жоғарыда біршама тоқталған болатынбыз. Ал жырдағы сюжеттік уақыт қаһармандық эпос поэтикасына орай жасалған. “Батырлық жырдың поэтикалық өзгешелігін сипаттайтын мерзімдік ұғымдардың бірі – сюжеттік уақыт. Бұл да жырлаушы уақыты мен эпикалық уақыт сияқты өзінің көптеген сыр-сипатымен көрінеді. Қаһарман іс-әрекетінің өрбуінен туындайды. Сюжеттік уақыт эпостағы өзге де мезгілдік-мерзімдік өлшемдермен тығыз байланысты. Сюжеттік уақыт ең алдымен эпикалық уақыттың ішінде, соның аясында қызмет етеді” [1, 96], – дейді Ш.Ыбыраев. Басқа қазақ батырлық жырларындағыдай “Ер Сайында” да тізбекті түрде жырланады. Мұндағы оқиға үнемі бір бағытта, уақыт бойынша ілгері қарай дамып отырады. Өйткені мұнда сюжет дәстүрлі жолмен өмірбаяндық үлгіде құрылған. Рас, жырдың бір ғана жерінде бір мезгілде болған оқиғалар баяндалады. Атап айтсақ, Сайынды анасы мен жары тірілтіп алып жатқан жеріне қалмақтар келіп қалып, олармен Сайынның соғысу оқиғасымен бірге оның балаларының Қобыландыға баруы, одан әкелерін тауып беруін талап етуі жырда бір уақытта болған оқиғалар ретінде көрсетіледі. Бірақ осы тұстарда да баяндаудың бір оқиғадан екінші оқиғаға өтуі күрт, жырлаушының бірінші жақтан тыңдаушыға қарата айтылатын сөзінсіз жүзеге асады. Жырда бұл жер былай берілген:

Қуа барып Ер Сайын
Қалмақпенен соғысты,
Ерінбей қылды соғысты,
Он үш күн ұрысып тауысты.
Үстіне келген қалмақтың
Жанды адамын қоймайды
Атын, тонын алды да,
Еліне таман айдайды.
Батыр Сайын келгенше,
Ел хабарын білгенше,
Бөкенбай менен Күйікбай
Қобыландыға барыпты,
Аттанып еліне келіпті,
Жасанғанға қайтпаған,
Сансыз дұшпан батпаған,
Со сықылды Қобыланды
Екеуінен қорқыпты [3, 244].

Ш. Ыбыраев “Көрұғлы” жырында қаһармандардың көп екенін, жырда олардың тағдыры, іс-әрекеттері жеке-жеке өрілетінін айта отырып, оны қазақ эпосымен салыстырады. “Қазақтың байырғы көшпелі тіршілігімен сусындаған сюжеттердің батырлар жырындағы өрілуі мұнан басқа. Оқиғалардың түп қазығы болып көбінесе жеке батыр алынады да оқиғалар өмірбаяндық ретпен орналасады. Сондықтан да оған орындаушының (өзге мезгілдік ара қашықтықтың) килігуі шарт емес. Тыңдаушылар бас қаһарманның өсу жолымен ілесіп отыратындықтан оқиға желісінен жаңылмайды. Барлық іс-әрекет ескертпей-ақ өз-өзінен заңды түрде жалғасып жатады. Ондай жыр сюжеті аяқталғанша қозғалыссыз жағдай іс-әрекетке, іс-әрекет қайтадан қалыпты жағдайға көшіп, екеуі кезек алмасып отырады” [1,104], – дейді. “Ер Сайында” формулалық тіркестер молынан кездеседі. “Фольклоршылар эпос тілінің формулалығын үш түрге бөліп қарайды. Олар: а) жекелеген бейнелі сөз тіркестері; ә) түрлі ұқсас жағдайлар суреттелгенде қайталанып келетін жолдар; эпостағы дәстүрлі ситуацияларды бейнелейтін күрделі суреттемелер. Әлбетте бұл түрлердің әрқайсысының қолдану жиілігі әрбір шығармада, олардың версия варианттарында өзгеше құбылып отырмақ. Бұл тарапта түрлі халықтың фольклорында ортақ ұқсастық та, едәуір айырмашылық та ұшырайтыны табиғи” [5, 125], – дейді Р.Бердібай. Ғалым көрсеткен формулалық түрлерінің соңғы екеуін жырдағы “ұқсас жерлерге” байланысты сөз етіп өттік. Онда айтылған жайттардан басқа да жыр бойында басқа эпос үлгілерімен ортақтасып кететін тұстар баршылық. Мысалы, Көбік байдың қызын бергісі келмейтінін естіген соң, Бозмұнайдың Сайынға айтамын деп қорқытуы, одан қорыққан Көбік байдың айтқан

сөзінен қайтуы сияқты ситуация “Ер Қосай” жырında да бар. Дегенмен формулалықтың мұндай ірі түрлері жырда санаулы ғана. Ал бейнелі сөз тіркестерінен тұратын формулалық түрлері мұнда өте көп.

Жырдағы тілдік формулаларды қарастырған ғалымдар болды. А.С.Орлов бұл мәселеге де арнайы тоқталған. Бірақ ол тілдік формулаларды мақал-мәтелдер деп есептеген. Ол, әсіресе, тоғыз, тоқсан сандарының қатысуымен жасалған тіркестерге көңіл бөлген. Жырдағы “тоқсан тоғай малы бар, тоқсан қара құлы бар”, “тоқсан асау береді” деген сияқты тұрақты тіркестерді мысалға келтірген [2, 70]. Жырда бұдан басқа да формула түрлері көп. Мысалы, Радлов нұсқасының 1994 жылғы басылымы бойынша қарайтын болсақ, “қамалды бұзып жылқы алған, күймені бұзып қыз алған”, “Көбік жатып бұрканды, мұздай темір құрсанды”, “табан терісі түріліп, жөнелді Сетік жүгіріп” [1,225], “жаралы кудай аңыратып, жарылған мұздай күңірентіп”, “тал шыбықтай бұралып” [2,226], “бәйшешектей түрленіп”, “құлан жортпас жер қалды, адам жүрмес шөл қалды”, Омыртқада он жара, қабырғада қырық жара, қақ жанбаста бір жара”, “күлдір күлдір кісінетіп, күренді мінер күн қайда?”, “қара арғымақ қатырып”, “түнде жатып түс көрді, түсінде талай іс көрді” [3,234], “қарағай найза өңгерген, өзінің жұртын меңгерген”, “таласып емшек еміскен, тай-құнандай тебіскен” [3,239], “ай мен күнге таласқан” [1,240], “ер-тоқымын арқалап, боз атқа келді аллалап”, “ет жүректің басы деп, өлер жерің осы деп” [4,246] деген сияқты жыр жолдары қазақ қаһармандық жырларының түгелге жуығында көптеп кездеседі.

Тілдік құралдардың қолданылу аясы жағынан жырдың көркемдік қуатының молдығы бірден байқалады. Әсіресе, жыр мәтінінің теңеу мен эпитетке байлығы көрініп тұрады. Ал метафора, салыстырмалы түрде, көп кездесе қоймайды. Дегенмен жырдағы көркемдік қызметі елеулі метафоралардың бірнешеуін А.С.Орлов көрсетіп өткен. Ол Қобыландының Бозмұнайға айтатын: “Құдай деген бай едің, өз алдына *сай* (курсив біздікі – Г.А.) едің” деген сөзіндегі т.с.с. метафораларды мысалға келтіреді [2, 68-69]. Бірақ ғалым тілдік құралдарды аударма бойынша қарастырғандықтан, ол келтірген мысалдардың кейбірі түпнұсқадағыға сай болмай шыққан. Сонда да ғалым жырдағы метафоралар аз болғандықтан, оған көп мысалдар келтіре алмаған. Қару жарак түрлерін *темір, болат, алмас* деп атауын метафорадан гөрі метонимияға жатқызған жөн.

Эпитеттің ішінде түр-түске байланыстылары көп. Бұларды ең көне эпитеттердің қатарына жатқызуға болады. Әсіресе, *қара* және *ақ* эпитеттерінің көнелік қасиеті мол. Сондықтан бұл эпитеттердің семантикалық ауқымы да кең. Бұл туралы Ш.Ыбыраев: “Жекелеген компоненттен (эпитеттік қос мүше) тұратын эпитеттердің ішінде түсті білдіретін категориялар ерекшеленіп тұрады, солардың мысалында олардың ерте кездегі түрлерінің тууы мен тарихи қалыптасуын анықтауға болады. Әлемдегі табиғат құбылыстарын қарсы қою мен олардың арасындағы белгілі бір параллелдерді орнықтыру *қара* және *ақ* түріндегі түстік категорияларда жинақталды” [1,43-44], – дейді. Осы екі категорияның ішінде *ақ* эпитеті көбірек қолданылды. Бұл түс жырда бет, алмас, неке, орда, төбе сүңгі, кіреуке, сақал, дәрі сөздерін анықтауға жұмсалынған. Осылардың ішінде орда, төбе сөздерін анықтауда аталмыш категорияның мағыналық бейтараптығы байқалса, неке сөзінде ол түсті білдіретін мәнінен *адал, пәк* мағынасына ауысқан. Бұл эпитетпен, көбінесе қатар, кейде синонимдік мәнде жұмсалатын *боз* эпитеті жырда ат, кемпір атауларына қатысты жұмсалған. Ал *қара* эпитеті бас, құл, тон, кесте, арғымақ, қабан, төбе сөздеріне қатысты қолданылған. Мұнда да да төбе сөзіне қатысты бұл эпитет мағыналық бейтараптығымен көрінсе, бас сөзімен қосарланғанда, *жеке, жалғыз* деген мәнді білдірген. Аталмыш екі эпитеттің полисемантикалығы бұл жырдан да осылай көрініс тапқан.

Ақ (боз) пен *қара* эпитеттерінің қолданылу аясының кеңдігі олардың жырдағы күрделі эпитеттер құрамында кездесуінен де аңғарылады. Мысалы, *алты қырлы ақ сүңгі, қындағы алтын ақ* болат, *ақ боз* ат, *тоқпақ жалды тоқ боз* ат, *қара ала* ат, *қолаң қара* шаш, *жауырын тола қара* шаш. Күрделі эпитеттердің ішінде түсті білдіретін категориялардан *ала* сөзі көбірек жұмсалынған. Атап айтсақ, *қара ала* ат, *көк ала* ат, арғымақ, *ала-құла* сауысқан. *Ала* эпитетінің жеке тұрып, есек, қоржын сияқты атаулармен қатар келетін кездері де бар. Түсті білдіретін категориялардан *қызыл* сөзі шапан, бет атауларымен, ал *көк* сөзі атауымен қосарланып жұмсалған. “Ер Сайын” жырындағы түсті білдіретін эпитеттердің басым бөлігінің логикалығын, реалды мәні барлығын байқаймыз.

Жырдағы анықталушы заттың жасалған материалына қатысты қолданылатын эпитеттердің қатарында *алтын, күміс* анықтауыштарын айтуға болады. Толғау жанрының тілдік құралдарын кең түрде қарастырған Б.Абылқасымов аталмыш эпитеттердің қазақ толғауларында жиі қолданылатынын көрсеткен [2,94-95]. Толғау жанры фольклордан толық қол үзбеген жанр болғандықтан, бұл тұжырым батырлық жырларға да қатысты қолдануға лайық. Бірақ көлемінің шағындығына байланысты “Ер Сайында” бұл эпитет кең қолданылмайды. *Алтын* сөзі тақ, түбек, ту ұғымдарына қатысты жұмсалса,

күміс сөзі бесікті ғана анықтауға қолданылған. Бұдан басқа осы тектес *шүберек* киім, *қарағай* найза сияқты эпитеттер бар. Анықталушы зат пен құбылыстың санын, көлемін білдіретін *жалғыз* қыз, *сансыз* дұшпан, қалмақ, сапасын білдіретін *кірлі* киім, *жарлы* халық, *әжептеуір* жігіт, құрбы, *маңдайы құлаш* ер, *дүниеқор* бай, *жортақы* ат, *қырыншыл* ат, *бала* кіс, *тентек* ұл, *сұм* кемпір, *ұзын* бой, *тұл* үй, *қанды* ет, *шиыр* шет, *жаман* дауыс сияқты бағалаушы эпитеттер сирек те болса, кездесіп отырады. *Атадан артық туған* ер деген сияқты етістіктен құралған күрделі эпитеттер де бар.

Туындыдағы эпитеттің дені дәстүрлі. Метафоралық эпитеттер аз кездеседі. Жоғарыда атап өткен *ақ* неке, орда, *қара* бас, *маңдайы құлаш* ер сияқты сөз қолданыстарымен бірге, *ит* қалмақ деген метафоралық эпитет кездеседі. Логикалық, қарапайым эпитеттердің метафоралық эпитеттен басым болуы заңды. Өйткені фольклорлық туынды көріктеу құралдарының қай саласында болмасын тың өрнек жасауға ұмтылмайды.

Теңеулердің кең түрде қолданылуы да заңды. Себебі теңеулер – халық шығармаларында ең көп жұмсалатын көріктеу құралдарының бірі. Жырдағы теңеулердің дені грамматикалық құрылымы жағынан қарағанда, *–дай*, *–тай*, *–тей*, *–дей*, *–дайын*, *–дейін* жұрнақтары. Мұндағы теңеулердің дені іс-әрекетті, қимылды бейнелеуге жұмсалады. Оның ішінде іс-әрекетті жануарлар әлемімен салыстыру басымырақ. Мысалы, *қырғауылдай* керілген, *бөлінген қойдай* қырып жүр, *тоты құстай* таратып, *қабандайын* қақ жарып, *қара қабан* сықылды, *тұрымтайдай* түйіліп т.б. Өсімдіктер *атауынан* алынған теңеулер де аз емес. Оған: *тал шыбықтай* бұралып, *көдедей* шықты майысып, *Алмадай* болған қызыл бет, *шыбықтай* бойы ұзын деп, *алмадай* беті қызыл деп деген сияқты теңеулер мысал бола алады. Жануарлар мен өсімдіктер әлемі адам әрекеті мен келбетін, бет бейнесінің суретін салуға жұмсалынса, жан-жануарларды, керісінше, адам қасиетімен салыстыру да кездесіп қалады. Мәселен, *адамдай* тұрып сайрады, *қыздардайын* сыбырлап деген жолдардағы теңеулер осылай жасалған. Табиғат құбылыстарын бейнелейтін *жаңбырдай* жауады, *жұлдыздай* ағып жылт етті, *бұлттай* ұшты жамшылап, *дария судай* тасады сияқты теңеулер де бар. Сондай-ақ күнделікті тұрмыста қолданылатын заттар мен кәсіп иелерінің дағдыларына құрылған *жездей* қылып созырды, *тартып піскен торсықтай*, *туырлықтай* туы бар, *тостағандай* тола көз сияқты теңеулер де ұшырасып отырады. Адамның әлеуметтік жағдайынан хабар беретін *қас патшадай* теңселіп, найқалтып, *қаса байдай* шайқалтып сияқты теңеулер бірнеше рет қайталанады. Ш.Ыбыраев “Кітаби дәдем Қорқыт” ескерткішінде теңеулердің кейіпкердің сыртқы келбетін бейнелеуге көбірек жұмсалатынын айтады [4,43-83]. Жіті үңілсек, “Ер Сайыннан” да осы қасиет байқалады. Әрине, жоғарыда айтып өткеніміздей, мұнда кейіпкерлердің іс-әрекетін бейнелеуде теңеу көбірек жұмсалады. Бірақ келтірілген теңеулердің ішінде *алмадай*, *тостағандай*, *шыбықтай* сөздерінің адамның бет әлпеті мен бойын суреттеуге жұмсалғанын аңғарамыз. Бұдан “Ер Сайын” жырының тек сюжет пен мотивтер жөнінен ғана емес, тілдік құралдар жағынан да оғыз эпосында бар дәстүрден қол үзбегенін білеміз.

“Ер Сайын” бірыңғай жыр жолдарынан тұрады. Қазақ қаһармандық жырларының әдеттегі берілу формасы болып табылатын 7-8 буынды жыр үлгісі бұл шығарманы тұтастай қамтиды. 11-12 буынды қара өлең үлгісі кездеспейді. Кейде көне жыраулар поэзиясына тән буын санының ауытқулары “Ер Сайында” да кездесіп қалады. Мәселен,

Бір-бір аттан үлкеніңіз мініңіз, (11)

Кейінгілерің бір-бір тоннан киіңіз (13).

Үш жылдың уәдесі толғанда (9)[4,61-193].

Бетінен күн сәулесі көрінген (10) [4,61-187].

Осыған ұқсас, буын саны артық жолдарды көптеп кездестіреміз. Мұндай жыр жолдарының ішінде, әсіресе, 11 буындылары көп. Бұған “жол тимеді бір көпірге таласып”, “тамағынан ішкен асы көрінген”, “Ер Сайынмен жолықпаққа ойланып”, “сонда Қобыланды тұрып айтады”, “әкесінен күшті туған жас бала”, “үш күнінде бір ту бие сойғызды”, “жылқының алдынан шықты шайқалтып”, “Сетіктің өзінен жүйрік тағы жоқ”, “қызыл қанға малыныңқы көрінді”, “ұмтылды қалмаққа таман туралап” сияқты жолдар дәлел. Бұдан кейін ауытқыған жолдардың көбі – он буындысы. Жуық шамамен алғанда, буын саны артық жолдар шығарманың 2-3%-ын құрайды. Жырдың жыраулар поэзиясымен мұндай сабақтастығы оның кейінгі ақындар поэзиясы тұсында көп өңделе қоймағанын көрсетеді. “Ер Сайын” жырындағы көркемдік үрдістердің көне замандардан жалғасып келе жатқандығын өзге жырлармен салыстыру арқылы ғана емес, көне жазба ескерткіштермен сабақтастығынан да байқаймыз. Мұндағы фольклорлық жанрларға тән дәстүрлілік жырдың бірнеше ғасыр бойы көркемдік електен өткендігін көрсетеді. Сонда да болса жырдың дара бітімін көрсететін белгілер арагидік кездесіп отырады. Мұндай белгілердің басым бөлігінің жырдың тарихылығымен

байланыстылығы айқын көрініп тұрады. Шығарманың тарихи негізінің халық жадында ұзақ сақталуы жыр бойындағы кейбір сюжеттік бөліктер мен эпикалық ойлау нышандарының эпикалық дәстүрге біржола бағынуына жол бермеген. Дегенмен жырдың басты поэтикалық ерекшеліктері қазақ қаһармандық жырларының канондық көркемдігіне сай түзілген. Оны бейнелеу тәсілдері мен образдар жүйесінен, көріктеу құралдарынан айқын көре аламыз.

Қорыта айтқанда Біз “Ер Сайыннан” қазақ эпикалық дәстүріне тән осы ерекшелікті толық көре аламыз. Бұл жырдың шағын болуы тыныс алу сәтінде айтылатын жырлаушы сөзіне көп қажеттілік туғызбаған. Жырдағы оқиғалар бір-бірімен үздіксіз жалғасып, тізбектеліп отырады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. Қазақтың батырлық жырларының поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 1993
2. Көпеев М. Ж. Ел аузынан жинаған әдебиет үлгілері. Екі томдық. 2 т. – Алматы: Ғылым, 1992
3. Ел қазынасы – ескі сөз (В. В. Радлов жинаған қазақ фольклорының үлгілері). – Алматы: Ғылым, 1994
4. Жұмалиев Қ. Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1958
5. Орлов А. С. Казахский героический эпос. – Москва-Ленинград: Изд. АН СССР, 1945

ӘОЖ 894.342

А.Ж. Аметова., Б.О. Рахимбаева
Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
Қарағанды, Қазақстан
a_amet71@mail.ru, bagir2201@mail.ru

СЫНШЫ, ҒАЛЫМ – Т. КӘКІШЕВ

Бұл мақалада қазақ әдебиеттануы мен сынының ауыр жүгін көтерген, халықтық мүддеге сай өркен жаяуына еңбек еткен, кер замандағы кереғар қағидалардың таяғын жей жүрсе де ұлттық ғылыми зерттеушілік және сынышылдық-эстетикалық ой-пікірдің дамуына мол үлес қосқан әдебиетші ғалымдардың бірі – Тұрсынбек Кәкішев сынышылдығы қарастырылады. Сондай-ақ, зерттеуші Т.Кәкішевтің бүкіл саналы ғұмырын сарп еткен ғылым жолындағы қыруар еңбектері арқылы қазақ әдебиеттану ғылымына сіңірген айрықша еңбегін сөз етеміз. Евроцентристік көзқараспен жоққа шығарылып келген тарих алдындағы кезеңді, ұлттық әдебиеттану ғылымының бастауларын алғаш қарастырған профессор Т.Кәкішев болды. Т.Кәкішев сан-салалы ғылыми ізденістердің нәтижесінде әдебиет тарихында өзіндік орны бар, бірақ әртүрлі себептермен айтылмаған, ұмтылуға жақын қалған есімдерді уақыт тозаңынан тазартып, әдеби айналымға әкеп қосты.

Тірек сөздер: қазақ әдебиетінің тарихы, әдебиет сыны, сыни мақалалар, дәуір шындығы, ғылыми-зерттеушілік, тарихи жол, ғылым жолы

Халықаралық жоғарғы мектептер Ғылым академиясының Құрметті академигі, Еларалық қоғамдық Ш.Айтматов академиясының академигі, Қазақстан жазушылар одағының С.Сейфуллин атындағы сыйлықтың иегері, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген қайраткері, ұлттық әдебиеттану ғылымында ғылыми мектептің негізін қалаушы, филология ғылымдарының докторы, профессор, жазушы, сыншы Т.Кәкішев 1927 жылы 15 тамыз күні Ақмола облысы Макин ауданындағы Даниловка руднигінде алтын өнеркәсібі жұмысшысының отбасында дүниеге келген. 1944-45 жылдары Ақмола қаласында орта мектепті тамамдап, Қазақтың С.М.Киров атындағы мемлекеттік университетінің журналистика факультетіне түседі. Оның толық курсын 1950 жылы тамамдайды. Университетте оқып жүргенде қаламының желі барын танытқан жасты қазақтың атақты фельетонисі С.Төлешов (псевдонимы – С.Шынар) төртінші курсты бітіргеннен кейін 1949 жылы «Лениншіл жас» газеті редакциясының жұмысшы жастар бөлімінің меңгерушілігіне ұсынады. Оқуы мен жұмысын қосарлай атқарған Т.Кәкішұлы университет жолдамасымен қазіргі «Рауан» баспасының жоғарғы оқу орындар оқулықтары редакциясының аға редакторы болып қызметке орналасады.

1958 жылы Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтының аспирантурасына түсіп, оны мерзімінен бұрын 1960 жылы «Қазақ әдебиетінің қалыптасу дәуіріндегі идеялық-творчестволық мәселелер (1917-1929 ж.ж.)» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғап, институттың аға ғылыми қызметкері болады.

Осы зерттеу еңбегін Т.Кәкішев 1962 жылы «Октябрь өркені» атты монографияға айналдырады. Бұл кітап жас ғалымның өткір де толымды ойларының молдылығына ғана емес, сонымен қатар қазақ әдебиеттану ғылымында тарихи-архивтік деректерді пайдалану, сөйтіп дәуір шындығын ашу үшін ғылыми ізденімпаздық жолға түсу мәселелерін күн тәртібіне қойды. Сан-салалы ғылыми ізденістердің нәтижесінде әдебиет тарихында өзіндік орны бар, бірақ әртүрлі себептермен айтылмаған, ұмтылуға жақын қалған есімдерді уақыт тозаңынан тазартып, әдеби айналымға әкеп қосты. Мәселен, Жиенғали Тілепбергенов, Елжас Бекенов сынды дарындар жайында Т.Кәкішев арнайы мақала жазып қана қоймай, олардың еңбектерін жинау, жариялау ісімен шұғылданады. 1957 жылы Саттар Ерубаевтың мұраларын түгелге жақын жинап, жеке кітап етіп шығарады. Оны толықтырып 1979 жылы екінші, 1994 жылы үшінші рет жариялады. 1959 жылы Сабыр Шариповтің екі томдығын Қ.Жармағанбетовпен бірлесіп шығарса, С.Шариповтің 100 жылдығына бағыштап 1982 жылы екінші рет жариялады. 1960 жылдан бастап С.Сейфуллиннің алты томдығын шығарысуға белсене қатысып, 4, 5, 6 томдарын құрастырады. 1969 жылы Жиенғали Тілепбергеновтің «Ізбасар» атты таңдамалы жинағын шығарса, Елжас Бекеновтің «Дала қоңырауына» алғы сөз жазды.

Өз еңбегімен қатар өзгенің шығармаларын ескі газет-журналдардан тауып алып, оған қайтадан өмір беру, архив ақтару машығы ғалымның өзіне ғана емес, ғылымға да олжа салғанын көреміз. Ғалым зерттеулері әменде практикалық қажеттілікпен астарласып жатады. Профессор Т.Кәкішев қазақ әдебиетінің тарихын жасау жолындағы ғылыми-әлеуметтік мәні зор іске белсене араласуда «Қазақ әдебиет тарихының» үшінші томының I және II кітаптарына арнаулы тараулар мен бөлімдер жазды. Екінші кітаптың жауапты редакторының бірі болды. Е.Ысмайылов, М.Дүйсенов үшеуі бірігіп СССР Ғылым академиясының М.Горький атындағы дүниежүзілік әдебиет институты шығарған «Көп ұлтты совет әдебиетінің» алты томдық тарихының 1970 жылы шыққан бірінші томына тарау жазды.

Кәкішев тек әдебиет тарихымен ғана емес, бүгінгі әдеби процеске де араласып, ара-тұра сын мақалалар жазып қояды. Оның мақалалары өзінің ойлылығымен, өткірлігімен көзге түседі.

1967 жылы Т.Кәкішевтің көптен бері жазып, жұртшылықтан ризашылық пейіл көрген кейбір ғылыми-зерттеу және сын мақалалары «Дәуір» суреттері» атты монографиялық этюд түрінде жарық көрді. Дала дауылпазы С.Сейфуллин, С.Мұқанов, Б.Майлин, С.Шарипов, Ж.Тілепбергенов, Е.Бекенов, С.Ерубаев жайындағы толымды ойларын уақыт тезіне салып, жаңғырта баяндауда. Сол жылы «С.Сейфуллин» атты кітапшасы да жарық көрді.

1968 жылы нақты тарихи-архивтік деректер негізінде жазылған «Қызыл сұңқар» атты тарихи-әдеби очеркі басылып шықты. Оның қазақ әдебиеті үшін жаңалық сипаты бары талай мақала, рецензияларда орынды аталды. Автор осы еңбегін бүкіл одақтық оқушы қауымға ұсыну мақсатымен өңдей де толықтыра өзгертіп, Москвадағы «Молодая гвардия» баспасының «Тамаша адамдардың өмірі» сериясымен 1972 жылы шығарды. Ол үлкен әдеби құбылыс болды. Өйткені совет еліндегі түркі тілдес халықтардың өкіліне арналған бірінші кітап екенін ескерер болсақ, онда Т.Кәкішевтің «Сәкен Сейфуллин» атты еңбегінің мән-маңызы өзінен-өзі айқындала түсері хақ. Бұл кітап Қазақстанда халық сүйіспеншілігіне ие болған дарындар, мемлекет-әлеумет қайраткерлері, ұлы-ақындар жазушылар жөнінде арнайы серия шығару қажеттігін анық аңғартты. «Жалын» баспасының «Өнегелі өмір» атты сериясының серкесі 1976 жылы шыққан «Сәкен Сейфуллин» болды.

1968 жылдан бері Т.Кәкішев өзі оқып шыққан Қазақ университетінде аға оқытушы, одан кейін доцент, қазір профессор болып қызмет атқаруда. Әдебиет тарихымен ғана шектеліп қалмай, қазақ әдебиеті сыны тарихының жалпы курсы, Сәкеннің жанашылдығы және ХХ ғасырдағы қазақ әдебиетіндегі ізденістері жайында дәріс оқиды.

Т. Кәкішевтің ғалымдық-өнерпаздық ерекшелігі - өзінің зерттеу еңбектерінде аңызына түрен түспеген тың салаларды нақты деректер негізінде індетте зерттеуге құмарлығы. Міне сондықтан оның қаламынан туған дүниелерге ғылыми қауым да, шәкірттер әлемі де, әдебиетті қызықтаушылар да құлақ түріп отырады.

Соның нақты бір дәлелі – «Қазақ әдебиеті сынының туу және қалыптасу жолдары» атты 1971 жылы қорғаған докторлық диссертациясы. Ондаған жыл тірнектей зерттеген мехнатты еңбегі қазақ әдебиет сынының Октябрь революциясына дейін туғандығын, Ұлы Отан соғысына дейін жанрлық жағынан әбден қалыптасып, оңаша отау тіккендігін дәлелдеп беріп отыр. Оның алғашқы бөлімі 1971 жылы «Сын сапары» атты монография болып жарияланды. Екінші бөлімі – «Оңаша отау» - 1982 жылы басылды. Қазақ әдебиеті сыны саласындағы еңбегі қазір республика жоғары оқу орындарының

негізгі оқу құралына айналып, оның алғашқы бағдарламасын 1982 жылы жасап, 1994 жылы 25 баспа табақ көлемінде оқулық шығарылды. Қазақ совет әдебиетінің 1920 жылдарын түбегейлі зерттеген, қазақ совет әдебиетінің негізін қалаған Сәкен Сейфуллиннің шығармашылық-әлеуметтік өмірбаянын жасаған профессор Т.Кәкішев қазақ әдебиеті сынының тарихы саласындағы еңбегі қазақ әдебиеттану ғылымына қосылған зор үлес болып, ғылыми мектеп жасап отыр.

Қазақ әдебиеттану ғылымында ұлы төңкеріске дейін сын болған жоқ деген қағиданы жоққа шығарып, қазақ әдебиет сынының тарихына зор үлес қосты.

«Қазақ әдебиеті сынының тарихы» оқулығында халықтың сыншылдық-эстетикалық көзқарасынан бастау алып жатқан халық ауыз әдеби мұраларынан басталып, қазақтың тұңғыш газет-журналдары - «Түркістан уалаяты», «Дала уалаяты», «Айқап», «Қазақ» сынды баспа сөздердің сыни ой-пікірінің тууына игі әсерін жан-жақты талдап, зерттеумен қатар, әр кезеңдегі әдебиеттің партиялығы, әдебиеттің таптығы тұрғысынан баға беру және әр түрлі әдеби ағымдар «тұрпайы социологизм», «бірыңғай ағым теориясы», «пролеткультшылдық»-тардың арасындағы айтыстар мен өрістес келіп жатқан ой-пікірлердің ақ-қарасын айқындаумен құнды. Көркем табиғаттың аясында сұлулықпен суғарылып өскен қазақ халқының эстетикалық талғамы да сол өзін қоршаған ортаның, сұлулықтан сомдаған биік талғамдарына сай, әлемдік әдебиеттің небір озық үлгілерімен қатар тұра алатын тамаша ауыз әдебиетін жасады. «Қыз Жібек» жырындағы қыздардың сұлулығы, «Қобыланды батыр» жырындағы Тайбуырыл шабысының суреттелуін көркемдік сұрыптаудың жоғары көрінісі деген зерттеушінің пікіріне сөзсіз келісесіз.

Т.Кәкішев қазақтың жазба әдебиет сынының түп-төркінін көне замандағы түрлі ескерткіштерден, орта ғасырлық жазбалардан, қазақ хандығы тұсындағы би-шешендерден, ақын-жыраулардан, қазақ жерінен шыққан ғұламалардың еңбектерінен көреді. Қорқыттың қазақ жерін аралап, әр өңірге берген бағаларына, әл-Фарабидің өнер жайлы пікірлеріне, Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігіндегі» терең ойларға, Махмуд Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түркідегі» қанатты сөздерге, Қожа Ахмет Яссауидің «Хикметіндегі» көркем толғаныстарға т.б. тоқталып, сыншылдық таным-білімнің қайнар көздері ретінде қарастырады. Сонымен қатар ғылыми, ағартушылық, эстетикалық талғамның қалыптасуында орны айрықша үш ғұламамыз – Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаевтың еңбектерін айрықша атап өтеді. Соның ішінде ұлы Абайдың сыншылдық ойының аса ірі құбылыс екенін дәлелдеп көрсетеді. Әдеби сынның дамуы баспасөздің дамуымен тікелей байланыстылығын және жоғарыда аталған газет-журнал беттеріндегі әдеби ой-пікірлерді саралап көрсетеді. Сыншылдық ой-пікірлер, әсіресе «Айқап» журналы мен «Қазақ» газеттерінде жандана түскендігін көреміз. 1971 жылы жарық көрген «Сын сапар» еңбегінде кейбір олқылықтарын толтырып «Қазақ әдебиеті сынының тарихында» (1994) әдеби пікірлерді талдауға көп көңіл бөлді. А.Байтұрсыновтың, М.Дулатовтың, Ә.Бөкейхановтың, Р.Мәрсековтің т.б. мақалаларының қазақ әдебиет сынының дамуындағы үлесін, биік белесін айқындап береді. Осы кезде басылып шығып жатқан жаңа кітаптар жайлы пікір білдірген материалдар баспасөз бетінде жиілей түседі. Т.Кәкішев оларды құрылымдық, мазмұндық, мақсаттық ерекшеліктеріне қарай дәйектеме сын, жарнама сын, аннотация, оқушы хаты, рецензия, айтыс мақала, публицистикалық сын, проблемалық мақала, шолу, ғұмырнама баяндама, сын мақала, зерттеу мақала сияқты жанрлық-формалық түрлерге жіктейді [1,118-119]. Сондай-ақ бұрындары «жабық» болып келген «Сарыарқа» газеті, «Абай» журналы сияқты басылымдарда шыққан сыни мақалаларға тоқталады.

1917 жылы Қазан төңкерісі қазақ жерінде де көп өзгерістер әкелді. Ұлы дүрбелеңі мол жаңа замандағы жаңа талап та өз дегенін істей бастады. Қоғамдық өмірдегі бар мәселе таптық тұрғыдан шешілген тұстарда әдебиет майданында сынға партиялық бағыт басшылық жасап, әдеби сын Компартияның идеологиялық құралына айналып кете барды. Міне, осының нәтижесінде көркем әдебиеттің құндылығын тек партия мүддесіне сай келе ме, жоқ па деген тұрғыда бағалағандықтан әдеби сында асыра сілтеулер орын алды. Бұл, әсіресе, кеңес өкіметі орныға түскен 1920-30 жылдарда ресмилік сипат алды. Бұл кезде сын әдебиеттің дамуына пайдасын тигізбек түгілі, кері әсерін тигізді. Бір жағынан жер-жерлерде мектептер ашылып, жоғары оқу орындары, театрлар т.б. мәдени ошақтар ашылып, елді жаппай сауаттандыру жүріліп жатса, екінші жағынан, ұлттық сана-сезімнің оянуына құрсау салынып, халықты идеологиялық «жазалаудан» өткізуді міндет етіп қойды. Міне, осындай қарама-қайшылығы мол қилы кезеңде әдеби сынның жай-күйін сараптауға арналған зерттеуші Т.Кәкішевтің «Оңаша отау» еңбегі 1982 жылы жарық көрді. Бұл еңбек нақты шындықтарды саралап көрсеткендіктен, заман талабына сай келмей, ұзақ жылдар бойы баспадан шықпады. Автор «идеологиялық талаптарға» сай келмейтін мәселелермен санасуға мәжбүр болды, соның салдарынан кейбір пікірлерін таптық сипатқа бұрмалады. Бұл еңбек саясат салқынына ұрынып, бірақ кемшіліктерге бой алдырғанмен де, 1980 жылдардағы қазақ әдебиеттану ғылымы үшін 1920-30

жылдардағы әдеби-саяси өмірдің көп шындығын ашып берді. Ал, автор бұл мәселеге 1994 жылы жарық көрген «Қазақ әдебиет сынының тарихында» қайта оралып, мүлде жаңаша көзқараспен жазды. Онда алғашқы кітапта айтуға мүмкіндік болмаған қазақ халқының ұлттық мүддесі үшін алысып өткен алашшылдар жайлы шындықтар ашылып, олардың қазақ әдеби сынының тарихындағы сыншылдық ой-пікірлердің маңызды орны, лайықты бағасын алды.

Аумалы-төкпелі заманда тұсаулы ғұмыр кешкен әдебиет сыншыларының қызметіндегі артық-кем түсіп жатқан тұстарында жасырмай жайып салды. Әсіресе, ақиық ақын Мағжанның төңірегінде болған әдеби айтыс туралы жолдар көп шындыққа көз жеткізді. «Кер заманның кереғар ойлары» кітабының «Дарындар – сын додасында» атты тарауында қазақ поэзия әлемінің қос жұлдызы Мағжан мен Сәкен тағдырларын желіге ала отырып, оларға тағылған сындардың сырын ашады.

Өзінің бір кездегі Мағжан туралы біржақты пікірлерін «Мағжаншылдар мен жанжалшылдардың» құрбандығына қалмау үшін «Пенделік пиғылдық әсерін жоққа шығармаймыз, бірақ оның шешуші сипаты қоғамдық-әлеуметтік көркемдік себептерге байланысты екенін ұмытпаған абзал» деп ескертеді [2, 345-346]. «Мағжан – бірден жарқырап шыққан жұлдыз. Оның 1912 жылы алғашқы жинағының «Шолпан» аталуының символикалық мәні бар. Мағжан Шолпан болуға ұмтылды, ниет қылды және болды да, елі, халқы үміт артты». Мағжан жайлы «ақтаңдақтарды» көрген ғалым ақынның өмірі мен шығармашылығынан емес, Мағжан туралы шындықты айтқан Ж.Аймауытов мақаласы мен өзге солақай сындардың өресін салыстыра отырып ашып береді. Мұндай мазмұндағы ізденістің жемісі мен жеңісі, әсіресе, қайта құру, жариялылық кезеңдерінде кеңінен өріс алды. Әдебиетші ғалымның бұрын бұғауда жатқан жарқын ойлары жарыққа шықты. Осы кезеңдегі қазақ зиялыларына арналған ойлы да, мазмұнды мақалалары мен зерттеу еңбектері шындыққа сусап отырған оқырмандар жүрегінің жылуына бөленді. Т.Кәкішевтің көптеген публицистік мақалалары, ірі-ірі айтулы еңбектері «санадағы жаралардан» арылып, арыстарымызды қатарға қосу, кейінгі ұрпақтарға танытуға арналды. Бұл бағыттағы айтулы еңбектері «Октябрь өркені» (1962), «Дәуір суреттері» (1967), «Сәкен Сейфуллин» (1976), «Сын сапары» (1971), «Оңаша отау» (1982) сияқты қазақ әдебиет сынының туу және қалыптасу жағдайларына қатысты қомақтылығымен лайықты бағасын алды.

Өзінің алғашқы ғылыми сапарында тың да соны соқпаққа түскен ғалымның қайта құру кезеңінде, әсіресе, өтпелі дәуір тұсында азаматтық әуені айрықша естілуде. 1988 жылы «Қағидаға айналған қателерді түзетейік» атты публицистикасы «Алаштың ақиқатын ашып айтайыққа» ұласып, 1992 жылы ұлттық намысқа шырақ жағатын «Санадағы жаралар» атты кітабы жарыққа шығып, ел-жұрттың алғысын алды. Радио-теледидардан айтқан жалынды сөздерін, конференциялардағы ащы да өткір ойларын қалың көпшіліктің ынта сала тыңдайтынын жоққа шығармау керек. Әсіресе, қазақ тілінің тағдыры жайындағы күрестің бел ортасында жүргені Т.Кәкішевтің ғалымдық келбетін саналы азаматтығы мен табандылығы ажарлай түскені айдан анық.

1990 жылы қазақ әдебиетінің тарихы мен сыны кафедрасы құрылды. Оны алғашқы күннен профессор Т.Кәкішев басқарды. Азғана жыл ішінде сол кафедра жанынан «Қазақ фольклоры және әдебиет тарихы» ғылыми тобы құрылып, оның құрамды бір бөлігі – «Қазақ диаспорасының рухани әлемі» шет елдегі қазақтардың фольклорлық, этнографиялық, музыкалық, материалдық байлықтарын зерттей бастады. Монғолия мен Ирандағы қазақ диаспораларына барған экспедицияларды өзі басқарып, «Монғолия қазақтары» деген жинақты дүниежүзілік қазақ қауымдастығына басып шығаруға ұсынды. Т.Кәкішевтің саясатшылығы да ғибраты тағы бар. Ол қай елде, қай қалада болмасын қазақ халқына, оның қайраткерлеріне қатысты деректерді іздестіретіндігі «Ұштасқан үш өзенмен» (1978), «Жол үстінде 80 күн» (1983), «Жасампаз өлке» (1989) кітаптарымен көрінсе, Польша, Қытай, Иран, Түркия, Монғолия, Франция сапарлары кезінде қазақ диаспорасының жай-күйімен байланысып жатады. «Жүргенге жөргем ілінетіні» Т.Кәкішев сапарлары анықтай түседі.

Филология ғылымдарының докторы, қазақ университетінің әдебиет кафедрасының профессоры Тұрсынбек Кәкішевтің қажырлы еңбегі 1979 жылы «Қазақ ССР-не еңбек сіңірген ғылым қайраткері» атағы берілуімен атап өтілді. Қазақстан жоғары оқу орындарына сіңірген еңбектері ескеріліп, Халықаралық жоғары мектептер ғылым академиясының Құрметті академигі болып 1995 жылы бесінші қазанда сайланса, Еларалық Ш.Айтматов академиясы 1996 жылы төртінші желтоқсанда толық мүшелікке қабылдады.

«Ел, халық тағдыры осындай тар жол, тайғақ кешулерге тап болып, толқыған тұстарда оның жоғын жоқтап, күйін күйттеген, әділдік, шындық іздеп шарқ ұрған шырғалаңға түскен, алда ағаларымыздың аяулы бейнелері жұртшылық жүрегінде... Міне, солардың тағдыр-талайы мен тарихын тірнектеп жүріп тірілткен, өнердегі ғана емес өмірдегі ерліктерін жарқырата жалғастырушы, ұлағатты ұстаз, көрнекті ғалым, сыншы, әдебиетші Тұрсынбек Кәкішұлының өмір

өткелдері де туған халқының тіршілік тынысымен тұтасып жатады» деген зерттеуші пікірімен үндесеміз [3, 424].

Қай заманда да елдің ертеңін ойлаған, өз кезінің көкейкесті мәселелері толғандырған қайраткерлер аз емес. Мұндай тұлғалардың – заман перзенттерінің дүниеге келуі, әрекет етуі – объективті тарихи-қоғамдық, әрі әлеуметтік қажеттілік. Адамзаттың өрлеуі осы қажеттіліктің тарихи талаптарға қаншалықты жауап беруіне, осы қажеттіліктің ыңғайына қарай саналы түрде жасалған тарихи-қоғамдық қамқорлыққа тәуелді. Ғылым мен мәдениеттің, саясаттың, шаруашылықтың сан саласында игілікті еңбек сіңірген тұлғалардың өмірі мен творчествосы – соның мысалы.

Өрлеу атаулының ең басты қажетті факторы, қозғаушы һәм қанаттандырушы күші – ғылым екені әлемге айдай аян екені ақиқат. Қандай да болсын, көркем шығармаларды, көркемдік құбылыстарды, әдебиет тарихының бел-белестерін таразылағанда, зерттеушінің қолындағы адастырмас компасы – эстетикалық талғамы. Осы компас – талғам арқылы ғана зейінді зерттеуші әдебиеттің айнымас асыл қасиеті, алғышарты – көркемдіктің мәңгілік Темірқазығына тура бағыт алады. Ендеше эстетикалық талғам – сыншының білім-білігінің, ол аз десеңіз, интеллектуалдық болмысының көрсеткіші. Сондықтан да қандай да әдебиет ғалымы ең алдымен сыншы болуы бұлжымайтын шарт.

Басқа да қоғамдық ғылымдар секілді қазақтың ұлттық әдебиеттану ғылымының да бастан өткізген туу, даму, қалыптасу секілді кезеңдерге және творчестволық ізденістер мен іркілістерге, ғылыми проблемаларға толы тарихи жолы бар. Бұл тұрғыдан келгенде қазақ әдебиеттану ғылымының туу, өркендеу жолын қазақ даласындағы ұлттық қоғамдық ой-сананың жан-жақты өсуіне орай сыншылдық-эстетикалық, зерттеушілік мәнге ие бола бастау, әдебиетке байланысты ұғымдардың қалыптасу, әдеби мұраны жариялау мен зерттеу процестерін кезеңдерге бөле отырып тексерудің практикалық та, теориялық та мәні зор.

Әдебиет сыны көркем әдебиетпен үзеңгілес дүниеге келеді. Көркемдік даму мен эстетикалық талап-талғамының өркендеу процесі уақыт жағынан бір-бірінің ілгері-кейінділігіне қарамастан, өзара байланысты болады. Бұл заңды да. Ал енді көркем әдебиетпен үзеңгілес дүниеге келген сынның дәрежесі қандай болмақ деген мәселеге келгенде, екі себепке, атап айтқанда, субъективтік және объективтік себептерге тоқтала кеткен жөн. Түптеп келгенде, сынның эстетикалық дәрежесі көркем әдебиеттің шыққан биігімен өлшенеді. Сынның кейде социологиялық, кейде эстетикалық таңдауларға ден қоюының өзі де әдебиеттің қамтыған өмір шындығына белгілі дәрежеде тәуелді болатын кезін естен шығармау қажет.

Субъективтік себепті сөз еткендер, ең алдымен, сыншының білім деңгейі мен эстетикалық талғамының мол-аздығын еске алуы керек. Қай кез болмасын, әдебиеттің өрлеу кезінде де, оның кейде көркемдік жағынан да, қоғамдық пікірді ұйымдастыру жағынан да биік деңгейден табылмай қалатын шағында да сыншының білім-парасаты мен эстетикалық талғамы санаттан шығып қалған емес. Мұның өзі сын дәрежесін аңғартуға қажетті субъективтік себеп.

Екінші, объективтік себеп – көбіне әдебиеттің жалпы дәрежесіне тәуелді. Егер көркем шығармалар өзінің қоғамдық мәні жағынан көркем бейнелер жасау типтік жағдайларды көрініспен суреттеу, тіл байлығын игеру, оқушыны ілгері ұмтылдыратын эстетикалық идеяларды белгілеу жағынан биік деңгейден табылып жатса, онда сынның өресі биік болғаны. Сыншы әрқашан көркемдік дамудың кезеңді асуларында ойын өрбітуге қажетті дәлелдерді әдебиеттің күнделікті шындығынан ала отырып, келешекте шығар биіктерді бағдарлайды, әдебиеттің өркендер арнасын анықтайды, әдеби процеске белсене араласады.

Белгілі ғалым, профессор Т.Кәкішев қазақ әдебиеті сынының туу, қалыптасу жолдарын нақты дәуірлерге бөле отырып зерттеу барысында сын мен әдебиеттану ғылымының сабақтаса, бірін-бірі толықтыра отырып дамитынын ескеріп, үлкен үш кезеңге жіктейді. Бірінші кезең – қазақ әдебиеті сынының туу дәуірі. Қазақ әдебиеті сынының туу процесі Қазан төңкерісіне дейін созылған. Екінші кезең – қазақ әдебиеті сынының жанр ретінде қалыптасу және әдебиеттану ғылымының туу дәуірі. Бұл процесс 1917-1937 жылдардың арасын қамтиды. Үшінші кезең – қазақ әдебиеті сынының өсіп-өркендеу және әдебиеттану ғылымының қалыптасу дәуірі 1938-1985 жылдар аралығы [2,3-4].

Осы үш кезеңнің әдебиет туралы ұлттық ғылымының бастан өткерген тарихи жолына тікелей қатысы бар. Себебі, әдеби сын өзінің туу дәуірінен бастап-ақ ұлттық әдебиеттің тарихы мен әдеби теориялық мәселелері жайында пікір білдірмей тұра алмайды. Қазақ әдебиеттану ғылымын, ондағы әдеби-теориялық ғылыми-зерттеушілік ой-пікірдің даму процесін, әдіснамалық мәселелерін ғылыми тұрғыда жүйелі тексерген күрделі ғылыми зерттеу, монографиялық еңбек болмағанмен, бізде бұл мәселені арнайы да, жанама түрде де сөз еткен мақалалар мен еңбектер біршама баршылық. Әдебиет туралы ұлттық ғылымның туу, даму жолдары мен тарихының көптеген мәселелерін,

келешек зерттеу жұмыстарына бағыт-бағдар беретін соны көзқарастарды қазақ әдебиеті сыны тарихын зерттеген еңбектерден көреміз.

Қазақтың ұлттық әдебиеттану ғылымының қалыптасу кезеңдерін сөз еткенде ғалым Е.Ысмайылов: «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихына көз жіберсек, оның негізгі екі кезеңді бастан кешіргенін байқауға болады. Бірінші – үйрену, идеялық-творчестволық принциптерді игеру кезеңі. Бұл революцияның алғашқы кезеңінен соғысқа дейінгі дәуірді қамтиды. Екіншісі – соғыстан кейінгі дәуір, яғни қалыптасу, даму дәуірі», – деп екіге бөле отырып, алғашқы кезеңде, «өмірдің талап-тілектеріне байланысты дүниеге келуіне» әдеби мұраны игеру процесі мен қазақ әдебиетінің мектептер мен оқу орындарда жүргізіле бастауына сай, алғашқы оқулықтар мен хрестоматиялардың жазылуы түрткі болғанын атап көрсетеді [4,306]. Ал академик М.Әуезов бұл турасында: «Қазақ әдебиеттану ғылымы бүгінгі жеткен сатысымен, түгелімен Ұлы Октябрь революциясының жемісі болды... Қазақ әдебиеті тарихы мен әдебиеттану жүйесі бізде орта мектептерде оқу құралын жасаудан туды», – деп жазды [5,233].

Осы жоғарыда келтірілген пікірлерге қарасақ, ұлттық әдебиеттану ғылымының тарихын кеңестік дәуірден бастап зерттеу керек деген көзқарас негізінен дұрыс болғанмен, бұл ғылым саласының туу дәуіріне дейінгі тарихи бастаулары назардан тыс қалғаны байқалады. Тарихымыз жаңаша таразыланып жатқан қазіргі уақытта европоцентристік ой-пікір мен марксизм-ленинизм ілімінің және зерттеу жұмыстарына қате қаулы-қарарлармен үнемі бағыт-бағдар беріп отырған кеңестік идеология ықпалында айтылып, қағидаға айнала жаздаған көзқарастарға сыни тұрғыда жаңаша қарау – әдебиеттану ғылымының қалыптастыру тарихын зерттеу мәселелерімен тығыз байланысты.

Қандай да болсын ғылым саласы аяқ астынан туа салып, бірге дамып кетпейтіні дәлелдеуді қажет етпейтін шындық. Ендеше әдебиет туралы ғылым да өзінің алғашқы адымын көркем шығарманың мәнін ұғып, рухани азық ретіндегі қоғамдық маңызын түсінуден басталатын қарапайым ой-пікірден, бағалаушылық сипаттағы алғысөздер мен түсіндірмелерден, халық тарихынан нәр алатын деректер мен мәліметтерден, ғұмырнамалық зерттеулерден басталатын қалыптасу процесінде қиын да ұзақ жолды бастан кешіреді. Бұл пікір қазақ әдебиеттану ғылымының туу, қалыптасу тарихын зерттеу барысында назар аударуды қажет ете отырып, тың бағыттарда жұмыстар жүргізуге жетелейді.

Өзінің қалыптасу тарихын жан-жақты зерттей алмай тұрып, бірде-бір ғылымның толық мәнде қалыптасып, алға қарай дамуы мүмкін еместігі жалпыға мәлім жайт. Өйткені ол зерттеулер сол ғылымның қол жеткізген жетістіктерін жақсылап меңгеруіне көмектесумен қатар, өткен жолындағы ізденістер мен іркілістерге баға беріп, зерттеу әдіснамасының негізгі принциптерін ашады, одан әрі қарай дамуына ықпал жасайды. Бұл айтылғандардың қазақ әдебиеттану ғылымына тікелей қарым-қатынасы бар. Егер орыс ғалымдары өздерінің әдебиеттану ғылымының туып, қалыптасу тарихын зерттеуде айтарлықтай табысқа қол жеткізген болса, кейбір белорус, мордва, татар, өзбек секілді ұлттардың әдебиеттану ғылымы әдеби сын тарихын зерттеумен байланыстылықта қарастыра отырып, тың қадамдар жасады.

Қазақ әдебиеттану ғылымын, ондағы әдеби-теориялық ғылыми-зерттеушілік ой-пікірдің даму процесін, әдіснамалық мәселелерін ғылыми тұрғыда жүйелі тексерген күрделі ғылыми зерттеу, монографиялық еңбек болмағанмен, бізде бұл мәселені арнайы да, жанама түрде сөз еткен мақалалар мен еңбектер баршылық. Әдебиет туралы ұлттық ғылымның туу, даму жолдары мен тарихының көптеген мәселелерін, келешек зерттеу жұмыстарына бағыт-бағдар беретін соны көзқарастарды қазақ әдебиеті сыны тарихын зерттеген еңбектерден көре аламыз.

Әдебиеттану ғылымының тарихын зерттеу дегеніміз – көптеген ғалым-әдебиетшілердің, сыншылардың көркем әдебиетті, оның тарихын зерттеу саласындағы жүргізген жұмыстарындағы көзқарастар сәйкестігі мен қақтығысын, әр түрлі бағыттар мен теориялардан тұратын әдіснамалық зерттеу әдістерінің ізденістері мен іркілістерін тексеру. Ал кез-келген ғылым саласының туып-дамуы үшін тарихи алғы шарттар қажет. Себебі, ғылым қоғамдық сананың формасы және білімдер жүйесінің жиынтығы ретінде адамзат қоғамының белгілі бір сатысында нақты практикалық дәлелдеулерден өткен ғылыми зерттеулер нәтижесінде ғана туу дәуіріне қадам басады. Бұны қысқаша түрде тарих алдындағы кезең деп атаса да болады. Әдебиет туралы ғылым тек өзінің негізгі пәні көркем әдебиет ұлттық сипатымен толық қалыптасқан дәуірден бастап қана көріне бастауға тиісті. Осы тарих алдындағы кезеңді әдебиеттану ғылымының арғы бастаулары, қайнар көзі санауымыз керек. Европоцентристік көзқараспен жоққа шығарылып келген осы тарих алдындағы кезеңді ұлттық әдебиеттану ғылымының бастауларын алғаш қарастырған профессор Т.Кәкішев болды.

Ал, халық ғұмырын қастерлеп, оның өткені мен өткеліне өзгеше қарап, бүгінгі мен болашағы үшін бел шешіп, белсене араласу, жан пидалыққа жақын тұру, қажет жерінде құрбандыққа да қол арта алатын азамат болу – екінші бірінің маңдайына бұйыра бермейтіні белгілі.

Сөзімізді түйіндей келе, зерттеуші Т.Кәкішевтің бүкіл саналы ғұмырын сарп еткен ғылым жолындағы қыруар еңбектері арқылы қазақ әдебиеттану ғылымына сіңірген айрықша еңбегін көреміз. Өзінің осынау баға жетпес еңбектерінің арқасында ғылым жолындағы дара тұлғалардың бірі болумен қатар, зерттеушінің ұлы азаматтығы, болашақ ұрпақ үшін, тарих үшін «ақтаңдақтар ақиқатын» ашудағы табанды күрескерлігі, шыншылдығы үшін халқының қалаулы азаматтарының бірі, білім-ғылым жолындағы беделді, биік тұлға ретінде көріне білді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Кәкішев Т. Қазақ әдебиеті сынның тарихы. – Алматы, 2013. – 188 б.
- 2 Кәкішев Т. Сәкен мен Мағжан. – Алматы, 2004. – 447б.
- 3 Смағұлов Ж. Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы. – Алматы, 2013. – 431б.
- 4 Ысмайылов Е. Әдебиет жайлы ойлар. – А.: Жазушы, 1968. – 317 б.
- 5 Әуезов М. Әдебиет тарихы. – А.: Ана тілі, 1991. – 233 б.
- 6 Смағұлов Ж. Әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелері. – Алматы, 2014. – 317 б.
- 7 <http://adebiportal.kz/>

В данной статье рассматриваются особенности критического мышления Турсынбека Какисева, одного из ученых-литературоведов, внесших значительный вклад в развитие национальной научно-исследовательской и эстетико-критической мысли. Благодаря его трудом произошло в определенной степени становление казахского литературоведения и критики, несмотря на трудности, которое оно пережило. Профессор Т. Какисев впервые рассматривал начинания национального литературоведения доисторического периода, которые были вычеркнуты евроцентристской точкой зрения. Т. Какисев в результате многочисленных разысканий ввел в литературный оборот многие имена, имеющие в истории литературы свое место, но по определенным причинам забытые, очистил их от налета времени.

This article discusses the features of critical thinking Tursynbek Kakishev, one of the scholars and literary critics who have made significant contributions to the development of national research and aesthetic and critical thought. Thanks to his work occurred to a certain extent, the formation of the Kazakh literary studies and criticism, despite narodnosti that it has survived. Professor T. Kakishev hold hearing for the first time the beginnings of national literature of the prehistoric period that have been deleted Eurocentric point of view. So Kakishev as a result of numerous researches introduced in literary oborotnaya names that are in the history of literature the place, but for some reason, forgotten, cleansed them from flying time.

ӘОЖ 78.071 (574)

Б 17

А.Қ. Байбек
Қазақ Ұлттық өнер университеті
Астана, Қазақстан
aigul.akzhelen@gmail.com

ҮКІЛІ ЫБЫРАЙ – САН ҚЫРЛЫ ДАРЫН ИЕСІ

Мақалада ХХ ғасырдың Арқа әншілік метебінің (классикалық кезең) көрнекті өкілі – әнші, ақын-импровизатор Үкілі Ыбырайдың өзіндік және қайталанбас стильдік ерекшеліктері ашып көрсетілген. Оның стилі дәстүрлі ән өнерінің тұтас көркем болмысын құрайтын жанрлық қызметтерімен, көркем-поэтикалық және музыкалық тіл ерекшеліктерінен құралған.

Түйін сөздер: дәстүрлі ән, сал-серілер лирикасы, музыкалық стиль

Ақын және композитор-әнші *Ыбырай Сандыбайұлы* (1860-1932 жж.) – жауһар туындылары қазақ халқының өшпес мәдени мұрасына айналған, Арқа әншілік дәстүрінің аса көрнекті өкілдерінің бірі. Сарыарқаның кең төсінде сайран салып, өмірін думандатып өткізген сал-серілердің арасында Үкілі

Ыбырай *дарынының сан қырлылығымен*, өнердің көп түрін меңгеруімен ерекшеленеді. Айшықты киім киісімен, еркіндігімен көзге түсетін сал-серілер тобының ішінен де Үкілі Ыбырай ерекше жүріс-тұрысымен өзгешеленіп тұрады. Оның екпінді адуын болмысына терең лиризм тән, әншілік дарынына қызыл сөзде ешкімге дес бермейтін, от тілді, орақ ауыз ақындығы сай. Үкілі Ыбырайдың ақындық дарыны өмірдің көлеңкелі тұстарын тамаша тапқырлықпен сынау және күлкі ету тәрізді оның интеллектуалдық мысқылдарында айқын көрініс тапқан. Үкілі Ыбырайдың лирикалық әндері, сал-серілердің дүниені қабылдауына тән гедонистік реңге ие, олардың басым бөлігі «жүріс-тұрыс еркіндігі стереотипін» айқындап тұрады.

Басқа сал-серілер сияқты Үкілі Ыбырай да болмысынан өмірге құштар, ғашық болғыш сезімтал жан болды және оның осындай өмір салты өнерінде де кең көрініс тапты. Әнші-композитордың кең ауқымды, сан-салалы махаббат лирикасы тақырыбындағы әндері ақынның көркем поэзиясы мен әуезді мелодикасының синтезінен туындаған болатын. Оның ғашықтық әндері жас сал-сері жігіттің сауық-сайранға, ән мен күйге және махаббат оқиғаларына толы еркін өмірінен мол мағлұмат береді. Әншінің «Қарақат көз», «Қалқа бала», «Қаракөз», «Гәкку» сияқты шығармалары, сондай-ақ тағы басқа ғашықтық әндерінің басым көпшілігі сұлу қыздарға бағышталып, сал-серілердің дәстүрлі шығармашылығына тән арнау өлендері жанрында шығарылған. Лирикалық бейнені ашып көрсетуде Үкілі Ыбырай қалыптасқан дәстүрге сүйене отырып, ең бастысы махаббат сезімі мен рухының мән-мағынасын ашу мақсатын алға шығарады.

Әсіресе, сүйген қызы Кәкімаға арналған Үкілі Ыбырай шығармашылығының биік шыңы, қазіргі тілмен айтқанда, оның «визит карточкасы», «брендi» болып саналатын атақты «Гәкку» әні өзінің көркемділігімен, ынтызарлыққа толы құштарлығымен, нәзік сезімталдығымен ерекше орынға ие. Бұл әндегі аққу бейнесі мәңгілік махаббат пен әсемдіктің қайталанбас символына айналды.

*Таранған аққудайын айдын көлде,
Көз тартқан шолпыдағы алтын теңге.
Қарағым, айналайын, кез келдің зой,
Атанған әнші Ыбырай біздей ерге.*

«Гәкку» әні мамыражай бірқалыпты екпінмен басталып, бірте-бірте жеделдеп, ақыры махаббаттың шырқау шегіне жеткендей шапшаң қарқынды ырғаққа көшіп, шырқалады. Әннің бұлай құбылуын автордың өзі: «Түрленіп тоқсан түрлі ән саламын, Жай тастап, құлашымды кең аламын» деген жолдармен көркем бейнелейді. Үкілі Ыбырай өзінің сал-серілік жоғары мәртебесін, әншілік өнердегі асқан шеберлігі мен әнінің күрделілігін мақтан етіп, келесі жолдармен атап көрсетеді: «Айта алмай Гәккуімді ешбір адам, Мамырлап қоңыр қаздай баяулаттым». Бұл әнді ешбір пенденің өзіндей орындай алмайтынын айта отырып, нағыз әншіге жан тазалығы қажет екенін алға тартады.

*Қыздан да қылықтымын жүрген жерде,
Ханнан да қадірлімін туған елге.
Ақ тамақ, шұбар бауыр, қоңыр қаздай,
Сала алмас «Гәккуіме» ешбір пенде.*

«Гәкку» әні қыздың табиғаты, оның қимыл-қозғалысы мен мінез-құлқы екенін: «Ақ көйлек, үкілі бөрік, қыз секілді, Басайын «Гәккуіме» көлбеңдеген...» сияқты өлең жолдары арқылы ұғындыра түскендей болады. Сонымен қатар, Үкілі Ыбырай өзінің әнінде қыздың ой-санасын сыртқы сұлулыққа ғана мән бермей, тереңде жатқан ішкі жан сұлулығына бағыттау мақсатын көздейді.

*Шырқайын «Гәккуіме» өлеңдетіп,
Мал бітсе кей адамның көңілі тесік.
Ақ тамақ, үкілі бөрік, сұлу қыздар,
Балқысын қорғасындай ой тербетіп.*

«Гәкку» әні халық арасында Үкілі Ыбырайдың көзі тірісінде-ақ өте танымал болып, әннің бірнеше жарқын нұсқалары пайда болды. Барлық нұсқалары Арқаның дәстүрлі әнінің 11-буындық композициялық заңдылықтарына негізделіп тұра, олардың бәрінен Үкілі Ыбырайдың өзіндік стилінің қайталанбас ізі көрініп тұрады. Шумағындағы ұстамды ырғақтық-әуендік материалдың қайырмасына келгенде түрленуі *әннің бірегей музыкалық драматургиясы* болып саналады: ән ырғағы мен динамикасы жандана түседі, әуендік желісі батылырақ сипатқа ие болады. Ән шумағында жоғарылы-төменді толқын тәріздес бірқалыпты қозғалыстар басым келеді де, кенеттен, суырып-салмалық жолмен пайда болған, ыстық сезімге, құштарлыққа толы вокализдендірілген қайырмаға ауысады. Әннің қайырмасында тоқтаусыз ағылған, мән-мағынасы жоқ лексикалық сөз тіркестер легі «Гигигай, гикгак гигигай» – Үкілі Ыбырайдың «Гәкку» әніне ғана емес, басқа әндеріне де тән өзгеше ерекшелік деуге болады. Аққудың даусына еліктейтін «гәкку, гәкку гакгак, гагага...» деген лексикалық қайырмалар Үкілі Ыбырайдың шығармашылық ұстанымын айқындаған «Гәкку» әнінен бастау алады. Мұндай

алексикалық қайырмалар әншіге толық импровизациялық еркіндік береді, солар арқылы әншінің вокалдық техникасы, даусының әдемілігі мен мәнерлілігі, сондай-ақ буырқанған құбылмалы сезімдері айқын, әрі жан-жақты көрініс табады. Қазіргі заманғы әншілердің ішінен осындай импровизациялық еркіндікті халықтың сүйікті әншісі Қайрат Байбосынов барынша бейнелі көрсетіп жүр.

«Гәкку» әні халық арасында өте танымалдылыққа ие болып, Үкілі Ыбырайдың көзі тірісінде-ақ әншілердің бұл әнді өздерінің орындаушылық мәнеріне салып шырқаған жарқын нұсқалары пайда болды. Қазіргі әншілердің ішінен Қайрат Байбосынов осы «Гәкку» әнінің барлық нұсқаларының ең үздік жеткізушісіне және орындаушысына айналды. Оның орындаушылығы жас әншілерге әрқашан да үлгі болып қалары сөзсіз.

Тыңдарманын қандайда бір тосын қуатымен еліктіретін «Гәкку» әнінің драматургиясын зер салып талдайтын болсақ, ән егжей-тегжейіне дейін аса мұқият өңделуімен таң қалдырады, және бұл ең жоғарғы музыкалық шеберліктің көрінісі болып табылады. Арқа сал-серілерінің жан тебіренерлік ғашықтық әндерінің арасынан «Гәкку» өзінің музыкалық стилистикасының қайталанбас өзгешілігімен дараланады. Сондықтан да, бұл ән музыка мәдениетінің мәңгілік туындыларының біріне айналды.

Үкілі Ыбырайдың замандастары оның актерлік дарынын, тілмен түйреп өтетін қағытпа сөздің, әзіл-қалжыңның шебері екенін, аяқ астынан ұтымды сөз таба білетіндігін еске алады. Осының бәрі Үкілі Ыбырайға тән шығармашылық қасиеттерге, оның қайталанбас орындаушылық мәнеріне негіз болды. Даланың ойы еркін әнші-ақыны өзінің мың құбылып тұратын эмоцияға бай ойнақы, өрнегі мол әндерін сүйіп орындайды, олардан ләззат алады. «Ойнақылық» – музыкалық-бейнелеу тәсілдерімен еркін ойнау мағынасында ғана емес, сондай-ақ кейде сайқымазақтықтың шегіне таяу оның актерлік ойыны да екенін ескеруіміз керек. Ол өзінің еркін өміріне сықақ пен мысқалға толы күлкілі ерекшеліктер енгізе білді. Үкілі Ыбырай *көпшіліктің мақұлдауымен рұқсат етілген қағидаларды сал-серілердің өмірі мен әншілік лирикасында бұза білген* азғана таңдаулы топқа енді. Бұлар салдың басынан кешкен оқиғалары мен «еркін» қарым-қатынастары туралы әндер болып табылады.

Осындай әндердің бірі елге кең танымал болып кеткен – «Қызыл асық». Сұлулыққа жаны құмар, құштар көңіл Үкілі Ыбырайдың қыздарды «Қызыл асық» атауы да тегін емес. «Қызыл асық» ұғымына ақын әннің бүкіл энергетикасын, тебіренісін сыйғыза білген. Мұндағы «қызыл» дегеніміз – құштарлықтың түсі («қызыл көрген құзғындай» деген сөз тіркесі бар), бұл құмары әлі қанбаған ынтызарлықты білдіреді, ал «асық» сөзі ғашық мағынасында (Абай: «Бес нәрсеге *асық (ғашық)* бол, Адам болам десеңіз»), яғни құштарлық. «Ханталапай» ойынында ең мінсіз асықты қызыл түске бояп, сол асықты «хан асығы» деп атайды. «Хан асығы» алшы түссе, бәрі оны қолға түсіруге асығады. «Қызыл асық» ұғымы мен ойынның байланысы бұл әнге махаббат ойынында жеңу, қолға түсіру тәрізді қосымша мән-мағына беретін сияқты.

Халқымызда «Қызға кім қарамайды, қымызды кім ішпейді» деген мақал бар, сол айтқандай, ер жігіттің қызығып, ынтығып көз салатын қызы, сол қызыл асық:

*Қыз емес қыздың аты қызыл асық,
Жастар көп қыз балаға болған ғашық.*

*... Қымбатты мінездері балдан тәтті,
Тұрады көрген жерден көңілің сүйіп.*

Үкілі Ыбырай сал-сері ретінде тұтанған махаббат отын жырлап қана қоймайды, ол сондай-ақ жас жігіттерге көп нәрсені аңғарта сөйлеп, кейбір жәйттерді алға тартады: *Тұрмайма жақсы қызға көңілің ауып, Әзілмен сөйлеу керек ебін тауып, ... Әзілмен ебін тауып сөйлемеген, Жігіттің қарап тұрсаң өзі жасық, ... Білетін құрбы жайын адам болса, Ілгегін өзі ашпай ма, есік жауып.*

Ақын «Қызыл асық» әнінің аяғында қызды шабаққа, ал жігітті шортанға балап, ғажайып философиялық теңеу жасайды, яғни әрбір ер жігіттің табиғатында аңшылық қасиет бар, және Үкілі Ыбырай да олардан ерекше тұрған жоқ:

*Жақсы қыз иісті май құтыдағы,
Алуға әркім құмар мұныдағы.
Болғанда қыздар шабақ су ішінде,
Мен шортан мұны қуған жылымдағы.*

«Қызыл асық» – гедонистік көңіл-күйдің әні. Үкілі Ыбырайдың әзіл-қалжыңмен өрілген «ойнақы» мәнерінің астарында өмірдің әр сәтінен ләззат алуға сендіретін сал-серілерге тән «жүріс-тұрыс стереотипі» айқын көрініс тапқан.

Үкілі Ыбырайдың шығармашылығына шешендік өнердің ағылып-төгілетін асқақ патетикасы, көтеріңкі көңіл-күйі, буырқанған сезімдерді айшықты бейнелеуі тән болып келеді. Әншінің ғашықтық әндерінде, көбінесе, қарқынды *желдірме* жанрының түп тамыры бар. Бір сәт те тоқтамай, оттай лаулап

жанып жатқандай әсер беретін бұл әндерді халық арасында «*желдірте, желпінте айту*» немесе «*төгіп айту*» деп сипаттайды.

Мұқалмас қайрат-жігерге, дауылпаз екпінге толы экспресстивтік бағыттағы «*Қарақат көз*» және «*Қызыл асық*» тәрізді ғашықтық әндері тыңдарманның көз алында өмірге келетін импровизациялық туындылар, олар төмендегідей тәсілдердің көмегімен жасалады: әуеннің речитативтік-декламациялық типі; әннің бастау бөлігінде мәтіннен тыс элементтердің болмауы; жоғарғы регистрлік тесситураны пайдалану; ырғақтық еркіндік; сондай-ақ, секірмелі және толқын тәрізді қозғалысты әуендік желінің кендігі мен ұшқырлығы. Әндерінің бастау бөлігінде ақындық атрибутиканың композициялық қағидалары белсенді түрде қолданылады. Осы әндерде қолданылған желдірме жанрының музыкалық стилистикасы және бейнелік эмоциялық көңіл-күйі синтезделген жаңа *ән-желдірме* жанрын туындатты.

Дәл осы «*Қарақат көз*» және «*Қызыл асық*» әндері Үкілі Ыбырайдың композициялық құрылым бағытындағы енгізген жаңашылдығын анық көрсетеді. Бұл әндер Ыбырайға дейін қайырмада пайдаланылған кең ауқымды әуезді лексикалық буындарға негізделген өте әсерлі кіріспеден басталады. Соның нәтижесінде, Үкілі Ыбырайға дейінгі әннің «*шумақ-қайырма*» болып келетін үйреншікті композициялық құрылымы оның шығармаларында, керісінше, «*қайырма-шумақ*» болып қалыптасты. Әннің лексикалық қайырмалармен басталуы Үкілі Ыбырайдың өзіне ғана тән авторлық тәсіл болып табылады, әндеріне ерекше әсерлі мәнерлілік дарытады. Үкілі Ыбырайдың бұл композициялық жаңашылдықтарын жалғастырушы Иса Байзақов болды. Исаның әндеріне де қарқынды, қызу, әсерлі басталатын, асқан шеберлікпен орындалатын лексикалық қайырмалармен бірлесе орындалатын – аспаптық сүйемелдеу тән, содан соң ғана әннің мазмұны баяндалатын речитативті желдірме шырқалады [1, С. 31-33].

«*Қарақат көз*» және «*Қызыл асық*» әндеріндегі шумағы мен қайырмасының қызметтерінің ауысуы шығарманы тосыннан суырып салып айтқандай әсер қалдырады, және ол Үкілі Ыбырайдың актерлік ойнақы, еркін орындаушылық стилімен одан сайын күшейе түседі. Шығармаға ерекше рухани күш-қуат беретін әннің осындай құрылымы автордың сүйіп қолданатын, тұрақты әдісіне айналды. Үкілі Ыбырайдың осындай әндерін көңілді толқытатын, өміршең, сезімге толы, аса қуатты өзінше орындау Қайрат Байбосыновты қазіргі заманғы халықтың ең сүйікті әншісіне айналдырды. Қайрат аға әндеріне әртүрлі психологиялық реңдер беріп қана қоймай, оның әнді нақышына келтіріп орындауы сахнадағы өзін ұстау мәнерімен де толығып отырады және әнді орындау кезінде тыңдарманға нені жеткізгісі келетінімен үйлесім табады.

Үкілі Ыбырайдың көтеріңкі, асқақ көңілге, буырқанған сезімге толы жан дүниесінің көрінісіндей болған «ән-желдірме» жанры, оны *жаңа музыкалық формалардың композициялық құрылымдарын құрушы* аса ұлы шеберлердің қатарына қосты. Осындай шығармалар қазіргі заманғы орындаушылардан аса күшті дауыстан бөлек, елден ерек вокалдық техниканы, өрттей лаулаған шабытты, әнді мың құбылтып, түрлендіріп, жігерлі түрде шырқауды талап ететіні сөзсіз.

«*Жиырма бес*» – сал мен серілердің дәстүрлі тақырыбы, Үкілі Ыбырай бұл жерде де жаңашылдық танытты. Әдетте, «*Жиырма бес*» жастардың жаңа жас тобына ену кезеңімен, яғни «есею мүшелімен» байланысты жастық шақпен қоштасу мұнды әндер болып есептелетін, оларды кең ауқымды әуезді 11-буынды өлең өлшемі, жоқтау жанрымен ортақ интонациялық негіз ерекшелендіретін.

Үкілі Ыбырай бұл тақырыпқа да мүлде жаңаша мән-мағына берді. Оның «*Жиырма бесі*» – әзіл-қалжыңға толы, қызуқанды, қарқынды орындалатын желдірме жанрындағы туынды, бұл әнде сал-серінің еркін өмірі, жарқын, ашық бояулармен айшықталған. Бұл жиырма бес жастағы сері жігіттің тек мінез-құлқының сипаты ғана емес – *Қызды ауылдың сыртынан, қылаң еткен, Тастан қашиқан түлкідей сылаң еткен, Күлдір-күлдір кісінетіп күреңді мінген...* – ең бастысы, оның сүйсіну, әспеттеу нысаны ретінде қызға көңіл бөлуі: *Қызды көрсе қиқайып құлай бір кеткен, Төрде отырған қыздарды қымсындырған, Есіктегі қыздарды ұмсындырған...* Салдың қыздармен құпия кездесуіне көмектескен жеңгелеріне деген ерекше құрметі, олармен қарым-қатынасы – *Суға барған жеңгесін ұстай алған, «Жеңге халің қалай» деп қыстай бір қалған* – деп баяндалады. Ән соңында кімнен алғыс, кімнен қарғыс алатын өмірдегі жағдайды астарлы әзілмен белгілейді:

*Бесіктегі баладан,
Алғыс алған жиырма бес.
Төрде жатқан кемпірден
Қарғыс алған жиырма бес.
Іздесең де табылмас,
Өтті, кетті жиырма бес!*

Әннің қарқынды ырғағы, әзіл-қалжың аралас, өткір тілді қанатты сөздері, жастық шақ өтіп кеткенімен, күш-қуаты әлі де тасып тұрған, келбеті келіскен ақынды өмірге деген құштарлықпен нәрлендіреді.

Қайрат Байбосыновтың орындауындағы «Жиырма бес» әнін жауһар десек те артық емес. Орасан зор әртістік, бейнелеушілік қабілетке және әншілік темпераментке ие, әзіл-қалжыңның табиғатын терең ұғынатын Қайрат Байбосынов дауыс тембрін, артикуляциясын құбылту арқылы әрқилы күлкілі образдар жасайды: бірде жас сұлудың таңданысын, енді бірде кәрі шал мен кемпірдің кіржііп, назырканыуын сәтті бейнелейді. Әншінің орындаушылық өнері өзінің жүрдек речитативтік мәтінді анық, әрі көтеріңкі көңіл-күйде айтуымен, кез келген бейнеге еркін және жедел енуімен адамды тәнті етеді. Ән орындалатын бірнеше минуттың ішінде Қайрат Байбосынов әрқилы сахналық образдарды жасап үлгереді және әншінің шебер вокалдық орындаушылық өнерімен ұштасып отырады.

Үкілі Ыбырай жарқын энергетикаға, шығармашылық шабытқа толы «Шалқыма» және «Толқын» әндері арқылы сал-серілердің өз өнерлеріне арнау әндерінің дәстүрін жалғастырады. Бұл әндерде Үкілі Ыбырай өзінің дарыны мен ақындық, әншілік шеберлігін мадақтайды. Оның «Шалқыма» әнін ерекше ардақ тұтуы, бұл әннің өзінің ұстазы, атақты Біржан салға арналғандығымен түсіндіріледі. Әншінің өзі бұл әнін «дауыс ашарым» деп атады:

*Өлеңмен екі өкпеңді қалқытайын,
Денеңді қорғасындай балқытайын.
Біржанға салып берген әнім еді,
Азырақ «Шалқымамды» шалқытайын.*

«Толқын» – жас жігіттерге арналған ұлағат ән, ақын бұл әнінде оларға тән албырттықтың есейе келе ерлік пен батырлыққа, табандылыққа айналуы туралы ой толғайды. Сонымен қатар, Үкілі Ыбырай әншілерге де осы әнді қалай шырқау керектігі туралы нұсқау береді:

*Әуелі лапылдаған жалындай бол,
Екпіндеп емен жыққан дауылдай бол.
Майдағы майда мақпал жауып өткен,
Екінші нөсерлеткен жауындай бол.*

*Толқынды айту керек жайлап қана,
Өзінің нақышымен сайлап қана.
Дариядай шалқып жатқан болмаса да,
Бұлақтай көзі шыққан қайнап қана.*

Шалқыған шабытқа толы «Шалқыма» және «Толқын» әндері көтеріңкі көңіл толқынымен, өміршендігімен, асқақтаған әуенімен ерекшеленеді. Бұл әндердің әуенін қанатын кеңінен жайып, аспан көгінде қалықтаған құстарға немесе «буырқанып, кемерінен асып төгіліп, кейін арыны басылып, бірте-бірте арнасына түскен арқыраған өзенге» балауға болады [2, С. 201]. Бұл шығармаларда автор музыкалық және орындаушылық тәсілдерді молынан пайдаланған, музыкалық әуендердің шебер және барынша нәзік өңделуімен, жетік вокалдық техникасымен, қарқынды-ырғақтық жаңылыстарымен, әуезділіктен баяндауға өтудегі дауыстың кенеттен құбылуы сияқты әншінің орындаушылық артикуляциясының молдығымен ерекшеленеді. Бұл әндердің музыкалық драматургиясы Үкілі Ыбырай шығармашылығына тән: төменгі қарқынмен басталған екпін бірте-бірте жеделдеп, дауылдай күшейіп кетеді, бұның өзі ұстамды көңіл-күйден сезімнің шалқып, өршеленуіне дейінгі эмоциялық-психологиялық шиеленістің өсуімен байланысып жатады. Бұл шабытты әндер орындаушысынан тыныс алуының аса зор кеңдігін және көңіл-күйінің көтеріңкі болуын талап етеді. Әншіні көзі көрген адамдардың айтуы бойынша, өзінің ұлы замандастары атақты сал-серілер тәрізді Үкілі Ыбырайдың да «жаңғырығы алты қырдан асып жатады» деп дәріптеуге болатындай ғаламат зор дауысы болған. Бұл туралы Үкілі Ыбыраймен 1927 жылы кездескен ардақты ақын Сәкен Сейфуллин куәлік етеді. 71 жастағы Ыбырайдың ерекше күшті, әуезді, әдемі даусына тәнті болған Сәкен: «Апырай, бұндай да биік, бұндай да көркем дауыс болады екен!» деп, таңырқаған екен [3, 26].

Үкілі Ыбырайдың әндерін шырқағандағы орындаушыға қойылатын (тыныс алудың аса зор кеңдігі мен көңіл-күйдің көтеріңкі болуы) талаптарға Қайрат Байбосынов сынды майталман әнші толық сай келеді. Ол әндерді орындау барысында өзінің мінсіз вокалдық техникасының мүмкіндігін молынан пайдаланады: әндерге тән қарқынды-ырғақтық жаңылыстарымен, әуезділіктен баяндауға өтудегі дауыстың кенеттен құбылуы сияқты әншінің орындаушылық артикуляциясының молдығымен музыкалық әуендерді шебер және барынша нәзік өңдейді.

Өмірі революцияға дейінгі және кенес дәуірлеріне тұспа-тұс келген Үкілі Ыбырайдың қартайған шағындағы туындыларының тақырыбы мен жанрының өзгеріске ұшырауы заңдылық еді. Дүниенің

баянсыздығы, өмірдің қысқалығы мен жалғандығы (*жалған дүние, өттің дүние*) сияқты софылық ілімінің дәстүрлі тақырыптары шеңберінде шығарылған «*Бабыңды дүние сенің ешкім таппас*» әнінде ақын қалыптасқан түсініктерге жаңа мән-мағына береді. Үкілі Ыбырай қоғамның моральдық азып-тозуына, адамдардың ара-қатынасының өзгеріп кетуіне наразылығын білдіреді. *Әлемді он сегіз мың алдап-арбап, алдауыш кемпірдейсің сен қу қақпас, Ит, дүние, қысырақтағы айғырдайсың* сияқты теңеулер арқылы дүниенің алдамшы екеніне өкініш білдіретін аталмыш шығарма ән-монолог болып саналады.

Өмірінің соңғы жылдарындағы шығармалары кеңес өкіметі тұсында пайда болған халыққа көп ауыртпалық әкелген жәйттерге, жаңа ұстанымдарға қарсылық еді. Оның шығармаларына ұзақ уақыт бойы тыйым салынғаны кездейсоқтық емес.

Сонымен қатар, Үкілі Ыбырай ақындық толғау дәстүрінде философиялық-нақылдық тақырыптағы әндер де шығарды. Ақынның өмірлік мол тәжірибесі, көрген-тоқығаны оның шығармаларының басты тақырыбына айналды. Үкілі Ыбырайдың «*Білмеген дос көңілін жаралайды*» және «*Кісіге кісі жары жар болмайды*» тәрізді туындылары философиялық-насихаттық шығармалар болып табылады. Дәстүрлі терме мен толғаулардағы сияқты бұл шығармалар да тәрбиелік мәні бар өсиет, нақылды сөз формасында берілген. Бұл әндердің мәтіндерінің негіздерін: «*Бұйрықсыз жан шықпайды сасқанменен*», «*Кісіге кісі жары жар болмайды, бауырына тартып алып басқанменен*», «*Неше жыл тәрбиелеп асыраған, кей ит те иесіне абалайды*» деген сияқты халық даналығы мен этикалық қағидалары бейнеленген ұлағаттар құрайды.

Өмірінің соңғы жылдарында шығарған «*Қалдырған*» туындысы Үкілі Ыбырайдың өсиеті болып табылады. Әннің «*Қалдырған*» деп аталуы да, шығармадағы басты сөздердің «бата» және «аманат» болуы да тегін емес. Бұл ақын жүрегінің түпкірінен шыққан, өз ұрпағына арнаған ғибрат сөзі:

*Қызығың дүние өткен күн,
Кейінгі қуып жеткен күн.
Байланбаған асудай,
Сырт айналып тепкен күн.*

*Берейін жастар батамды,
Сендерге тізгін көшкен күн...*

Үкілі Ыбырайдың әншілік мұрасында, сал-серілердің лирикасы мен ақын-жыраулардың насихаттық терме-желдірмелері тәрізді, дәстүрлі өнердің екі саласының қабысып жатуы, оған бір әннің әрқилы жанрдағы бірнеше нұсқаларын жасауға мүмкіндік берді. Бұған «*Қалдырғанның*» екі жанрлық нұсқалары – «*Қалдырғанның ән түрі*» және «*Қалдырғанның терме түрі*» – жарқын мысал болады. «*Қалдырғанның ән түріне*» жоғарғы тесситура, мажордағы секірмелі интонациялары бар кең әуендік даму, жедел қарқынды ырғақтық еркіндікке ие концерттік мәнер тән болып келеді. Ал, «*Қалдырғанның терме түрі*» речитативтік баяндау түріндегі көңіл-күйдің серпілістерімен, минордағы музыкалық материалды ұстамды камералық түрде сипаттауымен ерекшеленеді. «*Қалдырғанның ән түрінің*» тағы бір ерекшелігі – ол Үкілі Ыбырайға тән өмірсүйгіштік, өмірге сеніммен қарау лебіне толы болуы. Ал, «*Қалдырғанның терме түрі*» өзінің еріксіз толқытатын қызбалылығымен, адамның сезіміне терең әсер ететін ойлы сөздер легімен жаныңды тебірентеді, жанды жеріңе тиеді.

«*Қалдырғанның ән түрін*» Қайрат Байбосыновтың орындауы аса жоғары техникасымен ерекшеленеді, атап айтқанда: әншінің музыкалық әуенді баса айтуды қалыптастыратын дем алу және дем шығару әдістері, табиғатынан қуатты, аса жарқын, әсерлі дауысы. Бұл, әсіресе, ән түріне тән болып келеді. Қайрат Байбосыновтың «*Қалдырғанның терме түрін*» орындауы барынша айқын дикциясымен, шығарманың эмоциялық қырларының өзгерулеріне сәйкес дыбыстарды түрлендіріп, құбылтуымен сипатталады. Үкілі Ыбырай әндерінің Қайрат Байбосыновтың табиғатына, дүниетанымына барынша сәйкес келуі біздерді, оның әнін тыңдаушыларды шын мәнінде қайран қалдырады. Өйткені, Қайрат Байбосынов әннің екі нұсқасын орындағанда да, оларды өзінің жан дүниесінің нұрымен нәрлендіреді.

Сонымен, Үкілі Ыбырайдың көтеріңкі көңіл-күйге, асқақ арман мен сезімге толы рухани әлемінің көрінісі іспетті әндері қазіргі заманғы орындаушылардан тек күшті дауысты ғана емес, сондай-ақ, әсерлеуші тәсілдер мен орындаушылық артикуляцияның аса бай жиынтығын қолданатын бірегей вокалдық техниканы да талап ететіні сөзсіз. Әнші мұрасын жаңаша түсіндіру барысында оның жарқын концерттік, «бастапқы» театралдық-ойындық стилін қайта қалпына келтіру үшін актерлік дарын мен шеберлік қажет. «Қазақ Шаляпині» атанған Қайрат Байбосынов – әртүрлі кейіпке түсудің шебері, әрқилы сипаттағы көптеген бейнелерді жасаған біртуар әнші. Оның тембрінің әдемілігі, таң қаларлық дауысы нәзік сезімталдықтың, жан тебіренісің, отты мысқыл мен мазақтың – бәрін бере

алады. Оның әрбір әнді орындауын сахналық, театрландырылған шағын көрсетелім деуге болады.

Қазіргі орындаушылардың ішінде Қайрат Байбосыновтың ғана сомдаған Үкілі Ыбырайдың музыкалық-сахналық бейнелері орындаушылық өнердің эталонына айналды. Өйткені, Үкілі Ыбырай «театрында» рөлдер-бетперделер әрқилы, ол – нағыз ойын-сауық театры. Оның әртүрлі сипаттағы әндерін орындау үшін қазіргі заманғы әнші бір кездегі асқан дарын иесі Үкілі Ыбырайдың өзі сияқты: бірде жалындаған ғашық жанның («Гәкку»); енді бірде көңілді, қуақы қыдырымпаздың («Қызыл асық»); тіпті, кейде күлкілі кәрінің («Жиырма бес») кейпіне енуі тиіс. Бірақ, солардың арасында сезімтал лирик, ойлы философ Ыбырайдың өзінің де рөлі бар («Қалдырған»). Бұл шығарма театр емес, бұл ән – үлкен жүректі суреткердің өзінің ой армандарымен, жан сырымен, терең толғанысымен бөлісіп, ұрпаққа арнаған соңғы сөзі, ағынан жарылуы.

Пайдаланған әдебиеттер

- 1 Ахметова М. Песня и современность . – А., Наука, 1968. – С. 31-33.
- 2 А. Жубанов. Очерк Үкілі Ыбырай // Соловьи столетий. – с. 201.
- 3 Из воспоминаний С. Мұқанова, который непосредственно был этому свидетелем. // С. Мұқанов Өсу жолдарымыз, - 1960 ж., 26 бет.

В данной статье раскрыт индивидуальный и неповторимый стиль яркого представителя Аркинской песенной традиции XX века (классического периода) – певца и акына-импровизатора Үкілі Ыбырая. Его стиль представлен объективным художественным единством, пронизывающее все стороны традиционной песни – функционально-жанровой, образно-поэтической характеристики и музыкального языка.

This article presents the unique style of the bright representative of Arka song tradition in the XX century (classical period) – singer and akyn-improviser – Ykily Ybyraya. His style is represented by objective artistic unity, piercing all sides of the traditional song - functional genre, figurative and poetic characteristics and musical language. The article also touches upon the performance features of the songs of Ykily Ybyray through the performance of the famous artist, Kairat Baibosynov.

УДК 81'255

А.Б. Бикенова, Ж.А. Бейсембаева
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан
kushina_95@mail.ru, zhannabei@mail.ru

ОТ РЕЛИГИИ ДО МИФОЛОГИИ: АЛЛЮЗИИ В ПОВЕСТИ ДЖОЗЕФА КОНРАДА «СЕРДЦЕ ТЬМЫ»

Целью данной статьи является исследование роли и семантической нагрузки стилистических фигур – аллюзий, используемых Джозефом Конрадом в его знаменитой повести «Сердце тьмы». Авторы предлагают рассмотреть основные наиболее часто встречающиеся аллюзии и их значение, берущее свое начало из буддизма, мифологии Древнего Рима и Древней Греции, Нового Завета.

Ключевые слова: аллюзия, мифология Древнего Рима и Древней Греции, «Сердце тьмы»

Зачастую авторы литературных произведений прибегают к использованию многочисленных стилистических фигур для придания тексту экспрессивности и своеобразия. К ним можно отнести перифраз, эпитеты, антитезу, инверсию, параномазию и т. д. В рамках данной статьи мы рассмотрим одну из них, на наш взгляд самую привлекательную и интересную - аллюзию - понимание которой порой требует основательных фоновых знаний.

Слово «аллюзия» происходит от латинского “allusio”, что означает «шутка» или, в нашем случае, «намек». Согласно советскому лингвисту И.Р. Гальперину, аллюзия – это стилистическая фигура, содержащая в себе некий намек, косвенную ссылку на исторический, литературный, мифологический, библейский факт или факт из повседневной жизни, выраженный словом или фразой и закрепленный в текстовой культуре или речи [1, 187]

Как правило, данная фигура речи содержит намек на некий прецедентный факт, текст или ситуацию; поэтому высказывание, содержащее аллюзию, помимо буквального значения, имеет и

второй план, требующий осознанного понимания, что заставляет читателя ссылаться на определенные знания, воспоминания и даже ассоциации.

«Сердце тьмы» – это повесть, полная аллюзий, иронии, а также важнейших элементов истории Европы, не говоря о восточных и западных канонических текстах, встречающихся на протяжении всего произведения. Каждая из преднамеренно выбранных автором аллюзий переплетена с нитью повествования и несет определенную семантическую функцию. При прочтении повести можно встретить намеки на общеизвестные факты, такие как Будда, мифология Древнего Рима и Древней Греции, Новый Завет. В большей степени упоминание таких исторических фактов оправдана, что мы и рассмотрим в данной статье. К менее частым, но не менее значимым, аллюзиям можно отнести ссылку на Платона, Короля Артура («Круглый стол»), «Путешествие Пилигрима» Джона Баньяна (европейские колонизаторы и агенты назывались пилигримами), Астрея (греческая богиня справедливости на картине Куртца), «Фауст» Гёте (Мефистофель, с которым торгуют душами Фауст и Куртц), «Спящая красавица» (зачарованная принцесса, спящая в сказочном замке), Юпитер (Молнии жалкого Юпитера), а также миф об Эльдорадо (экспедиция Эльдорадо).

Одним из известных архетипов является путешествие. Однако не любое обыкновенное путешествие можно считать таковым. Это циклическое путешествие, которое сопровождается прозрением, открытием, самореализацией и изменением личности. Другими словами, главный герой, в данном случае Марлоу, как и Будда, возвращается к отправной точке путешествия, но, уже будучи пронзительным, просвещенным и мудрым человеком. Будда неявно упоминается в самом начале истории: “Marlow sat cross-legged right aft, leaning against the mizzen- mast. He had sunken cheeks, a yellow complexion, a straight back, an ascetic aspect, and, with his arms dropped, the palms of hands outwards, resembled an idol” [2, 4].

Образ медитирующего Будды становится довольно очевидным спустя несколько страниц произведения: “... he began again, lifting one arm from the elbow, the palm of the hand outwards, so that, with his legs folded before him, he had the pose of a Buddha preaching in European clothes and without a lotus-flower” [2, 8].

Позже Марлоу признается в своих размышлениях: “I had plenty of time for meditation” [2, 42].

Проводя параллель с циклическим путешествием главного героя – после возвращения в Лондон, он отправляется в Африку, где рассказывает о своем анекдоте пассажирам на лодке – история заканчивается изображением медитирующего Будды, с которого она и началась: “Marlow ceased, and sat apart, indistinct and silent, in the pose of a meditating Buddha” [2, 110].

Марлоу начинает свой путь еще неопытным и молодым, однако, со временем, он приходит к осознанию своего истинного «я». Он отправляется в Африку из-за простого любопытства, практически не ведая ничего. С чем ему пришлось столкнуться, так это лицемерие империализма, ужас колониализма, его внутренний демон и темнота человеческой души. Путешествие в корне изменило Марлоу, можно даже сказать, трансформировало его. На то есть две причины: во-первых, он стал мизантропом и чужаком в родных краях: “I found myself back in the sepulchral city resenting the sight of people hurrying through the streets to filch a little money from each other, to devour their infamous cookery, to gulp their unwholesome beer, to dream their insignificant and silly dreams” [2, 100]. Лицемерие гнусную и отвратительную сторону так называемой «европейской цивилизации», он не мог больше видеть людей, которые либо пользовались плодами колониализма, либо принимали участие в этом процессе. Во-вторых, после вопроса невесты Куртца о его последних словах, Марлоу не может заставить себя сказать правду, что могло бы привести к разочарованию. Из-за сострадания и сочувствия он позволяет ей сохранить существующий в голове образ Куртца и оставаться в блаженном неведении: “The last word he pronounced was – your name” [2, 109].

Один из других важных образов в повести – изображение Уробороса, свернувшейся змеи, которая кусает свой хвост и образует круг. Образ, обозначающий цикличность смерти и перерождения, циклический путь, который со временем замыкается, напоминает реку Конго: “a mighty big river ... resembling an immense snake uncoiled”, “The snake had charmed me” [2, 10] или “the river was there – fascinating – deadly – like a snake” [2, 13].

Немаловажными взаимосвязанными аллюзиями в повести «Сердце тьмы» можно назвать упоминания и ссылки на мифы Древнего Рима и Древней Греции. Первая значимая фигура – греческие сестры Мойры, известные как «богини судьбы» (Клото, Лахесис, Атропос), которые прядут нить жизни, определяют судьбу и, в конце концов, перерезают ее. Находясь в главном здании компании по добыче слоновой кости, Марлоу увидел двух женщин, прядущих черное веретено: “It was just as though I had been let into some conspiracy – I don’t know – something not quite right; and I was

glad to get out. In the outer room the two women knitted black wool feverishly” или “She glanced at me above the glasses. The swift and indifferent placidity of that look troubled me” [2, 13].

Веретено с черной нитью олицетворяет Африку и зловещую судьбу таких людей, как Марлоу. Ожидать можно было только смерть: “She seemed to know all about them and about me, too. An eerie feeling came over me. She seemed uncanny and fateful” и “Not many of those she looked at ever saw her again – not half, by a long way” [2, 14].

Позже, данное пророчество повторяет и доктор: “And when they come back, too?” I asked. ‘Oh, I never see them,’ he remarked” или “Adieu ... Adieu ... ‘DU CALME, DU CALME. ADIEU” [2, 15], подразумевая прощание.

Образ женщин дополнен такими фигурами, как «бородавка», «очки», «кошка», тем самым усиливая его беспокойство. Конрад делает аллюзию более явной, когда пишет: “Often far away there I thought of these two, guarding the door of Darkness, knitting black wool” [2, 14].

Женщины, «охраняющие врата тьмы», напоминают Цербера – трехголового пса, который охраняет выход из царства подземного мира и не позволяет вернуться в мир живых. Отрывок фразы на латинском языке “AVE! ... MORITURI TE SALUTANT” [2, 14] – известное приветствие, которое означает: «Слався, идущие на смерть приветствуют тебя!». Данное приветствие было адресовано Цезарю римскими гладиаторами, которые намеревались сражаться друг с другом на смерть. Все это наводит на мысль, что находясь в стенах компании, Марлоу стоял на пороге Царства Аида. Река Стикс служила границей между Землей и Царством Подземелья, в данном случае границу обозначает извилистая река Конго в царстве под названием Сердце тьмы. Джозеф Конрад сравнивает Марлоу с некоторыми смертными и божествами, которые в мифах Древней Греции и Рима входят во врата Подземелья, а затем возвращаются из него. К таковым можно отнести Адониса, Диониса, Гермеса, Персефону, Тесея, Геракла и т.д. Описание Марлоу и окружающего мира напоминает пейзажи, описанные выжившими после вхождения в Подземелье: “Going up that river was like traveling back to the earliest beginnings of the world, when vegetation rioted on the earth and the big trees were kings. An empty stream, a great silence, an impenetrable forest ... The long stretches of the waterway ran on, deserted, into the gloom of overshadowed distances” [2, 46].

Харон – древний таинственный перевозчик тел умерших через реку Стикс, отличался жестокостью, беспристрастностью, стремлением к наживе и любовью к богатству, так как мертвые платили ему монетой, спрятанной под языком. Харон находился в самом сердце подземного царства мертвых, подобно Куртцу, который по качествам своим походил на него.

Аллюзии Конрада в произведении «Сердце тьмы» взяты не только из мифологии, но и из христианства, а именно из Нового Завета. Хотя они и довольно редки, тем не менее, играют важную роль в повести. Трижды повторяются библейские фразы “whited sepulcher” и “sepulchral city”: “In a very few hours I arrived in a city that always makes me think of a whited sepulchre. Prejudice no doubt. I had no difficulty in finding the Company’s offices” [2, 12], “He alluded constantly to Europe, to the people I was supposed to know there – putting leading questions as to my acquaintances in the sepulchral city” [2, 33], а также в отрывке “I found myself back in the sepulchral city resenting the sight of people hurrying through the streets to filch a little money from each other, to devour their infamous cookery, to gulp their unwholesome beer, to dream their insignificant and silly dreams” [2, 100].

Данные отрывки были взяты из Нового завета: Евангелие от Матфея и означает и означает лицемерие, нечто красивое снаружи, а внутри полное костей мертвых и всякой нечистоты [3]. Иисус всячески осуждал лицемерие и коррупцию, в контексте произведения «Сердце тьмы» библейская аллюзия подразумевает, что под белым внешним лоском Европейской цивилизации скрываются лишь нечистоты дикости и зла. Фраза “sepulchral city” относится к таким крупным столицам, как Брюссель и Лондон, цена процветания которых стоила обнищания и морального истребления колонизированных государств. В своих “Письмах/Notes on Life and Letters” Конрад рассматривает богатства колонизаторов как моральную коррупцию и моральную тьму рабства, откровенно грубую силу чисел [4, 47].

По словам Марлоу, колонизаторы – это «... те, что искали золота, и те, что стремились к славе, – все они спускались по этой реке, держа меч и часто – факел, посланцы власти внутри страны, носители искры священного огня» [5, 9].

Конрад описывает их с неким сарказмом и долей цинизма: империалисты прибегают либо к явному насилию и силе «меча», либо притворяются посланниками и миссионерами Христианства, преследующими якобы святую цель. Прикрываясь религией, они начинают активные, военные захватнические действия во имя религии, что в последующем становилось залогом победы. Таким образом формировались целые империи. Из этого следует, что, с точки зрения гуманности и

нравственности, Европейцы те самые «черные» люди, а не африканцы, которых безжалостно подавляли грубой силой. Однако мнения по этому поводу разделились. Так, например, Чинуа Ачебе считал, что Конрад внес свою лепту в распространение расизма в Африке, и даже называл его «радикальным расистом» (The point of my observations should be quite clear by now, namely that Joseph Conrad was a thoroughgoing racist) [6, 1789].

Примечательно, что слова «черный» и «белый», два основных мотива произведения, встречаются 45 и 46 раз соответственно. Более того, белый цвет характеризует слоновую кость, то, ради чего бельгийцы и приехали в «темную» страну Конго. Как правило, ассоциации, связанные с белым и черным, светом и тьмой, интерпретируются по-разному. В самом названии повести слово «тьма» относится не только к сердцу Африки, но и Бельгии, Лондону, отвратительной сущности Куртца, многочисленным проявлением физического, нравственного насилия.

Другая немаловажная, но менее ярко выраженная аллюзия на Новый завет – это библейский эпизод, связанный с искушением Христа в пустыне и его победой над Дьяволом-искусителем. Нельзя не отметить, что в повести «Сердце тьмы» слово “wilderness” (пустыня) встречается как минимум 23 раза, а Куртц, так или иначе, описывается при помощи «демонических» или «сатанинских» терминов: “A black figure stood up, strode on long black legs, waving long black arms, across the glow. It had horns – antelope horns, I think – on its head. Some sorcerer, some witch-man, no doubt: it looked fiendlike enough” [2, 92] или “I had to beat that Shadow – this wandering and tormented thing. ‘You will be lost,’ I said – ‘utterly lost.’” [2, 93].

Из этого следует, что Марлоу сравним с Иисусом Христом: они оба встречают дьявола в пустыне (Иудейская пустыня в Конго), не поддаются искушению (Иисус отказывается служить Сатане, а Марлоу отказывается занять место Куртца), и оба возвращаются к отправной точке духовного и географического путешествия (Иисус возвращается в Галилею, а Марлоу – в Брюссель) будучи уже просветленными. Марлоу стойко противостоял стремлению к власти и господству, что является искушением практически для всего человечества.

Образ Куртца представлен не только в виде предрассудительного и красноречивого хранителя имперского величия, либо чрезмерно алчного начальника компании, но и Антихриста, что подтверждается последними словами Куртца: “The horror! The horror!” [2, 98]. Данная реплика подразумевает искаженное и ироничное повторение предсмертных слов Христа на кресте: “My God! My God!” [3].

Как показывает проделанный анализ, главной проблемой, рассматриваемой в рамках данного исследования, стали роль и характер взаимосвязанных аллюзий в произведении Джозефа Конрада «Сердце тьмы». Мы обнаружили, что автор повести ссылается на Будду, Греко-Римскую мифологию и Новый Завет. Аллюзии на Будду подразумевают понятие архетипа циклического духовного путешествия и озарения героя. Наличие аллюзий подтверждают динамичный характер личности Марлоу. Отголоски Подземного царства Аида и реки Стикс наводят на мысль, что Конрад намеренно сравнивает место действия в повести с миром мертвых в мифологии Древнего Рима и Древней Греции. Библейские фразы “Whited sepulcher” также означают смерть, хотя и имеют разные коннотации. Данное выражение в большей степени относится к таким понятиям, как лицемерие, обман, коррупция. Встреча Марлоу и Куртца подобна сцене искушения Иисуса Христа в пустыне.

В заключение отметим, что аллюзии, которые использовал Джозеф Конрад в своей знаменитой повести, относящиеся к буддизму, означают самореализацию и изменение личности; элементы из греко-римской мифологии подчеркивают сходство между адом и Конго, находящимся под игмом бельгийского монарха Короля Леопольда II; а Новый Завет помогает читателю убедиться в лицемерии и силе искушения.

Список литературы

- 1 Гальперин И.Р. Стилистика: учебник. – М.: Высшая школа, 1977. – 334 с
- 2 Conrad Joseph. “Heart of Darkness”, Vintage Classics London, 2016. – 162 p.
- 3 Новый Завет: Евангелие от Матфея
- 4 Conrad Joseph Notes on Life and Letters, 2008.
- 5 Конрад Д. Сердце тьмы и другие повести. – «Азбука» Санкт-Петербург, 2011. – 346 с.
- 6 Achebe Chinua An image of Africa: Racism in Conrad’s Heart of Darkness. Massachusetts Review 17, 1977. – P. 1782-94

Мақаланың мақсаты Джозеф Конрадтың «Сердце тьмы» танымал повестінде қолданған аллюзиялар, яғни стилистикалық кейіпкерлердің семантикалық жүктемесі және олардың ролдерін

зерттеу. Авторлар негізгі жиі қолданылатын, буддизмнің бастамасын меңзейтін, көне Рим және көне Греция, жаңа өсиеттік аллюзияларды және олардың мағыналарын қарастырған.

The purpose of this article is to study the role and semantic load of such stylistic figures as allusions used by Joseph Conrad in his famous novel "The Heart of Darkness". The authors propose considering the most common allusions and their meaning, originating from Buddhism, the mythology of Ancient Rome and Ancient Greece, the New Testament.

ӘОЖ 821.512.122

М.Т. Джакыпбекова
І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
Талдықорған, Қазақстан
Mamilya_72@mail.ru

ТӘЖІК АҚЫНЫ ӘБІЛҚАСЫМ ЛАХУТИДІҢ «МАРДИСТАН ТУРАЛЫ АҢЫЗ» ПОЭМАСЫНДАҒЫ ПАНФИЛОВШЫЛАР ОБРАЗЫ

Мақалада тәжік ақыны Әбілқасым Лахутидың тарихи оқиганы көркем мазмұнға ұластырудағы шеберлік қыры талданылған. Соғыс тақырыбын игерудегі шағын жанр мүмкіндіктері теориялық тұрғыда сөз болады. Панфиловшы жауынгерлер образын ашып көрсетудегі ақынның шеберлік қыры ұлттық таным тұрғысынан таразыланады. Өткен кезең суретін негізге алған туынды бүгінгі күндегі көзқарас тұрғысынан бағаланған.

Кілт сөздер: панфиловшы, ерлік, соғыс, аңыз, аллегория

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы жалпы әдебиеттің мазмұндық сипаты соғыс сипатына тап болған қоғам көрінісімен астасып жатты. Талант табиғатын оқиганы айна-қатесіз баяндап беруінен емес, сол оқиганы көңіл түкпірінен қалай сүзіп шығарды, қандай көркемдік ізденістерге барғандығынан бағалай аламыз. Ерлік іске қанаттанған қалам иелері Москва түбіндегі Дубосеково торабындағы Жиырма сегіз ердің ерлігін арқау еткен поэмаларда қалыптасқан көркемдік жүйені шығармашылықпен игере отырып, тың талпыныстар жасады.

Қазақстанда жасақталған дивизия құрамындағы Жиырма сегіз жауынгердің Дубосеково разьезіндегі ерлігі ел аузында аңызға айналған асқан қаһармандықтың символы болуымен туысқан елдер әдебиетінен кеңінен орын алды. Сондықтан да олардың ерлігі қазақ, қырғыз, орыс ақындарымен қатар, тәжік ақыны Әбілқасым Лахутидің да поэмасына арқау болды. Ә.Лахути «Мардистан туралы аңыз» поэмасын «1941 жылы москва түбінде мерт болған 28 панфиловшы-гвардияшыларға» [1,152] арнағандығын айтып, поэма басында тегін түсінік беріп кетпейді. Ақынға бұлай түсінік беру қажеттілігі, сірә, поэманың аллегориялық сипатпен, яғни пернелеп, астарлап суреттеу сарынымен жазылуынан туындаса керек. Өйткені, ақынның өзі айтып кеткендей, поэма Жиырма сегіз жауынгер ерлігіне бағышталғанмен, поэмада нақты оқиға төңірегінде еш сөз қозғалмайды. Алдымен, ақынның шығармаларының денін осындай аллегориялық сипатта жазуына қандай жағдай себеп болды? Өмір құбылысын осындай сарында беру тәсіліне ақынды тікелей өз өмірі үйретті.

1887 жылы иранның Кирманшаһ қаласында туып өскен ақын өмір ауыртпалығын жастайынан тартып өседі. XX ғасырдың алғашқы кезеңіндегі Ресейдегі әр түрлі революциялық толқулар Ә.Лахутидің туған елі Иранға да жетеді. Тұрмыс тауқыметін басынан кешірген ақын өзіне және өзі сияқты қарапайым халықты бақытқа кенелтетін тек қана төңкеріс деген түсінікпен, оның жолына айқын беріліп, өз елінде астыртын жұмыстар жүргізеді. соның дәлелі ретінде, Қазан төңкерісінің әсерімен «тарихта Лахути хан көтерілісі» деген атаққа ие болған Ирандағы 1922 жылғы ұлттық-демократиялық қозғалыстың ұйымдастырушысы болады [2,31]. Бірақ Ирандағы шаһ мемлекетінің үстемдігімен көтеріліс жеңіліске ұшырап, Лахутидің басына үлкен баға тігіліп, өлім қаупі төніп тұрғандықтан ол Отанынан кетуге мәжбүр болады. Сөйтіп, 1922 жылы кеңес шекарасынан өтеді. Арманына жеткен ақын «үміт жағалауынан өткен мені жаңа өмір жолы күтіп тұрды» дейді. Сол күтіп тұрған өмірінде «Тәжік әдебиетінің өкіліне айналған» Ә.Лахутиді Айнидің сөзімен айтқанда, тарихқа «қызыл әдебиетші» деп енгізу лайықты [3,95] деп табылды. Осылай ақынның өмір жолына шолу жасап өтуіміз бастапқы мақсатымыздан туындайды.

Байқап отырғанымыздай, ақын өмір сүрген дәуірдегі Иран мемлекетіндегі шаһ жүйесі басқа елдегі төңкерісті уағыздаған ақынды ұнатпады, сондықтан да оның күреске шақыру сарынындағы өлеңдеріне қатаң тыйым салынды. Санасына әбден сіңген төңкерісті қандай жолмен болса да уағыздау үшін ақын жаңа шығармашылық ізденіске барды. Ол – «түсіндірмей эзопа сөйлеу, яғни жұмбақтап, тұспалдап сөйлеп» [4,540], аллегориялық сипатпен жеткізу әдісі. Ақын осы әдістің өзінің революциялық мақсатын іске асырудағы көмегі туралы «еш нәрсенің байыбына бара бермейтін цензура чиновнигі менің өлеңдерім дәстүрлі парсы поэзиясындағыдай бұлбұл, раушан гүлі, саялы бақ туралы болғандықтан, еш күдіксіз баспаға жіберіп отырды» [5,120] дейді. Ақынның аллегориялық сипаттағы шығармаларының бәрін заман талабын өткерген күреске шақырған туындылар деуден аулақпыз. Бұл тек жаңа көркемдік ізденісті меңгерудің алғы шарттары болған жағдайлар ғана. Осы әдіске қаламы төселіп, ойы әбден бейімделген ақын символдық нышандармен аллегориялық сипаттағы тамаша туындылар қалдырды. Сол шығармалар ақынның шынайы табиғи талантының өлшемі бола алады. Соның бірі – осы «Мардистан туралы аңыз» поэмасы.

Ақын ізденісіндегі қол жеткен шеберлік шыңы – Дубосеково торабындағы Жиырма сегіз жауынгердің басынан кешірген оқиғасын өз бояуымен бергеннен гөрі, оны әдемі түзілген аңыз сарынына түсіруінде. Сол аңыздың «Мардистан» жайында болуының өзі-ақ поэманың үлкен ерлікті, қаһармандықты сөз ететінін аңғартады. Себебі «Мардистан» - қайсарлар, ержүректер мекені деген сөз [1,152].

Поэма аңыз желісіне құрылғандықтан, ақын поэмасын айтайын, баяндайын, жырлайын дегеннен гөрі, ауыздан-ауызға көшіп жүретін аңыздың дәстүрлі таралу формасымен «естігенмін» деп бастайды да, естіген аңыз желісімен ежелгі елге саяхат шегеді. Оның саяхат шеккен ежелгі Мардистан елі тек әйелдер мен балалар ғана мекені болып, ал Мардистан жанындағы ормандағы тас ескерткіштердің отан қорғау жолында құрбан болған олардың ерлерінің мүсіндері екендігін айтады. Дала құлпырған көктем айының белгілі бір күнінде әйелдер ерлерінің басына барып, олардың «үндемеген күйімен» тірі адамдай тілдесіп, ғашықтық сырларын шертеді. Әйелдер мен балалардың орманға кеткен сондай бір күнінде Мардистанға бір жолаушы келеді. Ауылдан тірі пенде көре алмаған жолаушыға қара жамылған бір әйел қала тұрғындарының орманға кеткенін айтып, жол нұсқайды. Орманға енген жолаушы аң-таң қалпымен жұмбақ ауылдың шешуін іздейді. Ормандағы әйелдерден жалғыз қалып, өзіне жол нұсқаған қаралы әйелдің бұлардың қатарына енбей, жалғыз ауылда қалуын, ауылдың Мардистан аталуының мән-жайын сұрап біледі. Ол әйелдерден ерлік жайындағы даңқты тыңдап біледі.

Жолаушының «тыңдаған ерлік жайындағы даңқы» ормандағы тас мүсіндерге енген ерлердің өз жерін сырт жаудан қорғап, «қан соғыста қыршын күйде үзілген жандар» жайында еді. Даңққа бөленген ерлер мекені болған ауыл сондықтан да Мардистан деп аталған. Барлық мән-жайға қанық болған жолаушы бұл аңызды өзінің барған жерінде Иранда да, Туранда да жыр ғып айтып жүреді. Ежелгі елге саяхат шегіп, сондағы естіген аңызын айтып болған ақын аңыз әсерін поэма соңына қарай:

Осынау жыр – жүрек қаны, жан сөлі,
Даңқты іске бағышталған ән селі, -
Фашистердің ойрандаған ордасын,
Отан үшін имей өткен өр басын,
Дәлелдеген мәңгі тірі қалғанын
Советтік хас батырларға арнауым» [1,156], -

деп өз ойымен тұжырымдайды. Мұнда ақын жауынгерлер рухының мәңгіге тірі қалғандығының дәлелі ретінде олардың осылай аңызға айналған ерлігінің ұрпақтан-ұрпаққа тарала беретіндігін меззеген.

Поэмадағы Жиырма сегіз жауынгерлер ерлігі аңыз сарынына түсірілгенімен, әрбір тұспалданған нышанның астарында олардың ерлігі көрініс тапқан. Ендеше сол нышандық белгілерге үңіліп көрелік.

Ақын поэмасының басында-ақ Мардистан қаласының тұрғындарын таныстырып өткенде, ондағы әйелдердің арасындағы бір ерекше дәстүрді атап өтеді. Ол – әйелдердің өз есімдерімен емес, ерлерінің есімімен аталуы. Мысалы, «Сангиннің әйелі, немесе Сам әлде Бахрам әйелі»... Мұндағы Сам, Сангин, Бахрам – Иран батырларының есімдері. Әрине, ақынның айтайын деп отырғаны бұл батырлар төңірегінде емес. Ежелгі елге саяхат шеккен және Иран топырағынан өсіп-өнген ақынның аузына Иран батырлары есімінің оралуы заңды және бұл аңыз желісіне бейімді құбылыс. Сонда әйелдердің өз атымен емес, ерлерінің есімімен аталуымен өлмеген жауынгер рухы тұспалданса, екіншіден ерді әйелден жоғары қойып, құрмет тұтатын шығыстық дәстүр орын тепкен тәрізді.

Ерлікпен қаза болған жауынгерлердің кейінгі ұрпақ жадында құрметпен еске алынатынын ақын аңыз желісінде әйелдердің орман саясындағы ерлерінің ескерткішіне барып, бас иіп, кешегі бақытты күндерді еске алуымен ұштастырады. Сонда самырсын, шынар, кипаристер бой түзеген саялы орманға орналасқан ескерткіштер жәй тастан емес, «бірі қола не гранит, не мәрмәрдан көз тартады». Мұндағы қымбат тастардан соғылған ескерткіш жауынгерлер ерлігін таразыласа, «көз тарту» ерліктің үлгі-өнеге боларлық қасиетін аңғартады. Ауыл дәстүрімен әйелдер көктемнің белгіленген бір күнінде «сәнін түзеп» орманға баратын. Жауынгерлер қазасына күйзелгенін жасыра алмаған ақын сезімі де аңыз тасасынан бой көрсетіп қалады. Бұл сезімін ерінің «үндемеген күйімен тірі адамдай тілдесіп» ғашықтық сырын шертіп, бақытқа кенеліп отырған әйелдің сол күндерді сағына еске алып, «кеудесіне жасыра алмаған күйігінің» жанарынан аққан жаспен шығумен жеткізеді. Күйзелген жанын арашалап алу үшін ақын оның да емін табады. Ол мұңға батқан әйелдің ерінің даңққа толы ерлігін ойға алып: «қайсар досым, сен мәңгіге тірісің! Сен біздің мақтанышымызсың» деген көңіл отын сөндіре алмағандағы жанын жұбатқан сөздерінде көрініс тапқан.

Ақын Мардистан мекенінің сырын ашу үшін Мардистан еліне «алыс елден келген бір жолаушын» енгізеді, яғни жолаушы аңыздағы бүкіл идеяның ашылуына түрткі болған. Сөйтіп, Мардистаннан «тірі пенде көре алмаған» жолаушыға ауылда қалған қаралы жалғыз әйел тұрғындардың орманға кеткендігін айтып, жол нұсқайды. Бұл жоғарыда айтып кеткеніміздей, жолдастарын сатып кеткен қорқақтың әйелі еді. Ақын оның кейпін:

Өліктен де сұп-сұр бейне көрінген.
Әйел екен, қара киген кенептен,
Мұңлы еңкіш, түңілгендей өмірден.
Жапырақсыз бұтақтайын қолымен
Орман жақты сілтеп, кеткен жөнімен [1,154], -

деп сипаттайды. Мұнда «өліктен де сұп-сұр» дегенде мейірім шуақтан ада болған суық түсі, «жапырақсыз бұтақтай» дегенде етінен айырылып, сүйегі шодырайған қолдар, «мұңлы еңкіш» дегенде әбден қайғы мендеген, бір сөзбен айтқанда, әйелдің тірі өлік кейпіне түскен қалпын бейнелейді. Бірақ оның «өмірден түңілгендей» күй кешуі кездескен жолаушыға да жұмбақ болып қала берді, яғни оның сырын ақын бірден ашып салуға асықпайды. Оның себебі тек жолаушының ормандағы әйелдерге тап болып, қатарынан жалғыз бөлініп қалған осы әйелдің жайы мен ауылдың Мардистан аталуының мән-жәйін сұрағанда ғана ашылады. Сонда ауылдың Мардистан аталуының сырын ашумен – жауға қарсы төтеп берген жауынгерлер ерлігі сөз болса, қаралы әйелдің топтан бөлініп қалуының себебін ашумен – қорқақ сатқынның қылығы әшкереленеді. Әйелдің жолаушыға мәнерлеген әңгімесінің ізінен жауынгерлердің іс-әрекеті сезіледі. Жақында ғана жау шабуылынан зардап шеккен ауылдың тағдырын сөз еткен әйел баса-көктеп енген «жатжерліктердің» бейбіт елге өздерімен бірге әкеле жатқан қасіретін «гүлді аймақты тақырға айналдыруымен» жеткізеді. Сондағы ерлерінің «ең алғашқы тасқынға тоспа болуына» көңіл аударсақ, аңыздың тарихи шындық ауқымынан ауытқи қоймағандығына көз жеткіземіз. Себебі осындағы «ең алғашқы тасқын» («преградой первой на пути лавины...») [6,245] жаудың Мәскеуге аяқ басқан алғашқы жоспарланған шабуыл әрекетімен ұштасады да, ерлерінің сол тасқынға «тоспа болуы» Жиырма сегіз жауынгер ерлігін елестетеді. Аңыз желісіндегі ерлердің «бас игісінің келмеуі, қандай қауіп-қатер болса да бас тігуі» шайқас алаңындағы жауынгерлердің табандылықтары мен қайсарлықтарын еске салса, бұл жерде шартты түрде алынған «қарсы келген жүз жаудан қорықпауы» және «жау әскерінің көп болса да, олардың семсерінен өлім табуы» жауынгерлердің өздерінен екі есе көп жау таңкісіне тойтарыс бергендегі жанқиярлық ерлігімен үндеседі.

Ерлік даңқын жолаушыға баяндап отырған әйел енді жалғыз әйелдің бұлардан бөлініп қалған тағдырына ойысады. Ол әйелдің осындай тағдыр тәлкегіне түсуіне майданда ерлермен бірге шайқасқа енген күйеуінің «зәресі ұшқаннан қылышты ұстай алмай, ұрысты тастай қашуы» себеп болғандығына жолаушы қанық болады. «Азап шегіп нағыз қаралы болған» сол әйелдің «мені енді жесір атаңдар» деп өз тағдырына шығарған өз үкімі мен оқиғаны баяндап отырған әйелдің «күйеуі жоқ әйелдерден сол, жесір біреу, ол – қорқақтың әйелі» дегеннің астарымен ақын талай нәрсені аңғартады. Шайқас алаңында жолдастарын қиын-қыстау сәтте сатып кеткен қорқақтың сол өз жолдастарының қолынан өлім тапқаны аян. Ал аңыз желісінде ол шайқас алаңын тастай, тірідей қашып кетеді. Бірақ та ақын майдан өтінде қаза болғандардың қасында оның бұл тірлігі түкке тұрмайтын мағынасыз өмір екендігін соңында қалған әйелі мен ауыл аймағының оны тірілер санатына қоспай, өлім жазасына кесіп қойғандығымен дәлелдейді. Ерлері майданда ерлікпен қаза болған әйелдер өздерін жесір санамайды, өздерін жесір санатына қоспауы ерлерінің даңққа бөленіп тарих беттерінде өшпеген есімдерінің қалуына мегзейді. Ал бұған қарама-қарсы, «шайқас алаңын

тастай қашқан қорқақтың әйелінің өз үкімімен «жесір атанып», өмірден түңілген күй кешуі өзінің сатқындық әрекетімен тек өзін ғана емес, соңынан ерген ұрпағының да жанына өшпестей қара таңба басып, өзімен бірге қаралағанын, олардың да тіршілікте «тірідей өлген» қал кешкен қасіретін баян етеді. Ерлер ерлігі мен қорқақ сатқынның әрекеті әйелдер тағдырымен ғана емес, өмірлерінің заңды жалғасы боп табылатын балаларының әрекетімен де таразыға түседі. «Соның ғана ұлы білмес әкесін» дегенде аталық парыздан айырылған қорқақ суреттелсе, ерлер ұрпағы «қаймықпаған әкелердің ұрпағы» жұрт мейіріміне бөленіп:

«Біз бұларды өсіреміз саналы,
Болашақта әкесіндей болады
Батырлар да шығады әлі, күрескер...» [1, 154], -

деп ерлік жолын нұсқайды. Сөйтіп, әйел әңгімесін:

Біздің ерлер мәңгі тірі жүр енді.
Еріміздің есімі де бізбенен,
Батыр атын мадақтаймыз біз деген...
Біл енді сен, себебі де анық тым,

«Мардистан» деп атағанын халықтың [1, 155], -

деп аяқтайды. Байқап отырғанымыздай, ақын Жиырма сегіз жауынгердің шайқас алаңындағы қимыл-әрекетін және жалпы Дубоссково торабындағы оқиғаны аңыз желісіндегі Мардистан ауылының жұмбақ сыры ашылатын осы эпизодқа түсірген. Әрине, мұнда баса көктеп келе жатқан жау техникасы да, оларға төтеп берген Жиырма сегіз жауынгердің жекелеген образдары да, тіпті саяси жетекші Клочковтың тарихи сөздері де келтірілмейді. Аңыз сарынын сақтаған ақын «ежелгі ел дәстүрімен» айтар ойын тұспалдап жеткізген. Мысалы, артында қалған әйелдеріне ерлерінің есімін тағуы, қаза болған ерлеріне көрсетілген құрмет, ауылда бөлініп қалған қаралы әйел, ерлердің артында қалған балалары...аңыз желісіндегі ақын қиялынан туған осы кейіпкерлердің бәрі Жиырма сегіз жауынгер тұлғасын ашып көрсетуге қызмет еткен.

Сонымен, әйел әңгімесін біткені де сол еді, «орман шулай жөнеледі». Бұл алыс қалалар мен ауылдардан «жеңіс жері» Мардистанды көріп тамашалауға, қиын сәттерде отанын жаудан қорғап, мерт болған ерлердің жан-ұясын жылы сөздермен демеп, рухани қолдау көрсетуге келген халықтың шуы еді. Барлық жиналғандар әдемі әуеннің сүйемелдеуімен «ерлік жайлы, өмір жайлы» жырлайды. Ақын жауынгерлердің ерлік даңқына бүкіл халықтың бас иіп, құрмет көрсетуін жан-жақтан жиналған халықтың көңіл тасытар осы әрекетімен үндестіреді.

Поэманың соңында жолаушының осы бір Мардистан жайлы аңызда Иранда, содан соң Туранда жыр қылып айтып жүруіне көңіл тоқтатсақ, ақынның бұл аңызды өзінің туып-өскен жері Иран топырағына таратуында туған жеріне деген сағыныш сезімі орын тепкен.

Тарихи оқиғаны аңыз желісіне бейімдеген тәжік ақыны Ә. Лахутидің “Мардистан туралы аңыз” поэмасы ұлттық таным табиғатымен тереңдей ұштасып жатыр. Мұндағы “ежелгі елдің біріне” саяхат шеккен ақын қиялының туып- өскен жерінен тамыр тартып, Иранды немесе Туранды шарлауы заңды құбылыс. Поэмада үлкен ерлікті мадақтау мақсатымен жақсы бір ұлттық дәстүрге иек артылады. Бұл, сірә, жасалған ерлікті кейінгі ұрпақтың алдында үлгі тұту үшін және келешек тарапынан өткенге құрметпен қарау ниетінен туындап жатса керек. Ақын Ә. Лахути ерлікпен мерт болған жауынгерлерді Иран батырларының кейпіне енгізумен, олардың ерлігі туралы аңызды өзінің туып- өскен мекені Иран мен Туранға алып ұшумен және ерлерінің рухына құрмет көрсетудегі әйелдерінің «сән түзеу» дәстүрін ұсынумен танымдық әрекеттерін ұлттық дәстүрмен ұштастырып, жырақта жатқан жұртын сезім саңлағында жаңғыртқан.

Түйіндей келсек, тәжік ақыны Ә.Лахутидің 28 панфиловшылар ерлігін сөз еткен «Мардистан туралы аңыз» поэмасының ерекшелігі – болған оқиғаны айнытпай баяндай беруден гөрі, аңыз желісіне ыңғайлауында. Сол аңыз желісіне үңіле барлай қарағанда, оның әрбір астарлы суреттеулерінен шын оқиға болмысы бой көрсетіп отырады. Ақынның өзі төселген көркемдік ізденісінің табысы – аңыз сарынын ыңғайына қарай ұтымды бейімдегенінде.

Әдебиеттер:

1. Лахути.Ә. Шығыс саздары: Өлеңдер, дастандар (орыс тілінен ауд. Т. Рахимов). – Алматы: Жазушы,1987. - 168 б.
2. Занд М. Абулкосим Лахути. – Сталинабад:Таджикгосиздат, 1957.- 123 с.
3. Каноат М. Певец судьбы народной // Ашхабад. - 1987.- № 11.-С.15-18.

4. Орысша-қазақша сөздік. (жалпы редакциясын басқарған Ғ.Ғ.Мұсабаев, Н.Т.Сауранбаев). - Алматы:Қазақ совет энциклопедиясының бас редакциясы, 1981.- 592 б.
5. Абдулло С. Покуда чист от гнета мир не станет ... (К 100 летию Абулқасима Лахути) // Памир.-1987. - № 8.- С.37-41.
6. Лахути А. Избранное. Перевод с персидского. М., 1954. - 311 с.

В статье анализируется творческое мастерство сочетания исторического события с художественным содержанием таджикского поэта Абулқасима Лахути. С теоретической точки зрения рассматриваются возможности малого жанра в раскрытии темы войны. Творческое мастерство поэта в изображении образов воинов-панфиловцев изучается с позиции национального своеобразия.

The article analyzes the creative craftsmanship of combining a historical event with the artistic content of the Tajik poet Abilkasym Lahuti. The opportunities are considered from a theoretical point of view in a limited genre in the disclosure of the theme of war. The creative craftsmanship of the poet in the image of the characters of Panfilov warriors is studied from the standpoint of national originality.

ӘОЖ 821.512.122

Қ.Т. Жанұзақова
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан
kuralay_zhanuzak@mail.ru

ФОЛЬКЛОР МЕН АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ ҮЛГІЛЕРІНІҢ РОМАНТИЗМ ЭСТЕТИКАСЫНДАҒЫ ОРНЫ (XX Ғ. БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫ НЕГІЗІНДЕ)

Мақалада қазақ прозасының қалыптасу тұсында романтикалық көркемдік ойдың даму үдерісіндегі фольклор мен ауыз әдебиеті дәстүрінің ықпалы қарастырылады. Басқа елдер әдебиетінде фольклорды пайдалану әдеби тәсіл деңгейінде жүзеге асса, қазақ әдебиетінде фольклор көптеген күрделі функцияларды атқарғаны тұжырымдалады. XX ғасыр басындағы прозалық шығармаларда фольклорлық дәстүр сюжет құруда (М. Дулатовтың «Бақытсыз Жамалы»), суреткердің дүниетанымын, дүние қабылдауын бейнелеуде (Ш. Құдайбердиев «Әділ-Мария, Ж. Аймауытов «Ақбілек»), кейіпкерлер характерін сомдауда (С. Торайғыровтың Қамары мен Ахметі, М. Дулатовтың Жамалы, т.б.), тіл өрнектерінде айқын көрініс тапқаны талданады. Фольклордың қазақ романтизмінің мазмұндық және форма құрушы факторы ретінде көрінгені туралы қорытынды жасалады. Жалпы, қазақ прозасында фольклор романтик-қаламгерлердің эстетикалық ізденістерінің көркемдік және рухани-философиялық феномені ретінде көрінеді.

Тірек сөздер: ауыз әдебиеті үлгілері, фольклор, романтикалық сипат, прозалық шығармалар, романтикалық қаһармандар.

Қазақ әдебиетіндегі романтизм құбылысының өзіндік бастау көздері, қалыптасу арналары, даму процесі бар. Романтизмге тән жекеленген бейнелеу тәсілдері қазақтың ежелгі сөз өнерінде кездеседі. Романтизм әдісіне тән элементтер фольклорлық мұраларда, мифтерде, ертегілерде, аңыз-әңгімелерде, лиро-эпостық жырларымызда, батырлық дастандарымызда жатқаны аңғарылады. Халықтың арман-мұраты, болашақтан күткен үміті – бәрі де жүйеленбеген романтика. Ауыз әдебиеті үлгілерінде, эпостық жанрлық түрлерде біраз ретте кесек, қайратты, асқан төзімді, алып күш иелері болған романтикалық қаһармандар мүсінделгенін көруге болады. Халық мұраларында асқақ қиял, ғаламат сенім, кереметке күштарлық эпостық бейнелердің бойында көркем көрініс тапқан. Фольклор мен әдеби шығармалардағы жеке тұлғаларды, құбылыстарды бейнелеудегі ұлғайтылған эпизодтар, қиялдың шарықтауына құрылған көркем суреттеулер халық дүниетанымының романтикалық қиял-ғажайып ой бағдарына негізделеді.

Романтикалық стильде ұлттық үлгілер тудырған фольклордың рөлі орасан болды. Романтиктер нақты бүгінгі болмысқа сай келмейтін, тарихи колоритке бай, барлық ерекше дүниеге ұмтылды,

мифологизмді бағдар тұтты. Жалпы романтикалық стиль шеңберінде ұлттық, аймақтық, индивидуалды стильдер дамыды.

Романтикалық көркемдік ойлау жүйесінің эволюциясы процесінде фольклор маңызды орын алды. Кейбір еуропалық әдебиеттерде фольклорды қолдану әдеби тәсіл деңгейінде ғана жүзеге асса, қазақ әдебиетінде фольклор күрделі функцияларды, яғни сюжеттік құрылымда, суреткердің дүниетанымын бейнелеуде, ақынның көркемдік ой өзегін жүзеге асырудың негізгі бастауы функциясын атқарады.

Алуан түрлі халықтың әдебиетін зерттеу тәжірибесі романтизмнің, ең алдымен, халықтың көркемдік санасымен, халықтың дүниені қабылдау белгілерімен байланысты көркем шығармашылықтың белгілі бір түрі ретінде қалыптасқандығы туралы ойды дәлелдейді. Осы арқылы ортақтастық пен ұлттық ерекшелік танылады, өйткені көп жағдайда әр халықтың көркемдік дамуы өзіндік қайталанбас даралыққа, жеке ерекшеліктерге ие. Барлық елдерде романтиктердің фольклорды, ең алдымен, халық тарихының болмысы жинақталған үлгілерді тірек етуі кездейсоқтық емес. Сол арқылы романтиктер фольклордың, оған тән құрылымдық ұстанымдардың өздерінің көркемдік қызметімен типологиялық туыстығын пайымдады.

Фольклорға деген зор қызығушылық, тұтастай алғанда, романтизмнің басты типологиялық ерекшеліктерінің бірі болып табылады. Фольклорға деген зор қызығушылық, тұтастай алғанда, романтизмнің басты типологиялық ерекшеліктерінің бірі болып табылады. Академик С. Қасқабасов: «Романтиктердің халық поэзиясына, тарихына аусары ауып тұратыны белгілі» – дейді [1, 215]. Фольклорлық және романтикалық бастаулардың белгілі бір типологиялық жақындығы көркемдік жинақтаудың спецификалық айрықша тәсілі – идеалдандыруда, поэтиканың кейбір элементтерінде байқалып отырады.

Зерттеуші К. Уразаева фольклорлық материалдың функционалды қызметі оның өрнектілігінде емес, шығармашылық қиялға сәйкес туындыда көрініс табатын эмоционалды және сюжеттік-тұрмыстық тұрғыда бейнеленуіне байланысты екенін жазады [2, 4]. Классикалық романтизм құрылымындағы стильдік ағымдарды саралау барысында кейбір зерттеушілердің романтизмнің универсалдық, психологиялық, философиялық, гротескілік-фантастикалық, байрондық және т.б. түрлерімен қатар фольклорлық түрін бөліп алуы тегін болмаса керек. Романтизмді бұлай жіктеу шарттылық болуы мүмкін, алайда бұл – фольклордың романтизм эстетикасындағы ықпалы зор екенін айғақтайтын фактор.

Дүниені қабылдаудың фольклорлық және романтикалық элементтерінің өзара байланысын көркемдік санадағы романтикалық бастауды айқынырақ танытатын, яғни табиғатқа деген қарым-қатынасты, қаһарманның өз ортасын жатсынуы, күнделікті күйкі тірліктен жоғары тұруы, ирреалды әлемде адамның жан дүниесінің үндестік пен түсіністік іздеуі, мифологиялық образдарға деген ықыласы, т.б. аспект тұрғысынан нақты мысалдар негізінде қарастыру қажет.

Қазақ әдебиетіндегі романтикалық тенденциялар ең алдымен ұлттық әдеби дәстүрлермен айқындалады. Ауыз әдебиеті үлгілері, фольклорлық дәстүр оны тудырушы халықтың дүниені қабылдау ерекшелігін, дүниетанымының маңызды қырларын танытады. Бұл тұста романтизмді ұлттық әдебиеттің ерекшеліктерін ескере отырып қарастыру қажет. Өйткені романтизмнің белгілі бір ұлт әдебиетінде орын тебуінің бірнеше факторлары бар екені белгілі. Соның бірі – тарихи-әлеуметтік фактор, бірі – ұлттық дәстүр аясында пісіп жетілген қажеттілік (зандылық), енді бірі – әдеби байланыстар.

Қазақ әдебиетінде де романтикалық лепті елдің тәуелсіздігін аңсаған ірі қоғамдық қозғалыс иелері туғызды. Ақын-жыраулар поэзиясында хандықтың тәуелсіздігі, ел басшысының бір тудың астына халықты біріктіруі, атамекен, туған жер идеялары басым болды. Олардың поэзиясындағы романтизм элементтері дәуірінің қоғамдық-әлеуметтік мәселелерін қозғап, ерлік істерді романтикалық көтеріңкі пафоспен жырлауда көрінді. Жыраулардың шығармаларында осы мәселелер ауқымында қаһармандық пафос, патетика, оқиға динамикасы, ат үстіндегі жауынгерлік өмір жүйесін дәріптеу, оны романтикаландыру жоғары көркемдік деңгейде жүзеге асты.

Қазақ әдебиеті тарихының жемісті бұтағының бірі – XIX ғасыр әдебиеті өлмес туындыларын ұрпағына мұраға қалдырған сөз зергерлерінің есімімен тығыз байланысты. Осы кезеңде қазақ әдебиетіне зор үн қосқан зар заман ақындарының романтизмге қатысы бар екенін әдебиеттанушы ғалымдардың дені мойындайды. Хандық дәуір әдебиеті кезіндегі ақын-жыраулардың негізгі міндеттері елді сыртқы жаулардан қорғау, ұлттық мүдде аясында топтасу болса, келер ғасыр өз міндеттерін өзгеше үлгіде ұсынды.

Болмыс жұмбағын адамзаттың көркемдік-эстетикалық танымына тән романтикалық, символикалық сарында бейнелеу тәсілдері қазақтың дүниетанымына да жат болмады. Бұл тәсілдер,

әсіресе, XX ғасырда күшейе түсті. Жалпы XX ғасырдың басындағы романтизмде бағдар біршама өзгере бастады. Романтикалық сананың эволюциясымен, жаңа көркемдік-бейнелеу тәсілдерінің ізденістерімен қатар адамның кемелсіздігін сезіну айқын көріне бастады. Объективті нақтылық, қоғамдық құрылымның әділетсіздігі өзектілігін жоғалтпайды, бірақ субъективті бастау күшейе түседі: адамның өз ішіне, жан әлемінің тереңіне үңілуі басым, ол әлемдегі әділетсіз құрылымының себептерін өзінен іздейді.

XX ғ. басында қазақ романтизмі ұлттық ерекшеліктерімен көрінді. Осы орайда көркемдік-әдеби жүйе ретінде романтизмнің эволюциясын зерттеу маңызға ие. Қазақ әдебиетіндегі романтикалық тенденциялар ең алдымен ұлттық әдеби дәстүрлерімізбен анықталады. Ауыз әдебиеті үлгілері, фольклорлық дәстүр халықтың дүниені қабылдау ерекшелігін, дүниетанымының маңызды тұсын танытады. Сондықтан романтизмнің генезисін саралауда, XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі романтизм құбылысын қарастыруда ұлттық ерекшелікті ескеріліп, қазақ әдебиеті дамуының негізгі тенденцияларын, қазақ прозасындағы романтикалық-символистік тенденциялардың даму ерекшелігін қарастыруда романтизмнің осы типологиялық қасиеті басты ұстанымға айналуы тиіс.

Б. Мамыраев «XX ғасырдың бірінші ширегіндегі қазақ әдебиетінің дамуындағы негізгі тенденциялар» атты еңбегінде әдебиеттану ғылымында көп зерттелмеген мәселеге – «ақтаңдақ» әдебиетінің материалдары негізінде ұлттық әдебиетіміздің дамуындағы романтикалық-символистік тенденцияларға талдау жасайды [3, 132]. Ол романтикалық бастаудың фольклорлық дәстүрге сүйенетінін атап өтеді де, осы ретте көркемдік санадағы романтикалық бастауды айқынырақ факторларға иек арту қажеттігін негіз етеді.

XX ғасырдың басында жарық көрген прозалық туындыларда басты ой өзегін романтикалық қаһармандардың оқшау қимылдары, іс-әрекеттері арқылы жеткізу, қиял еркіндігі, қаламгердің субъективті көзқарасы сынды романтикалық бейнелеу тәсіліне ортақ принциптерді аңғарамыз. Қаламгерлер романтикалық тұлғаның төңірегіне шығармадағы басқа кейіпкерлерді топтастыра отырып, болып жатқан оқиғаға өз бағасын, көзарасын танытып отырады. Қаламгер қиялының шарықтауы мен субъективтілігі, дүниені өзінің эстетикалық мұраттары мен қалауына, қиялына сай бейнелеуге ұмтылысы ерекше романтикалық қаһармандарды дүниеге әкелді. Мұндай кейіпкерлер фольклорлық мұралар мен ауыз әдебиеті үлгілерінде қалыптасқан образ жасау дәстүрі негізінде сомдалды.

Шығармада қаһарманның дүниеге келген сәтінен кемеліне келген шағына дейінгі кезеңді тездетіп баяндау, уақытты сығымдау, оқиғаны тек соның айналасына жинақтап, дамыту сынды романтизм эстетикасына тән белгілер уақыт пен кеңістік категорияларына да әсер етеді. Фольклорлық үлгілерде оқиға желісі хронологиялық тәртіпте тізбектеле дамып, бас кейіпкерлердің іс-әрекетіне қатысы тұрғысынан көрінеді де. Қазақ прозасының алғашқы үлгілерінде шығарманың құрылымдық компоненттерін жазушы идеалынан туған бас қаһарманның артықшылықтарын негіздеуге, оқшау әрекеттерін даралап отыруға қолдану жиі кездесті.

Қазақ прозасының шымылдығын алғаш ашқан шығарма – М. Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» романында романтизмге тән бейнелеу тәсілдерінің көрінуі ұлттық әдебиеттің өзіндік даму логикасынан туындайды. Прозаның енді ғана қалыптасуы тұсында тәжірибені бірден күрделі жанр романнан бастау қазақ мәдениетіндегі эстетикалық құбылысқа айналды. Романтизм эстетикасының көркем сөздің прозалық формаларының, оның ішінде сүбелі жанр романның қалыптасуындағы орны маңызды болды.

М. Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» романындағы Жамал бейнесі даралауда, оған бөлекше мінез үстеуде, романтикалық портрет жасауда ауыз әдебиетінің эпикалық образ мүсіндеу үлгісінде жасалған («көлге қонған аққудай», «жәннаттың пісіп тұрған алмасындай», «нұрлы жүз, жайнаған көз, қиылған қас») [4, 144]. Жамалдың келбеті Ғалидың қабылдауында фольклор дәстүріндегі романтикалық нақыштармен айшықталса, Жамалдың романтикалық сипаттағы бейнесімен салыстырғанда Ғалидың портретінде нақтылық, реалистік сипат басым.

Романтикалық көркемдік ойдың қалыптасуы, даму үдерісінде фольклор қомақты орын алды. Романтизм көркем шығармаларда фольклорлық мотивтер мен ұстанымдарды қолдануда (Жамалдың ата-анасының бір балаға зар болуы, құдайдан бала сұрауы, Жамалды ұлша киіндіруі, қыздың қиындыққа тап болуы) көрінеді.

С. Торайғыровтың «Қамар сұлу» романы – қазақ прозасының алғашқы легіндегі романтикалық сипаттағы шығармалардың бірі. Романда Қамардың портреті жазушының эстетикалық идеясына сәйкес халықтық эпос үлгілермен терең сабақтасып жатыр. Қамардың поэтикалық портреті фольклорлық дәстүр ізімен романтикалық сипатта суреттелген, нәзік сезімге құрылған. С. Торайғыров бұл шығармасында «қазақ поэзиясында әбден қалыптасып, өркен жайған әдіс-

тәсілдерін, сөз қолданысын көбірек ұстанған. Сондықтан бас бостандығын аңсаған қазақ қызының трагедиясын тебірене толғайтын осы шығарманың поэзиялық сипаты басым. Өлеңдері де, қара сөзбен баяндаған тұстары да әсерлі сыршылдығымен, ойды айқын, анық жеткізуімен, халық тіліне тән бейнелілігімен» ерекшеленетінін З. Ахметов атап өтеді [5, 237].

Романда автор әр кейіпкеріне деген ашық көзқарасын, оны ұнататынын, я ұнатпайтынын анық аңғартып отырады. Ахмет характері де романтикалық бейнелеу тәсілімен жасалған. «Оқыды деп Жәукенің баласын айт. Өне, сондай болсайшы», – деп біреуге ақыл айтқанда қызға Қамарды үлгі қылатын секілді, бозбалаға Ахметті үлгі қылып ұрсушы еді» – деген сипаттамасы да ойымызды нақтылайды. Оның портреті де романтикалық бояумен берілген: «сұңқардың баласындай» жақсы бітімінде, «үлкен-кішілердің аузынан суын ағызып, көңілдеріндегі уын шығара жаздауында» нақтылықтан гөрі, бағалау сипаты басым. Ахметтің іс-әрекеті де ерен, батыл. Нұрымның Қамарды қандай күйге жеткізгенін көргенде, оған пышақ салады, сөйтіп Қамардың кегін қайтарады. Оның серпінді қадамы да Қамардың ерлігіне сай. Ол Қамарсыз өзінің ендігі өткен өмірін мағынасыз деп біледі.

Шығармадағы образдардың жасалу ерекшеліктері турасында зерттеуші Ш. Елеуекенов: «Біздің алдымыздан мынадай елеулі факт шығады: роман әлі де болса фольклорлық нормалар тартылысын толық жеңе алмаған. Кәдімгі реалды адамдар шектен тыс идеалдандырылады. Типтік мінездердің орнына бойына көптеген жағымды қасиеттер дарытылған (жағымсыз бейнелер болса жағымсыз мінездер) жинақтаулы образдар шығады. Автор ауызша-поэтикалық шығармашылықтың көне штамптарынан («күлгенде көзіңді алып кірсіз тісі») бас тартпайды. Бір сөзбен айтқанда романдық биікті бағындыру оңайға түскен жоқ», – деп жазады [6, 110-111].

XX ғасыр басында табиғатты суреттеуде романтикалық нақышқа бейім қазақ жазушыларынан Ш. Құдайбердиевті ерекше атауымызға болады. Табиғат суреттері пейзаждың М. Әуезов, Ш. Құдайбердиев шығармаларындағы көркемдік қызметін салыстыра отырып, «пейзаждың символ ретінде характер тереңін ашудағы шартты қызметі М.Әуезов туындысында жетекші тәсіл» екендігін, М. Әуезов пейзажы «реалистік психологизм нақыштарына бейім» болса, одан гөрі Шәкәрімнің «Әділ-Мария» романында «романтикалық көтеріңкі лептің» басымдығына назар аударады [7, 55].

Ш.Құдайбердиев романындағы пейзаж таза реалистік үлгіде емес екенін, онда лирика-романтикалық саздың да басым көрінетініне назар аударғымыз келеді. Романдағы реалистік тенденциямен қатар авторлық «менің» көрініс табуы, лирикалық шегіністер, өлең үлгісіне жақындық, т.б. сияқты романтизм іздерін байқамау мүмкін емес. Жазушы романтизмі романда фольклорлық ұстанымдарды қолдануда да көрінеді. Романтиктердің табиғатты бейнелеу, оны тану арқылы тұлға ретінде өзін тануға ұмтылысын көреміз. Шығармада табиғатты бейнелеуде романтизмге тән ұстанымдар анық байқалады. Ал табиғаттың романтикалық концепциясы – романтизмнің өзіне тән характерологиялық сипаттарының бірі.

«Әділ-Мария» романының көркемдік әдісінде ауыз әдебиетінің әңгімешілдік сипаты, бейнелеу үлгілері молынан кездеседі. Шығарма құрылымындағы көтеріңкі баяндаудан ғасырлар бойы басым орын алып келе жатқан көркем шығармашылықтағы поэзия өрнектері мен прозаның белдесуі тәрізді құбылыс анық аңғарылады. Ш.Құдайбердиев романы оқиғаны реалистік негізде бейнелегенімен, романтикалық сарын шығарманың тілдік, стильдік ерекшеліктерінен анық байқалады. Екі жастың қандай кедергілер болса да, мойымайтын, айнымас махаббаты да романтикалық пафоста бейнеленген. Жазушы идеясы адамдар тағдыры арқылы ашылады. «Әділ-Мария» романының махаббат тақырыбына жазылған басқа шығармалардан өзіндік ерекшелігі баяндау мәнерінен, оқиғаның лирикалық бояуға қанықтығынан көрінеді.

М. Жұмабаевтың шығармашылығында романтизм тұтас көркемдік дүниетаным мен жүйе ретінде күрделі, дәйекті дәрежеге жетті. Оның шығармаларында романтизмнің эстетикалық жүйесін құрайтын барлық белгілер толығынан жинақталған. Мағжанның романтикалық дүниетанымына поэтикалық субъективтік, ирреалдылық, поэтикалық «менің» басымдығы, өткенді идеалдандыру, фольклорлық дәстүрдің игі әсері тән. Мағжан Жұмабаев шығармашылығында қазақ әдебиетіндегі романтизм әдісінің жоғары дәрежеге жеткен көркемдік табысын көреміз. XX ғасыр басындағы алғашқы прозалық туындыларда көркемдік құралдарды суреткер идеалынан туған бас қаһарманның қасиеттерін дәріптеп, оның кесек іс-әрекеттерін даралау мақсатында қолдану анық аңғарылады. Қазақ романтизмінің ұлттық бояуын айқындауда фольклорлық эстетикаға арқа сүйейміз. Өйткені шығармалардағы романтикалық ерлікке ұмтылған кейіпкерлерді даралау тұрғысында фольклорлық эстетика маңызды орын алды.

XX ғасырдың басындағы қазақ прозасындағы кейіпкерлердің (Жамал, Қамар, Шұға, Ғазиза, т.б.) сипаттамасында реалистік нақтылық бола тұра, автордың эстетикалық идеалына сәйкес

абсолюттендіру жағынан фольклорлық эпикалық мұралармен терең байланыс байқалды. Лиро-эпостық жырлардан, фольклорлық үлгілерден үзілмей келе жатқан романтикалық сарын XX ғасыр прозасында сабақтастық тауып жатты. Романтикалық бейнелердің жасалуы мен бейнелеу тәсілдері жағынан фольклорлық шығармалар әсерінің айқын көріністері романтизмнің ұлттық сипатын артырып отырады. Жеке тұлға бостандығы, абсолютті еркіндік, оны жеке тұлға, социум ретінде алып қарау ұлттық прозамыздың қалыптасу кезеңінде басты тақырыптардың біріне айналды.

XX ғасырдағы эпикалық прозаның қойын-қонышында романтикалық кейіпкерлер молынан ұшырайды. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі романтикалық образдарда көбінесе әдеттегі адамдардың қалыпты мүмкіндіктері ескеріледі. Б. Майлиннің «Шұғаның белгісі» әңгімесіндегі Шұғаны бөліп әкеткенде Әбдірахманның, С. Торайғыровтың «Қамар сұлу» романындағы Ахметтің пәлендей қайрат жасай алмай, шарасыздық тұсауында қалуы –әдеттегі адам мүмкіндігін ескеруден туған. Өйткені, жеке адам қашанда қайратты болса да, көпке топырақ шаша алмайтыны мәлім. Әйтсе де, оны сол қалпында алу да біржақтылыққа ұрындырады. Өмірде орын алған шындық фактілермен қатар сол жағдайды өзгертуге құштарлық, өзгеше күшке сенім артудың бар екенін ескеру – романтизмге жол ашады.

XX ғасырдың басындағы прозада лиро-эпикалық үлгілерден бастау алатын қуатты романтикалық рух сезіледі. Қазақ романтизмінде халық эпостарындағы романтикалық махаббат сарыны, сыртқы күштерге, ортаға қарсы көтерілуде бас кейіпкерді алдыңғы орынға шығару, өз қиялындағы әлемге ұмтылу сынды романтизм эстетикасындағы дәстүрлі танымдар сақталды. Еуропа романтизмінде романтикалық қаһарман өмір шындығынан жеріген, түңілген адам болып келеді. Шындық әсіреленіп, мистикалық образдар арқылы болмыстың басты қайшылықтарын жинақтап көрсетеді. Ал қазақ романтизмінің ерекшелігі шығармада өмірдің дағдылы көрінісі, адам мінездері шындыққа жақын болып келеді және еуропадағыдай мистикалық сарын, қорқынышты құпиялылық тән емес.

Романтизмнің тууының алғышарттары Еуропа өміріндегі буржуазиялық төңкерістермен байланысты болды. Ресейде төңкеріс болмағанымен, романтизмнің буыны бекіп, қанатын кең жайды. Қазақ топырағында да буржуазиялық төңкерістер бола қойған жоқ. Алайда романтизмнің өркендеуінде қазақ даласына буржуазиялық қарым-қатынастардың орнығуы, ұлттық сана мен жеке тұлғаның сана-сезімінің оянуы, халық рухының, қоғамдық сананың жаңа деңгейге көтерілуі жемісін берді.

Ш. Құдайбердиев, Ш. Бөкеев, М. Жұмабаев, М. Дулатов, Ж. Аймауытов, С. Ерубәев шығармашылықтарында романтикалық тенденциялар олардың жеке шығармашылық қолтаңбасының, концептуалды идеялық-көркемдік ізденістерінің аясында табиғи дамып отырды. Ш. Құдайбердиев туындыларында романтикалық және ағартушылық тенденциялар аралас түсіп жатса, айқын романтикалық сана нәтижесінде Ш. Бөкеев пен М. Жұмабаев туындыларында мистикалық тенденциялар мен діни-философиялық ойлау жүйесінің еркіндігі, албырттығы аңғарылады. Ш. Бөкеев романтизміне өмір мен өлімнің мистикалық сабақтастығы, өзара байланысы тән. М. Жұмабаев романтизмі барлық бояуымен жарқырай көрінеді. Ол романтизм үлгісінің барлық сұлу өрнектерін өз шығармашылығына көшіре білді. Ал С. Ерубәев, С. Сейфуллин романтизмі көбінесе кеңестік дәуірдің сол тұстағы өмір шындығынан туып, өршілдікке, асқақтыққа қол созады, төңкерістік даму барысында көрінеді.

XX ғасыр басындағы романтизмді сол дәуірдің ерекшеліктері туғызды дегуге болады. Жаңа заманды құшақ жая қарсы алып, жаңа өмірді орнататын адамдарды күреске, ерліктерге, өр істерге шақырған С. Сейфуллин («Айша», «Жұбату», т.б.), С. Ерубәев шығармаларында кеңестік қоғамның болашағына деген сенім жатты.

Кеңестік шындыққа үрейлене қараған, өтпелі дәуірдің өзгерістерін қабылдай алмаған М. Жұмабаев шығармаларындағы романтикалық көңіл-күйлер сол дәуір ауқымында туды. Суреткер мәселені өз түйсігі мен жүрек қалауы бойынша шешіп, саяси-әлеуметтік қайшылықтарға толы замандағы ақынға тән рухани-көркемдік өзгерістерді, тұлға трагедиясын бейнелей білді.

Романтиктер шығармашылығында табиғат маңызды, тіпті орталық орынды алады. Ш. Құдайбердиев, Ж. Аймауытов романдарында романтикалық бастау да адам мен табиғаттың мызғымас байланысында, бұзылмас бірлігінде көрінеді. Адамның бойында да табиғат құбылыстары сияқты құпиялылық, танылмаған тұстар мол. Табиғат құбылыстарындағы құпиялылық, судың ағысы, күзгі табиғаттың көрінісі кейіпкердің ирреалды әлем деңгейінде қабылдауы өз сезімдеріне, өз санасына талдау жасауға итермелейді. Қаһармандар өмірдің өтпелілігін, қозғалыстың тұрақсыздығын, өлімнің суық демін сезінеді.

XX ғасырдың 20-30 жылдар прозасында романтизмге тән ұстанымдар, романтизмнің тұрақты бейнелеу амал-тәсілдері анағұрлым айқын аңғарылды деп айтуға негіз бар. Сонымен қатар қазақ прозасында реализмнің қалыптасуына романтизм эстетикасының айрықша ықпалы болды.

Қазақ романтизмі, ең алдымен, қазақ әдебиетінің алдыңғы дәуірлерінен бастау алады, яғни романтизмді көркемдік ойлаудың типі ретінде ұлттық ойлау жүйесінің ерекшеліктерімен түсіндіруге болады. Қазақ әдебиетіндегі романтизм әлемдік романтизм парадигмасымен жаңғырып, жалғасып жатқанымен, суреттеу тәсілдерінің қай-қайсысы болмасын қазақ бояумен көрініп жатты. XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиетіне романтикалық таным өзіне дейінгі романтизм жетістіктерін игерген ұлттық әдебиеттен келді. Романтизм XX ғасыр басында реализмнің ұлттық прозаның даму тарихында аса маңызды орын алып, адам мен дүние құбылыстарын бейнелеуде негізгі әдіске айналуына құнарлы орта қалыптастырды.

Қазақ прозасының қалыптасу тұсында романтикалық көркемдік ойдың даму үдерісіне фольклор мен ауыз әдебиеті дәстүрі үлкен ықпалын тигізді. Кейбір Еуропа әдебиеттерінде фольклорды пайдалану әдеби тәсіл деңгейінде жүзеге асты да, романтикалық сипат фольклорлық стилизацияда ғана айқын көрініс тапты. Қазақ әдебиетінде фольклор көптеген күрделі функцияларды атқарды. XX ғасыр басындағы прозалық шығармаларда фольклорлық дәстүр сюжет құруда (М. Дулатовтың «Бақытсыз Жамалы»), суреткердің дүниетанымын, дүние қабылдауын бейнелеуде (Ш. Құдайбердиев «Әділ-Мария, Ж. Аймауытов «Ақбілек»), кейіпкерлер характерін сомдауда (С. Торайғыровтың Қамары мен Ахметі, М. Дулатовтың Жамалы, т.б.), тіл өрнектерінде айқын көрініс тапты. Фольклор қазақ романтизмінің мазмұндық және форма құрушы факторы ретінде көрінді. М. Жұмабаев, М. Дулатов, С. Торайғыров, Ш. Құдайбердиев, Ж. Аймауытов шығармашылықтарына да фольклор дәстүрінің күшті әсері айқын аңғарылды. Жалпы, қазақ прозасында фольклор романтик-қаламгерлердің эстетикалық ізденістерінің көркемдік және рухани-философиялық феномені ретінде көрінді.

XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Ж. Аймауытов, М. Әуезов, М. Жұмабаев шығармаларындағы үрдіс өз жалғасын таба алмады. Аталған суреткерлер шығармаларына романтизм үлгісіне тән сұлу өрнектер, жаңашылдыққа ұмтылыс, терең сезім күйі, нәзік сыршылдық тән болды. Кейіннен қоғамдағы үлкен кері өзгерістер, тоталитарлық тәртіптің ұлғаюы, әдебиеттегі «социалистік реализм» доктринасының орнау салдарынан әдеби процесс тежеу көрді. Арада біраз уақыт өткеннен кейін 60-жылдары әдебиетке осы олқылықтың орнын толтыруға әрекет еткен қаламгерлер, конъюктураға мойынсұна қоймайтын жаңа толқын келді.

XX ғасыр – қазақ халқының тарихындағы драмалық және тағдырлы кезең. XX ғасырдың 30-шы жылдарына дейін қазақ әдебиетінде діни-мифологиялық ойлау жүйесіне, дәстүрлі руханият пен дүниені терең идеалистік негізде қабылдауға, адамгершілік пен гуманизмге, философиялық парадигматикаға, мистикалық ұмтылыстарға негізделген, рухани-эстетикалық, көркемдік құндылығымен, адамгершілік және концептуалдық ізденістерімен ерекшеленетін романтизм тенденциясы сақталып келді. Алайда социалистік реализм әдісі ресми түрде күшіне енгеннен кейін ұзақ жылдар бойы осы мазмұндағы романтизм ағым ретінде әдебиеттен ойысты.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Қасқабасов, С.А. Әдебиет пен фольклордың байланысы туралы / Алтын жылға. – Алматы: Жібек жолы, 2010. – 576 б.
- 2 Уразаева, К. Б. Фольклорные традиции и особенности романтического стиля ранней прозы М. О. Ауэзова: дис. ... канд. филол. наук: 10.01.03. – М., 1993. – 198 с.
- 3 Мамыраев, Б.Б. Основные тенденции развития казахской литературы первой четверти XX века: дис. ... докт. филол. наук: 10.01.02. – Алматы: ИЛИ им. М.О.Ауэзова, 1998. – 271 б.
- 4 Дулатов, М. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1991. – 384 б.
- 5 Ахметов, З.А. Асыл сөз арнасы. – Алматы, Арда, 2008. – 400 б.
- 6 Елеуенов, Ш.Р. От фольклора до романа-эпопеи. Идеино-эстетическое жанровое своеобразие казахского романа. – Алматы: Жазушы, 1987. – 352 с.
- 7 Майтанов, Б.Қ. Қазақ романы және психологиялық талдау. – Алматы: Санат, 1996. – 335 б.

В статье рассматривается роль и влияние фольклора и образцов устной литературы в становлении и развитии романтизма в казахской прозе. Фольклора определяется как эстетическая категория, заметно повлиявшая на становление казахской прозы как жанр. В западной литературе фольклор используется как литературный прием, в казахской прозе фольклор выполнял многие сложные функции. Он использовался в прозе начала XX века не только как сюжетобразующий

фактор, но и в создании романтических образов, в языковых и стилистических приемах. Фольклор определяется как содержательный и формообразующий фактор в эстетике казахского романтизма начала XX века.

The article discusses the role and influence of folklore and samples of oral literature in the development of romanticism in the Kazakh prose. Folklore is defined as aesthetic category, significantly influenced the formation of the Kazakh prose as a genre. In Western literature, folklore used as a literary device in the Kazakh prose folklore perform many complex functions. It was used in the early twentieth century prose, not only as a plot-factor, but also in creating a romantic images, language and stylistic techniques. Folklore is defined as a substantial factor in the shaping and aesthetics Kazakh romanticism of the early twentieth century.

ӘОЖ 82.09(574)

Б.А. Каримсакова, Н.С. Қамарова

Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті

Ақтау, Қазақстан

bakit-vip@bk.ru, nagbdu@mail.ru

ЖЫРАУЛЫҚ ДӘСТҮРДІҢ ЖАЛҒАСТЫҒЫ

Жыраулық дәстүр – қазақ өнерінің бастауы ретінде қарастырылады. Оның тегі мен табиғатын тану арқылы ұлттық өнеріміздің туу, қалыптасу, өсу, өркендеу кезеңдеріне қаныға түсеміз. Жыраулық өнер – бірнеше дәуірдің жемісі. Оның басында түркі әлеміне танымал Қорқыт тұлғасы тұрады. Түркі тайпаларының бір қанаты оғыздар болса, олардан бері келе Қазақ, Түркімен, Әзірбайжан, Анадолы халықтарының этногенезін құрағаны белгілі. Осы тарихи этникалық мәліметтерді назарға алып, этникалық топтардың тарихи тектестігін анықтау үшін жыраулық өнердің атқаратын қызметін де айқындауға ұмтылдық. Сондай-ақ жыр, жырлау, жыршы сөздерінің мағыналары да сөз болады. Сыр өлкесінің жыр өлкесі екені бұрыннан белгілі. Бұл мақалада Сыр өлкесінің жыраулық дәстүрі жан-жақты сөз болады.

Түйін сөздер: Жырау, жыршы, дәстүр жалғастығы, өнер, жыраулық дәстүр, суырыпсалмалық, шешендік өнер.

Өнер – күннің шығуы мен батуы сияқты тежеусіз құбылыс. Өнер болған жерде дамыған дәстүрдің де болуы заңдылық. Ұлттық танымымызда дәстүрді тізбекті жалғасы, бастауы мен дамуы бар дүние деп ұғамыз.

Жырау өзі өмір сүрген қоғамындағы көне мұрат – мүдделердің тегі, сол тектің жарқын көрініс табуы, ата-тектерді жасаушы және қалыптастырушы. Бұл тұрғыда жырау – әлеуметтік ой пікірлі, яғни социорегулятор. Жыраудың тегі сыртқы және ішкі дүниелердің қайшылығынан туған [1, 27].

Жырау – өз тайпасының рухани тірегі, ақылшысы, ақсақалы, сондықтан да, ол алабөтен сөйлемейді... Жырау ең алдымен философ... Жырау деген атау «жыр» сөзінен шыққан. Жыршы деп көптеген эпостық жырларды жатқа білетін, дайын репертуары бар айтқыштарды таныған. Жырау деген атаудың өзі жыр сөзінен шыққандығы күмән туғызбайды.

«Біріншіден, жыр өнері - эстетикалық қабылдаудың ерекше түрі. Екіншіден, жыр эстетикалық нұсқалардың, дидактикаға толы үгіт насихаттардың жиынтығы. Үшіншіден, өз заманының саяси әлеуметтік ұрандары. Төртіншіден, жыршы мен жырау жалпы адамзатқа ортақ жақсы мен жаман сияқты фәлсапалық категориялардың мәңгі күресін дәріптеуші, қоғамның рухани емшісі, моральдық – азаматтық кодекстің тұтқасы. Бесіншіден, болашақты болжап, келешекке кемел бағдарлама жасаушылар» [1, 19-26].

Жыраулар поэзиясы халықтың басынан өткерген тарихи оқиғаларды, оның арман-мұратын, кешірген ауыртпалықтарын жырлаумен ғана бағалы емес, елдің саяси-әлеуметтік тіршілігін, ойсанасын, дүниетанымын көркем бейнелі тілмен бере білуімен де бағалы. Жыраулар поэзиясы соны философиялық терең ойға толы. Олардың поэзиясы өсиетнама түрінде келеді. Сондықтан да жыраулар поэзиясында нақыл, афористік сөз оралымдары мол.

Жыраулардың өз толғауларында көтерген негізгі тақырыбы қандай? Жыраулар поэзиясының өзекті тақырыбы — туған елі, оған деген сүйіспеншілігі, елдің бірлігі, бүтіндігі. Халқына жайлы

қоныс, ырысты жер іздеген Асан қайғының: "Желмая мініп жер шалсам, тапқан жерге ел көшер" – деген ақылгөй сөзі – сол елінің қамын ойлаған жүрек сөзі. Сол сияқты Қазтуған жырау да "қайран менің Еділім" – деп еңіреп өткен. "Еділдің бойын ел жайлап, шалғынына бие біз байлап" – деп Доспамбет жырау армандаған, «ауылдан топыр үзілмей, ошақтың оты өшпесе, май жемесе қонағым... он кісіге жараса, бір кісіге асқан тамағым», – деп Ақтамберді жырау еліне ырыс, молшылық тілеген, бейбіт, тыныштық өмірді қалаған. Жыраулар поэзиясы еліне деген ыстық сезімге толы. Олар сол еліне жалынды жырларын арнаған, халқын сол елі үшін қызмет етуге үндеген, керек болса, жанын пида етуге шақырған. Халқы үшін қан майданда шайқасқа түсіп, елін, жерін сыртқы жаудан қорғаған әйгілі халық батырларының ерліктерін жырлаған.

Ұзақ тарихи жолдан өткен жыраулық өнерді белгілі бір кезең жемісі, жеке адамдардың ғана ерекшелігі, қасиеті деу дұрыс емес. Әр түрлі тарихи оқиғалардың жиынтығы себеп болып, өзіне үндес салдар ретінде белгілі бір әлеумет мүшелерін туғызды. Оларды «медиаторлар» деп атаймыз. Өнер атаулының киесі болады деген ұғым бар. Бұл қасиет – әр халықта түрліше аталғанымен, пайымдау таразысы бір ортақ символдық дәрежедегі ұғым [2, 6]. Ордада ханның қасында әр уақытта ақылшы жыраулар болған. Жыраулар - халық поэзиясын жасаған ақылгөй даналар. Олар заманының өздері куә болған елеулі уақиғаларын, тарихи кезеңдерді жырға қосқан. Жыраулар поэзиясына дейінгі әдебиет халық жасаған ауыз әдебиеті деп аталды. Жыраулар поэзиясы Қазақ хандығы құрылғаннан бастап (XV ғасыр) өріс алды. XV ғасырда Асан Қайғы, Қазтуған жыраулар өмір сүрді. Жырауларды халық, қадір тұтқан. Ел толқыған кезде, бүліншілік шыққанда немесе ел шетіне жау келген кездерде ақыл, кеңес сұрайтын болған. Мұндай кезде жырау жұртшылықты абыржымауға шақырып, оларға күш-қуат беріп (дем беріп), істің немен тынатыны жайлы болжамдар айтып отырған. Жыраулар поэзиясы XV-XVII ғасырлар аралығын қамтиды.

Жырау тұлғасын дәріптеу көне қоғамдардан бастау алады. Жырау – көне замандардың жемісі ретінде ой түбінде жатқан інжу маржандарды сыртқа шығарып, оны әлеуметтік зәруліктер мен сұраныстар ретінде іске асырушы ұстаз. Жыраудың әрбір сөзі – келешек үшін үлгі. Сол себепті жырау – әлеуметтік ой пікірдің үйлестірушісі. Ақын өнерді көркем оброзға бөлеп бейнелейтін, жеке басты жырлайтын лирик болса, жырау мен жыршы – жұртшыл эпик. Абстрақтылы, дерексіз тұлға ретінде жырау мен жыршы – «біз», ақын индивид тұлға. Суреттеу нысаналары бір болғанымен, олар сан түрлі тақырыптарды жырлайды. Жыраудың тақырыбы, жыршының тақырыбы, ақынның тақырыбы - өз алдына бөлек сала. Сыр өңірі ақын – жырауларының шығармашылығында осы үш қасиет тоғысып, синкретті сипатқа ие болған. Бұл өңір белгілі бір дәстүрдің ғана емес, тоғыз жолдың торабы, сан түрлі тарихи уақиғалармен көзқарастар бір мүддеге тоғысқан топырақ. Сол себепті, өңірде өмір сүрген жырау, жыршы, ақын, күйші, әнші, сал - серілер шығармашылығы әлем әдебиетінде сирек кездесетін құбылыс ретінде, өзіндік сипаты басым өнер түрі есебінде айрықша назар аударады.

Сыр өңірінде дәстүр жалғастығы, атадан балаға берілетін жыраулық өнер жақсы дамыған. Бұдан келіп қазақтың өлең, жыр айтушыларының барлығын бірдей суырып салма ақын дей беруге болмайды. Өлең – жыр шығарып, не жаттап айтушыларды қазақ жалғыз ақын ғана демеген, одан басқа жырау, жыршы, өлеңші, сал, сері деп те атаған. Қазақтың көне ауыз әдебиетінде жырауды ерте кездерден дәріптегенін, жырау қазақта ақындықтың ең көне түрі болғанын аңғарамыз. Олай айтуымыздың себебі: қазақтың батырлар жырында алғашқы жыраулар Сыпыра жырау, Шалқиз жыраулар. Ал XVIII ғасырда Бұқар жырау, Тәтікара жыраулар аталады. Онан бергі ғасырларда Жанкескі жырау, Базар жырау, Мұсабай жырау, Сабыр жыраулар болды. Біздің дәуірімізге жырау атымен аталып келген Мұрын жырау. Жырау – ақын, ол өлең, жыр, толғау шығарып айтады. Жырауда суырыпсалмалық, шешендік қасиет бар. Н. И Ильминский жырауды – өлең айтушы (певец песен) деп түсіндіреді [3, 39]. Жырау деген сөздің төркіні – жыр (иыр) жырлау дегеннен шыққандығы күмән туғызбайды.

Ал, жыр, жыршының – жар (яр) – жарлау, жар мағынасында. Жыр, йыр, қырғыз т.б тілдерде тақпақ өлең түрі, ал қазақ поэзиясында да шумаққа бөлінбей, шұбыртпалы, еркін ұйқаспен айтылатын, жеті, кейде сегіз буынмен тақпақ, терме өлең түрін айтады. Қазақтың жоқтау жырларының көбінде өлген адамның басынан кешкен оқиғалар жырланып кетеді. Бірақ эпосты жаршы, яғни жыршы шығармаған, оны жаршы, жоқшы, жар кейін толық эпос дәрежесіне жеткізіп, шығарып жырлап беруші – жыраулар болуға тиісті. Өйткені ертерек кездегі батырлар жырында жыршының аты аталмайды, көбінесе жырау аталады. Жыраудың айтып таратқанын бұлжытпай орындап халыққа, ұрпақтан ұрпаққа таратушы, орындаушылар – жыршылар [3, 45]. Бұған қарап жыршылық өнер дәстүрі кейінгі дәуірлерде қалыптасуы мүмкін дегенге келеміз. Осы керемет те,

қасиетті өнер саласы Сыр өлкесінде сақталған. Қасиетті өнерді сыйлап дәріптеген жандар осы өлкенің тумалары.

Орта ғасырлардағы араб жиһангерлерінің жазбаларында ұшырасатын мәлімет бойынша, Сыр бойында таңғажайып бәйтерек өседі екен... Бұл бәйтеректің ерекшелігі: «*тамыры – аспанда, бұтағы – жерде*» делінеді... Мифологиялық астары қанық бұл ғажайып аңыз Сыр ананың тағы бір сыры мен сипатын ашып көрсетеді. Расында, Сыр өңірі сол ғажайып бәйтеректің жемістеріне толы нулы жер.

«Аңызда айтылған ойымызды дамыта түсіп, осы жер бетіндегі жемістер Сыр сүлейлері десек артық айтпаған болар едік,» - дейді Б. Жүсіпов [1, 29]. Сырда сақталған ән-күй үлгілері формасы жағынан жетік дамыған. Қазақ фольклортану ғылымында анықталып, белгісі бекітілген екі жүзге тарта үлкенді-кішілі жанрлар мен жанрлық түрлер, Сыр өңірі ақын-жырауларының шығармашылығында біршама толық сақталған. Бұның бір сыры жеткізуші ұрпақтардың баба тілінде жатыр. Қазақ жыраулық дәстүрдің жүгін көтеріп тұрған бұл ерекше қасиет туралы: «*Тіл әрбір адамға осындай қымбат болса, әрине, ұлт үшін де қымбат. Тілсіз ұлт, тілінен айрылған ұлт, дүниеде ұлт болып жасай алмақ емес, ондай ұлт құрымақ. Ұлтының ұлт болуы үшін бірінші шарт – тіл болуы. Ұлттың тілі кеми бастауы ұлттың құри бастағанын көрсетеді. Ұлт тілінен басқа қымбат нәрсе болмасқа тиісті. Бір ұлттың тілінде сол ұлттың жері, тарихы, тұрмысы, мінезі айнадай анық көрініп тұрады*» – деген уәлі сөзін Мағжан ақын өткен ғасырдың басында айтқан [4, 115].

Жыршы – жыраулардың толғауларындағы түрлі дайын образдарды әліптей пайдалана беру себебі, туған тілінің қасиетіне тәуелді екендігін айқындайды. Сол себепті баба тілінің табиғатына қарсы шыға алмаған жыршы-жыраулар бір тақырыпты ғана емес, өзінің өресі жеткен, қоршаған ортасы ұсынған барша тақырыптарды игеруге тырысып баққан. Халқымыздың бұл ерекше қасиетіне қазақтың этнографиясы мен өнерін, тұрмыс-салты мәдениетін зерттеген В.В Радлов, Г.Н.Потанин сияқты ғалымдар өз еңбектерінде үнемі назар аударып отырған. Зерттеу еңбегінде Сыр ақын – жыраулары репертуарларының тақырып жағынан сан алуан сипаттылығы жалпы жыраулық дәстүрдегі ерекшелікті қамтиды. Екі түрлі тиянақ бар дейді. Біріншісі, Сыр өңірінің тоғыз жолдың торабында орналасқан географиялық ерекшелігі болса, екіншісі, Сырдағы жыраулық өнердің шығу тегінің күрделілігі мен көп қырлылығында [5, 37].

Жыраулық өнердің генезисі өзінің ілкі тегін мифологияның табиғатына апарып тіреді. Жыраулар байырғы функциясын тоқтатқан мифтік, танымдық заман өкілдері. Дүниені таңырқау арқылы таныған, ілкі сананың қалыптасу барысында туған тұлғалар. Осыған дәлел ретінде әлем халықтарындағы жырау сияқты өнерпаздар типінің өмір белестерінен ортақ ерекшеліктерін көрсететін жерлеріне тоқтала кетсек.

Венгер жырауы Лайош Ами туралы В. Евсюков өз еңбегінде былай деп жазады: «Ол – діншіл, ырымшыл емес, алайда өзі айтқан қияли, таңғажайып оқиғалардың болғанына имандай сенеді. Өзі айтқан ғажайып оқиғалар болғанын растайды. Алайда олар 1848 жылдан кейін тоқтап қалған...» [6, 139].

Демек, жырау типіндегі поэзия өкілдері – заманындағы дүниетанымның, түсініктер жиынтығының бел баласы. Жыраудың ерекшелігі – оның дүниетаным табиғатында болса, жыршы, ақындардың айырмашылығы – белгілі тақырыптың ұраншысы мен уағыздаушысы екендігінде. Жырауға тән негізгі ерекшеліктердің бірі – құмығыңқы қоңыр үнмен көмейден қайырып жыр айту. Түркі-монғол халықтарына тән бұл құбылыс қазіргі таңда Тибет, Алтай, Тува, Түрікмен, Монғол, Сақа, Хакас, Өзбек, Үнді халықтары сияқты мәдени өмірі жапсарлас өңірде сақталып келеді. Бұл дәстүрдің біздің ұлтқа тиесілі үлесінің сақталған жері – тарихи Қорқыт бабаның кіндік қаны тамған күрең топырақ – Сыр өңірі [7, 11]. Көмей жыр-күллі сезімдер әлемін бейнелей алатын архетип ретінде, өте көне әуен-әуез үлгісі есебінде, дерек берудің ең ескі, табиғи құралы болып саналады. Демек, өзіне сәйкес ең көне бастауды – бурдонды жырлауға негіз болған табиғи тек. Генезисі бойынша бурдон – ең ілкі бастау. Жоғарғы палеолитте космогониялық жады тастар дүниенің қатты қиналыс үстінде туғандығын, бурдонның табиғи архетиптерге еліктеу нәтижесінде пайда болғандығын дәлелдейді. Демек, бурдон – адамға тән дыбыс шығару жолы ғана емес, барлық жан-жануар, тіршілік атаулыға тән табиғи құбылыс. Дыбысталу – ультра, инфра және кәдуілгі акустикалық дыбыс болып үшке бөлінеді. Бурдон – осы тектес, табиғаттағы барша дыбысталу мүмкіндіктерінің күрделі жиынтығы. Көмей жырдың құпиясы дыбысталудың осы үш қасиетін бір мезгілде, бірдей шығара білуінде [8, 170-175].

Көмей жыр – дүниенің жаратылу актісін бейнелейді. Бұл құбылыс Сыр өңірінде орындаушы-жыршыларды да жырау деп атай береді. Бұл – халықтық сананың ешқашан ескірмейтіндігінің бір белгісі. Қазақ даласында Бұқар жыраудың «көмей әулие» атануы да себепсіз емес. Қазақтағы көмей

жыр құбылысының бүгінгі таңда тек қана Сыр өңірінде сақталып қалуы түрлі тарихи себептерге байланысты дейді өз еңбегінде Б.Жүсіпов [1, 44].

Байырғы жыраулар көне қоғамда бірнеше қызметтер үдесінен шыққан. Жырау – қоғамның ұйтқысы, басқарушысы, көсемі, ақылгөй ақсақалы, келешекке жол сілтеуші батагөйі; Жырау - өзі өмір сүрген қоғамның қозғаушы күші, салт-дәстүрлерін қалыптастырушы, барша асыл мұраттары үшін күресуші, жасампаз рухтың иесі; Жырау – өз қоғамының дүниетанымын қалыптастырушы, тұрмысы мен болмысын реттеуші; Жырау – барша мұраттардың жүзеге асуының кепілі [1, 45].

Жыршы, жыраулық сарынның басталып шығу кезеңінің халық аңызы сонау Х ғасырлар шамасында өмір кешкен «Күй атасы – Қорқытқа» апарып тіреді. Қорқыттың кезінде асқан жырау болғанын айтып өттік. Бұл фактінің өзі жыршылық, жыраулық сарынның түбі терең, жолы ұзақ екендігінен хабар береді. Ертеректе ұлы жыршылар Қазақстанның барлық жерінде болғаны тарихи мәліметтерден белгілі. «Қобыландыны» айтқан Марабай, Мергенбай, Мұсабайлар, «Алпамысты» жырлаған Құлыншақ, Майкөт, Әбдірайымдар қазақ ноғайлының аса бай эпосын жадында сақтап, халыққа таратып келген әйгілі жыршы, жыраулар қандай мақаммен айтқанын біле бермейміз. Эпосты айтқан, өндеген, таратқан, жетілдірген сансыз жыршының кейбіреулерінің ғана аты – жөні белгілі. Соның ішінде жыршылық дәстүр сыр бойының әсіресе, Қармақшы жерінде ежелден ерекше жемісті дамыған. «Гүлді көріп қыз өседі» дегендей, бұл өңірде ақындық пен жыршылық қатарласа жетіліп, өзгеше үлгілі із қалдырған.

Жыраулар поэзиясында синтаксистік параллелизмге, дыбыс үндесулеріне, ішкі ұйқасқа құрылған өрнектер де аз емес. Арнау түріндегі сөз қолданыстар да баршылық. Жыраулар өз поэзиясында терең философиялық ойды бейнелеу үшін өлеңдерінің ұйқас, ырғақтарын сол мақсатқа орай алған.

Жырды, толғауды, термені атадан балаға мирас етіп, жалғастырып айтушылықтың өте сирек, тосын, қымбат мысалын да осы аймақтан кездестіре аламыз. Жыраулық дәстүрдің осылайша атадан балаға беріліп дамып келе жатқанын, Сыр өлкесіне қанықты, әрі сүйікті терме әуендерін таратушылардың бірі – Жиенбай жырау болса, оның өнерін баласы Рүстембек, немересі Көшеней нақышына келтіре дамыта түскенін білеміз. Жыраулық дәстүр қазақ өнерінің бастауы деуімізде тегін емес. Қысқасы, жыршылық-жыраулық өнер көп кезеңдерден өтіп, көне тарихынан күні бүгінге дейін сақталып келген, кең мазмұнды ғажайып сырлы қасиетті де, киелі өнер. Сөз өнерінің дамуына, таралуына және сақталуына айрықша қызмет сіңіріп келген жыршылар еңбегі де үлкен ілтипат. Жыраулық дәстүр – төл әдебиетіміздің бастау бұлағы. Олардың көркемдік қуаты қазіргі лирикалық поэзияның ерекшеліктерінің бірі болып қалыптасып отыр. Қазіргі қазақ поэзиясы өз алдына өркен жайып, жаңару үрдісінде өзгеше жасампаз ізденістерге бет бұрып келе жатқандығы баршамызға аян. Адамдардың дүниеге көзқарасы, эстетикалық талап-талғамы және рухани қажеттілігі өзгеріп отырған бүгінгі күнде, оқырман қауымның да өлеңге деген ынта-назары жаңашылдыққа бет бұрып, жаңа дәуір талабына үйлесетін тың туындыларды қажет ете бастады.

Поэзиядағы, әсіресе, лирикадағы «бас-ты қаһарман – ақынның өзі». Сондықтан ақындық тұлғаның өзі ақынның рухани әлеміндегі қайшылық-қақтығыстар мен әлеуметтік және мәдени тәлім-тәрбиенің, сондай-ақ қара қазандай қайнап жатқан қоғамдық өмірдің өзіндік әсерінен қалыптасады. Мәселен, XV-XVIII ғасырлардағы өмір сүрген жырау-лар шығармашылығына арқау болған дүниелер осыны айғақтайды. Ал ақын жанынан туған өлең тілінің айқындылығы – суреттелген болмыс пен құбылысты дәл әрі анық бейнелеп көрсете отырып, әрбір сөздің орынды әрі жинақы болуын қамтиды. Өлеңнің мазмұны – өлеңнің өзекті идеясы. Сондықтан поэзиядағы идея еркін тыныстап, көркемдік өлшемін жоғалтпағаны жөн. Әйтпесе, өлеңнің қуаты әлсіреп өзіндік құнын жояды.

Егеменді ел болып, еңсемізді көтергелі еркін тыныстаған зерттеулер қатары да күн санап көбейе түскен. Ал осы зерттеудің нысанына айналған поэзияда құлашын кеңге жайып, өзіндік сүренін салуда. Салып қана қоймай әдебиетіміздің өткен өмірінен сыр шертетін көне түркілік және жыраулық поэзияның үлгісін көрсетуде. Бірақ бұл қайталау емес, поэзиядағы дәстүр жалғастығы. Бүгінгі поэзияда осы тақырып аясында ой жүгіртсек, алдымен Т.Медетбек, Н.Айтов, Иран-Ғайып, Райымбекұлы сынды ақындардың поэзиясын еске аламыз. Себебі жыраулар поэзиясындағыдай ақындар өлеңдерінің әр жолын халықтың мақсаты мен арманынан, мұңы мен сырынан бір сәт бөліп қарай алмайсың. Көптеген әдебиетші ғалымдардың қаламынан құнарлы пікірлердің тууының себебі де осында болар. «Қисынын келтіріп, қиялдан туғы-зып әдемі әңгіме шығару – ақындық дары-ған адамның ғана қолынан келеді». Қазақ әдебиеттану ғылымының атасы атанған Ахаңның айтқан бұл пікірі біздің бүгінгі тақырыбымыздың беталы-сын айқындамақ.

Дәуір талабының сөзсіз қажеттілігі болса, екіншіден, қазіргі қазақ өлеңінің киелі шаңырағын жыраулық поэзия өкілдері мен Абайдан соң одан ары биікке көтеруге атсалысқан Алаш ақындары

мен оның уығын қадаған аға буын ақындарымыздың және бұл күндері сол «ақ орданың» бой көтеруі үшін отты ой кешіп жүрген қаламгерлеріміздің еңбектерін таразылап-бағалап, болашақ поэзия сүйер қауым үшін өлмес өлеңге өрнекті жол ашу кезектегі көзі ашық, көкірегі ояу талантты да шабытты ақындарымыздың басты міндеті екендігі шындық. Осындай кезек құттірмейтін қажеттілік алдында, қазіргі қазақ өлеңінің дәстүр жалғастығы мәселесінің ішкі иіріміне үңілу, біздің алдымыздағы көкейкесті мәселе болып отыр. Ұлттық дәстүрдегі озық үлгінің бәрі әлемдік өреден үйреніп, жетіліп отырумен қатар, өзі де іштей түлеп, байып отыратын қасиетке ие. Мұның өзі бір жағынан ұлттық әдебиеттің әлемдік даму үрдістерімен тығыз байланысын аңғартса, екіншіден ұлттық дәстүрдің үнемі қозғалыста, даму үстінде болатындығын, яғни жаңашылдықтың қайнары екенін танытады. Әдеби үрдістегі суреткерлік, даралық, дарын деңгейі де осы арқылы өлшенеді.

Жыраулық өнер – бірнеше дәуірдің жемісі. Оның басында түркі әлеміне танымал Қорқыт тұлғасы тұрады. Түркі тайпаларының бір қанаты оғыздар болса, олардан бері келе Қазақ, Түркімен, Өзірбайжан, Анадолы халықтарының этногенезін құрағаны белгілі. Осы тарихи этникалық мәліметтерді назарға алар болсақ, жоғарыда аталған этникалық топтардың тарихи тектестігін анықтау үшін жыраулық өнердің атқаратын қызметі де айқындала түспек.

Жыраулық үрдіс бағзы замандардан басталып, қоғамның өзгеруіне орай кейде әлсіреп, кейде өзін тұншықтыруға, санадан сылып тастауға тырысқан жойқын тарихи оқиғаларға үнемі төтеп бере отырып, өнерпаз ұл-қыздарының дарындылығы мен табандылығы арқасында, халық тудырған және онымен мыңдаған жылдар біте қайнасқан теңдесі жоқ қастерлі қымбат қазына, бабалардан қалған бағалы асыл мұра ретінде таза бітім-болмысын, рухани-ағартушылық күш-қуатын бойына қайта жинап, бүгінгі күнге дейін жетті.

Жыраулық дәстүр – қазақ өнерінің бастауы. Оның тегі мен табиғатын тану арқылы ұлттық өнеріміздің туу, қалыптасу, өсу, өркендеу кезеңдеріне қаныға түсеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Жүсіпов Б. Сүлейлер. 2-том. Алматы: Ағна-б, 2010. – 208 б.
- 2 Жүсіпов Б. Сыр бойының жыраулық-жыршылық дәстүрі (Автореферат) 1999 ж. 26 қараша. – 28 б.
- 3 Исмаилов Е. Ақындар. Алматы: ҚазМемКөрӘдеб, 1956 ж. – 340 б.
- 4 Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы, 1992. – 154 б.
- 5 Радлов В.В Сибирские древности (из путевых записок по Сибири). СПб. – 1986; Казахский фольклор в собрании Г.Н Потанина – Алматы: Ғылым, 1972. – 166 с.
- 6 Евсюков В.В Мифы о вселенной. Новосибирск: Наука, 1988. – 210 с.
- 7 Жүсіпов Б. Сыр саңлақтары. Алматы: Ағна-б, 2010. – 664 б.
- 8 Звери в камне. – Новосибирск, 1980. – 123 с.

Жырауская традиция считается началом казахского искусства. Признавая его происхождение и природу, мы находимся в процессе рождения, формирования, роста и процветания национального искусства. Жырауское искусство - плод нескольких веков. И начиналось все с известного всему тюркскому народу Коркыта. Поскольку одним из тюркских племён является Огуз, с тех пор они, как известно, сформировали этногенез казахского, тюркского, Азербайджанского и Анатолийского народов. Принимая во внимание эти исторические этносы, мы стремились определить роль искусства жырау, чтобы определить историческую идентичность этнических групп. Также упоминается смысл слов поэзия, слагать стихи, сказитель. Известно что, Сырдарьинская область является поэзия края. Эта статья посвящена традиции Жырау в Сырдарьинской области.

Zhyrau tradition is considered as the beginning of Kazakh art. By recognizing its origin and nature, we are in the process of birth, formation, growth and prosperity of national art. Zhyrau art is the fruit of several eras. At the beginning of his life is a famous Korkyt person, known to the Turkic world. As one of the Turkic tribes is Oguz, they have been known to have formed ethnogenesis of Kazakh, Turkic, Azerbaijani and Anatolian peoples since then. Taking into account these historical ethnics, we sought to define the role of the Zhyrau art to determine the historical identity of ethnic groups. Also, the meaning of the words zhyr, zhurau, zhyrshy is also mentioned. It is already known that the Syrdarya region is a pole. This article is devoted to the Zhyrau's tradition of the Syrdarya region.

Н.С. Қамарова, Б.А. Каримсакова
Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті
Ақтау, Қазақстан
nagbdu@mail.ru, bakit-vip@bk.ru

СЕГІЗ ҚЫРЛЫ, БІР СЫРЛЫ АҚЫН

Бұл мақалада қазақтың бард ақыны Табылды Досымов өлеңдерінің ерекшеліктері сөз болады. «Бард» сөзінің мағынасы ашылып, бардизм бағыты туралы зерделенеді. Қазақтың жыраулық өнері, сол жыраулардың жалғасы деп есептелетін Т.Досымов поэзиясына талдау жасалады. Табылды Досымов поэзиясы қазақ поэзиясында ешбір ақынға ұқсамайды. Өзінің дара стилімен қазақ әдебиетінде ерекшеленіп тұр. Ақынның бардизм бағытындағы өлеңдері мысалға алынған. Ақынның бард ақын екені дәлелденген.

Кілт сөздер: қазақ поэзиясы, Табылды Досымов, бард ақын, бардизм бағыты, дара стиль

Табылды Досымов жырлары – ХХ асырдың 80-90-жылдары қазақ поэзиясына келіп қосылған ақындардың жырларынан шоқтығы биік тұрды. Оның өлеңдері жалынды, отты жырлармен қатар, лирикалық өлеңдері де басым болды. Өлеңдері әнге қосылып, ұлттық поэзияны жаңа бір белеске көтерді. Табылды – қазақ әнінің тарихын терең білетін сазгерлігімен қоса жыраулығы да бар еді.

Қаламгердің ұлттық, көркемдік ойлау ерекшелігі ақынның бір өлеңінен емес, тұтас поэзиясының ішкі рухынан сезіледі. Ақынның рухани жан дүниесі өте бай болса, оның көркемдік әлемі де сонша бай болмақ. Жақсы өлең жан семіртіп, ләззат таптырады, эстетикалық сезім сыйлайды. Бірақ әр оқырман өлеңді әр түрлі қабылдайды. Санамен қабылдау бір басқа да, жүрекпен қабылдау одан тереңірек. Өлең шабыттан туатын болса, оны оқып, түсініп, сезіну үшін де шабыт керек. Шабыттың болуы сыртқы әсерлермен қатар, ішкі жан күйіне де байланысты. Бірақ лириканың барлық оқушыға бірдей түсінікті болуы екіталай. Жыр әлеміне терең бойлау үшін үлкен сыршыл жүрек керек. Өлең оқу, одан ләззат алу – керемет қасиет. Ол үшін сүйекке сіңген тәрбие, даярлық керек. Адам болған соң өмірде қуаныш-күлкісі мен қиналыс-толғанысы қатар жүреді. Ақын басынан кешкен сезімді оқырман да кешуі мүмкін. Мұндай сәтте «ақын көкірегіндегі сезім – оқырман сезімі, ақын көңіліндегі сыр оқырман сыры болады да шыға келеді». [1, 311]

Адам жанының пернесін әр ақын өзінше басады. Адам жанының пернелерін баса отырып, әр ақын өзіндік қасиетімен танылады. Ақында стилі әр түрлі болғанымен, бәрінің бөлер ләззаты, сезімі ұқсас, кейде бірдей деуге де болады. Эстетикалық ләззат сиқырын түсіну – жүректің ісі. «Әдебиет зерттеушілердің арасында әдебиет шығармасын бағалау үшін оның көлеміне қарау да ұшырап қалады. Мұның дұрыс еместігі дәлелдеуді көп қажет етпейтін сияқты. Алайда кей уақытта кішкене, көлемі шағын өлеңдер жете бағаланбай қалады. Көлемі шағын болғанымен, идеялық, көркемдік қуаты зор өлеңдердің де әдебиет тарихынан үлкен орын алатынын үнемі есте ұстау нағыз әділеттік болмақ», [2, 145] - деген белгілі ғалым Ә.Нарымбетовтың тамаша ойы қазақтың «өлең» атты шағын жанрлық түрінің бағасын айқындап бергендей.

Ақынның жан дүниесі әлемге нұрын шашып тұрғандай. Ал сол әлем – сырғыған күн мен жылжыған ай ақын жанын жұмбақ мұңға бөледі. Бұл жердегі жұмбақ мұң ақынның құпия сыры. Табылды ақын жалғыздықты былайша жырлайды:

*Жалықтым. Жабықтым. Жаңа ұқтым,
Еңсемді езеді тамұқ-түн.
Сығалап қарадым мен оған,
Терезесінен табыттың.*

*Алқымнан алады кендір-мұң,
Көңілімді көрге де көндірдім.
Шаршаған шылымымның шоғын,
Қарашығыма сөндірдім...*

*Сезімім құламай сенделіп,
Қиялым барады жерге еніп.
Қараңғы тып-тымдық бөлмеде,
...Біреу келсе екен! [3, 33].*

Жалғыздық, терең жан күйі өлең психологизмін бүкпесіз көрсетіп тұр.

«...Біреу келсе екен!» - дейді ақын. Ол кім?! Оның кім екенін ақынның өзі де білмейді. Беймәлім біреуді күтеді. Көңілі біреуді аңсайды. Мұң шыққысы келеді. Міне, ақынның бізге «беймәлім» жаны, ақынның күйбеңі көп тірліктен шаршап-шалдығуы, ақын жанының жабығуы... өлеңде өрнектелген.

Ал замандас ақындар Г.Салықбаева жүректегі бұлқынысын былай өреді:

*Жаншылды жаным жай таппай,
Табылмас оның тағы емі.
Ғарыштан бәрі байтақтай,
Алыстан бәрі әдемі...
Жағыңдар жақсаң ақынға ақ,
Жанына апар жұлдыздың.
Жалғанға ерте жақындап,
Жабырқап қалған бір қызбын [4, 26].*

Ақынның жабырқаулы көңілі айқын білініп тұр.

Н.Мәукенұлы:

*Мен жалғызбын
Ол жалғыз
Сен де жалғыз
Жағалаудан таппадық елге жабу [5, 7], -*

десе, С.Адай:

*Мен жалғыз, сен де жалғыз, олардың да,
Түскен соң өмір деген жол ағынға [6, 26], -*

деп жалғыздық туралы толғанады. Мұқағалидың «Өмірде ақындардың бәрі жалғыз» деген тіркесі ойға оралады. Қай ғасырда өмір сүрсе де, қай елде өмір сүрсе де ақынның жалғыздығы поэзиясының негізі тақырыбына айналады.

Н. Мәукенұлы:

Жалғыздықтың бары да жанға уаныш,-

деп тәтті мұңға беріледі.

Ал ақын Табылды Досымов «Кезіктім саған» деген өлеңінде:

*...Қайғыдан жылап көрмегем едім,
жылағым келді бақыттан...
Бақытым менің жырақтап еді,
Жырақтап бәрің кетіп ең...
Бірақ та мені,
Құлатпа мені, жылатпа мені, өтінем.
Құласам егер құлармын, сірә, құлармын,
сірә, тұра алмай,
Жыласам егер,
Жылармын, сірә, жылармын, сірә,
жұбанбай... [3, 82], -*

деп жан толқынысын шынайы бейнелейді. Жан азабының өз шегінен шығып, тәтті үрейге ұласуынан қайғының да бір тәтті рақаты болады. Өйткені адамның терең жан күйлері сипаты, мазмұны жағынан бір формадан екінші формаға көшіп, түйсік әлемін толтырып отырады. Ақын өлеңнің соңғы шумағында «Құласам егер құлармын, сірә, құлармын, сірә, тұра алмай, Жыласам егер, Жылармын, сірә, жылармын, сірә, жұбанбай...» деп түйін шығарады. Бұл жолдардан ақынның лирикалық көңіл күйімен қатар ішкі дүниенің терең жатқан құрылымын да көреміз.

Бұл ойларды жалпылама философия деп жалаң қарамауымыз керек. Ой түйіндерінен тұңғық шындық пен биік мән-мұратты пайымдаймыз. Осы орайда философ Ф.Шлегель ойына жүгінеміз: «Поэзия мен философия – бұл бөлінбейтін біртұтастық, бірақ тұтастығы сирек болғанмен, олар адамгершіліктің биік шыңы мен ұлылығын өзара бөліседі. Бірақ олардың әр түрлі бағыты орта кезеңде түйіседі, мұнда ұлылықтың ұлылық тұңғығында поэзия мен философияның рухы біртұтас, бірлікте, бір-біріне кірігіп кеткен» [7, 359].

Тұжырымдай айтқанда, «философиялық сияқты поэзиялық сөйлеуде ішкі құндылықты, өз жетістігін және жұмырлықты, көпшілікке ұғымсыз және құпиялықты меңгереді» [8, 19].

Т.Досымов шығармашылығы сан салалы, поэзиясы мазмұнға бай.

Табылды Досымов – қазақтың тұңғыш бард ақыны. Ақын поэзиясы қазақ әдебиетіне бардтық дара стилімен ерекшеленді. Оорыстың белгілі тұлғасы әрі ақын әрі әншісі В.Высоцкийге ұқсап, бір сарынмен жырлағанмен, тұп-тура көшірмесі деп қарамау керек. Табылды ақын бардтық сарында поэзия жаза жүріп, ұлттық нақыштың орамына икемдеп, өзіндік сара жолын қалыптастырды.

Ұлттық әдебиетімізде «бард» сөзі жырау деген мағынаны береді. Ал жыраулық дәстүр халқымызға жат дүние емес. Бұл жөнінде көнедегі жыршы – термешілердің жалғасындай болған марқұм Т.Досымовтың өзі де айтып, жазып та кеткен. Ақынның өз сөзімен айтсақ: «бардизм португал халқының гитарамен айтылатын жеңіс жырларынан бастау алады. Кеңес одағының тұсында жайлап орыстарға жеткен, содан бүкіл Одаққа тарады. Бардизмнің ең басты ерекшелігі – өлеңнің мәтіні бірінші орында тұрады. Демек, мұнда әуен өлеңді халыққа жеткізетін көмекші құрал ғана. Бұл өнерге қазақ оқшау қарамауы керек. Ерекше бөліп айта кетерлігі, көше әндерін, авторлық әндерді орындаушылар өздері шығарған әнді мәтінімен айтады. Бұларды бардистер деуге келмейді, оларда, негізінен әуен бірінші кезекте тұрады. Сөзінде мән болма бермейді. Айырмашылық – осы. Жалпы, халыққа жеткізгісі келгенін әуенмен беру бізде бұрыннан бар деп айтуға болады. Сонау ғасырдан ғасыр асып жеткен жыраулық дәстүрімізде, өткеннен мұра болып қалған айтыс өнерінде де өрілген өрнекті сөзді әуенмен жеткізу бар. Сондықтан бард қазақтан алшақ ұғым емес. Айырмашылық тек аспабында ғана. Қазақтар домбырмен, қобызмен сүйемелдесе, нағыз бардтық шығарма гитарамен айтылады. Кешегі жаугершілік заманда да халыққа, батырларға рух берген осы сынды әндер ғой. Ақын жүрегіңдегі қаһармандық сөздерін осы арқылы жеткізді. Бард – біздіңше, жырау. Демек, бұл өнердің емшілікке де жаттығы жоқ» [9, 7].

«Бард» сөзін бәрі бірдей түсінеді деу қиын. Есте жоқ ескі ескі заманда Британия аралында дүниеге келген осы атауды иеленгендер жөнінде өнер зерттеушілері әртүрлі пікір айтады. Өз корольдерінің мәртебесін көтеріп жауынгерлерді рухтандыратын әнші-жыраулар туралы аңыздар да сан қилы. Алыс күндерде Британия мен Дания ормандарын мекен еткен болмысы бөлек өнер иелеріне жергілікті тұрғындар «друидтер» (санскритте «дру» орман деген мағынаны білдіреді) деп ат қойып, кейде оларды данышпандар, тіпті сиқыршылар деп те атаған. Друидтердің жағырафия, астраномия, медицина, астрология саласындағы бай дүниетанымды қазіргі зерттеушілерді таңғалдырумен келеді. «Бард» сөзінің түпкі тегінің өте көне өркениеттің өкілдері боп саналатын осы Друидтерден таралуы де таңғажайып жайт. Сол кезеңдерде нағыз бард ақын атануы үшін тамаша музыкант болумен қатар қасиетті Друидтер поэзиясынан 20 мың өлеңді жатқа білу сынды қатаң талап қойылған екен. Көне заманда табиғат пен өмір заңдылықтарын терең меңгерген, ақиқат пен үйлесімнің белгісіндей аспан көк түсті киім киген бард ақындар гитара пайда болғанша әртүрлі аспаптарда ойнаған екен. Олар британдық не ирландық арфаны еске түсіретін шекті аспапта жыр төккен. Ал ол аспаптарға адам қабырғасының санына сәйкес кәдімгі адам шашынан шек орнатылады екен. Қалай айтқанда да өздерін өзге өнер иелерінен ерекше ұстайтын бард ақындар рух пен ерліктің жыршысы болғаны анық. Сонымен, бард – (кельттер bard – өнер) әуенін де, сөзін де өзі жазып, әнін өзі орындайтын автор (гитара аспабымен) [10, 673].

Үндіеуропа тілінен аударғанда «әнді жария қылу» мағынасында айтылады. XV ғасыр ширегінде «бард» сөзі ағылшындарда «кезбе әнші» деген мағынаны берген. Ал орта ғасырда Ирландия елінде ақындар тобы екіге бөлінген: бард ақындар және филид ақындар. Ежелгі ирландықтарда бард ақындар салт-дәстүрлерді дәріптеуші көненің көзі болған. Олар корольдердің сарайында қызмет еткен.

XVIII ғасырдан бастап термин мағынасы кеңейіп, «ақын» сөзінің баламасы ретінде қолданылған. Бардтық өнер Ресейге XX ғасырдың 30 жылдары түрме әндері арқылы жабық түрде келді. Кейіннен бұл жанр қарапайым халыққа А. Галич, Б. Окуджаев, А. Высоцкий, Ю. Визбор есімдері арқылы таныс болды. Орыс поэзиясында В.Высоцкийдің де «бард ақын» аталуы «бард» сөзінің ежелгі ұғымына, ойды беру стилі тұрғысынан сәйкес келеді. Ал, В.Высоцкий мен Табыл бір-біріне ұқсас, жақын етіп тұрған, сөздерге жаңа мағына жүктеу, ерекше мінезді тентек тіркестер, асау ой, адами бүтіндік, серттілік, мәрттік, шартпа-шұрт сәттік найзағай шабыт маржанын күн немесе күнгедей демей, дауыл деп елемей шашып өтер ақ жаңбыр сезімдер. Табылды қазақ өркениетіне бардтық өнерді жүйелеуші ретінде көп еңбек сіңіргенін байқаймыз. Бардтық өнердің қазақтағы ұлттық көрінісі – жыраулық өнер. Бардқа қатысты жауапкершіліктің бәрі де жыраулардың бойынан табылады. Өнердегі синкреттіліктің салыстырмалы түрдегі өзіндік табиғи ерешеліктері де біздің халықта көбірек сақталған. Меніңше, бард та, жыраулық та – ақындық, сазгерлік, орындаушылық, оған қоса гуманист қайраткерліктің өзара гармониялық үйлесім арқылы тұтасып кеткен жүйелі көрінісі. Бардтың басты музыкалық аспабы гитара шыққанда испандар өз мұң-шерін қаншалықты жеткізе алғанын кім білсін? Ал, жыраулық өнер

домбырамен бірге туып, біте қайнасып келеді. Батыстағылар жырау болып кетпесе де біз бардты да төл өнеріміздей меңгеріп, қазақ ұлтының жан-жақтылығын айдай әлемге паш еттік.

Табылды Досымовтың өзін жыраулардың жалғасы деп санауында үлкен мән бар, себебі, ол кезіндегі қазақтың ұлы жыраулары салған жолмен жүріп, өз заманында ешкімнен тайсалмай ойын ашық түрде ортаға сала білген аз ғана азат ойлы жанның бірі еді.

Табылды Досымов – қазақ бардының көшбасшысы ғана емес, оның ұлтық нақышы мен саздық, мазмұндық құдіретін әрлеуші ретінде де тарихта қалды. Өйткені, Табылдының шығармашылығы поэзияға қойылатын барлық талапты орындап, заманына сай қоғамдық-әлеуметтік мәселе көтеру жағынан да, бардшылардың көбінде кездесетін ұқсас ырғақтылықтан қашып, жандүниені шымырлататын әуендік құрылымы (мелодия) жағынан да, қалыптасқан батыс дәстүріндегідей көп қырылдауға еліктей бермейтін орындаушылығы жағынан да біз білетін бардшылардан ілгері тұрып, оған ұлттың оюлы шапанын кигізді. Ол өзінің бір әңгімесінде Владимир Высоцкий, Игорь Тальков, Виктор Цой сияқты бардтың орыстық туын желбіретушілерінің бірқатарын тыңдап, поэзиясымен танысқандығын да айтқан еді. Модернистік сипат алған шынайы поэзия мен сифониялық туындылар абстракт ретінде еленбей, өз бағасын келер ғасырлардан іздейді.

Табылды бір өлеңінде былай жырлайды:

Ұнатады шыңға көңіл шырқауды,
Таулары жоқ төбемізден бұлт ауды.
Толағай боп туылмадым, әттең-ай,
Атырауға әкелер ме ем бір тауды...

Шыңды армандап төбесі көк сүзгілер,
Экраннан Эверестке үздігер.
Обаны – адыр, адырларды төбе деп,
Төбелерді тау деседі біздің ел.

Тартыспай-ақ Ғамзатовтай көкеммен,
Тау ұлы емес, қыр ұлы боп өтем мен.
Осы қырда төбешіктей Аналар,

Дүниеге таудай Ұлдар әкелген. [11, 44]

Бұл – «Биіктік» өлеңі. Талай ән болып шырқалған бұл өлеңнен Табылдының болмысын көреміз. Туған жер кім үшін болмасын әрқашан ыстық. Ендеше, сезімтал ақын жүрегі осы бір дүниеге шыдас бере алмайды.

Ерліктері айналмайтын елеске,
Атыраудың алабының бәрі есте.
Ереуіл атқа ерін салған егесте,
Махамбеттің өзі бір тау емес пе?!

Жанарында жасын ойнап керемет,
Жауған оққа қарсы шапқан, себелеп.
Санаң болса қалай ғана айтарсың,
Нысанбаев тау емес ед, төбе деп.

Тау ұлдары тауда нағыз сырбаздай,
Жүздерінде шабыт оты жүр маздай.
Біздің қырда қыдырса егер бір жаздай,

Талай таулық кетер ме екен жыр жазбай... [11, 45]

-деп жалғастырады. Ақын туған жер үшін бәріне дайын. Құрбан болудан бас тартпайды. Оны өлең жолдарымен жеткізу арқылы туған өлкенің табиғаты мен оның ерекшелігін ешкімге ұқсамай суреттейді.

Табылды Досымов өлеңдеріндегі ерекшеліктердің тағы бірі – бардтық үлгіде жазған «Әулет диалогы» өлеңі.

Атам айтты: «Ұлым ел қорғаса», – деп,
Әкем айтты: «Сұм соғыс болмаса», – деп.
Мен айттым: «Коммунизм орнаса», – деп,
Ұлым айтты: «Бәрі де – далбаса», – деп.

Атам «Аттан кедейін!» айта күліп,
Әкем жатты, «Фашистер тойтарылып»...
Мен даурықтым: «Жатырмыз қайта құрып!»
Ұлым күлді: «Кетпейік қайта құрып»...

Атам айтты: «Кеңеске – бағалыңмын!»
Әкем күлді: «Пірімін заманымның».
Мен де шыңға шырқауға шама қылдым,

Ұлым айтты: «Бүрі жоқ табаныңның» [11, 49].

Мұндай ерекшелік көптеген өлеңдерде жоқ. Тіптен кездеспейді. Жай ғана дүние емес, белгілі бір жүйе мен ұйқасқа түскен ерекше дүние. Ақынның «Қазақ едім дегенше...» өлеңі ақын жан дүниесін, болмысын бар қырымен аша түседі. «Табылдың әні», «Өмірзая» атты бард әндері өмірдің мәнін терең түсінген жанның мұңын жырлайды.

Ақынның бард өлеңдері белгілі бір ырғаққа түсірілген. Әуені әуезді, сонымен қатар сөзі де мәнді. Ақын Табылды Досымовтың бардтық үлгісіндегі өлеңдерін оқып, әуеніне салып айтып отырып сөзіне де, әуеніне де қалай елігіп қалатыныңызды байқамайсыз. Міне, әуен мен сөздің күдіреті.. Бұл – ақынның басты ерекшелігі. Сонымен қатар, ақынның «Дендерім – байтақ мекенім», «Солдат сағынышы», «Астананың аруы», «Нүкте», «Кешіккенің қайткенің?» және т.б. өлеңдерінде азаматтық рух пен елге, жерге деген махаббаты, жалпы қоғамдағы өзінің жауапкершілігін сезіну сынды қасиеттері бар.

Т.Досымов қазақ мәдениетіндегі сал-серілік өнердің сорабын жаңғыртқан, қалың елге ерекше өнерімен танылған нағыз дарын иесі еді. Артында қалған өлмес мұрасы кейінгі ұрпаққа мол азық екені сөзсіз. Оның шығармаларын жинап, таныта беру, елге жеткізу бір міндетіміз болуы да заңды.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 352 б.
- 2 Нарымбетов Ә. Дәуір және поэзия. – Алматы: Жазушы, 1970. – 152 б.
- 3 Досымов Т. Жанарымның жарқылы. Өлеңдер. Алматы: Зерде, 2000. – 144 б.
- 4 Салықбаева Г. Жан. Өлеңдер. – Алматы: Жалын, 1995. – 128 б.
- 5 Мәукенұлы Н. Бойтұмар. Өлеңдер. Алматы: Жалын, 1995. – 88 б.
- 6 Адай С. Кетемін көкке жұлдыз боп. Алматы: Жазушы, 1996. – 96 б.
- 7 Шлегель Ф. Эстетика. Философия. Критика. В 2-томах. Т.1. – Москва: Искусство, 1983. – 479 с.
- 8 Қазақ даласының ойшылдары. – Алматы: Ғылым, 1995. – 160 б.
- 9 Медетқызы Ж. «Алаш айнасы», 13 шілде №119, 2003.
- 10 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық Құраст. Ғ.Қалиев, С.Бизақов, О.Нақысбеков және т.б. - Алматы: «Арыс» баспасы, 2006. – 785 б.
- 11 Из тастап аққан бір жұлдыз... Табылды Досымов. – Алматы: Атамұра, 2013. – 480 б.

В этой статье рассматриваются особенности казахского бард композитора Табылды Досымова. Разъясняется значение слова «Бард» и изучается направление искусства Барда. Жырауская искусство казахского народа, считается продолжением этих жырау поэзии Табылды Досымова. Поэзия Табылды Досымова отличается от казахской поэзии. Его уникальный стиль отличается в казахской литературе. Сегодняшний день используются стихи барда поэта. Это факт для всех, чтобы сказать, он бард поэта.

In this article, the peculiarities of Kazakh bard composer Tabyldy Dosymov are considered. The meaning of the word "Bard" is explained and the direction of Bard's art is studied. Art zhyrau of the Kazakhstan, poetry of T. Dosym, is considered the continuation of these zhyrau. Poetry Tabyldy Dosymov differs from Kazakh poetry. His unique style is different in Kazakh literature. Now a day the poems of the poet's bard are used. It's a fact for everyone to say, he's a bard of the poet.

Б.Т Мырзагелдиева
Қазақстан инженерлі-педагогикалық халықтар достығы университеті
Шымкент, Қазақстан

АҚЫТ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ЖАРИЯЛАНУЫ МЕН ЗЕРТТЕЛУІ

Ақыт Үлімжіұлы шығармалары Қазан төңкерісіне дейін жарық көріп, сол тұстағы оқырман қауымға жақсы таныс болған еді. Ақынның өзі де сол тұстағы баспа өнімдерінен, баспасөзден жақсы хабардар болды. Ақыт туындыларының жарық көру жайына тоқталмас бұрын сол кездегі баспа ісінің дамуына тоқтала кеткен жөн. Қазақ тілінде кітап бастыру ісі ХІХ ғасырдың бас кезінен-ақ басталған болатын.

Кілттік сөздер: машық, ғаріп, рубай, газал, қисса

Бірақ бұл кезде қазақ даласында баспа орындары болмады. Сондықтан бұл кітаптар Петерборда, Қазанда, Уфада, Орынборда, Омбыда, Ташкентте жарық көрді. Бұл баспалардың ішінде қазақ кітаптарын көбірек шығарғандары, қазақ арасына кең танымалдары болды. Әсіресе, Қазан қаласындағы Қазан университетінің баспасы, ағайынды Каримовтар, Хұсайыновтар баспасы қазақ кітаптарын көбірек шығарумен аты шықты.

ХІХ ғасырда қазақ кітаптарын шығарушыларды шартты түрде үлкен екі топқа бөлуге болады. Біріншісі – қазақтардың тарихын, мәдениетін, этнографиясын, тілі мен әдебиетін әр түрлі мақсатта зерттеуге келген орыс және шетел ғалымдары, ориенталистері, саяхатшылары мен әскери қызметкерлері. Бұл топқа Шоқан, Ыбырай сияқты қазақтың өз ішінен шыққан аз ғана оқығандарын қосуға болады. Олардың бастыру ерекшелігі – қазақ шығармаларын орыс әрпінде шығару.

Екіншісі – қазақтың өз ішінен шыққан ескіше сауаттылар мен мұсылман дініндегі өзге ұлт өкілдері. Бұл топтың ерекшелігі мен әрекеті туралы Б.Кенжебаев былай дейді: «ХІХ ғасырдың ортасынан бастап ислам дін басылары қазақты өздерінше нағыз мұсылман етуді мықтап қолға алады. Қазақ арасында дін оқуын, дін жұмысын, дін үгітін күшейтуге тырысады. Осы ретпен түрлі муфтияттар қазақ даласына Бұхарада, Самарқандта, Қазанда, Уфада оқыған татар, башқұрт, қызыл бас молдаларын көп жіберді. Мұсылман дін басыларының бұл іс-әрекеттерін патша үкіметі де қолдады. Патша үкіметі молдаларды указбен тағайындады. Олар указной молдалар деп аталды. Қазақ арасына шеттен келген молдалардың бір қатары, солардан көріп қазақ арасынан шыққан молдалардың кейбіреуі араб, парсы, аңыз, ертегілерін (әсіресе арабтың әулие-әмбиелер, пайғамбар, сахабалар туралы аңыз, ертегілерін) қазақ тіліне аударып, қазақша қисса, дастан етіп жазып, бастырады. Олардың кейбіреуі қазақтың ертегі, аңыздарын да қисса етіп жазып, өз жандарынан қисса, өлең жазып шығарады» [1]. Әрине, Б.Кенжебаевтың бұл пікірі кеңестік саясатқа бейімдеп айтылғанымен екінші топтағы баспагерлердің басты ерекшеліктерін көрсетіп берген. Ақыт Үлімжіұлы – осы топқа жататын баспагер.

Ақыттың бастырған кітаптарының шыққан жылы жөніндегі пікірлер әр қилы. Мәселен, жазушы Н.Қазыбеков оның ең алғаш жарық көрген туындысы деп Ахид бин уәләд Гүлімжі Алтайский (Қарымсақов) деген атпен 1967 жылы бастырған «Тәржума» атты кітабы деп көрсетеді. «Қисса Жиһаншах Тамузшахұлы» дастанының шыққан уақытын Н.Қазыбеков 1902 деп белгілесе [3], ал Ш.Құмарұлы «Сейпілмәлік» дастанын 1895 жылы шығарған деген [4]. Қ.Жанәбілұлы 1891 жыл деп анықтаған [5]. Бұл пікірлер қайшылығының ақынның көптеген дастандарын қайта-қайта бастыруымен байланысты екені анық. Радлов жинағында 1870 жылы басылған «Сейфүлмәліктің» көне вариантымен бірге қазақ арасына мол тараған, революциядан бұрын әр түрлі тақырыппен жеті-сегіз рет жеке кітап болып жарияланған екінші нұсқа бар. Міне, осы нұсқаны кім жазған, яғни қайта жырлаған кім деген мәселеге тоқталсақ, бір-біріне қарама-қарсы деректерді ұшыратамыз.

Кітаптың 2-бетінде:

Қолына Сейіткерей қалам алар,
Ойланып ақ қағазға назар салар.
Сейфүлмәлік, Бедіғұлжамал екі ғашық,
Ғаламға мысал болған шаһзадалар.

17-бетінде:

Сейіткерей қалам алып бастар сөзді.
Шаһзада ғаріп болып жиһан кезді.

Жазады Сейіт қисса ғашық жырдан
Рауайлар сөз бастаған хош хабардан
31-бетінде:

Рауайлар рауаятын сөйлер ашып,
Қылады Сейіт назым сөзді машық...

51-бетінде:

Рауаят қылды рауай жақсы дастан,
Ұстаған Сейіт қалам әуел бастан.

Тыңдаңыз қосылғанын тамаша етіп,
Бәдиғ-Сейфүлмәлік екі жастан.

Енді, осы кітаптың 11-бетінде:

Рауайлар рауаяттан сөз бастайды,
Бұл Ақыт қалам алып бек қоштайды...

18-бетінде:

Жайнаған жарқ-жұрқ етіп балық екен,
Жаратқан тәңірім сондай халық екен.

Кітаптан көріп жазған ғаріп Ақыт,
Жарандар, мұның өзі анық екен.

Осы үзінділерде қиссаны жазған Сейіткереймен бірге Ақыт аты да айтылады.

«Сейпілмәлікті» Ақыттың қай кездері бастырғаны туралы деректер айқын емес. Бұл туралы Б.Әзібаева: «Қисса Сейпілмәлік шаһзада ағазкардан Бәдіғұлжамал перізатта» дастан жырлаушысы [мүмкін жинаушысы, жариялаушысы немесе хатқа түсірушісі] туралы бір-біріне қайшы деректер келтірілген, мысалы, мәтіннің 1-жолында «Бисмилла» деп Сейіткерей қалам алар», 949-жолында «Сейіткерей қалам алып бастар сөзді», 1315-жолында «Жазады Сейіт қисса ғашық жырдан», 2323-жолында «Қылады Сейіт назым сөзді машық», 3059-жолда «Ұстаған Сейіт қалам әуел бастан» делінген. Ал мәтіннің 595-жолында «Бұл Ақыт қалам алып бек қоштайды», 595-жолында «Кітапты көріп жазған ғаріп Ақыт» делінген», – дей келіп, одан әрі қарайғы ойын былай жалғастырады: «Сейіткерей Бабыр ақындарының бірі, ал Махмұди хан Бабыр билігіндегі сұлтандардың бірі болуы мүмкін. Олай болса, бұл нұсқа ертеректе жырланып қағазға түскен. Тіпті бізге белгілі 1807 жылғы басылымнан да бұрынырақ болуы да ықтимал. Өкінішке қарай, олар бізде жоқ. 1882, 1895, 1902, 1904, 1909, 1914 жылғы кітаптар сол алғашқы басылымдардың қайта басылып шыққандары болуы мүмкін. Ақыт ақын 1865-1936 жылдары өмір сүрген. Сондай-ақ ХІХ ғасырдың екінші жартысында кей адамдар кітап болып шыққан нұсқаларды өз атынан шығарғаны қазір белгілі болып отыр. Б.Әзібаева көрсеткен алғашқы дата, яғни 1807 жылғы нұсқа табылмайынша, Ақыттың бұл дастанды тыңнан жазғандығы немесе бұрынғы нұсқаны жаңартқандығын дәл көрсетудің мүмкіндігі жоқ. Алайда «Сейпілмәлікте» аты кездесетін Сейіткерей осы 1807 жылғы басылымның бастырушысы немесе жырлаушысы, я болмаса хатқа түсірушісі емес пе деген ой туары да сөзсіз. Жырдағы Сейіткерей есімін сақтаған жолдар буын саны жағынан қара өлең өлшеміне сай келіп тұр. Сондықтан Сейіткерей қазақ ақыны болса керек деген болжам да пайда болған. Бұлай дейтініміз, Б.Кенжебаев 1807 жылы шыққан «Сейпілмәлікті» ең алғашқы қазақ кітаптарының бірі деп есептеген. «Қазақ тілінде тұңғыш басылып шыққан кітапты дәл көрсету қиын, ол әлі анықталған жоқ. 1807 жылы Қазанда, университет баспасында «Сейпілмәлік» қиссасы басылып шығыпты; 1816 жылы, тағы да Қазанда, университет баспасында «Қозы Көрпеш – Баянсұлу» поэмасы басылыпты. Қазақ тілінде тұңғыш басылып шыққан кітаптардың осылар болуы да мүмкін» [1, 12-], – дейді ол.

Б.Кенжебаевтың «басылып шығыпты» дегеніне қарағанда, ол бұл кітаптарды көрмеген. Қазан төңкерісіне дейін шыққан қазақ кітаптары мәселесін арнайы зерттеген ғалымның бұл басылымдармен таныса алмауына қарағанда, олар өте аз таралыммен шықса керек. Сондай-ақ мұрағаттық қорларда да сақталып қалмаған сияқты. Біздіңше, 1807 жылғы басылым туралы Б.Әзібаеваның пікірі дұрыс жағы да бар, кейбір мәселелерлі ескермей кеткені тұсы да жоқ емес. Егер Сейіткерей, Б. Әзібаева айтқандай, Бабыр тұсындағы сарай ақындарының бірі болса, шығармаларын қазақтың қара өлеңі үлгісінде емес, көне түркі поэзиясына тән рубай, ғазал түрінде шығаратыны анық. Шындығында да, 1807 жылғы басылым көне түркі тілінде, ортағасырлық түркі поэзиясы үлгісінде жазылғаны байқалады. Оны мынадан көреміз: 1984 жылы шыққан татар дастандарының жинағына [6] жазған түсініктерінде татар ғалымы Ф.Әхмәтова сөз болып отырған басылымның алғашқы шумағын келтірген. Мұнда біз ойлағандай, ортағасырлық түркі поэзиясына тән сипаттар анық көрініп тұр:

Сәнә вә хайд өчен тел бирде гүя,

Күңелгә гыйшык бирде, кылды шәйда.

Гажәп кадир торур, кодратләрән күр,
Гажап санинь торур, сәнгатьләрән күр [6, 360].

Бірақ ғалым бұл мысалды қайдан алғанын көрсетпеген және өзі жазған кіріспе мен түсініктердің басқа еш жерінде бұл басылымға тоқталмайды. Соған қарағанда, Ф.Әхмәтованың қолында да 1807 жылғы нұсқаның толық мәтіні болмаған. Ф.Әхмәтова шығарған дастандарды қайта жариялаған тағы бір татар ғалымы Ф.И.Урманченің құрастырған жинағында [7] да «Сейпілмәліктің» алғашқы басылымы туралы толыққанды мағлұмат кездестіре алмаймыз. Демек алғашқы нұсқа татар ғалымдарына да жақсы таныс емес. Ал Ф.Әхмәтова жоғарыдағы шумақты 1807 жылғы нұсқа туралы жазылған ескі мәліметтердің бірінен алса керек.

Б.Әзібаева пікірінің көкейге қонымды жағы – дастанды Бабыр ақындарының бірі шығарған болуы мүмкін дегені, ал шындықтан алыстау тұсы – Сейіткерейді соның бірі болуы ықтимал дегені. Шындығында, Сейіткерейдің Ақыттың тұстасы екені байқалады. Мұны бір жағынан, біз жоғарыда айтқандай, оның есімі сақталған жыр жолдарының қара өлең өлшемінде жазылуынан, екінші жағынан, Ақыттың:

Ғабдолмәлік боп келді,
Сейфүлмәлік нұсқасы.
Ақыт атым орнына
Сейіткерей қол қойыпты [8], –

деп жазғанынан көреміз. Сонда Сейіткерей – дастанды Ақытқа дейін өңдеуші емес, Ақыттың жазғанын өзгертуші болып шығады.

Жоғарыда айтылғандардан байқайтынымыз: 1807 жылғы «Сейпілмәліктің» басылымы көне түркі поэзиясына тән үлгіде, ғазал формасында, егіз ұйқас түрінде жазылған. Оны алғаш рет қазақша қайта жырлап, қара өлең үлгісімен жазып шыққан – Ақыт Үлімжіұлы. Оны ақынның «Бұл Ақыт қалам алып бек қоштайды», «Кітаптан көріп жазған ғаріп Ақыт, Жарандар, мұның өзі анық екен», – деген сөздері де куәландырып тұр.

Ақыт жазған нұсқа тек қазақтар арасында ғана емес, туыстас түркі халықтары арасында да кеңінен тараған. Жоғарыда аталған татар дастандары жинақтарына енген «Сейпілмәлік» нұсқасы көлемі қысқа, проза түрінде берілген. Татарлар арасында дастан бірнеше нұсқада тараған [6, 361-362]. Оның барлығы жарық көрмеген. Алайда Ф.Әхмәтова өзі жазған түсініктерде берген үзінділерден кейбір татар нұсқаларының Ақыт вариантынан бастау алғанын байқаймыз.

Ақын шығармаларының екі томдығын құрастырушы Г.С.Омарова өзі жазған түсініктерінде бұл шығарманың жазылу тарихы жөнінде былай дейді: Махмұтхан – ақынмен жиі араласып тұрған оқымысты адам. Басы патшалы Россияның қуғындауына ұшырап Алтайға, Қобдаға келіп, ағартушылық жол ұстанады. Ол автордың ақындығына ден қойып, осы оқиғаны баяндап береді де, ақыннан қиссаға айналдырып, Қазандағы баспаға жіберуді өтінеді [8, 556]. Алайда Махмұтханды «баяндап береді» дегеннен гөрі 1807 жылғы басылыммен таныстырады деген жөн сияқты.

Жоғарыда сөз болған, Ф.Әхмәтова көрсеткен «Сейпілмәліктің» төртінші татар нұсқасынан мысалға алынған шумақтар татар поэзиясына тән емес, қазақтың қара өлеңі үлгісінде жүр. Және де бұл шумақтардың Ақыт жырлауындағы нұсқамен ұқсас тұстары бар. Осыған қарап, Ақыт жырлауындағы «Сейпілмәліктің» туыстас халықтарға да әсер еткені байқалады. Осылайша, туыстас халықтардың көбіне таныс болған Ақыт нұсқасы ғалымдардың да назарына Қазан төңкерісіне дейін-ақ ілікті. Атақты түркітанушы ғалым, этнограф, Қазан университетінің профессоры Николай Феодорович Катанов ХІХ ғасырдың өзінде Ақыт жариялаған кітаптар жөнінде пікір білдірген еді [9].

Ақыт «Жиһән шаһ Тәмуз шаһ угли» атты шығармасын 23 жасында жазған. Жас Ақыттың «Жиһәншаһ» атты дастаны Қазан университетінің баспасынан басылып шығады. Бұл кітап туралы Қ.Жанәбілұлы: «Осы кітаптың баспадан шығуы, еліміз қазақтарындағы тұңғыш басылым болып қана қалмай, бүкіл дүние жүзіндегі қазақтарда да, алғашқы басылым көрген кітаптардың бірі саналады. Сол себепті профессор Ә.Қалиұлы Ақытты «тұңғыш» деп атап отыр» [10], – дейді. II Николайдың тұсында барлық кітаптар үкімет рұхсатымен шығатыны белгілі. Қазан университеті баспасынан шыққан бірнеше кітаптарында Ақыттың есімі «Ахид бин уәләд Гүлімжі Алтайский Карымсақов» деп көрсетілген.

З.Қинаятұлы: «Алғаш Қобда (Монғолия) асқан қазақ ауылдарының бірі Ботағара Барлам бидің немере туысы, екі дүркін қажыға барып, 1908 жылы сол қажы жолында дүние салып, Меккенің Мәжид-үл-һарамның түбінде жерленген Сөлтеқұлы Бата (Лайық) қажы 1901 жылы Ақыт қажыны әдейі шақыртып, өз ауылында (Дэлунде) діни мектеп аштырады. Ақыт Қобдада 20 жылдай тұрып, бала оқығады» [11], – дейді. Ақыт Қобда өлкесінде оқытушы болып, бала оқытып жүрген кезінде жоғарыда айтылған Махмұтхан деген кісінің өтінішімен «Сәйфулмәлік-Бәдигұлжамал» қиссасын жазады.

Ү.Сұбханбердина бұл басылым туралы: «Атап айтқанда, 1882 жылы «Қисса-и Сейфулмәлік шаһзада ағазкардан Бәдіғұлжамал-Перизат» деген атпен басылып шығады» [12], – дейді. Ақыт 1897 жылы Қазанда басылған «Тәржүмә-и Ахид бин уәләд Гүлімжі Алтайский-Қарымсақов» атты дастанында Қобда өлкесінде ұстаздық, ағартушылық қызметте жүріп бірнеше шығармасын жазып, 1892 жылы тобылдық саудагер Ғабдолқадыр Ғабдолуахабұлымен танысып, алғашқы қисса-дастандарын сол кісіден жібергенін жазса, «Пайғамбардың тууы, қайтыс болуы» жырының соңында: «Бастыруға Қазанға жіберсін деп, Ахметкәрім ноғайға жазып бердім», – дейді. Ақыт көбіне Зайсандық саудагер Бабаев арқылы да жазғандарын Қазанға жіберіп тұрған екен. Ақын «Әбият Ғахидия» шығармасында: «Кәрімберді, Сәлімжан, Зайсанский Бабаев, Алтайға мәлім саудагер» дейді [13]. Қ.Жанәбілұлы: «1891-1914 ж.ж. Ақыт Қазан, Орынбор, Семей баспаларында 9 кітабын 17 рет бастырады» [10,12], – дейді.

Қ.Жанәбілұлы почта байланысында қызметте жүрген Ақытты Қобда өлкесінің белді биі Барлам үкірдай Жуанхан үкірдайдан қолқалап, өзіне хатшылыққа және өз ауылының балаларын оқытуға сұрап алғанын айтады. Сөйтіп, Ақыт 1903 жылы Қобдада Ботақараның Шәку (Шәкенбай) тармағының үкірдайы Барлам ауылында бала оқытады. Еңбек ете жүріп, кітап бастыру ісімен де айналысады. Қ.Жанәбілұлы: «Ақыт 1891 жылдан 1907 жылы қажылық сапарына кеткенше 16 жыл үздіксіз ағартушылық қызмет еткен», – дейді. Ақыт өзінің осы кезде кітап бастырумен айналысқанын өзінің «Жерей ишаны Мұхаммед-муһмин» шығармасында:

Хат жазған қалам алып Ақыт атым,
Шәкенбай немересі Барлан мырза.
Молласы боп тұрғанда жазған хатым», –
деп жырлайды [10, 3-].

Ақыттың жарық көрген шығармалары тек жоғарыда көрсетілгендер ғана деуге болмайды. Өйткені «Пайғамбардың туылуы мен есеуі» деген жырының аяғында ақын:

Аралап дәмін татып талай жердің,
Кітаптан әуел оқып бәрін көрдім.
Бастыруға Қазанға жібергелі,
Ахметкәрім ноғайға жазып бердім, –

дейді. Осыған қарағанда, бұл кітабы да кезінде Қазанға жіберілген. Бірақ басылған басылмағаны белгісіз. Осы дастанға З.Сейітжанұлы «Ақыт ақын» атты оқу құралында талдау жасайды [15]. Шамасы, З.Сейітжанұлы дастанды қолжазба арқылы талдаса керек. Бірақ ақынның көзі тірісінде бұл дастан жарық көрмеген.

Ал, Ақытты зерттеуші қазақстандық ғалым Нариман Мұхаметханұлының айтуында «Ақынның Қазан баспасына жіберген дастандарын талқыға өткізбей архивке қалдырғандарының бірі «Сейіт Жаппар», «Шермуз аталған», «Кербала» [15 ,32], – дейді (Нариман Мұхамметханұлының 1999 жылы 5 қаңтарда жазған хатынан).

Ақыттың көптеген мысалдары халық аузында айтылып жүрген болса да толығымен басылым көрмеген еді. Қытайда шығатын «Шұғыла» журналының 1987 жылы 7 санында ақынның бір топ өлеңдерімен қоса «Қарлығаш пен бұлбұл» атты ұзақ мысалын Яссаби Шибайұлы мен Шәкен Оңалбайұлы дайындап бастырады. Кейін «Мұра» журналының 1991 жылғы 2-санында Нұрахметжан Тұғанбайұлы мен Дәулетбек Қаңбақовтың ұсынуымен қырық бір мысалы жарияланды. Қырық бір мысалға берілген редакция ескертпесінде бұл нұсқаны айтушы «Ақыт Үлімжіұлының жазғандары» деп қолтаңба қалдырған. Сондай-ақ кейбір өлең жолдарында Ақыт Үлімжіұлының аты кездесетінін жазады. Зерделей қарасақ, 1983 жылғы «Шұғыланың» 7 санында жарияланған «Қаршыға мен бұлбұл» атты мысалы мына қырық бір мысалы ішінде жоқ. Осыған қарағанда, Ақыт өлеңдері әлі де қолдан-қолға көшірілуде, ел аузында жатталып айтылуда. Ауызша айтушылардың ақын өлеңдерін бір-бірімен араластырып жібергені де байқалады. Ал жоғарыда айтылған қырық бір мысалдың біршамасының сюжеті халықтікі екені көпке аян. Бірақ оларды өлеңге айналдырған Ақыт екені оның сөз саптауы, жазу стилі жағынан беп-белгілі. Ақыттың «Шұғылада» жарияланған мысалы да стиль жөнінен осы қырық мысалға ұқсап кетеді. Осы нұсқаның қолжазбасында «Ақыттың қырық мысалы» деп жазылып тұрғаны да анық айтылған. Қалай да қырық бір мысал – мол тәрбиелік мәнге ие, кесек тұлғалы, көркемдігі жоғары бағалы шығармалар. Ақыттың әлі баспа орындарына берілмеген мысалдары бар болуы мүмкін [16].

«Ақыттың бізге қазірге дейін әлі мәлім болмай талас тудырып келе жатқан қиссасы «Самұрық құс пен Сүлейменнің хикаясы» атты хикаясы болды. Ақын Шың Шысай түрмесіндегі кезінде Нылқыдан түрмедегі туысқанын іздеп Үрімжіге келген Нұрахметжан деген адам бұл қиссаны Нылқы ауданына барып таратқаны мәлім. Сонан 1980 жылдардың басында сол кісіден әр жерін жырмен, бүкіл оқиғалықты қара сөзбен жазып алған Әбдірешит Байболатұлы мұны өзі қисса етіп жазып қазақ

киссаларын оныншы кітабында жариялады» [15, 13]. Арғынбек ақынның «Мәңгі заман абақ ұлықтары» деген шығармасында Ақыт ақын туралы мынандай шумақ өлеңдер бар:

Тағы да өзі діндар диянатлы,
Дәулет-бақ бір басына ұялапты.
Жас күннен ғылымға белін байлап,
Ешкімге ойламаған қиянатты.
Қай жерде өлең-тойға әуес болып,
Азырақ бала күнде қиялапты.
Алланың пендесіне рахметі көп
Тәубе түбін бекітсе тиянақты.

Ақын Арғынбек «қиялау» деп Ақыттың жас шағында өлең-тойларда айтысқа қатысуы, бет ашуы сияқты істерді меңзесе керек. Ақынның Сарып қызбен бір күн, бір түн айтысып жеңгені ел аузында айтылған. Бірақ айтыс туралы ешқандай жазба, дерек сақталмаған.

Ақыт қайтыс болған кезінде ақын Арғынбек Ағышбайұлының арнап жазған жоқтау өлеңінде тағы мынадай өлең жолдары кездеседі:

Абақтан аты шығып еді Ақыт қажы,
Алтайдың көлде жүрген қоңыр қазы.
Абақ Керей атынан екі бұлбұл,
Жаралған жандар еді сөз таразы.
Абақтан иман болып Ақыт Ахмет
Алдына тараушы еді елдің зары.

демек Арғынбектің Ахмет молданың есімін Ақытпен қатар қойып, оны Абақ Керейдің екі бұлбұлына балауы да сол дәуірде ел таныған атақты ақын екенін дәлелдейді. Ал, Арғынбек Абышбайұлы Ақыт туралы былай толғайды:

Абаққа аты шыққан Ақыт молда,
Тараған жазған хаты оң мен солға.
Басылып Еуропада кітаптары,
Оқылып алды қазақ қолдан-қолға.
Қазақты халықараға таныстырған,
Сөздері матбуғаға барған жолда,
Үш қытға жерін түгел аралаған,
Жүрген жер зираттарға сондай жорға,
Бұл күнде имам-қазы абақ елге,
Атағы шыққан оның талай жерге.
Шәкүрті мен Тұрғынға мешіт салған,
Халқыма орын болып қалсын дерге
Құдайым ғұмыр берсін деп тілеймін [17].

Ақынның шығармалары өзі жериялағаннан кейін ұзақ уақыт баспа бетін көрген жоқ. Оған бірден бір себеп – Ақыт жүрген жердің бәрінде, тарихи Отанында, яғни Қытайда да, Монғолияда да, Қазақстанда да қатар орнаған коммунистік режим қыспағы. Ұлтты бірлікке, имандылыққа шақырған ақын шығармалары бұл режимнің отарлау, мәңгүрттендіру саясатымен мүлде ымыраға келмейтін еді. Сол себепті тоталитарлық жүйе Ақыттың өзін де, шығармаларын да жойып, оны халық санасынан өшіруге күш салды. Әрине, коммунистік қыспақ халық жүрегінен берік орын алған ақынның есімін де, шығармаларын да түбегейлі құртып жібере алмады, бірақ оған елеулі нұқсан келтірді. Оны мынадан көреміз: қазақ әдебиетінің төрінен, өзіне лайықты орын алуы тиіс ақынды, көпшілік қауым, әсіресе, қазақстандықтар көп біле бермейді, тіпті әдебиетшілердің ішінде де Ақыт шығармаларымен мүлде таныс еместер кездеседі, ақынның көп шығармалары із-түзсіз жоғалған.

Ұзақ уақыт үзілістен кейін Ақыт шығармалары Қытайда (Шыңжаңда), Монғолияда өткен ғасырдың 70 жылдарынан, ал Қазақстанда 90 жылдарынан бастап жарық көре бастады. Ақыттың бір топ өлеңдері Қ.Қалиасқарұлы құрастырған «Халық ақындары» (1972) жинағына кіреді. Одан кейін Баян-Өлгий қаласында «Жыр, толғау, дастандары» (1994) атты кітабы шығады. Қазақстанда мерзімді баспасөз беттерінде де («Қазақ әдебиеті», «Шалқар») өлеңдері жарияланған [18]. Қытай коммунистік партиясы ІІ кезекті орталық комитетінің үшінші жалпы мәжілісінен кейін, Қытайда шығатын қазақ тіліндегі «Шалғын», «Мұра», «Шұғыла» журналдарында жариялана бастайды.

Монғолия қазақтары Ақыттың 120, 125, 130 жылдық мерейтойларын салтанатпен атап өткен. Сол қарсаңда Ақыттың бірнеше шығармалары баспа бетін көрген. Атап айтқанда, К.Жанжұңұлының құрастыруымен Ақыттың жоғарыда айтылған «Қажыбаян» [13], «Ахиретбаян» [19], М.Айханұлының

құрастыруымен «Жиһаншаһ» [20], Ш.Рахметұлының құрастыруымен «Ғақылия» [21] атты шығармалары баспадан шығады.

1993 жылы Қазақстанда шыққан антологияға Ақыттың бірнеше өлең-толғаулары енген [22]. Одан соң Ж.Шәкенұлы, Қ.Нұртазаұлылардың құрастыруымен «Жиһаншаһ» атты жинақ 2007 жылы шықты. Оған Ақынның «Асан ата деп еді», «Ғазылбаян», «Қалам, сия – көз жасы», «Зарзаман», «Қайғымды қазып тербеттім», «Күңіреніп тұрған жер Алтай», «Ғылым – сәуле, нұр жарық», «Өсиетім жұртыма», «Адам сыны», «Тозғақ толғағынан», «Ақыр заман таянды», «Өсиетнама» атты толғаулары мен «Әуелі сөз бастайын инабаттан», «Ұлықтар жайлы ұлағат», «Өмір жайы», «Әйелдер туралы», «Сегіз қырлы бір сырлы бол» деген өлеңдері, «Бажаққа», «Құлиға», «Зымыраға», «Тұрдыбекке», «Тұлымбайға», «Тұңғышбайға», «Шәріпханға», «Шияу Шәріпханға», «Қойшыға», «Шіңгіл басы тұйық тау» деген экспромт түріндегі арнаулары мен «Ғадыл ханның хүкімі», «Хикаят үш жігіт», «Данышпан бала», «Жауыз патшаның жаңылысы», «Ғали мен Дариға», «Жәнібек батыр», «Қисса Жиһаншаһ Тамуз шаһ ұғлы» атты дастандары енген [23]. 1994 жылы Қытайдағы аз ұлттардың байырғы шығармалар кеңсесінен Қ.Нұртазаұлы және Ғ.Ақытұлы, Ж.Мырзақанұлы, Ә.Қалиұлылардың құрастыруымен Шыңжан халық баспасынан оның шығармаларының 1 томы басылған. Ол 1998 жылы қайта басылған [24]. 1999 жылы тағы да байырғы шығармалар кеңсесінен Қ.Нұртазаұлының жинап, құрастырумен, Қаһар Сіламанұлының жауапты редакторлығымен оның екінші томы басылып шықты [25]. Сондай-ақ 1994 жылы Қ.Қалиасқарұлының құрастыруымен Баян-Өлгейден де ақын өлең-дастандарының жеке жинағы жарық көрген. Ақыттың шығармалар жинағы Қазақстанда соңғы жылдарда ғана баспа бетін көрді. Нақтырақ айтқанда, 2011 жылы Қазақстанда дайындалып, алғы сөзін философия ғылымдарының кандидаты Г.Омарова жазған ақын шығармалары толық жинағының екі томдығы Кония қаласында қазақ тілінде, кирилл алфавитінде басылып шықты [26].

Ақыт қажының соңында мол мұра қалды. Екі томдық шығармалар жинағына екі өлең-роман, жиырма дастан-поэма, қырыққа жуық өлең-толғаулар енгенін және бұдан басқа тағы да Шыңжанда дайындалып, бірақ шықпай қалған екі томдық барын [10, 2] есепке алсақ және бізге жетпеген, жоғалып кеткен шығармалары да көп болғанын ескерсек, Ақыттың өте өнімді жазған қаламгер екеніне көзіміз жете түседі.

Ақыт Үлімжіұлының өмірі мен шығармашылығын зерттеп-зерделеу ісі Қазақстанда енді ғана басталды десе болғандай. Өзінің көзі тірісінде-ақ халыққа кеңінен танымал болған, өз дәуіріндегі саяси, мәдени, әдеби үдерістердің ең бастыларынан тыс қалмаған ақын, теолог, қоғам қайраткері Ақыт Үлімжіұлының шығармаларын тереңдей зерттеу бүгінгі қазақ әдебиетінің ең өзекті мәселелерінің бірі болып саналады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Кенжебаев Б. Қазақ баспасөзінің тарихынан мәліметтер. Алматы: Қазақ мемлекет баспасы, 1956. -48 б.
2. Мырзахметов М. Қазақ қалай орыстандырылды. Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1993 -41б.
3. Қазыбеков Н. Ой таразы. Сын мақалалар. Алматы: Жазушы, 1991. -224б.
4. Құмарұлы Ш. Ер еңбегімен танылады (алғы сөз) // Жұмабайұлы Б. Ақыт ата. Бейжің: «Оттар» баспасы, 2005. -274 б.
5. Әзібаева Б. Қазақ дастандары. Алматы: «Баспалар үйі» акционерлік қоғамы, 2009. -12-73бб. Татар халық ижаты. Дастаннар / томны төзүче, кереш мақала һәм искәрмәләрне язучы
6. Әхмәтова Ф.В. Казан: Татарстан китап нашрияты, 1984. –361-362 бб.
7. Заманлар узган – дастан туган: Дастаннар / төзүчесе, кереш мақалә һәм искәрмәләр авторы Ф.И.Урманче. Казан: Мәгариф, 2001.
8. Үлімжіұлы А. Шығармаларының толық жинағы: Екі томдық. 1 т. Кония, 2011. – 22-557 бб.
9. Деятель № 8-9,1898.- 429-430 бб.
10. Жанәбілұлы Қ. Ақыт хақында // Үлімжіұлы А. Шығармалар жинағы. 2 т.Күйтін: «Іле халық баспасы», 1999. -10-12 б б.

Исследование творчества поэта А. Улимжиулы в Казахстане только началось. Полное исследование творчества поэта считается самой актуальной проблемой современной казахской литературы.

The study of the poet A. Ulimzhiuly's creativity in Kazakhstan has just begun.

Full study of the poet's work is considered the most urgent problem of modern Kazakh literature.

L. Mukhtar, A.B. Temirbolat
al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan,

**THE CONCEPT OF CHILDHOOD IN THE NOVEL OF
ROLLAN SEISENBAYEV «MERTVYYE BRODYAT V PESKAKH»
("THE DEAD WANDERING IN THE SANDS")**

In the novel by R. Seisenbayev «Mertvyye brodyat v peskakh» ("The Dead wandering in the sands") childhood is represented in several types. These types are memories of adults about their happy childhood, childhood during the famine; the childhood of sons and daughters «enemies of the people»; children of the second half of the twentieth century, who suffer from environmental disasters. The main type is the type of child-victim. Given the general mood of the novel, its saturation with social issues, the implementation of the concept of childhood in this work is closely related to the disclosure the environmental problem. The Kazakh children are victims of adult acts against nature. The peculiarities of the realization of concept in this novel are influenced, firstly, by national specificity, and secondly by the genre of the work. The essence of the concept transfer does not depend on lexical means, but is conditioned by the originality of the author's language picture of the world.

Keywords: concept, childhood, problems, novel, thematic series.

In the novel of the Kazakh writer Rollan Seisenbayev "The Dead wander in the sands" childhood is contrasted with maturity, as the life and purity of the native land - to natural disasters that led to the "death" of the Aral Sea. Childhood appears in the memories of heroes, as something bright, native, but now irretrievably lost.

The concept of "childhood" is closely intertwined with problems of a universal scale, consisting in the eternal nature of the theme "life and death"[1, 183]. The death of the Aral Sea is a private, local event, however, the writer affirms the global nature of the problem.

The concept of childhood is realized in the work in two aspects: as the nostalgia of heroes in childhood, when everything around has not yet been violated by human intervention in nature; and as an awareness that the childhood of Kazakh children is under threat because of this invasion. The novel begins with a description of the terrible picture. The writer shows what a person can do with nature and how nature can take revenge for it - from the scene of the death of children.

The concept of childhood is implemented through the core (actually childhood) and with the help of several signs characteristic for him.

Therefore, the signs of this kind are:

- 1) human age,
- 2) time characteristic,
- 3) condition.

The core of the concept is realized in the lexemes "childhood" and "children". Actually, childhood as the main sign of the concept is presented only in two examples, and it is by no means positive:

«...– Chuvstvo brennosti mira, bezyskhodnoye chuvstvo togo, chto vse v etom mire imeyet svooy konets, v pervyye v zhizni vozniklo v yego mal'chisheskom serdtse» [3, 49].

"... - the sense of the impermanence of the world, the desperate feeling that everything in this world has its end, first appeared in his boyish heart for the first time in his life" (translated by the author of article).

«I on ponyal, chto v etu minutu on prostilsya s detstvom navsegda. V detstve on mnogo slyshal ot starykh rybakov o morskikh smerchakh, kotoryye poyavlyalis' vnezapno chernoy tuchey, i sil'nyy krugovoy vikhr' vzdymal morskuyu vodu stolbom» [2, 34].

"And he realized that at that moment he had said goodbye to his childhood forever. In his childhood, he heard a lot from old fishermen about sea whirlwinds, which suddenly appeared as a black cloud, and a strong circular vortex raised sea water with a pillar".

Signs of the core of concept are also lexemes of childhood, represented in different versions. There are several such options:

- 1) memories of heroes about childhood,
- 2) a carefree childhood,
- 3) childhood, without a positive or negative assessment,

- 4) regrets about the past or the present,
- 5) ironic context,
- 6) the tragedy of past years - hunger,
- 7) the tragedy of the past and the present - repression and loss of national identity,
- 8) the tragedy of the present is that nature takes revenge on man.

Examples of the realization of concept in relation to such aspects could be given for all options. However, it should be noted that the number of examples in which a happy childhood is presented, there are significantly fewer examples related to tragic childhood.

Memories of heroes about childhood

«Staryye zanimalis' khozyaystvom: pryali, terebili sherst' v teni domov i yurt; trudno bylo im usledit' za vnuchatami, i deti, pol'zuyas' etim, chasten'ko ubegali k moryu [3, 46].

“The old were engaged in farming: they spun and tore the fur in the shade of houses and yurts; It was difficult for them to follow the grandchildren, and children, using this, often ran to the sea”.

Proceeding from this, it cannot be said that the childhood of the heroes was so pure and cloudless. However, they spent it on the shore of their beloved sea, in the company of their peers, among a loving family, and this is very much for those who later lost their native land.

A carefree childhood

«Khoroshiye u nas s toboy deti, Nasyr. Samostoyatel'nyye, volevye – eto nezamenimyye kachestva» [3, 77].

“We have good children, Nasyr. Independent, strong-willed - these are irreplaceable qualities”.

«Kogda starshiye pribyli, oni prinyalis' rastoropno ugoshchat' ikh osetrinoy. Nasyr i Slavikov s zametnym odobreniyem poglyadyvali na svoikh detey» [3, 68].

“When the elders arrived, they quickly began to treat them with sturgeon. Nasyr and Slavikov glanced with admiration at their children”.

There are only two examples of the concept's realization in this conditional group, and this suggests the childhood of the Kazakhs was not cloudless (here we return to the previous aspect). Nevertheless, this example demonstrates that good children are a hope for the future for the parents.

Childhood, without a positive or negative assessment

«... a sam s zhenoy i det'mi perebralsya v zemlyanku» [3, 42].

“...and himself with his wife and children moved to the dugout”

«Ona podumyvala vnov' poyti uchitel'stvovat' v shkolu, k detyam...» [3, 35].

“She was thinking of going to school again, to children...”

«Vernyy uprek, Nasyr-aga. Vse dumal: povzrosleyut deti – zabot ubavitsya... Da ne vykhodit tak...» [3, 62].

“True reproach, Nasyr-aga. I kept thinking: the children will grow up - the worries will decrease ... But it does not go like this ...”

«Obshchitel'nyy, udivitel'no taktichnyy dazhe v otnosheniyakh s podrostkami i det'mi, professor bystro sdruzhilsya s rybakami poberezh'ya» [3, 65].

“Sociable, surprisingly tactful even in relations with adolescents and children, the professor quickly became friends with the fishermen of the coast”.

All these ways of implementing the concept of childhood introduce the reader to the heroes, to the everyday life of the Kazakhs on the shore of the Aral Sea and to reflect the relationships in Kazakh families.

Regrets about the past or the present

«Neuzhto i zdes' te zhe problemy: u starshikh svoya zhizn', a na podrastayushcheye pokoleniye, uvy, ne khvatayet vremeni? A ved' yest' kazakh, chto peredat' svoim detyam, yest'!» [3, 73].

“Is there the same problem here: the elders have their own lives, and the younger generation, alas, does not have enough time? However, Kazakhs, have something to convey to their children!”

«I khotya vremena seychas nastupali, chto byli sluchai, kogda neblagodarnyye deti brosalii roditeley na proizvod sud'by, razve takoye mozjno bylo by skazat' o Kakharmane i Aytugan?» [3, 47].

“And although it was the time, when ungrateful children abandoned their parents to the mercy of fate, could such a thing be said about Kaharman and Aytugan?”

In these several examples, both global problems of intergenerational relationships (the transmission of information from adults to children) and the personal problems of specific heroes are displayed: children do not find support, children abandon their parents.

The tragedy of past years - hunger

«Nasyr laskovo zagovoril s det'mi: «Sestre tvoyey, vizhu, sovsem plokho ... Poydemte-ka ko mne, rebyata». Mal'chishka, po-prezhnemu szhimaya rukoyat' kamchi, mrachno smotrel na Nasyra »» [3, 74].

“Nasyr affectionately began to talk to the children: "I see your sister's very badly ... Let's go to me, guys." The boy, still clutching the stick of the kamchi, gloomily looked at Nasir (in this case, other lexemes are also allocated for characterizing the concept)”.

«Zharasbaya osenilo: khozyain ubil i detey!» [3, 99].

“Zharasbay blurted out: the owner had killed children as well!”

In the novel there are some other examples of terrible human tragedy.

The concept of childhood is realized here through the image of child-victims. Zharasbay remained alive, as did Nasir's future wife, but there were cases of cannibalism, when the victims were the children who were the least able to resist.

The tragedy of the past and the present is repression and loss of national identity

In this context, we should pay attention to the dialogue of heroes, which describes how Kazakh orphans were deprived of their national identity.

In whole, in the traditions of the internationalism cultivated in the USSR, orphans were raised as representatives of another people:

-Ikh tam tselaya banda. Zabirali iz detskikh domov detey budto by na vospitaniye...

“There's a whole gang there." They took children from children's homes as if to bring up ... ”.

– I chto zhe? – vstrevozhennno perebil yego Nasyr.

And what? - interrupted him Nasyr.

– Chto mozhno delat' s sirotami? Eti siroty byli besplatnoy rabsiloy u nikh v domakh [3, 69].

Reflecting on this, Mulla Nasyr understands the depth of the tragedy of his people, which is not only destroyed physically, but also dissolves in other nations.

The tragedy of present

This conditional group of realization of the concept core is in the plot of the novel and the most frequent. All the reflections of both the author and heroes are connected with the tragedy way. The Aral Sea affects the health and lives of children. They are sick:

«Vy ne videli moikh detey? Seychas oni spyat von v tom fligel'ke. Starshiy syn v etom godu zakonchil shkolu i... – golos yego drognul, – ...i povetsilya. V nashem rayone eto ne pervoye samoubiystvo. Veshayutsya, strelyayutsya – v osnovnom molodezh'... Dochke moyey chetyrnadtsat' let, a rostu v ney vsego pyat'desyat vosem' santimetrov – dal'she ne rastet. V sovkhoze mnogo takikh, a po rayonu okolo sotni. Mladshen'komu sem' let – rodilsya so srosshimisya nogami. Debil on...» [3, 56].

“Have you seen my children? Now they are sleeping in that wing. The eldest son graduated from school this year and ... "His voice faltered," ... and hanged myself. “In our district this is not the first suicide. They are hanging, shooting, mostly young people ... My daughter is fourteen years old, and her height is only fifty-eight centimeters - she does not grow any further. There are a lot of such in the state farm, and about a hundred in the district. Younger seven years - was born with fused legs. He is a moron ...” (this passage also marks a temporary characteristic as a sign of the realization of the concept).

Children die:

The heroes make general conclusions about how the ecological catastrophe has a negative impact on children:

«Golodnyye gody, Nasyr-aga, eto drugoye... No seychas-to za chto stradayut nashi deti? Razve tol'ko karakalpakskiye auly postigla eta beda? Uveren – i nizhe, i vyshe po Dar'ye yest' travyatsya lyudi! Pochemu tak proiskhodit, Nasyr-aga? My chto vragi samim sebe i nashim detyam?» [3, 59].

“The hungry years, Nasyr-aga, it's different ... But now, why do our children suffer? Is it only Karakalpak auls that suffered this misfortune? I am sure - there are people who are poisoned even lower and higher according to Darya! Why is this happening, Nasyr-aga? Are we enemies to ourselves and our children?”

Finally, the heroes draw a general conclusion connected with the realization of the concept of childhood:

«I ne zabyvayte, vy – deti Sinemor'ya! Day nam vsem bog vernut'sya na rodinu, vernut'sya k nashemu moryu!» [3, 94].

“And do not forget, you are the children of the Blue Sea! God grant us all to return to our homeland, return to our sea!”

However, in this case, we are consider not so much of children as “little people!”, but of the fact that all those living on the shores of the Aral Sea are the children of the Blue Sea, and that they should not forget their homeland.

An indication of the realization of the concept of childhood is also a temporary characteristic. In the text of the novel, it is implemented in a few examples that give indications of age. And this can be specific age characteristics:

«Odnazhdy nedaleko ot aula vozvrashchavshiysya s morya Nasyr obnaruzhil mal'chishku let trinadsati. U paren'ka sovsem ne bylo sil podnyat'sya» [3, p. 64].

“Once near the aul, Nasyr, who was returning from the sea, discovered a boy of about thirteen. The boy did not have the strength to rise”.

«Nasyru nravilas' eta rastoropnaya chetyrnadsatiletnyaya devchonka yeshche i potomu, chto okazalas' ona umnoy, smyshlenoy.

“Nasyra liked this smart fourteen-year-old girl also because she was clever, intelligent. Mother once said to Nasir: "Judging by education - these are children from a good family”.

There is also an indication of time without a specific date, but in this case the girl's age indicates that she should go to school:

«V kakuyu-to minutu Kakharman ostalsya odin – pol'zuyas' etim momentom, k nemu podoshla devochka shkol'nogo vozrasta i, krasneya ot smushcheniya, sprosila: «Kakharman – aga, a gde seychas Berish?» [3, 82].

“At one point, Kakharman was left alone - using this moment, a school-age girl approached him and blushing with embarrassment asked: “Kakharman is aha, and where is Berish now? ”

The next sign of the concept's realization is the sign “a man of small years” (“non-adult”). It is presented by the following thematic series: a child, an infant, a toddler, a boy, a girl, guys, teenagers, boys and girls, and also an antonymic couple junior-senior.

Lexum child for the concept of childhood is implemented in the following examples:

«Yego priobodrilo besstrashiye zheny. Yesli oni ne spasutsya – ne budet u nikh rebenka» [3, 58].

“He was reassured by the fearlessness of his wife. If they do not survive, they will not have a child”.

This example characterizes the normal desire for each family to have a child. And the more incomprehensible is the following example, connected with the fact that the mother throws her tiny daughter:

- I rebenka ostavila? – opehil Berish [3, 13].

- And left the child? - Bersh was taken aback.

The next lexeme, representing the sign “a person of small age”- is an infant, an infant. Closely related to the previous one, it nevertheless has a slightly different meaning. First of all, this is a reproach to the mother who threw her newborn daughter to her father and left:

– A, ty uzhe v kurse, – progovoril Yesen. – Telefonizirovan nash aul chto nado, besprovolochnyy telefon v deystvii... Zhanyl vyshla iz domu s rebenkom na rukakh:

“Ah, you already know”, Esen said. - Our aul is telephoned in order, the wireless phone is in operation ... Janyl left the house with a child in her arms:

Another option for implementing the concept of childhood with the help of a combination of an infant is the mention of what tragedy is happening in Kazakhstan:

«V Shumgene umirayet mnogo grudnykh detey, vrachi zapreshchayut kormit' malyutok grud'yu. Do chego my zdes' dozhili, a? Materi – ubiytsy sobstvennykh detey! Da bylo takoye kogda-nibud'? Matushka moya nosila malysha k sosedke, no Kuralay tozhe otkazalas' kormit' mal'chika – u neye ved' nedavno skonchalsya, godovalyy syn. Ona govorit: otravilsya yeye molokom...» [3, 13].

“In Shumgen, many infants die, doctors forbid feeding babies with their breasts. How did we survive here, huh? Mothers are the killers of their own children! Yes was it ever? My mother wore a baby to a neighbor, but Kuralai also refused to feed the boy - she had recently passed away, a one-year-old son. She says: poisoned her with milk ...”

The next lexeme from the thematic series is the kid. It can be used to characterize young children, without negative semantic load:

- Dyadya Vanya, a Vovka vernulsya iz lagerya? – sprosil mladshiy malysh [3, 65].

- Uncle Vanya, did Vovka return from the camp? Asked the younger child.

«Nasyr pogladil mal'chishku po golove, potom razvyazal odin iz meshkov i vylozhil na stol gostintsy. Malysh obradovanno potyanulsya k ugoshcheniyam» [3, 122].

“Nasyr stroked the boy on the head, then untied one of the bags and laid out the presents on the table. The kid was delighted to reach for the treats”.

Boys, guys and girls are lexemes, which often represent the implementation of the concept of childhood. Like other units, they can simply serve to characterize an image or to develop a story, or as a means of retrospectively conveying memories:

«Vot o chem vspomnil on v tu minutu, kogda neznakomaya devochka stoyala naprotiv nego i stydlivo ozhidala otveta na svo y vopros» [3, p.94].

“This is what he remembered about the moment when an unknown girl stood in front of him and bashfully waited for an answer to her question”.

«Kakharman khotel sprosit' devochku, ch'ya ona doch', no yeye i sled prostyl» [3, p.82].

“Kakharman wanted to ask the girl, whose daughter she was, but she did not even catch a trace”.

A lexeme teenager can be used in evaluation characteristics and in the judgments of adults:

«Odnako s tekh por, kak Berish stal chitat' Koran – khotya i ne bez truda, – okruzhayushchiy mir shiroko, privol'no razdalsya pered nim, serdtse podrostka stalo yeshche boleye otzyvchivym k trevogam i zabotam lyudey» [3, 132].

“However, since Berish began to read the Qur'an - although not without difficulty - the world around him was broadly and freely heard before him, the adolescent's heart became even more responsive to the worries and concerns of people”.

The last stage of childhood is represented by lexemes “guys” and “girls”. This is not childhood, but not adult years:

«Neskol'ko molodykh parney s berega brosilis' im na pomoshch'. Za nimi prygnula v vodu i devushka Aygul', kotoraya uchilas' s Berishem v odnom klasse» [3, 7].

Several young guys from the shore rushed to their aid. Behind them, Aigul, who studied with Berish in the same class, jumped into the water.

– Khrani ikh, Berish! Paren' ty u menya sovsem vzroslyy...

“Keep them, Berish! You're the guy I'm absolutely grown-up ...”.

-Yesli pryachesh' ot deda – znachit, pis'mo ot devchonki... [3, 115].

«Chto takogo v tom, chto kto-to poluchayet ot devushki pis'mo? Paren' on uzhe zdorovyy – pora» [3, p.132].

“What is it that someone receives a letter from a girl? He's already a healthy guy - it's time”.

The opposition junior senior also represents a sign of childhood “non-adult”, “a man of small age”:

-Papa, smotri, kto idet! – vdrug vskriknul mladshiy i stremitel'no rvanulsya navstrechu [3, 65].

- Dad, look who's coming!" - Suddenly cried the younger and quickly rushed to meet.

–A vot i net, – vozrazil mladshiy, pervoklashka. – My vseгда pomogali mame! [3, 96].

–And here not, - the younger one, the first-class student objected. - We always helped my mother!

In this context, this opposition is temporary, but in no way is the opposition of children to each other. The sign of childhood "non-adult", "a man of small age" represent the social roles of children. This is their family ties and responsibilities of students. With the apprenticeship in the novel there are not so many examples:

«Uchitel', pomeshivaya palkoy v kostre, sprosil shkol'nikov...» [3, 4].

The teacher, stirring with a cane in the fire, asked the students ...
«Odin iz uchenikov, semiklassnik Omash, voskliknul...» [3, 4].

«YA? – rasteryalsya shkol'nik i lyapnul pervoye, chto prishlo yemu v golovu: – «Chelovek – zvuchit gordo!» [3, 4].

“I? - The student has become confused and has blurted out the first that has occurred to it in a head: - “the Person - sounds proudly!”

The social roles of “children and grandchildren” are more frequent. Obviously, this is once again intended to show how strong the family ties are with the Kazakhs. True, it should be noted that the lexemes represent this feature are used, not only for children, but also for adults who are also sons' sons:

«Yedinstvennyy byl u Nasyra syn, khotya ne obidel yego Allah det'mi: bylo ikh u Nasyra pyatero – yeshche chetyre docheri, krome syna» [3, 69].

“The only son was Nasyr, although he was not offended by Allah by the children: they had Nasyr five - four more daughters, except his son!”

One more sign of the realization of childhood through lexemes, the “son”, and “grandson!”, “daughter” is a reflection of faith in the future:

«No byla v ney sila dukha, ponimala Kyzbala, chto nado yey postavit' na nogi syna».

“But there was a spirit in her, she understood Kyzbal, that she should be put on her son's feet!”

«Dochurka prosnulas' sredi nochi i sprosila: papa, chego ty vse pishesh'? YA potseloval yeye: «Dochen'ka, tvoya babushka zhiva, ponimayesh' ty eto – zhiva! Skoro yeye osvobodiat iz tyur'my i vse my zazhivem vmeste» [3, 88].

The daughter woke up in the middle of the night and asked: Dad, what are you writing? I kissed her: "Daughter, your grandmother is alive, you know it's alive!" Soon she will be released from prison and all of us will live together".

The concept of childhood is realizing through the state. In this context, it is expressed in figurative comparisons, when something is likened to children, to childhood as bearers of the bright and joyful, or reminds the child of some sign:

«Chto zh, tselykh tri mesyatsa oni byli det'mi prirody, a Korym byl laskovoy kolybel'yu ikh lyubvi» [3, 57].

"Well, for three whole months they were children of nature, and Korym was the tender cradle of their love".

«Snachala mir byl sovershenen i schastliv kak rebenok. Potom yego okhvatila zhadnost' k den'gam, k luchshemu kusku myasa. Za zhadnost'yu prishla zhestokost', prishla bezdumnost', i mir nachal razrushat'sya - i razrushayetsya uzhe mnogo-mnogo let »[3, 78].

"At first the world was perfect and happy as a child. Then he was seized with greed for money, for a better piece of meat. Greed came cruelly, thoughtlessness came, and the world began to collapse - and has been destroyed for many, many years".

One more sign of the realization of the concept of childhood, which was not in the previous novel, is the lexeme, denoting the young animals:

«Odnazhdy noch'yu podnyalas' peschanaya burya i yagnenok, drozha ot strakha, vbezhal v lachugu i zamer u nog Karashash. Vskore stalo yasno, ot kogo seychas spasalsya nesmyshlenysh: sovsem ryadom poslyshalsya volchiy voy »[3, 57].

One night a sand storm and a lamb rose, trembling with fear, ran into the shack and froze at Karashash's feet. Soon it became clear who was now rescued from a wit: just next to him a wolf howl was heard.

«Ikh budushcheye bylo trevozhno i neizvestno, kak i sud'ba etogo detenysha» [3, 57].

Their future was troubling and unknown, like the fate of this cub.

These examples do not play a particularly important role in revealing the main theme of the novel; nevertheless, they serve to confirm that both man and animals are children of nature.

Thus, in the novel by R. Seisenbaev, "Dead wander in the sands", the concept of childhood is realized through the core of the concept (childhood, children). Its characteristics: a person who is not an adult, a person of small years (thematic series: a child, an infant baby, girl, boys, guys, teenagers, as well as antonymous pair of junior senior, the social role of the son, daughter, grandchild, student;), the state (similes), young animals, underlines that both people and animals are children of nature.

References:

1. Shainova, G., Two lakes - two tears: environmental problems in the novel by R. Seisenbayev "Dead wander in the sands" // Prostor-2013.-No.5-P.183-186.
2. Seisenbayev R. "Dead wander in the sands". – M.LitRes:1989. – 780 p.
3. Seisenbayev R. Mertvyye brodyat v peskakh: roman. Zhidebay: Mezhdunarodnyy klub Abaya, 2006. 672 p.

В данной статье раскрывается специфика реализации концепта детства в романе Р. Сейсенбаева «Мертвые бродят в песках». Анализируется ядро концепта и его признаки (человек малых лет, временная характеристика, состояние). Отмечено, что концепт детства реализован в произведении как ностальгия героев по детским годам. Данное понятие осмысливается в контексте экологической проблемы. В статье делается вывод о том, что концепт детства тесно переплетается в романе с вопросами вселенского масштаба.

Мақалада Р. Сейсенбаевтің «Мертвые бродят в песках» романындағы балалық шақ концептісінің жүзеге асу ерекшелігі көрсетіледі. Концепт ядросы мен оның компоненттері қарастырылады. Талдау үдерісінде маңдайына есею жазылмаған романның басты кейіпкері – бала-жасөспірім-бозбала ерекше көрсетіледі. Мақалада аталған туындыдағы балалық шақ концептісі уақыт, ересек емес адам және оның жағдайы компоненттері арқылы жүзеге асатыны дәлелденеді.

К РОДНИКАМ ТЮРКСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В статье анализируется творчество исследователя и писателя М. Э. Аджиева (Мурада Аджи). На примере книги «Европа, тюрки, Великая Степь», переведенной на турецкий язык, показана важность задач и целей, которые ставит в своей работе М. Э. Аджиев. Указывается, что его концепция Великого переселения народов позволяет взглянуть на мировую историю под новым углом зрения. В частности, благодаря его книгам по теме тенгрианства (религии древних тюрков), которое прежде не рассматривалось в контексте мировой истории, обратился широкий круг исследователей в разных областях знаний. Обращается внимание на то, что автор выполняет трудную и важную задачу, выявляя общность исторических, религиозных и национально-культурных традиций различных народов и рассказывая об этом в своих книгах. Подчеркивается, что научно-популярные книги М. Э. Аджиева, написанные в лучших традициях жанра, способствуют знакомству с национально-культурными традициями и почтительному отношению к «чужим» национально-культурным кодам.

Ключевые слова: Мурад Аджи, книги Мурада Аджи, Великое переселение народов, тюрки, Дешт-и-Кипчак, Половецкое поле, тенгрианство, тюркские национально-культурные традиции, тюркская мифология, древнетюркская культура.

Имя Мурада Аджи известно в Турции.

Моё знакомство с его книгами началось с «Полыни Половецкого поля» (1994), о которой я рассказала в 1998 году на страницах турецкого журнала «Бильге» (Bilge). После этого в 2001 году я перевела «Полынь...» на турецкий язык (Kaşbolan Millet. Deşt-i Kıpçak Medeniyeti), а следом в 2002 году (тоже в моем переводе) вышла другая его работа «Кипчаки» (Kıpçaklar). Несмотря на небольшой тираж (в Турции он обычно не превышает 1000 экземпляров) интерес к творчеству Мурада Аджи постоянно рос. Люди самых разных профессий и возрастов стали отправлять мне электронные письма, сетуя на то, что не могут найти его книги. В связи с интересом турецких читателей к этим работам, я сочла общественным долгом принять предложение стамбульского издательства «Догукитабеви» о переводе 2-го издания «Полыни...», дополненного и переработанного, куда вошла самая первая книга Мурада Аджи по тюркской тематике. Я имею в виду «Мы – из рода половецкого!» (1992). Но прежде решила перевести книгу «Европа, тюрки, Великая Степь» (1998), которая ответила бы на многие вопросы читателей из «академического» мира, в особенности, касающиеся сносок и библиографии в первом издании «Полыни...». К сожалению, в современной науке ценность научного исследования зачастую определяется количеством ссылок, данных в работе. Безусловно, наличие библиографии и ссылок важно, но необходимо учитывать и условия публикации первого издания «Полыни...». (Кстати, она переиздана уже в девятый раз!) Общественно-политические изменения в России в конце XX века были очень сложными. В 1994 году, когда цензура ещё играла определяющую роль в жизни страны, выход в свет подобной книги можно расценивать как чудо. И как подвиг! С другой стороны, отвечая на критику по поводу ссылок, хотела бы особо отметить, что все библиографические источники были указаны в тексте. Пытливый читатель, не говоря уже о профессиональных историках, обязательно заметил бы это. Книга Мурада Аджи «Европа, тюрки, Великая Степь» опубликована в Москве в 1998 году. Цели и задачи книги автор представляет в предисловии, которое состоит из пяти частей (1. Мы – кипчаки; 2. Алтайская колыбель; 3. Великое переселение народов; 4. Наши духовные сокровища; 5. Европейские кипчаки). Пояснения к тексту даны в Приложении. Безусловно, примечания к тексту усложнили бы восприятие текста, поэтому нужно отдать должное тому, что пояснения и дополнительный материал помещены в конце книги. «Вестник тюркского мира 39» При внимательном чтении можно заметить и то, что поначалу воспринимается как некоторые противоречия, однако на деле оказывается взаимодополняющими сведениями. Например, с одной стороны, подчёркивается важность креста и указывается источник этого символа. В Приложении крест упоминается не как религиозный символ, а как украшение, которое используется в различных композициях. Исходя из этого, нужно отметить, что Приложение является важным разделом, который надо читать очень внимательно, поскольку его

содержание серьезно дополняет и поясняет основной текст. В книге представлен глубокий анализ обширной научной литературы. Автор даёт библиографию после каждой главы. Она важна и имеет особую ценность. Благодаря этой информации можно проводить глубокое и всестороннее исследование исторических событий в сопоставительном аспекте, по-новому оценивая историю мира и открывая новые горизонты в историографии. «Европа, тюрки, Великая Степь» имеет особую цель. Читая эту книгу, иногда можно подумать, что перед нами исторический роман, легенда, миф или сказка. Для историка, очертившего сферу и границы «исторической науки», за рамки которой, с его точки зрения, выходить непозволительно, работа оставляет много вопросов или даже недоумение: «Может ли быть такой сказочной история?» В этой связи вспоминаются ожесточенные споры, развернувшиеся в советское время вокруг произведений известного российского историка Л. Н. Гумилёва. (После распада Советского Союза его работы получили признание.) По выражению профессора Д. С. Лихачёва, произведение Л. Н. Гумилёва «Древняя Русь и Великая Степь» можно воспринимать как «исторический роман». Но отдавая должное писательскому таланту автора, Лихачев отмечает главное в работе исследователя: «Спорить с Л. Н. Гумилевым по частностям мне не хочется: в его концепции все они имеют подчиненный характер. Л. Н. Гумилев строит широкую картину, и ее нужно принимать или не принимать как целое». То же можно сказать и о работе «Европа, тюрки, Великая Степь», где М. Э. Аджиев впервые излагает свою концепцию Великого переселения народов, разрабатываемую им уже 20 лет. В своих разработках он ушел далеко вперед, вызывая бессильный гнев оппонентов... Что делать? Быть великим при жизни очень сложно. «Европу, тюрки, Великую Степь» можно охарактеризовать как научно-популярную книгу, написанную в лучших традициях жанра. Опираясь на авторитетные научные источники, автор обращается к читателям, не равнодушным к истории. Думаю, наше общество нуждается в подобных работах, которые пока остаются большой редкостью. Мой коллега, доцент кафедры общей истории Университета Гази Тумен Сомунджуоглу заметил: «Книги М. Аджи пробуждают историческое сознание тюркских народов... Обычно скучные и сухие учебники по истории были неинтересны массовому читателю. Восприятие истории членами общества определялось сложившейся официальной политикой. Социальные науки, в частности, история и литература как отражение истории, веками служили оружием в руках правящих идеологий. М. Аджи сумел разрушить этот стереотип, приблизил историю к Читателю». Не надо забывать, история – это не Вестник тюркского мира 40 - только хронология и статистика эпизодов прошлого, за ней стоит общество, живые люди. Исследуя дела минувших дней, можно увидеть, как конкретные исторические лица трансформируются порой в героев сказок и легенд. Персонажи фольклора являются действующими лицами и живыми свидетелями исторических событий, т. е. отражают историю. Чувства древних людей, их побуждения и деяния, восприятие окружающего мира и система ценностей также отражают истинную историю, настоящую жизнь людей и общества. За сюжетом сказок можно увидеть мораль, образ жизни, традиции, религиозные воззрения, духовные ценности определённого общества, отношения с соседями, военные походы. В них – назидание и наказ будущим поколениям. «Европа, тюрки, Великая Степь» рассказывает об этом очень выразительно, возрождая древние традиции тюркской культуры. Вот почему так ограниченно выглядят стихотворения, вплетенные в текст. Они придают особую выразительность повествованию, напоминая о поэзии, которая господствовала в жизни наших предков от рождения до смерти. При переводе стихотворений я столкнулась с определенными трудностями. Конечно, не будучи поэтом, сложно передать поэтический тон стихотворных строк, но самое главное – передать смысловое содержание поэтического текста, на мой взгляд, удалось. Думаю, что читатель отнесётся к этому с пониманием. Авторами стихов являются российские известные поэты XVIII – XX веков и тюркские поэты раннего средневековья. Удивительная по своей красноречивости «переключка» эпох и стилей. После этого совсем иначе воспринимается замечание Мурада Аджи о том, что в сказках А. С. Пушкина, в известных произведениях Л. Н. Толстого и Н. М. Карамзина находят широкое отражение тюркские национально-культурные традиции. Остается только согласиться с высказыванием автора о том, что филологические исследования не будут полными без обращения к древней истории, археологии, географии, тюркской мифологии, тюркским языкам и литературам. Для любого общества важно знать свое многовековое прошлое, проявлять интерес и объективно оценивать события в контексте мировой истории. Вот почему, на мой взгляд, задача учёного – популяризировать социальные науки. В особенности это относится к истории, которая играет большую роль в формировании мировоззрения народа и, следовательно, в развитии страны. Мурад Аджи выполняет эту задачу с блеском, стараясь доступно объяснить историю широкому кругу читателей, донести важные знания и аксиологическую оценку исторических событий до людей различного возраста и уровня образования,

разных профессий, и в то же время проявляя уважение к читателю. В его книгах прослеживается связь между прошлым и настоящим, которая побуждает к размышлению, к новым научным исследованиям. Рассматривая видимые и невидимые, скрытые связи между историческими событиями в целостности, в контексте мировой истории и культуры, Мурад Аджи выявляет общность исторических, религиозных и национально-культурных традиций различных народов. Комплексный подход к историческим исследованиям, сопоставительный анализ отечественных и зарубежных источников, знание лингвистической географии и археологии, Вестник тюркского мира 41 - кропотливый поиск разрозненных сведений, анализ научных трудов незаслуженно забытых учёных позволяют ему увидеть историческую картину мира совершенно в ином ракурсе. Благодаря такому подходу начинаешь отчетливо понимать, что недопустимо рассматривать историю определённой страны изолированно, как это практикуется сегодня, без связи с прошлым и с точки зрения современных политических карт мира. Этот безнадежно устаревший метод ограничивает сферу исследования жёсткими идеологическими факторами. Достаточно вспомнить, что границы Казахстана, Узбекистана и других тюркских стран фактически сформировались к XIV веку. Но в древности их население слагало единый тюркский мир – страну Дешт-и-Кипчак, как доказывает Мурад Аджи в своих книгах. То была великая держава Средневековья. Различные наименования и бесконечные переименования народов, смена географических названий требуют тщательного и всестороннего исследования. Эта тема в устах автора «Европы...», географа по образованию, звучит особенно выразительно. Древние географические карты ждут своих исследователей, их задачей станет восстановление исторической и культурной памяти народов. Знание и целостное восприятие истории влияет на образование ценностных ориентаций, способствует появлению общих национально-культурных традиций и почтительному отношению к «чужим» национально-культурным кодам. Данная задача является сложной, что видно на примере книг Мурада Аджи. Уничтожение и фальсификация исторических документов – лишь одна из проблем, с которыми сталкивается исследователь. Кардинальные политические преобразования, изменение геополитических границ способствовало появлению «новых государств», которые переписывают свою историю в угоду новейшей политике. В этом же ряду стоит сознательная смена алфавитов, языковая колониальная политика, различные наименования и оценка одних и тех же явлений. Всё это звенья одной цепи, которые препятствуют видению целостной исторической картины мира. Неудивительно поэтому, что сегодня концептосфера и аксиосфера большинства историко-географических понятий и их отражение в науке рассматривается и оценивается в основном с точки зрения новейшей истории. Но, как замечает Мурад Аджи, ничего не исчезает бесследно. Например, исследуя религиозные традиции, можно заметить общность обрядов; в народных танцах – этапы развития древних верований, в наскальных рисунках и орнаментах – образ жизни человека. Тема тенгрианства, впервые поднятая им еще в «Полыни...», показывает плодотворность заданного направления исследований. Надо заметить, что до работ М. Э. Аджиева религия древних тюрков вообще не рассматривалась в контексте мировой истории. О том, как вместе с Великим переселением народов тенгрианство оказало влияние на развитие мировых религий, повествуют его книги Сегодня к религии древних тюрков – тенгрианству обращаются религиоведы, культурологи, искусствоведы, филологи. И в том заслуга писателя: древняя архитектура, произведения искусства «прочитываются» по-новому благодаря его книгам. Вот почему они служат ценным и интересным научным материалом для последующих исследований. Вестник тюркского мира 42 От имени турецких читателей поздравляем Мурада Аджи с 25-летием творческой деятельности, благодарим за ценный научный вклад в историческую науку и новые подходы к историографии. Желаем автору замечательных книг, дальнейших творческих успехов. Я надеюсь на то, что в области историко-филологических исследований научные труды Мурада Аджи будут служить маяком для историков, тюркологов, политиков и всех тех, кто интересуется настоящей историей своей страны и мира.

Список литературы

1. Adji, M., Kaybolan Millet.Deşt-i Kıpçak Medeniyeti.AKM Yayınları, 2001. 302 s. Çeviren Özer, Z.B.
2. Adji, M., Kıpçaklar, AKM Yayınları, 2002. 312 s. Çeviren Özer, Z.B.
3. Adji, M., Avrupa Türkler ve Büyük Bozkır, Doğukitabevi, 2016, 480 s. Çeviren Özer, Z.B.
4. Özer, Z. B., Kaybolan Millet. Murad Adji. Polın' Polovetskogo Polya // Bilge, No 16/Mart, AKM Yayınları, 1998. s.61-64.
5. Somuncuoğlu, T.B., Kumuk Yazar Murad Adji //Bilge, No50/Mart, AKM Yayınları, 2007 s.217-219.

Мақала жазушы М.А. Аджиевтің (Мурад Аджи) жұмысын талдайды. Кітап «Еуропа, Түріктер, Ұлы Дала» аталып, түрік тіліне аударылған болатын. М. Е. Аджиев жұмысында міндеттер мен мақсаттар маңыздылығын көрсетеді. Ұлы көші-қонды оның тұжырымдамасы жаңа бұрышынан әлемнің тарихына қарауға мүмкіндік береді. автор түрлі халықтардың ортақ тарихи, діни, ұлттық және мәдени дәстүрлерін анықтайды және оның кітаптары бұл туралы күрделі және маңызды міндеттерді жүзеге асырады. Бұл кітап ұлттық дәстүрлерді ашып қана көрсетпей, ондағы мәдени кодтарды да айқындап береді.

The article analyzes the work of the researcher and writer M. E. Adzhiev (Murad Adji). On the example of the book "Europe, the Turks, the Great Steppe", translated into Turkish, the designation of tasks and goals, put in the work by M. E. Adzhiev is shown. It is pointed out that his concept of the Great Migration of Peoples can be seen in the world history from a new angle. In particular, thanks to his books on the theme of Tengrians (the religion of ancient Turks), which was Вестник тюркского мира 38 not previously considered in the context of world history, drawing a wide range of researchers in different fields of knowledge. The attention is paid to the fact that the author performs a difficult and narrow task, revealing the common historical, religious and national-cultural traditions of different peoples and stories about it in their books. It is emphasized that the popular scientific books by M.E. Adzhieva, written in the best traditions of the genre, contribute to national-cultural trims and respectful correspondence to "foreign" national-cultural codes.

ӘОЖ 82.09(574)

А.Н. Отарова

Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті

Ақтау, Қазақстан

Otarova.akmaral@mail.ru

МАҢҒЫСТАУ ӨЛКЕСІ ФОЛЬКЛОРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК КЕСТЕСІ

Ғылыми мақалада Маңғыстау өңірінің фольклорлық шығармаларының поэтикалық бітімі жалпы қазақ фольклорына тән заңдылықтар тұрғысында қарастырылған. Жалпы қазақ фольклорының заңдылықтарына сүйене отырып, аймақтық ерекшеліктері, фольклордың көркемдік сипаты, дамуы туралы ой-пікірлері тұжырымдалған.

Бүгінгі тәуелсіз қоғамымыздағы халық мұрасына деген жаңаша, еркін көзқарас фольклортану ғылымының бұрынғы саясат салдарынан көмескіленіп келген тұстарына көңіл аударуға мүмкіндік береді. Осы орайда өлкенің тарихына тән оқиғалар мен саяси-әлеуметтік себептердің сырын ашып, оның халықтың рухани ой-әлеміндегі бейнеленуі сараланған. Этикалық үрдістің үзілмеген алтын арқауы болып табылатын бұл өңірдің фольклорлық жанрларының сипаттамасы айқындалады.

Маңғыстау фольклорындағы тарихи өлең мен тарихи жыр, дастан, айтыс жанрларының ерекшеліктері мен заңдылықтары талданып жүйеленген, көркемдік-эстетикалық, тақырыптық-мазмұндық ерекшелігі мәтіндер арқылы мысалдармен нақтыланып дәлелденген.

Кілт сөздер: қазақ фольклоры, тұрмыс-салт жырлары, ерлік жырлары, ақындық өнер, халықтық дәстүр, көркемдік ерекшелік, стиль, эпикалық үрдіс, ұлтжандылық, ой толғам, образ, дүниетаным мәселесі, эстетикалық талғам, үндестік, теңеу, эпитет, ақындық шабыт, метафоралық қолданыс

Маңғыстау өлкесі фольклорының поэтикасы өзіндік сипатымен назар аудартады. Бай ауыз әдебиеті мұраларында кездесетін алуан түрлі ажарлаулар мен айшықтаулардан жалпы қазақ фольклорына тән заңдылықтармен қатар аталған аймақтың тұрмыс-тіршілігінен, тарихынан туындайтын өзіндік ерекшеліктерін байқаймыз. Аталған өңірдің фольклорлық үлгілерінде ежелден келе жатқан фольклорлық түр мен образ да, кейінгі жыраулық ақындық өнердің ықпалы да айқын танылады. Іргелес, көршілес аймақтың сөз зергерлерімен, туысқан халықтар әдебиетімен байланысты дамығандығы да аңғарылады.

Маңғыстау өлкесі фольклорының атап өтерлік ерекшелігі: көптеген жанрларға ерлік жырларын толғаудың эпикалық дәстүрінің елеулі ықпал еткендігі дер едік. Мұны тұрмыс-салт жырларының өзінің көркемдік кестесінен де байқаймыз. Эпикалық дәстүрдің батыс аймағы поэзиясындағы

табиғаты жайында Е.Ысмайылов былай деп ой қорытындылайды: «Ерлік жырларының асқақ рухымен жырлау, ерекше екпінмен өлең құрылысындағы (динамикасындағы) дәл осы жортуыл жорықтың сарыны... Қазақстанның батысында туған поэзияның бейне бір көркемдік өрнегіне айналып кеткен, яғни көркемдеу құралдары жоқтан пайда болмайды. Онда әрбір дәуірдің ізі, түсінігі мен эстетикалық талап-тілектері тоғысады» [1, 207].

Маңғыстау ақын, жыраулары сомдайтын батырлар образында даралық қасиеттен гөрі көркемдік жинақтау арқылы жасалатын дәстүрлі типтік батыр бейнесінің сипаты басым келеді.

Кейіпкерлер іс-әрекеті мен оған қатысты барлық жағдайлардың әсіреленіп суреттелуі – зерттеу нысанына алынған фольклорлық туындылардың барлығына ортақ сипат. Өйткені әсірелеу – фольклордың ежелден келе жатқан көркемдік әдісі. Ол жөнінде С.А.Қасқабасов былай дейді: «Әсірелеу жалпы фольклордың жанрлық төркінінен туып, қарапайым және керемет нәрселердің, шалқыған қиял мен тіршілік жайттардың аралас келуін байқататын көркемдік әдіс. Әсірелеу эпикалық образ жасауда негізгі рөл атқарады, халықтық кейіпкердің ерекшелігін айқындай түседі» [2, 251].

Мысалы, батыр мен оның тұлпарын әсірелей суреттеудің бір ғана мысалы төмендегідей сипатта көрініс табады:

Балуанияз қасқайып,
Төтеп тұрған мылтыққа
Бір қайыспайды жасқанып...
Алпыс кісі ұрысып,
Екі жүзін женгесін
Әрі-бері мақтайын
Сөзді неге таппайын
Алла тілек бергесін.[3, 106].

Ал батыр тұлпарының сипаты:

Мініп батыр құла атқа
Шауып шықты қыратқа...
Қамшы басып шу деді,
Шу дегенде гуледі,
Табаны тасқа тимеді [3, 106], – деп суреттеледі.

Өлкедегі фольклорлық жанрларда теңеулер де көп қолданысқа ие. Теңеулердегі салыстырылатын немесе теңестірілетін заттардың негізгі көзі - қоршаған ортадағы құбылыстар, заттар. Ол әдемі, сүйкімді, жағымды немесе жиіркенішті, жағымсыз заттар мен алуан түрлі құбылыстарға өте бай болып келеді. Осындай заттар мен айналадағы түрлі құбылыстар теңеудің туындауына негіз болады. Ғалым Ф.М.Селиванов теңеулерді «Жануарлар мен хайуанаттар, құстар әлеміне байланысты теңеулер, өсімдік, ағаш, шөп атаулыға байланысты теңеулер, аспан денелеріне байланысты теңеулер, табиғат құбылыстары мен ондағы процестерге байланысты теңеулер, шаруашылық, тұрмыстық аядағы теңеулер», –деп бірнеше топқа бөледі [4, 88].

Көптеген теңеулердің туындауына жануарлар мен хайуанаттар, құстар әлемі негіз болған. Мәселен: аңдардан – арыстан, қасқыр, қабан; үй жануарларынан –арғымақ ат, қой, тоқты, бура, түйе, ит; ал құстардан –аққу, бұлбұл, лашын, бүркіт, қарға және т.б. теңеуге көп кездесе, жергілікті кәсіп тұрмыс-тіршілік ерекшелігіне сай балық, теңіз, су ұғымдары молынан пайдаланылады. Бірақ теңеуде қазақ даласындағы барлық жан-жануарлар, аң-құстар қамтыла бермейді, теңеуге арқау болатын образдарға белгілі бір шектеу болуы әбден мүмкін. Ол фольклор үлгілерінің көркемдік сипатына, эстетикалық табиғатына, көздеген мақсатына тікелей байланысты болады да, адамның сезіміне ерекше әсер ететіндей образдар алынады. Көп жағдайда тазалықтың, әдеміліктің символы ретінде жан-жануарлар, сирек кездесетін аңдар мен құстар қолданылады.

Маңғыстау фольклорлық үлгілерінде киік, елік секілді даланың еркін аңдарының көркемдік образы молынан ұшырасады. Мәселен,

Мүлт кетпес айтқан сөзі мен бір мерген,
Сен болсаң, шаң ілікпес қасымда елік.
Немесе:

Жүйрік едім қашаннан
Ақбөкендей орғытқан [5, 393].

Көкте қалықтаған қыран құс пен құс төресі аққу да - теңеуде ең көп қолданылатын негізгі образдар, қыран немесе бүркіт ер адамды, ал аққу – әдемі, сұлу қызды бейнелегенде қолданылып

отырады. Батыр қимылының жылдамдығы қыран құстың қалықтап ұшқанымен, әйел затының жүрісі аққудың көлде жүзгенімен сәйкестікте баламаланады. т.б.

Бұл жөнінде: «Ақындар аққу образы арқылы көріктілікті, сәулеттілікті жырлайды. Ару қызды құс патшасы, сұлулықтың төресі - аққуға теңейді. Аққу образы сұлулық туралы сырларға толы», – деп атап көрсетеді Негимов С. [6, 67].

Ал Маңғыстау өлкесі фольклорында аққу тек нәзіктіктің ғана емес, мықтылықтың, киеліліктің символы ретінде де көрінеді. Мысалы:

Аққулар көркем көрінер
Айдын шалқар көлдегі.
Ел биі көркем көрінер
Төресі әділ ханменен...
Жез қанатым қайрылды,
Оқ тиген қудай қайрылдым. [5, 262].

Фольклорда аспан әлеміне тән құбылыстар да ерекше мән иеленіп, түрлі сипаттағы көркемдік құралдарға негіз болады. Осыған орай, теңеулердің белгілі бір тобы көк әлеміне байланысты болып келеді, яғни аспан денелерінің Күн, Ай, Шолпан, жұлдыз сияқты тағы да басқа жекелеген объектілері осы топтағы теңеулерді құрайды.

Өлке фольклорында табиғат құбылыстары мен ондағы процестерге және жансыз заттарға (боз дала, топырақ, балшық, сағым, тау т.б.), сондай-ақ от пен суға байланысты теңеулер де өте көп. Су сөзі тура және ауыспалы мағынасында - жылдамдықты, шапшаң қимылды білдіруге қолданылса, енді бірде су сөзі көңіл-күйдің көтеріліп, батырдың қуанышқа кенелген сәтін бейнелейді. Сонымен қатар жақындап қалған жау, болмаса төніп келе жатқан қауіп-қатер, батырдың ұрысқа кірер сәті - тұман, бұлт сияқты табиғаттың көңілсіз, жабығыңқы құбылыстарымен суреттеледі. Кейде батырлар қақтығысының нәтижесіндегі күркіреген дауыс та теңеуде өзінше өрнек тауып, күннің күркіреуімен салыстырылады. Сол сияқты қатты қарқынды жел, дауыл, қар, жаңбыр (сел, нөсер сияқты синонимдері), бұршақ тағы басқалар соғыс картинасын, батырдың жаумен алысқан сәтін көрсетуде қолданылады.

Теңеудің көп қолданылатыны соншалық, ол шумақ сайын кездесіп отырады. Мәселен, батырлардың жүректілігі мен күштілігін арыстан мен жолбарысқа, қасқырға, қырағылығын қыранға, жаудың көптігін қара құртқа теңеу, оның жеңіліске ұшырауын қырылған қойға теңеп көрсету тарихи жырларда молынан кездеседі.

Демек, екі нәрсені теңестіру үшін олардан ортақ белгі табу шарт. Соның нәтижесінде сырттай қарағанда бір-бірінен мүлде алыс тұрған құбылыстарды, заттарды да өзара жақындастырып, салыстыруға мүмкіндік туады.

Батыс өңірінде батыр бейнесін сомдауда өршіл рухтың, ерліктің сипаты ретінде - жолбарыс, өрліктің белгісі - бесті асау, зорлықтың белгісі - жайын, қаттылықтың белгісі – қарағай мен қайыңды т.б. суреттеу мол көрініс табады.

Әсіресе аймақ фольклорында құсқа байланысты ауыстырулардың небір көркем үлгілерін кездестіруге болады.

Мадақтаулардағы мынадай ауыстырулар мысал бола алады.

Сен ақсұңқар құстың сойы едің
Тұғырда тұрып жем жеген...
Жалғыз сұңқар бас болдың
Он бес мыңдай қарғаға... [5,373]

Қасқырмен қоян-қолтық араласып өскен қазақ халқы үшін батырдың жаумен арпалысқа түскен сәті ашкөзденіп қойға шапқан қасқырмен пара-пар алынады әсіресе батырдың ерлік істерін суреттеуде осы сипаттағы балама жиі қолданылады. Бұл аталған өңірдің айтыс ақындарының өлеңдерінде көп ұшырасады. Бөрі ер жүректіліктің, батырлықтың баламасы ретінде алынады. Мысалы Қашағанның Сақыпқа айтқан сөзіндегі:

Сен – ауылда үрген көпек ит
Мен азулы арлан бөрі едім.
Ашулансам, шырағым,
Жас та болсаң, желкеңнен
Жалғыз- ақ тістеп жұлармын... [5,373].

Немесе Қалнияз ақынның:
Қаптай шапқан дұшпанды

Қақ ортадан жарады.
Қойға тиген бөрідей
Бөрліктіріп барады...
Аузыңа қарасам

Аш бөріге меңзейсің... [5,117], -

дейтін өлең жолдарында “бөрі” ұғымы қайраттылықтың, адамның күш-қайраты тасыған тұсы ұғымында алынады. Сондай-ақ, аталған аймақ фольклорында арыстанға байланысты баламалар да мол кездеседі.

Яғни, арыстан – асқан жүректіліктің, қайтпас қажырлылықтың белгісі ретінде қолданыс табады.

Мәселен, бұл образ Маңғыстау фольклорында:

Ей,адайда батыр Қожалақ

Айбарың артық арыстан. [5, 82].

Мен – қартайған арыстан

Елсізде қалып ыңыранған [5, 304], – дейтін суреттеулерде көрінеді.

Яғни, халықтық кейіпкерлерді жыртқыш аңдар мен қыран құстарға салыстыру кең таралған әрі көркемдік құралдарының әріден келе жатқан архаикалық түрі болып табылады. Адайдың айтулы ақындарының бірі Аралбайдың «Баласы Берекет мазарының басында айтқаны» өлеңінде фольклорлық ауыстырулардың небір озық үлгілері көрініп, онда төрт түлік мал мен аң-құс образдары түгел қамтылады:

Ақыл деген қой болса

Ашу деген көк бөрі

Бөрі қойға жолықса

Дүние қиғаш шаң болар.

Қанаты сынған қарғамын,

Тұяғы сынған тұлпармын,

Қанаты сынған сұңқармын.

Мен - ботасы өлген боз мая,

Тұлыбына келіп ыңыранған.

Мен бір жүрген ақ киік

Лағын түзде алдырып

Орнына келіп маңыраған [5, 291].

Сондай-ақ жергілікті халықтың тұрмыс-тіршілігінен туындайтын бейнелі образдар мол ұшырасады. Көшпелілердің әріден келе жатқан тіршілік көзі – мал шаруашылығында түйенің орны зор болғандығын халықтың көркемдік түсінігіндегі сөз образдарынан да аңғаруға болады. Мысалы, “нар бурадай алысқанда” деп кейіпкердің күш-жігерін, “нар түйедей бақырғанда” деп ашуын, ал “ботасы өлген інгендей”, не ботадай боздап зарлағандай деп адамның қайғылы ауыр халін бейнелеген:

Мен, ботасы өлген боз мая,

Тұлыбына келіп ыңыранған

Иіскесем қанар құмарым. [5, 29].

Аймақ фольклорында тәуелсіздігінен, елдік еркінен айрылған халықты бүркітке, ал зорлықшыл, отаршылдық пиғылды жайын балыққа балап тұспалдап жырлаудың ғажайып үлгісі төмендегідей кестеленген:

Мысалы, Қашағанның «Топан» дастанында:

Жүзіп жүрген нән балық,

Салған екен шеңгелді

Нән балық жанын қарманды.

Желігіп келген бүркітті

Жұтып салып жалманды

Нән балық та құтырып

Суға симай сандалды. [5, 415].

Ал, Абылдың «Естірту» жырында:

Желбезекке жебе дарыса,

Өрге балық жүзе алмас.

Жез қанаты қайрылса

Лашын тырна іле алмас [5, 28], –деп тұспалдайды

Мұхит, теңіз, дария сияқты образдық символдар үлкендікті, аумақтылықты айту үшін қолданылады.

Біз талдаған фольклорлық үлгілерде Ай мен Күннің, әсіресе күннің фольклорлық-мифологиялық сипаты кеңінен қолданылған.

Мысалы, Нұрым Шыршығұлұлының «Мен қашанғы жүйрігің» жырында:

Жан жаратып, жан берген,

Тіл жаратып, тіл берген,

Аспан мен жердің арасын

Азғантай емес мол берген.

Он сегіз мың ғаламның

Тірісі дәурен сүрсін деп,

Өлгенін қазып көмсін деп,

Жеті қабат жер берген.

Аспаннан нұрын төктіріп,

Шапағын шашып күн берген... [5, 142], –деген жыр жолдары куә.

Жыр атаулыда тарих, халық күресі, батырлар, олардың атқарған іс-әрекеттері, ірі құбылыстар жырланатындықтан, олардың бояуын қанық етіп жеткізуде эпитет айшықтауы жиі қолданылады.

XVIII-XX ғасырлардағы тарихи жағдайлар, жоңғарларға қарсы күрес дәуірі ел мен жерді жаудан қорғар батырларды, олардың жан серігі тұлпарларын, қару-жарақтарын барынша қастерлеп жырлау үлкен маңыз алды. Міне, сондықтан да ердің ерлігін, тұлпарын, қару-жарағын, олардың батыр үшін маңызын, қадір-қасиетін ашық, айқын етіп жырлауда эпитеттің рөлі біршама жоғары сипат алды.

Аймаққа тән тарихи жырларда эпитет басқа бейнелеулерге қарағанда молынан қолданылады. Әсіресе киім-кешек атауларына байланысты эпитеттер кеңінен қолданыс тапқан, әрі олар тұрақты болып келеді де бояуы қанық, сан алуан, мағыналы киім атаулыны барынша көркем етіп суреттейді. Мәселен, аймақ фольклорында байырғы заманғы батырға тән киім үлгілері атауларының дәл сақталуы да аймақ фольклорының ерекшелігін танытады. Мысалы, Қалнияз жыраудың «Ер Қармыс» жырында батырдың киімі - дәстүрлі көне ұғымдармен беріледі:

Жарлыққа Алла, жолымнан

Астымдағы күрең ат,

Қара асым деп мінгенмін.

Үстімдегі сұр сауыт

Кебінім деп кигенмін.

Солқылдаған ақ найза

Басыма сайғақ болсын деп,

Оң қарыма ілгенмін [5, 116].

Талданған шығармаларда ел намысын ту ғып ұстап, қарақан бастарын қатерге тігіп, жасанған жауға шапқан ер жүрек батырларды эпостық дәстүрмен мадақтау кең көрініс табады.

Рухы мықты ерлерді кейде тура мағынасында, кейде метафоралық ауыстыру мен символдау түрінде мадақталып, хан-сұлтандарға қарсылық еткен батырлардың рухани күшін басқаларға үлгі етеді.

Эпостағы батырдың жеке өз басының ержүрек, батыл болғаны жеткіліксіз, оның сол ержүректігі мен батырлығы ел игілігіне, әділетсіздіктен жапа шеккендер мен жаудан зәбір көргендерді құтқаруға жұмсалуды тиіс. Бір сөзбен айтқанда батырдың батырлығы ел тағдырына қатысты маңызды оқиғалармен ғана өлшенеді. Осындай маңызды мәселелерге назар аудартуда қайталаулардың атқаратын қызметі зор.

«Фигураның бір түрі - қайталау - сөз әсерін күшейте отырып, оқырман назарын айрықша аударғысы келген нәрсені не құбылысты бірнеше мәрте қайталап, айтар ойды, ұқтырар сырды ұғымға мұқият сіңіре түсу қайталаулар - жай қайталау, еспе қайталау, әдепкі қайталау немесе анафора және кезекті қайталау, эпифора болып бөлінеді» [7, 229], – деп пайымдайды ғалым З.Қабдолов.

Мәселен, Қалнияздың “Ер Қармыс” дастанында ел қорғаған батырларын, елдің бейбіт өмірін аңсау сарынында “қайда ” сөзіне салмақ түсіру, қайталау арқылы ел, жердің мамыражай өмірі шынайы жырланады.

Қармыс сынды ер қайда?

Айдын айдын көл қайда?

Жағалай қонар ел қайда?
Маңғыстаудай жер қайда?
Алпыс басты ақ орда,
Айбарақты көрсетіп,
Төске тігер күн қайда?[5, 111].

Қалнияздың осы дастанындағы әрбір өлең жолының соңғы сөзін (“қайда”) қайталау арқылы жыршы идеясы айқындала түседі.

Демек қайталау фольклорлық суырып салып айту дәстүрінің бірден-бір қажетті әрі аса маңызды шарты болған. Бұл әдіс көлемді мәтінді есте сақтауға мүмкіндік беретін бірден-бір көркемдік әдіс.

Ақтанның “Менің сөзім қошемет ” - дейтін толғауында “белгісі” сөзі 11 рет қайталаанады. Өлеңнің әр жолы, әрбір ой ағыны бір сөзбен аяқталады.

Яғни, фольклорлық шығармалардың туып, даму эволюциясындағы елеулі орын алатын көркемдік әдіс – қайталау (формулалық) әдісі біз таңдаған фольклорға тән көркемдік тәсіл.

Жырлардағы кейіпкерлердің ой-сезімін ашып көрсетіп, іс-әрекетін даму үстінде көрсету үшін – диалогтық тәсілдердің атқаратын рөлі зор. Ол кейіпкерлердің өзара сөзбен жауаптасуы я болмаса батырдың жауымен сөз қағысуы арқылы көрінеді. Мысалы, “Балуанияз” жырында Балуанияздың өзге батырлармен диалогы:

Тәмам батыр, ер- дейді,
Билікті маған бер,- дейді,
Билікті маған бермесеңіз,
Жапыралық, “кел”- дейді [5, 104].

деп батырдың негізгі айтайын деген ойын жұртқа айқындап береді.

Ал Досан батырдың ел-жұртпен диалогында немесе Досан мен жолдасының диалогында ел басына төнген қауіп-қатер мен қуғын көрген батырлар тағдыры көрінеді:

Ел қайда, батыр, ел қайда?
Туып-өскен жер қайда?
Ойнап-күліп бір жүрген,
Қатар-құрбы тең қайда?
Шетке кеттік шығындап,
Бұл жүрістен не пайда?[5, 362].

Сондай-ақ батырлық жекпе-жек алдындағы сөз қағысулар да диалогтық формада көрінеді.

Яғни, кейіпкерлердің ой-сезімін, мақсаты мен мінез-құлқын ашуда диалогтың мүмкіндігі кеңінен қолданылады.

Ал монолог - арнау түрінде келетін лирикалық формула. Монологта эпос кейіпкерлерінің ішкі жан дүниесі ашылады. Баяндау бұл міндетті атқара алмас еді. Талданған шығармаларда монолог көп жағдайда баяндаудан көбірек көрінеді. Жалпы кейіпкерлерді сөйлету - қазақ эпосының ғажап табысы.

Монолог, диалогтарда дәстүрлі қайталаулармен қатар ұйқастардың өздері де әр алуан болып бірде лепті, енді бірде сұраулы сөйлемдер арқылы беріледі. Мұның қай-қайсысы болса да кейіпкердің ойы, психологиялық жай-күйімен тікелей байланысты:

Хан ұлына қас болып,
Қара ұлына бас болған
Ер Қармыстың моноlogy сол замандағы батырлардың жай-күйін толық сипаттайды, мысалы:
Мен анамнан туған күн
Өлерімді білгенмін.
Жорықта ал деп жанымды
Аллаға тілек салғанмын
Мың жәумітті бір қырған
Он тоғыздағы жасым-ай
Сол күндерім келсейші
Осы күні басыма-ай,[5, 118].

Мәселен тарихи өлеңдердің кейіпкерлері өзінің сезім күйін білдіруде әлеуметтік теңсіздік пен зорлық-зомбылықтың себебін, оған деген өзінің қарсылығын өлең өрнегіне түсірген:

Патшаға бір қылмысты болып көштім,
Көзіне уезнойдың найза түйреп – деп айтылса,
...Досан батыр патшамен
Өле- өлгенше қастасып

Қарсы болған заңына,
Алты жылдай аңдысып
Қара қанға батысып
Оңайлықпен түспеді...
Алыңдар менің дұшпаннан
Ала алмай кеткен кегімді.. [5, 368].

дейтін жолдарда намысты ердің іс-әрекетін тудырған себептің әділетсіз сипаты, жан шыдатпас ауырлығы батырдың ең соңғы шешімімен өрнектеледі.

Бұл туралы А.Байтұрсынов: «Екі нәрсе қатар яки қарама-қарсы келгенде арасындағы айырым көзге көбірек түседі. Биік пен аласа, ұзын мен қысқа, көрікті мен көріксіз, шебер мен олақ, ғалым мен надан қатар келгенде, араларындағы айырмасын көреміз» [8, 37], – деп тұжырымдайды.

Аймақ фольклорында метафоралық қолданыстардың небір үлгілері кездеседі.

Риторикалық сұрай арнау түріндегі өлеңдерде жыршы өмірді өз ойымен шолып өтеді, риторикаға құрылған өлеңдердің бірінші шумағында ой термеленіп, тыңдаушылардың назары ақыл-кеңеске аударылады да онан кейінгі шумақта ақындық шабыттың шарықтауы, толғаныстан туған терең пікір тұжырымдалады, ал үшінші шумақта халықтың қаһары мен күші мадақталып, биіктетіледі:

“Ер Қармыс батыр” жырында:

Жұмалап кеттік ылдиға,

Енді бізге ар қайда?

Қармыс сынды ер қайда? [5, 124].

Суреткердің сөздік қорын молайтып, тілін байытар тағы бір қайнар бұлақ - неологизм сөздер (грекше *poes* - жаңа, *logos* - сөз) ол - жалпы қоғамдық дамумен сабақтас тыңнан туған мағыналы сөздер” болып табылады мәселен (губернатор, солдат, орыстың бөлкесі, орыстың арбасы т.б.) сөздер қазақтың орыс халқымен байланысты өмір тұрмысынан туған.

Қорыта келгенде, жоғарыда талдау нәтижелері көрсеткендей, аталмыш өңірдің фольклорлық шығармаларының поэтикалық бітімі жалпы қазақ фольклорына тән заңдылықтардан көп алшақ кетпейді. Дегенмен, елдің басынан өткерген тарихи оқиғалар сипатының ерекшелігінен, тұрмыс-тіршілік пен кәсіптің өзгешелігінен туындайтын өзіндік өзгешеліктері де жоқ емес. Өлкедегі фольклорлық дәстүрдің пайда болуы мен оның кейінгі замандарға дейін үзілмей жалғасын табуы күні бүгінге дейін жеткен үрдіс. Мұның өзі фольклордың өміршеңдігін танытатын басты белгілердің бірі болса керек.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Ысмайылов Е. Жаңа белеске. А., 1962. – 300 б.
- 2 Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. А., 1984. – 450 б.
- 3 Төрехұлов Н. Досан батыр. // Қазақ тарихи жырларының мәселелері. А., 1979. – 310 б.
- 4 Селиванов В.М. Сравнение. Русский фольклор. М. 1996. – 518 с.
- 5 Сыдықыұлы Қ. Ақберен. Ғасырлардағы қазақ ақын жыраулар шығармалары. – А., «Нұрлы әлем», 2007. – 576 б.
- 6 Негимов С. Ақын-жыраулар тілінің бейнелілігі. А., 1984. – 250 б.
- 7 Қабдолов З. Сөз өнері. А., 1979. – 480 б.
- 8 Байтұрсынов А. Шығармалар. 3-т. А., 2005 – 386 б.

В научной статье рассматривается поэтическая структура фольклорных произведений Мангистау, которые являются характерными для казахского фольклора в целом. Исходя из общих закономерностей казахского фольклора, сформулированы взгляды оригинальных особенностей, развития и характере художественного фольклора. Независимый, свободный подход на изучение народного наследия в современном обществе позволяет обратить внимание на малоизученные стороны науки фольклористики, к которым вследствие проводимой политики ранее не было возможности уделить внимание. Таким образом особенности социально-экономического развития и события, касающиеся истории края нашли свое отображение в духовном мировоззрении народа. Выявлены характерные особенности фольклорных жанров этого региона, которые являются неразрывной золотой жилкой эпических процессов. Систематизированы особенности и закономерности исторических песен и поэм, дастанов, айтысов, также примерами из текстов доказаны художественно-эстетические, тематико-содержательные особенности фольклора Мангистау.

In the scientific article the poetic statement of folklore works of Mangistau region is considered in the context of common Kazakh folklore. Based on the laws of the Kazakh folklore, it expresses its features of regional features, artistic character and development of folklore. The new and free approach to the people's heritage in today's independent society gives us an opportunity to focus on aspects of folklore science that have been obscured by the past. In this regard, the discoveries of the history of the region, the political and social reasons, and its representation in the spiritual mindset of the people are differentiated. The characteristic of the folklore genres of this region, which is an unbroken golden epic of the epic process, is determined. Historical poetry in Mangistau folklore and peculiarities and regularities of historical genre, poetry and aitys genres have been systematized and their artistic-aesthetic, thematic and substantial peculiarities are clarified by examples.

ӘОЖ 82.09(574)

А.Н. Отарова, Н.С. Қамарова

Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті

Ақтау, Қазақстан

Otarova.akmaral@mail.ru, nagbdu@mail.ru

СВЕТҚАЛИ НҰРЖАН ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ РУХ

Ғылыми мақалада белгілі ақын Светқали Нұржан поэзиясының өзіндік стиліне шолу жасай отырып, ондағы негізгі рух ұлттық сипаттың басымдылығымен байланысты екендігі пайымдалған. Ақын поэзиясындағы азаматтық әуен, ұлттық рух сияқты халықтық мәселелер талданып, олардың маңыздылығын туындылары арқылы негіздеген.

Светқали Нұржанның жыр айдынындағы барлық қалам иелері сияқты өзінен бұрынғы ақындардың дәстүрін жалғастырып, оны тың ізденістермен, жаңашыл ойлармен байытып, сол арқылы өзіне ғана тән өрнек тауып, стилін қалыптастырған ақын екендігін лирикаларын тақырыптық жағынан топтай, талдай отырып айқындаған.

Ақынның ұлтжанды, отансүйгіштік асыл қасиеті, шығармаларындағы патриотизм мәселелерін туған жер мен халқының, оның салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпына қашан да адалдығын өлеңдеріндегі ұлттық идеялармен байланысты саралайды.

Кілт сөздер: ұлттық сипат, поэзия, халықтық дәстүр, көркемдік ерекшелік, стиль, лирикалық кейіпкер, ұлтжандылық, ой толғам, образ, дүниетаным мәселесі, эстетикалық көзқарас, үндестік, әсемдік, ақындық шабыт, өмірлік ұстаным.

Өнер халық үшін десек, онда оның бойынан сол өнерді жасаушы халықтың ұлттық бет-бейнесі мен психологиясы толық көрініп, өз сипатына ие болуы қажет. Сәулет, сурет өнеріндегі ою өрнектеріміз секілді әдебиетімізде де кеңдігіміз бен дархандығымыз, бауырмалдығымыз бен қонақжайлылығымыз, тектілігіміз бен әдептілігіміз, батырлығымыз бен өрлігіміз көрініп тұруға тиіс.

Көркемдіктің әлемдік сипатына ие әдебиетіміздің өн бойына ұлттық құндылықтарымыз өз өрнегін, өз бояуын тауып, әсемдікпен өріліп жатса, сонда ғана біздің әдебиетіміз өзінің мәңгілік биігіне көтеріледі.

Светқали поэтикасының ұлттық сипаты дегенде біз ақын поэзиясының осы мәселелерге толық жауап бере алатынына әбден көзіміз жеткен соң ғана айтып отырмыз. Қандай болмасын әдеби шығармада ақын не жазушы өз ұлтының болмыс-бітімі мен психологиясын, ұлтына тән мінез бен салт-дәстүрін т. б. өз дәрежесінде сипаттай алмаса, ондай шығарманың ғұмыры келте болмақ. Ғасырлар бойы ұлттық асыл қасиеттеріміздің бояуына әбден қаныққан поэзиямыз әр дәуірде өзінің дарынды ақындарының ұлттық және әлемдік сипаттағы мұраларымен жалғасын тауып, жасарып, жаңарып келеді. Сонау бағы заманда бөрілі байрақты ту еткен көк түріктер заманын айтпағанның өзінде, қазақтың мал мен басы қатар өсіп, қаймағы бұзылмаған хандық дәуірдегі әдебиеті жыраулар поэзиясында (Асан Қайғы, Қазтуған, Доспамбет, Жиембет, Сыпыра жырау) әдебиеттің ұлттық сипатының анық көрінгенін айтып жату артық деп ойлаймын.

Әдебиетке өткен ғасырдың 70-шы жылдары келген ақындар арасында қаламын көсіле сілтеп, өнімді еңбектеніп, өр поэзия тудырған Светқали Нұржан халқымыздың ұлы дарындары Илияс, Сұлтанмахмұт, Мұқағали емес, алайда олармен рухани жағынан әріден тамырлас. Ақынның өз

айтары болуы керек, оқырманы алдымен соған құлақ түреді. Айтары жоқ ақынның тапқан түрлік ізденістері ешкімнің де рухани қажетін өтемейді.

Светқалидың өлеңдері кейде арыны басылмай, шиыршық атқан арғымақты елестетсе, енді бірде жаны жаз, көңілі көктем, туған елі мен халқына еркелеген ұланын көрсетеді. Тағы бірде жұртына ұқсап туған, мол пішілген дархан да кең ақынды байқатады.

Халқымыздың бойында оны өзге ұлттан бөлектеп, ерекшелейтін ірі мінездер өте көп. Атап айтар болсақ: қонақжайлық, кеңдік, кішіпейілдік, парасаттылық, ірілік, мырзалық, сыпайылық, ізеттілік... т.б. Бұл ғасырлар бойы көшіп-қонған ата-бабаларымыздың өзін қоршаған табиғи ортамен үйлесім тауып, біте қайнасқан қасиеттері. Осындай «қонағына жалғыз атын сойып беріп, етеңіне тек жүген ұстап қалатын» қылық қазақтан басқа халықта кездеспесе керек. Осы бір ұлы қасиеттер мен кең мінездеріміз Қасым поэзиясында да ерекше сипатқа ие. Ақынның даралығы мен кеңдігі, мәрттігі мен мырзалығы, өрлігі мен асаулығы, қайтпас қайсарлығы оның шығармаларының әр шумағынан көрінеді десек, артық айтқандық емес.

Алдыңғы ағалары сияқты туған елін сүю, оған үлкен махаббатпен қарау Светқали поэзиясының да ерекше қыры. Осы орайда белгілі ғалым Б.Кәрібаева пікірін келтіре кетсек: «Қазақ лирикасының тамаша дәстүрін жалғастырушы ақындарымыздың бірі – Светқали Нұржан. Үңіліп қарасақ, Светқалида еліктеуге немесе тым жаңаға үйірлігі жоқ. Ұлттық поэзияның басты байлығын сүйеді. Бойына барынша сол құнарды жинағысы келеді. Тарих пен бүгіннің, мәңгіліктің арасына сондықтан, шартты қада қақпайды. Тұтас көреді, тұтас қамтиды. Соның бәріне бүгіннің биігінен қарағысы келеді. Осыдан болар Светқалидың көп өлеңдерінен осындай бір «тарихи» леп еседі» [1, 79]. Атап өтер тағы бір жәйт, Светқали Нұржанның әр сезімнің ақыны екендігі. Оның ой мен сүйіспеншілікке толы жастық шаққа тән жалынды жырларын «Аруана», «Ай таранған түн», жинақтарынан байқауға болады.

Ел дегенде ақын еміреніп тұрады. Светқали ақынды ең алдымен – туған жері, туған жерге, елге деген махаббаты ұлы таудай аласармайтын биік-биік армандарға жетелейді. Ол мөлдіреген бұлақпен сырласса, асау теңіздің тентек мінезімен ой бөліседі, құстардың әсем үніне өз үнін қосады, ақын мінезі бірде жел болып алай-дүлей көтерілсе, бірде тау болып сабырлы салқанқандылыққа шақырады. Бір сөзбен айтқанда ақын табиғатының тазалығы, мөлдірлігі өз өлеңдерінде жақсы ашылады.

Сөзіміз дәлелсіз болмас үшін біраз мысалдар келтіре кетейік. Светқали «Самның құмы. Сарбала» өлеңінде:

Туған жер – жандағы наным сенім,
Бақыт қой дүниеде барың сенің, -
Өзіңе қалсыншы Самың сенің,
Сөнбесін мәңгілік шамың сенің! [2, 169]
десе, «Маңғыстаудағы түнде»:

О, Маңғыстау, айналайын құт – ана,
Қорғалаған торғайыңмын бұтаңа. –
Дала қанын обырша емген құбырлар,
Ұқсап кетті жеті басты Жұһаға [3, 206]

Қазақ деген елдің ұлылығының табиғатын ашады. Әрі сол даласына еркелейді. Ерлік пен елдікті асқақтата отырып, сол халқының алдындағы перзенттік парызын өтеу жолында халқын сүйген жүрегінің лүпілін сеземіз:

«Қазағым!» – деп туда алғашқы ғазалым,
Сол халыққа бардай әлі жазарым.
Тілек айтам мінажатты түндерде:
қазағымның алдында ал, – деп: – Ажалым [2, 5], –

дейді «Қазағым» өлеңінде.

Ұлттық рухтың бір символы қазақ поэзиясында Дала болып келген. Бұған мысал ретінде І. Жансүгіровтің «Дала» поэмасын алуға болады. Қазіргі қазақ ақындарында Дала тақырыбы лепірме шалқулар, пафос арқылы емес, шынайы суреттеу жолымен ашылады.

Беу, менің, қоңыр қошақан далам,
Неге маңырайсың көргенде мені
Бұралқыларға тас ата алмаған,
Менде де бір күздің шерменде желі [2, 29].
Немесе

Бозторғай ғұмыр төсін даланың шарлаған,

Бесін намазын балбалдар оқып сарнаған.
Бозтамақ боздақ қарлығаш байыз таба алмай,

Боз мая боздап ботасына әнін арнағанжелі [3, 11].

«Дала сипаты ақын жанымен, көңіл күйімен үндестік тапқан. Осы образды ары қарай былай деп нақтылайды: «бұйра толқынды шалғындар бітпес ертегім...», «Бұл дала маған ұқсап барады бір түрлі», «болмаспын сірә, далама тартпас мен тегін» деп толғанады.

Дала –әрқашан адам бейнесінде. Дала Светқали үшін, ең бірінші, өзі туған Киелі мекен Маңғыстау. Ақын отан, туған жер тақырыбында көбіне дала келбетіне, дала образына көңіл аударып, соны жандандыруға күш салады. Дала исін жан дертіне дауа деп біледі. «Мен ертең сонау сағымды белге ұшамын, қонамын қырға, толады нұрға құшағым» дей отырып, оның келбетін нағыз ақындық жүреппен жырлайды

Тағы бірт шолып даламның шексіз байтағын,
Маң қияныма тағы бір барып қайтамын.
Аңғырттықпенен, иектеп жүріп сайтаным
Ішімде кеткен бар сынды бөлек айтармын...

Бұлтымен сүртем - дидарына оның шаң қонса,
Қанаты жоқтар талып- ақ қалсын- таңданса!
Дала мен бала сөйлеседі анық сол күні-
Дәуіттің ұлы тақ Сүлеймен бізге жар болса! [3,136].

Сөз

шеберінің поэтикалық өнерінде осындай нақты картиналық көріністер көп. Сол даланың перзентінің ішкі жан дүниесі таза, даладай пәк, кең. Сол үшін де ақын жүрегі даласына ашық.

Сыпсың, сыпсың қайтсін-ай сықымды алмай,
Ұйқым қанбай мен жүрмін, ұйқым қанбай.
Мен далаға асығам, сол далада

Сыпсыңдардан құтқарар сиқыр бардай... [3,136].

Маңғыстаудың жөні бір басқа. Бұл ақынның кіндік қаны тамған жер. Демек, жеріңді сүю, еліңнің патриоты болу өзгеден томаға тұйық, бөлектену деген сөз емес. Осындай патриоттық сезім сырлар ақын өлеңдерінің өн бойында көрініп жатады.

Мінез мәселесі поэзияда көп айтылып, көп жазылып жүрген жай. Лирикалық қаһарманның мінезі қаламгердің немесе сол қаламгерді туғызған халықтың мінезі. Әдебиеттің ұлттық сипатын сөз еткен ғалымдардың ешбірі мінез мәселесін айналып өткен емес. Светқали поэзиясының ұлттық сипатын әңгімемізге арқау еткенде де бұл тақырыптың алдымызда кесе көлденең тұратыны тағы ақиқат. Байыптап қарар болсақ ұлы ақындар поэзияны жанды құбылыс ретінде қабылдайды. Біреу егізіне, сыңарына баласа, енді біреу жарына, сырласы, мұңдасына балап, онымен тілдеседі. Мәселен:

Мағжан:
Ақында адамзаттан дос болмайды
Жалғыз-ақ сырын шертер қаламына
Мұқағали:
Поэзия, менімен егіз бе едің,
Сен мені білесің бе, неге іздедім...
Светқали:
Өлең сенен өлсем қашып құтылман.

Жабысқан бір дерт болдың ғой тұқымнан... [3,136].

Қараңыз, бір ғасырда әдебиет майданына бірінен соң бірі келген үш ақын. Қазақ өлеңін жетімсіретпейін дегендей бірі кеткенде екіншісі келіп, екіншісінің орнын үшіншісі басқан. Үшеуі қатар туып бірге жүрсе, бір дәуір жетімсіреп қалар ма еді, қайтер еді? Үшеуі де өлеңмен бір кісідей тілдескен. Бірақ үш өлеңде үш түрлі мінез бар. Жанына жалғыздық батқан Мағжан шерлі күйін жасыра алмаса, Мұқағалида жайбарақаттылық басым. Ал Светқалида асаулық бар, екпін бар.

Олай болса Светқалидың қазақтың кей салт-дәстүрін, ғұрпын өз өлеңдерінде жарқырата көрсетуі сол дағдылардың ақын бойына әбден сіңгендігінен болса керек. Сол «қанға сіңген кылықтар» оның ұлтжанды азамат боп қалыптасуына ерекше әсер еткен деп батыл айта аламыз.

Қазақ жылқы десе «ішетін асын жерге қоятын» халық. Жылқы баласына құрметпен қарап, жеті қазынаның бірінен санап, сәбиін «құлыным» деп еркелетеді. «Ер қанаты ат» деп, азаматтың ажырамас бөлігіндей, өмірінің сыңарындай көреді. Светқали поэзиясында да жылқының жөні ерекше.

Пай- пай мынау тұлпардың тұрпатын- ай,
Көрген қызық осыған жүр татымай,

«Ыза қылған қолыма бір тигізбей»,
Менің де бар Абайлық сарқытым -ай.
Майда сүйек емес
Бұл- қайла сүйек,

Табылады бойынан қай қасиет...

Тұяқтарын без қара тасқа малып,
Тұрысын- ай, иегін айға сүйеп [4, 174], -

деп ұлы Абай дәстүрінше аттың сынын береді.

Немесе

...Үрейден үркіп тантирап,
Жатырды далам қалтырап.
Азаматтары жаяу қап,
Қазанаттар кетті арқырап.

Тұяқтарында ай жанып,
Кешегі жүрген бәйгі алып-
Сыдыру арқа, сылу төс
Шарагөз алмауыттарым
Айдалып жатты, айдалып... [4, 49].

«Жылқылар қырғыны» атты бұл өлеңде отызыншы жылдар қазақ даласындағы жылқыларға да нәубет болып төнгенін астарлап жеткізеді. Осындағы «Қазанат, тұяқ, тұлпардың тұрпаты» қазақтың жылқы малына қатысты айтатын сөздері. Осындай ұлт жанына жақын ұғымдарды қолдана отырып, ақын керемет суреттер жасайды.

Тектілік ұғымы – таза жаратылыс, бүлінбеген дүние. Ол санасы парасат биігіне көтерілген пендені әрқашан өзінеіңкәр қылмақ. Тектілікті тек қанаадам баласының бойынан табуға болады дейтін көзөарас- аңыз ұғымсыздықты білдіреді. Қазақтың небір жүйрік аттар мен асыл тұқымды түйелерінің қан тазалығын ғасырлар бойы қызғыштай қорып келгендігінің мәнісі сол тектілік ұғымымен байланысты. Осы бабалардан келе жатқан жазылмаған заңның қадырын бір білсе- атасының ақ таяғына иелік етіп, халқының ата кәсібін жалғап келе жатқан малшы қауым білсе керек еді. Бірақ бүгінде тіршілігі малмен өтіп келе жатқандардың өзі көп нәрсеге мән бермейтін болған ба, қалай? «Көйіншек көрт» атты өлеңіндеақын баба салтын ұмытқандарға ызалы шүйіледі:

Түйелі ауыл...
Үйді-үйде өю сүт көп,
Тоққа бәрі көрінбек ойыншық боп.
Тынымды ап жүр, иықтап аруананы,
Тексіз туған көрдемше – көйіншек көрт. [3, 75].

Аруана – аналық түйенің асыл тұқымдысы болса, көйіншек көрт – аталық ең нашар түрі. Асыл тұқымды төл беретін аруананы қаны төмен үлекпен қайыту-әрине, барып тұрған надандық, тіпті күнәкәрлік десе де болады. Ақынның назаланып тұрғанының мәнісі сол. Бұл өлеңдегі бір тарап мағына болса, екінші жағынан бұзылып бара жатқан ұлттық менталитетіміз туралы ойдың аналогиясына нұсқайды. Ұлтқа деген нигилистік көзқарастардың түп-тамыры дәстүр-салтты сыйламаушылықтан келіп шығатындығы анық болса- Светқалидың аталмыш өлеңін оқи отыра, қазақы болмыстың бесігі болып саналатын ауылдың да ұлттық парасат шаңырағын шайқала бастағанын сезіп, шошынаойға батасың.

Біреулер малға «мал» деп қарап, оның лтағылым алар қасиеттеріне көз салмай жүргенде, ақын:

Япырмай, неге қарады
Көзіңді менен алмастан?-
Адамнан зият, ардағым,
Таныдың білем иенді
Ат ізін кеткен салмастан.
Ұғармысың менің сөзімді
Сағыныш, налаалмасқан:
Айтатын саған арызым – өлең,
Бошалап кеткен тектіңмін.
Өзіңе ұқсап қазығым мен
Боталап қайтып кеп тұрмын, -

деп, жампоз іңгенмен сырласады. [3, 75].
... Аққу сындымын бүгіндеайдыны – қырау,
Ақ әлемге жерлер ем қайғыны мынау.
Өңіме қарап, апыр-ау, шаппайсың баенді,
Түсімде көріп жүретін сәйгүлігім-ау?! [3, 34].
деп, жүйріктеріне сағына жыр арнайды.

Светқали шалқыған шабыттың, асау сезімнің адамы. Кейде тіпті сарқыраған селдей, ағыл-тегіл төгіліп, тоқтау бермей жатады. Мұндай құбылыстарды ақынның әр жылдарғы өлеңдерінен байқауға болады. Мәселен: «Күзгі алтын», «Биылғы көктем», «Амалдың ақша қары» т.б. Осының ішінде «Биылғы көктем» «Күзгі алтын» Светқалидың ақындық қабілетін де, адамдық қасиетін де танытатын ғажайып өлеңдер. Ақын суретеуінде көктем – табиғатты құлпыртып, жасандырып, жасартып, адамзатты да ерекше күйге бөлеп келсе, күз берекенің, молшылықтың белгісіндей. Ақын оны балауға, теңеуге сөз таппастай жандыра суреттеп, жанына жай тапқызбайды. Құйылып келген шабыттың тізгінін бір тартпайды. Тасыған көңіл, шалқыған сезім сенің де көкірегіңе жыр болып құйылады.

Көктемнің оты тұтады әлемет,
Көк жасыл жалын жұпар ала кеп.
Қария қырлар сыпа дала боп
Жапанның бәрі жұпа қара көк. [4, 230]
Немесе
Ай сәулесі шықты жағып шөптегі,
Айналаға алтын зерін төккені.
Ойнақ салып жүрген сынды көп пері,

Жарқылдайды алтын шағыл бөктері. [4,8]

Ақынның кіршіксіз аппақ жаны дүниені кемерінен асыра суреттейді. Көктемде бар әлемді көк жасыл майсаға бөлеп, туған жерін шаттыққа бөлейді.

Қорыта айтқанда, С.Нұржан поэтикасының ұлттық сипаты ақын шығармашылығының ерекше қыры. Ол өзін осы тұрғыда жан-жақты көрсете алған ірі ақын. Оның ұлтжанды, елсүйгіш ақын екенін, шығармаларындағы патриотизм мәселелерін туған жер мен халқының, оның салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпының алдында басын иер адамгершілігін өлеңдеріндегі ұлттық идеялармен байланысты танымыз.

Ақынның қазақ халқы мен оның өмірлік ұстанымдарына, қасиетті тілі мен киелі жеріне зор құрметпен қарайтынын сөз етіп қана қоймай, үлгі аларлық, өнегелі іс екенін көреміз.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Кәрібаева Б. Қазіргі қазақ лирикасының поэтикасы, – Алматы: Жазушы, 1988, – 265 б.
- 2 Нұржанов С. Ай таранған түн. – Алматы: Жазушы, 2008. – 384 б.
- 3 Нұржанов С. Таң қауызын жарғанда. 1-том. – Алматы: Үш қиян, 2002. – 352 б.
- 4 Нұржанов С. Таң қауызын жарғанда. 2-том. – Алматы: Үш қиян, 2002. – 352 б.

В научной статье проведен обзор своеобразного стиля поэзии известного поэта Светқали Нуржана и выявлена в нем взаимосвязь вдохновения с приоритетом национальных особенностей. В поэзии поэта проанализированы проблемы гражданской позиции и народного, национального духа, через произведения обосновано их значение. Продолжая традиции поэтов он рассматривает обогащение поэзии поисками и современными новыми идеями. У поэта выявлена содержательная, тематическая лирика, сформированная характерной только для него стилем и особенностями в поэзии. Светқали Нуржан свою любовь к родной земле, проблемы патриотизма, свою верность к родному краю и народу, к его обычаям и традициям отображает во взаимосвязи с национальными идеями в своих произведениях.

In the scientific article, it is suggested that the famous poet Svetkali Nurzhan's poetry is inspired by his own style, and the main spirit in it depends on the national character. Folk music in the poet's poetry, such as national melodies, national music, analyzed their significance through their creations. Svetkali Nurzhan, as well as all the owners of the pseudonym, will continue to follow the traditions of his predecessors and enrich his research with new ideas. He found the poet's unique way of expression, his style, his theoretical, meaningful grouping, and analysis of his lyrics. The poet's patriotism, patriotism and patriotism in his writings comprehend the problems of the native land and its people, their commitment to his traditions and customs.

ТІЛДІҢ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

УДК 82.0

Э.Н. Абдримова
Саптаев университет
Алматы, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ЭССЕ КАК ЛИТЕРАТУРНОГО ЖАНРА

Эссе – это в нашем учебном процессе письменная работа, связанная не только с литературной темой. Возможны также эссе при освоении других дисциплин. Многие аспекты нашей учебной деятельности дают материал для эссе. Нужно готовить студентов к написанию эссе, формировать у них умения, необходимые для создания эссе.

Ключевые слова: эссе, тема, текст, автор, жанр, стиль, автор, письмо, композиция, рефлексия, позиция.

Эссеистика сегодня – это в большой степени «благородная» болезнь: комплексом эссеистики заражены все, и пишут они обо всём в стиле «ну, так сказать, как бы типа эссе».

Л.Кайда

Эссе называют «жанром – лидером 21 века». Что же в эссе даёт основание для такого утверждения? Обратимся к справочным изданиям, чтобы понять, какое значение вкладывается в этот филологический термин *эссе*.

В словаре С.И.Ожегова: Эссе – прозаическое сочинение небольшого объёма и свободной композиции на частную тему, трактуемую субъективно и обычно неполно» [2, 367].

В Литературном энциклопедическом словаре: «Эссе (фр. *essai* – попытка, проба, очерк) – прозаическое сочинение небольшого объёма и свободной композиции, выражающее индивидуальные впечатления и соображения по конкретному поводу или вопросу, заведомо не претендующее на определяющую или исчерпывающую трактовку предмета» [3, 516].

В Большом энциклопедическом словаре: «Эссе (фр. *essai* – опыт, набросок) - жанр философской, литературно-критической прозы, сочетающий подчёркнуто индивидуальную позицию автора с непринуждённым, часто парадоксальным изложением, ориентированным на разговорную речь».

В Википедии: «Эссе – литературный жанр прозаического сочинения небольшого объёма и свободной композиции.

Эссе выражает индивидуальные впечатления и соображения автора по конкретному поводу или предмету и не претендует на исчерпывающую трактовку. В отношении объёма и функции граничит с одной стороны, с научной статьёй и литературным очерком (с которым эссе нередко путают), с другой – с философским трактатом. Эссеистическому стилю свойственны образность, подвижность ассоциаций, афористичность, нередко антитетичность мышления, установка на интимную откровенность и разговорную интонацию. Некоторыми теоретиками рассматривается как четвёртый, наряду с эпосом, лирикой и драмой, род художественной литературы» .

Для эссе характерно, в первую очередь, наличие конкретной темы или вопроса.

Тема эссе всегда конкретна, некоторые исследователи говорят о том, что она имеет частный характер. Таковы, например, темы эссе М.Монтеня: «О старости», «О славе». «О самомнении», «О книгах», «О совести» и др. [4, 321].

При этом заголовок эссе не находится в прямой зависимости от темы: кроме отражения содержания работы, он может являться отправной точкой в размышлениях автора, выразить отношение части и целого.

Например, эссе на тему «Честный взгляд на себя» [5, 6-7].

«25 лет своей жизни я потратила на то, чтобы помочь женщине почувствовать себя женщиной, и наконец, моя мечта сбылась. Мне удалось создать то святилище (не просто магазин, не просто салон), где каждая женщина может стильно одеться, приобрести украшения и аксессуары, сделать причёску и маникюр и, разумеется, получить консультацию по любому вопросу. И всё это под одной крышей. Мне хотелось добиться того, чтобы обычный кошмар походов по магазинам превратился в продолжительное удовольствие.

Впервые мой интерес к одежде пробудился ещё в том серьёзном возрасте, когда мне исполнилось восемь лет, и я уже могла зарабатывать какие-то деньги, пришивая каёмки в ателье моего дедушки и отца. Они были настоящие мастера своего дела и замечательные наставники.

К двенадцати годам, работая в ателье по субботам, я смогла обеспечить свою первую пару жемчужно-розовых клеенчатых туфель.

Но для меня это была не последняя оплошность в области высокой моды. Когда год спустя, я явилась домой в кроличьей шубке (каждая девушка мечтала о такой), дедушка лишь посмотрел на меня и на ломаном английском языке изрёк: «В этом ходить, только болезни ловить!» Меня воспитали в убеждении, что лучше приберечь деньги для покупки дорогих и качественных вещей, чем покупать что-то дешёвое и недолговечное. Всё в соответствии с поговоркой: «Я не настолько богат, чтобы покупать дешёвые вещи». В правильности этого тезиса я убеждена и поныне: пусть одежды будет немного, но она должна быть качественной: это всё, что необходимо женщине, чтобы чувствовать себя хорошо одетой. Глядя в зеркало на красиво сшитую вещь, я испытываю такой же восторг, как и перед картиной художника, ибо и то и другое – творение рук настоящего мастера.

Истинное наслаждение для меня – это наблюдать, как женщина преобразается и расцветает, когда словно при складывании мозаики проявляется новый стиль её облика. Вот за что я люблю свою работу. И этой своей страстью хочу поделиться со всеми».

Для этого эссе свойственен личностный характер восприятия проблемы и её осмысления. В эссе (автор - Сюзи Фо, дизайнер-модельер женской одежды) ярко выражена авторская позиция, оно интересно и ценно именно тем, что даёт возможность увидеть личность автора, своеобразие его позиции, стиля мышления, речи, отношения к миру. Автору важно установить доверительный и убедительный стиль общения с читателем; чтобы быть понятным, он избегает намеренно усложнённых, неясных, излишне «строгих» построений. Исследователи отмечают, что хорошее эссе может написать только тот, кто свободно владеет темой, видит её с различных сторон и готов предъявить читателю не исчерпывающий, но многоаспектный взгляд на явление, ставшее отправной точкой его размышлений.

Для эссе характерен обычно небольшой объём. Здесь нет каких-либо жёстких границ, но даже самый красноречивый эссеист, как правило, ограничивает своё сочинение двумя-тремя десятками предложений, при этом бывает достаточно и одного листа как в данном случае, 7-10 абзацев, нескольких ёмких, побуждающих к размышлению фраз при свободной композиции. Свободная композиция эссе Сюзи Фо «Момент истины или «по одежке встречают...» подчинена своей внутренней логике, а основную

мысль эссе следует искать в «пёстром кружеве» размышлений автора. Концептуальная идея пословицы «по одежке встречают, а по уму провожают» рассмотрена с разных сторон.

Рассмотрим эссе на тему «Момент истины или «по одежке встречают...» [5, 14].

«Уже первая встреча с незнакомым человеком часто становится для нас неким «моментом истины». Мы с ходу проверяем, определяем, приятен нам человек или нет, расположен к общению или отстранён, элегантен или неряшлив – всё плюсы и минусы возможных с ним отношений.

Впервые появляясь в незнакомом обществе, я всегда чувствую необычайную робость. Но по опыту знаю, что у меня есть два способа справиться с ситуацией: первый – широко и приветливо улыбаться, и второй – чувствовать себя максимально комфортно одетой. Так что первые впечатления, «момент истины» - дело действительно очень важное. И это вполне справедливо как в отношении личной жизни, так и профессиональной деятельности.

В наши дни всё больше людей стремятся сделать карьеру, и тем важнее для них понимать, какие неоспоримые преимущества даёт им умение подать себя с наиболее выгодной стороны. Надёжность, ответственность, аккуратность – всё это будет прочитываться по вашему внешнему виду.

Интересно, что в прошлом людям науки как бы по статусу полагалось выглядеть неухожено и неряшливо, будь-то рассеянный добродушный профессор или бедный студент. Но в наши дни, когда

уровень конкуренции на рынке труда чрезвычайно высок, подчеркивать свои умственные способности именно таким образом уже не придёт никому в голову из выпускников университета.

Теперь нам вполне привычно встречать людей «по одежке», полагая, что зрительный образ личности отражает внутренний мир, а внешность соответствует социальному статусу. Конечно же, первый взгляд бывает обманчив, и наши мнения при ближайшем знакомстве могут поменяться, но если первые впечатления негативные, то, возможно, что до знакомства дело не дойдёт вообще».

Исследователи отмечают, что эссе по своей природе устроено так, что не терпит никаких формальных рамок. Оно нередко строится вопреки законам логики, подчиняется произвольным ассоциациям, что связано с непринуждённостью повествования, что зачастую обуславливает парадоксальность этого жанра.

Эссе призвано удивить читателя – это, по мнению многих исследователей, его обязательное качество. Более того, эссе рождается из удивления, которое возникает у автора при чтении книги, просмотре фильма, в разговоре с другом. Отправной точкой для размышлений, воплощённых в эссе, нередко является афористическое, яркое высказывание или парадоксальное определение, буквально сталкивающее, на первый взгляд, бесспорные, но взаимоисключающие утверждения, характеристики, тезисы.

Эссе на тему: «Изменения к лучшему или первое собеседование», автором которого является специалист по имиджу Мэри Спиллейн, отличается внутренним смысловым единством. Возможно, это один из парадоксов жанра. Свободное по композиции, ориентированное на субъективность, эссе вместе с тем обладает внутренним смысловым единством и убедительностью, т.е. согласованностью ключевых тезисов и утверждений, внутренней гармонией аргументов и ассоциаций, непротиворечивостью тех суждений, в которых выражена открытая личностная позиция автора [6, 17].

«Мне необходимо помнить, что мой имидж должен постоянно меняться. Что срабатывает на одном уровне, в одном бизнесе, в одной культурной среде, может не подойти или не иметь успеха в другой. Умный деловой человек подмечает даже небольшие изменения в окружении и делает необходимые поправки не только для того, чтобы соответствовать новой ситуации, но и чтобы преуспеть.

Когда в моей карьере наметились важные события, нужно было правильно выбрать направление для улучшения своей внешности к первому серьёзному собеседованию, и в этом мне помог консультант по имиджу.

Сколько крови, пота и слёз стоит нам первое интервью! Люди пересматривают справочники, посещают курсы, чтобы научиться писать резюме и письмо-заявление о приёме на работу, но очень немногие думают о роли их имиджа во время собеседования.

Я уже слышу вздохи молодых людей и студентов: «Но имидж стоит денег!». Конечно, стоит – поначалу.

Итак, если у меня не было подходящего костюма, и я не могла занять его у подруги, значит, оставалось взять ссуду в банке. Как показал опрос ведущих сотрудников и начальников отделов кадров крупных фирм, основными факторами, которые производят благоприятное впечатление на интервьюера, являются:

- 1. Модный костюм.*
- 2. Здоровый, соответствующий должности, на которую вы претендуете, вид.*
- 3. Красивая причёска.*
- 4. Умелый макияж для женщин, удачно подобранный галстук для мужчин.*

Подготовка к интервью помогла мне в дальнейшем умело подбирать одежду, соответствующую моему бюджету, как держать себя во время собеседования. А главное – определить для себя насколько жизнеспособен мой имидж в условиях конкуренции на рынке труда, особенно когда, не имея опыта, я предлагала только себя и свой потенциал».

Как видно, эссе при этом остаётся принципиально незавершённым – не в том смысле, что автор останавливается на полуслове и намеренно не высказывает своего мнения до конца, а в том, что он не претендует на исчерпывающее её раскрытие, на полный, законченный анализ.

Для эссе характерны особый язык и особая структура композиции.

В композиции эссе выделяются три части (как в любом другом сочинении):

1. Введение
2. Основная часть
3. Заключение

Введение – обычно первый абзац. Существует много различных способов написания введения. Некоторые начинают с постановки вопроса. Другие предлагают дополнительную информацию по обсуждаемой теме. Тип выделения для выбора зависит от того, какая представляется тема, и от типа эссе, выбранный для написания.

Введение обычно состоит из трёх частей:

Магнит – то, что должно с первых слов привлечь внимание читателя (*Мне необходимо помнить, что мой имидж должен постоянно меняться*), затем – соединяющая информация (*Что срывает на одном уровне, в одном бизнесе, в одной культурной среде, может не подойти или не иметь успеха в другой*), утверждение – тезис, или предполагаемый план эссе (*Умный деловой человек подмечает даже небольшие изменения в окружении и делает необходимые поправки не только для того, чтобы соответствовать новой ситуации, но и чтобы преуспеть*).

В вышеизложенных эссе можно четко выявить авторскую рефлексивную – обращение к своему предыдущему опыту. Значит, эссе – это свободное письмо – «письмо без правил». Свободное письмо – это, прежде всего рефлексивное письмо. Оно является составной частью технологии развития критического мышления. Когда говорят о рефлексивном письме, то имеют в виду в первую очередь эссе, которое может писаться как по правилам (это видно из материала, приведённого выше), так и без них.

Эссе на конкретную тему нужно написать за короткое время, без остановки, выделить в предложенном тексте основные идеи и написать новое сочинение, используя эти идеи как стержень и отбрасывая всё лишнее. Как правило, такое эссе – «всплеск» (не совсем творческое) направлено на осмысление изученного материала здесь и сейчас и является ответом на вопрос: «Что вы узнали по новой теме?», «Задайте вопрос, на который так и не получили ответа» и т.п. Это имеет определённые преимущества: современное осознание глубины/недостаточности постижения какого-либо аспекта темы (произведения) даёт в дальнейшем более существенные возможности для других видов «письменного общения» с произведением [7, 75].

Главное правило при создании рефлексивного эссе – отражение собственной позиции, умение высказать, донести до слушателя свою идею. Сами авторы технологии определяют написание подобного рода произведения как создание личностного текста. Научиться писать рефлексивно достаточно сложно.

Для иллюстрации вышеизложенной мысли можно воспользоваться разработанной методикой написания таких эссе на основе текстов-притч. Эта методика может определяться как подход к письму «по образцу». Согласно такой методике убедительный текст эссе составляется в диалоге с другими [8, 7].

Студентам предлагается короткий текст какой-либо притчи, в которой заключена дидактико-аллегорическая идея. Форма притчи подходит для обучения и формирования навыков написания эссе, поскольку она возникает в некотором контексте, в связи с чем и допускает отсутствие развитого сюжетного движения и может редуцироваться до простого сравнения, сохраняющего, однако, символическую наполненность. Вот эта символическая наполненность и предполагает содержательную сторону, отличающуюся тяготением к глубинной премудрости моралистического характера. Каждый студент улавливает для себя свою основную эту «премудрость» и разворачивает её в рамках эссе, выражая своё личностное отношение и индивидуальные впечатления и соображения к ней заведомо не претендующие на определяющую или исчерпывающую трактовку предмета, содержащуюся в притче.

В «Краткой литературной энциклопедии» приводится дефиниция эссе как персонифицированного жанра, сформулированная В.С. Муравьёвым: «прозаическое произведение небольшого объёма и свободной композиции, выражающее индивидуальные впечатления и соображения по конкретному поводу или вопросу и заведомо не претендующее на определяющую или исчерпывающую трактовку предмета» [7, 74].

Алгоритм написания эссе:

1. Внимательно прочтите тему (высказывание), предлагаемую для написания эссе.
2. Определите главную мысль высказывания (о чём оно?), для этого воспользуйтесь приёмом перифраза (скажите то же самое, только своими словами).
3. Приготовьте аргументы «за» и/или «против» данного высказывания (если вы наберёте аргументы «за» и «против» афоризма, взятого в качестве темы, ваше эссе может носить полемический характер). Для каждого афоризма подберите примеры, факты, ситуации из жизни, личного опыта и т.д.

4. Ещё раз просмотрите подобранные иллюстрации. Подумайте, какие литературные приёмы вы будете использовать, чтобы сделать язык вашего эссе более интересным, живым (сравнения, аналогии, эпитеты ит.д.).

5. Распределите подобранные аргументы и/или контраргументы в последовательности. Это будет ваш условный план.

6. Придумайте вступление к рассуждению.

Изложите свою точку зрения в той последовательности, которую вы наметили.

7. Сформулируйте общий вывод работы и, если необходимо, отредактируйте её разработанной [7, 300].

Не поддаются алгоритмизации (или почти не поддаются) письменные тексты креативного характера, возможно, это ещё один из парадоксов эссе, как креативного жанра. Для их создания необходимо знание законов того или иного жанра художественного произведения, глубокое постижение на основе диалога с писателем образов персонажей, готовность к игре и интерпретации.

Письменные тексты креативной направленности создаются на основе:

1. Амплификации (распространения, дополнения какой-либо части изученного произведения: дописывания финала, отдельных эпизодов, введения новых персонажей);

2. Жанровой и стилиевой трансформации произведения (изменения жанра исходного текста – «превращение» комедии в мелодраму, сентиментального рассказа в романтический, рассказа в сценку и наоборот, пародирование стиля писателя);

3. Интеллектуальной игры с текстом художественного произведения («перенесение» персонажа в новую ситуацию – работа с матрицей идей), организация встречи героев разных произведений, «оживление» неодушевлённых персонажей – «взгляд на ситуацию с другой стороны» и др.);

4. Написания собственных произведений в жанрах художественной литературы (сочинение стихов, рассказов, миниатюр по мотивам изученных произведений или выражающих впечатление от прочитанного, а также на основе «самостоятельных» сюжетов).

5. Подход «письмо по образцу» [7, 76].

Подход «письмо по образцу» в чистом виде не побуждает обычно к повторному диалогу с исходным художественным текстом, однако этот подход в той или иной степени применяется при написании текстов как «по правилам», так и «без правил». Если убедительный текст эссе действительно невозможно составить без диалога с другими, как было заявлено в вышеупомянутой методике, то «обобщение чужих взглядов должно быть центральным инструментом в арсенале базовых приёмов. Поскольку авторы должны помещать собственные идеи в контекст идей других мыслителей и исследователей, очень важно знать, как правильно суммировать и обобщить то, что говорилось и говорится по данному вопросу» [9, 53].

Людмила Кайда, чьи строки были приведены в начале статьи в качестве эпитафии, исследуя жанровую специфику эссе, утверждает, что «эссе превратилось в универсальный тест интеллектуального уровня человека» [7, с.301]. Какое здесь может быть мнение по поводу публичной стороны жанра? Эссе – это в нашем учебном процессе письменная работа, связанная не только с литературной темой. Возможны также эссе при освоении других дисциплин. Многие аспекты нашей учебной деятельности дают материал для эссе. Нужно готовить студентов к написанию эссе, формировать у них умения, необходимые для создания эссе.

Список литературы:

1. Филология и коммуникативные науки: учебное пособие. Под общей редакцией А.А.Чувакина – М.:Флинта, 2015.- 496 с.

2. Ожегов С.И. Словарь русского языка: 70000 слов. – М., 1989. – 924 с.

3. Литературный энциклопедический словарь. – М., 1987. – 752 с.

4. Монтень М. Опыты. Книги первая и вторая. – М.:Наука, 1979. – 705 с.

5. Спиллейн М. Создайте свой имидж. – М.: ОЛМА-ПРЕСС», 1996. – 150 с.

6. Фо С. Открывая свой гардероб: как одеваться со вкусом и всегда чувствовать себя женщиной. – М., 2001. – 160 с.

7. Пранцова Г.В., Романичева Е.С. Стратегии чтения: теория и практика. – М.: Форум, 2013. – 368 с.

8. Мухамадиев Х.С. Притчи: текстовый практикум. – Алматы, 2011. – 196 с.

9. Графф Д., Биркенштайн К. Как писать убедительно: Искусство аргументации в научных и научно-популярных работах. – М., 2014. – 258 с.

Эссе дегеніміз жазба еңбек, бірақ ол тек әдеби тақырыппен шектелмейді. Басқа салалар бойынша эссе жазуға болады. Студенттерді эссе жазуға, сол іс-әрекетке қажетті дағдыларды қалыптастыруымыз керек.

The essay is in our educational process a written work connected not only with the literary theme. There are also possible essays for mastering other disciplines. Many aspects of our learning activities provide material for the essay. It is necessary to prepare students for writing essays, to form their skills necessary to create an essay.

УДК 378.1

А.Ш. Алтаева
Сатпаев университет
Алматы, Казахстан

УЧЕБНЫЙ И НАУЧНЫЙ ТЕКСТЫ КАК ОБЪЕКТЫ ЧТЕНИЯ И ПОНИМАНИЯ

Рецептивный вид речевой деятельности по восприятию и пониманию письменного текста входит в сферу коммуникативно-общественной деятельности людей и обеспечивает в ней одну из форм (письменную) общения.

Ключевые слова: чтение, речевая деятельность, учебный текст, научный текст, виды чтения, стратегии чтения, виды информации.

Чтение – как один из основных видов речевой деятельности развивает умения и навыки, необходимые любому человеку, поскольку они позволяют перерабатывать большее количество информации и экономят время. В зависимости от актуализации тех или иных аспектов чтения выделяют несколько его разновидностей (видов): скоростное и нескоростное, вслух и про себя, громкое и тихое, подготовленное и неподготовленное, классное и домашнее, ознакомительное и изучающее, аналитическое и синтетическое, выборочное и сплошное, индивидуальное и групповое.

При определении понятия «чтения», в первую очередь обращается внимание на то, что это «рецептивный вид речевой деятельности, связанный со зрительным восприятием речевого сообщения, закодированного с помощью графических символов, т.е. букв. Суть процесса чтения состоит в декодировании (расшифровке) графических символов и переводе их в мыслительные образы. В соответствии с этим процесс чтения складывается из двух основных этапов: этапа зрительного восприятия и этапа осмысления (интерпретации) прочитанного» [4, 41].

Авторы учебника «Речевая коммуникация» считают, что на этапе осмысления (интерпретации) происходит понимание отдельных слов, предложений, всего текста. «Иногда это происходит последовательно, а в отдельных случаях – одновременно. На следующем этапе важны «интеллектуальные навыки» чтения: умение выделять главную и основную информацию, способность к запоминанию, способность к концентрации внимания» [4, 42].

Чтение учебно-научного текста без осмысленного запоминания – пустая трата времени, необходимо при чтении концентрировать своё внимание и делать установку не только на понимание, но и на запоминание.

Психологи считают, что заучивать, не понимая, невыгодно. «Точно так же как невыгодно учить «на завтра», «до экзамена», «до контрольной». Тот, кто, запоминая, ставит стрелку на «вечно», выигрывает. Если, конечно, запоминание этого заслуживает» [5, 104].

То, что человек хочет запомнить, необходимо подвергнуть специальной обработке, которая, как и всякая сложная деятельность, имеет ряд операций. Начать можно с операции, которую профессор А.А. Смирнов называет смысловой группировкой. То, что надо запомнить, разбивается на короткие группировки, на микротексты. Иногда это происходит как бы само собой, то, что необходимо запомнить, разбивается на короткие смысловые порции, микротемы. Но всё же этот приём – выделение в тексте отдельных микротекстов, а в них определённых микротем – нужно применять сознательно.

Со смысловой группировкой тесно связана другая очень полезная при запоминании умственная операция – выделение смысловых опор, на которых потом как бы держится весь материал. Внешне

такие опоры напоминают тезисы или развёрнутый план. Вот как описывает исследователь поиски таких опор испытуемыми:

- *Не сразу понимала текст. Чтобы лучше уяснить его, старалась формулировать основные мысли в виде кратких положений. Это очень помогало запоминанию. Собственно, эти положения только и приходилось запоминать. Всё прочее в них уже имелось, подразумевалось мною. Припомнить текст легко, если вспомнить такую фразу.*

- *Понимаешь, о чём читаешь, но, что именно сказано, приходится размышлять. Прочтёшь некоторую часть, чувствуешь, что о чём-то другом говорится, вернёшься к прочитанному, стараешься вдуматься в него. Поймёшь,крепишь в виде маленькой фразы, словно тезис краткий составишь, идёшь дальше. Продумывать иногда долго приходится. Зато, когда поймёшь и сформулируешь суть, чувствуешь, что нашёл хорошую опору для запоминания. Так тезисами и запоминал. Они служили хорошими путеводными ориентирами [5, 104].*

Особенно важны путеводные ориентиры при чтении учебных и научных текстов, когда читающий по-своему разбивает текст на микротексты, а потом составляет из них осмысленную мозаику. Поэтому умение работать с текстом / книгой является ключевым умением в учебной деятельности.

Для подтверждения этой мысли будет уместным сравнить две трактовки понятия «читательская грамотность» в Международных программах PISA– 2000 и 2009 по оценке образовательных достижений учащихся.

PISA – 2000: «*читательская грамотность* - способность человека понимать и использовать письменные тексты, размышлять о них для того, чтобы достигать своих целей, расширять свои знания и возможности, участвовать в социальной жизни» [6, 16].

PISA– 2009: «*читательская грамотность* - способность человека понимать и использовать письменные тексты, размышлять о них и *заниматься чтением* для того, чтобы достигать своих целей, расширять свои знания и возможности, участвовать в социальной жизни» [5, 12-13].

К видам чтения относятся ориентировочное (ознакомительное), просмотровое (поисковое), в последнее время его ещё стали называть современным словом как *сканирующее* чтение. В составе учебной деятельности выделяются два основных вида чтения: изучающее и усваивающее. «Изучающее чтение является основным видом чтения в составе учебной деятельности, результатом которого является глубокое, всестороннее понимание учебной информации» [6, 31].

Для овладения этим видом чтения предлагаются приёмы понимания учебно-научного текста, основными из которых являются следующие:

- постановки вопросов к тексту;
- составление плана;
- тезирование;
- комментирование и др.

Данные приёмы помогают овладеть способами работы с информацией, полученной в результате чтения, структурирования материала, умением задавать вопросы, ставить и решать проблемы, дальнейшими навыками рефлексивного письма.

После фазы осмысления (информационной – получение новых знаний) содержания текста следует фаза рефлексивная – коммуникационная (обмен мнениями о новой информации) мотивационная (побуждение к дальнейшему расширению информационного поля), оценочное (соотнесение новой информации и имеющихся знаний, выработка собственной позиции, оценка процесса).

Сфера стратегии чтения учебного и научного текста включает три основных момента: 1) предтекстовая ориентировочная деятельность; 2) процесс чтения; 3) послетекстовая деятельность.

Предтекстовая ориентировочная деятельность включает: 1) постановку цели чтения (какова цель моего чтения); 2) определение характера текста (какой текст я собираюсь читать); 3) просмотра его заголовка и подзаголовков (как я буду проверять, контролировать своё чтение); 4) предположение о цели его написания, т.е. замысла автора (как я буду читать); 5) определение вида чтения (как я буду оценивать качество своего чтения).

К видам самоконтроля относятся: учебный текст, на основе которого и в процессе понимания которого возможно выстраивание собственных знаний: потенциальные трактовки понятий. Типы учебной литературы / текстов, используемых в вузе: учебные программы и учебно-методические комплексы, учебники и учебные пособия, первоисточники, словари, справочная литература – энциклопедии.

Композиционно-смысловая структура учебного текста и её влияние на понимание и усвоение учебных знаний. Текстовые компоненты учебника: план свёрнутого содержания (заголовок, аннотация, оглавление, список литературы); план развёрнутого содержания: (введение, основная часть, заключение, приложение).

Чтение основного текста – это чтение повествовательно-описательного изложения, объяснительного изложения, проблемного способа представления учебного материала, дополнительного текста: авторского изложения добавочных фактов и сведений, фрагментов научных материалов и документов. Способы изложения сведений в учебных текстах: сообщающий текст, проблемное изложение материала.

К разновидностям научной литературы относятся: научно-гуманитарная и научно-техническая, учебно-научная, научно-справочная и научно-популярная. Чтение следующих типов изложения: описания объекта исследования, обзора проведённых исследований, постановки проблемы исследования, строго доказательства тезиса, свободного рассуждения автора.

Следующий шаг после чтения учебных и научных текстов – рефлексивная фаза, которая включает в себя обдумывание текста и выполнение задания, которое может быть репродуктивным, продуктивным, коммуникативным и творческим. Послетекстовая деятельность может представлять собой решение самостоятельно поставленной задачи самим читателем либо сама задача может носить учебный характер. Общеизвестно, что индивидуальный стиль деятельности несёт ярко выраженную печать обучения, т.е. читатель в значительной мере читает так, как его этому учили, считает эффективными те приёмы, методики, стратегии, с помощью которых он научился читать» [7].

Рефлексирующий читатель – человек, способный нравственно и духовно самосовершенствоваться, учиться на чужих примерах и задумываться над смыслом жизни; наконец это человек творческий (чтение и творчество – вещи взаимосвязанные). Читательские рефлексии способствуют становлению квалифицированного читателя, умеющего осмысливать сложную, возможно противоречивую текстовую информацию, понимать позицию автора, его мотив, намерения, цели – явные и скрывающиеся интенции.

Таким образом, мы солидарны с мнением исследователей по данному вопросу о том, что «умение читать уже не может считаться способностью, приобретённой в раннем школьном возрасте, и сводиться лишь к овладению техникой чтения. Теперь это постоянно развивающаяся совокупность знаний, навыков и умений, т.е. качество человека, которое совершенствуется на протяжении всей его жизни в разных ситуациях и общения» [8].

Учебный и научный тексты в аспекте чтения выступают не только как объекты понимания, но также запоминания и применения. С психолингвистической точки зрения чтение представляет собой неразложимый процесс, состоящий из техники чтения и понимания при чтении. Понимание при чтении соотносится с техникой чтения как цель и средство. Понимание при чтении есть проникновение в сущность текста путём установления между его элементами связей, один из видов мыслительной деятельности человека, включающий воображение и эмоции.

Воображение – это психический процесс создания нового в форме образа, представления или идеи. Процесс воображения свойственен только человеку и является необходимым условием его трудовой деятельности. Воображение всегда направлено на практическую деятельность человека. Человек, прежде чем сделать что-либо, представляет, что надо делать и как он это будет делать.

Творческое воображение является необходимым компонентом и основой всех видов творческой деятельности человека. Образы творческого воображения создаются посредством различных приёмов интеллектуальных операций. Первый – операции, посредством которых формируются идеальные образы, и второй – операции, на основе которых перерабатывается готовая продукция.

Выделяются две основные операции: диссоциация и ассоциация. Без предварительной диссоциации творческое воображение при чтении немислимо. Диссоциация – первый этап творческого воображения, этап подготовки материала. Ассоциация – создание целостного образа из элементов вычленённых единиц образов. Ассоциация даёт начало новым сочетаниям, новым образам. Кроме этого, существуют и другие интеллектуальные операции, например, способность мыслить по аналогии с частным и чисто случайным сходством.

Ассоциации, связи с между отдельными звеньями воспринятого при чтении, играют важную роль в припоминании, а значит и в запоминании прочитанного. То, что вместе воспринимается, вместе и запоминается – связи в памяти отражают связи, которые существуют и в жизни. В основном здесь речь идёт об ассоциациях по смежности. Очень часты ассоциации по сходству: содержание

микротекст при чтении текста при запоминании ассоциативно связываются между собой не только микротексты-абзацы, но и с элементами случайными.

Так, методом ассоциативного эксперимента лингвистам удалось зафиксировать в сознании юристов и неюристов в ответ на одинаковые слова-раздражители довольно существенную разницу. Например, у юристов наиболее распространённая реакция на первое слово заголовка текста «состав» - «преступления», у неюристов – «вагон». Принцип в том, что одни и те же слова-стимулы вызывают то, что связано с опытом человека, его мыслями и чувствами. «Корень» вызовет у студента-ботаника представление о части растения, у филолога – о части слова, у медика – «корень болезни» или зуба, у философа – «корень зла».

А нельзя ли таким путём узнать, почему читающий не просто извлекает готовую информацию, но ещё он сравнивает значение читаемого со своим опытом, имеющейся информацией в его памяти и знаниями. Экспериментальным путём установлены следующие факторы, влияющие на понимание при чтении: информационная насыщенность текста, композиционно-логическая структура текста, языковая реализация и стиль речи текста, знание читающим большого контекста и подтекста, организация направленности внимания и воображения при восприятии текста, индивидуально-психические особенности читающего, степень владения техникой чтения.

Автоматизирование операций техники чтения и понимания при чтении приводит к зрелому чтению. В современной методике выделения видов обучающего чтения производится: а) на основе психологической установки (аналитическое и синтетическое); б) по степени участия родного языка в понимании читаемого (беспереvodное и переводное чтение); в) по степени уровня учащегося (подготовленное и неподготовленное чтение, чтение со словарём и без словаря); по форме организации учебной работы (индивидуальное и фронтальное, аудиторное и домашнее); по целевой направленности и характеру протекания процесса (вышеназванные – просмотровое, поисковое, ознакомительное, реферативное и изучающее). И, наконец, по отношению к непосредственному чтению текста упражнения делятся на притекстовые и послетекстовые задания[9, 337-338].

Рецептивный вид речевой деятельности по восприятию и пониманию письменного текста входит в сферу коммуникативно-общественной деятельности людей и обеспечивает в ней одну из форм (письменную) общения. Чтение играет исключительно важную роль в жизни современного человека, так как открывает доступ к ведущим на сегодняшний день ресурсам информации – книжным и электронным.

Необходимость чтения для любого специалиста очевидна, так как большая часть информации поступает через печатные ресурсы. К тому же при объявленной в нашей стране концепции трёхязычия, при обучении казахскому, русскому и английскому языкам чтение как вид речевой деятельности способствует выработке умения в процессе чтения извлекать информацию из графически зафиксированного текста, что позволяет практически использовать языки после окончания курса обучения.

Список литературы:

1. Старичёнок В.Д. Большой лингвистический словарь. Ростов н/Д. – 2008. – 811 с.
2. Матвеева Т.В. Полный словарь лингвистических терминов. - Ростов н/Д, 2010. – 562 с.
3. Лоуренс Брюс. 10 книг, изменивших мир. Коран: Биография книги. / Пер. с англ. Т.Гузеевой. – М., 2088. – 274 с.
4. Гойхман О.Я., Надеина Т.М. Речевая коммуникация: Учебник. – М., 2006. – 272 с.
5. Коломинский Я.Л. Человек: психология. – М.: Просвещение, 1986. – 223 с.
6. Пранцова Г.В., Романичева Е.С. Современные стратегии чтения. – М.: Форум, 2013. – 368 с.
7. Сметанникова Н.Н. Значение чтения для решения задач образования (о роли преподавания в средней и высшей школе) // *Homolegens* - 2. – М., 2000
8. Сметанникова Н.Н. Стратегия воспитания лидеров чтения. – М., 2007
9. Глухова Б.А., Щукин А.Н. Термины методики преподавания русского языка как иностранного. – М., 193. – 371 с.
10. Адлер Мортимер «Как читать книги»: Руководство по чтению великих произведений. Перевод с английского Ларисы Плостак. – Издательство «Манн», Иванов и Фербер» - М., 2011.

Жазбаша мәтінді қабылдау және түсіну, сөйлеу әрекетін қабылдау адамның коммуникативтік және әлеуметтік қызмет саласына кіреді және ол туралы қарым-қатынастың бір нысанын (жазбаша) ұсынады.

The receptive type of speech activity on the perception and understanding of written text is included in the sphere of communicative and social activity of people and provides one of the forms (written) of communication in it.

УДК 378.1

Б.К. Аязбаева
Карагандинский государственный университет имени Е.А. Букетова
Караганда, Казахстан

НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЙ АСПЕКТ В КОНТЕКСТЕ САМООБРАЗОВАНИЯ СТУДЕНТОВ

Согласно требованиям современного образовательного пространства, необходимо осуществлять подготовку специалистов, квалификационно отвечающих общемировым стандартам. Большое внимание при этом уделяется языковому образованию, которое рассматривается как действенный инструмент подготовки молодого поколения к жизнедеятельности в условиях взаимосвязанного и открытого для общения мира.

Ключевые слова: язык, культура, обучение, самостоятельность, ценность, личность.

Общеизвестно, что язык выступает в качестве реализованной «внутренней формы» выражения культуры как внеязыкового содержания предметно-понятийного характера. Согласно Н.Г. Комлеву, к культурному значению примыкает сложный вопрос об отражении мировоззрения в языке, т.е. мировоззренческого компонента в «лексическом значении» [1, 122]. По В.В. Колесову, этому компоненту соответствует национальная ментальность, которая накладывает на значение слова определенные коннотации – следы собственных концептов [2, 52]. «Язык – нация – культура» – центральная триада лингвокультурологического аспекта лингводидактики, рассматривающего проблемы взаимодействия культуры и языка в процессе его функционирования, а также описания и преподавания» [3, 42-48]. Как отмечает в своей статье Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев: «Даже в значительной степени модернизированные общества содержат в себе коды культуры, истоки которых уходят в прошлое» [4]. Действительно, ценности как идеалы и приоритеты деятельности человека характеризуют материальный и духовный мир человека, особенность национально-культурного миропонимания, зафиксированного и отраженного в языке. Изучение спроса на формирование иноязычной языковой компетенции, условия погружения в языковую среду, анализ качества языковой подготовки и речевых действий невозможны без всестороннего изучения языковых явлений национально-культурного характера. Следовательно, перед выпускниками вузов стоит важная задача – конкурентоспособность специалистов на мировом рынке товаров и услуг, соответствие требованиям мирового образовательного процесса. Немаловажная роль в этом отводится формированию поликультурной личности выпускников, владеющих несколькими языками. Изучение казахского, русского, английского языков как общеобразовательной вузовской дисциплины в рамках полиязычного образования имеет большое значение. Согласно Посланию Президента Республики Казахстан, «в настоящее время мы принимаем активные меры по созданию условий для того, чтобы наши дети наряду с казахским активно изучали русский и английский языки. Трехязычие должно поощряться на государственном уровне. К русскому языку и к кириллице мы должны относиться столь же бережно, как к казахскому языку. Всем очевидно, что владение русским языком – это историческое преимущество нашей нации. Нельзя игнорировать тот факт, что именно посредством русского языка уже на протяжении не одного столетия казахстанцы обретают дополнительные знания, расширяют свой кругозор и круг общения как внутри страны, так и за ее пределами. Мы должны сделать рывок в изучении английского языка. Владение этим «лингва франка» современного мира откроет для каждого гражданина нашей страны новые безграничные возможности в жизни» [5].

Следовательно, согласно требованиям современного образовательного пространства, необходимо осуществлять подготовку специалистов, квалификационно отвечающих общемировым стандартам. Большое внимание при этом уделяется языковому образованию, которое рассматривается как действенный инструмент подготовки молодого поколения к жизнедеятельности в условиях взаимосвязанного и открытого для общения мира. В этой связи обновление содержания

курса русского языка в соответствии с основными направлениями модернизации общего образования требует высокой методологической и методической подготовки учителей русского языка и литературы. Это обязывает их постоянно и самостоятельно повышать уровень своей педагогической квалификации для решения задач современной школы с учетом перспективных потребностей системы образования, общества и государства. Изучение и совершенствование знания языков, построение дидактической системы обучения языкам должно основываться, прежде всего, на самообразовании студентов при этимологической и словообразовательной реконструкции, компонентном и сравнительном анализе, анализе словарных дефиниций и толкования слова.

Бесспорно, имеется тесная связь между жизнью общества и лексикой языка, на котором оно говорит. Это относится и к внутренней, и к внешней стороне жизни. Слова с особым культурно-специфическим значением отражают и передают не только образ жизни, характерный для данного общества, но также и образ мышления. При взгляде на культуру как на «свой» комплекс представлений, отношений, навыков применительно к себе и к окружающему миру становится доступнее мысль о важности не только эксплицитной, но и имплицитной, всепроникающей культурной дихотомии «свое» - «не свое» [6, 157]. Иллюстрацией этого является, на наш взгляд, отрывок из казахского эпоса, который в традиционно-дидактической форме передает национальную особенность казахского народа:

Сауын саусаң, бие сау,
Салқын түспей суалмас.
Күшті жисаң, түйе жи,
Қыркадан қиялай көшсең мұңаймас.
Қатын алсаң, дегдары ал,
Артында жесір қалса кім алмас.
Көлік жисаң, атан жи,
Қиға салсаң мойытпас.
Сауын жисаң, бие жи,
Үш ай тоқсан болғанша,
Ариды деп ағытпас [7, 342].

В контексте пяти институциональных реформ Главы государства очевидна актуальность вышеизложенного. Такие ценности как национальное единство, общественное согласие, толерантность, гражданское, духовное, культурное единство казахстанского общества являются основой идеи казахстанской идентичности, а значит, являются основой для формирования национально-культурной идентичности личности студента. Претворение в жизнь национальных программ «Рухани жаңғыру», «Мәңгілік ел», «Туған ел», «Менің Елім», «Нұрлы Болашақ», реализация проектов «Большая страна – Большая семья», «Единство природы и кочевой культуры», «Возрождение Великого шелкового пути», «Каспийские ворота», «Энциклопедия Казахстана» – все это существенным образом меняет образование и воспитание студентов, открывает большие возможности для самосознания, самоконтроля, для создания новых программ, создает самые благоприятные условия для большего проявления интересов, склонностей, способностей студентов и их реализации. В результате в будущем общество получит нравственного, культурно открытого, высокообразованного человека.

Исторически подтверждается, что именно человек есть ключ ко всему. Бесспорно, «разгадка особого, доминирующего положения человека в современной картине мира кроется в его втором, «надбиологическом» начале – в социальности, обусловленности тем образом жизни, который присущ человеку» [8, 6-7]. Несомненно, «человек не просто адаптируется к реальности, но и преобразует ее в соответствии со своими нуждами. Адаптация к реальности происходит благодаря средствам, представляемым культурой. Культура, мир символов стоит между человеком и природой, с одной стороны, лишая его непосредственности инстинктивных биологических реакций, а с другой – открывая возможности свободного целеполагания и действия» [9, 214-215].

Как отмечают ученые, «несмотря на неослабевающий интерес к антропологической проблематике на протяжении двух последних столетий, опыт о человеке не может быть завершен. Это связано не только со сложностью самой проблемы, но и еще с целым рядом моментов. Во-первых, человек не обладает фиксированной сущностью, т.е. нельзя выделить какое-то одно качество или свойство, выражающее всю меру его самобытности». Конечно, мы имеем в виду отражение этой самобытности в языке. «Во-вторых, чтобы что-то окончательно определить и понять, надо находиться вне того, что определяется и понимается, человек же не может изучать себя как объект среди других объектов. Личность «обременена» культурным и историческим багажом, то, как она

понимает себя, во многом зависит от конкретных условий места и времени. При этом философия все же стремится найти какое-то общее основание человечности, присущее людям любых эпох и культур [9, 213-214]. Ценности трактуются как морально-нравственные ориентиры жизнедеятельности, для изучения которых выявляются культурные коды. Универсальные культурные коды всегда национально детерминированы и обусловлены самобытной культурой народа. Безусловно, все это находит отражение и в языке.

Согласно А. Вежбицкой, «опыт человечества указывает как на различия, так и на сходства в человеческой концептуализации мира» [10, .17]. Согласно словарю, К.М. Абишева отмечает, что в когнитивной лингвистике концепт характеризуется как «основная операционная единица мысли, способ и результат квантификации и категоризации знания, поскольку его объектом являются ментальные сущности признакового характера, модель которого задается самим концептом» [11, 193]. Концепт определяется как «оперативная единица памяти, ментального лексикона, концептуальной системы языка и мозга, всей картины мира, отраженной в человеческой психике. Понятие концепта отвечает представлению о тех смыслах, которыми оперирует человек в процессах мышления и которые отражают содержание опыта и знания, содержание результатов всей человеческой деятельности и процессов познания мира в виде каких-либо «квантов» знания» [12, 90]. Следует отметить, что рассматриваемый концепт «Человек» находит широкое отражение в лексических системах разных языков [13, 12; 19-33]. Социокультурный взгляд на человека выражается в понятии «личность». Личность означает понимающее и мыслящее существо, способное к саморефлексии, рассматривающее себя как то же самое в различных местах и в разное время. Личность есть целостность, познаваемая изнутри. Индивид становится личностью в процессе социализации, через общение с другими людьми и усвоение в процессе этого общения культурных достижений человечества [9, 215]. В контексте ценностно-смысловой структуры сознания важным для характеристики личности является свойство идентичности. По мнению американского психолога Э. Эриксона, термин «идентичность» имеет несколько смыслов: тождественность, индивидуальность, подлинность. Идентичность можно определить, как «твердо усвоенный и принимаемый образ самого себя во всем богатстве взаимоотношений с миром и другими людьми» [9, 216]. Это, конечно, является важным для формирования национально-культурной идентичности личности студента.

В связи с этим отмечается многогранность, многомерность и многоплановость форм сопряженности понятий «Человек» и «Множество». Согласно философской трактовке, «общество есть целостная система, поэтому все его элементы тесно связаны между собой, существуют в единстве. Ненормальное или слабое функционирование одной из подсистем оказывает неблагоприятное воздействие на другие подсистемы. Кроме того, существуют общие закономерности, которые реализуются во всех сферах общества, определяя их характер. Общество – органическая система, из которой невозможно вычленишь одну из подсистем, не затронув при этом другие. Каждую сферу общества, в свою очередь, следует рассматривать как целостную систему со множеством элементов» [9, 180]. Как отмечает Ю.С. Степанов, в логическом отношении категория множества в лингвистике развивается в единстве с соответствующим математическим понятием [14, 47]. Если в популярной литературе просто отождествляются понятия «класс» и «множество» [15, 17], то математики и логики (А. Черч, К. Гедель и др.) избегают этого отождествления. Ссылаясь на справочник, отметим, что австрийский логик К. Гедель делит совокупности объектов на два вида: множества – это те совокупности объектов, которые могут не только содержать элементы, но и сами быть элементами других совокупностей; классы не могут входить в качестве элементов в другие совокупности объектов. По Ю.А. Гастеву, «все «множества» могут быть элементами, как и некоторые классы, причем, именно те, которые являются «множествами»; «классы», не являющиеся «множествами», именуется «собственно классами» [16, .354]. По Аристотелю, «всякое количество есть множество, если оно исчислимо, а величина – если измерима. Множеством же называется то, что в возможности делимо на части не непрерывные, величиной – на части непрерывные» [17, 164].

При этом нечеткость лингвистических множеств обусловлена особенностями восприятия и отражения человеком объективной действительности в хорошо отграниченные друг от друга множества. Кроме того, выделение понятий и определение их границ производится людьми в достаточной степени индивидуально, исходя из личного жизненного опыта, социальной, профессиональной, производственной принадлежности [18, 14]. По данным педагогики, «овладение операциями с понятиями формирует эвристическое мышление студентов, создает необходимую базу для последующего творческого выполнения ими своих педагогических функций, побуждает к самостоятельному исследованию тех или иных педагогических явлений» [19, 29]. Аппарат нечетких множеств применяется для описания процессов мышления, лингвистических явлений и вообще для

моделирования человеческого поведения, при котором допускаются частичные истины, а строгий математический формализм не является чем-то категорически необходимым. Следовательно, лингвистические множества имеют размытые, нечеткие границы. На основе этого языковые единицы, отражающие концепт «Человек», могут рассматриваться как ядерные и неядерные, точные (один) и приближительные (множества) по количеству, полные (абсолютное количество) и неполные (относительное количество) множества [20]. При этом архисема «человек» в номинативных единицах может присутствовать имплицитно и эксплицитно, сопрягаясь с другими семантическими компонентами. Множество субстанций, каждая из которых называется «человек», ассоциируется с двумя представлениями: 1) люди = человек не один и 2) люди = масса людей, воспринимаемая как нечто целое [21, 157]. Человек живет в среде себе подобных. Люди объединяются в группы, сообщества, государства. Причины объединения носят разный характер: единство ситуации, языка, территории, религии, традиции и т.д. Критерием, на основании которого выясняются сходства и различия семантики и употребления лексем, избрано их отношение к членимости/нечленимости концепта. Лексеммы со значением «лицо», «не один», «совокупность», «конкретизация этой совокупности» имеют характерные признаки, семантические особенности, отражающие определенные стороны реальной ситуации.

Полное множество людей, т.е. совокупность всех людей, проживающих на земном шаре, обозначается в казахском и русском языках достаточным количеством лексем (элемент, дүние, дүния, жиһан, жаһан, ғалам, ғалем, жер, жалған²/вселенная, планета, земля, мир, свет). В данном множестве архисема «человек» является потенциальной, а количество элементов определяется как абсолютное. Люди – это не просто совокупность, представленная как единое целое, это целое, обладающее признаками конкретного лица. В казахском языке 1/3 элементов отличается многозначностью и имеет разветвленную семантическую структуру. Лексеммы отличаются высокой словообразовательной и фразеобразовательной продуктивностью. В русском языке все лексеммы отличаются многозначностью и продуктивностью. Наиболее разветвленную семантическую структуру, зафиксированную в словарной статье, имеют лексеммы *мир* и *земля*. Высокой словообразовательной продуктивностью отличается лексема *земля*. Высокая фразеобразовательная продуктивность наблюдается у лексем *земля* и *свет*. Лексема *мир* является компонентом наибольшего количества паремий.

Неполное множество людей в казахском языке представлено более 220 элементами, в русском языке – более 170. В данном множестве архисема «человек» выступает на первый план и предстает в виде территориально ограниченного относительного количества людей в конкретной ситуации. Сопряженность концептов наблюдается в большей части объектов. Безусловно, отмечается наличие единиц, представляющих специфику национальной языковой картины мира (алаш, тайпа, жүз, ру; ел, ел-жұрт, жеті жұрт, қайын жұрт...). Рассмотрение данных лексем в контексте художественного произведения открывает дополнительные ракурсы сопряженности значений в плане взаимоотношения «языка и мышления», «языка и психологии», «языка и сознания», «языка и истории».

Художественный текст является результатом воплощения авторской позиции и содержит в себе содержательно-концептуальную информацию. Считается, что мировоззрение автора формируется определенной исторической эпохой, социальными категориями общества. В историческом романе, откуда взяты приведенные контексты, остро ощущается оппозиция времени и места, количества и качества, добра и зла, любви и ненависти, мира и войны, жизни и смерти, человека и общества. Но люди живут в реальном историческом времени, а идеи – в ментальном времени, вне времени вообще. К области семантики относится вся информация, которую имеет в виду говорящий при развертывании высказывания и которую необходимо восстановить слушающему для правильной интерпретации этого высказывания. В этом контексте следует отметить, что профессор З.К. Ахметжанова считает принцип опоры на семантику одним из важнейших условий сопоставительного исследования разносистемных языков [22, 250-251]. Это, по мнению профессора, обусловлено тем, что сопоставительное языкознание всегда нацелено на практику обучения языку, а отправной точкой обучения неродному языку должен быть смысл, семантика, содержательная сторона [22, 250].

Рассматриваемые концепты «Человек» и «Множество» в русском и казахском языках приобретают разные «измерения», «параметризуются». Согласно Ю.С. Степанову, ничто так не параметризовано, как человек. Сотни, если не тысячи, слов в каждом языке – это название одного и того же – «человека», но в зависимости от его разных «параметров» [23, 697]. Анализ параметризации концепта «Человек» показывает, что его сопряженность с концептом «Множество» в художественном контексте разнообразна и дополняет многоуровневую и многоаспектную модель

коммуникативной компетенции человека. Для иллюстрации изложенного приведем примеры из известного художественного текста [24; 25]:

1. Большие и малые смерчи обрушивались прежде всего на тот **древний народ**, который испокон веков пас свои стада, строил и возделывал землю у гор, а потом катились дальше, через всю **казахскую степь**, оставляя пепел и кости (с.5).

2. Враги с разных сторон уже готовились к этой ... игре, да и внутри **страны** многочисленные султаны-игроки не дремали (с.6).

3. И в предчувствии всей этой ... сумятицы кому-то нужно было присмотреться, разобраться, определить, как уцелеть **целому народу** на всех четырех ветрах истории (с.6).

4. **Народные опыт, мудрость, стойкость** должны были сказать свое нелегкое веское слово (с.6).

5. Многие **роды** двинулись в Сибирь, Прииртышье и горы Тарбагатай, вытесняя **местное население** (с.6).

6. Другие прошли дальше и, перейдя **Казахскую степь**, образовали за Волгой, у Астрахани, свой **Калмыцкий аймак** (с. 7).

7. В этом была определенная заслуга предшествующего хана Тауке, которого не случайно прозвали **в народе Аль-Тауке**, что значит «Мудрый Тауке» (с. 8).

Во главе **посольства** находились наиболее **уважаемые люди Среднего жуза** ... (с.8).

8. Задача его заключалась в ознакомлении **со страной казахов**, изучении их хозяйства и потребностей на случай предстоящей войны (с.10).

9. Да, уже не **отдельные мудрые люди**, а **весь народ** понимал, что в борьбе со страшной угрозой с востока **страна казахов** могла найти реальную поддержку лишь со стороны России (с.10).

10. Здесь проходили пути в **сказочные страны Азии**, и прежде всего в Индию, которая манила впечатлительную душу Петра Великого (с.11).

11. Происходящие мирные смещения в ту или иную сторону отражались **на** многих втянувшихся в это движение **странах и народах** (с. 11).

12. Широкий выход на традиционные азиатские рынки сразу выдвигал Россию и первые ряды европейских **держав** (с. 11).

1. Бұл ... жорықтар ең алдымен осы арада әлмисақтан бері егін егіп, мал бағып, қала салып, **бейбіт жатқан елдерді** талқандады (с. 214).

2. Жан-жағынан анталаған қай **жауының** тақымында кетеді (с. 216).

3. **Ел басына** төнгелі келе жатқан мұндай ауыр кезенді дұрыс ұғып, терең болжап, болашақ тарихы мен тағдырының төрт жағынан бірдей соққалы тұрған сұрапылдан **халқын құтқарар** кімі бар (с. 216).

4. Мұндай жанталаста **халық** алдыңғы шепке ең алдыменен өзінің тәжірибесін, ақыл-парасатын, табандылығын салуға тиісті (с. 216).

5. **Бір бөлегі** Сібір жеріне, қалғаны Ертіс бойына, Тарбағатай тауына қарай ойысты (с. 216).

6. **Қалмақ аталған бір бөлегі** жер іздеп, көше-көше тіпті Еділдің төменгі сағасына өтіп кетіп, Айдархан (Астрахань) маңайында **көшпелі аймақ** боп тұрып қалды (с.216).

7. Ол күшейіп келе жатқан Жоңғар хандығының **қазақ еліне** өте қауіпті екенін бірден түсінді (с.218).

8. Тек бірігіп Жоңғар қонтайшысымен соғысалық деген Қайып ханның тілегін қабылдамады. «**Қазақ жұрты** бізбен **дос елдермен** соғыс ашпай, тату-тәтті тұру керек», - деді (с.219).

9. **Қазақ жігіттері** орыс қалаларына тимейді. Ал тиер болса, оларға өлім жазасына дейін шара қолданылады (с.219).

10. **Қазақ даласы** арқылы Азияның **ұлы мемлекеттеріне**, әсіресе, ар жағында жатқан Үндістанға қол созуға болатынын көрді (с.220).

11. Әбден күшейіп алған және өзінің ұлы патшасы «аспанға шапшытқан» Россия бұл кезде Англия, Франциялармен қатар **басқа елдерін** отарлау бәсекесіне мольнан кіріскенді (с.220).

12. Ол Азияның **ұлы мемлекеттеріне** жол ашу – Россияның **дүние жүзіндегі** ең құдіретті патшалықтарының қатарына қосылуы деп ұғынған (с.220).

Очевидно, что детальный разбор каждого контекста приводит к мысли о том, что «общество, как и природа, является средой обитания человека. Общество представляет собой систему экономических, политических, социальных, правовых, духовных отношений, в которые включается человек самим фактом своего существования и деятельности. Но при этом человек не растворяется в обществе, так же, как он не растворяется в природе. Личностная позиция по отношению к

общественным связям, стереотипам поведения и деятельности предполагает дистанцированность и автономность. Человек в состоянии осуществлять рефлекссию по поводу социальных отношений, оценивать их и, в зависимости от результата оценки, поддерживать своей деятельностью или преобразовывать» [9, 218].

Несомненно, студенты в процессе учебных занятий каждый день получают новые знания, оценивают их и в будущем должны найти им применение в профессиональной деятельности. Многочисленные нестандартные элементы в преподавании русского языка активизируют учебный процесс, поддерживают положительный эмоциональный настрой студентов, усиливают их мотивацию. Работа в микрогруппах (в рамках контактных практических занятий), в условиях самоконтроля и самообразования (в рамках СРСП, СРС, дистанционной формы обучения), участие в дискуссиях на актуальные темы, диспуты и дебаты на основе художественного текста – все это позволяет учесть индивидуальные особенности студентов, сделать занятия творческими, увлекательными, познавательными. И в результате этой работы, как показывает практика, студенты хорошо сдают итоговый экзамен. При этом студенты могут получать информацию из научных, лингвокультурологических, информационных источников, с целью формирования собственного, независимого, но аргументированного мнения по той или иной проблеме. У них есть возможность научного исследования в самостоятельном формате. Для подтверждения вышесказанного предлагаем примеры учебных заданий на основе художественного текста (книга 2 «Отчаяние» трилогии И. Есеберлина) для студентов языковых факультетов.

Задание творческого характера:

1. Написать научное эссе с учетом отражения закономерности человеческого мышления от общего – к частному, от частного – к общему.
2. Написать философское письмо.
3. Описание событий при помощи прилагательных и причастий. Составить список прилагательных и причастий.
4. Что есть свобода? В чем суть свободы? Эссе.
5. Читая медленно, видишь пространство и время. Эссе.

Задание к тексту и комментарий [26, 13]:

1. Что значит владеть словом? Рассуждение об оригинале и переводе художественного текста.
2. Что такое *связь поколений*? Как вы докажете, что она существует, и какова здесь роль языка?
3. Составить список слов и выражений по образцу: *древний народ, казахская степь, страна казахов, целый народ, народная мудрость, мудрые люди ...*
4. Язык – простой и точный. Дискуссия по переводу художественного текста.

Задание-диспут:

1. Я и другие.
2. С чего начинается родина?
3. Человек – существо не только рациональное, но и эмоциональное.
4. Мудрость Абая, перо Ауэзова, историческая истина Есенберлина.

Задание-копилка:

1. Словарь произведения.
2. Я знаю, что я ничего не знаю. Собираем тезисы.
3. Наша история на страницах книг.
4. Эврика! Я нашел ответ на вопрос!
5. Строки из прочитанного.

Задание-анализ:

1. Я и мое окружение.
 2. Рассуждения и поступки волевого человека.
 3. Мой народ, моя страна.
 4. Все это пронеслось передо мной в мгновение.
 5. Целый народ на всех четырех ветрах истории.
 6. Народный опыт, мудрость и стойкость.
 7. История народа в географических названиях.
- Актуальными являются и задания с опорой на родной и изучаемый язык.

Задание с опорой на английский язык:

1. Перевод английского текста на русский язык. Дополнить полученный текст самостоятельно найденной информацией:

Ilyas paid a lot of attention to the study of history of the nation. He learned scientific monographs, visited archives and carefully studied primary sources. There was the continuous process of accumulation and processing of material for the first historical novel conceived by him. In 1965, in three months I. Yesenberlin wrote the first book from his well-known trilogy "Kakhar" and later the whole trilogy, given the name to it – "Nomads". Pain and anxiety for the Homeland – the feeling which promoted deep penetration of the writer into the historical past of the country. His son said: 'I saw authentic patriot in my father' [27].

2. Дополнить текст самостоятельно найденной информацией на английском языке. Составить план полученного текста на русском языке:

Ilyas Yesenberlin was the great Kazakh writer and author of the historical trilogy "Nomads". He was born on January 10, 1915 in the town of Atbasar of Akmola region. Ilyas and his brother Ravnak became orphans at young age, their parents died during epidemic of black smallpox. His brother was sheltered by relatives whereas nine-years Ilyas became homeless child. In the sick and almost dying health condition he was sent to orphanage [27].

Задание с опорой на казахский язык:

1. Перевод данных выражений на казахский язык:

Древний народ, казахская степь, страна казахов, казахстанское общество, казахский народ, народ Казахстана, съест пуд соли, человек с большой буквы, все как один человек, мудрость народа, глава государства, лидер нации, представитель посольства.

2. Перевод данных выражений на русский язык:

Менің халқым, қазақ даласы, менің елім, туған жерім, біздің тарихымыз, ұлттық сана, рухани жаңғыру, адам болу, адам қатарына қосылу.

Таким образом, учебные занятия русского языка играют немаловажную роль в воспитании современной личности. В условиях полиязычного образования степень и уровень владения казахским, русским и иностранным языками есть важнейший показатель общего интеллектуального развития человека. Бесспорно, что в современном обществе только хорошее знание языков позволяет быть активным участником полноценного разноформатного устного и письменного общения в научной и профессиональной деятельности. Занятия русского языка и профессионального русского языка включают как общеобразовательную, профессиональную, так и воспитательную составляющие. Профессиональная часть обучения заключается в формировании и развитии элементов профессиональной деятельности. Формирование полиязычного специалиста в данном контексте становится одним из важных направлений в содержании подготовки высококвалифицированных научных и педагогических кадров.

Целесообразно подчеркнуть, что детальный анализ языковых явлений необходим студентам. У студентов создается целостное, обобщенное представление о теории и практике науки, связанное с глубоким пониманием практических действий, отраженных в научных понятиях, что позволяет теснее связать теорию с практической деятельностью будущих специалистов. У студентов активно развивается абстрактно-логическое мышление, в их сознании отражаются те причинно-следственные связи, которые не поддаются чувственному (частично), наглядно-действенному или образному (частично) познанию, что дает возможность уменьшить количество ошибок при практическом применении полученных знаний. Работа с базовыми понятиями, концептами вооружает студентов эффективными способами самоподготовки и самоконтроля, стимулирующими их активность и самостоятельность при овладении теоретическими знаниями, что, в конечном счете, обеспечивает прочное их усвоение. Работа с понятиями, ссылка на знание концепта позволяют преподавателю усилить логику изложения предмета, повысить уровень наглядности изучаемого материала. При этом следует помнить, что учебный процесс предполагает отбор, упорядочение, хранение, извлечение нужной информации, обратную связь, оценку состояния полученной, систематизированной и извлекаемой информации, в том числе и информации национально-культурного характера.

Список литературы:

1. Комлев Н.Г. Компоненты содержательной структуры слова. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1969. – 192 с.
2. Колесов В.В. О логике логоса в сфере ментальности // Мир русского слова, 2000, №2. – 52 с.
3. Воробьев В.В. О понятии лингвокультурологии и ее компонентах // Язык и культура. Доклады 2 международной конференции. – Киев, 1993. – 42-48 с.
4. Назарбаев Н.А. «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» 13 апреля 2017 г.

5. Назарбаев Н.А. Стратегия «Казахстан - 2050». Новый политический курс состоявшегося государства. Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана. 14 декабря 2012 г.
6. Трубачев О.Н. Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. – М.: Наука, 1991. – 271 с.
7. Төрекұлов Н., Қазбеков М. Қазақтың би-шешендері. – Алматы: Жалын, 1993. – 400 б.
8. Абелева И.Ю. Речь о речи. Коммуникативная система человека. – М.: Логос, 2004. – 304 с.
9. Стрельник О.Н. Философия: Краткий курс лекций. – М.: Юрайт-Издат, 2002. – 240 с.
10. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков / Пер. с англ. А.Д. Шмелева под ред. Т.В. Булыгиной. – М.: «Языки русской культуры», 1999. – I-XII. – 780 с.
11. Абишева К.М. Интеграция знаний в теории и практике гуманистического воспитания: Монография. – Алматы: Издательство «Эпиграф», 2016. – 320 с.
12. Кубрякова Е.С. и др. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: Изд-во МГУ, 1996. – 248 с.
13. Ахметжанова З.К. Очерки по национальной концептологии. – Алматы: Издательство «Елтаным», 2012. – 148 с.
14. Степанов Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики. Изд. 4-е, стереотипное. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 312 с.
15. Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. – М.: Высшая школа, 1988. – 168 с.
16. Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. – М.: Наука, 1975. – 720 с.
17. Аристотель Метафизика // Аристотель. Избранные сочинения. Т.1. – М.: Мысль, 1975. – 550 с.
18. Пиотровский Р.Г., Рахубо Н.П., Хажинская М.С. Системное исследование лексики научного текста. – Кишинев, 1981. – 159 с.
19. Журавлев В.И. Педагогика в системе наук о человеке. – М.: Педагогика, 1990. – 168 с.
20. Аязбаева Б.К. Понятие «человек» и его сопряженность с понятием «множество» в казахском и русском языках. Автореф. дисс. канд. филол. наук. Алматы, 2005. – 27 с.
21. Репина Т.А. Сравнительная типология романских языков (французский, итальянский, испанский, португальский, румынский). – СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 1996. – 280 с.
22. Ахметжанова З.К. Сопоставительное языкознание: казахский и русский языки. – Алматы.: ТОО «Альянс-2», 2005. – 408 с.
23. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. – М., 2001. – 990 с.
24. Есенберлин И. Кочевники: Историческая трилогия / Пер. с каз. М. Симашко. – Алма-Ата: Жазушы. – Кн. 2. Отчаяние. – 1986. – 224 с.
25. Есенберлин І. Көшпенділер: Тарихи трилогия. – Алматы: Көшпенділер баспасы., – 2 кітап. Жанталас. – 2008. – 656 с.
26. Тандит И.В. Художественные тексты для чтения, обсуждения и работы по русскому языку при подготовке к экзаменам / И.В. Тандит. – М.: Чистые пруды, 2007. – 32 с.
27. <http://e-history.kz/en/biography/view/23> © e-history.kz2.

Заманауи білім кеңістігі талаптарына сай жалпыәлемдік стандарттарға сапа жағынан жасауға бере алатын мамандарды дайындау қажет. Бір – бірімен байланысты, пікірлесіге ашық әлем жағдайында жас буынды дайындау нәтижелі құрал ретінде қарастырылатын тілдік білімге ерекше назар аударылады.

According to the requirements of the modern educational space, it is necessary to train specialists who are qualified to meet global standards. Much attention is paid to linguistic education, which is viewed as an effective tool for preparing the young generation for life in an interconnected and open world for communication.

БАЛА ӘРЕКЕТІНІҢ КҮРДЕЛІЛЕНУІ ОНЫҢ КОГНИТИВТІК ДАМУЫНЫҢ ДЕҢГЕЙІ

Бала (0;4-0;11,0;12) айлар шамасында затты ұстап көреді, онымен танысады, не үшін керек екенін өз пайымдауының негізінде ұғына бастайды.

- Келесі кезеңде, яғни (1;0-2;2) жас арасында бала заттың функциясын түсіне бастайды, сол түсінігінің негізінде оларды қолдану әрекетіне кіріседі.

- (2;4-2;6) жастан бастап алғашқы рөлдерді ойнау қимылдары басталып, (2;9-2;10) аралығында рөлдерді ойнай бастайды. Осы кезеңдерде баланың заттармен қарым-қатынасының негізінде болатын ойын әрекеті мен баланың тілінің дамуы бір-біріне тығыз байланысты болады.

Баланың бір сөзді, екі сөзді сөйлемдер деңгейі баланың заттармен қарым-қатынас, заттармен ойнау әрекетімен сәйкес келеді.

-Баланың үш сөзді, төрт сөзді сөйлемдері баланың ойын әрекеттерімен, жоспарлы сөйлеуімен сәйкес келеді. Баланың әрекеттерінің күрделіленуі – оның когнитивтік дамуының, тілінің жетілуінің және қалыптасуының деңгейі.

Кілт сөздер: әрекет, бала әрекеті, деңгей, когнитивті даму, қарым – қатынас.

Ойын әрекеті баланың өсу жолымен тікелей байланысты. (0;4-0;7) айлар арасында бала бір нәрсені алғысы келіп талпынған кезден бастап баланың затты ұстауын оның затпен қарым-қатынасы басталды деген ұғым пайда болмауы керек. Ересек адам көмегімен ғана бала затпен қарым-қатынасқа түседі. Мұндай қарым-қатынас баланың ересек адам басшылығымен затқа қайта-қайта талпынып, ұстап көруінің нәтижесінен туындайтындығын бірнеше психологиялық зерттеулерден байқауға болады (222, 223). Баланың затты ұстап зерттеуі – оның көз қимылымен қатар жүретін құбылыс. Бала (0;5) айдан бастап бұрынғы ұстаған ойыншығы қызықтырмайды, ол жаңадан пайда болған ойыншыққы қырай жылжып, ұстауға тырысады. Қойылған экс-перимент нәтижесінде бала жаңа ойыншықты бірден ұстамай, қасындағы адам ұстағаннан кейін және сол ойыншықты ұстап отырып сөйлегеннен кейін ғана ұстайтындығы байқалған (222). Бала көңілін жартылай таныс зат немесе ойыншық аударарды, ол сол заттағы, ойыншықтағы жаналықты, яғни өзі білмейтін жаңа жағын әбден ұстап тексеріп білгенше затты тастамайды. Оны бала аударып қарайды, әртүрлі ұстайды, аузына салады және тағы басқа да қимылдар жасап тексерумен болады. Осындай бала қимылдары баланы (1;0) жасқа келгенде затпен қарым-қатынасқа түсіре бастайды (начинается предметная деятельность). Егер (1;0) жасқа дейін бала өміріндегі қарым-қатынас бала мен ересек адам арасында ғана болса, (1;0) жастан соң «бала – затпен іс-әрекет – ересек адам» қарым-қатынасы болып, қарым-қатынастың жаңа түрі пайда болатындығы зерттеу нәтижесі ретінде ұсынылады (1).

Баланың бір затпен ойнап отырғанын бөтен адам айтып баланы мақтаса, бала ол мақтауды қабылдамайды, себебі, ол мақтау оның іс-әрекетіне қатынасы жоқ. Ал егер ересек адамның баламен бірге бала ойнап отырған ситуацияға, затқа қатынасы болып отырып мадақтаса, бала оны қабылдайды, өйткені ересек адам бала тұрған ситуацияға қатынасы бар.

Бала өмірінде пайда болған жаңа қарым-қатынастық, яғни затпен ересек адам арқылы қарым-қатынасқа түсудің мәні зор.

Заттармен баланың қарым-қатынасы – тарихи-қоғамдық тәжірибенің қалыптасқан үлгісі. Бұл балаға ана тілінде тілдік орта қалай дайын болса, затпен қарым-қатынас (предметные действия) тәжірибесі де дайын. Сол дайын тәжірибелерді балаға жеткізуші, көрсетуші, жол салушы бала қасындағы ересек адам. Сондықтан ересек адамның баланың когнитивтік дамуындағы рөлі зор. Мәселен, балаға қасық ұстатып, тәрелкеден тамақ ішуді көрсетіп үйрету. Бала осы көрген, ересек адамның өзіне үйреткен іс-әрекетін бірден жасай алмайды, оны бірнеше рет қайталау арқылы бірнеше күндерде меңгереді.

Бала тек қана затпен қарым-қатынасты үйреніп қана қоймай, затқа қатынасты іс-әрекетті де үйрене бастайды. Сол затқа қатысты іс-әрекетті ересек адам балаға өз үлгісі арқылы ұдайы көрсетіп, баланың орындауына көмектеседі.

Баланың тілі шығар алдында баланың затпен қарым-қатынасы және затқа қатысты қимылдары күрделілене түседі де, бала өзі жасаған іс-әрекетінің нәтижесін айтқысы келген қажеттілік оны

сөйлеуге итермелейді, сондықтан да бала ересек адам сөйлеуіне ұқсатып алғашқыда бір сөзді, содан соң екі сөзді сөйлем айтады. Мәселен, Жомарт, Нұрсат, Санжар, Әсел, Әлия, Әлішер [1, 11] айда диваннан, орындықтан, креслодан түсерде секіре жаздап, не басымен түсе жаздаған. Қасындағы ересек адам әр балаға қалай түсу керек екендігін бірнеше рет, бірнеше күндер бойы өзін түсіріп, шығарып көрсеткен.

Соның нәтижесінде бала диваннан да, орындықтан да, креслодан да қуанып қайта-қайта түсіп, шығып көрсетіп, әр түсіп шыққан сайын алғашқыда ересек адам сөйлеуіне ұқсас бір сөзді «Шықты. Түсті» сөйлемдерді айтып жүрді. Шамалы уақыт өткеннен соң [2, 2]айдан бастап балалардың көбісі дұрыс сөйлем бере бастыды, өйткені олар ересек адамның айтқанын бірнеше рет естіді ғой. Бұл – имитация процесі емес, біріншіден, бұл – баланың тілдік ортасы, екіншіден, бала осы ситуацияға қатынасы болмаса, сол өз әрекетін бір сөзді сөйлеммен бермес еді. Бірнеше рет іс-әрекетті қайталау нәтижесінде естіген сөзді өз іс-әрекетіне сәйкес болғандықтан, бала өз іс-әрекетінен туындаған ойды сөзбен жеткізуге тырысады және қасындағы адамның мадақтауын күтіп оған қарайды. Тура осыған ұқсас тұжырымды Д.Б.Эльконин өз немересі Андрейдің заттармен қарым-қатынасын, заттарға қатысты қимылдарын бақылап жасаған [225, 226, 229, 230] Бала ересек адам көрсеткен үлгінің тура өзін алмайды, сол үлгіні негізге алады. Бала заттың не үшін қажет екендігіне, оның мағынасына мән береді де, әртүрлі ситуацияларда затқа қатысты қимылдар жасай бастайды. Бұл құбылысты мына бір ой-тұжырымы: «Деятельность с предметами только по их значению и есть предметная игра детей раннего детства», - деп дәл дәйектеп тұрғандай [2, 16]

Баланың затты затқа қатысты қимылдары әртүрлі ситуацияларда меңгергеннен кейін ғана, яғни заттармен танысу ойындарын меңгергеннен кейін ғана, рөлдерді ойнау әрекеті басталады. Ересек адам (баланың анасы, әкесі, балаға қарайтын адам) балаға қарайды, тамақ береді, ұйықтатады, жуындырады және басқа да іс-әрекеттер жасап, балаға көмектеседі. Сол бірлескен іс-әрекеттерді бала жаңа объектіге – өзінің қуыршағына, қонжығына қолданады. Бала ересек адамның рөлін ойнап, айнытпай жасап отыр. Келесі сатыда бала өз ойыншықтарымен ойнағанда бір заттың орнына екінші бір ұқсамайтын затты қолданып, өзі сол заттың орнына ойындағы елестеткен затты қойып ойнайды. Мысалы, бала қуыршағына, қонжығына тамақ беріп, қасықтың орнына бір ұқсас ойыншықты қолданып (өз ойында қасық тұр) оны қасық етіп, бір шұңғыл ойыншықтан (оны кесе ретінде қолданып) тамақ алған іспетті тамақ береді. Қонжығының/қуыршағының аузына апарып, бала оған «Іш» деп қояды. Шындығында, шұңғыл ыдыста тамақ жоқ, баланың қасық ретінде қолданып отырғаны қасық емес, бала солай елестетіп ойнап отыр, бірақ баланың ойыны шындыққы негізделген. Бала фантазиясы соншылықты бай, ол, мәселен, сол ұқсас ойыншық бір ситуацияда градусник, екінші ситуацияда қайшы, үшіншіде қасық, төртіншіде тарақ және басқа заттар орнына қолдана береді. Сол ситуацияларға қатысты сол өз ойындағы затқа тән қимылдар жасайды. Балаға осы кезеңде заттың түр-түсі, формасы, көлемі аса маңызды емес. Осындай іс-әрекеттер негізінде бала өмірінде ситуацияға негізделген рөлдерді ойнау әрекеттері пайда болады.

Біздің зерттеуімізде рөлдерді ойнау әрекеті (2, 5-2;7) жаста, әр балада әртүрлі уақытта басталады. Әр бала «апаның, атаның, тәтенің» рөлінде ойнап, сол адамның атынан сөйлеу басталады. Әрине, баланың бұл сөйлеуі грамматикалық тұрғыдан әлі дұрыс емес. Бала рөлдерді ойнайды, ал бұл рөлдер өмір шындығынан алынған, сондықтан баланың рөлдерді ойнауы – өмір шындығының көрінісі, үлгілері.

Бала қонжығын, қуыршағын, әскерін машинаға отырғызып, солардың атынан сөйлей бастайды. Осындай ойын әрекеттерінің нәтижесінде балада сөйлеу қажеттігі туады. Балада ойын қасындағы адамға жеткізу, өз ойыншық кейіпкерлері атынан сөйлеу қажеттігі туады. Баланың сөйлегісі келуі – мақсатты қажеттілік.

Баланың рөлдерді бөлісіп ойнауы – оның танымының кеңейгендігі және соған лайықты бала сөйлеуі де алға жылжығандығының белгісі. Алғашқы кезде баланың затпен қарым-қатынасы бір сөзді, екі сөзді сөйлем деңгейінде беріліп, сөйлем мағынасы синтаксистік семантика және ситуация арқылы түсінікті болып, кейінірек қимылға қатысты егістіктер, жалқы есімдер баланың ойын әрекеті басталысымен бала тілінде қолданыла бастайды. Бала ойын әрекетіне белсенді қатысқанда бала тілі сапалы өзгерістерге түседі.

Осындай бала танымындағы, бала өміріндегі өзгерістердің пайда болуы, яғни баланың рөлдерді ойнай бастауы – баланың ойынға қатысты заттардың функциясын, ойындағы заттардың мағынасын жақсы білуі, заттың мағынасы мен затқа қатысты қимылдың бір-бірінен алшақтауы, баланың ойлауының жүйеленуі, өз іс-әрекеттерін ересектердің іс-әрекеттерімен салыстыра білуі. Ойын әрекетіне баланың араласуы және белсенділік танытуы оның қасындағы ересек адам үлгісімен, әсерімен іске асады (225, 168) Ойын әрекетіне, рөлдерді ойнауға баланың қатысуы баланың

заттармен, ересек адамдардың көмегімен қарым-қатынасқа түсуінің негізінде басталады. Осы ойын әрекетінде баланың рөлдерді бірлесіп ойнауы, өз ортасындағы қарым-қатынасы оның сөйлеуінің, тілінің дамуының негізгі қозғаушы күші, себепшісі болып табылады.

Баланың ойын әрекетінің бала өміріндегі орынын айта келе Л.С.Выготский: «...игра ребенка направлена на будущую деятельность, но главным образом на деятельность социального характера. Ребенок видит деятельность окружающих его взрослых людей, подражает ей и переносит ее в игру, в игре овладевает основными социальными отношениями и приходит в школу своего будущего социального развития», - деп суреттейді [5, 459]

Л.Рубинштейн жоғарыда айтылған тұжырымды толықтыра келе: «В игре есть отлет от действительности, но есть и проникновение в нее. Поэтому в ней нет ухода, нет бегства от действительности в будто бы особый, мнимый, фиктивный, нереальный мир. Все, чем игра живет, и это она воплощает в действии, она черпает из действительности» [5, 592], - деп қз ойын айқындайды. Сонымен, баланың ойын ойнауының себебі (мотиві) неде деген сұраққа Д.Б.Эльконин С.Л.Рубинштейннің ғылыми тұжырымен негізге ала отыра, мына төмендегіше түйіндейді: «Но ведь центром игровой ситуации является роль, которую ребенок берет на себя. Она определяет всю совокупность тех действий, которые в воображаемой ситуации производит ребенок. А роль – это взрослый человек, деятельность которого воссоздает ребенок. Таким образом, предметом деятельности ребенка в игре является взрослый человек, то, что он делает; то, ради чего он это делает; то, в какие отношения он вступает при этом с другими людьми. Отсюда можно определить и основные мотивы игры: действовать как взрослый. Не быть взрослым, а действовать как взрослые. Но для того, чтобы такие мотивы появились, необходимо отделение ребенка от взрослого в такой мере, чтобы взрослый человек стал для ребенка образцом, эталоном» [25, 150б.] Осы айтылған ой-түйін Л.С.Выготский мен С.Л.Рубинштейннің ойын әрекеті туралы айтқан тұжырымдарына зерттеушілер назарын аударып, мән бергізеді.

Баланың алғашқы сөйлеуі баланың прототіл белгілеріне негізделе отырып жетіледі. Баланың алғашқы тілінің шығуы және жетілуі баланың заттарды ұстап көруінен, олардың функциясын түсінуінен, заттардың байланыстылығын түсінуден, заттармен ересек адам көмегімен қарым-қатынасқа түсуінен басталады. Осындай бала тәжірибесінде баланың өскен ортасының рөлі зор. Баланың өскен ортасы – оның тілдік ортасы, оның отбасы. Сол ортада баланың өсуіне, оның тілінің жетілуіне бірден-бір ықпал ететін – бала қарым-қатынаста болатын ересек адамдар.

Баланың заттармен қарым-қатынасты меңгеруде ойын әрекетіне қатысуына оның қасындағы ересек адам үлкен ықпал етеді.

Л.С.Выготскийдің баланың ойын әрекеттері туралы зерттеу тұжырымдарының, біздің пайымдауымызша біздің зерттеуімізге қатынасы бар маңыздылары мына төмендегідей:

- Ойын – баланың жасағысы келетінің, өз ойындағы мақсатын іске асыратын іс-әрекет.

- Ойында бала еркін сезінеді. Бұл мектепке дейінгі балалар ойлауына тән иллюзияға негізделетін іс-әрекет (кейде түс сияқты) болады. Мәселен, ыстық бөтелке жанартаумен теңеседі. Бұл туралы былай делінген: «В сновидении дано восприятие: значение слова видится вместо: вид предмета осмысливается значением, поэтому сказка возможна в детском возрасте: эмоционально и интеллектуально. Дошкольник живет в прошлом и будущем – в пространстве появляется время и пространство» [2, 289б]

Ойында баланың танымы кеңейеді, ол затты көріп тұрмаса да, басқа ұқсамайтын бір затты қолданып, елестетіп ойнап, сол заттың қимылын жасайды. Мәселен, таяқты алып «ат» деп шабу. Таяқ ат болмаса да, бала айнытпай аттың шабысын салады, өйткені бала таяқты «ат» деп елестетіп тұр.

- Кішкентай бала ылғи бір затты алғысы, ұстағысы келеді, оған қарсы ешкім келмеу керек, «болмайды» деген сөзді түсінбейді. Ал ойында бала өзі жасаған ойын ережесі бойынша жүреді, бір затты алмау керек болса, алмайды. Бұл ойын әрекетінің парадоксы [2, 290б].

- Ойындағы ситуациялар «прототип всякого познавательного процесса» [225, 290] делініп, шындықпен байланыстылығы көрсетіледі. Бала ойында пациент болып тісін жұлғызып (елестетіп) жылайды, әке-шеше болып баласына ұрсады, тамақ береді, тапсырма береді, батыр болып сөйлейді және т.б. іс-әрекеттер жасайды. Бала рөлдерін өз пайымдауы бойынша милиционер, дәрігер, мұғалім болып ойнайды.

- Бала ойында сол ойындағы кейіпкерге тән мақсатын, шешімін, батылдығын немесе қорқақтығын әртүрлі ситуацияларда көрсетеді. Сол рөлдер арқасында бала танымы өседі.

- Осындай ойын әрекеттерін: «игра есть новый аспект в развитии речи; речь в аспекте, обращенном к развитию мира, вместо окружающей среды и сознательной воли. Слово делает человека свободным. В игре ребенок свободен. Но это иллюзорная свобода. Игра не умирает, а

проникает в отношение к действительности, - деп зерттеу еңбектерінде айқындаған. [228,291]. Осындай ойын әрекеттерінде бала еркіндік сезінгенде де ойын ережесіне сәйкес ойнайды, ережеге бала бағынады. Дегенмен де, бала ойында еркіндікті сезінеді, сол еркіндікте «первый шаг – речь, после – игра» деген Л.С.Выготскийдің ой түйіні баланың сөйлеуіне, тілінің дамуына қатысты көп мәселені түсіндіріп тұрғандай [226, 291]. Баланың ойын кезінде сөз мағынасын түсінуі жайлы: «Если в полтора года ребенок делает открытие: всякая вещь имеет свое имя, то в игре ребенок открывает: каждая вещь имеет смысл, каждое слово имеет свое значение, которое умеет замещать вещь», - деп ойтүрткі айтылады [226, 293]. Сондықтан ойындағы іс-әрекеттер мәнді болады, бір қимылды екінші қимыл, Сондықтан ойындағы іс-әрекеттер мәнді болады, бір қимылды екінші қимыл, бір затты екінші зат ауыстыра алады. Бұлардың бәрі шындық өмірге негізделген. Бала ойын ойнау үшін ол сөйлей білуі керек. Біздің зерттеуіміздегі экспериментальды топтағы балалар [2,2-2,4] айдан бастап заттармен ойнау қарым-қатынасын меңгеріп, кішігірім ситуациялық ойын әрекеттеріне араласып және (2,9-2,10) айдан бастап рөлдерді ойнай бастайды. Осыған орай баланың сөйлеуінде біршама грамматикалық формалар, лексикалық мағыналар қалыптасады. Бала талпынып, ересек адамның көмегімен заттарды ұстаудан бастап, заттармен қарым-қатынасты, адаммен қарым-қатынасты меңгергеннен кейін ғана, яғни бала ситуациялық ойын әрекеттеріне араласқаннан бастап бала тілі біршама жетіліп, рөлдер ойынға ауысады. Ойын әрекетінің баланың тілін дамытудағы рөлінің маңызды екендігін жоғарыда айтылған тұжырымдардан байқадық.

Қорыта келе, біздің зерттеуімізде баланың ойын әрекеттері күрделіленіп кеңейген сайын оған лайықты бала тіліндегі синтаксистік құрылымдар да сатылап күрделілену үстінде болады.

Баланың заттармен қарым-қатынасы, ойын әрекетіне араласуы бала сөйлеуінің мына кезеңдеріне сәйкес келеді:

- Бала (0, 4-0;11,0;12) айлар шамасында затты ұстап көреді, онымен танысады, не үшін керек екенін өз пайымдауының негізінде ұғына бастайды.

- Келесі кезеңде, яғни (1, 0-2, 2) жас арасында бала заттың функциясын түсіне бастайды, сол түсінігінің негізінде оларды қолдану әрекетіне кіріседі.

- (2;4-2;6) жастан бастап алғашқы рөлдерді ойнау қимылдары басталып, (2;9-2;10) аралығында рөлдерді ойнай бастайды. Осы кезеңдерде баланың заттармен қарым-қатынасының негізінде болатын ойын әрекеті мен баланың тілінің дамуы бір-біріне тығыз байланысты болады.

-Баланың бір сөзді, екі сөзді сөйлемдер деңгейі баланың заттармен қарым-қатынас, заттармен ойнау әрекетімен сәйкес келеді.

-Баланың үш сөзді, төрт сөзді сөйлемдері баланың ойын әрекеттерімен, жоспарлы сөйлеуімен сәйкес келеді.

Баланың әрекеттерінің күрделіленуі – оның когнитивтік дамуының, тілінің жетілуінің және қалыптасуының деңгейі.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Stratton P. and Conolly K. Discrimination by newborn of the intensity, frequency, and temporal characteristics of auditory stimuli // British Journal of Psychology. -1973. -№64. - 219-232 P.
2. Kearsley R. The newborn's response to auditory stimulation: A demonstration of orienting and defensive behavior // Child Development. -1973. -N 44. - 582-590 P.
3. Snow C.E. Mother's speech research: from input to interaction // Talking to children. Language input and acquisition. -Cambridge, 1977. - 25-50 P.
4. Лисина М.И. Возрастные и индивидуальные особенности общения со взрослым у детей от рождения до семи лет: Автореф. дис.... д-ра психол. наук. -М., 1974. -51с.
5. Эльконин Д.Б. Психологические вопросы дошкольной игры // Психология и педагогика игры дошкольника: Сб. науч. тр. -М., 1966. - 7-9с.
6. Эльконин Д.Б. Основные вопросы теории детской игры // Психология и педагогика игры дошкольника: Сб. науч. тр. -М., 1966. - 10-19-16с.
7. Эльконин Д.Б. Символика и ее функции в игре // Дошкольное воспитание. -1966. -№3.
8. Ferguson C.A. Baby talk in six languages // American Anthropologist. -1964. 66. -P.103-114
9. Эльконин Д.Б. Игра, ее место и роль в жизни и развитии детей // Дошкольное воспитание. - 1976. -№5.
10. Из записок – конспекта Л.С.Выготского к лекциям по психологии детей дошкольного возраста // Вопросы психологии. 1966. -№6.
11. Выготский Л.С. Мышление и речь // Выготский Л.С. Собр. Соч. В 6 т. Т.
12. Slobin D. Language Childhood and in History // Language Learning and thought. -N. Y., 1977. - 185-214 P.

13. Stern D.M. and Gibbo J. Temperol expectancy during mother –infant play//E. Thoman (Ed).Origins of the infants social responses.-N.Y.,1979.- 5-12 P.
14. Blurton G. Non-verbal Communication.-Cambridge (Mass).-1972-P.
a. 271-296. евания языком.М,МГУ,1969.-231с.
15. Newson J. Dialogue and Development //Action,Gesture and Symbol.-L.,1978-P.121-194
- 16.16. Ломов Б.Ф. Категория общения и деятельности в психологии //Вопросы филологии.-1979.№8.
- 17.17. Bates E. Language and Context:The Acquistion of Pragmatics.N.Y.Academic Press.1976.-275 p.
18. Bruner J.S. From Communication to Language.A phychological perspective// Cognition.-1974-1975.V.3/3-P.255-287

Ребенок примерно в период с 4 месяцев до года начинает держать в руках предмет, изучает его, познает его предназначение. В следующий период (с 1 года до 2 лет и 2 месяцев) ребенок начинает понимать функции предмета и учится его использовать. В возрасте от 2,4 – 2,6 лет ребенок начинает заниматься ролевой деятельностью. Именно в этот период осуществляется развитие игровой деятельности и формирование речи ребенка. Однословные, двусловные высказывания появляются в речи ребенка параллельно с развитием предметной и игровой деятельности ребенка. Трехсловные и четырехсловные предложения используются в речи ребенка параллельно с игровой деятельностью и формированием и планированием речевой деятельностью.

The child approximately in the period from 4 months to one year starts to hol an object in hands, studies it, knows its purpose. In the next period (from 1 year to 2 years and 2 months), the child begins to understand the functions of the subject and learns to use it. At the age of 2.4 – 2.6 years, the child begins to engage in role playing activities. It is during this period that the development of gaming activities and the formation of the speech of the child is carries out. One word, two-word utterances appear in the child’s speech in parallel with gaming and the formation and planning of speech activity.

ӘОЖ 81.13

Л.А. Булекбаева, Г.И. Саурукова
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан
Southwest университеті, Қытай

СТУДЕНТТЕРГЕ БІЛІМ БЕРУДЕ АҚПАРАТТЫҚ РЕСУРСТАРЫНЫҢ МӘДЕНИАРАЛЫҚ ҚАТЫСЫМНЫҢ ЖАЗБАША ТҮРІНЕ ҮЙРЕТУДЕГІ РӨЛІ

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды білім жүйесінде қолдану білім сапасын арттырады және білім алушылардың ізденушілік-ақпараттық біліктілігін қалыптастырады, олар қажетті материалды табуға әрекеттенеді, сабақтан тыс өз бетінше білім алуға дағдыланады. Интернет желісін пайдалану барысында студенттердің мәдениетаралық құзыреттілігі дамиды. Интернет халықтардың ұлтаралық, мәдениаралық қоғам, яғни әлемнің миллиондаған адамдарының электронды түрде қарым-қатынас жасауына мүмкіндік ашады.

Тірек сөздер: ақпараттық коммуникациялық технологиялар, ізденушілік - ақпараттық біліктілік, интернет- ресурстары, мәдениетаралық қатысымның жазба түрі, дағдылар, тұлға.

Мәдениетаралық қатысымның жазба түріне үйретуде студенттердің ізденушілік-ақпараттық біліктілігін арттыру мақсатында жалпы “ақпараттық технологиялар” түсінігіне тоқталатын болсақ, осы мәселе жөнінде шетелдік ғалымдармен қатар отандық ғалымдарда өз пікірлерін ортаға салып көптеген еңбектерде атап көрсеткен (Нұрғалиева Г.К., Қараев Ж.А., Баймұханов Б.Б., Төлбасова Б.К.) Мысалы, Төлбасова Б.К. интернет-технологиялардың адам өміріндегі рөлі туралы еңбектерінде адамның шынайы және компьютерлі өмірде өмірде сүретінін атап өткен. Мысалы, интернетпен жұмыс жасағанда адам өмірде болып жатқан жаңа тылсымнан қалмай ілесіп өмір сүрсе, екінші жағынан оның ағзасына интернеттің физиологиялық тұрғыдан кері әсерін тигізеді деп ойлаған [3].

Нақтылай айтқанда, адамдар интернетсіз өмір сүре алмайтындай жағдайларға тап болады және күні-түні компьютер алдында отырып көз жанарына да нұқсан келіп жатқан кездерде болады.

Осы мәселе төңірегінде көп нәрсеге тоқталуға болады. Мысалы, студенттердің кей жағдайда жалқаулыққа салынып интернет-ресурстары арқыры өзіне керекті жазба жұмыстарын шығарып алуы, кітапханаға баруға уақыт таба алмауы және тағы басқада келеңсіз жағдайларға тап болады деп ойлаймыз. Бұл мәселе әсіресе мектеп жасындағы балаларда жиі кездесіп тұрады. Алайда бұл көрсетілген мәселелер бойынша Интернет-ресурстарын білім саласында пайдалануға болмайды деген ойдан аулақпыз. Себебі, өмір талабына сай, Интернет арқылы адамдар бір-бірімен тілдесіп жатады: мысалы, телеконференция, чат (IRC – Internet Relay Chat), электронды пошта арқылы жазу әрекетін дамыту және т.б.

Елімізде білім беруді ақпараттандыру маңызды мәселелердің бірі болып тұр және осы мәселе отандық ғалымдардың бірі Нұрғалиева Г.К. еңбегінде бірнеше бағыт бойынша жүргізіледі деп көрсетілген. Мысалы: білім беру ұйымдарын компьютерлендіру, мектепті компьютерлік техникамен қамтамасыз ету; ақпараттық оқу ресурстарын құру, қазіргі заманауи ақпараттық коммуникациялық және объектілі бағдарланған технологиялардың негізінде оқу бағдарламаларын құру [4]. Әрине осы көтеріліп отырған мәселелер өз жемісін көрсетуде және мемлекет тарапынан көп қолдау көрсетілуде десекте болады.

Сонымен қатар, отандық ғалымдар Әлқожаева А.С., Ноғайбаева А.А. өз еңбектерінде Қазақстан Республикасының білім беру үрдісінде ақпараттық технологиялардың мүмкіндіктеріне тоқталады: “...сөйлеуге үйрету барысында (бағдарламалар базасында рөлдік ойындарды қолдана отырып жұптық және кіші топтарда қарым қатынасты ұйымдастыру), жазуға және жазу мәдениетіне оқыту үйрету барысында (жаттықтыру оқыту бағдарламалары мен орфографияны түзету жүйелерін қолдана отырып орфографиялық дағдыларды қалыптастыру, құжаттар шаблондары және мәтінді автоматты түрде өңдеу жүйесін қолдану негізінде репродуктивті және реконструктивті дағдыларды меңгеру)” деп өз тұжырымдарын жасаған [5]. Осы тұрғыда шеттілдік білім беру мекемелерінде мәдениетаралық қатысымның жазба түріне үйретуде жазба жұмыстарын дұрыс ұйымдастыру параметрлері көрсетілген.

Уақыт талабына сай, мектеп және жоғары оқу орындарында жаңа технологияларды енгізу үрдісі білім сапасын арттыруда оңтайлы өзгерістерін көрсетуде. Мысалы, Интернет көздері арқылы әр бір студент өзіне керекті материалдарды таба алады, сонымен қатар, керек жағдайда қашықтықтан оқыту, онлайн сабақтар, курстар, немесе емтихандар мен сынақтарды интернет арқылы тапсыра алуға мүмкіншілігі болып тұр және мемлекет тарапынан барлық жағдайлар жасалынған десек болады. Әрине бұл үлкен еңбек сондықтан оқытушылар тарапынан көп еңбек, бақылау және сараптау жұмыстары өткізіліп отырады деп ойлаймыз. Студенттің білімін тек оқытушыға бағаламайды, сонымен қатар ата-анасы да интернет көздері арқылы баласының білім деңгейін бақылай алады деп тұжырымдаймыз. Білім саласын ақпараттандыру мәселесі көптеген еңбекті қажет етеді және оны білім саласында пайдаланудың пайдасы мен зияны туралы тоқталсақ деп едік. Жалпы студенттердің ізденушілік-ақпараттық біліктілігін қалыптастыруда және Интернет-ресурстары арқылы жазба тілді дамытуда оның пайдасы мен артықшылықтарына тоқталар болсақ ол қолайлы және төмендегі қызметтерді атқарады:

- қажетті сайттар арқылы іздеген материалдың оңай табу;
- материалдар жинау, электронды пошта арқылы хат-хабар алмасу;
- жазу, тыңдау, ағылшын тілінде сөйлейтін адамдармен қарым-қатынас жасау және басқа қызметтер орын алады.

Осы мәселені кең ауқымда қарастыратын болсақ оның пайдасы зор, өйткені, Skype.com, My language Exchange.com, Facebook, Twitter сияқты сайттар арқылы студенттер шете тілін үйреніп жүрген шет елдерге шықпай-ақ, ағылшын тілінде сөйлейтін адамдармен тілдесуге немесе жазу әрекетін дамыту мақсатында олармен хат алмасуға немесе чат арқылы байланысуға мүмкіндік алады. Сонымен қатар, студенттер күнделікті ағымдағы жаңалықтардан хабардар болу үшін өз уақытын үнемдеу мақсатында ақпараттық технологияға сүйенеді. Алайда, осы мәселе төңірегінде көптеген ғалымдар Интернеттің студент білімін жетілдіруіне толық негізі бар ма және ол оқытушының орнын алмастыра ала ма деген сауалнамаларды талқылап отырады. Жоғары оқу орындарында ақпараттық көздер арқылы үй тапсырмасы көбінесе сабақтан тыс уақытта беріледі, сондықтан студенттер тапсырманы өз бетінше немесе басқа бір адамның көмегімен жасағанына көз жеткізу керек.

Сонымен қатар, студенттер мәдениетаралық қатысымның жазба түрін дамыту мақсатында Интернет-ресурстарын пайдалана отырып немесе басқада дерек көздерді оқи отырып, жеңілден күрделіге қарай жазба жұмыстарын жазады реферат, эссе, баяндамалар, т.б жазба жұмыстарын

қажетті сайттарға сүйеніп ондағы дайын материалдарды әкелетін кездері де болады. Яғни, ақпараттық технологияны білім саласына енгізу кезінде студенттердің білімін тексеру және шетел тілін меңгеру мақсатында өздерінің ізденушілік-ақпараттық біліктілігін қалыптастыру барысында оларға оқытушылар мен ата-аналар тарапынан көп көңіл бөліну керек деп ойлаймыз, өйткені ғаламтор көзінен алынған ақпараттың толық түрде дұрыс екеніне көз жеткізу керек және алған білімін болашақта пайдалануына толық сенімді болу керек деп ойлаймыз.

Бүгінгі күннің өзекті мәселелері ретінде таратылатын тізімдер (Mailing lists) жатады. Бұл телекоммуникация түрі электрондық поштаның мекен-жайы бар адаммен қарым-қатынасқа түсуге мүмкіндік береді. Мұнда білім саласына қатысты көптеген керекті материалдар жіберуге болады. Мысалы, осы ақпаратты орталаңдыру үшін белгілі бір білім саласына қатысты ғаламтор жүйесінде мультимедиялық орта болу керек деп ойлаймыз (WWW), өйткені сол орта арқылы әр бір білім саласы өз ортасында болып жатқан жаңалықпен бөлісіп ғылыми, практикалық көзқарастарын білдіре алады. Мысалы, WEB-беттері арқылы өз ісі туралы мағлұмат немесе болып жатқан жаңалықтарымен бөлісе алады. Сонымен қатар, WEB-беттері арқылы өзіңе қажетті материалдарды табуға да болады. Телекоммуникацияның осы түрлері қашықтықтан білім алуға немесе өз ісінен қол үзбей жұмыс жүргізуіне мүмкіндік береді деп ойлаймыз. Оқудың жеке дара автономиясы теориясы мен тәуелсіз білім алу туралы көп зерттелген (Р.Деллинг, А.Ведемеер, М.Мур), коммуникация және қарым-қатынас теориясы (Дж.Боат, Б.Холмберг, Дж.Даниэль) және т.б.

Атақты ғалымдардың бірі, Полат Е.С. интернет желісін пайдаланып немесе қашықтықтан білім алу мәселесі жөнінде өз ойын білдіреді: білім алушылардың әр түрлі бағдарламаларға қатысу арқылы білім деңгейін жоғарылату; өзіне қажетті білім дәрежесін белгілі бір емтихандарды тапсыру арқылы байқау; керекті деректер жинау және сол материалдарды білім деңгейін көтеруге жұмсау [6].

Интернет желісінен керекті материалдарды алу үшін оқытушы тарапынан көп көңіл бөліну керек, өйткені студент өз бетінше жұмыс жасағанда кейбір жағдайда сабақтан тыс керек емес мағлұматтарды зерттеп дұрыс бағыт-бағдар алмауы мүмкін. Осы мәселе жөнінде көптеген зерттеулер жүргізілген. Мысалы, Подопригорова Л.А. өз еңбегінде ақпараттық ресурстарды мәдениетаралық қатысымның жазбаша түріне үйрету кезінде Интернетті қолдану өз алдына мақсат болмауы керек және оны шетел тілін үйрету барысында төменде көрсетілген сұрақтарға жауап берілуі тиіс деп атаған:

кім үшін?

не үшін?

қашан?

қандай көлемде? [7].

Осы сұрақтарға жауап ретінде әдіскер-ғалымдар өз ойларын тұжырымдайды:

студенттердің ойлау қабілеттерін арттыру;

оқу жүйесін жаңа материалдармен қамтамасыз ету;

тиімді оқу, жазу, тыңдап түсіну, монолог және диалог түріндегі сөз әрекеттерін қалыптастыру [8].

Білім жүйесінде ақпараттық ресурстарды дұрыс пайдалану туралы көптеген мәселелер талқыланады және ғалымдар осы мәселе төңірегінде өз дәлелдемелерін жасап отырады. Студенттер Интернет желісі арқылы алған мағлұматты дұрыс пайдалану керек және оқытушылар тарапынан бағыт-бағдар дұрыс болу керек деп ойлаймыз. Осы мәселе жөнінде Ресей ғалымдары Сысоев П.В. пен Евстигнеев М.Н. еңбектерінде көрсетілген және олар өз ойлары арқылы студенттердің ақпараттық ресурстарды пайдалану кезінде тапқан мағлұматтарына сын көзбен қарап дұрыс пайдалануға әрекеттенуіне талаптанатынын айтқан және Интернет-ресурстарын бағалау өлшемдерінің тізімін ұсынған:

1. Материалдың тілдік күрделілігі

2. Материалдың мәдени тұрғыдан күрделілігі

3. Ақпарат көзі

4. Ақпарат сенімділігі

5. Ақпарат өзектілігі

6. Ақпарат сәйкестігі

7. Ақпараттың шынайылығы.

Сысоев П.В. пен Евстигнеев М.Н. өз еңбектерінде шетел тілін үйренудегі оқулық Интернет-ресурстарының бес түрін атап көрсеткен және әр қайсысына анықтама берген [9]:

Сысоев П.В. пен Евстигнеев М.Н. ойларын ары қарай қарастыратын болсақ, жоғарыда көрсетілген оқу мақсатындағы Интернет-ресурстарын білім саласында пайдаланудың тиімділігі шетел тілін үйренушілердің коммуникативті-тілдік әрекетін қалыптастырады деп дәлелдеген.

Оқу мақсатындағы Интернет-материалдарды қолдану шетел тілін меңгеру кезінде білім алушылардың шетел тілдік коммуникативті біліктілігін қалыптастырады және ол 2 кестеде көрсетілген [10]. Сондықтан осы оқу мақсаттарын іске асыру кезінде төменде көрсетілген оқу әрекеттері іске асады деген ойдамыз.

Осы көрсетілен 2 кестеге зер салатын болсақ, онда мәдениетаралық қатысымның жазба түріне үйрету барысында ең маңыздыларының бірі ретінде төмендегілерді мәселелерді атауға болады деп ойлаймыз:

ақпаратты іздеу

тақырыпты/мәселені анықтау

өз пікірін айту /дәлелдеу

ақпаратты сұрау/алмасу

талқылау кезінде өз ойын жеткізу

мәселенің нәтижесін жобалау/қорытындылау

Оқу Интернет ресурстары дегеніміз студенттердің шеттілдік коммуникативтік құзіреттілікті қалыптастыруға және коммуникативтік танымдық біліктерді дамытуға бағытталған әртүрлі тақырыпқа байланысты ақпаратты іздеу, талдау, іріктеу және жалпылауға байланысты мәтіндік, аудио, видео материалдар болып табылады.

Мәдениетараық қатысымның жазбаша түрін үйренуде студенттердің ізденушілік-ақпараттық біліктілігін қалыптастыру мақсатында төменде көрсетілген кестеге көңіл бөлген жөн деп есептейміз.

Оқу мақсатындағы Интернет-ресурстарын пайдалану арқылы коммуникативтік дағдылардың қалыптасуы

ОҚУ

- Негізгі деректерді табу;
- Негізгі ақпаратты қосалқыдан айыру және қарым-қатынасын анықтау;
- Деректерді болжау;
- Ақпараттың маңыздылығымен жаңашылдығын байқау;
- Мәтіннен керек деректерді табу.

СӨЙЛЕУ

- Ақпаратпен алмасу;
- Өз ойын жеткізу;
- Мәтіннің қысқа мазмұнын айтып беру;
- Өз елінің және оқып жатқан елдің мәдениеті туралы ақпарат беру.

ТЫҢДАУ

- Мәселені анықтау;
- Сұраққа байланысты мысалдар/деректер беру;
- Мәтіндегі ақпаратты жалпылау және өз тұжырымдамасын жасау.

ЖАЗУ

- Деректерді бейнелеу;
- Ақпарат алмасу;
- Күрделі емес мәтіннің мағынасын жеткізу;
- Оқыған мәтін бойынша жоспар құру.

Білім саласында жаңа ақпараттық-коммуникативтік технологияларды игеру, жазу әрекетін дамыту мақсатында керек сайттарға сүйену, Интернет-ресурстарының білім саласындағы орасан зор пайдасын көрсетеді, өйткені студенттер тез арада керек материалдарды табуға, өз уақытын үнемді пайдалана алуға дағдыланады деп айта аламыз. Интернет-ресурстарын сабақ кезінде немесе өздік жұмыс жасағанда студенттер шынайы өмірге тап болғандай сезеді. Мысалы, шетелдік және отандық ғалымдардың шетел тілін меңгеру туралы әдістемелік әдебиеттерінде Интернет-ресурстарын оқу мақсатында дұрыс қолдануға, осы мәселеге байланысты керек сайттарды дұрыс таңдау критерийлері мен ұстанымдары туралы мәселе көп рет ортаға алынды (Дж.Баркер, М.Краус, У.Ормондрайд).

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы, Алматы, “Қазақстан мұғалімі”, 2004, № 2.
2. «Ақпараттық Қазақстан - 2020» Мемлекеттік бағдарламасы e.gov.kz/wps/portal/ContentDiscussion?contentPath=/
3. Тульбасова Б.К. “Роль интернет-технологий в современном обществе и образовании” gisap.eu/ru/node/1514
4. Нұрғалиева Г.К. Компьютер әлемі. Республикалық журнал №2 2002
5. Әлқожаева А. С., Ноғайбаева А. А. Ақпараттық технологиялардың оқу үдерісін қамтамасыз етудің рөлі, ҚазҰУ хабаршысы. «Педагогикалық ғылымдар» сериясы. № 1 (35). 2012
6. Полат Е.С. Дистанционное обучение.-М.: Владос, 1998, -С.318
7. Подопргорова Л.А. Использование интернета в обучении иностранного языка// ИЯШ.-2003,- №5.-с. 25
8. Полат Е.С. Интернет на уроках иностранного языка. // ИЯШ.-2001.- №3.-с. 23
9. Сысоев П.В., Евстигнеев М.Н. Методика обучения иностранному языку с использованием новых информационно-коммуникационных интернет-технологий. – Ростов-на Дону:Феникс, 2010
10. Сысоев П.В., Евстигнеев М.Н. Учебные Интернет-ресурсы в системе языковой подготовки учащихся. ИЯШ, 2008, -№8.- 11-15 с.

Роль информационных ресурсов в обучении студентов письменной форме межкультурной коммуникации. В статье рассматриваются вопросы, связанные с использованием интернет-ресурсов, информационных технологий, в процессе обучения межкультурной коммуникации.

The role of information resources in teaching students the writing of intercultural communication. The article deals with issues related to the use of Internet resources, information technologies, in the process of teaching intercultural communication.

ОӘЖ 811.512.122.366 58

М. Дуйсембаева

Қазақстан инженерлі – педагогикалық Халықтар достығы университеті
Шымкент, Қазақстан

МӘТІН-ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҰҒЫМ

Мақалада мәтін негізгі филологиялық ұғым деген ой жан-жақты дәлелденеді.

Кілттік сөздер: әдіс, методология, құрылымдық, тарихи.

Қазақ тілі білімі дамыған, бөлімдері мен салалары түрлі жақтан зерттелген ғылымдардың қатарына жатады. Әсіресе, фонетика, лексика, грамматика салалары тараулары бойынша зерттеуге арналған құнды-құнды монографиялық еңбектер бар. Ал біздің зерттеу нысаны ретінде алып отырған «Мәтін» ұғымы синтаксис саласы бойынша зерттеліп келді. Сонда да болса, тіл ғылымында бүгінге дейін зерттеу нысаны болып келген, сөз, сөз тіркесі, сөйлем, морфологиялық, лексикалық тұлғалар, фонетикалық құбылыстар - мәтін құрамына енетін тілдік бірліктер. Осы тұрғыдан алып қарағанда қазіргі қазақ тілі білімінде мәтінді құрылымдық, мағыналық, қызметтік жағынан жан-жақты зерттеу әлі де кенжелеп келе жатқан өте маңызды мәселе екені белгілі. Лингвистика ғылымында мәтіннің табиғаты жөнінде екі түрлі көзқарас бар: зерттеушілердің бір тобы мәтіннің өздік белгілері, категориялары, тұлға-бірліктері бар нысан ретінде емес, ол тек оны құрайтын сөйлемдердің қасиетінен тануға болады деп қараса, екіншілері, мәтін өзіндік ерекшеліктеріне неғұрлым қосындысынан тұрады деп есептейді де, арнайы мәтін теориясының қажеті жоқ деп есептейді. Олар егер сөйлем грамматикасының өзі-ақ мәтіннің барлық құбылыстарын түсіндіре алады дегенді айтады. Алайда, ғалымдардың көпшілігі мәтіннің өзіндік ерекшелігі бар, жеке қарастырылатын категория деп біледі. Яғни сөйлем мен қайырым мәтіннің құрамдас бөлігі. Ал олар жай қосындысы емес, белгілі жүйемен мәтін құрайды. Демек, өзіндік белгілері, жүйесі, сипаты, формасы, мазмұны, өлшемдері мен құрылымы бар өте күрделі категория. Қазіргі кезде мектеп оқушыларының ойлау мен сөйлеу әрекетін дамыту күн тәртібіне өткір қойылуда. Ал сөйлеу ауызша және жазбаша болатын белгілі. Сондықтан оқушының жазбаша сөйлеу икемділіктерін дамытуда қазақ тілі мен әдебиеті пәнін оқытудың маңызы

ерекше. Сондықтан баланы жазбаша сөйлеуге үйрету мәтін құрастырудан басталады. Демек, сөйлеу тілін дамыту үшін баланың мәтін туралы түсінігі мен оны құрастыра білу икемділіктері мен дағдылары қалыптастырылады. Ой белгілі бір сөздер мен тіркестерін байланыстырып, сөйлем арқылы жасалатыны белгілі. Сөйлем- синтаксистің қарастыратын нысаны. Сөйлем жай және күрделі болады. Яғни құрмалас сөйлемнің анықтамасы: «Екі я бірнеше жай сөйлемдерден құралып, күрделі ойды білдіреді» деген пікірмен анықталады. Ал, бірнеше емес, ондаған сөйлемнің мәні де сол ізбен түсіндіріліп, оны қайырым /абзац/ деп, мәтіннің мәні ашылмай жүр. Сондықтан қазақ тіл білімінде, ғылыми әдебиеттерде, мектеп оқулықтарында мәтін туралы түрліше түсіндіру байқалады. Мәселен, мәтін түзетін қайырымды белгілі бір үзінді, жаңа ойдың басталуы десе, мәтін - сол шығарманың формасы деп те жүр.

Мәтін дегеніміз сөйлемдер арқылы жасалған шығарманың толық түрі, немесе мазмұнды бөлшегі екендігін байқаймыз. Олай болса, оқушыларды мәтін түзе білуге жаттықтыру үшін мәтін туралы жүйелі білім, теориялық негіз берілуі керек. Демек: мәтін түзе білу үшін, ең алдымен, мәтіннің мазмұнына сай сөйлемдердің құралатыны туралы білім қалыптастырылады. Қазіргі кезде ойды жеткізудің функциялық жағына назар аударылып келеді. Осыған байланысты мәтін лингвистикасы деген сала қалыптаса бастады. Сондай-ақ мәтін стилистикасы деген атпен әр түрлі жанрларды талдаудан бастап мәтін стилистикасын зерттейтін ғылым пайда болды. Ал мектеп оқушыларының сөйлеу икемділіктерін дамытуда мәтін құрастыра білу қажетті мәселе. Сондықтан баланы шығарма жазуға үйретуден бұрын мәтін құрастыра білу икемділігі мен дағдысы қалыптастырылады. Ол үшін: 1. Ғылыми әдебиеттердің негізінде мәтіннің ерекшелігін ашу; 2. Мәтіннің құрылымын анықтау; 3. Мәтіннің жасалуы үшін оны құрайтын элементтерді, сөйлем, қайырым ерекшелігін көрсету; 4. Мәтіннің түрлері туралы мәлімет беру; 5. Мәтін құрастыру туралы икемділіктері мен дағдыларын шығарма жаза білу шеберліктеріне ұластыру. Сондықтан бұл құралдың мақсаты баланың өз ойын жүйелі жеткізе білу үшін сөйлеудің нәтижесі мәтін құрастыру дағдылары мен икемділіктерін жетілдіру болды. Сонымен бірге, жоғары сыныптарда тіл туралы білімдері мен көркем әдеби мәтін туралы түсініктерімен байланыстырып, жазбаша сөйлеу шеберлігі мен мәдениетін арттыру әдістемесі қойылды. Бұл туралы оқушының шығарма жаза білу дағдысымен байланысты. Сондықтан бұл құралдың мақсаты қазақ тілі мен әдебиеті пәндерін оқытуда мәтін түрлерін саналы түсініп оқу арқылы есте сақтап, өз ой-пікірлері мен тұжырымы бойынша белгілі мәселе, тақырыпқа сай ауызша-жазбаша сөйлеу икемділіктері мен дағдыларын дамыту, яғни мәтін құрастыру икемділіктерін арттырып, ойын жүйелі жеткізе білуге дағдыландыру болмақ. Әдебиеттерді талдау барысында мәтіннің анықтамасы туралы бір тұрақты пікір қалыптаспағандығы анықталады. Мәселен, мектеп оқушылары үшін мәтіннің анықтамасын А. Айғабылов «Текст дегеніміз бір тақырыпқа енетін мағыналық тұтастығы бар бірнеше сөйлемнің жиынтығы. Ол тақырып мазмұнына қарай ұзақ та, қысқа да болуы мүмкін», - деп лайықты анықтама келтіреді. Соңғы кезде көпшілік ғалымдар мойындаған мәселе - мәтін құрайтын элементтердің бір-бірімен байланыстылығы мен тақырыптық мазмұн бірлігі. Олай болса, мәтіннің табиғатын, ерекшеліктерін ашу үшін, бұл мәселенің зерттелуін қарастырайық. Мәтін тек соңғы онжылдықтарда ғана қолға алынып, зерттеле бастады. Сондықтан мәтіннің құбылымдық және мазмұндық жағынан зерттейтін тіл білімінің саласы мәтін лингвистикасы жетіле бастады. Ал, лингвистикалық зерттеулердің аясының кеңеюіне байланысты осы жаңа сала шет елдердегі сияқты біздің елімізде де 60-жылдардың екінші жартысынан бастап лингвистердің назарын аудара бастады. Мәтін ұғымы лингвистикада ертеректе болған. Бірақ лингвистер оны басқаша қабылдаған, атап айтқанда, оны сөйлеудің қорытынды материалы және түрлі тілдік единицалардың қолданылуы деп қараған. Ал қазіргі кезде мәтін зерттеу объектісі ретінде қаралып, мәтін құрылысының ортақ заңдылықтарын анықтау қолға алына бастады. Мәтін көбінде сөйлеудің жазуда немесе баспадағы нәтижесі деп те анықталады. Мұндай түсінік лингвистиканың түрлі тілдік единицалар - сөз, сөз тіркесі, сөйлемдер мәтінді құраушы тілдік материал ретінде қарау кезеңінде қалыптасқан болатын. Тегін кез-келген көлемдегі тиянақты ой деп қаралды. Жеке сөйлемдер, тақырыптары жағынан әр түрлі бөлек сөйлемдер де мәтін деп атала беретін. Мәтінді зерттеу барысында көзқарастардың өзгеруіне сай мәтін ұғымының мазмұны да өзгеріп отырды. Мәтінді сөйлеудің нәтижесі деп түсінсек, қазіргі кезде бұл жеткіліксіз. Мәтінге сай терминологиялық ұғым емес деп қарастырылуда. Соңғы кезде мәтін лингвистиканың зерттеу объектісі бола отырып, сөйлемдердің мағыналық және құрылымдық жағынан байланысқан сөйлемдердің жиынтығы деген мәселемен айтылады. Демек, зерттеушілердің назары мәтіннің бүтіндік, тұтастық жағына, оның сөйлемдер бойынша құрылысындағы ортақ байланыстылық, заңдылықтарды анықтауға аударылуда. Мұндай мәтіннің байланыстылық, тұтастық қабілеті осы терминнің этимологиясынан да аңғарылғандай-ақ: - латын тілінде «байланысу, тоқу» дегенді

білдіреді. Бұдан шығатын қорытынды бір-бірімен байланысты екі сөйлем бар жерде мәтін мәселесі туындайды. Көптеген әдебиеттерде мәтін ұғымы терминологиялық мағынасында емес, сөйлеудің тиянақты тілдік материалы деп қолданылады. Мәтіннің негізгі белгілерін анықтауда ғалымдардың пікірлері түрліше. Біреулер ауызша және жазбаша сөйлеу формаларын мәтін деп атаса, көпшілігі тек жазбаша сөйлеуді мәтінге жатқызады. Алайда, мәтіннің мүшеленуі /бөлшектенуі/, мағыналық тұтастық және құрылымдық байланыс сияқты белгілерді барлық зерттеушілер мақұлдайды. Алайда ғалымдардың көпшілігі мәтіннің өзіндік ерекшелігі бар, жеке алып қарайтын категория деп біледі. Біздің ойымызша, сөйлем мен қайырым /абзац/ мәтіннің бір бөлшегі. Тұтас нәрсе мен оның бөлшегінің теңеспейтіні сияқты, мәтін де өзін құрайтын сөйлемдер мен қайырымдардың жай қосындысы емес. Оның өзіндік белгілері, жүйесі, сипаты, формасы, мазмұны, өлшемдері мен құрылысы бар өте күрделі тілдік категория /63/. Соңғы кезде көпшілік ғалымдар мойындаған мәселе – мәтін құрайтын элементтердің бір-бірімен байланыстылығы мен тұтастығы. Б.Шалабаев мәтіннің маңызды белгілеріне оның тақырыбының болуы және аяқталуын жатқызады. /60-63/. Ал, Т.А.Ладыженская оның тақырыбының болуы, белгілі бір жайды хабарлауы, тиянақты аяқталуы, тақырыптың бірлікке тұруы, текст компоненттерінің жалпы бір ортақ пікірге бағынуы, логикалық жүйеде құрылуы, текст бөліктерінің, сөйлемдердің байланыстылығы, оның стильдік бірлікте болуы деген пікір айтады. Біздің ойымызша, мәтіннің жоғарыдағы айтылған белгілеріне мына төменгі белгілерді қосуға болады деп есептейміз. Олар, текстің жүйелі басталып, жүйелі аяқталуы, оны мәтін құрайтын элементтер /сөйлем, қайырым/ арасында логикалық және грамматикалық қамтамасыз етеді. Кей жағдайда мәтіннің тақырыбы болмайды. /Мысалы, Абай өлеңдерінде/, онда мұндай жағдайда бірінші сөйлем сол қызметті атқарады. Онсыз мәтіннің моделі жасалынбайды. Мәтіннің негізгі категорияларына И.Р.Гальперин хабар /информативность/, тұтастық /интеграция/, уақыт бірлігі /ретроспекция/, модальдық, подтекст категорияларын жатқызады. Бұл категориялардың мазмұны, түрлері, берілу жолдары мен формалары түрлі мәтінде түрліше келеді. Мысалы, хабар көркем мәтінде екінші түрде, ресми стиль мәнінде басқаша түрде беріледі. Жоғарыдағы пікірлерді басшылыққа алғанымызда мәтіннің мынадай белгілері бар деп есептейміз. Олар: мәтіннің жүйелі басталып, жүйелі аяқталуы, мәтінді құрайтын элементтер /сөйлем қайырым/ арасында логикалық және грамматикалық байланыстардың қамтамасыз етілуі. Яғни мәтін бір шығарманың тұтас ұғынылатын, белгілі бір хабарлаудың, суреттеу мен пікірлеудің, ой-пікірді жеткізудің мазмұнды, формасы бар, ой қорытындысы берілген бөлшегі ретінде қарастырылады. Мәтінді қорыта келгенде ең басты белгілері мыналар деп есептейміз. -мәтіннің мазмұны мен құрылымдық бүтіндігі - мәтін құрайтын компоненттердің бір-бірімен байланыстылығы; - стилистикалық норма жағынан тұтастығы; -қайырымдарының тақырыптың мазмұндағы жүйелілігі; -ой-пікірдің бір формалы жанрда берілуі.

Олай болса, мәтіннің өзіндік мынадай ерекшеліктері бар деп есептеледі: 1.Мәтін түзетін сөйлемдер және олардың өзара байланыстылығы; 2.Мәтіндегі қайырымдар және олардың тақырып мәніне бағыныштылығы;3. Мәтіннің түрлілігі, яғни форманың тіл арқылы көрінетіндігі. Демек, мәтін дегеніміз өзін құрайтын сөйлемдер мен қайырымдардың жай қосындысы емес. Оның өзіндік белгілері, жүйесі, сипаты, формасы, мазмұны, өлшемдері мен құрылысы бар өте күрделі тілдік категория. Яғни мәтіннің қалыптасқан өзіндік құрылымдық жүйесі бар. Мәтін (текст; text)— 1) баспаға шығаруға арналған пішімді немесе бастапқы түрдегі бедербелгілік мәліметтер бөлшегі; 2) хабардың алмастыру хаттамасының ерекшеліктерімен байланысы жоқ ақпарат бөлігі; 3) бастапқы программаның жазбасы. Объектілік немесе жүктемеленетін модульдің бөлігі. Мәтін— бұл жалпы (бір) тақырып төңірегіндегі біріккен, сабақтастық пен тұтастық тән, ақпаратты жеткізетін мазмұнды (мәнді) сөйлемдердің тізбегі. Мәтін сөзінің этимологиясы семантикалық құрылымдардан тұрады; адамның жасаған нәрсесі, осы істелген нәрсе элементтерінің ішкі байланыстылығы, істелген нәрсенің шеберлілігі және осы аталған үш семантикалық құрылымдарға сай оны үш пән-мәтінтану, герменевтика және поэтика зерттейді. Мәтінтану қарастырылып отырған мәтіннің қай дәуірге немесе авторға тиесілі екендігін анықтайды. Герменевтика мәтінді түсіндірумен айналысады. Киелі мәтіндер герменевтикасы экзегетика деп аталады. Мәтінді қарастыру шеберлігін поэтика зерттейді. Ол мәтіннің қалай құрылғанын, оның құрылымы мен композициясын зерттейді (формальды мектеп, құрылымдық поэтика, генеративті поэтика). Мәтінді қазіргі семиотика (мәдениет мәтін ретінде) мен мәтін философиясындағыдай тым кең мағынада түсінуге болады. В. Рудневтің жасаған мәтін тұжырымы жеті баптан тұрады. 1) мәтіннің барлық элементтері өзара байланысты (өзара байланысқан) (құрылымдық поэтика тезисі).

2) мәтін элементтерінің арасындағы байланыс қайталанып, өзгеріп отыратын бірліктер мотивтер ретінде айқындалады. (Мотивті талдау тезисі);

3) мәтінде кездейсоқ ештеңе жоқ (психоталдау);

4) мәтіннің әрбір жекеленген және үстірт көрінісінің (мәнінің) астында мифологиялық сипаттағы терең, әмбебап заңдылықтар жатыр (К.Т. Юнгтің аналитикалық психологиясы); 5) мәтін шындықты суреттемейді, ол онымен өзара күрделі қарым-қатынасқа түседі (аналитикалық философия және тілдік актілер теориясы);

6) бір мәтіндегі ақиқат нәрсе, басқасында жалған болып шығуы мүмкін (мүмкін дүние (нәрсе) семантикасы);

7) мәтін — қатып-семіп қалған мән емес, ол автор мен оқырман және мәдени контекст арасындағы сұхбат (Бахтин поэтикасы). Мәтін (лат. textus-тің, өрілім, бірігу сөздерінен шыққан «text») еуропа тілдерінде қолданылуда-Ә.Ә.) термині лингвистикада, әдебиеттануда, эстетикада, семиотикада, мәдениеттануда, сондай-ақ, философияда кеңінен қолданылады. Бұны Ю.М. Лотман, «дауыссыз гуманитарлық циклдар ғылымдарындағы ең көп қолданылатын терминдердің бірі. Ғылымның дамуы өзінің әр сәтінде жоғарғы қабатқа белгілі бір сөздерді лықсытып шығарып отырады; ғылыми мәтіндердегі сел көшкіні қажетті бір мәнділікті шайып кетеді. Олар тек ғылыми ұғымының терминологиялық дәлдігін таңбалауға ғана тырыспайды, сонымен қатар, проблеманың өзектілігі турасында дабыл қағып, жаңа ғылыми идея туындаған саланы да нұсқайды» деп атап көрсетті [6, 14]. «Мәтін» сөзінің астарында бірнеше түрлі, бірақ та өзара байланыстағы мағына жатыр. Бір кешенді қасиетке ие табиғи тілдің қолданыс табуы. Оған байланыстылық пен аяқталушылық тән. Мәтін сыртқы, өзін қоршаған тілдік және бейтілдік реалдылықтан айқындықпен шектесіп тұрады. Басқаша айтар болсақ, біршама (бөлінбес) коммуникативтік бірлік болып табылатын сөйлемдер тізбегін (тобын) құрап, өзінің ұғынықты таңбаланған басы мен соңына ие болып келеді. Мәтінді лингвистикалық жақтан ұғыну бір жағынан – өте тар (мәтін «белгілі бір мағыналық қатарды тілдік айшықтау» болып табылады [6, 16]), басқа жағынан алғанда – өте ауқымды. Осылайша мәтіндік лингвистика деп аталатын ғылыми пән мәнді тілдік түзілім (туынды) ретінде оны тілдік «тіні», құрылымы және мәнімен бірге алып қарастырады. «Мәтін» термині әдебиеттануда да кеңінен қолданылады. Бұл дегеніміз – әдеби туындының тақырыптық-образдық аспектісімен (туынды әлемі) және идеялық-мағыналық аясымен (көркем мазмұн) бірге бөлініп көрсетілген өзіндік тілдік қыры. 1970 жылдардың басында теориялық поэтиканың мәселелерін талқылаған Ю.М. Лотман: «Мәтін мен көркем туынды бір ғана дүние деген ұғымнан түбегейлі бас тарту керек. Мәтін дегеніміз – көркем туындының компоненттерінің бірі <...> көркемдік эффекті тұтастай алғанда мәтіндер бойындағы өмірлік және идеялық-эстетикалық күрделі кешендік ұғымдардан туындайды» деп жазды. Кейбірде заман ғалымдары қаламгер суреттеген әдеби-көркем мәтіннің (сөзден өзге) «кеңістігіне» тіпті ол айшықтаған идея, концепция, мәндерді де, яғни, көркем мазмұнды енгізеді. Бұндай жағдайда «мәтін» және «туынды» сөздері синонимдес болып табылады. Бірақ та, мәтін жайындағы оның қатаң реттілікпен ұйымдастырылған тілдік бірлік екендігі әдебиеттанудағы ең орныққан ұғым-түсінік. Осыған байланысты көбіне, туындының негізгі мәтіні оның қосымша мәтінінен (арнайы зерттеу тақырыбына айналған тақырыптық атаулары мен ескертпелер, эпиграфтар, арнаулар, авторлық алғысөздер, уақыт мерзімін және жазылған жерді нақтылаудан, сондай-ақ, драмалық туындылардағы қатысушы тұлғалардың тізімі мен ремаркалармен) ерекшеленіп тұрады. «Мәтін» термині мәтінтанудағы ең бастысы болып табылады. Бұл филологиялық пәннің бұл аясына – мәтіндердің тарихи аспектідегі өмірге келу тарихтары, олардың нышан-белгілері және олардың жазылған уақытын анықтау мәселелері, туындының жариялануын нақтылау принциптері, мәтіндік нұсқаларының болу-болмауы, негізгісін (канонданғанын) бөліп көрсету кіреді. Мәтінтану проблемаларына теориялық сипаттағы бірқатар іргелі еңбектер арналған.

Мәтін-семиотика мен мәдениеттанудың ұғымы. Соңғы он жылдықтарда «мәтін» термині филология (лингвистика мен әдебиеттану) аясынан тысқары да кеңінен қолданыла бастады. Мәтін «таңбалық кешенмен байланысты» семиотикалық құбылыс ретінде қарастырылады, тек бір ғана табиғи тіл түрінде туындамайды. Сөздік емес тікелей көруге арналған (географиялық карталар, бейнелеу өнерінің туындылары) немесе естуге арналған (дыбыстық дабыл, музыкалық туындылар), не болмаса екеуіне де бірдей арналған (жоралғылық тіл, оның ішінде, литургия, театр өнері, кино және теле ақпараттық) мәтіндерде бар. «Мәтін» сөзі мәдениеттану, қарым-қатынас теориясы, аксиология (құндылық ілімі) аяларына енді. Бұл арада олар түр жағынан өзгеріп, өз мәнін біршама ықшамдады: мәдени құндылықтың мәтініне кез келген байланыстағы кешен жата бермейді. Мәдениеттану ракурсындағы мәтін дегеніміз – бұл жағдаяттан тысқары құндылыққа ие тілдік (немесе одан да кең мәнінде: таңбалық) түзілім. Айтылым болса, тек қысқа уақыт бойында және тек аталған жерге қатысты ғана маңызды болып келіп, мәдениеттанушылар көзімен қарағанда мәтін

болып табылмайды. Мысалға, тоңазытқыштан таңғы асты ал, нені сатып, неден тамақ әзірлеу керектігі жазылып, анасының қызына тастап кеткен жазбасы лингвист үшін толық қанды мәтін болып табылса, мәдениеттанушы үшін ең керегі жоқ дүние. Соңғысы үшін мәтін тілдік актідегі іс-әрекеттің айтылуының сақталып қалынуы болып табылады. Ю.М. Лотманның айтуынша, мәтіндер дегеніміз – бұл жай ғана қылаң беру емес, сонымен қатар, жазылған барлық нәрсе емес, соның ішіндегі ең мәнділері «мәдени ұжымдық жадыға енетін» тілдік құрылымының сақталынуы да болып табылады. Жазылғандардың бәрі ерекше мәдени құндылыққа ие болып, мәтінге айналады» [622]. Басқаша айтар болсақ, мәтін мәдениеттің (талай мәрте қайталап және өзгерте айту, не болмаса, қатан қайталаушылық және көбейтушілік жолымен) туындаушы құбылысы болып келеді. Сақталатын және туындайтын таңбалық-тілдік кешендер түрлі мақсатта қолданылады. Оларды екі топқа біріктіруге болады. Біріншісі (жаратылыстану және математикалық ойлаудың жемісі, құқық заңдары, кәсіби іс-әрекеттің ережесі т.б.) – индивидуалды-тұлғалық және бағалаушылық сипатқа ие болып келмейді. Олар еркін үн қосатын әлдекімнің рухани тәжірибесінен, тұлғаларға арналулардан, шығармашылық бастамалардан келіп шықпайды, басқаша айтар болсақ, ішкі монологтық. Бұл жерде не фактілердің қарапайым дәйектелуі (құжаттылық, хаттамалық), не әлдебір амалыттық іс-әрекеттің нормативі (мысалы, көліктегі көтерілетін жүктің нұсқауы) немесе дерексіз ақиқаттар (жаратылыстану және математика ғылымдарының аксиоматикасы) тұжырымдалып, бір сөзбен айтқанда, таңбалық-тілдік аяғындағы баршасы, оның үстіне, «айтушы» және «қабылдаушы» тұлғалар бейтарап болып келеді. Бұндай мәтіндер тірі адам даусының өкілі болып табылмайды. Олар интонациялықтан ада. Гуманитарлық аяға қатысты мәтіндерге істің мәнісі пайымдаушы маңызды және тұлғалық реңкте мүлдем өзгеше. Оларды сөз саптаушы мәтіндер деп айтуға толық негіз бар. Осындай мәтіндердегі ақпарат бағалаушылық және эмоционалдылықпен ілесе жүреді. Бұндағы маңыздысы авторлық бастау көз (индивидуалды немесе топтық, ұжымдық) өйткені: гуманитарлық аядағы мәтіндер әлдекімге тиесілі болып келіп, әлдекімнің үннің көрініс табуы және қылаң беруі болып табылады. Көсем сөздегі, эссеистикадағы, мемуардағы және ең бастысы көркем шығармашылықтағы істің мәнісі осындай болып келеді. Біздің ірі мәдениеттанушы ғалымдар М.М. Бахтин мен Ю.М. Лотман «жағдаяттан үстем» тілдік құрылымдардың екінші тегі негізінде өздерінің мәтін туралы теорияларын түзді. «Лингвистика, филология және басқа да гуманитарлық ғылымдардағы мәтін проблемалары. Философиялық талдау тәжірибесінде» (1950 жылдардың соңы мен 60 жылдардың басындағы) Бахтин мәтінді «кез келген гуманитарлық пәндердегі ілкі болмыс және түп» «Адам мәтіннен тыс одан тәуелсіз зерттелетін болса, бұл гуманитарлық пәнділік еместік» ретінде қарастырады. Мәтінге «субъектілік, авторлық» сөз саптаушылық сипатында өз назарын аударған ғалым «шынайы шығармашылық мәтін» «тұлғаның <...> еркін сыр шашуы» болып табылып: мәтіннің мәні «өзінің қатысы бар: ақиқаттан, шындықтан, жақсылықтан, әдемілікпен, тарихтардан тұрады» деп атады. Бахтин өз табиғатына адал мәтін «сұхбаттылық қарым-қатынасты» жүзеге асырып: алдыңғы сөз саптаулар мен рухани-бастамашыл, шығармашылық үнденімдерге үн қосу деп атап көрсетті. Сұхбаттылық қатынастың субъектілері Бахтинше тең құқылы. Бұл тұлғалық қатынастар адамдардың ішкі байығуымен, әлдебір мәнділікке қол жеткізуімен, өзара түсіністікпен біртұтастыққа ұмтылуымен ілесе жүретін: «Келісім – сұхбаттылық қарым-қатынастың ең маңызды формаларының бірі» [623]. Ю.М. Лотман басқа мәндік нұсқада мәтінді гуманитарлық маңызды құбылыс деп айтты. Мәдениетті «ақпараттың өрістеу тетігі», «мәтіндер жиынтығы немесе күрделі құрылымды мәтін» ретінде қарастырған ғалым, мәтін өзінің табиғаты жағынан беделділікке ие, сондықтан өзінің мәнісі жағынан ақиқат болып келгендіктен жалғандыққа жол беруі мүмкін емес: «Жалған мәтін дегеніміз – бұл жалған ант, дұға, жалған заң сияқты терминдердегі қарама-қайшылық. Бұл мәтін емес, мәтіндердің талқандалуы» деп тұжырымдады. Лотман мәтіндерді пифия көріпкелдігі, дін иелері уағызы, дәрігерлер рұқсаты, әлеуметтік, заң нұсқаулығы, сондай-ақ, өнер туындысы сипатында қарастырып, мәтіндік негізде бір-бірімен қарым-қатынас жасайтындар өзара өзгешеленеді: мәтін туындыгерлері (жасампаздары) басқалар үшін жөнді ұғынылмайтын жұмбақталған формадағы әлдебір ақиқатты («мәтін ретінде қабылдануы үшін, хабарламаны не мүлдем түсініксіз, не шала түсінікті етіп») жеткізушілер деп атап көрсетті. Ал, кімнің маңдайына мәтінді тұтынушылықтың рөлі жазылып қойғандықтан олар оның туындыгеріне берілесеніп қабылдайды, кейбірде тәпсірлеушілердің көмегіне жүгінеді де: мәтіндер ары қарай «тәпсірленуге (басқа семиотикалық кодқа. — В.Х.) немесе ұғындырылуға» ұшырайды. «Өзара түсіністік орыналуы үшін коммуникацияға қатысушылар «түрлі тілде сөйлеуге» тиісті» деп мәлімдейді ғалым. «Басқа тілге аударылу мен шығармашылық түсіндіруге жүгінуші мәтін мазмұны жағынан әрі ашық, әрі көпмәнді болып келеді де «тек қана мағыналардың<...>бәсең сыйымдылығы емес», сонымен бірге «мағыналық генератор» болып табылады деп ғалым тарапынан тәпсірленеді [624]. М.М. Бахтин мен

Ю.М. Лотманның біз келтірген тұжырымдарын есепке ала отыра айтарымыз, мәтін мәдениеттің ең толық және айқын көрініс беруінің феномені ретінде өзінің өмірге келу уағы мен орнының шегінен тыс «жұмыс істеуге» (функция атқаруға) қабілетті және міндетті тілдік іс-әрекеттердің жауапкершілігі, сондықтан да, оны туындыгері егжей-тегжей ойлап, әрі қырнаған. Бұл дегенміз – өтпелі емес маңызды тілдік ойлау тәжірибесінің ұйысуы, іс-әрекет үстіндегі тілдік квинтэссенция, бірде кездегі сөз саптаушылығының ескерткішке айналуы болып табылады. А.А. Ахматова (орыс тіліне – Ә.Ә.) аударған көне мысырлық «Көшірмешілерді көкке өрлету» өлеңінде «жазбалар» туралы пирамида кейіптес ата-баба мұрасы ретінде: «Кітапта жазылғандар жүректерде үй мен пирамида тұрғызып, /Көшірушінің атын еске алсаң,/Ойына келер ақиқат». Поэзиядағы мәңгілік тақырып (Горацийден Державин мен Пушкинге дейін) – ғасырлардан ғасырларға ұласар сөзден тұрғызылған ескерткіш. Гуманитарлық аяға жататын мәтін оның рухани-бастамашылықпен қабылдануын қолдап белгілі бір топтың немесе тағдыр шынайы дарынын аямаған шығармашыл жеке тұлғалардың рухани-амалыттық тәжірибесіне иек сүйеген тұрақты да, қалыпты, жағдаяттан тыс маңызды мәліметтердің, идеялардың, көңіл ауанының, мағыналардың өкілі болып табылады. Ең айшықты мәтіндік үлгілер әрі аз шамалы адами ортақтықты, әрі кең ауқымды халықтық пен адамзаттықты еркін біріктіре алады. Міне, олардың мәдениет құрамындағы ұлығ миссиялары тап осындай болып келеді. Мәдениеттану аспектісінде қарастырылатын мәтін лингвистер табандап тұрып алған сөйлемдер тізбегімен байланыста болып табылуы міндетті емес. Ол шағын («бір фразалық») мақал, афоризм, ұран және де бір сөздік мәселен, мысалға, Козьма Прутковтың ирониялық «Бди!»-і түрінде де болып келуі де әбден мүмкін. Ұзақ өмір сүру маңдайына жазылған мәтінге өзінен кейін ештеңе қалмайтын ішкі жағдаяттық сөзсаптаулардағы тірі сөздер қарама-қарсықойылады. Ең алдымен, адамның тілдік ойлау іс-әрекетінің негізі мен орталығы және тіл мәдениетінің іргетасы, оның мәуесі болып табылатын әңгімелесу тіл қатымдары тап осындай болып келеді. Тірі сөзге қарағанда мәтіндік ая туынды болып саналып, одан нәр алады. Сонымен қатар, мәтіндер мәдениет пен тұлғалық тіл қатымдардың бөлінбес қырын құрайды. Тілдің осы формасы іс-әрекет үстінде бір-бірінен алыс қашықтықтағы көзбе көз тікелей қарым-қатынас жасауының мүмкіндігі жоқ дәуірлестердің немесе араларын тарихи уақыт бөліп жатқан жандардың басын біріктіреді. Мәтіннің тап осы жағы өткен замандардағы адамдардың ойын ұрпақтарының ұғынуына мүмкіндік беріп, буындар арасындағы дәстүр жалғастығын жүзеге асырады. Өз міндетіне адал мәтін дегеніміз – бұл кейбірде барша адамзаттық мәнділікке ие жалпы мәдени құндылық болып табылады. Ұлы діндердің канондық мәтіндері, даңқты философиялық шығармалар, өнер жауһарлары тап осындай. Таза мәтін мен беймәтіндік (таза локалды, «ішкі жағдаяттық») сипатындағы тілдік түзілімдер арасындағы жеке көбіне айқын емес, бұлдырлау болып келеді. Бір жағдайда сөз саптаушылық мәтін мәртебесіне үміткерлікте «өмірге келушілікте» ондай деңгейге жете алмайды (әдебиетшінің толық жүзеге аспаған ойлары, графомандық штудиялар және т.с.с.). Басқа жағдайда керісінше, әлдекімнің не сұхбаттасына, не ұжымдық топқа қарата айтқан, суырып салмалықпен тіл актісінің еркіндігін сақтауды ойға алмаған арнауы мәтіндік қасиетті иеленеді. Осылайша, әңгімелесу үстінде аяқ астынан тауып айтылған фраза көп айтылушы және жұртқа әйгілі бола түседі (тап осындай түзілім француз тілінде *mots деп* аталады). Кейбірде мәтіндік мәртебеден дәмесі болмаған сөз саптаулар кейіннен толық мәнінде ұзақ ғұмырды иеленіп, кең танымалдыққа қол жеткізеді (Платон және Ксенофонт жазып алған Сократтың ауызекі әңгімелесуі; әдетте, өлгеннен кейін жарық көрген танымал мәдениет қайраткерлерінің хат жазысулары). Әдебиеттану үшін мәтінді семиотикалық және мәдениеттанушылық ракурста қарастыру, оны дәстүрлі филологиялық түсінікте қарастыруға қарағанда маңызды болып келеді. Ол авторлықтың табиғатын айқын ұғынуға және тұлғааралық тіл қатымның әдеби феномен екеніне толық пайымдама жасауға мүмкіндік береді. Мәтіннің (кез келген: лингвистикалық, семиотикалық, мәдениеттанушылық ракурстарында қарастырылатын) әмбебаптық қасиеті дегеніміз – бұл өз-өзіне теңдестіктегі тұрақтылық, өзгермеушілік болып табылады. Өзгеріске ұшыраған шақта (қайыра түзеуде, пародиялық өңін айналдыруда және кездейсоқ ағаттық жіберіп алғанда) мәтін көп нәрсе жоғалтады, не болмаса, бұрынғысынша өмір сүруін тоқтатып, басқа (мейлінше, ілкі негізіне жуықтау) мәтінмен ауысады. Кейде мәтіндер, бір-біріне сырттай ұқсағанымен, іштей бір-бірінен бөлектеніп тұрады. Осылайша, сот шешімінің «казнить, нельзя помиловать» және «казнить нельзя, помиловать» екі түрлі түйінделуі тек үтірдің орын ауыстыруы арқылы қарама-қайшы ұғынылады. Мәтін-кейіг (пост) модернистік концепцияларда. Соңғы ширек ғасырда біз таңбалап келе жатқан дағдылы мәтін туралы ұғымды тәрік ететін мәтін концепциясы туындап, өз буынын бекітті. Оны жағалаусыз мәтін теориясы немесереалдылықтың тұтасқан мәтінделу (текстуализациялану) концепциясы деп атауға болады.

Бұл жерде көшбасшылық тізгіні қолына тиген француздық кейіг структурализмнің серкесі Ж. Деррид таяу уақытта: «Мен үшін мәтіннің құныбеш тиын. Бұл абсолюттік тұтастық. «Мәтіннен тыс ешнәрсе жоқ» (бұл арада ғалым өзін-өзі қайталап, дәйек сөз келтіріп тұр. — В.Х.). Бұл мәтін дегеніміз – қарапайым емес тілдік акті дегенді білдіреді. Егер де, үстел мен үшін мәтін болса, онда, мен өзі үшін өзі үстел болып тұрғанды – дейіг лингвистикалық қабылдаудағыдай – қабылдаймын» депайтты [625]. Көрініп тұрғандай, бұларда *мәтін* деп адам қабылдайтынның бәрі аталыптұр. «Мәтін» сөзімен сондай-ақ объективтік реалдылықта бар нәрселердің жалпы жиынтығын таңбалайды. Тарту-мәскеу мектебінің қатыстылардың бірі Р.Д. Тименчикаға мына фраз тиесілі: «Егер біздің өміріміз мәтін болмаса, онда оның не болғаны?» [626]. Әлемнің кітап тәріздестігі туралы ұғым, яғни, мәтін ежелгі метафоралық образдарға тамыр тартып кетеді. Інжілдік Моисей әлемді Құдайдың кітабы деп атады (Исх. 32, 32-33), «Иоанн Құдай сөзін жеткізушіде» де өмір кітабы туралы бірнеше мәрте сөз болады. Кітап тіршіліктің символы ретінде көркем әдебиетте тікелей емес, жанама түрде «астар мәтінмен» көрініс береді. Осылайша, Лермонтовтың «Расул» өлеңінің кейіпкері «адам көздерінен» «зұлымдық пен іріп-шіруді» оқиды. Бірақ та діни және көркем символиканы ғылыми танымның аясына енгізудің заңдастығы байыпты күмәнданушылық тудыруда: егер әлдебір сөз бәрін танытса, шын мәнісінде оның ештеңені білдірмейтіндігі. Әлем келбетінің «Жағалаусыз мәтінденуі» өзінің байыпты (болмыс әуелден жаратушының еркімен жаратылып, әубастан ретке түскен) философиялық онтологиясына ие, бірақ та, ол жеке ғалым саласында жемісті бола қоймайды. Оның үстіне, соңғы екі он жылдықтар аясында филологияда мәтінді шекараны білмеуші деген ұғым орнықты. Бұған дәлел – Ж. Дерридтің пікірлесі, әрі ізін қуушы Р. Барттың төлтума еңбектері. Осы бір филолог-эссеист көркем мәтін мен көркем туындыны бір-біріне қарама-қарсы қойып, әдеби мәтінді екі текке межеледі. Белгілі бір мағына мен автор позициясын жүзеге асырушы классикалық (беймодернистік) туындылардың мәтіні ирониялық-шеттемемен сипатталады. Барт бойынша, «классикалық мәтін аярлық пен екі жүзділікке бой алдырып, құқысы болмаса да, белгілі бір анықтылық пен мақсаттылыққа қарай арбайды. Және де ең тұздықтысы – бұндай мәтіндердегі көшіріп алушылық негізінде туындаған өмір жоққа шығарылатын пікірлер мен тұншықтырылған астарлардың құсқынды келтіретін қойырпағына айналады» [627]. Ал, заманалық мәтіндерде тілдік өзі-ақ ақтарыла сала береді деп тұжырымдайды ғалым. Бұнда персонаждар мен автордың үніне орын жоқ; белгілі позицияны ұстанудың өкілі болып табылатын соңғысының орнына тек қана хат процесінде көрініс беретін, мәтін туындап болысымен өз өмір сүруін тоқтатын Скриптор (жазғыш) келеді. Тап осындай Мәтін (Бартта бас әріппен беріліп отырады - Ә.Ә.) туындыны шетке қағады. Ол өз негізіне әлдекімнің (тұлғалық) сөзін емес, оқырманға ләззат сыйлай алуға қабілетті ойындық сипаттағы бейнесіз хатты алады: «Мәтін оқырманы мырза жандай еш нәрседен қам жемей; қыдырымпазданады» [628]. Оның үстіне мәтін өзінің дағдылы тұрақтылық және өзіне-өзі теңдік сияқты нышан-белгілерінен айырылады. Ол қабылдаудың әрбір актісінде қайыра туындап отырушы, басы бүтін автор еркіне қарамай туындаушылығы оқырман ырқында болушылық ретінде ойға оралады. Ғылыми және көркемдік дәстүрлерден қол үзуді қаламайтын ғылым «мәтін» терминінің бұндай өңін айналдырушылықпен еш қабыса қоймасы анық.

Қорыта келгенде, мәтін болу үшін оны құрайтын элементтерді, оларды бір-бірімен байланыстылығын, яғни тұтас мазмұнын жасау құрылымын ажыратуымыз керек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Айғабылов А. Тіл ұстарту. //Қазақстан мектебі, №8. 1995.-42-45б.
2. Айғабылов А. 6 кластың //Қазақ тілі оқулығына методикалық нұсқау. А.: 1996.-76.
3. Аманжолов С., Әбілқабов А., Ұйықбаев М. //Қазақ тілінің грамматикасы. А.: 1987.-205б.
4. Арғынов Х.К. //Қазақ тілі синтаксисі методикасының негіздері. А.: 1987.-23б.
5. Абдікаримова Т.М. //Бастауыш класта текст арқылы тіл дамыту, автореферат. А.: 1993.-20б.
6. Балақаев М., Қордабаев Т. //Қазіргі қазақ тілі /синтаксис/. А.: 1971.-338б.
7. Галперин И.Р. //Грамматические категории текста. М.: 1965.-408б
8. Галперин И.Р. //Текст как объект лингвистического исследования. М.: 1981.-137с.
9. Жапбаров А. //Тіл дамыту. А.:1989.-85б.
10. Козлов П.Я. //Текст – негізгі коммуникативтік өзек. Қазақ мектебі. №8. 1986.-42-43б.
11. Характеристика связной речи детей в 6-7 лет. М.: /Под ред. Ладыженской/. 1979.
12. Оразов М. //Сөз теориясы. Ташкент. 1985.-85б.
13. Смелкова З.С.//Слова в художественном тексте. М.: 1980.-160б.
14. Сыздықова Р., Шалабаева Б. //Көркем текстті лингвистикалық талдау. А.: 1989.

15. Жапбаров А., Тілеубердиев Б. //Оқушыларға мәтін құрастыру мен шығарма жаздыру әдістемесі. – Шымкент.: 2002.
16. Жапбаров А. //Қазақ тілінің стилистикасын оқыту методикасының негіздері. А.: 1992.
17. Ысқақов Б. //Оқушылардың тілін дамытудың психолінгвистикалық негіздері. А.: 1992.
18. Жапбаров А., Тілеубердиев Б. //Оқушыларға мәтін құрастыру мен шығарма жаздыру әдістемесі. – Шымкент.: 2000.
19. Қалыбеков Б. //Некоторые вопросы исследования текстов, учебников начальных классов лингвистическим методом. Шымкент.: 1998.
20. Ә.Хасенов, А. Жапбаров. //Қазақ тілінен материалдар. Алматы.: 1996.

Узнайте о методах и способах исследования, способности полностью понять объект, выявить его неизвестные секреты и закономерности.

Learn about the methods and methods of research, the ability to fully understand the object, to reveal its unknown secrets and patterns.

ӘОЖ (316.443(574))

Г. Жантүреева, С.С. Қажабекова
Қазақстан инженерлі-педагогикалық Халықтар достығы университеті
Алматы, Қазақстан

THEORETICAL FUNDAMENTALS OF BLENDED LEARNING IN FOREIGN LANGUAGE ACQUISITION

Blended learning happens in a formal education program where a student learns at least in part through online delivery of content and instruction with some element of student control over time, place, path or pace.

Keywords: blended learning, psychomotoric abilities, face to face, feed-forward strategies

Bologna process has become the most important reform in the area of higher education in Europe since the end of 1960s. The final goal of Bologna is establishment of the European higher education space, promotion of academic mobility aiming at increasing employment opportunities in the European countries, mutual recognition of competences and qualifications, all this being directed to raising the competitiveness of the European system of higher education on a global scale, and training marketable and effective specialists

According to Johnson J. blended learning offers “a real opportunity to create learning experiences that can provide the right learning at the right time and in the right place for each and every individual, not just at work, but in schools, universities and even at home. Blended Learning could become one of the most significant developments of the 21st century”.

New types of learning activities challenge our thinking as to how learning might be facilitated, creating new etiquettes of learning and teaching, and shifting the locus of control from the teacher to the learner.

Also, blended Learning is an approach to learning and teaching which combines and aligns learning undertaken in face-to-face sessions with learning opportunities created online.

Blended learning happens in a formal education program where a student learns at least in part through online delivery of content and instruction with some element of student control over time, place, path or pace. Although the students still attends a “brick-and-mortar” school structure, face-to-face classroom methods are combined with activities. Two major benefits of blending learning are: data collection and opportunity for modifying instruction and assessment. In most cases Learning opportunities for our 21st Century learners will be enhanced and extended by the Blended Learning approach. They describe what uses and expectations learners have for learning and teaching with technolog

The following types of blend are seen as the most useful approach in providing complete learning environment for our students. These are:

- full provision of module related documents in electronic format
- regular formative assessment with feedback,

- opportunities to learn from each other collaboratively,
- electronic personal development planning,
- the opportunity to submit all appropriate summative assessments electronically,
- and that all face to face learning is interactive.

The rationale for supporting each of these perspectives on blended learning is that every learner is able to:

- have 24/7 access to all learning content, and to ensure equality of access;
- gauge (check) their progress against the learning outcomes, to receive supporting feedback on this progress, and for staff to have information on student progress;
- participate in, and engage with interactive learning opportunities in her or his face-to-face learning sessions. There is no expectation that this need necessarily involve the use of technologies.

- use asynchronous collaborative learning which extends the face to face learning, creating supportive learning networks, managed by learners at a time and place best suited to their needs;

- understand better her or his learning process, act on feedback, so as to become more effective and successful, as well as collecting evidence on achievement to enhance our learners employability;

- save time and paper, and provide feedback quickly to each learner. Blended courses and programs, are defined as having between 30 percent and 79 percent of the course content delivered online. “Face-to-face” (FtF) instruction includes those courses in which zero to 29 percent of the content is delivered online; this category includes both traditional and web facilitated courses. The remaining alternative, online courses are defined as having at least 80 percent of the course content delivered online. While there is a great deal of diversity among course delivery methods used by individual instructors, the following is presented to illustrate the prototypical course classifications used in this study. 0% Traditional Course with no online technology used content is delivered in writing or orally. 1 to 29% Web Facilitated Course which uses web-based technology to facilitate what is essentially a face-to-face course. Uses a course management system (CMS) or web pages to post the syllabus and assignments, for example. 30 to 79% Blended/Hybrid Course that blends online and face-to-face delivery. Substantial proportion of the content is delivered online, typically uses online discussions, and typically has some face-to face meetings. 80+% Online A course where most or all of the content is delivered online. Typically have no face-to-face meetings. The definition of an online program or blended program is similar to the definition used for courses; an online program is one where at least 80 percent of the program content is delivered online and a blended program is one where between 30 and 79 percent of the program content is delivered online. Institutions have a number of options in how they can choose to structure a blended program – they might, for example, craft a program as a mix of fully online and face-to-face courses. Alternatively, an institution may decide the best option for a particular program is for all the courses to be blended in nature. In this case the program might not contain any fully online or face-to-face courses. Obviously, institutions can mix and match between these two approaches. As long as the proportion of the program content delivered online falls in the 30 to 79 percent range, the program is classified as blended for purposes of this study.

Table 1
The clear definition of blended learning

Blended Learning: Mixing the Real and the Virtual
<ul style="list-style-type: none"> • A combination of face-to-face (F2F) and online learning for a course • Synchronous and asynchronous learning • Real-time, real-space (in-classroom) and virtual (online) • Unique sequencing but integrated • May involve uses of mobile devices in ambient space (virtual-enhanced reality) • The thoughtful integration of face-to-face classroom (spontaneous verbal discourse) and Internet based (reflective text-based discourse) learning opportunities • Not an add-on to a classroom lecture nor an online course; fundamental redesign • An optimal (re)design approach to enhance and extend learning by rethinking and restructuring class contact hours.

In other words, blended learning is a student-centered approach that integrates learning experiences in online and face-to-face environments. This article defines blended learning, discusses its history, and provides suggestions for creating an effective blended learning experience. Also, it is a student-centered approach to creating a learning experience whereby the learner interacts with other students, with the instructor, and with content through thoughtful integration of online and face-to-face environments. A well-

designed blended learning experience thoughtfully organizes content, support materials, and activities via synchronous and asynchronous learning events, all of which are delivered in a variety of modes ranging from traditional lecture to online tutorials. Communication and collaboration are necessary functions of a blended approach. Because formative assessment is embedded throughout learning events, the learner assumes responsibility for his or her learning.

In contrast to teacher-centered, rote-learning approaches, blended learning environments provide multiple ways to access content and to demonstrate mastery. As a result, they lend themselves more readily to differentiation of content and process. A blended approach also gives the learner the opportunity to be more responsible for his or her learning, which creates a learning situation that may be more meaningful on an individual level. Because the learner comes to construct knowledge through personal effort, she or he is more likely to demonstrate understanding beyond rote memorization, and to transfer what she or he has learned to new settings.

Because e-learning did not turn out to be the silver bullet that many of its proponents were harkening it to be, they needed another silver bullet to add to it, thus the concept of blended learning. In its early stages, blended learning meant the mix of classroom (brick) and e-learning (click), but it has now moved on to mean a mix of various learning methods and media. According to this thought, for example, in an informal learning episode a person will interact with an average of ten people. Adding blended learning with social media, such as Twitter/Yammer and blogs, provides the social aspect that we need when it comes to learning so that it does not become a lone-learning environment. The terms "blended," "hybrid," "technology-mediated instruction," "web-enhanced instruction," and "mixed-mode instruction" are often used interchangeably in current research literature. However, recent researchers in the United States tend to use the term "blended learning" with more regularity.

There are brick and mortar options, such as coaching, classes, and mentoring. Then there are electronic options, ranging from e-learning classes, to on-line help systems, to templates, decision support tools, and knowledge bases. Other scientists Rossett, Sheldon in Elliot Maisie and Brandon Hall recognize the many options and encourages combined systems, which they call 'brick and click,' or 'blended' learning". Most definitions of blended learning follow the concept that it is a *blended* solution between e-learning (on-line or click) and classroom learning (face-to-face or brick) [8, p. 23].

Blended Learning can combine the positive aspects of the two learning environments, classroom-based learning and e-Learning. However, some experts are now taking a broader view in that it goes beyond e-learning and classrooms: Blended learning is a mix of delivery methods that have been selected and fashioned to accommodate the various learning needs of a diverse audience in a variety of subjects. This method can include any combination of any of the above delivery methods.

Thus, this type of *Learning* is the use of two or more distinct methods of training. This may include combinations such as ([The ASTD eLearning Handbook](#)):

- blending classroom instruction with on-line instruction
- blending on-line instruction with access to a coach or faculty member
- blending simulations with structured courses
- blending on-the-job training with brown bag informal sessions
- blending managerial coaching with e-learning activities [8, 23].

Terminology. **History of the term.** The idea of blended learning has been around for a long time, but its terminology was not firmly established until around the beginning of the 21st century. When in 1999 the Interactive Learning Centers, an Atlanta-based education business, announced its change of name to EPIC learning the term appeared in a press release. The article states that "The Company currently operates 220 on-line courses, but will begin offering its Internet courseware using the company's Blended Learning methodology." The meaning of blended learning widely diverged to encompass a wide variety of synthesis in learning methods until publishing the first Handbook of Blended Learning by Bonk and Graham in 2006. In his publication Graham challenged the term's broad definition, and defined 'blended learning systems' as learning systems that "combine face-to-face instruction with computer mediated instruction." Currently, use of term blended learning mostly involves a combination of the Internet and digital media with established classroom forms that require the physical co-presence of teacher and students.

Technology-based training emerged as an alternative to instructor-led training in the 1960s on mainframes and mini-computers. The major advantage that blended learning offers is scale, whereas one instructor can only teach so many people. One example is PLATO (Programmed Logic for Automatic Teaching Operations), a system developed by the University of Illinois and Control Data. PLATO in particular had a long history of innovations and offered coursework from elementary to the college level.

Mainframe-based training had a number of interface limitations that gave way to satellite-based live video in the 1970s. The advantage here was serving people who were not as PC-literate, The major challenge was the expense required to make this work. In the early 1980s, CD-ROMs emerged as a dominant form of providing technology-based learning as bandwidth through 56k modems weren't able to support very high quality sound and video. The limitation to CD-ROMs was tracking completion of coursework, so learning management systems emerged as a way to facilitate progress tracking. The aviation industry used this heavily to track how well one did on courses, how much time was spent, and where someone left off. AICC, Aviation Industry Computer-Based Training Committee, was formed in 1988 and companies such as Boeing used CD-ROMs to provide training for personnel [9, 22]. Modern blended learning is delivered online, although CD-ROMs could feasibly still be used if a learning management system meets an institution's standards. Some examples of channels through which online blending learning can be delivered include webcasting (synchronous and asynchronous) and online video (live and recorded).

In addition to this, the concept of blended learning, in which multiple learning environments and activities are combined, has existed for quite some time. Long before the advent of computers and social networks, teachers created blended learning experiences using simple technologies like paper and pencil. Educators have always crafted learning experiences that incorporate a variety of activities in different environments for the purpose of reinforcing learning material. For example, consider the concept of the apprenticeship. Prior to the hands-on experience, the apprentice studied the work of the master through observation, conversation, and possibly through reading.

Contemporary definitions of blended learning take into account the role that technology can play. Technologies like CD-ROM and later the internet made it possible to create new environments for learning, new opportunities for synchronous and asynchronous collaboration, and new modes of delivery for learning materials, self-directed guides, and tutorials. More recently, blended learning figures prominently in conversations about online learning. In this context, blended learning represents a convergence of online and face-to-face experiences. Interactions across both environments are mitigated by space, time, fidelity, and personal interaction. While some research indicates that blended learning solutions have a positive impact on student learning, most research has taken place in higher education and adult learning, so care should be taken when extending this research to the K-12 arena. All learning is blended...it is the use of two or more styles of content and context delivery of discover [10, 12].

Also, blended learning used to mean converting some of the content of a FtF programme into e-learning, so that the cost of delivering the programme overall could be reduced. Nowadays a more sophisticated interpretation – that of blending a variety of formal & informal methodologies to achieve outcomes effectively and efficiently – is more common. A modern 'blended programme' is likely to include a wider variety of electronic elements: such as virtual classrooms, forums – and e-learning modules. But overall it is still short of the kind of online learning that people love to do everyday – why? Because, like almost all educational programmes it is content- (not context-) centric and about telling people stuff they don't really need (or want) to know, right now.

The reason to integrate blended learning in educational procedure.

Where is Blended beneficial?

- large classes (Spanish,intropsych,algebra,biology)
- classes with working students
- students spread over a distance
- classes with certification
- classes with need for standardization
- new requirements for a profession
- writing intensive classes
- theory classes

Consequently, A.A. Rean, mentioned this type of learning requires some sort of experience to take place. And the experience may be quite different for each learner in that we have to consider differences in:

- o interestspans
- o needs
- o aptitudes
- o achievements
- o variations of time needed to master a specific learning task
- o abilities to deal with abstractness or concreteness
- o degree to which a learner needs to be guided
- o abilitiestodealwithcomplexities

- abilities to manipulate objects (such as equipment or machines)
- the degree to which imaginations can be involved
- degree to motivate creativity
- problem solving differences [12, p.24].

N.V. Bordovskaya further had written that a systems approach is multi-directional, in that it not only allows feedback, but it also has feed-ahead or feed-forward strategies for selecting learning experiences. A.A. Rean noted a systems approach to instruction implies a scientific study of the kind of instruction required by each learner, the time when it is needed, and the appropriate design, organization, and operation of a system which can achieve behavioral goals. In its broadest sense, an instructional system is a set of interrelated components (not aids or adjuncts) in mutual interaction.

Thus, good instruction provide individual learning experiences within the learning environment by using a mixture of [media, strategies, and methods](#). These learning experiences promote interactions that allow the learners to recall information so that it may be remembered and combine it with other experiences so that new knowledge bases may be formed. Again, going back to the roots of ISD, I.G. Zakharova wrote that “it may be observed that an ideal solution might provide a program adapted to the interests, aptitudes, and motivations of each learner. The experienced instructor, thoroughly familiar with the material and with the general and specific characteristics of the learner, has been recognized as the most efficient programmer, ever since the enunciation of the well-known statement about Mark Hopkins and the log”.

Why Teaching Fully Online or Blended? There are three key reasons:

1. Improved Pedagogy

-interactive vs. Transmissive environments

-authenticity integration into work

2. Increased Access/Flexibility

-reduced seat time courses-UCF M courses

3. Increased Cost Effectiveness

-corporate:ROI-IBM 47:1,Avaya,Microsoft.In addition to this, implications and Challenges for

Blended learning are:

1. Faculty and students are more mobile

2. Students more choices

3. Student expectations rise

4. Greater self-determined learning

5. More corporate university partnerships

6. Courses increasingly modular

7. Less predefined schedules

8. When teaching less clear; when learning less clear

Also, the implementation of blended learning in education had shown the positive effects. According to Abraham and recent pedagogical research had successfully exposed the benefits of blended learning which are:

a) Critical thinking can be fostered

b) The effectiveness of online assessment system and computer tutorials will be encouraged.

c) Students may have more control over their learning.

d) Courseware used can make the learning process become easier.

e) Method used allowed learners to learn the topic better compared to the usage of textbook.

f) Important concepts can be visualized easier.

g) Enhance the learners' abilities to analyze better.

h) Appreciation on online integration can be promoted

i) Particularly chemistry, physics, mathematics will be learnt in interesting way.

j) Students' initiative and incentive in learning will be encouraged.

k) Learners' abilities, skill and potential can be explored by educators [14, 56].

Advantages and disadvantages of blended learning The rapid growth of science and technology causes massive changes and improvement to be applied in language teaching process. One of the results of the development of science and technology is internet. Internet enables human to do a lot of activities without limitation of time and spaces. People are able to do their job even if they are not present at their work place. Internet also can be applied in many ways in education process. One of them is called blended learning. The application of blended learning in language teaching provided several advantages and disadvantages to the language teaching itself.

Advantages

The advantages of blended learning are it provides the advantages of both traditional and distance learning method. From the point of traditional teaching method, it gives both teacher and students a lot of interactions during classroom session. Teacher will have his or her whole time to teach, observe, evaluate, and give feedback to the students. Teaching activities will become more intense and effective due to the massive interaction between teacher and the students. For the students, the traditional teaching method gives them many opportunities to learn, observe, asking more explanation and receive feedback from the teacher. The intense interaction between students and teachers will create a constructive environment for students' improvements. Not only the interaction between teacher and students, but also the interaction between students is encouraged in traditional face-to-face teaching method. Students will be able to learn and share their knowledge with others. That kind of cooperative learning process will increase students' rate of improvement, not only their cognitive, but also their affective and psychomotoric abilities. From the point of distance learning in blended learning method, it provides more flexibility for both teacher and students in conducting the teaching learning process. The flexibility itself includes several aspect of teaching learning process.

First, the teacher will have more flexibility in delivering learning materials. Teacher does not have to deliver all the materials in classroom session. Teacher may deliver a part of the materials in classroom sessions, and other may be delivered by encouraging student to learn by themselves through web or other references on the internet.

Second, blended learning will provide teacher with much more flexibility and freedom in administering assessment. Teacher may conduct online task submission, quizzes, or even final test in the end of the semester. This kind of assessment will do both teacher and students good. Teacher will have much more time to evaluate and grade students' performance, and the students are able to finish their tasks from wherever they are without coming to the classroom. Proponents of blended learning argue that by incorporating the "asynchronous Internet communication technology" into courses serves to "facilitate a simultaneous independent and collaborative learning experience", and this incorporation is a major contributor to student satisfaction and success in such courses. The use of information and communication technologies have been found to improve access to as well as student attitudes towards learning. By incorporating information technology into class projects, communication between lecturers and part-time students was improved, and students were able to better evaluate their understanding of course material via the use of "computer-based qualitative and quantitative assessment modules" [15, 33; 16,23].

Fully online and blended learning advantages:

1. Increased learning (better papers, higher scores)
2. More effective pedagogy and interaction
3. Course access at one's convenience and flexible completion (e.g., multiple ways to meet course objectives)
4. Reduction in physical class or space needs, commuting, parking
5. Increased opportunities for human interaction, communication, and contact among students
6. Introverts participate more

Disadvantages

Blended learning has a strong dependence on the technical resources with which the blended learning experience is delivered, where these tools need to be reliable, easy to use, and up to date in order for the use of the Internet to have a meaningful impact on the learning experience. Additionally, IT literacy can serve as a significant barrier for students attempting to get access to the course materials, making the availability of high quality technical support paramount. It has been observed that the use of lecture recording technologies can result in students falling behind on the material, in a study performed across four different universities, it was found that only half of the students watched the lecture videos on a regular basis, and nearly 40% of students watched several weeks worth of videos in one sitting.

1. Before a blended learning scenario can be considered ready for use, the lecturer has to do long, detailed and extensive work. Preparation for start up is very time consuming.

2. There can be limited contact between lecturer and students and so some of the dynamism that comes with face-to-face interaction can be lost.

3. Based on what students are used to, they often prefer the paper versions of the materials than to see them online so the face-to-face sessions in the blended programmes usually have a comparatively more successful "feel" for the students.

4. The materials developed by the lecturers cannot simply be the same set that they had developed for handouts. They have to be reformatted so that they guide the students through a process of independent study

when they are not in a face-to-face session. This additional task required of the lecturers is yet to be appreciated for what it is worth.

5. Students sometimes feel that they are given more work to do when distance modalities are used [17; 18, 56].

Major aspects of blended learning.

Components of the Blend

- Online Component
- Significant portion of the class time
- Enabling dispersed students to attend

Face to Face Component

- On Campus
- Or another Agreed-upon Location
- Many possible Variations
- Blending together these components to leverage new learning opportunities that are neither online nor campus-limited.

References:

1 Толстова О.С. Гуманистический подход в зарубежных теориях дистанционного обучения // Вестник ТГПУ. 2010. - Вып. 10, № 100. - 34 -38 с.

2 Капустин Ю.И. Педагогические и организационные условия эффективного сочетания очного обучения и применения технологий дистанционного образования: автореф. дис. . доктора пед. наук. Москва, 2007.-40 с.

3 Беспалько В.П. Образование и обучение с участием компьютеров (педагогика третьего тысячелетия). М.: МПСИ, 2002. - 352 с.

4 Johnson J., Reflections on Teaching a Large Enrollment Course Using a Hybrid Format // Teaching with Technology Today. 2002. - Vol. 8, No. 6. Электронный ресурс. URL: <http://www.uwsa.edu/ttt/articles/iiohjohnson.htm> (дата обращения 15.11.2015).

5 Мохова М.Н. Активные методы в смешанном обучении в системе дополнительного педагогического образования: дис. . канд. пед. наук. -Москва, 2005. 155 с.

6 Kelton K., Guilloteau N., Blyth C. Françaisinteractif, 2011 Электронный ресурс. URL: <http://www.laits.utexas.edu/fi/> (дата обращения 15.11. 2015).

7 Оконь В. Введение в общую дидактику / пер. с польск. — М.: Высшая школа, 1990. 384 с.

8 Бовтенко М.А. Компьютерная лингводидактика. М.: Флинта: Наука, 2005.-216 с.

9 Blended Learning in K-12 Электронный ресурс. URL: [http://en.wikib00ks.org/wiki/Categ0rv:Blended Learning in K-12](http://en.wikib00ks.org/wiki/Categ0rv:Blended_Learning_in_K-12) (дата обращения 15.11. 2015). Constructivism. Электронный ресурс.

10 Основы деятельности тьютора в системе дистанционного образования: специализированный учебный курс / С.А. Щенников, А.Г. Теслинов, Чернявский А.Г. и др..- 2-е изд., испр. М.: Дрофа, 2006. - 591с.

11 Bersin J. The Blended Learning Book: Best Practices, Proven Methodologies, and Lessons Learned. PfeifferJohnWiley&Sons, 2004. - 319 p.

12 Бордовская Н. В., Реан А.А. Педагогика: учебник для вузов. — СПб: Питер, 2000. 304 с.

13 Захарова И. Г. Информационные технологии в образовании: учеб.пособие для студентов высших педагогических учебных заведений. — М.: Издательский центр «Академия», 2003. 192 с.

14 Вербицкий А.А. Новая образовательная парадигма и контекстное обучение: монография. М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 1999. — 75 с.

15 Constructivism (learning theory) at URL: [http://en.wikipedia.org/wiki/Constructivism \(learning theory\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Constructivism_(learning_theory)).(дата обращения 14.11.2015).

Мақалада шет тілін аралас оқыту әдісінің артықшылықтары мен кемшіліктерін талдайды. Бұл әдісті жүзеге асыру кезінде туындайтын кешенді мәселелері көрсетілген.

В статье проводится анализ метода смешанного обучения, его преимуществ и недостатков; освещаются проблемы, возникающие при реализации данного метода.

А.К. Жумабекова
Университет им. Абая
Алматы, Казахстан

К ПРОБЛЕМЕ ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ВУЗОВСКОМ УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

В статье рассматривается проблема формирования культурных ценностей в вузовском учебном процессе. Автор выделяет значимость понимания различий между монохронными и полихронными культурами в теории и практике межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: культурные ценности, учебный процесс, межкультурная и межэтническая коммуникация

На современном этапе развития нашего общества мы сталкиваемся с вызовами различного рода, обусловленные, с одной стороны, современными реалиями глобализующегося мира, а с другой стороны, необходимостью сохранения национально-культурной специфики нашей страны.

Как отмечает глава нашего государства, «Первое условие модернизации нового типа – это сохранение своей культуры, собственного национального кода. ... Новая модернизация не должна, как прежде, высокомерно смотреть на исторический опыт и традиции. Наоборот, она должна сделать лучшие традиции предпосылкой, важным условием успеха модернизации» [1].

Опыт нашей преподавательской деятельности показывает, что у обучающихся в вузе, в частности, на филологическом факультете, часто не обладают общекультурной, коммуникативной компетенциями при достаточно развитой языковой компетенции.

А.П. Садохин так определяет группу культурных ценностей: «Во-первых, это совокупность выдающихся произведений интеллектуального, художественного и религиозного творчества. В эту группу включаются также выдающиеся архитектурные сооружения, уникальные произведения ремесла, археологические и этнографические раритеты.

Во-вторых, к числу культурных ценностей отнесены оправдавшие себя и доказавшие на практике свою эффективность принципы совместного сосуществования людей: нравы, обычаи, стереотипы сознания и поведения и т.п., которые ведут к интеграции общества, росту взаимопонимания между людьми, солидарности, взаимопомощи и т.д. Обе группы культурных ценностей на практике составляют «ядро» любой культуры и определяют ее неповторимый характер» [2, 47].

На занятиях по предмету «Теория межкультурной коммуникации и проблемы перевода» мы в первую очередь обращаем внимание на различие терминов «межкультурная коммуникация» и «межэтническая коммуникация» и проводим анализ конкретных коммуникативных ситуаций и важной роли в них переводчиков как трансляторов культур.

Если дефиниций термина «межкультурная коммуникация» в научной и учебной литературе достаточно много, то определение термина «межэтническая коммуникация» в аспекте сравнения его с предыдущим термином значительно меньше.

Четкие дифференциальные черты межкультурной и межэтнической коммуникации на основе ряда признаков: социальных (особенности территориальной, социальной дислокации, гражданский статус участников и др.), лингвистических (языковой контакт и его результаты, языковое взаимодействие и его последствия, выбор языка, языковое варьирование), коммуникативных (причины коммуникации, культурный шок, проблема толерантности и др.), выделены Г.С. Суюновой [3, 96-98].

Студенты и магистранты довольно быстро осваивают теоретические постулаты данной дисциплины, умеют анализировать свой собственный коммуникативный опыт, приобретенный в зарубежных поездках различного рода. Но довольно часто приходится констатировать отсутствие общекультурных знаний, неумение соотнести полученную теоретическую подготовку с реалиями собственной культуры.

Так, учащиеся довольно уверенно перечисляют различные этнические группы, населяющие нашу страну, аргументируют преимущества культурного релятивизма, приводят примеры этнической толерантности. Но многие студенты и магистранты уже плохо знают историю развития Казахстана в советское время и не могут, например, ответить на вопрос, когда и при каких обстоятельствах в

Казахстане появились разные этнические группы: немцы, корейцы, крымские татары, турки, курды, ингуши, чеченцы и др. Затрудняются они назвать и культурные ценности и особенности национальных культур указанных этносов.

Часть обучающихся не может рассказать на родном (и тем более иностранном) языке историю своего края, области, города, аула. Затруднение вызывают и вопросы о наименовании улиц Алматы, хотя большая часть обучающихся уже не первый год живет в мегаполисе.

В этой ситуации крайне важным считаем формирование у студентов и магистрантов культурной компетенции, наряду с языковой. В программной статье Президента РК подробно освещены как конкретное наполнение термина «национальная идентичность», так и задачи, стоящие перед всеми казахстанцами в данный период новейшей истории:

«Вопрос в том, чтобы увязать в национальном сознании воедино комплекс памятников вокруг Улытау и мавзолея Кожы Ахмета Яссауи, древние памятники Тараза и захоронения Бекет-Ата, древние комплексы Восточного Казахстана и сакральные места Семиречья, и многие другие места. Все они образуют каркас нашей национальной идентичности.

Когда сегодня говорят о воздействии чуждых идеологических влияний, мы не должны забывать, что за ними стоят определенные ценности, определенные культурные символы других народов. А им может противостоять только собственная национальная символика.

Культурно-географический пояс святынь Казахстана – это и есть такая символическая защита и источник гордости, который незримо несет нас через века.

Это один из элементов каркаса национальной идентичности, поэтому впервые за тысячелетнюю историю мы должны разработать и осуществить такой проект» [1].

На занятиях мы со студентами и магистрантами актуализируем их знания по истории и географии, психологии и философии, придумываем проблемные ситуации и сообща пытаемся их разрешить в том релятивистском аспекте, который является приоритетным для теории и практики межкультурной и межэтнической коммуникации.

Другой важной задачей становится отбор языкового материала, анализируемого на занятиях. Следует отметить здесь, что отечественной литературы, посвященной проблеме, обозначенной нами в заглавии статьи, не так много. Очень продуктивной представляется методика анализа аксиологических культурем, лежащих в основе казахских концептов, разработанная З.К. Ахметжановой [4]. Такие концепты, как «тіл/сөз», «дастархан», «қонақжайлық», «туыстық» и другие, составляют ядро казахской культуры; без их понимания и осмысления культурная компетенция не может быть сформирована в полной мере.

Нами был разработан вузовский интегрированный курс, включающий основы теории и практики межкультурной коммуникации и переводоведения, для учащихся полиязычных групп. Его содержание было реализовано в двух учебных пособиях [5-6], предполагающих одновременное использование трех языков – казахского, русского и английского.

Задачами курса стало формирование межкультурно-переводческой компетентности учащихся полиязычных групп всех специальностей бакалавриата и магистратуры. Этот авторский курс призван служить тем «мостом», который связывает занятия по языкам с предметами по специализации. Поэтому принципы изложения теоретических знаний и практических заданий, реализованные в данных учебных пособиях, призваны объединить профессиональные потребности будущих полиязычных специалистов с их обязанностями выступать в качестве посредников в межкультурной коммуникации как в нашей стране, так и за рубежом.

Так, в третьем разделе первой части пособия раскрывается связь культуры и коммуникации. Приводятся структурные признаки культуры, обобщается система культурных ценностей. Отмечается, что своеобразие любой культуры получает свое завершение в культурной картине мира, которая постепенно формируется в процессе возникновения и существования самой культуры. Культурная картина мира представляет собой совокупность рациональных знаний и представлений о ценностях, нормах, нравах, менталитете собственной культуры и культур других народов. Эти знания и представления придают культуре каждого народа самобытность, благодаря чему становится возможным отличить одну культуру от другой.

Учащиеся с интересом осваивают классификацию культурных ценностей Г. Хофстеде, который ввел четыре шкалы, служащие основой этой классификации. Каждая страна может быть описана с использованием этих шкал, которые получили следующие названия:

1. Индивидуализм – коллективизм
2. Малая – большая дистанция власти
3. Низкая – высокая степень избегания неуверенности/неопределенности

4. «Женственность» – «мужественность».

Важным становится также понимание различия между монохронными и полихронными культурами в теории и практике межкультурной коммуникации. После освоения теоретического материала мы даем такие задания:

1. Дайте определение терминам *межкультурная коммуникация, межэтническая коммуникация.*

2. Дайте определение термина «культура». Каковы этапы освоения культуры?

3. Что такое языковой и культурный барьеры? Что сложнее? Почему?

4. Раскройте роль сопоставления культур при межкультурных контактах.

5. В чем связь межкультурной коммуникации и изучения иностранных языков?

6. Раскройте содержание термина *эмпатия*. Какое значение имеет эмпатия при межкультурной коммуникации?

7. Какие принципы лежат в основе классификации культурных ценностей ГиртаХофстеде?

8. Как различаются страны и культуры согласно классификации ГиртаХофстеде?

9. Прокомментируйте:

Как люди в нашем обществе реагируют на следующее:

• Приход на работу раньше положенного времени? Вовремя? На 20 минут позже? На час позже?

• Прибытие поезда/самолета по месту назначения раньше положенного времени? Вовремя? На 20 минут позже? На час позже?

• Приход гостей на 15 минут раньше назначенного времени? В назначенное время? На 20 минут позже? На час позже?

10. Какие идиоматические выражения родного языка, отражающие отношение к времени, Вы знаете? Как они характеризуют отношение к времени? Почему? Приведите примеры.

11. Ниже приводятся выражения, отражающие отношение к времени американцев. Попытайтесь на основе этих выражений охарактеризовать это отношение.

• Время – деньги.

• Время – ограниченный капитал.

• Время – бесценный товар.

• Спасибо за то, что смогли уделить мне время.

• Самолет потерял время из-за сильных встречных ветров.

• Мне нужно откладывать время, чтобы его накопилось достаточно на письма друзьям.

• Она вкладывает много времени в свою новую работу.

12. Что нового Вы узнали о концепции времени? Как различия культур в отношении к времени могут отразиться на ведении бизнеса? Какие проблемы, связанные с отношением к времени, могут возникнуть у казахстанцев при работе в зарубежных компаниях?

В заключение хочется отметить, что элементы подобных заданий и вопросов можно рассмотреть в ходе целого ряда дисциплин гуманитарного профиля, а также на языковых занятиях.

Проблема формирования культурных ценностей и шире – культурной компетенции – становится сегодня необходимым условием формирования современного специалиста, гражданина, поликультурной личности.

Список литературы:

1. Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания [электронный ресурс:http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya – дата обращения: 29.10.2017].

2. Садохин А.П. Межкультурная коммуникация: Уч.пособие. – М.: Альфа-м, ИНФРА-М, 2004. –288 с.

3. Суюнова Г.С. Онтология и аспектология межэтнической коммуникации. – Монография.– Павлодар, 2014. –.56-58 с.

4. Ахметжанова З. Очерки по национальной концептологии. – Алматы: Елтаным, 2012. – 148 с.

5. Жумабекова А.К. Основы межкультурной коммуникации и перевода (в условиях трехъязычия). Часть 1. Бакалавриат. – Учебное пособие. – Алматы, 2015. – 56 с.

6. Жумабекова А.К. Основы межкультурной профессиональной коммуникации и научно-технического перевода (в условиях трехъязычия). Часть 2. Магистратура. – Учебное пособие. – Алматы, 2015. - 60 с.

Мақалада жоғары оқу орындарындағы оқу барысында қалыптасатын мәдени құндылықтар туралы сөз болады. Автор мәдениетаралық коммуникация теориясы мен практикасында монохронды және полихронды мәдениеттердің айырмашылығын ескеру қажеттігін айтады.

The article deals with the problem of the formation of cultural values in the university learning process. The author emphasizes the importance of understanding the difference between monochronous and polychronous cultures in the theory and practice of intercultural communication.

УДК 81:451

Zh.K. Kakimova, L.M. Utegaliyeva
Сатпаев университет
Алматы, Қазақстан
zhfamilyakakimovak@gmail.com, laurka_14@mail.ru

GRAPHIC ORGANIZER AS AN EFFECTIVE TOOL IN TEACHING AND LEARNING PROCESS AT TECHNICAL UNIVERSITY

This article is devoted to description and application of graphic organizers as visual representations used in teaching and learning process at technical university. The purpose of this article is to study the notion, types of graphic organizers and teach students how to use them effectively in their field of study. It is hoped this article will inform teachers and students about graphic organizers and their benefits as essential tools to design the lessons productively.

Key words: graphic organizers, language acquisition, concept

Graphical representation of information in the form of schemes and figures was used for better expressing knowledge, ideas and problems long ago. But only rather recently (in the 70th of the 20th century) the use of such technology began to be studied and developed as a special thinking pattern. Originally, graphic organizers are called advanced organizers.. Primarily, graphic organizers were introduced by Richard Barron, although it originated from Ausubel's work. As stated in Ausubel's cognitive theory, advanced organizers strengthen students' study skills and recall of little known but substantial information. Unfamiliar material is obtained utterly when it is connected with the learners' already existing thinking patterns. Consequently, the main point of advance organizer is to appeal learners' background knowledge and connect the previous collected information ensuring favorable anchorage and delivering the new material more common and significant, which cooperates with organizer theory [1].

Our mentality is contained of cognitive patterns (schemata) of knowledge accepted as a prior knowledge that gain and absorb the recently accomplished information to improve the learners' learning and recognition of material. For instance, learner has comprehended the new material in the text when he/she made out "mental home" for the information or has modified a previous knowledge for storing the new information.

Graphic organizers are essential tools that help structure and organize key notions including relations between them. Spatial frame-ups showing the sequence of concepts minimize the learners' practice of cognitive skills at full capacity. In other words, to perceive information the learner should not make every effort to grasp the core information. For this reason, graphic designs are considered impressive for learners.

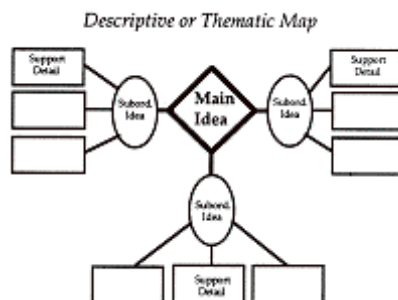
First, through the graphical schemes learners can define what piece of information is more important and what piece of information is less significant for them. Second, such communication tools provide learners with opportunity not to set into details of semantic information. Visual presentation of how the information is organized can be an effective method to facilitate comprehension than just telling. Third, students have a better chance of being strategic learners. When students are able to recognize thinking patterns and use graphic organizers, they improve and develop their writing and reading skills, creative, critical, analytical skills and communication skills.

The appealing aspect of using graphics is that they can be implemented universally. According to the study of Dansereau D.F., it was proved that graphic organizers are effective tools for improvement the learners' test results (i.e. unit tests, weekly tests, mid-term tests, final tests). In short, graphic organizers are conducive to students' learning and understanding the subject, as well as concentrating learners' attention on significant pieces of information, also these graphic organizers help understand the relationships between the main concepts and other supporting information[2].

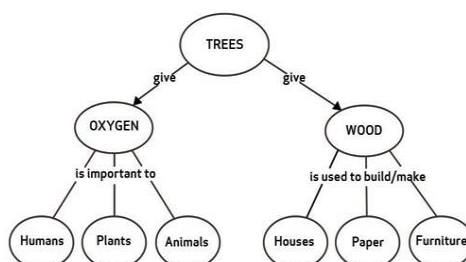
It is necessary to mention that organized information addresses a great variety of the following activities: expanding learners' understanding of key concepts, making interpretations, making decisions, ordering the information of priority, proactive planning, elaboration, detailed discussions, making conclusions and so forth.

Graphic organizers, being visual and graphic tools, can be divided into several types that show the connection between facts, terms, and ideas on a particular topic. The following examples are only samples of various types and application of graphic organizers:

1. Descriptive or thematic map is a teaching tool that helps students to visualize hierarchical relationships between its concepts. Teachers use this type of graphic organizers to encourage the generation of ideas and to develop students' creative skills.



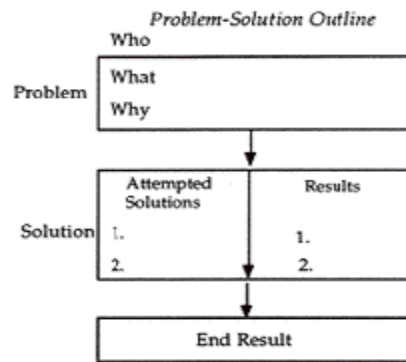
2. Concept maps graphically illustrate relationships between two or more thinking patterns and are linked by words that describe their relationship. Concept map is commonly designed as hierarchically placed boxes, circles or squares that include the concept (i.e. the main idea in it) with several lines of subordinated boxes, which are situated below. All the boxes are connected with lines and contain the brief information identifying clearly a particular concept. There is another similar type to concept map which is called *Network tree*. In this graphic design the information is also presented in hierarchically descending order. This type of graphic organizers enables students to prioritize the information given to a particular topic.



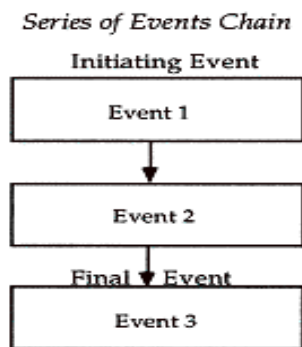
3. Mind Maps are visual representations of hierarchical information that include a central idea or image surrounded by connected branches of related topics or ideas. Mind map is one of the widely used types of graphic organizers. It can be used for different purposes: for brainstorming ideas, decision making, problem solving, presentations, evaluating situations. The actual number of possibilities is unlimited. The mind maps are effective tools for collaborative work in a group.



4. A Problem-Solution Outline helps students to compare searched different solutions to a problem, it means that they analyze each other's findings. This visual representation helps students to organize different ideas in a logical order as well as to find the proper solution to the learning task. Students are set the problem to be solved by giving alternative solutions. Students learn to recognize problem and resolve it properly.

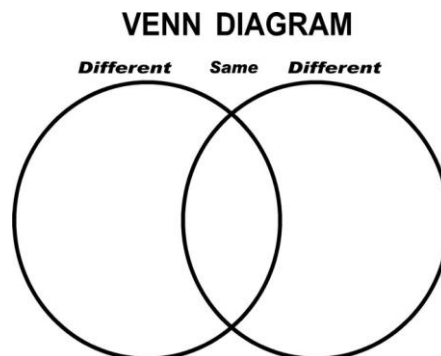


5. A Series of Events Chain can help students organize information according to different steps or stages. This graphic organizer allows students to organize their thoughts in accordance with a particular topic discussed at every stage.



6. Venn diagram is a graphic organizer consisting of overlapping circles that show the difference and similarities of compared information. This graphic organizer is mostly used for comparing different texts highlighting its differences and similarities.

Comparative and contrastive map is a kind of Venn diagram, which fulfills the same objectives.



With a path of time the learning and teaching process requires new approaches, methodologies and techniques, which will respond to students' academic needs.

Graphic organizers are the universal tools that can be used both by teachers and students for different purposes in teaching and learning process [3].

At present, the vast majority of considerable studies that sustain the use of a great number of graphic organizers is available. Particularly, they can be powerful for learners' understanding in combination with different teaching styles, when teaching a variety of subjects, also enhancing learners' cognitive abilities and literacy.

Refer to Jiang/Grabe [4] graphic organizers are beneficial communication devices in teaching, which can be applied for different purposes. The clarifying process differstaking into account the position of graphic organizers concerning all skills (pre-writing, pre-reading, post-writing, post-reading) and designer (teacher, student, teacher/student). In other words, graphic organizers are exercised as an activity for brainstorming to produce concepts, connect learners' background knowledge with new obtained information in order to accomplish the task (achieve the task purpose).

In addition graphic organizers can be used as post-reading activity in order to assess the learners' level of reading comprehension that means to increase retention, recall and summary of key concepts, which are conducive for writing task preparation.

Doing reading activities frequently may also allow to practice using graphic organizers extensively and it helps students to know structures of information and their semantic relationships. Clearly, the skills and the knowledge to use affectreading comprehension. Improvement of learners' literacy skills can be easily achieved by classroom activities which include reading information, finding key points in it, depicting it on graphic schemes.

According to Jiang and Grabe, graphic organizers are "visual representations" of information in the text. The researchers Katayama, Robinson identify graphic organizers as spatial schemes of specific information that can be offered to the students as means in their study to guide texts and use hierarchical, horizontal, vertical concept links and manage the relationships between these key concepts. Considering all definitions mentioned above they are similar in some features:

- 1) graphic organizers are composed by words;
- 2) demonstrate the logical connections by applying graphic designs;
- 3) display information visually;
- 4) they are disposed in both productive and reproductive skills.

It is essential to use technology of graphical representation of information when studying texts in English. It can be confirmed by the following factors:

- first, these texts cover a wide range of different subjects and include a large number of information which is appropriate not only to extraction and comprehensive understanding, but also to retention in memory and reproduction in some period;
- secondly, the content of texts requires understanding not only certain fact, but also logical communications between its separate parts;
- thirdly, the traditional system of note taking used by students does not allow learners to acquire the material that was proved by Tony Byyuzen and shown by experience of work of foreign teachers [5].

Moreover, graphic organizers can be demonstrated by new trend used as an electronic device as well as creating a software. Thus they are powerful communication tools, which are strongly connected with information and communication technologies in all spheres of our life.

Furthermore, graphic organizers' constructors use their impact on the learners' understanding. So graphic designs can be created by teachers, students as well as by both teachers and students. This is an aid for learners to acquire the information from the text.

In teaching foreign language graphic organizers can be useful and convenient to teachers as in preparation for the lessons with groups of students, so and during examinations in a large number of various topics on a certain speciality.

Graphic organizers are accepted in a lot of cases as beneficial tools for visual learners. It is true that those students prefer organizing their ideas on graphics. On the other hand, there is a category of the students who perceive information by listening. All these learning preferences simplify the mechanism of understanding and processing of information.

Students learn how to work with graphic organizers in the classroom and they are able to construct them on their own in a particular situation. And the teachers' goal is to practice the students how to identify the "main idea" and concentrate on just extremely important details. As our own experience has shown, young specialists in teaching are not aware of these graphic organizers. It is recommended to be familiar with different learning techniques as far as it is challenging.

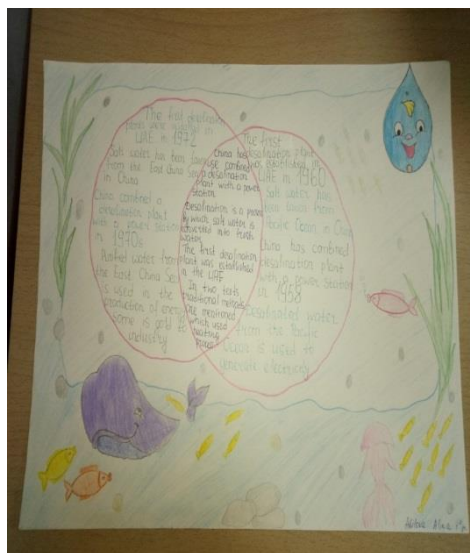
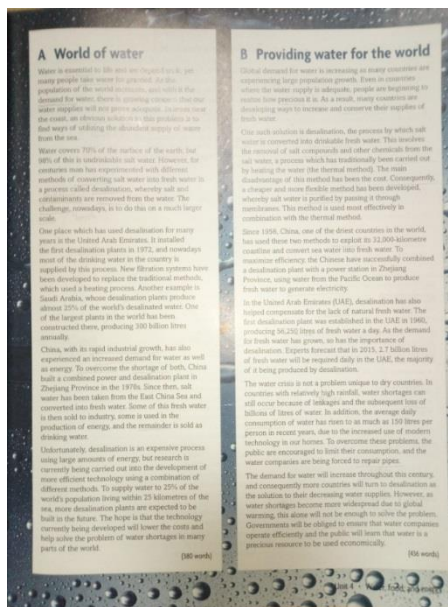
As teachers of English language we have been dealt with some problems, which students face in the process of learning foreign languages. Some learners have the abilities to learn the foreign language more easily and quickly than others because of several factors. These factors can be divided into internal and external. Internal factors include personality, age, cognition, motivation, experience, intelligence, attitudes, study habits and also humanitarian and technical mindset; as external factors can be culture and status, parental expectations, curriculum, competition, instruction and teachers. It is obvious that the task of acquiring the foreign language is not easy.

Having examined a lot of journals, scientific research articles, it should be taken into account that the students of humanitarian and technical specialties differ from each other in understanding and obtaining the learning material. This phenomenon is also often met in teaching foreign languages, because of their needs and motivation, of course, the factors considered above. Learners who study humanities are ready to work on longer texts, analyze them, discuss, on the other hand, technical students prefer being taught visually and in a

manner that is easily understood, because they study exact sciences in their field of study. It shows that technical universities should take it into consideration in order to prepare specialists of technical sphere.

According to it, next crucial benefit is that graphical representation of the material can be considered as an effective type of tools in teaching technicians. In order to teach students how to use effectively such graphic organizers in learning process and their specific spheres, we practiced several types of GO in our classes (Satpayev University), namely with the students of the level of Academic English. We teach students of this level by Headway 3rd level Reading and Writing and Listening and Speaking Student books. In this book there are plenty of interesting and informative texts, useful vocabulary on the topics of the units.

While working on Unit №4 we used graphic organizers as post-reading activity to the texts “World of water” and “Providing water for the world”, in this task they prepare concept maps and present it orally retelling the content of the given text.



In addition, as post-reading activity we sometimes used story-telling map in order to check students' reading comprehension. Students were given the task to make up concept-maps refer to the key concepts of the texts. Furthermore, mind-maps were used as vocabulary activity for assessing their knowledge of key words, they had to put the main concept in the center of the page with 4 outgoing branches (4 classify and order the

parts of speech) which enable to vocabulary. For instance, they considered nouns, verbs, adjectives and adverbs which they learnt in this unit. These visual illustrations help them organize their ideas in speaking and writing. Venn diagrams are often used tools in our teaching process, so it improves their language of contrast, they can identify differences and similarities with the help of such graphical device. We try to make easier students' process of learning English language because we understand that technical specialties require visual, graphical representation of the taught material in classes. Graphic organizers are very helpful tools for teachers of technical educational institutions, they develop learners' creativity, organizational skills, make study efficient and interesting by simplifying ideas. Having experienced some of them in English classes at our university we recommend using graphical tools in teaching process.

If the teachers take into consideration the graphic organizers in designing their lesson plans in the classroom, they will make the lessons interesting and productive. Eventually, it will be clear that the use of them is less demanding comparing with current classroom techniques. Obviously, teachers who used once graphic organizers to explain particular topic at the lesson, they can include in curriculum and use them for several times.

Summing up, the use of graphic organizers allows the learners to structure their thoughts, develop analytical, communication skills as well as students' background knowledge. As a result, it helps for better recall and retention of the attained information. Paying respect to the benefits of graphic organizers, teachers are recommended to put this strategy into action at the lessons and develop learners' independent thinking and learning abilities.

References:

1. Barron, R. (1969). The use of vocabulary as an advance organizer. In H., 29-39 pp.
2. Chmielewski, T., & Dansereau, D. F. (1998). Enhancing the recall of text: Knowledge mapping training promotes implicit transfer. *Journal of Educational Psychology*, 407-413 p.
3. <http://wa.westfordk12.us/pages/FOV10004316C/StudySkills/Types%20of%20Graphic%20Organizers.htm>
4. Jiang, X., & Grabe, W. (2007). Graphic organizers in reading instruction: Research findings and issues. *Reading in a Foreign Language*, 34-55 p.
5. Buzan, T. (1994). *Presents of mind, executive excellence*, 9 p.

Эта статья посвящена описанию и применению графических организаторов как визуальных представлений, используемых в учебно-воспитательном процессе в техническом университете. Цель этой статьи - изучить понятие, типы графических организаторов и научить студентов, как эффективно использовать их в своей области обучения. В этой статье мы расскажем преподавателям и студентам о графических организаторах и их преимуществах как о необходимых инструментах для продуктивной разработки уроков.

Бұл мақала графикалық ұйымдастырушылардың сипаттамасына және техникалық университеттегі оқу-тәрбие үдерісінде қолданылатын көрнекі көріністерге арналған. Осы мақаланың мақсаты - графикалық ұйымдастырушылардың түрлері мен тұжырымдамасын оқып үйрену және студенттерді өз салаларында тиімді пайдалану жолдарын үйрету. Бұл мақалада мұғалімдер мен студенттерге графикалық ұйымдастырушылар және олардың артықшылықтары сабақты өнімді дамыту үшін қажетті құралдар ретінде айтылады.

УДК 37.02

К.Ә. Қондыбай, Н.Ә. Садуақас, Ш.Г. Әбдірова
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
Ақтөбе, Қазақстан

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ТОПТЫҚ ЖҰМЫСТЫ ТИІМДІ ҚОЛДАНУДЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН НӘТИЖЕЛЕРІ

Ынтымақтастық оқу – өзара іс-әрекет жасау философиясы, ал бірлескен жұмыс соңғы нәтижеге немесе мақсатқа жетуге ықпал етуге бағытталған өзара әрекеттің құрылымы болып табылады.

Тірек сөздер: интербелсенді әдіс, топтық жұмыс, педагогикалық технология, топқа бөлу, жұмыс нәтижесі, әдіс-тәсілдер, педагогикалық шеберлік.

Педагогикалық технологияның нысаны – кез келген әрекетте оқушы мен оқытушының бірлігі. Осы бірлік нәтижесінде білім, дағды, іскерлікті қалыптастыруға мүмкіндік болады. Сөйтіп, педагогикалық технология жалпы жоба болса, сол жобаны нақты іске асыратын оқыту технологиясы. Педагогикалық технологияға ғалымдар мынандай анықтамалар береді: «Педагогикалық технология – оқытудың арнайы формаларын, әдістері мен тәсілдерін айқындайтын педагогика – психологиялық нұсқаулардың жиынтығы, педагогикалық процесті ұйымдастырудың әдістемелік аспабы (Б.Т. Лихачев)», «Оқу процесін іске асырудың мазмұндық техникасы, практика жүзінде іске асырылатын белгілі бір педагогикалық жүйенің жобасы (В.П. Беспалько)» т.б.

Ғалым – әдіскерлердің берген анықтамаларына сүйене келгенде, жаңа технология дегеніміз педагогикалық шеберлікті жетілдірудің жолдары деген қорытынды жасауға болады. Оқыту технологиясы білім берудің тиімді жолдарын зерттейтін ғылым ретінде сипатталады.

Педагогикалық технологияның басты міндеті:

- әрекет ету, соның нәтижесінде алынған білім, дағды, іскерлікті бекіту;
- білім алушылардың ойлау, әрекет ету қабілетін жетілдіру;
- өз әрекетін жоспарлау, өз бетімен білім алу жолдарын таңдай білу;
- оқыту технологияларының түрлерін, олардың құрылымын игерту және өз тәжірибесінде пайдалана білу іскерлігін қалыптастыру.

Интербелсенді оқыту моделін пайдалану — өмірлік ситуацияларды моделдеуді, ролдік ойындарды қолдануды, мәселені бірлесіп шешуді қарастырады. Оқу процесінің қандайда бір қатысушысын немесе идеяны (яғни, жақсы оқитындарға ғана назар аудару сияқты) ерекшелуді шектейді. Бұл моделге адамгершілікпен, демократиялық жолмен келуді үйретеді.

Мақсаты – оқыту сапасын жоғарылату нәтижесінде студенттердің творчестволық қабілетін және дербестігін жетілдіру.

Интербелсенді оқытудың негізгі қағидалары:

- орта қалыптастыру
- әрекет арқылы үйрету
- өмірмен байланыстыру

- өзінділікпен дербестікке баулу

Интербелсенді оқытудың негізгі мақсаттары:

- студенттер арасында еркін, ашық шығармашылық қарым-қатынас орнату;
- студентке білімді өз бетімен ізденуге бағыт-бағдар сілтеу;
- студентке қажетті білік-дағдыларды қалыптастыру;

Интербелсенді оқыту – бұл, ең алдымен оқушы мен мұғалімнің қарым-қатынасы тікелей жүзеге асатын сұқбаттасып оқыту болып табылады.

Интербелсенді оқыту – бұл танымдық әрекеттің арнаулы ұйымдастыру формасы. Ол толық айқындалған және мақсатын алдын-ала болжауға болатын оқыту түрі. Осындай мақсаттардың бірі оқушы өзінің жетістіктерін, интеллектуалдық белсенділігін сезетіндей, оқу барысының өнімділігін арттыратын оқытудың жинақы (компортный) шарттарын жасау. Интербелсенді оқытудың мәнісі сыныптағы барлық оқушы таным процесімен қамтылады, олар өздерінің білетін және ойлайтын нәрселері арқылы түсінуге және қарсы әсер етуге (рефлектировать) мүмкіндік алады. Таным процесінде, оқу материалын игеруде, оқушылардың біріккен әрекеттері мынаны білдіреді; әр оқушы өзіне тән ерекше еңбегін сіңіреді, білім, идея, әрекет ету тәсілдерін алмасу үздіксіз жүреді. Сонымен қатар, бұл процес өз-ара қолдау және қайырмадылық атмосферасында жүреді. Яғни, жаңа білім алып қана қоймайды, танымдық процестің өзін дамытады, оны әлдеқайда жоғары топтасу мен еңбектесу дәрежесіне көтереді.

А.Х. Алимов «Оқытудағы белсенді әдіс-тәсілдер» атты оқу құралында интербелсенді оқу, оқыту жайында былай деп тұжырым жасаған: «Интербелсенді оқу/ оқыту – әрекет көмегімен және әрекет арқылы үйрену/ үйрету, ал мұндай ұстаным қомақты нәтижелерге жеткізетін ең тиімді жүйе деп есептелінеді, өйткені адамның жадында бірнеше мезетте тек өзінің әрекеттері мен өз қолымен жасағаны ғана қалады. Кезінде көне қытай ғұламасы Конфуций (Кун-цзы) 2500 жыл бұрын былай деген екен: «Маған айтып берсең – ұмытып қаламын, көрсетсең – есте сақтармын, ал өзіме жасатсаң – үйренемін»[1. 32-33]. Ғалым сондықтан да интербелсенді оқу/ оқытуды үйренушілердің оқу үдерісінде белсенді әрекеттерді үйренудің негізгі құралдары мен тәсілдері ретінде таниды. Сол себепті де интербелсенді оқу/ оқыту оқу үдерісінің тиімділігі мен нәтижелілігін үйренушілердің есте сақтау дәрежесімен өлшемей, олардың әрекеттерімен бағалайды, тек әрекет арқылы ғана үйрену ықтимал деген қағиданы басты назарда ұстанады.

Осы оқу құралында интербелсенді оқу/ оқыту мектепте мынандай жұмыс түрлері мен әрекеттер арқылы жүзеге асырылады деп былайша санамалап көрсеткен:

- бірлескен жұмыстар (жұптық, топтық, бүкіл сныппен);
- жеке және бірлескен зерттеу жұмыстары;
- оқу, рөлдік және өндірістік (іскерлік ойындар);
- пікірталастар;
- ақпараттың әртүрлі көздерімен жұмыс жасау (кітап, лекция, Интернет, құжаттар, мұражай

т.б.);

- шығармашылық жұмыстар;
- жағдаяттар (ситуациялар) арқылы үйрену: нақты ситуацияларды талдау, кейс-стади;
- презентациялар;
- компьютерлік оқыту бағдарламалары;
- тренингтер;
- интервью;
- сауалнама өткізіп, оның қорытындысын талқылау мен талдау;
- кез келген оқу әрекетін кері байланыспен аяқтау т.б.

Сабақ барысында топпен жұмыс жасауға студенттерді үйрету үшін алдымен топтың алтын ережесімен таныстырдық:

Топтық жұмыс жеке шешуге болатын тапсырмаларды емес, анағұрлым күрделі тапсырмаларды шешуді көздейді;

Қарым-қатынас: жазбаша және ауызша әңгімелесу, тыңдау, ым мен қимылды пайдалану;

Өзін-өзі таныту: үстемдік танытпай, топтағы жұмысқа белсенді қатысу үшін өзіне-өзі сенімді болу;

Басқаларды қолдау: топтың қызметіне үстемдік жүргізбей, топ жұмысына белсенді қатысу үшін шиеленіскен жағдайларды шешу;

Басқаларды бақылау және басқалар туралы хабардар болу;

Топтың басқа мүшелеріне қарым-қатынас барысында ықылас таныту.

Бір жарым жыл көлемінде «Қазақ тілін оқыту әдістемесі», «Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы», «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасамы», «Когнитивті лингвистика», «Қазақ тілінің ықшамдалу заңдылығы», «Интерактивті модульдік оқыту технологиясы», «Кәсіби қазақ тілі», «Қазіргі қазақ тілінің фонетикасы» пәндері бойынша филология факультетіндегі 5В011700 – қазақ тілі мен әдебиеті, 5В020500 – филология: қазақ филологиясы мамандықтарында лекция және практикалық сабақтар топтық жұмыс түрінде ұйымдастырылды.

Студенттерді кейде әртүрлі топта жұмыс орындаса, кейде өз қалаулары бойынша топқа бөлінді. Сабақ алғаш басталғаннан бастап топтық жұмысқа баулып, кейде барлық топқа бірдей тапсырма беріп, нәтижесін түрліше жеткізу тапсырылып отырды.

Топпен жұмыс жасау барысында студенттер берілген тапсырмаларды, дәрістерді өздері бөліп алып, әрқайсысы оқып алып, бірлесіп постер қорғады, қорғау кезінде көп жағдайда топ мүшелері түгел өзі оқығандарын басқаларға айтып түсіндірсе, кейбір топтардың бір мүшесі ғана негізгі мәселені басқаларға айтып түсіндіріп, оларға түрлі сұрақтар беріп, жауап алып, оған өз пікірлерін білдіріп отырды. Әр сабақтың соңында «төрт сөйлем әдісі», «Дербес пікір», «ББҮ» т.б. түрлі әдістермен кері байланыс жасалып отырды.

Ең алдымен, әр топ жеке жұмыс жасап, содан соң топта талдап, топ мүшелерінің келісімі бойынша өздері оқып үйренгендерін басқаларға айтып, үйретеді.

Зерттеу барысында студенттер топпен жұмыс жасаудың талаптары мен ережелерін меңгерді. Әр сабақ сайын студенттер бірнеше тәсіл арқылы топ-топқа бөлінді. Берілген тапсырмалар типтік бағдарламаға сәйкес жүргізіліп отырды. Топтық жұмысты орындау барысында студенттермен интербелсенді оқыту технологиясымен, сын тұрғысынан ойлау, диалогтік оқытумен т.б. жұмыс жасалды. Әр сабақ сайын студенттер рефлексия жазуға, өзін-өзі бағалауға дағдыланды. Зерттеу жүргізу барысында оқытушы мен студент қол жеткізетін нәтижелер:

Оқытушы	Студент
<ul style="list-style-type: none"> • уақытты үнемді пайдаланады; • сабаққа күнделікті жіті дайындалуға машықтанады; • студенттерді толық бағалай алады; • кәсіби біліктілігін арттыруға, шығармашылығын жетілдіруге қол жеткізеді. 	<ul style="list-style-type: none"> • топтық жұмыс арқылы студенттер берілген теориялық материалды толық қамтиды; • үнемі сабаққа дайындалуға дағдыланады; • топта жұмыс жасап үйренеді; • өзіндік пікірін айтуға және дәлелдеуге машықтанады; • түсініп оқу, тыңдау, баяндау дағдылары қалыптасады; • оқытушы, мұғалім ретінде кәсіби мамандануына мүмкіндігі болады.

Топтық жұмыстың тағы бір мүмкіндіктері ретінде студенттердің мінез-құлық ерекшеліктерін реттеуге де әсер ете алатындығы байқалды. Студенттің өзгеруі немесе жеке тұлға ретінде өзін қалыптастыруға, ортаға бейімделуге ықпалы бар екендігі көрінді. Осы уақыт аралығында кей топтағы тұйық, ортамен көп араласпайтын студенттердің ашылғандығын, сабаққа қызығушылығының артқандығын, топпен қарым-қатынасының жақсарғандығы аңғарылды.

Білім беру саласында қазіргі уақытта мектепте, колледжде, университеттерде аудиториялық сабақтарды жаппай топпен жұмыс жасату арқылы өткізу дәстүрге айналды. Соған орай, оқытушылар мен студенттер арасында топпен жұмыс жүргізудің мүмкіндіктері туралы екіұшты пікірлер айтыла бастады. Осы мәселені талдау мақсатында студенттер мен оқытушылардан топпен жұмыс жасау туралы сауалнама алынды. Сауалнамаға қысқаша талдама жасасақ. Сауалнамаға 120 студент пен 50 оқытушы қатысты.

Сауалнама (оқытушылар үшін)

1. Өз тәжірибеңізде сабақта топтық жұмысты қолданасыз ба? Үнемі жиі сирек қолданбаймын
2. Сабақты топтық жұмыс арқылы ұйымдастыру нәтижесінде қаншас тудентті бағалайсыз? топ студенттерінің барлығын қамтимын; топ студенттерінің шағын тобын; топ студенттерінің кейбірін ғана.
3. Топпен жұмыс істеудің тиімділігі неде деп санайсыз?

4.Топтық жұмыстағы студенттерге тапсырма берілгеннен кейінгі үзілісті қалай жоюға болады? Ол үзіліс болмау үшін қандай тапсырмалар берген дұрыс? Сіздің жауабыңыз:

5.Топтық жұмыста дайындық уақытына қанша минут бересіз? 5 мин 10 мин 20 мин 30 мин 15 мин

6.Бағалауды қалай жүзеге асырасыз? Топты түгел бірдей бағалаймын. Студенттердің қатысымын, белсенділігін ескеремін. Қатыспай отырған студенттерге баға қоймаймын. Табыс критерийіне сәйкес бағалаймын. Көбіне студенттер өзін-өзі бағалайды.

Сауалнама (студенттер үшін)

1.Аудиторияда топтық жұмыс жүргізіле ме?

А. Жиі В. Сирек С. Өте жиі Д. Топтық жұмыс туралы мәліметім жоқ Е. Жүргізілмейді

2. Сабақтың топтық жұмыс түрінде ұйымдастырылуы сізге ұнай ма?

А. Ұнайды В. Ұнамайды С. Оқытушының ұйымдастыруына байланысты Д. Пән ерекшелігіне байланысты Е. Студенттердің белсенділігіне байланысты

3.Топтық жұмыстың студенттің белсенділігін арттыруға үлесі бар ма?

А. Бар В. Жоқ С. Оқытушының ұйымдастыруына байланысты Д. Пән ерекшелігіне байланысты Е. Студенттердің белсенділігіне байланысты

4.Топпен жұмыс барысында оқытушылар қандай әдіс-тәсілдерді қолданады?

Сіздің жауабыңыз:

5.Топпен жұмыс барысында қандай жұмыс түрлерін орындайсыз?

Сіздің жауабыңыз:

6.Топтық жұмыстың студенттің жеке жұмыс жасауынан негізгі айырмашылығын атап көрсетіңіз.

Сіздің жауабыңыз:

7.Топтық жұмысты бағалауды қалай жүзеге асырған дұрыс?

А. Топ мүшелерінің бәрін бірдей бағалау В. Топ мүшелерін жеке-жеке бағалау С. Алдын ала берілген критерийге сәйкес бағалау Д. Студенттердің бірін- бірі бағалауы Е. Студенттің өзін-өзі бағалауы

8. Студенттік аудиторияда сергіту сәтін өткізу дұрыс па?

А. Қолданған жөн В.Сабақтың ғылымилығын төмендетеді С.Тақырып ерекшелігін ескеріп қолданған жөн Д.Пәннің мазмұнына сәйкес қолданған дұрыс Е. Қолданбау керек

9. Топтық жұмыс жүргізуде топ мүшелерін үнемі жаңаша жасақтап отырған дұрыс па?

А. Сабақ сайын В. Қалыптасқан топпен жұмыс істеу тиімді

С. Студенттердің мінез-құлық ерекшелігін ескеріп бөлген жөн Д. Студенттер кез келген ортада жұмыс жасай білу керек Е. Сіздің ұсынысыңыз

10. Топтық жұмыс жасау арқылы тұйық студенттер ашылады, көшбасшылық қабілеті қалыптасады деген пікірге қосыласыз ба?

А. Дұрыс В. Дұрыс емес С. Топтық жұмыс барысында тұйық, сабаққа үнемі дайындықсыз келетін студенттер белсенді студенттердің тасасында қалады

Д. Оқытушының шеберлігіне, тапсырмалардың жүйелі құрастырылуына байланысты Е.Топтық жұмыстың ережелерін меңгеріп, топтың мүшелері ынтымақтаса жұмыс істеуге дағдыланса.

Сауалнама мектеп және жоғары оқу орны оқытушыларынан алынды. Жалпы сауалнамаға қатысқан респонденттердің саны – 64. Оның ішінде гуманитарлық бағытта сабақ беретін мамандар саны – 43. Қалған респонденттер техникалық және жаратылыстану саласының мамандары. Соның ішінде жаңа технология бойынша біліктілік жетілдіру курсынан өткен мамандардың саны – 20. Топтық жұмыстың тиімділігіне оқытушылардың басым көпшілігі студенттердің белсенділігін арттырады деп белгілеген және оқушы немесе студенттердің жаппай жұмыстанатындығын айтқан. Тапсырма берілгеннен кейін үзілістің неғұрлым аз болуы шарт деп жазған. Тапсырма орындауға 10-15 минут аралығын көрсеткен. Бағалауы жеке және топқа қойылады деп көрсеткен. Сауалнаманы талдау барысында «бағалау қиындық тудырады» деп есептейтіндер де бар.

Оқытушылардан алынған сауалнаманың қорытындысы бойынша топтық жұмыстың тиімділігін, негізінен, біліктілік жетілдіру курсынан өткен мамандар қолдағандығы байқалды. Қалған респонденттер өз қалауынша теориялық және практикалық әдістемелік құралдарды пайдалану арқылы сабаққа топтық жұмысты енгізіп жүргендігін жазған. Екінші сұрақ бойынша оқытушылардың көпшілігі сабақ жүргізушінің «өткізушінің әдістемелік шеберлігіне байланысты бағаланады» деп жауап берген. Үшінші сұрақ бойынша оқытушылар үнемі топпен жұмыс жасау студенттерді жалықтыратындығын айтып, белсенділігін арттыруға ықпалын тигізетінін растаған. Төртінші сұрақтың жауабы: постер құрастыру, мозайка, өз пікірлерін креативті қорғау т.б. Бесінші сұрақ

бойынша студенттер және оқушылардың 70% постер, презентация, жоба жұмыстарын көрсетсе, 30% тапсырманың күнбе-күн өзгеріп тұратындығын жазған. Алтыншы сұраққа байланысты ынтымақтастыққа баулу, ұжымдық сананы қалыптастыру, белсенділікті арттыру, жауапкершілікке баулу, мінезді қалыптастыру, ұжымда жұмыс жасай білуге дағдыландыру, сөйлеу мәдениетін қалыптастыру, бағалауды игеруді қалыптастырады деп айтқан. Жетінші сұрақ бойынша студенттер «топтық жұмысты бағалаудың критерийі нақты белгіленсе» деп ұсыныс жасаған. Сегізінші сұрақ бойынша «сергіту сәтінің аса қажеттігі жоқ» деп санаған. Жас ерекшелігіне байланысты мектеп оқушылары «сергіту сәтін қажет» деп белгілеген. Тоғызыншы сұрақ бойынша жартысы топ мүшелерін жиі жасақтау дұрыс десе, қалғаны керісінше тұрақты топ мүшелерімен жұмыстану дұрыс деп есептейді. Оныншы сұрақты бәрі қолдайды.

Сауалнаманың нәтижесіне сүйенсек, студенттердің 100% топтық жұмыстың тиімді әдіс ретінде көрсеткен. Студенттердің басым көпшілігі топтық жұмысты ұтымды ұйымдастыру **оқытушы шеберлігіне** байланысты деп белгілеген. Топтық жұмыстың **кемшілігі** ретінде бағалаудың жаппай қолданылатындығын айтқан. Зерттеу жүргізу барысында бағалауды реттеу, бір жүйеге негіздеу мақсатында біз топ мүшелерін жеке-жеке бағалау, соңында барлық топ мүшелерінің балын қосып, топ мүшелерінің санына бөліп ортақ балл қоюды қолданып көрдік. Нәтижесінде топ студенттерінің әрқайсысының жауапкершілігі арта түскенін аңғардық. Егер бағалау осы жүйеге негізделсе, ұжымдық рухты қалыптастыру да жеңіл болады. Себебі топтың әр белсенді мүшесі жедел әрекет жасап, тапсырмаларды бөлу, оның жүйелі орындалуын жіті қадағалап отырады. Дегенмен, үнемі әр шағын топтың мүшесін жеке бағалау, оны қосып ортақ балл шығару көп уақыт шығынын қажет етеді. Сондықтан біздің ойымызша, бұл бағалау әдісін студенттер әбден топтық жұмыс жасауға дағдыланғанға дейін ғана қолданса болады. Зерттеу барысында студенттердің және оқытушының топтық жұмыс жасауға бейімделуін шартты түрде бастапқы кезең, дағдылану кезеңі, жоғары деңгей деп үш кезеңге бөліп қарастырдық. Зерттеу мерзімінің нәтижесіне сүйеніп, осы үш кезеңде оқытушы мен студенттің психологиялық күйіне, сабақ нәтижесіне сипаттама берсек:

Топтық жұмысты ұйымдастыру кезеңдері	Оқытушының психологиялық күйі	Студенттің психологиялық күйі	Мәселені шешу, ұсыныс
<i>Бастапқы кезең</i> Шағын топтар шашыраңқы жұмыс жасайды.	Оқытушыда сенімсіздік болуы мүмкін, кобалжу.	Қызығушылық, сенімсіздік, бейжайлық.	
<i>Дағдылану кезеңі.</i> Топ ережесі қалыптасқан, студенттер топпен жұмыс жасауға дағдыланған.	Сенімділік, қызығушылық.	Салғырттық, қызығушылық.	
<i>Жоғары деңгей</i> Топ әбден машықтанған, жүйеге түскен.	Сенімділік	Жауапкершілік, сенімділік	

Ынтымақтастық оқу – өзара іс-әрекет жасау философиясы, ал *бірлескен жұмыс* соңғы нәтижеге немесе мақсатқа жетуге ықпал етуге бағытталған өзара әрекеттің құрылымы болып табылады. Ынтымақтастық оқу сыныпта пайдаланатын әдіс қана емес, жеке философия болып табылады. Барлық жағдайларда адамдар топтарға бірлескен кезде ынтымақтастық адамдардың топтың жекелеген мүшелерінің қабілеті мен үлесі құрметтей отырып жұмыс істеу тәсілін ұсынады. Топтың жұмысы тиімді болуы үшін топ мүшелері арасында билік пен жауапкершілікті бөлу орын алады. Ынтымақтастық оқудың алғышарты топ мүшелерінің ынтымақтастығы арқылы ымыраға, пәтуаға жетуге негізделген.

Ынтымақтастық оқу – оқыту мен оқуға білім беру тәсілі, бұл проблемаларды шешу, тапсырмаларды орындау немесе әлдебір өнім жасау үшін бірлесіп жұмыс істейтін оқушылар тобы дегенді білдіреді. Ынтымақтастық оқу оқуды табиғи әлеуметтік әрекет ретінде қабылдауға негізделген, оған қатысушылар бір-бірімен әңгімелеседі, және осы әңгімелесу арқылы оқуды жүзеге асырады.

Педагогикада ынтымақтастық оқу тәсілдерінің саны жеткілікті, бірақ та бірлескен оқу үдерісінің негізгі сипаттамалары мынадай:

1. Оқу оқушылар ақпаратты игеретін және өздері игерген мәліметті бұған дейін меңгерген білімдерімен байланыстыратын белсенді үдеріс болып табылады.

2. Оқу тапсырмаларды орындау үшін механикалық есте сақтау мен қайталау емес, құрдастардың белсенді қатысып, ақпараттарды өңдеуі және қорытуын талап етеді.

3. Қатысушылар әр адамдардың көзқарасымен танысудан пайда алады.

4. Оқу оқушылардың әңгімелесу кезіндегі әлеуметтік ортасы жағдайында жетіледі. Осы зияткерлік гимнастика кезінде оқушылар ой-пайымдарының негізін құрып, мәнін ұғады.

Ынтымақтастық оқыту жағдайында білім алушылар түрлі көзқарастағы пікірлерді естіп, өздерінің идеяларын дұрыс қалыптастыруды және оны қорғай білуді үйренетіндіктен, олардың алдына әлеуметтік, сондай-ақ эмоционалдық тапсырмалар қойылады. Сол арқылы, білім алушылар өздерінің ұғым-түсініктерін қалыптастырып, және де оқулықта ұсынылған түсініктерге немесе сарапшылардың пікірлеріне ғана сенуден бас тартуды үйрене бастайды. Яғни, ынтымақтастық оқыту барысында білім алушылар құрбы-құрдастарымен қарым-қатынасқа түсуге, өз пікірлерін айтуға және оны қорғауға мүмкіндік алады.

Қорыта келгенде, топпен жұмыс жасау барлық талаптары мен ережелерін сақтап өткілсе, берер мүмкіндіктері мол. Ол студент пен оқытушының үнемі теориялық материалды меңгеруге негізделген тапсырмаларды тиімді әдіс-тәсілдер мен нақты берілген жұмыстар арқылы үздіксіз жұмыс жасауына құрылса, сабақ сәтті және мазмұнды болады. Топтық жұмысты студенттерді жалықтырмай, бірлесе жұмыс жасауға бағыттау оқытушының шеберлігіне байланысты. Ал топтық жұмыстың кемшілігі ретінде топ арасындағы келіспеушіліктің болуы, бағалау, кейбір студенттердің қатыспай отыруын айта аламыз. Бірақ бұл мәселелердің де шешімсіз қалуы мүмкін емес. Себебі студент кез-келген ортада, кез-келген адаммен жұмыс жасауға, кәсіби маман ретінде кез-келген ата-ана немесе студентпен тілдік қарым-қатынасқа түсе білуі керек. Сондықтан топтық жұмыс осы дағдының қалыптасуына мүмкіндік береді.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Әлімов А. Интербелсенді әдістемені ЖОО-да қолдану мәселелері. – Алматы 2013 ж
2. Әлімов А. Интербелсенді әдістер. – Алматы 2013 ж.
3. Әлімова А, Базарбаева С. Интербелсенді әдістемені (магистранттарға арналған)
4. Жанпейісова М.М. Модульдік оқыту технологиясы- оқушыны дамыту құралы ретінде. – Алматы, 2002
5. Бұзаубақова К.Ж. Жаңа педагогикалық технология. (Оқулық) – Тараз: ТарМУ, 2003ж.

Совместная подготовка – это философия взаимодействия, а сотрудничество – это совместные усилия, направленные на достижение конечного результата или цели.

Joint preparation is a philosophy of interaction, and cooperation is a joint effort aimed at achieving the final result or goal.

ӘОЖ 378.14

С.Д. Қосназарова
Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы
Алматы, Қазақстан
saltanat1619@mail.ru

СТУДЕНТТЕРДІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУДА ЖОБАЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Бұл мақалада автор студенттердің шығармашылық қабілеттерін жобалау технологиясы арқылы дамытудың жолдарын қарастырады.

Кілтті сөздер: жобалау технологиясы, шығармашылық қабілет, кәсіби шеберлік, әлемдік білім кеңістігі

Бүгінгі ғаламдану кезеңінде Қазақстан Республикасының білім беру жүйесін әлемдік білім беру кеңістігінің даму үдерісінен ажыратып қарастыру мүмкін емес. Әлемдік білім кеңістігіне толығымен кірігу білім беру, даму жүйесін халықаралық деңгейге көтеруді талап ететіні сөзсіз.

Осыған орай, жоғары оқу орындарында оқу үдерісін қоғамның ғылыми-техникалық ілгерушілік пен өркениетті даму дәуіріне бет бұру кезеңінде жаңа қоғамға лайықты саналы, білімді, жетілген тұлғаны қалыптастыру – негізгі міндеттердің бірі.

Соңғы кезде еліміздің білім беру ісінде түбегейлі өзгерістер болып жатқаны мәлім. Соның ішінде, ең бастысы, әлемдік білім кеңістігіне ену мақсатындағы қадамдар. Білім стандартының жасалуы, басқа да жүріп жатқан реформалар күрделі, қиын, қарама-қайшы белестерді ақырын-ақырын артқа тастап, көш ілгері жүріп келеді. Бұл жұмыстарды жүзеге асыруда оқытушыға қойылатын талап та ерекше болып отыр. Мемлекеттік білім саясаты да осы оқытушы арқылы жүзеге аспақ. Ал бүгінгі таңда оқу орындарының, оқытушылардың ең басты міндеті – рухани бай, жан-жақты дамыған жеке, дарынды тұлға қалыптастыру. Әр оқытушының алдыңғы сәулелі мұраты – өз пәнінен білім беріп қана қоймай, әр студенттің «менін» ашу, сол «менді» шығармашылық тұлғаға жетелеу.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев Қазақстан халқына Жолдауында: «Болашақта өркениетті дамыған елдердің қатарына ену үшін заман талабына сай білім қажет. Қазақстанды дамыған 50 елдің қатарына жеткізетін, терезесін тең ететін - білім», - деген болатын [1]. Сондықтан еліміздің үздіксіз білім беру жүйесінің заманауи қажеттіктерді өтеуге бейімдігі, ең алдымен, оның халықаралық стандарттарға сай білім беруге қабілеттілігінен көрінеді. Олай болса, қазіргі кредиттік оқу жүйесінің талаптарына толық жауап бере алатын оқытудың жаңа технологияларын қолданудың өзектілігі күн тәртібіне қойылуы заңды. Оқытудың әртүрлі педагогикалық технологиялары сарапталып, жаңашыл педагогтердің іс-тәжірибесі зерттеліп, оқу үдерісіне енуде.

Студенттің жоғары оқу орнында жүргенде оқу-танымдық әрекеттің неғұрлым белсенді түрлерін игеріп, оларды өз бетімен білім арқылы іздеп табу, білімін жинақтай алу, дәлелдей алу әдістері арқылы меңгергенде ғана оның өзгермелі дүние жағдайында өздігінен шешім жасап, жол табуына, кәсіби шеберліктерін үнемі өзіндік ізденіс арқылы дамытуына қажетті өмірлік дағдылары қалыптасатыны сөзсіз. Бұл орайда, студенттердің ізденімпаздық және шығармашылық қабілеттерін жетілдірудің аса маңызды жолы ретінде жобалай оқыту технологиясының оқыту үдерісіне енгізілуінің орны ерекше.

Жобалау технологиясы қазіргі таңдағы білімнің мақсат, міндеттеріне сәйкес тіршіліктің шынайы заңдылықтарын танып-білуді өз бетінше жобалау арқылы шешімін табу болып табылады. Бұл технологияның оқу үдерісіндегі ерекшелігі студент білімді жүйеленген дайын білім ретінде емес, өзінің ізденушілігімен өз жобасын құрып, өз бетінше шығармашылықпен айналысуында. Шығармашылық әрекет – студенттің өз жеке шығармашылық бағытын таңдау қажеттігін және шығармашылық өніммен, нәтиже туғызуға бағытталған жауапкершілігін қамтиды. Сондықтан оқыту барысында оқытушы мен студенттің тығыз байланыста болуы, оқытушы бар күш-жігерін, педагогикалық шеберлігін студент бойындағы табиғи мүмкіндіктерді ашуға, үйлесімді дамытуға бағыттауы, шығармашылық жағдай жасауы, студенттің өз тарапынан белсенділік, дербестік көрсетуі өзіне деген сенімділігі арқылы ғана шығармашылық әрекетті қалыптастыруға болады [2].

Жобалай оқыту технологиясының философиялық, гуманистік, психологиялық ерекшеліктері, шын мәнінде, студенттің жеке тұлғасын дамытуға бағытталған. Өз бетімен жобаларды орындау барысында студент «білім іздеудің өзіндік сүрлеуін» қалыптастырады және ол сүрлеу өмір бойғы білім алуының бастауына айналады. Студенттер жобалау жұмыстарын орындау барысында кәсіби санасы жетіліп, даралық қабілеттері де даму үстінде болады.

Жобалау технологиясын меңгерту жолдары мынандай:

- тақырып (жобалық) оқу бағдарламасына сәйкес болуы керек және ол студенттің қызығушылығын тудыруы қажет;

- оқытушының ролі өзгереді, ол тек қана ұйымдастырушы әрі кеңес беруші болуы тиіс;

- жобалай оқытудың өн бойында іздену әрекеті, зерттеу әрекеті, талдау және жинақтау әрекеті ұйымдастырылады;

- ізденуші жеке жұмысының жобасын ұсынып, оның нәтижесін дәлелдеу үшін жоспар жасайды, сызба, кескіндеме диаграммалар пайдаланады;

- талқыға ұсынылатын тақырып кең және ашық болуы қажет;

- жобаны қорғау жұптық (диада), үштік (триада) және топтық шеңберде орындалуы қажет.

Дәстүрлі түсініктегідей студент дәріс конспектісін жазбайды. Қолындағы оқу-әдістемелік жинақтың көмегімен ол дәріс, практикалық сабақтарға дайындалуға мүмкіндігі болады және алдын ала не туралы болатынын біліп отырады, сұрақтар қойып, пікірталастарға қатыса алады. Дәріс сабағында оқытушы оқу-әдістемелік жинақтағы қысқаша конспектіде жоқ мәселені түсіндіреді, сонымен қатар берілген тақырып бойынша жаңа, мәселелік аспектілерді анықтайды, студенттермен

бірігіп, әртүрлі жағдаяттарды шешу тәсілін іздейді.

Студенттің өзіндік жұмысы жеңілдетіліп, білімнің сапасы жоғарылайды. Кез келген материалды игеру үшін мүмкіндік жоғарылап, практикалық дағдылар жинақталады.

Жобалап оқыту технологиясы оқытушының интеллектуалдық, кәсіби, моральдық, рухани, азаматтық және басқа да сапалық қасиеттерін қалыптастыра отырып, оқытушының жеке тұлғасына тікелей әсер етеді.

Жобалап оқыту технологиясы студенттің жеке тұлғасына көзқарасты өзгертеді. Ол студентті оқу үдерісін оқытушымен бірге тең дәрежеде жүзеге асырушы ретінде қарастырады, оның жеке ерекшеліктерін ескеріп отырады. Оқытушы мен студент қарым-қатынасы психологиясын қайта құру, қайта қарау жұмыстары жүргізіледі. Бірінші кезекте студентке субъект ретінде қарау керек. Оқытудың мазмұны мен түрі толығырақ түседі, яғни әдістемелік жүйе адамгершілік тұрғыдан байиды.

Оқытушылар өздерінің тәжірибесінде жобаның әртүрлі түрлерін қолданады. Олар: ақпараттық-ізденушілік, зерттеу, өнімділік, тәжірибелі-бағдарлы.

Жобалаудың өнімі болып материалдық, әлеуметтік, ғылыми-зерттеу т.б. сипаттағы мәселелердің бірі бойынша студенттердің ашық тұрғыда шешім қабылдауын анықтай алатын оқу жобасы болады.

Жобалық оқыту ұғымының кең таралған анықтамасы: жобалық оқыту – базалық-теориялық білімдерді меңгеруге арналған үзілісті ақпараттық кешенді оқу жобаларын бірізділікпен орындауға негізделген тұтас дидактикалық жүйе болып табылады [3].

Жобаны жеке және топтық, қысқа мерзімді (1 ай), орташа мерзімді (3 ай) және ұзақ мерзімді (оқу жылы) деп бөліп ұйымдастыруға болады. Жоба мен оны жүзеге асыру өзара байланысты. Ол үнемі өзгеріске ұшырағын міндеттерге сәйкес толықтырылып, қайта жасалып отырады.

Жобалау технологиясының міндеттеріне мыналар жатқызылады:

1. Қажет ақпараттарды түрлі ақпарат көздерін пайдалана отырып, өз бетінше ізденуге студенттерді үйрету;

2. Экономикалық талдау жүргізу;

3. Студенттерді ақпараттармен алмасуға, әңгіме желісінен ауытқымауға, өз тақырыбы бойынша баяндауға, өз көзқарасын жеткізуге, оны қорғауға үйрету;

4. Жоба тақырыбы бойынша студенттерді жеке, жұпта, топта жұмыс істеуге үйрету;

5. Болжау әдісін меңгерту;

6. Тапсырылған іске жауапкершілікпен қарауға дағдыландыру;

7. Өздерінің шығармашылық және іскерлік мүмкіндіктерін талдауға және бағалауға үйрету.

Жобаның жүргізілу тәртібі:

1. Жоба тақырыптарының презентациясы;

2. Топтардың санын және әр топта жұмыс істейтін топ мүшелерін анықтау;

3. Ақпарат көздері мен іс-әрекет жоспарын талқылау;

4. Жоба тақырыбы бойынша топтардағы жұмыс:

- ақпараттарды жинау, өздерінің жеке материалдарына талдау жасау, оқытушы кеңесі, түзетулер енгізу, ақпараттарды толықтыра түсу, жаңа деректерін талдау, мәліметтерді жинақтау, талқылау, қорытынды материалын жазу;

5. Жобаны қорғау;

6. Бағалау;

7. Рефлексия.

Күтілетін нәтиже:

а) Студенттердің жинақтаған ақпараттарының қорытындысын шығару.

ә) Жинақталған ақпараттардың маңыздылығын зерттеу.

б) Жоба тақырыптары бойынша сызылған сызбалары.

Жобалап оқыту технологиясына негізделген шығармашылық жұмыстардың тиімділігін төмендегідей саралауға болады:

- шығармашылық бағыттағы тапсырмалар студенттердің білім деңгейін студенттік деңгейден алгоритмдік, одан эвристикалық, одан шығармашылық деңгейге дейін көтеруге жол ашады;

- пәнаралық байланыс арқылы берілетін білім тереңдетіледі, дағды, іскерлік жетіледі, тілдері дамиды;

- студенттердің білімді өз іс-әрекетімен алу жүзеге асырылады, білім деңгейлері анализ-сизтез, баға беру деңгейіне дейін көтеріледі, өнімді білім беру үдерісі жүреді;

- студенттердің жұмыс тақырыбын өздері тандап алуларына еркіндік беріледі;

- студенттердің ізденімпаздыққа, жағдаятты өз беттерімен шешуге дағдыландырады,

дүниетанымын кеңейтеді, жеке тұлғалық қасиеттерін қалыптастырады;

- дарын, қабілет, шығармашылық ізденімпаздығын дамытады.

Жобалап оқытудағы студенттің шығармашылық іс-әрекетін былай тұжырымдауға болды:

а) оқу материалының мазмұнын талдау, саралау;

ә) мәселені ашу, өнім жасау, шығармашылық еңбекке қол жеткізу;

б) қорытынды жасау, өз-өзіне баға беру.

Жобалап оқыту технологиясының қолжетімділігімен, қабылдау шапшаңдығын арттырумен, барлық оқытушының қолдауына тиімді екендігімен ерекшеленетінін тәжірибе көрсетіп отыр. Одан басқа, технология кез келген топта, кез келген пән бойынша қолданыла береді, оның жан-жақты моделін қарастырады, өйткені оқу үдерісін зерттеу мүмкін емес, тек оның моделін ғана зерттеуге болады. Оқу үдерісінің ақпараттық моделін таңдау немесе құру технологияландыру үшін басты нәрсе болып табылады.

Қазақстандағы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында Қазақстанда оқытындарды сапалы біліммен қамтамасыз етіп, халықаралық рейтингілердің білім көрсеткішінің жақсаруы мен қазақстандық білім беру жүйесінің тартымдылығын арттыру үшін, ең алдымен, педагог кадрлардың мәртебесін арттыру, олардың бүкіл қызметі бойына мансаптық өсуі, оқытылуы және кәсіби біліктілігін дамытуды қамтамасыз ету, сондай-ақ педагогтердің еңбегін мемлекеттік қолдау мен ынталандыруды арттыру мәселелеріне үлкен мән берілген. Осыған байланысты қазіргі таңда еліміздің білім беру жүйесіндегі реформалар мен сындарлы саясаттар, өзгерістер мен жаңалықтар әрбір педагог қауымының ойлауына, өткені мен бүгіні, болашағы жайлы толғануына, жаңа идеялармен, жаңа жүйелермен жұмыс жасауына негіз болары анық. Олай болса, білімнің сапалы да саналы түрде берілуі білім беру жүйесіндегі педагогтердің деңгейіне байланысты. Дәстүрлі білім беру жүйесінде білікті мамандар даярлаушы кәсіби білім беретін оқу орындарының басты мақсаты – мамандықтарды игерту ғана болса, ал қазір әлемдік білім кеңістігіне ене отырып, бәсекеге қабілетті тұлға дайындау үшін адамның құзырлылық қабілетіне сүйену арқылы нәтижеге бағдарланған білім жүйесін ұсыну – қазіргі таңда негізгі өзекті мәселелердің бірі.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан халқына жолдауы // Егемен Қазақстан. 2010, 30 қаңтар.

2. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образование. – М., 2005. – 165 с.

3. Бұзаубақова К. Жаңа педагогикалық технология. – Тараз, 2003.

В данной статье автор рассматривает способы применения проектной технологии для развития творческих способностей студентов.

In this article, the author looks at ways to use project technology to develop the creative abilities of students.

УКД 32.02

М.С. Курмашева

КазНАУ

Алматы, Казахстан

ЗНАЧЕНИЕ РАЗВИТИЯ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УМЕНИЙ В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

В сознании говорящего хранятся как целостные образования, так и правила комбинирования морфем. В связи с этим говорящий может использовать как одну, так и в случае необходимости другую стратегию. Можно предположить, что при продуцировании производного слова говорящий может опираться и на целостные образы производных слов, и на правила их образования, что обеспечивает высокую степень надёжности использования средств словообразования.

Ключевые слова: интегративное словообразование, обучение, словарный запас, производное слово.

Текстовый (функциональный) и интегративный (макролингвистический) подходы к значению утрачивают четкую ориентированность на языковую субстанцию и нуждаются в поддержке системно-структурного, микролингвистического подхода, выделяющего с опорой на языковые формы лексическое, словообразовательное, грамматическое значения.

Интегративное словообразование, разрабатывалось Л.К. Жаналиной, которая, опирается на принципы функционализма и когнитивизма, объединяя результаты исследования с позиции семасиологического и ономасиологического, диахронического и синхронного подходов.

По утверждению Л.К. Жаналиной синхронный и диахронический аспекты словообразования соотносятся через присущие им признаки: «Семасиологический и ономасиологический аспекты более последовательно, чем синхронный и диахронический аспекты, соотносятся со статикой и динамикой, а также с системой» [1, 126].

С семасиологических позиций язык рассматривается как системно-структурное устройство, обладающее значительной устойчивостью, т.е. статичное. С ономасиологических позиций изучается актуализация языковых элементов в речевой деятельности. Статика и системность, а также динамика и изменчивость присущи и синхронии и диахронии. Но закрепление первых двух признаков за синхронией, а вторых двух за диахронией имеет основания по преимущественному их проявлению в одном из временных ракурсов. В синхронии языка статика и системность доминируют, а изменения незначительны, и большинство из них происходит в речи и еще не стало нормой, не вошло в язык (подготовка исторических изменений). В диахронии система менее устойчива, более динамична, эволюционирует. Эта динамика отличается от динамики синхронии. В генетическом плане динамика представляет собой развитие, а в деятельностном – функционирование [2, 230].

Номинативная деятельность выступает как связующее звено в оппозиции язык-речь. И тогда становится более явной и объективно значимой известная трихотомия Л.В. Щербы «языковая система – речевая деятельность – языковой материал», которая и представляет объект интегративной лингвистики. В этом отношении труд Л.К. Жаналиной, на взгляд Н.И. Гайнуллиной, следует рассматривать как дальнейшее углубление в объект исследования и трактовку известных идей великих русистов прошлого, представленных в развитии с позиций новых теорий в современном языкознании. Теория интегративности приобретает реальную объяснительную силу применительно к такому участку языковой системы, каким является словообразование.

Интегративная морфемика – раздел словообразования, который изучает морфемы как элементарные языковые единицы, обладающие специфическими формальными и семантическими свойствами образующие систему, а также как конститутивные единицы, обладающие конструктивно-семантической функцией, готовностью к использованию в словообразовательных процессах при производстве слов, которая очерчивается их валентностями, реализующимися в сочетаемостях во внутренних контекстах производных слов.

В интегративной морфемике объединяются системно-структурная и функциональная морфемики. В ней используется интегративный подход, а именно семасиолого-ономасиологический подход, позволяющий рассмотреть морфемы в двух направлениях «от формы к значению/ функции» и «от значения/ функции к форме». Он представляет и систему морфем в статистике, и динамику морфем в словопроизводственной деятельности [3, 120]. Словообразовательные парадигмы и цепочки, содержащие однокоренные слова, объединяются в самую крупную единицу подсистемы по основной соотносительности- словообразовательное гнездо.

Каждое гнездо объединяет все однокоренные слова, которые выстраиваются в словообразовательные парадигмы и словообразовательные цепочки отношениями словообразовательной мотивации.

Признание системности гнезд, которое пришло на смену его представлению как простой совокупности однокоренных слов, сопровождается неодинаковой оценкой характера устройства словообразовательного гнезда, а именно-его отношений словообразовательными цепочками подсистемы [3, 121]. Структурированность словообразовательной области языка и составляющих ее единиц обуславливает ведущую роль знаний о строении слова для понимания как словообразовательной системы, так и словообразовательной деятельности. Так, разграничение словообразовательного и морфемного анализа способствовало изменению дисциплинарной структуры дериватологической науки, в которой утвердилось ее деление на морфемистику и [3, 128]. Дальнейшее уточнение словообразовательной структуры стимулируется развитием системно-структурного и функционального направлений в словообразовании, а также разработкой на их основе интегративной лингвистики, объектом которой является язык в единстве его системы и функционирования [7, 136]. В качестве подобного интегрированного объекта в интегративном

словообразовании выступают слова и их части – морфемы как элементарные и как конструктивные единицы языка, а также слова в процессах их образования и систематизации. Этот объект имеет статический и динамический аспекты, которые отражаются в его строении. В морфемике эти аспекты представлены в морфемной структуре слов, а в собственно словообразовании – в словообразовательной структуре.

Словообразовательная структура является результатом производства слов. В самом процессе производства слова вступают в отношения производности, в которых одни слова являются производящими, а другие производными. Когда процесс производства завершен, то произведенные в нем слова становятся готовыми, и поэтому их отношения со словами, от которых они ранее были произведены, сохраняются только как следы – а именно как отношения мотивированности, в которых одним слова являются мотивирующими, другие мотивированными.

Словообразовательная структура мотивированных слов отражает отношения мотивированности – формальной и семантической выводимости конкретного мотивированного слова из конкретного мотивирующего [8, 189]. Она обнаруживает существование групп мотивированных слов с общими корнями и с общими словообразовательными формантами, которые выстраиваются в комплексы, системы и образуют словообразовательную систему. Производные слова обладают структурой, фиксирующей словообразовательную деятельность – вербализацию некоторого мыслительного содержания, соединение мысли со словом. Эта структура получила название номинативной [4, 176].

Таким образом, в собственно словообразовании строение слова имеет две стороны – системную, работающую на ее организацию, и деятельностьную, показывающую, как происходит поэтапная языковая материализация понятия посредством его анализа-расчленения и выбора к этим частям подходящих основ слов и словообразовательных формантов [5, 242].

В интегративном словообразовании строение слова представляется как единение словообразовательной и номинативной структур. Морфемика при характеристике строения слова оперирует несколькими терминами – морфемная структура, морфемная модель и морфемный состав. Соответствующие понятия объединяют морфемы со словом. Как известно, связь морфемы со словом понимается неоднозначно. Возникающее при этом расхождение снимается в интегративной морфемике, состоящей из структурно-системной и функциональной морфемик. В первой морфема является самостоятельной языковой единицей – элементарной единицей морфемной системы, во второй – частью слова, так как выступает как конструктивная единица и используется в морфемном синтезе – операциях по созданию производных слов [6, 130].

Понятия морфемного состава, морфемной модели морфемной структуры, как правило, трактуются с позиций системного подхода, поддерживая определение слова как набора морфем, разделенных местами их стыковки (морфемными швами), которые обнаруживаются при морфемном анализе. Интегративное словообразование выделяет в морфемном строении слова статическую (системную) и динамическую (деятельностную) стороны. При выполнении конструктивной функции морфема соединяется с другими морфемами для образования слова, что мотивируется потребностью выразить заданную говорящему (пишущему) информацию. Обладание морфемой конструктивной функцией, т.е. есть способностью участвовать в морфемном синтезе, заложено в виде валентностей. Валентности проецируются на морфемную структуру в виде морфемных моделей. Последние эксплицируют динамический аспект морфемного строения слова, относятся к сфере функциональной морфемики, предоставляющей образцы, по которым осуществляются акты морфемного синтеза. В результатах морфемного синтеза – в конкретных производных морфемные модели превращаются в определенную последовательность конкретных морфем – морфемный состав, который отражает реализованную валентность – сочетаемость. Морфемный состав – это системный аспект морфемного строения слова. Составляющие слово морфемы располагаются в порядке, который определяется их типами по месту в составе слова, а также сочетаемостью. Включенность каждой конкретной морфемы в слово регулируется ее количественными и качественными показателями, сложившимися и допустимыми в русском языке как системе. Морфемная модель и морфемный состав сосуществуют две взаимозависимые стороны строения слова, для которого словообразовательная наука предлагает термин с более широким, общим значением – морфемная структура. В онтологическом смысле морфемная структура слова имеет системный и функциональный аспекты. Функциональный аспект – это языковые операции словообразовательного (морфемного) синтеза, инициированного исходным мыслительным содержанием.

Работа в школе показала, что ученики, особенно среднего звена, допускают многочисленные ошибки как в устной, так и в письменной речи, связанные с незнанием структуры слова, правил словообразования.

Процесс словообразования характеризуется активностью, регулярностью, продуктивностью модели. Под активностью, или производительностью, понимают качественную сторону словообразовательного процесса, т.е. способность той или иной модели к пополнению словаря новообразованиями. Продуктивность предполагает высокую степень активности. Активность, или производительность, может проявлять и нерегулярная модель. Однако до сих пор нет четких критериев, которые позволили бы установить грани между малопродуктивными и продуктивными моделями. В психолингвистике словообразование рассматривается с точки зрения человеческого фактора.

В связи с этим одним из главных вопросов при исследовании словообразования в психолингвистике является вопрос о том, каким образом говорящий находит производное слово при порождении речевых высказываний: находит ли он его в целостном виде в лексиконе или комбинирует его из частей (морфем) по правилам словообразования, закрепленным в его сознании.

Таким образом, возникает вопрос о том, в каком виде даны правила словообразования в сознании воспринимающего и говорящего и каким образом они используются. Однако однозначного решения данных вопросов в психолингвистике не найдено.

С этим связан и вопрос о том, являются ли морфемы оперативными единицами нашей памяти, а именно: как хранится и запоминается производное слово - целостно или основы и аффиксы закрепляются в памяти по отдельности.

В психолингвистике высказывается предположение, что в лексиконе человека выделяется динамическая, операционная, часть и «складская» часть, «запасник», где хранятся более редкие и менее употребительные словообразовательные единицы. Динамический компонент включает и правила комбинирования морфем в структуре производного слова.

Нахождение производного слова может осуществляться с использованием следующих операций: 1) операции поиска целостной формы; 2) поиска образца для создания; 3) поиска правила словообразования.

Наличие правил словообразования в сознании говорящего обеспечивает протекание различных языковых операций при восприятии и порождении речевых высказываний.

Так, при восприятии речи осуществляется членение производного слова на морфемы в процессе соотнесения его со значением. При этом значение производного слова часто возникает в результате слияния значений составляющих его морфем с учётом той или иной модели словообразования.

При порождении речевого высказывания происходит создание новых единиц номинации на основе правил словообразования, осуществляется выбор модели словообразования, выбор типов морфем (корня, аффиксов), определение порядка их следования, моделирование отношений между морфемами одного слова.

Двойной контакт словообразования – с лексикой и грамматическим строем – находит свое выражение в многообразии способов образования слов:

I. Морфологическим, заключающимся в образовании новых слов, существующих в языке основ и словообразовательных элементов по правилам их соединения в самостоятельные единицы. Иначе говоря, здесь возникают только новые комбинации и формы на базе имеющегося строительного материала. Основные виды морфологического словообразования, действующие в современном русском языке, - это сложение, безаффиксный способ словообразования и аффиксация.

Эти способы могут быть в схематической записи, приведенной ниже.

Аффиксация:

- префиксальный способ,
- суффиксальный способ,
- префиксально-суффиксальный способ.

Безаффиксальный способ;

- Словосложение;
- Аббревиация.

II. Морфолого-синтаксическим, который представляет собой образование новых лексических единиц в результате перехода слов одного грамматического класса в другой.

Например, наречие «прямоком» появилось на базе формы творительного падежа единственного числа ныне утраченного существительного «прямик». Прилагательные «запятая», «булочная», «лесничий», а также причастие «заведующий» перешли в категорию существительных и т.д.

III. Лексико-синтаксическим, при котором две или более сопоставимые лексические единицы в процессе употребления их в языке сращиваются в одну. Таким образом, при этом способе новые слова представляют собой слияние в словесное целое.

Например, слово «тяжелораненый» появилось на базе двух слов - «тяжело» и «раненый»; слово «сумасшедший» возникло от слов - «с» «ума» «сшедший»; «наконец» - образовалось из «на» и «конец» и т.д.

IV. Лексико-семантическим, когда разные значения слова превращаются в отдельные слова, осознающиеся как этимологически самостоятельные и независимые, или же за ним закрепляется значение, никак не связанное с ранее ему свойственным. Иначе говоря, слово, уже существующее в языке, приобретает новое смысловое значение, как бы расщепляется на два и более омонима.

Названные способы имеют не тождественную роль в процессе словообразования. Наиболее важный – морфологический способ, с помощью которого пополняются разные части речи, хотя с разной продуктивностью: существительные редко (сверхприбыль), прилагательные часто (премилый, сверхмощный). В основе его лежит сочетание различных морфем: кричать – крик, путь – путник, грузовой – грузов-ик; слабый – слаб-ость; бежать – в- бежать, вы-бежать, при-бежать.

За последнее десятилетие в русском словообразовании активизируется морфолого-синтаксический способ. Образование новых слов происходит в результате сложения слов (двух, трех: лед колоть – ледокол, книги любить - книголюб). В словообразовании детей подводят к образованию одного слова на базе другого однокоренного слова, которым оно мотивировано, т. е. из которого оно выводится по смыслу и форме. Образование слов осуществляется с помощью аффиксов (окончание, приставки, суффиксы).

Список литературы:

1. Жаналина Л.К. Словообразовательное значение и словообразовательный формант с позиций интегративного подхода. Казань, 2001.– Т. 1.- 126-127 с.
2. Гайнуллина Н.И. Состояние современного русского языка в синхронно-диахронической интерпретации // Язык – текст – дискурс: проблемы интерпретации высказывания в разных коммуникативных сферах: Матер. междунар. науч. конф., 12-14 мая 2011 г. – Самара, 2011. – 230-235 с.
3. Жаналина Л.К. Интегративное словообразование. Алматы, 2011.-492 с., 135
4. Жаналина Л.К. Понятия «морфемный состав» и «морфемная модель» в интегративной лингвистике. Вестник КазНПУ им.Абая, серия «Филологические науки», № 3 (29), 2009 г.
5. Жаналина Л.К. Моделирование языка в интегративной лингвистике// Вестник КазНПУ им.Абая, серия «Филологические науки». – 2008. № 1- (23).
6. Жаналина Л.К. Актуальные проблемы языкознания. – Алматы: Print-S, 2006,170с.
7. Рябова Н.Ю. Когнитивно-дискурсивный подход к языку и проблемы временной референции / Н.Ю. Рябова // Лингвистика на исходе 20 в.: итоги и перспективы: Тезисы Междунар. конф. М., 1995. – 452 454 с.
8. Шамне Н.Л. Семантика немецких глаголов движения и их русских эквивалентов в лингвокультурологическом освещении / Н. Л. Шамне. - Волгоград, 2000. – 308 с.
9. Земская Е.А. Словообразование // Современный русский язык. М., 1999. – . 286-442 с.
- 10.К.Д. Ушинский Основные теории преподавания - М., 1980. – 331 с.
- 11.Эльконин Д.Б. Психическое развитие в детских возрастах. Избранные психологические труды. М., 1995. – 231с.

Мақалада орыс тілін оқыту барысында сөзжасам дағдыларын қалыптастыру жайы туралы сөз болады. Орыс тіліндегі сөзжасам заңдылықтары лексика-грамматикалық жұмыстардың құранды бөлігі саналады. Мақалада сөзтудырушы жұрнақтардың тілдік санадағы көрінісі, сөйлеушінің оларды қабылдап, қолдануы сипатталады.

In the consciousness of the speaker, both holistic formations and the rules for combining morphemes are stored. In this regard, the speaker can use either one or, if necessary, another strategy. It can be assumed that in the production of a derived word, the speaker can rely on integral images of derived words, and on the rules for their formation, which ensures a high degree of reliability of word-building tools.

М.Т. Куштаева
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университет
Ақтөбе, Қазақстан

ОҚЫТУДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ТЕХНОЛОГИЯСЫ: ОҚУШЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ МОДЕЛІН ҚҰРУ

Өркениет дамуының жаңашыл кезеңі тек қана ақпараттың көшкіндеп өсуімен ғана емес, сонымен қатар ақпараттық алмасу үрдісін жылдамдатуды іске асыруымен сипатталады. Интернет қорларын қолдану, мобильді байланыстың қарқынды дамуы кез келген уақытта дүниежүзінің әрбір жерінен ақпараттарды алуға мүмкіншілік береді.

Тірек сөздер: таным, когнитивті кесте, когнитивтік бағыт, оқушының танымдық моделі, оқу-танымдық құзыреттіліктер, т.б.

Өркениет дамуының жаңашыл кезеңі тек қана ақпараттың көшкіндеп өсуімен ғана емес, сонымен қатар ақпараттық алмасу үрдісін жылдамдатуды іске асыруымен сипатталады. Интернет қорларын қолдану, мобильді байланыстың қарқынды дамуы кез келген уақытта дүниежүзінің әрбір жерінен ақпараттарды алуға мүмкіншілік береді. Ақпараттық алмасуды жылдамдатуға және қолданушылар үшін жай және қауіпті техникалық құралдарды жасауға талпыну -- қоғам дамуының негізгі секторы. Бұл тенденция адамзаттың мінез-құлқын басқаратын кейбір терең психологиялық заңдылықтарды бейнелейді.

Ақпаратты игеру -- адекватты мінез-құлықты таңдауға, болашақ әрекеттерді жетік жорамалдау мен актуальді тәртіпті таңдау үшін қажет шарт. Қазіргі уақытта әрбір индивид өмірінде және жалпы қоғамда ақпараттың маңызды орын алатындығы туралы Европа зерттеушілері мынадай шешімге келген: «Дүниежүзіндегі білімнің даму кезеңінің ерекшелігі -- ой шығармашылығының маңызды рөлі, когнитивті қоғамға, эндогенді үрдістерге өту және оны адамзат шығармашылығының әр түрлі облысында қолдану болып табылады» Бұл тұрғыда Г.П.Щедровицкий «Білімді тез және нық меңгеру, өмірлік, кәсіптік тұрғыда дұрыс шешім қабылдай білу -- зейінді, ынталы қатысушылардың ойлау қабілеттілігінің дұрыс тәрбиеленгендігінен болады. Бірақ бұрынғы әдістер оқытушылардың жұмысын жүйелендіре алмайды. Оқытушы берген білімінің нәтижесін, кім қалай меңгергендігін біле бермейді, яғни оқушы қалай түсіну керектігін ескермейді» деп көрсеткен[1, 15].

Қазіргі уақытта оқытушылар «есте сақтау», «ойлану» деген түсініктердің орнына «когнитивті», «таным» деген терминді қолданып келеді. Таным теориясы (гносология) – айналадағы қоршаған дүниенің адам санасында бейнеленуін, танымның жалпы шарттары мен мүмкіндігін, білімнің шындыққа қатынасын, қоғамдық тәжірибе негізінде жүзеге асатын таным үрдісінің заңдылықтарын, оның негізгі түрлерін, әдістерін, жорамалдар мен теориялар құру және дамытудың жолдарын зерттейтін психология ғылымының саласы.

Тіл білімі тұрғысынан когнитивтік лингвистиканың негізгі құралдары: есте сақтау бірліктері - таным, гештальт теориясы, тілдік сана және т.б. Когнитивтік лингвистика дүние бейнесін сипаттауға бағытталады және тілдің таным құралы мен танымның алғы шарты екендігі басты назарда ұсталынады. В. Гумбольдт кезінде тілдің адам болмысы мен танымының барлық аясын қамтитын адами рухтың басты қызмет екендігін баса көрсеткен болатын. Дүние туралы белгілі бір дүниетанымның қалыптасуы психикалық сәулеленудің үш деңгейінің өзара қатысымдылығына байланысты. Олар: сезімдік қабылдау деңгейі, қабылдауды қалыптастыру деңгейі, сөйлеу-ойлау процесс деңгейі. Қазіргі тіл білімінде осы бағыттағы зерттеулер кешенді сипатта антропоцентристік бағытта және когнитивтік лингвистиканың «ғаламның тілдік бейнесі» теориясының негізінде жүргізілуде. Өйткені тілді зерттеудің когнитивтік жүйесі «дүниені тіл әлемінде тану» қағидасына сай бағытта жүргізілуі - тіл біліміндегі өзекті мәселелердің бірі.

Тіл мен таным процестерінің ара қатынасын көрсету тіл қолданысының когнитивтік жүйесіне сүйенеді. Психикалық процестердің өтуін басқаратын білімдер жүйесінің құрылымы когнитивтік құрылым делінеді. Тіл мен ойлаудың, тіл мен танымның арақатысы адам баласының өмірінде құндылықтар қаншалықты роль атқаратынын белгілеп береді. Тіл мен танымның арақатысын сипаттайтын ұғымдар белгілі бір құрылымға түседі.

Когнитивтік ғылым ақпараттарды өңдеу мен мағлұматтар жайлы түсініктер жүйесін және ойлау процесін басқарудың жалпы принциптерін айқындайды. Адамның физиологиялық, психологиялық,

психофизиологиялық ерекшеліктерін ғана есепке алмай, оны қоршаған дүние жайлы мағұлматтарды жүйелеу, сарапқа салу қажеттілігі туады. Айнала қоршаған ортаның адам санасында бейнеленіп, тілде көрініс табуы, тілдің танымдық сипаты когнитивті лингвистикада тереңнен қарастырылады. Ол индивидтің қоршаған ортамен ақпарат алмасуын сипаттайды. Бұл кезде зерттеу объектісі өзгермейді, оны игеру әдіс-тәсілдері өзгереді. Жүргізілген зерттеу бойынша көптеген оқытушылар адамзаттың сыртқы дүниемен байланысы кезіндегі ақпарат алмасуын, сақтауын, қайта өңдеуін зерттейтін когнитивті психология әдістері мен негізгі түсініктерін анықтаған. Адам ақпаратты өзіне тиімді когнитивті тәсілдер көмегімен қабылдайды. Егер де бұндай тәсілдер жоқ болса, онда ақпарат қабылданбайды немесе бөлшектенеді. Адамның қабылдауы, түйсігі – пассивті көрініс емес, ол арнайы психологиялық құралдардың көмегімен жүзеге асатын ақпарат жинағының активті үрдісі болып табылады. Бұны американдық психолог У.Нойссер *когнитивті кесте* деген. Ол: «Қабылдаушыда бірнеше *когнитивті кесте* деп аталатын жүйе бар. Оның функциясына қоршаған ортадағы ақпаратты жинау жатады. Бұл түсінік – ақпаратты дұрыстау және ақпаратты жинауды бір тұжырымға келтірудегі концепция» деп көрсеткен [2, 75]. Организмде туғаннан бастап енетін сенсомоторлы бақылаудың жай формаларынан басқа когнитивті кесте өмір қалыптасу барысында, оқу үрдісінде пайда болады.

Берілетін ақпарат тірек ұғымдар негізінде диаграмма немесе сызбалар түрлерінде берілсе, білім алушының жүйелі әрі ұзақ уақытқа жадыда сақтауын көмектеседі. Сызбалар ақпараттың көшірмесін жадыда сақтауға және қайта жаңғыртуға ықпал етеді.

Когнитивтік бағыт Ж.Пиаже, Л.С.Выготскийдің теорияларына негізделеді. Ж.Пиаже адамның когнитивті механизмдері екі әрекетке негізделген деп есептейді. Ол адамның сыртқы өмірге бейімделуі. Ассимиляция – жағдайларды ескі сызбаларға икемдеу, аккомодация- адамның ескі әрекеттерді жаңа жағдайға икемдеуі. Осы екі процесс арасындағы тепе-теңдікті сақтауды Ж.Пиаже дамудың көзі деп есептейді. Басқа сөзбен айтқанда, тәжірибе жинау, өзара әрекеттесу танымды дамытатын, сонымен байланысты тұлғаны дамытатын процестер болып табылады.

Тілді оқытудағы когнитивтік бағыт тілді үйренудің ең тиімді нәтижелі жолын ұйымдастыруды мақсат етеді. Тілді үйрену үдерісі де таным процесіне сай ақпаратты талдаудан, орналастырудан, жүйелеуден, қолданудан, автоматизмге жеткізуден тұрады. Психологтар тілді меңгеруде ішкі танымдық процестер болады деп есептейді. Адамның туған тілін меңгеруі сыртқы дүниені танумен қатар жүреді. Тіл әрі танытушы, әрі таным объектісі ретінде екі қызмет атқарады [3, 11].

Бұл айтылғандардың барлығы оқулық мәтіндері мен оқытушылардан түсетін ақпараттарды қабылдайтын оқушыға қатысты болып табылады. Егер оқушыда қабылдай алатын ақпараттар бар болған жағдайда когнитивті кестелер жеткілікті ерекшеленеді. Себебі оқушы ақпараттың кейбір бөліктерін түсінбей, қабылдамай қалуы мүмкін.

Біріншіден, оның санасында ғылыми түсініктің орнына тұрмыстық, өмірлік, отбасылық түсініктер активтелінеді. Бұның нәтижесінде оқушы ақпаратты жартылай қабылдайды, яғни ғылыми түсініктерге қарапайым тұрмыстық атрибуттарды тіркейді.

Екіншіден, ғылыми түсініктер өзара анықталған спецификалық-заттық (тәжірибе-көрініс, тәжірибе-заң т.б.) және жалпы логикалық (себепті-тергеулі, функциональды т.б.) түрлерімен тығыз байланысты. Егер де бұлардың кез келген біреуі қатысушыға беймәлім болса, онда түсініктер оқушы санасында бөлек өмір сүреді, яғни семантикалық желінің фрагментін түзбейді. Түсініктердің біреуін ғана қабылдау, екіншісінің мәнін активтендірмейді. Бұндай түсініктерден тұратын мәтінді оқушы тез жаттап алады. Оның логикалық дамуын түсінбей, механикалық түрде жаттау -- мағынасыз және жатталғандардың мазмұны алғашқы іске қосылудан кейін естен шығып кетеді.

Үшіншіден, жаңа оқу материалының дамуы әрқашан түсіну әдістерін, логикалық операцияларды, әр түрлі іс-әрекеттерді орындау тәсілдерін қолданумен жалғасады. Бұл істі орындау түрінің әрқайсысы ақпаратты қайта өңдеудің нақты әдістері болып табылады. Оқушының білім жүйесіне жаңа ақпараттарды енгізу үшін оның санасында әрбір қолданылатын істі орындауға (процедураға) сәйкес келетін когнитивті кестелер болуы қажет. Егер бұл кестелер болмаса, онда оқушыға жаңа ақпараттарды қабылдау әдісі түсініксіз болады.

Төртіншіден, әрбір оқушы жаңа ақпараттың қайта жұмыс жасау жылдамдығын анықтайтын интеллектуальды лабильностың (дыбыстық) дәрежесін меңгереді. Лабильностың төменгі дәрежесінде оқушы жай сылбыр болады және жаңа ақпаратты үдету үшін оған уақыт керек болады. Сондықтан дәстүрлі оқу ережесінде ол үлгермейтін болып қалады. Ал оқытушы бұл жағдайдың себебін іздемейді. Оқушының оқуға деген ынтасы жоқ, еріншектік деп біледі. Осыған байланысты Ресейде білімнің жаңаша даму сатысы білім жүйесін, яғни когнитивті қоғамға өтуін қамтамасыз ететін жүйе туғызу қажеттігімен сипатталады.

Бұл мәселелерді шешу үшін оқытудың когнитивті немесе танымдық технологиясын пайдалану керектігін дәлелдеген. Бұның негізінде бірнеше теориялық жағдайлар мен идеялар жатыр.

Бірінші жағдай. Оқу үрдісі кезінде оқушылардың танымдық қабілетінің дамуын қамтамасыз ету үшін оқытушы қолданатын әдістер, оқу мазмұны, формалары, тәсілдері әрбір оқушының танымдық қабілеті дамуының актуальді деңгейіне сәйкес болуы қажет. Танымдық қабілеті дамуының актуальді деңгейін игеру үшін мониторинг жүйесі пайда болды. Ол төрт когнитивті (танымдық) өрістен тұрады.

1. Негізінде нейрофизиологиялық табиғаты бар ақыл-ойдың базалық когнитивті сипаттамалары.

2. Жалпы /ортақ/ оқу дағдылары.

3. Пәнаралық білім мен дағды.

4. Пәндік білім мен дағды.

Ақыл-ойдың базалық когнитивті сипаттамаларының актуальді даму деңгейі мен құрылысын зерттеу үшін, оқу үрдісін ұйымдастырудың құралдарын, түрлерін, әдістерін, оқу мазмұнын дәл таңдау үшін қажет параметрлерден тұратын оқушының танымдық моделі жасалады. Бұны қодану оқушының танымдық қабілетінің дамуына алып келеді.

ақыл-ойдың вербальді құрылымы мен даму деңгейі;

ақыл-ойдың математикалық құрылымы мен даму деңгейі;

ақыл-ойдың кеңістіктегі құрылымы мен даму деңгейі;

қысқа уақытта есте сақтаудың деңгейі;

абстракттілі геометриялық түсінікті бағдарламасы;

дедуктивті ойлаудың даму деңгейі;

назарға ұстап тұру ұзақтығы;

вербальді креативті деңгей;

вербальді емес креативті деңгей [4, 91].

Танымдық лингвистика адам санасында сақталған білімнің коммуникацияда тілдік таңбалар арқылы бейнеленуін қарастырады. Адамзат үшін ақиқат дүние біреу болғанымен, оны түсіну, тану, сол дүниенің біртұтас бейнесін санада қалыптастыру әрекеттері әр адамда, әр ұлтта әр түрлі деңгейде, сан алуан интерпретацияда беріледі. Сондықтан тіл иесінің ой-өрісіне, дүниені тұтас таныған жан әлеміне байланысты дүниенің танымдық бөлшектері тілде өзінше көрініс табады. Оқушы санасында, ойында сақталған ақпаратты танып қана қоймайды, оны тілдік қатынаста қолданады. Тілдік қатынас екі түрлі қызмет атқарады. Біріншіден, ол баяншы мен қабылдаушы арасындағы қарым-қатынасты жүзеге асырады. Бұл оның қатысымдық қызметін танытады. Екіншіден, ғаламның тілдік бейнесін таныту үшін адам мен өмірдің байланысын білдіруге бағытталады. Тіл қатысымда тек белгілі бір ойды, пікірді, хабарды жеткізудің құралы ғана болып табылмайды, ол адам санасында қалыптасқан, жинақталған, бейнеленген ұғымдар мен түсініктерді жеткізеді. Ол адамның жылдар бойы жинаған білімін сақтаушы, жеткізушінің қызметін атқарады. Бұдан оның танымдық қызметі көрінеді [5, 13].

Психологтар сөйлесім кезінде баяншының қабылдаушының әр түрлі ерекшеліктерін ескере отырып тілді қолданатынын айтады. Баяншы кімге қалай және қайтп сөйлеу керектігін өзі шешеді. Оқушының тілдік жағдаятта қолданатын ақпараттары санасында сызба, модель, яғни фрейм түрінде сақталады. Мәселен, *қыпшақ тобы* сөзі арқылы оқушы санасында қыпшақ тобына қатысты *түркі тілдерінің жіктелімі, тілдерді жіктеу қағидалары, этникалық құрылым, ата тіл*, т.б. фреймдар пайда болады. Сондықтан қазір оқытуды фреймдік тұрғыдан ұйымдастыру керек деген пікірлер кездеседі. Фреймдік тұрғыдан оқыту оқушы санасында алынған ақпаратты терең сақтауға ықпал етеді. Мысалы, түркі тілдері бойынша оның фреймдерін құру кезінде түркі тілдерінің жіктелімін, қағидаларын білмейтін оқушылар оның қатарына флективті, аморфты тілдерді т.б. жатқызуы ықтимал. Яғни оқушы өзі таныған, білген, меңгерген дүниесін ғана қолданады, пайдаланады. Студенттің ойында көп уақытқа дейін тілдік кодтар сөз, сөйлеу немесе әр түрлі концептілер түрінде сақталады. Баяншы өзіне қажет кезінде, белгілі бір қатысымдық міндеттерді шешуде ойда сақталған тілдік кодтарды таным елегінен өткізіп тілдік қатынасқа түседі. Студент «миында қандай ой пайда болмасын, ол тілдік материалдың негізінде ғана туындап, іске асады» [5, 13].

Бұл тұрғыда оқушының когнитивті өрісінің белгіленген сипаттамаларын өлшеу үшін келесі әдістер қолданылады.

Р.Кеттелланың мәдени тесті;

Г.Айзенканың ақыл-ой тесті,

Абстарктілі геометриялық түсініктерді анықтаудың стратегияларын зерттеу үшін Дж Брунердің әдістемесі,

«Түзетімді үлгі» әдістемесі;

Вербальді немесе вербальді емес креативтілік деңгейін анықтау үшін Торренс тестері т.б

Зерттеу нәтижесінде алынған көрсеткіштер негізінде танымдық дискограмма сызылады. Ол графикалық түрде оқушының танымдық моделін көрсетеді. Осылай бұл модель оқушының танымдық қабілеті дамуының күшті және әлсіз жақтарын білдіреді. Берілген модельдің негізінде оқу үрдісін жобалайды, бұл келесі әрекеттер бойынша іске асады.

әр түрлі білім саласындағы оқу жетістіктерінің деңгейін жорамалдау;

алынған көрсеткіштер негізінде түзетімді жаттығуларды өңдеу және оқу қиындықтарының себебін анықтау;

оқытудың жалғастырылуы мен оқу ақпаратын игеру жылдамдығын анықтау;

оқытудың тәсілдері мен әдістерін, түрлерін таңдау;

жаңа ақпараттарды көрсету кезіндегі детализацияның деңгейі,

креативті тапсырмаларды орындаудың мүмкіндіктері.

Жалпы /ортақ/ оқу дағдыларын зерттеу.

Бұл төмендегідей жобадан тұрады:

жазу түрінде берілген ақпараттарды қайта өңдеу мен қабылдау;

жазбаша мәтіннің жоспары құру;

граф-кесте түрінде түсініктер арасындағы байланыстарды көрсету;

семантикалық өріс түрінде түсініктер арасындағы байланыстарды көрсету;

логикалық қорытындылар мен пікірлерді мәтінде көрсету;

мәтіннен қажетті және қате пікірлерді таба білу,

мәтіннен бағалы пікірлерді табу,

тезис құру;

конспекті жазу;

берілген тақырып бойынша мәнжазба дайындау;

ауызекі түрінде берілген ақпаратты қабылдау және қайта өңдеу;

ауызекі сөздік конспектілеу, сұрақтарға жауап беру, пікірталасқа қатысу;

іздеу дағдылары: әдебиет пен сөздіктерден қажет ақпараттарды таба білу, БАҚ мәлімет айта білу, интернет жүйесінен ақпарат ала білу.

Оқушының білімі мен білігін өз қажетіне қарай ұштастыруға, сөйлеу қабілетін жетілдіруге, танымдық көзқарасын қалыптастыруға, шығармашылық қабілетін дамытуға т.б. көмектесетін құзыреттіліктердің рөлі айқындалады.

Құзіреттілік – нәтижесінде өзгермелі жағдайда меңгерген білім, дағдыны тәжірибеде қолдана алу, проблеманы шеше білу

Қоғамдық дамудың қазіргі үрдісі өзінің іс-әрекетін тиімді жоспарлай алатын, танымдық қызметінде алынған білімді орынды пайдалана білетін, түпкі нәтижеге жету үшін әр түрлі топтардағы адамдармен тиімді қарым-қатынас диалогіне түсе алатын білімді тұлғаны тәрбелеу мәселесін қойып отыр.

Сапалы білім алған, танымдылығы жоғары, құзыретті, бәсекелестіктің қайсыбір мықты тегеурініне төтеп бере алатын оқушылар ғана болашақтың кілтін аша алады. Еліміздің жаһандық дүниеде даралануы білімді, жігерлі, ұлттық санасы рухани бай жас ұрпақ арқылы іске асады. Осындай ұрпақ тәрбиелеуде тілді оқытудың мақсаты:

ана тілінде сөйлей (ойын жеткізе) алатын тұлға – тілдік тұлға;

ана тілінде дітін орындата алатын тұлға – коммуникативтік тұлға;

ана тілінде ойлайтын, қазақ мәдениетін меңгерген тұлға – тілдік-мәдени тұлға тәрбиелеу.

Осымен байланысты оқушыға лингвомәдени құзыреттілікті қалыптасатыру.

Лингвомәдени құзіреттілік- оқушының тілдік және мәдени бірліктерді контексте орынды қолдануы, мәдени-тарихи және ерекше ұлттық ақпараттарды тілдік қарым-қатынаста пайдалануы, лингвоелтанушылық білімдер жүйесін меңгеруі, ұлт тарихы, дәстүрі, мәдениеті туралы білімін сөйлеуде ұтымды пайдалануы, сөйлеу мәдениетін игеруі [3, 15]..

Оқу-танымдық құзыреттіліктер – бұл танымдық іс-әрекет іскерліктері мен дағдыларының жиынтығы. Мақсат қою, жоспарлау, талдау, рефлексия, өз іс-әрекет нәтижелілігіне өзіндік баға беру механизмдерін игеру, яғни оқушының хабарды өздігінен өңдей білуі, өз бетінше оқуы, үйренген материалдарын жаңа жағдайда қолдануы, хабардың шығу көзін таба алуы, өз қабілеті мен білімін бағалауы, өзіне қажетті білімді екшеп, сұрыптап ала білуі, оны қолданудың жолын

менгеруі. Стандартты емес жағдаяттарда әрекет тәсілдерін, мәселені шешудің эвристикалық әдістерін менгеру. Өлшеу дағдыларын игеру, статистикалық және басқа да таным әдістерін пайдалану. Ақпараттық құзыреттілік – бұл қабілеттілік ақпараттық технологиялар көмегімен өз бетінше қажетті ақпараттарды іздеу, талдау, іріктеу, өңдеу және жеткізу. Коммуникативтілік құзыреттілік – бұл қоршаған адамдармен өзара әрекет дағдыларын, топтағы жұмыс істей алуы игеру. Әр түрлі әлеуметтік рөлдермен таныстығы.

Бүгінгі таңда жалпы орта білім беруді жетілдірудің негізінде құзыреттілік тәсілді алу ұсынылып жүр. Құзыреттілік ұғымы «білім», «білік» және «дағды» сияқты ұғымдарды қамтиды. Бірақ бұл «білім», «білік» және «дағдының» жаңаша жай ғана жиынтығы емес. Құзыреттілік оқыту нәтижесін (білім және білік) ғана емес, сонымен бірге ол оқушылардың шығармашылық іс-әрекет тәжірибесі мен құндылық бағдарларының жүйесін де көрсетеді. Құзыреттілік – бұл алынған білімдер мен біліктерді іс-жүзінде, күнделікті өмірде қандай да бір практикалық және теориялық мәселелерді шешуге қолдана алу қабілеттілігі. Ол, ең әуелі орта және арнаулы білім беру оқыту үрдісінде қалыптасады. Сонымен, оқытудағы құзыреттілік тәсіл білім беру нәтижесі ретіндегі оқыту сапасын қамтамасыз етеді, ал ол өз кезегінде кешенді әдіс-тәсілдерді жүзеге асыруды, оқыту сапасын бағалаудың біртұтас жүйесін құруды талап етеді. Демек «құзырет» және «құзыреттілік» ұғымдарын педагогикалық тәрибеге енгізу білім берудің мазмұны мен әдістерін өзгертуді, іс-әрекет түрлерін нақтылауды талап етеді.

Құзыреттілік тәсіл бірінші орынға оқушының хабардарлығын емес, нақты құбылыстарды танып білу мен түсіндіруде; қазіргі заманғы техника мен технологияны игеруде; практикалық өмірде; өзінің кәсіби білім алуға дайындығын бағалауда; еңбек нарығын бағдарлау қажет болғанда; өмірден өз орнын анықтауға; өмір салтын, кикілжіңдерді шешу тәсілдерін таңдауға байланысты мәселелерді шешу қажет болғанда туындайтын өмірлік мәні бар мәселелерді шешу біліктілігін шығарады.

Құзыреттілік тәсіл білімдік парадигмадан біртіндеп бітіруші түлектердің қазіргі көпфакторлы әлеуметтік-саяси, нарықтық-экономикалық, коммуникациялық және ақпараттық қаныққан кеңістік жағдайында тіршілік ету қабілетін көрсететін құзыреттер кешенін игеруге жағдай жасау дағдыларын қалыптастыруға қарай бет бұруды білдіреді.

Ғалымдар білім берудегі құзыреттілік тәсілді жүзеге асырудың төрт аспектісін ажыратады:

- түйінді құзыреттер;
- жалпыланған пәндік біліктіліктер;
- қолданбалы пәндік біліктіліктер;
- өмірлік дағдылар;

Бұл төрт бағыттың бәрі оқу орындары үшін өте қажет. Бұлардың әрқайсысын орындау түлектердің құзыреттіліктерін, олардың оқу бітіргеннен кейін жұмысқа дайындығын арттыруға себептесетін болады.

«Құзырлылық», «құзыр» ұғымдарының қолданыстағы білім, білік, дағдыдан айырмасы төмендегідей ажыратылады:

білімнен айырмасы – қызмет жөніндегі ақпараттық сипатта емес, өнімді қызмет формасы түрінде байқалуы. Бұның негізінде студенттердің неге қабілеттілігі, таным деңгейі, жаңа ақпаратты қабылдауы анықталады.

дағдыдан айырмасы – оқыған материалды топтастыра, құбылыстарды, заңдылықтарды шығармашылықпен пайдалана отырып өзгерте алатын саналы қызмет етуі. Мұнда декларативті білімдерді игеру (фактілер, өлшемдер, түсініктер, заңдар, модельдер, теориялар, процедуралық білімдер /процедурными знаниями/, игеру әдістері, операция, іс-әрекеттер);

біліктіліктен айырмасы – дағдыға автоматты түрде жету немесе алмастыру емес, керісінше бірнеше пән дағдыларын кіріктіру, жалпы қызмет негіздерін сезіну [3, 35].

Қазіргі кездегі білім берудегі оқытушының мақсаты білім мазмұнын игеруге және оны өзінің жеке білімдік капиталына енгізуге арналған ақпараттық ортадағы берілген мүмкіндіктерді қолдану болып саналады.

Оқу үрдісінің барысында оқушылардың танымдық қабілетінің дамуын қамтуы үшін оқу мазмұнын жүйелеу қажет. Оның декларативті және процедуралық ақпаратын белгілеп, сатысын анықтау қажет.

Біріншіден бұл сұрақ оқушылардың мүмкіншілігімен байланыста болуы керек. Бұл оқушыға пән ақпаратын адекваттық қабылдауға және жалпы, жеке әдістерді қолдануға мүмкіндік береді. Осы екі мәселені шешу үшін қабылданған инженерлі білімдердің екі түрлі ақпаратын, яғни декларативті және процедуралы түрін қолдануға болады. Декларативті ақпаратқа фактілі мәліметтер /түсінік, анықтау, заттың сапалығы, көріністер, күндер, кез келген өлшемдердің саналы мағынасы, т.б./

жатады. Егер де декларативті ақпаратты көмекші ақпарат ретінде қарастыратын болсақ, оқушы бұл ақпаратсыз бірде-бір пәндік әрекетті қабылдай алмайды. Сондықтан оқушылардың берілген ақпаратты қабылдау әрекеті оқытудың танымдық технологиясында маңызды және оны оқыту үшін арнайы сабақтар бөлінеді. Бұл әрекет фактілі мәліметтерді жатаумен сәйкес келмейді.

Бұдан соң процедуралы ақпаратқа көшеміз. Ақпараттың бұл түрі алгоритмдер мен ережелердің орындалуы, әр түрлі пәндік байланыстардың болуы, берілген нәтижелерді алу үшін қолданылады. Бұл ақпаратты қабылдау оқушыларға жалпы және жеке әдiстердi бiлу үшiн қажет. Әрбір оқылып жатқан әдіс оқушының қарым-қатынасына, біріншіден, сырттан қарастырылып, кейінен, субъективті когнитивті жүйеге айналуы керек. Оқушыға келіп жатқан ақпаратты қабылдап, оған адекватты түрде мән беруге көмектеседі. Декларативті және процедуралық ақпараттың психологиялық құрамы оқу бөлімі модель бойынша құрылған. Оны жүзеге асырған американдық когнитивті психолог Дж Андерсон. /1987. Ол бұл модель мына мәселені шешу үшін құрылған деп көрсеткен. «Когнитивті психология – бұл адамда бар теориялық білімді көзбен есептеу сияқты болады, яғни элементарлы символдар немесе түсініктер өзара қалай байланысқан, олардан қалай күрделі құрылымды білім құралатындығында және оны өмірімізде қай уақытта қалай қолданытынында».

Таным деңгейлері:

1. Төмен. Түсініктер арасындағы байланыстардың негізгі түрлерін таба алмайды. Оларды әр түрлі негіздері бойынша классификациялауға, логикалық ойды қорытындылауға қабілетті емес. Түсініктерді қабылдау, дайындау кезінде сканирлеу /көшіру/ стратегиясы қолданылады.

2. Орташа. Тапсырмалардың кейбір түрлерін басқаларға қарағанда жақсы орындайды, логикалық қортындылауда қателер жібереді. Түсініктерді қабылдау, дайындау кезінде әр түрлі стратегияларға жүгінеді.

3. Жоғары. Тез қабылдап, дұрыс тұжырым жасайды, түсініктерді дайындау, қабылдау кезінде зейінді, стратегияларды қолданады.

Сабаққа дайындық деңгейі

1. Төмен. Практикалық түрде берілген әрекеттерді орындаудың дұрыс әдістерін көрсететін арнайы оқулық немесе жол көрсету керек.

2 Орташа Оқытушы көмегімен жұмыс жүргізе алады.

3. Жоғары Өздігімен жұмыс орындай алады.

Танымдық белсенділікті қалыптастыру әдістемесін оқу-танымдық іс-әрекетін ұйымдастырудың барлық түрлері ескеріледі. Сонымен қатар психологтардың, әдіскерлердің еңбектерінде оқушылардың өзіндік жұмысы оқыту үрдісінің құрамдық бөлігі ретінде нақты негізделген.

Оқу үрдісінде оқушылардың танымдық дербестігін ұйымдастырудың негізгі құралы өзіндік жұмыс және ол оқушылардың дербес танымдық іс-әрекетін жандантыруда ерекше орын алады. Осыған сәйкес өзіндік жұмысты сабақ жүргізуді ұйымдастырудың формасы оқыту әдісі ғана емес, ол оқушыларды дербес танымдық іс-әрекетке тарту, қызықтыру құралы деп есептеуге болады. Олай болса, оқушылардың жеке тұлға ретінде қасиеттерін, шығармашылық қабілеттің дамытып қана қоймай, оларды танымдық дербестіктің жоғары деңгейіне көтеруге ықпал етеді.

Оқытудың танымдық моделін қалыптастыруда ақпарат көздерінің негізінде оқыту материалы сапасының 3 деңгейі бөлінеді.

1.Төмен. Қорытындылар дәлелдемесіз беріледі. Материалды мазмұндаған кезде оқушылардың танымдық қабілеттері ескерілмейді, Оқушылардың ақыл-ойының дамуына арналған танымдық /когнитивті/ ақпараттарға көңіл бөлінбейді. Оқушылар бұл жағдайда оның мазмұнын түсінбей, тек қана жаттап алады.

2.Орташа. Мәтінде кейбір қажетті элементтер болады. Ереже бойынша ол орташа деңгейдегі оқушының танымдық жағдайларына сәйкес келеді. Бірақ онда зерттеуге қатысты толық ақпарат болмайды.

3.Жоғары Түсініктер арасындағы байланыстар нақты түрде көрсетілген. Оқушының танымдың деңгейі ескерілген.

Когнитивті ұстаным оқыту әдістемесіне енгенде, адамның әлемді тану механизмін басшылыққа алады. Яғни адам сыртқы дүниеден ақпаратты қалай алады, қалай оны қорытады? Қалай білім ретінде жинақтайды? Бұның бәрі адам миында жүзеге асатын процестер. Адамның ақпаратты қабылдауы, өңдеуі, сақтауы - өз заңдылығы бар процесс. Адамның сыртқы дүниені қабылдау модельдерін шартты түрде қалпына келтіру негізінде тілді оқыту әдістемесін де модель түрінде жүйелеуге болады. Когниция немесе таным процесі қабылдау, көңіл аудару, жадыда сақтау, әрекет, шешім қабылдау, елестету сияқты компоненттерден тұрады.

Е.В.Бондаревская жеке тұлғаға бағдарланған оқытудың мазмұнында жеке тұлғаны дамытуға және қалыптастыруға қажетті болып табылатын 4 компонент міндетті түрде болуы қажет деп атап көрсеткен. Олар: аксиологиялық, когнитивті, шығармашылық –әрекеттік және жеке тұлғалық. Жеке тұлғаға бағдарланған оқытудың мазмұнының төрт компоненті де негізінен сөйлесу, шығармашылық іс-әрекет арқылы әрбір жеке тұлғаның жекелеген дамытуға жағдай жасауға, өз бетінше шешім қабылдауға және шығармашылығына, оқу әдістері мен мазмұнын таңдауға толық мүмкіндік береді деп тұжырымдайды. Пәнді оқу барысында коммуникативті –когнитивті оқыту технологиясы: оқушылардың сөйлеу қабілетін дамытуға; тілді қарым-қатынас жасаудың басты құралы ретінде қолдана отырып, оқушылардың коммуникативтік ептілік пен дағдыны дамытуда маңызды болып табылатын диалогты, монологты, пікірталасты, іскерлік әңгімелерді жүргізе алу қабілетін дамытуға негізделеді[4, 77].

Оқытушы өз пәні бойынша оқушыларға білім беріп қоймайды, соған сәйкес оқушыны тәрбиелейді және жеке басын қалыптастырады. Бұл оқушының жас, дара ерекшеліктерін білуді, оған сай әрекетін ұйымдастыруды, олардың қарым-қатынасын, сенімін, көзқарасын, танымын, белсенділігін дамыту әдістемесін білуді қажет етеді. Олай болса, оқытушы жас ұрпақты оқыту мен тәрбиелеу ісінде кәсіптік деңгейі және ұстаздық шеберлігі жоғары болу үшін педагогикалық және психологиялық арнайы зерттеулер негізінде айқындалған педагог мамандығына тән іскерлік пен дағдыларды меңгеруі тиіс. Өйткені педагогтік іс-әрекет өте динамикалық жүйе, оның өзіндік арнайы құрылымы бар. Оның бірі – танымдық біліктілік. Танымдық біліктілікті қалыптасыру үшін адамның қабылдау, зейін, ойлау, елес, ес т.б. психикалық қасиеттерінің бірлікте дамуы қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Формирование системного мышления в обучении. /Пол ред. З.А.Решетовой/. – Москва, 2002.
2. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. /Под ред. Е.С.Полат/. – М., 2000.
3. Ерназарова З. Қазақ тілін оқытудың когнитивті бағыты [\Казак](#) тілі: әдістеме. № 5, 2015 ж., 26-30 бб.
4. Границкая Н. Научить думать и действовать. – М., 2000.
5. Рахметова Р.С. Қазақ тілін синтаксистік қатысымдық-танымдық тұрғыдан оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері. Автореферат. – Алматы, 2010 ж.

Инновационный период развития цивилизации характеризуется не только ростом информации, но и ускорением процесса обмена информацией. Использование интернет-ресурсов, быстрое развитие мобильной связи позволяет нам получать информацию из любой точки мира в любое время.

The innovation period of the development of civilization is characterized not only by the growth of information, but also by the acceleration of the process of information exchange. Using Internet resources, the rapid development of mobile communication allows you to receive information from anywhere in the world at any time.

УДК: 378 (075.8)

С.Г. Майлыбаева, Е.Д. Утегулов

«МӘҢГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫ НЕГІЗІНДЕ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРДЫ ПАЙДАЛАНУ

Ойындарды жүйелеу арқылы оларды қолдану кезінде ойнаушыларды жынысына, жасына қарай бөлу, олардың дене-күш даму ерекшелігін, мінез-құлқын ескеру арқылы ойнаушыларды топқа бөлу, оқу-жаттығу ұзақтығын анықтау, жыл мезгіліне бөлу сияқты қажетті шараларды іске асыруға мүмкіндік туады.

Кілттік сөздер: Мәңгілік Ел! патриотизм, ұлттық құндылық, бабалар мұрасы, мирас, ұлы мұра, ұлттық ойындар, халық ойындары, асыл қазына.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың халыққа жолдауында «Жаңа Қазақстандық патриотизм дегеніміздің өзі – Мәңгілік Ел! Ол – барша Қазақстан қоғамының осындай ұлы құндылығы. Өткен тарихымызға

тағзым да, бүгінгі бақытымызға мақтаныш та, гүлденген келешекке сенім де «Мәңгілік Ел» деген құдіретті ұғымға сыйып тұр. Отанды сүю – бабалардан мирас болған ұлы мұраны қадірлеу, оны көздің қарашығындай сақтау, өз үлесінді қосып, дамыту және кейінгі ұрпаққа аманат етіп, табыстау деген сөз», - деп ұлттық мұраларымыздың құндылығы зор екендігін көрсетеді [1].

Осындай аса құнды мәдени игіліктердің бірі - ұлттық ойындар. Бүгінде ойынды халық педагогикасының бір бөлігі деп тегін айтпаса керек, адам баласы жасаған жеті кереметтің қатарына сегізінші етіп осы ойынның аталып жүруі жайдан жай емес. Қазақ халқы – материалдық мұраларға қоса мәдени қазыналарға да аса бай халықтардың бірі. Сондай қомақты дүниелер қатарына ұлт ойындары жатады.

Педагогикалық теорияда ойындар түрлері, оның ішінде ұлттық ойындар баланың ақыл-ойының және денесінің дамуына қажетті негізгі қызмет түрі ретінде қарастырылады. Ойын балаға қажетті қозғалыс пен эмоциялық серпілісті қанағаттандыратын іс-әрекеттер туындатып, бала психикасының дамуына себепші болады. Ойын дегеніміз – адамның ақыл-ойын дамытатын, қызықтыра отырып ойдан-ойға жетелейтін, тынысы кең, алысқа меңзейтін, қиял мен қанат бітіретін ғажайып нәрсе. Ойынға зер салып, ой жүгіртіп қарар болсақ, содан үлкен де мәнді, мағыналы істер туындап өрбитінін байқаймыз, өйткені ең алдымен не болса да жол бастар қайнар көзі болатыны белгілі. Ұлттық ойындар өзінің табиғатында, жаратылысында ұлттық өнегені бойына сіңіріп, бүкіл ұлтқа тән қасиеттерді жинақтайды, толығып, жетілу арқылы, өзінің жан-жақты тәрбиелік қасиетін шындай түседі. Сондықтан ол тәрбие жүйесінің міндеттері мен түрлерін толықтырып қана қоймай, оқу-тәрбие жүйесінің мазмұны мен әдіс-тәсілдерін байытуға, оны жетілдіре түсуге де өз үлесін қосады, барынша белсенді әрекет жасайды.

Халқымыздың ұлы перзенттерінің бірі, аса көрнекті жазушы М.Әуезов: «Біздің халқымыздың өмір кешкен ұзақ жылдарында өздері қызықтаған алуан өнері бар ғой. Ойын деген менің түсінуімше көңіл көтеру, жұрттың көзін қуантып, көңілін шаттандыру ғана емес, ойынның өзінше бір ерекше мағыналары болған», - деп тегіннен тегін айтпаса керек [2].

Халық өзінің қоршаған дүниенің қыры мен сырын егжей – тегжейлі білуді баланың санасына ойын арқылы жастайынан сіңіре білуді көздеген. Ойын бала табиғатымен егіз. Өйткені бала ойынсыз өспек емес. Бала отбасы тәрбиесі және өзін қоршаған ортамен тығыз араласа отырып ана тілін үйренеді. Осы ретте, Ә.Диваев: «Как киргизы развлекают детей» деген мақаласында: «бала бас бармағын көтеріп оған пайғамбарымыз не дейді деп көк аспанға қарап, құдай тәңірінен рұқсат сұраған», - дей келіп, «Бес саусақ» ойыны мен саусақ атауларын алға тартады және аталған мақалада саусақ пен қимыл-қозғалыс жасау әрекеті негізінде баланы тәрбиелеп, шынықтырудың үлкен даналық философиялық мағынасы жатқандығы сөз етіледі [3].

Мектеп табалдырығын алғаш аттаған балаларға ана тілін оқытудың тиімді әдістеріне ерекше мән беріледі. Баланың сөздік қорын молайтып, сөзді еркін, өз мағынасында қолдануға, тез жылдам сөйлеуге жаттықтыруға ойын бірден – бір таптырмайтын құрал. Мысалы: Бірінші сыныпта балаларды қимылдату мақсаты мен халық ойыны «Қуыр, қуыр, қуырмашты» ойнату пайдалы. Оның шарты: Бірінші бала бас бармақтан бастап шынашаққа дейін бір рет саусақтардың атын түгел айтып береді. Сөйтіп, бар саусағын жұмып тұрып, екінші бала кез – келген саусағының атын атайды. Бұл ойын балалардың тілін жаттықтырып, есте сақтау қабілетін жетілдіре түседі.

Жұмбақ шешу ойынын жарыс түрінде өткізуге болады. Жұмбақ ойыны балалардың өздігінен ойлауына мүмкіндік береді. Оларды дерексіз ойлаудан нақтылы ойлауға жетелей түседі. Бірінші сыныпқа келген балалардың кейбір әріптерге барлығының бірдей тілі келе бермейді. Бұл кезеңде нағыз көмекші халық ойыны болып табылады. Бұл мақсатта ежелгі халық ойыны жаңылтпашты ұтымды пайдалануға болады. Жаңылтпаштардың тіл дамытуда, сөзді таза сөйлеп, ширақ айтуда пайдасы көп.

Қазақ тілі сабағында «Буын» тақырыбында «Өз атыңды буынға бөле білесің бе?» Сыныптағы заттарды ата ойындарын ойнатуға болады.

Сабақта ойын түрлерін күрделендіріп «ойлан тап» ойынын ойнатуға болады. Мысалы: Мұғалім ішінен «Алма» деген сөз ойлап тұрып «ал» буынынан басталатын бірінші буынды айтады. Балалар әр түрлі «ал» буынынан басталатын бірнеше сөздер айтады. (алау, алма, алға). «Сан есім» тақырыбында «сен білесің бе?» ойынын ойнатуға болады. Мұнда бір әңгіме оқылып, оқушыларға ондағы сан есімдерді атап айту ескеріледі. Балалар топқа бөлініп мұқият тыңдаулары шарт. Қай топ әңгімедегі сан есімді көп жазса сол топ озады. Бұл ойында оқушылардың алары көп. Дара, күрделі сан есімдерді жазуға үйреніп дағдыланады, сауатты жазып үйренеді. Қазақ тілі сабағында халық ойынын пайдалану – оқушылардың еркін сөйлеуін, тіл байлығын сөздің дәл мағынасын бағдарлай білу қасиеттерін жетілдіре түседі.

Халық ойындарын математика сабағында пайдалану оқушының алған білімін күнделікті өмірмен берік ұштастыруға қолайлы. Математика сабағында халық ойындарын қолданудың түрлі жолдары бар. Мысалы: ойын сабақтың басында, не ортасында, не соңында қолданылуы мүмкін. Ойынды сабақтың басында қолдану үй тапсырмасын тексеруге оқушылардың түгел қатысуына мүмкіндік туғызады. Ортасында оқушылардың шаршағанын басып, сергіту жаттығуы мақсатында қолданылады. Сабақтың соңында сабақты бекіту немесе сол сабақтан алған білімді жинақтау.

Математика сабағында «аз», «көп» ұғымдарын баланың зердесіне ұялату оңай нәрсе емес. Ал оны қарапайым халық ойынының негізінде түсіндіре бастасаң, ол онша қиындық келтірмейді. Бірінші сыныпта математиканы оқып үйрене бастағанда оқушылардың түсінігін жеңілдету үшін «санамақ» ойынын ойнату тиімді. Ұлттық ойындарды үнемі пайдалану арқылы оқушылардың ауызша есептерге жаттығуына логикалық ой жүйелерін жетілдіре түсуіне толық мүмкіншілік бар. Олардың қатарына халықтың байырғы ауызша есептерін, халық ойындарын жатқызуға болады. Атап айтқанда: «Қай қолымда», «Сөз мәнісін байқаңыз», «Өзім де құр қалмаймын» т. б. Мысалы: «өзім де құр қалмаймын» ойыны. Жексенбі күні еді. Атамның үйіне немерелері келді. Атасы олардың алдына бір табақ алма қойды. Немерелері атасына алманы бөліп беруді өтінді. Алманы бір – бірден берсе біреуі ауысып қалады, екі – екіден берсе жетпейді. Сонда неше алма, неше немере болған?

Жауабы: 3 немере, 4 алма.

Бастауыш сыныпта ойынды пайдалану арқылы есептер шығарумен қатар текстті есептеп шығару барысында құрғақ шығарумен шектелмей оның тәрбиелік мәнін ашып түсіндіруді қажет етеді. Сонымен қатар, Тәулік жыл ғасыр тақырыбын өткенде біраз тәрбиелік мәні бар әңгіме жүргізуге болады.

Мысалы, жылдың қазақша атауы бар екенін ескеріп былайша үйретеміз:

Тышқан жылы – тыныштық.

Сиыр жылы – сыйлық.

Қоян жылы – қашбалы.

Жылан жылы – жайлы.

Ұлу жылы – үлгілі.

Қой жылы – құтты.

Мешін жылы – мейірлі.

Тауық жылы – табысты.

Ит жылы – игілік.

Доңыз жылы – дүниелі.

Одан кейін есепті шығаруға кіріссек сабақтың тәрбиелік мақсаты ашыла түсер еді. Өзі көрген жағдайларды отбасылық тұрмыс пен қызмет түрлерін жаңғыртады. Мәселен, қазақтың ұлттық ойындары: «Бәйге», «Көкпар», «Алтын сақа», «Хан талапай», «Қыз қуу», «Тоғызқұмалақ» т.б. балалардың еңбекке деген қарым-қатынасы мен қабілеттерін арттырады.

Ұлы педагог В.И.Сухомлинский: «Ойынсыз, музыкасыз, ертегісіз, творчествосыз, фантазиясыз толық мәніндегі ақыл-ой тәрбиесі болмайды», - дейді. Демек, шәкірттің ақыл-ойы, парасаты ұлттық салт-сананы сіңіру арқылы баии түседі. Оқу үрдісінде ұлттық ойын элементтерін пайдалану сабақтың тақырыбы мен мазмұнына сай алынады. Сонда ғана оның танымдық, тәрбиелік маңызы арта түседі. Оқушыларды әсіресе, «Сиқырлы қоржын», «Көкпар», «Асық» секілді ұлттық ойындарға қатыстыру өте тиімді екеніне көз жеткізу қиын емес. Бұл ойындарды жаңа материалды бекіту немесе қайталау кезінде қолдану керек деген пікір бар. Оқушы ойынның үстінде не соңында өзінің қатысу белсенділігіне қарай түрлі баға алуы мүмкін. Мұғалім әр оқушының еңбегін бағалап, ынталандырып отыруы тиіс. Ойынның тәрбиелік маңызы мынада: ол баланы зеректікке, білгірлікке баулиды.

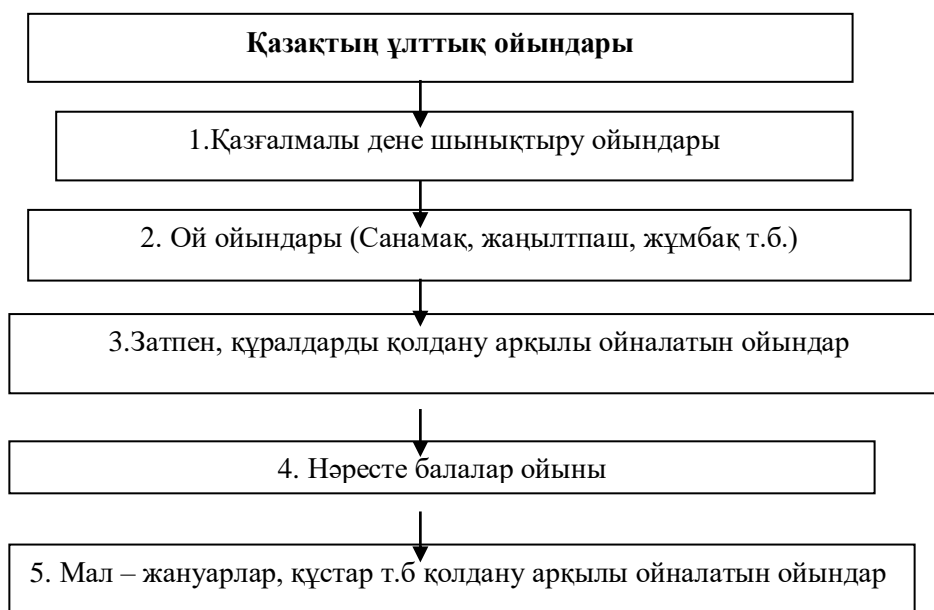
Бабаларымыздың асыл қазыналарына деген көзқарасын құрметтеуге сөз әсемдігін сезінуге үйретеді. Батылдыққа, өжеттікке тәрбиелейді. Ендеше еңбекке баулу сабағын ұлттық ойындар арқылы сабақтастырып түсіндіру пән тақырыптарын тез, жылдам меңгеруге ықпал етеді. Оқушының сөздік қорын байыта түседі.

Көңіл аударарлық ойынның бір түрі – асық ойыны. Ол өте қарапайым көрінгенімен, мұнда адам денесін шындап, сомдайтын қасиеттер, бала тәрбиесінде, оны өзара әрекетке жетелейтін қимыл түрлері қаншама. Ең бастысы, ол – баланы жастайынан салауатты өмір салтына жетелейді. Адамның ойлау жүйелерінің жетілуінен бастап, бұлшық еттерінің жетілуіне, тыныс мүшелерінің реттелуіне, өз дене мүшелерін меңгеруіне, соның нәтижесінде қырағылық мен мергендікке баулиды.

Ойын мағынасымен жеке оқушының мақсаттары бір-бірінен алшақ кетпейді, қайта бір-біріне қабысып, ұштасып жатады. Олай болатыны, ойын мақсаты - өзінің қарсыласын ұту, одан басым

түсіп, жеңіске жету. Ұлттық ойындардың жасаушысы – халық, бұл – халықтық шеберлік. Осы күнде сол халық жасаған туындыларға күдікпен қарайтындар әлі де кездеседі.

Ұлттық ойындардың ел арасында кең тарауына байланысты бір ойынның әр жерде әртүрлі тәртіппен ойналуы және олардың атауларының әртүрлі болып келуі жиі кездеседі. Осы жағдайды ескере келіп ойындарды жүйелеу, топтау және атау беру мәселесі шығады. Топталып, жүйеленбеген ойындарды тәжірибелік тұрғыдан қолдану, ережесін айқындау мүмкін болмайды.



Ойындарды жүйелеу арқылы оларды қолдану кезінде ойнаушыларды жынысына, жасына қарай бөлу, олардың дене-күш даму ерекшелігін, мінез-құлқын ескеру арқылы ойнаушыларды топқа бөлу, оқу-жаттығу ұзақтығын анықтау, жыл мезгіліне бөлу сияқты қажетті шараларды іске асыруға мүмкіндік туады.

Ойындарды жүйелеу, топтау, барлық ойындар туралы алынған ақпаратты бір жерге жинақтауға және осы ақпаратты ғылыми және тәжірибелік тұрғыдан пайдалануға мүмкіндік береді.

Қорыта келгенде, ұлттық ойындардың бастауыш мектеп оқу-тәрбие үрдісінде пайдалануды зерттей келе біз ойындардың адамдарды дене дамуына, шынығуына, еңбек етуіне бейімдеу мақсаттарында қажеттіліктен туғандығын көруге болады, сондықтан ұлттық ойындар жалпы дене мәдениетін дамытудың негізі болып саналады деген тұжырым жасаймыз.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н. Нұрлы жол – болашаққа бастар жол. Қазақстан халқына жолдауы. 2014ж
2. Кішібаева Д. Ұлттық ойындардың пайдасы /Бастауыш мектеп, 2004ж . – №1. -52-56 б.
3. Сағындықов Е. Ұлттық ойындарды оқу тәрбие ісінде пайдалану.

Систематизируя игры в соответствии с половозрастными характеристиками, с учетом психо-физиологических особенностей, интеллектуального уровня развития обучаемых, можно добиться значительных успехов.

Systematizing the game in accordance with age and age characteristics, taking into account psycho-physiological characteristics, intellectual level of development of trainees, it is possible to achieve significant success.

А.Д. Маймакова
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Алматы, Казахстан
ataimakova@mail.ru

РЕЧЕВОЕ ПОВЕДЕНИЕ: НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ СПЕЦИФИКА И МЕТОДИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ

Статья посвящена исследованию национального своеобразия речевого поведения. Рассмотрены некоторые характерные признаки процесса коммуникации: дистанция общения, поклон, взгляд, жесты. Изучение национально-культурной специфики речевого поведения важно в практике преподавания русского языка как неродного/иностранного с точки зрения межкультурной коммуникации. Учет специфики речевого поведения поможет избежать коммуникативных неудач при межкультурных контактах. Знание и использование стереотипов иной культуры является необходимой предпосылкой развития культуры общения нерусских учащихся.

Ключевые слова: речевое поведение, национально-культурная специфика, стереотип, дистанция общения, поклон, взгляд, жесты.

Важнейшим компонентом поведения человека является его речевое поведение. Даже выступая в одинаковых социальных ролях, представители различных этнических культур общаются по-разному. В традиционных восточных культурах обращение жены к мужу – это обращение младшего, подчиненного, зависимого к старшему [1, 57], у других народов это общение «на равных».

Национальное своеобразие речевого поведения может быть сопряжено с выбором определенных стилистических, грамматических и лексических форм. Так, в корейском языке категория вежливости насчитывает семь ступеней: 1) почтительная, 2) уважительная, 3) форма вежливости, характерная для женщин, 4) учтивая, 5) интимная, 6) фамильярная, 7) покровительственная. Каждая из них характеризуется своим набором грамматических, словообразовательных, лексических показателей [2, 307-310].

Исследованием различий в речевом поведении людей, принадлежащих к различным этнокультурам, занимается этнопсихолингвистика – наука, которая рассматривает речевую деятельность в преломлении национально-культурной специфики и с учетом национально-культурной составляющей дискурса, а также исследует этнопсихолингвистическую детерминированность языкового сознания и коммуникации [3, 10]. Известно, например, что жители Японии в ссорах избегают употреблять бранные выражения (в отличие от наших соотечественников), но само отклонение от подчеркнуто вежливого обращения уже воспринимается японцем как вызов, оскорбление. Сказанная в сердцах фраза «Откройте окно!» вместо нормально-вежливой «Не могли бы сделать так, чтобы окно оказалось открытым?» воспринимается как акт речевой агрессии [4, 150]. Американцы для пожелания приятного аппетита употребляют французское выражение: «Bon appetite!» Во Франции нет обычая благодарить хозяйку после еды, как у русских, но в соответствии с правилами вежливости гость должен сказать: «C'est très bon!» (Это очень вкусно). При чихании русские говорят: «Будьте здоровы!» Англичане благословляют: «Bless you!» Французы желают исполнения желаний: «A vos souhaits!» [5, 53].

В сознании людей сложились всевозможные стереотипы словесных характеристик разных этносов. Известный американский фольклорист и антрополог Алан Дандес отмечает: «Нет сомнения, что у разных народов действительно проявляются разные личностные черты». Начиная с 1922 г., – продолжает ученый, – когда была опубликована книга журналиста Уолтера Липпмана «Общественное мнение», введшего в научный обиход термин «стереотип», социальные психологи потратили немало сил на оттачивание этого понятия [6, 137]. Стереотипы, как правило, описываются на основе анекдотов или опросных листов, в которых информанты выбирают из ранее заданного списка определений (например, «честный», «скупой») характеристики, свойственные, по их мнению, той или иной национальной или этнической группе. На материале анекдотов Алан Дандес проводит интересное сравнение этнических стереотипов, бытующих среди американцев. Рассмотрим некоторых из них. Так, для евреев, проживающих в США, характерно стремление занять положение в обществе, что для мужчин означает престижную профессию, а для женщин – брак с таким мужчиной. Эти стереотипы находят отражение в следующих примерах: «Две еврейки встречаются на улице,

одна из них с детьми. Вторая говорит: «Какие замечательные детки, сколько им? – «Врачу – семь, а юристу – пять»;

Миниатюрная еврейка бежит по берегу моря и кричит: «Помогите, мой сын, врач, тонет!»;

«В переполненном театре еврейка, споткнувшись, падает с лестницы. Чувствуя страшную боль, едва живая, она кричит: «Здесь есть врач?». Подходит мужчина и говорит: «Я врач». – «Доктор, у меня есть дочка на выданье» [6, 48].

И. Н. Горелов и К. Ф. Седов приводят анекдоты, отражающие стереотипы словесного поведения англичан и эстонцев:

1) английский характер

По мосту через реку идет джентльмен и видит, что под мостом барахтается другой в шляпе, смокинге, перчатках и т.д. Джентльмен сходит на берег, раздевается, заходит в воду, подплывает к барахтающемуся субъекту, некоторое время плавает возле него, наконец задает вопрос:

– Сэр, извините мою навязчивость, что я, не будучи представленным Вам, позволю себе нескромный вопрос: почему Вы купаетесь в одежде?

– Простите, сэр, дело в том, что я не купаюсь, - я тону.

2) эстонский характер

По лесной дороге медленно тащится телега. В ней – эстонская семья: отец и его два сына. Вдруг вдалеке дорогу перебегают какой-то не очень большой зверек. Проходит полчаса. Один из сыновей произносит:

– Это, наверное, лиса.

Проходит еще час. Второй сын произносит:

– Нет, это, наверное, собака.

Проходит еще час. Отец произносит:

– Перестаньте ссориться, горячие эстонские парни [4, 122-123].

Рассмотрим некоторые характерные признаки процесса коммуникации, речевое поведение этносов.

В различных этнических коллективах разной может быть *дистанция общения*. Расстояние между собеседниками уменьшается с севера Европы на юг. Для жителя Великобритании совершенно нормальным является расстояние в полтора-два метра, а для жителей Италии и Греции – достаточно и метра. Англичане и скандинавы не терпят близкой дистанции (если этого не требуют обстоятельства), французы относятся к этому не так напряженно. Арабы не признают расстояния при общении. Им необходимо касаться собеседника, смотреть ему в глаза и даже ощущать его запах. Они часто используют такие жесты, как прикосновения к руке, рукопожатие. Отсутствие прикосновений в процессе общения, по мнению арабов, жителей Латинской Америки, южной Европы (Греция, Турция, Испания, Италия), – признак отчужденного и холодного поведения. Для японца же прикосновение к собеседнику свидетельствует либо о полной потере самоконтроля, либо о недружелюбии и агрессивных намерениях. В Японии находиться на должном расстоянии (не менее 1,0 м) – значит проявлять корректность и деликатность.

В Европе, в том числе в России, существуют нижеследующие типы дистанций общения (их установление связано с типом межличностных отношений): 1) *интимная дистанция* (ближняя 0-15 см, дальняя – 15-50 см); общение на этой дистанции допускается только с близкими родственниками и друзьями, в деловой жизни она допускается только во время рукопожатий, приветствий и прощаний; 2) *личная дистанция* составляет от 60 см до 1,2 м; это идеальная дистанция для ведения бесед, переговоров, подписания контрактов, люди используют ее во время встреч на конференциях, вечерах и т.п.; 3) *социальная дистанция* (1,2-2,5 м) чаще используется при общении с незнакомым человеком, при знакомстве с новым сотрудником; на соответствующем расстоянии директор обычно общается со служащими; 4) *публичная дистанция* (3,5-7,5 м) идеально подходит для выступлений на семинарах, совещаниях, для преподавателей.

Следует отметить, что этикетный смысл имеет не только дистанция, но и конфигурация, которую образуют собеседники. Если они стоят параллельно друг другу – значит не хотят, чтобы к ним кто-либо подходил; если же их плечи создают угол, то третье лицо может присоединиться к разговору.

Дистанция общения может определяться не только этнонациональными, но и гендерными показателями. Как отмечают исследователи, в домашних условиях расстояние между женщинами в среднем составляет 0,55-1,0 м, а между мужчинами – 0,7-1,56 м; на улице эти величины иные: 0,3-1,0

м между женщинами и 1,2-1,75 м между мужчинами (исследования проводились в бывшем СССР) [7, 64].

Чаще всего в русскоязычной среде используется дистанция, которая измеряется расстоянием двух рук, протянутых для рукопожатия. Дистанция между говорящими у народов, не использующих рукопожатие, а использующих поклон, большая. Общение на таком расстоянии русскими было бы воспринято как холодное.

В процессе общения иногда используется *поклон*. Когда-то поклон был довольно-таки распространенным способом общения. Кланяться можно было по-разному (в зависимости от ситуации). Самой вежливой формой у восточных славян был земной поклон с прижатой к сердцу рукой, а потом с опусканием этой руки до пола. В наше время поклон не используется широко. Его место заняло рукопожатие.

Приветствуя друг друга при встрече, европейцы, как правило, немного поднимают шляпу и слегка кланяются. А вот японцы для приветствия используют три вида поклонов: *самый низкий*, *средний* (с углом в 30 градусов) и *легкий* (с углом 15 градусов). Заметив знакомого, японец считает своим долгом прежде всего замереть на месте, даже посередине улицы, потом как бы «переламывается» пополам, ладони его вытянутых рук сползают вдоль ног вниз до колен, и, замерев на несколько минут в таком положении, он осторожно подымает вверх только глаза. Токийские газеты подсчитали, что каждый служащий ежедневно кланяется в среднем 36 раз, агент торговой фирмы - 123 раза, девушка возле эскалатора в универмаге – 2 560 раз [8, 12].

Тесно связан с процессом говорения *взгляд* человека, который является прежде всего способом установления контакта. Разные народы по-разному используют взгляд в общении. Вот почему этнические культуры разделяются на «контактные» и «неконтактные». В контактных культурах (это арабы, латиноамериканцы, жители юга Европы) взгляд выполняет значительные функции в общении; носители этих культур стоят ближе друг к другу в процессе общения, чаще прикасаются к собеседнику. К неконтактным относятся индийцы, пакистанцы, японцы, жители северной Европы [9]. Шведы в процессе коммуникации смотрят друг на друга больше, чем англичане. В Мали младшие ни при каких обстоятельствах не должны смотреть в глаза старшим. На островах Фиджи коренные жители, чтобы не смотреть в глаза друг другу, отворачиваются от собеседника, в отличие от европейцев, которые поворачиваются к нему лицом. Японцы же в ходе разговора смотрят на шею собеседника, куда-то на подбородок, таким образом, глаза собеседника находятся в зоне периферийного зрения [7, 67]. В словаре русских жестов и мимики, ориентированном на японских учащихся, А. Акишина и Х. Кано приводят наблюдения американского преподавателя: «На собрании выступал ректор университета. В течение всей его речи никто из присутствующих преподавателей не поднял головы, все сидели, опустив глаза. И мне показалось тогда, что этого ректора не любит преподавательский коллектив. А на самом деле, это было проявлением почтения, уважения к вышестоящему или даже скорее соблюдением этикета слушания вышестоящего» [10, 14]. Традиция слушания собеседника с опущенными глазами, очевидно, требовала обязательного подтверждения внимания со стороны слушающего, и такое подтверждение выработалось. Слушая, японцы все время кивают головой, но не в знак согласия, а только подтверждения внимания и говорят «хай» 'да'. Очень часто такое подтверждение европейцы ошибочно воспринимают как знак согласия.

С точки зрения этикета общения взгляд русских в сторону – это проявление неискренности, сомнения, подозрения.

Для представителей славянских культур считается невежливым не смотреть на собеседника, отводя взгляд в сторону. Наблюдения показывают, что для установления хороших взаимоотношений с партнером по коммуникации необходимо смотреть на него от 60 до 70 процентов всего времени разговора. Если человек пытается совсем не смотреть на партнера по коммуникации, то, вероятнее всего, он что-то скрывает: «он говорит неправду, у него бегают глаза», «он отводит глаза», «он не смотрит в глаза» - он ведет себя не искренно. Как отмечают А. Акишина и Х. Кано, «если обратиться к русской литературе по этикету поведения, то мы встретим такие рекомендации: «Воспитанный человек должен уметь слушать собеседника, а поэтому он должен смотреть на него не пустыми глазами, а внимательно и заинтересованно». Специалисты в области русского сценического искусства утверждают, что «при словесном общении важны глаза слушателя, которые являются как бы термометром, показывающим «температуру» разговора. Собеседник говорит, глядя в глаза, а слушатель «слушает глазами», те люди, которые прячут глаза при разговоре, меньше воздействуют на слушателя [10, 13]. Поскольку непосредственное устное общение предполагает постоянный зрительный контакт, постольку в соответствии с этикетными нормами во время разговора

необходимо снимать солнцезащитные очки. Однако пристальный взгляд тоже может быть истолкован как нарушение привычных норм общения.

Женщины используют, как правило, прямой взгляд намного чаще, чем мужчины, они дольше не отводят взгляд.

Установлено, что взгляд выполняет в процессе коммуникации функцию синхронизации. Говорящий естественно меньше смотрит на собеседника, чем слушающий. Это дает ему большую возможность концентрироваться на содержании своих высказываний. Однако приблизительно за одну секунду до завершения фразы говорящий всматривается прямо в лицо слушающего, тем самым сигнализируя об окончании акта говорения. Партнер, начинающий говорить, в свою очередь отводит взгляд. Слушающий выражает взглядом не только внимание, но и согласие или несогласие. По глазам можно понять эмоциональное состояние партнера по коммуникации [11, 122].

В зависимости от локализованной направленности на собеседника различают такие взгляды: *деловой, светский, интимный* [7, 68]. Деловой взгляд не опускается ниже глаз собеседника. Он направлен на треугольник, основание которого составляет линия между глазами, а вершину – представляемая точка посередине лба. Светский взгляд не выходит за границы треугольника, размещенного между глазами и ртом собеседника; он направлен ниже линии глаз. В глаза и одновременно ниже направлен также интимный взгляд, однако тут треугольник значительно больший: он размещается между грудью и глазами, а на большем расстоянии – между глазами и нижней половиной тела [12, 129-130].

Особенно действенными в общении являются *жесты* – особая система сигналов, передаваемых при помощи движений рук, ног, мышц лица и тела. Некоторые специалисты утверждают, что имеется 700 тыс. движений только рук человека [10, 4-5]. Как показывают исследования, частота жестикюляции зависит прежде всего от национальной принадлежности, а уже потом от уровня культуры человека. Английский психолог Майкл Арджайл установил, что в среднем в течение часа финн использует жестикюляцию один раз, итальянец – 80, француз – 120, а мексиканец – 180 раз [цит. по 8, 60].

Большая часть жестов одинакова во всем мире. Если люди радуются – они улыбаются, если опечалены или раздражены – хмурятся. Если человек не понимает, о чем вы говорите, он, как правило, пожимает плечами. К разряду общепонятных чаще всего относятся жесты безусловные, например указывающие, изображающие (они передают информацию об объектах речи), так называемые эмоциональные жесты, передающие эмоции.

Однако язык жестов у разных народов все же не одинаков. Даже внешне одинаковые жесты могут иметь разную семантику. Жест японцев «иди сюда» будет воспринят русскими как «до свидания». Потому что русский, когда зовет к себе, поворачивает ладонь к себе, а когда говорит «до свидания» от себя. Японский жест «уволен с работы» – жест рукой возле горла – русскоязычный понимает как «я сыт». По наблюдениям исследователей, для народов, мало жестикюлирующих (например, китайцев), русское речевое общение кажется предельно насыщенным жестикюляцией. По сравнению с европейцами русские почти не пользуются синхронными движениями обеих рук, а жестикюлируют одной правой рукой, вторая рука или слабо повторяет движения правой, или вообще не используется. Часто движения рук заменяются движениями головы и плеч [13, 143].

Все люди жестикюлируют и делают это почти подсознательно. Возникая спонтанно, жесты не поддаются контролю и самоуправлению.

Приведем примеры некоторых групп жестов, сопровождающих речевое поведение русскоязычного человека.

Жесты открытости. К ним относятся следующие: раскрытые руки ладонями вверх (жест, связанный с искренностью и открытостью), пожимание плечами, сопровождающееся жестом раскрытых рук, расстегивание пиджака (так обычно делают люди открытые и дружески к вам расположенные).

Жесты защиты (оборонительности). К этой группе относятся жесты, которыми мы реагируем на угрозы и конфликтные ситуации: руки, скрещенные на груди или сжатые в кулаки.

Жесты оценки. Жесты «рука у щеки» (человек опирается щекой на руку – значит глубоко погружен в раздумья); жесты критической оценки – подбородок опирается на ладонь, указательный палец вытягивается вдоль щеки; человек сидит на краешке стула, локти на бедрах, руки свободно свисают – «это замечательно!»

Жесты подозрения и скрытности. Рука прикрывает рот (собеседник скрывает свою позицию по обсуждаемому вопросу); взгляд в сторону (показатель скрытности); легкое потирание носа, за или перед ухом, глаза – знак сомнения.

Жесты авторитарности. Руки соединены за спиной, подбородок поднят вверх (так часто стоят милиционеры, высшие руководители, армейские командиры).

Жесты скуки. Постукивание по полу ногой или щелканье колпачком ручки; голова опирается на ладонь, машинальное рисование на бумаге [14, 93-96].

Речевое поведение в том или ином социуме, по мнению исследователей, представляет собой сложное явление, которое требует всестороннего рассмотрения, в особенности – при постижении неродного/инострannого языка [15, 124]. Изучение лексики, грамматики, идиоматики русского языка непременно должно сочетаться с познанием этнолингвистических элементов коммуникации. «Экстралингвистические факторы, влияющие на процесс формирования коммуникативной способности, имеют несомненную лингвистическую и культурологическую ценность, поскольку позволяют наметить пути формирования коммуникативной способности носителя языка и выявить национально-культурную специфику речевого и неречевого поведения носителя языка в процессе межкультурной коммуникации» [16, 4]. Современный подход к преподаванию русского языка как неродного/инострannого требует построения целостной модели речевого поведения человека в конкретных коммуникативных ситуациях с учетом особенностей вербального и невербального характера [примеры такого моделирования см.: 15, 124-134, 138-153]. Конечно же, усвоить все этнические стереотипы при изучении неродного/инострannого языка невозможно, так как они относятся, по мнению исследователей, к сфере бессознательного, поэтому стереотипы родной культуры так или иначе будут определять восприятие культурных стереотипов изучаемого языка [17, 18]. Однако это утверждение отнюдь не снимает вопрос о различной степени контактирования культур при изучении русского языка и необходимости этого аспекта обучения языку как неродному (инострannому), о формировании умений и навыков взаимного учета этнокультурных стереотипов при общении на русском языке. Так, например, выделяются следующие типы межкультурных языковых контактов: *соприкосновение* (осмысление несовпадения стереотипов речевого поведения), *прикосновение / приобщение* (обыкновенное знание стереотипов), *проникновение* (взаимный учет стереотипов речевого поведения, например организацию материала в специальных пособиях по речевому этикету для людей, изучающих тот или иной язык как иностранный; подобные пособия всегда строятся с учетом родного языка учащегося) и *взаимодействие* (использование участником общения стереотипов иной культуры) [17, 104-113].

Список литературы:

1. Мечковская, Н. Б. Социальная лингвистика [Текст] / Н. Б. Мечковская. – 2-е изд., испр. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 207 с. – ISBN: 5-7567-0047-1.
2. Национально-культурная специфика речевого поведения [Текст] / Под ред. А. А. Леонтьева, Ю. А. Сорокина, Е. Ф. Тарасова. – М.: Наука, 1977. – 351 с.
3. Красных, В. В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология [Текст] / В. В. Красных. – М.: Гнозис, 2002. – 284 с. – Библиогр.: с. 258-281. – ISBN: 5-94244-009-3.
4. Горелов, И. Н., Седов, К. Ф. Основы психоллингвистики [Текст] / И. Н. Горелов, К. Ф. Седов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Лабиринт, 2001. – 304 с. – ISBN: 5-87604-141-6.
5. Манакин, В. Н. Сопоставительная лексикология [Текст] / В. Н. Манакин. – Киев: Знання, 2004. – 327 с. – ISBN: 966-8148-10-X.
6. Дандес, А. Фольклор: семиотика и / или психоанализ [Текст] / А. Дандес. – М.: Восточная литература, 2003. – 279 с. – ISBN: 5-02-018379-2.
7. Радевич-Винницький, Я. Етикет і культура спілкування [Текст] / Я. Радевич-Винницький. – 2-е вид., перероб. і доп. – Київ: Знання, 2006. – 291 с. – Бібліогр.: с.287-291. – ISBN: 966-346-170-5.
8. Корніяка, О. Мистецтво гречності. Чи вміємо ми себе поводити? [Текст] / О. Корніяка. – Киев: Либідь, 1995. – 96 с. – ISBN: 5-325-00623-1.
9. Популярная психология [Текст]: хрестоматия / сост. В. В. Мироненко. – М.: Просвещение, 1990. – 398 с. – Библиогр.: с. 358-368. – ISBN 5-09-001739-5 (в пер.).
10. Акишина, А., Кано, Х. Словарь русских жестов и мимики [Текст] / А. Акишина, Х. Кано. – М.: Русский язык. Курсы, 2010. – 208 с. – ISBN: 978-5-88337-108-9.
11. Арджайл, М. Язык взгляда [Текст] / М. Арджайл // Наука и жизнь. – 1984. – № 1. – С. 119-122. – ISBN: 0028-1263.
12. Пиз, А. Язык жестов [Текст] / А. Пиз. – М.: Эксмо, 2006. – 272 с.
13. Акишина, А.А., Кано, Х., Акишина, Т. Е. Жесты и мимика в русской речи [Текст]: Лингвострановедческий словарь / А. Акишина, Х. Кано, Т. Е. Акишина. – М.: Либроком, 2017. – 148 с. – ISBN: 978-5-397-05586-4.

14. Щекин, Г. В. Как читать людей по их внешнему облику [Текст] / Г. В. Щекин. – Киев: Украина, 1993. – 240 с. – ISBN: 5-319-01247-0.

15. Этнопсихоллингвистика [Текст] / Ю.А. Сорокин, И.Ю. Марковина, А.Н. Крюков и др. Отв. ред. и авт. предисл. Ю. А. Сорокин. – М.: Наука, 1988. – 192 с. – ISBN: 5-02-010876-6.

16. Аршавская, Е. А. Экстралингвистические детерминанты формирования коммуникативной способности [Текст]: Автореф. дис. ... канд. филол. наук / Е.А. Аршавская. – М., 1983. – 25 с.

17. Прохоров, Ю. Е. Национальные социокультурные стереотипы речевого общения и их роль в обучении русскому языку иностранцев [Текст] / Ю. Е. Прохоров. – Изд. 5-е. – М.: Изд-во ЛКИ, 2008. – 224 с. – ISBN: 978-5-382-00637-6.

Мақала сөйлеу мінез-құлығының ұлттық-ерекшелігін зерттеуге арналған. Зерттеуде қарым-қатынас үдерісінің: қарым-қатынас ара қашықтығы, тағзым, көзқарас, ым сияқты ұлттық ерекшеліктері қарастырылды. Сөйлеу мінез-құлығының ұлттық – мәдени ерекшелігін мәдениетаралық қарым-қатынас тұрғысынан алып зерттеудің орыс тілін туған тіл емес/шет тілі ретінде оқыту барысындағы маңызы зор. Сөйлеу мінез-құлығының өзіндік ерекшелігін есепке алу мәдениетаралық қарым-қатынас барысындағы коммуникативтік сәтсіздіктердің алдын алуға көмектеседі. Өзге мәдениеттің стереотиптерін білу және қолдану орыс тілді емес оқушылардың қарым-қатынас мәдениетін дамытудың қажетті алғышарты болып табылады.

The article is devoted to the study of the national peculiarity of speech behavior. Some characteristic features of the communication process are considered: the distance of communication, a bow, a look, gestures. The study of the national and cultural specifics of speech behavior is important in the practice of teaching Russian as a non-native / foreign language in terms of intercultural communication. Accounting the specifics of speech behavior will help to avoid communicative failures in intercultural contacts. Knowledge and use of stereotypes of a different culture is a necessary prerequisite for the development of a culture of communication among non-Russian students.

УДК 81:786

Л.Ю. Мирзоева, О.В. Сюрмен
СДУ, Алматы, Казахстан
mirzoeva@list.ru, memishs@mail.ru

ПРОБЛЕМА ОТБОРА УЧЕБНОГО МАТЕРИАЛА ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ПЕРЕВОДЧИКОВ

Целью настоящего исследования является анализ представленности лингвокультурного материала в учебниках/учебных пособиях, используемых для обучения переводчиков английскому языку. Авторы работы акцентируют внимание на лингвокультурном потенциале таких явлений, как интонация высказывания, специфические грамматические структуры, и на необходимости соответствующей подготовки переводчиков.

Ключевые слова: лингвокультурологическая подготовка переводчиков, лингвокультурные особенности интонации, лингвокультурный потенциал грамматических структур, учебные материалы

Формирование лингвокультурной компетенции переводчиков и различные способы ее развития находятся в фокусе современных исследований и рассматриваются как с лингвокультурологических, так и с собственно методических позиций. Однако почти все исследователи придерживаются единого мнения относительно того, что для развития межкультурной компетентности необходима разработка особой учебной дисциплины, т.е. это должен быть не просто экскурс в область лингвокультурологии, а именно курс лингвокультурологии с акцентом на специфику переводческой деятельности и с учетом особенностей конкретных языковых пар. На наш взгляд, очень важно, чтобы будущий переводчик имел разносторонние сведения относительно как языка и культуры-рецептора, так и языка и культуры-источника, прежде чем он начнет практическую деятельность в сфере перевода.

В этой связи, необходимо отметить недостаточность информации такого рода, которую будущие переводчики получают в ходе овладения изучаемым иностранным языком (или

несколькими языками). Несмотря на то, что на практических занятиях по английскому языку используются аутентичные материалы и учебники, они не охватывают все сферы культурной информации, поскольку обычные учебники предназначены для обучения английскому языку в целях повседневного (либо делового/научного) общения. Специальные теоретические курсы, включенные в программу обучения переводчиков, несомненно, помогают в развитии компетенции в области межкультурной коммуникации, но они предлагаются в большинстве случаев на старших курсах, и чаще всего – на выпускном курсе, что дает студентам меньше возможностей применять на практике полученные знания в области лингвокультурной специфики изучаемой языковой пары.

Поэтому одной из основных тенденций в обучении переводчиков в общем контексте казахстанского образования является долговременная потребность в интеграции двух разных путей, представленных теоретическими курсами (в частности, дисциплинами лингвокультурологического плана) и практическими курсами, такими, как английский для конкретных профессиональных целей. Поскольку английский язык стал своего рода мостом между различными культурами, для переводчиков становится необходимым знать не только особенности переводящей и принимающей культур в целом, но и коммуникационные стратегии и особенности межличностного общения. Более того, мы считаем необходимым также развитие навыков студентов в сфере межкультурной коммуникации не только на уровне лексики и верного словоупотребления, но и на уровне адекватного использования/выбора соответствующих контексту и ситуации фонетических и грамматических структур, так как именно этим сферам коммуникации уделяется мало внимания в процессе обучения, и, следовательно, необходимо помочь будущим специалистам в сфере перевода правильно интерпретировать разные ситуации, обеспечить взаимопонимание в ходе коммуникации и избежать недопонимания. Для этого должна быть разработана система упражнений, которые были бы направлены на преодоление широкого круга трудностей, связанных с препятствиями в межкультурной коммуникации. Таким образом, целью данной работы является уточнение сфер коммуникации, требующих улучшения процесса развития межкультурной компетенции переводчиков-переводчиков в контексте казахстанского образования.

Не подлежит сомнению, что в настоящее время вопросы формирования лингвокультурной компетенции переводчиков находятся в центре внимания исследователей и затрагиваются практически по всех работах, так или иначе связанных с проблемами профессионализации в сфере переводческого дела. В.Н. Комиссаров, например, упоминает важность общих, фоновых знаний для переводчика, что является лишь одним из компонентов культурной / межкультурной компетенции.

В ряде исследований лингвокультурная компетенция переводчиков включается в состав коммуникативной компетенции (ср., например, работы М.Г. Большаковой, где предлагается следующая схема, отражающая различные аспекты коммуникативной компетенции):



Рисунок 1 – Структура коммуникативной компетенции

Рисунок 1 – Структура коммуникативной компетенции

Отмечая важность лингвокультурной компетенции для формирования профессиональных качеств переводчика в целом, М.Г. Большакова указывает, что данная компетенция «подразумевает знания семантических особенностей лексики, идиоматических выражений, их семантики в зависимости от стиля и характера общения, того эффекта, который они могут оказывать на собеседника; это совокупность усвоенных знаний о системе культурных ценностей, культуре, воплощённой в изучаемом иностранном языке, и способность оперировать этими знаниями в практической деятельности. Человек, обладая лингвокультурологической компетенцией, должен владеть совокупностью лингвистических и культурологических знаний, и, главное, уметь отразить их

в своей речевой деятельности, владеть нормами речевого этикета, культурой межнационального общения, воспринимать и слушать говорящего». Исследователь особо останавливается на том, что «необходимость формирования лингвокультурологической компетенции обуславливается наличием в процессе работы переводчика проблемы неадекватного понимания и некорректного использования им лингвокультурологически значимых языковых единиц».

В других исследованиях (см., например, [3]), говорится о лингвострановедческой компетенции переводчика, включающей в себя такие субкомпетенции, как языковая («знание лексических единиц с культурным компонентом»), техническая (знания, навыки, умения и переводческая стратегия), стратегическая (осознание себя как посредника межъязыковой и межкультурной коммуникации), а также коммуникативная, куда включаются «1) умение учитывать преинформационные запасы коммуникантов; 2) умение корректировать перевод при их несовпадении». Акцентируем внимание на том, что в данной работе особо выделяются такие навыки и умения, как «навык анализа лингвистического и экстралингвистического контекста; навык распознавания лексических единиц, характеризующихся национально-культурной спецификой; навык различения сходных по звучанию и форме слов в 2-х языках; умение сопоставлять элементы своей и «другой» культур; умение сопоставлять преинформационные запасы носителей ИЯ и ПЯ; умение принимать решение о необходимости прагматической адаптации отдельных элементов оригинала» [3, 68].

Существует также множество моделей компетенции переводчика, предложенных зарубежными исследователями. Анализ моделей, предложенных европейскими учеными в период между 1976 и 2005 годами, показал, что только некоторые из них считают культурные и межкультурные компетенции фундаментальными для работы любого профессионального переводчика. Фактически, среди тринадцати моделей компетенции переводчика, проанализированных Vigier, Pihami, Gregorio and Kelly [4], только четыре включали в себя культурные/межкультурные компетенции как существенные характеристики профессии переводчика. Wilss [5, 120] был одним из первых исследователей, выделявших культурную компетенцию переводчика как своего рода «супер-компетенцию, определяемую как способность передавать сообщения между языковыми и текстовыми системами переводящей и принимающей культур» [5, 120]. Hansen [6] включает в описание культурной компетентности различные способности, говорящие о культурно-ориентированном поведении и навыках общения в соответствии с социальными стандартами и культурными различиями.

Повышение значимости лингвокультурологического подхода в исследованиях по переводу привело к существенным изменениям в понимании компетентностной модели переводчика. Осознание неделимой связи между языком и культурой определило понимание перевода как инструмента не только для межъязыкового, но и для межкультурного общения. Так, сегодня идеальным переводом считается такой перевод, который передает языковую и культурную специфику языка-источника при переводе на язык-рецептор таким образом, чтобы специфика текста на языке-источнике была в полной мере воспринята реципиентом-носителем языка-рецептора. Таким образом, культурная (по другой терминологии, межкультурная субкомпетенция) в этом случае расценивается как ключевой компонент профессии переводчика. В исследованиях Neubert [7], Kelly [8], Holz-Manttari [9], а также в работах проектных групп, посвященных выработке требований к переводчикам и их профессиональной деятельности (в частности, РАСТЕ [10], AVANTI [11], утверждается, что культурная субкомпетенция является основным компонентом компетентностной модели переводчика.

В цели нашего исследования входил анализ процесса подготовки переводчиков; была поставлена цель выявить возможности усиления лингвокультурной подготовки. Так, в Университете имени Сулеймана Демиреля программа специальности «Переводческое дело» нацелена на формирование данной переводческой компетенции в основном в плане изучения культуры стран изучаемого языка; в частности, предлагаются такие курсы, как “British & American Studies”, “Linguacultural aspects of translation”, “Intercultural Communication”, что, несомненно, дает широкий лингвокультурный фон. Однако не только осознание культуры, представленной в традициях, ритуалах и артефактах, но и в языке, представляет собой культурную и межкультурную компетенцию переводчика и переводчика. Будущие переводчики должны выработать особые навыки, которые помогут сосредоточиться не только на референциальном содержании текста, но и на его лингвистической специфике. Текст может содержать очевидные металингвистические особенности, которые указывают на аналитический подход говорящего к высказыванию (рефлексивные комментарии, поправки, смысловые паузы и пр.) Кроме того, прагматические нормы, в т.ч. – нормы вежливого общения в различных языках, нормы, связанные с демонстрацией интереса,

доброжелательного отношения и пр., могут быть закреплены за различными языковыми уровнями и речевыми средствами.

В процессе анализа учебников по практическому английскому языку для переводчиков становится очевидным, что далеко не все они охватывают основные сферы межкультурной коммуникативной компетенции. Еще меньше представлен тот компонент коммуникации, который Dignen [12] определяет как межличностный (и характеризует как более актуальным, чем межкультурный). Исходя из этого понимания коммуникации, успешность коммуникативной тактики зиждется не только на совершенствовании изучаемого иностранного языка: по мнению исследователя, переводчик должен оперировать не столько общими знаниями в сфере культуры, сколько компетенциями в сфере межличностного общения. К их числу относится ряд навыков в сфере ситуационного межличностного общения; поэтому преподавателям иностранного языка следует не только обучать переводчиков грамматике и совершенствовать словарный запас, но и повысить их осведомленность о различных грамматических, интонационных и пр. средствах выражения отношения в различных культурных контекстах и помочь им выработать соответствующие переводящей и принимающей культуре коммуникационные стратегии. Так, например, предложение может быть грамматически правильным, но по-разному интерпретироваться в различных культурных контекстах. Так, вопрос *Вы закончили работу?* / “*Have you finished the work?*” грамматически правилен, но может быть истолкован англоязычным реципиентом как критика, потому что в соответствии с коммуникативным поведением в данной речевой культуре он будет склонен предполагать критический подход (русский приблизительный аналог – *Вы наконец-то завершили работу?*), выраженный через коммуникативную задачу вопроса. Поэтому работа переводчика должна быть очень четкой, а для этого он должен иметь в «светлом поле сознания» сведения о разных (культурно обусловленных и коммуникативно значимых) значениях грамматических форм.

Здесь стоит упомянуть интонацию как один из ключевых моментов, формирующих правильное понимание интенций другого участника коммуникативной ситуации, а затем интерпретации и соответствующей ответной реакции. Так, для специальных вопросов в английском языке характерна понижающаяся интонация. Но если при этом вопрос начинается с более высокого тона, то для носителя английского языка это служит специфичным сигналом о большей дружелюбности партнера в акте коммуникации, а также о значительной степени проявляемого личностного интереса. В русском и в казахском языках такой интонационный феномен не представлен; поэтому в процессе обучения лингвокультурологическим аспектам языка следует иметь в виду и своеобразие интонационного рисунка фразы. Общие вопросы, которые должны произноситься с повышенной интонацией, приобретают характер чисто формальных при несоблюдении этого интонационного рисунка (опять-таки не представленного ни в русском, ни в казахском языке и в силу этого сложного для освоения носителями данных языков). На Рисунке 2 представлено одно из упражнений, нацеленное на формирование данного типа субкомпетенций, относимых нами к сфере лингвокультурологической профессиональной компетенции переводчика:

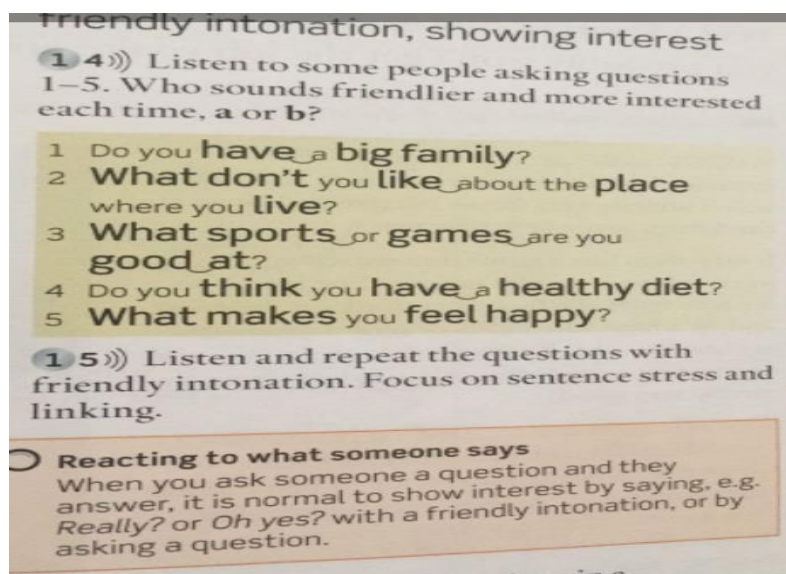


Рисунок 2 – Задания для формирования интонационной грамотности

Помимо этого, следует подчеркнуть, что английский, русский и казахский языки имеют разные грамматические структуры, предназначенные для вежливого запроса, отказа, предложения и т. д.

Кроме того, существуют экстралингвистические факторы, такие, как язык жестов, выражение лица, которые также являются значимыми компонентами высказывания. Чтобы будущий переводчик мог адекватно интерпретировать эти факторы, нами практиковалось обсуждение поведения коммуникантов (на материале тематических видео); как весьма эффективный инструмент можно расценивать дискуссии, целью которых было объяснение значения и характера ряда жестов, интонационных рисунков и моделей поведения.

В рамках данного исследования мы также попытались проследить, насколько недостаточность учебного материала такого рода осознается самими преподавателями английского языка и преподавателями переводческих дисциплин. В этой цели нами было проведено анкетирование; при этом основными задачами были:

- а) выявление необходимости представления данных аспектов подготовки переводчиков в учебниках и учебных пособиях;
- б) оценка представления различных видов лингвокультурной информации в рамках практических курсов языка и перевода;
- с) выяснение основных проблем подготовки переводчиков в области формирования межкультурной коммуникативной компетенции.

В опросе приняли участие 22 преподавателя университетов г. Алматы (СДУ, Университет «Туран», КазУМО и МЯ им. Абылай хана, КазНУ им. Аль-Фараби), работающие в области ELT (Практический английский для переводчиков). В качестве основы для оценки использовались критерии, предложенные PICT (2012).

В качестве отправной точки для исследования была использована анкета для преподавателей практического английского языка, включающая следующие вопросы:

1. Представлена ли в используемых Вами учебниках (пособиях, иных учебных материалах) лингвокультурная информация?

2. Какие лингвокультурные аспекты, на ваш взгляд, лучше всего представлены в учебниках (пособиях, иных учебных материалах), которые вы используете?

А. Реалии

Б. Лингвокультурные аспекты на уровне лексики

В. Лингвокультурные аспекты на уровне грамматики

Г. Лингвокультурные аспекты на уровне фонетики

3. Какие лингвокультурные аспекты, по вашему мнению, менее всего представлены в учебниках (пособиях, иных учебных материалах), которые вы используете?

А. Реалии

Б. Лингвокультурные аспекты на уровне лексики

В. Лингвокультурные аспекты на уровне грамматики

Г. Лингвокультурные аспекты на уровне фонетики

4. Какие лингвокультурные аспекты, по вашему мнению, не представлены в материалах курса, которые вы используете?

А. Реалии

Б. Лингвокультурные аспекты на уровне лексики

В. Лингвокультурные аспекты на уровне грамматики

Г. Лингвокультурные аспекты на уровне фонетики

5. Представлены ли в учебниках (пособиях, иных учебных материалах), которые вы используете, лингвокультурные функции грамматических структур?

6. Представлены ли в учебниках (пособиях, иных учебных материалах), которые вы используете, лингвокультурные функции интонационного оформления высказывания?

Результаты опроса показали, что большинство практических преподавателей английского языка (19 из 22) оценивали культурные аспекты лексики и реальности как наиболее представляемые типы культурной информации, тогда как грамматические конструкции и особенно образцы интонационных структур рассматривались как наименее представленные, либо вообще не представленные экспликативные лингвокультурной информации (только 5 из 22 преподавателей выбрали этот вариант в вопросах 1-4 и дали положительные ответы на вопросы 5-6).

Большинство преподавателей (35%) подтвердили, что представление лингвокультурной информации такого рода в учебниках (пособиях, иных учебных материалах) является однозначно недостаточным (как по форме, так и по содержанию), 26% респондентов заявили, что

лингвокультурная информация представлена достаточно хорошо, но лишь в определенных аспектах, 39% респондентов отметили, что данная информация представлена лишь в контенте (т.е. высоко информативными являются тексты, комментарии лингвокультурологического характера), что же касается формы (интонационных и грамматических структур), то такая информация практически не представлена; в том случае, если она все же отражена в учебных материалах, упражнений на повторение и закрепление явно недостаточно.

Как это было показано выше, результаты опроса и изучения учебных материалов указывают на отсутствие представления целого ряда важных аспектов формирования лингвокультурной компетенции переводчиков. По нашему мнению, все эти аспекты должны быть представлены в контексте казахстанского образования в рамках программы подготовки переводчиков. Будущие специалисты в сфере переводческого дела должны точно воспринимать различные грамматические и лексические структуры, а также конкретные образцы интонации, иначе они не смогут успешно работать в качестве посредников в процессе межкультурной коммуникации. На наш взгляд, материалы, используемые при обучении будущих переводчиков практическому английскому языку, должны содержать следующие компоненты:

(а) упражнения для прослушивания и последующего произношения с интонационными рисунками, имеющими культурный смысл;

(б) развернутые комментарии о культурных функциях и значениях различных грамматических структур (их следует дополнить соответствующими упражнениями на закрепление).

Кроме того, очевидна необходимость в инструментах для оценки межкультурной компетентности. К сожалению, нет специальных вопросников для оценки лингвокультурной компетенции казахо- и русскоязычных студентов, обучающихся переводу на английский язык. Разработка вопросников позволит более точно выявить потребности будущих переводчиков и степень эффективности предлагаемых учебных материалов. Подводя итог, необходимо отметить, что, несмотря на то, что наше исследование является в определенной мере локальным, мы предлагаем два аспекта, дальнейшее изучение которых представляется крайне необходимым: разработка учебных материалов и инструментов оценки межкультурной компетенции, применяемых для программ подготовки переводчиков в Казахстане.

Список литературы:

- 1 Комиссаров, В. Н. Современное переводоведение: учеб. пособ. – М. : ЭТС, 2002. – 424 с.
- 2 Большакова, М.Г. Исследование проблемы лингвокультурологической компетенции будущих переводчиков со знанием нескольких языков. – Вісник СевНТУ: зб. наук. пр. – Вип. 127/2012. Серія: Педагогіка. — Севастополь, 2012. – 40-47 с.
- 3 Емельянова, Я.Б. Процесс формирования лингвострановедческой компетенции переводчика Ярославский педагогический вестник – 2011 – № 2 – Том II (Психолого-педагогические науки).
- 4 VIGIER, Francisco, Naima ILHAMI, Ana GREGORIO and Dorothy KELLY. Enhancing Career Opportunities for Translation and Interpreting Students through Professional Realism”. – Paper presented at Newcastle University Translating and Interpreting 10th Anniversary Conference. The Teaching and Testing of Translating and Interpreting, 9-10 September.
- 5 Wilss, H. Perspectives and limitations of a didactic framework for the teaching of translation. In Brislin, R. W. (ed) *Translation application and research*. pp. 117 – 137. New York: Gardner.
- 6 Hansen, G. Integrative description of translation process. In Shreve G. M. and Angelone, E.(ed) *Translation and cognition*. pp.189-213. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins B.V.
- 7 Neubert, A. Competence in language, languages, and in translation. In Schäffner, C. and Adab, B. (ed), *Developing Translation Competence*. pp. 3-18. Amsterdam: John Benjamins.
- 8 Kelly, D. A Handbook for Translator Trainers A Guide to Reflective Practice. Manchester: St. Jerome.
- 9 Holz-Manttari, J. (2008). Ed. By Juoko at al, Helsinki.
- 10 PACTE, (2011). Results of the Validation of the PACTE Translation Competence Model: Translation Project and Dynamic Translation Index. In O'Brien Sh. (ed.) *Cognitive Explorations of Translation*. pp. 30-53. London and New York: Continuum Studies in Translation.
- 11 AVANTI Research Group., (2009). *The Acquisition of Cultural and Intercultural Competence in Translator Training (ACCI)/HUM 2006- 04454/FILO*. R&D Project supported by the Spanish Ministry of Education, Culture and Sport.
- 12 Dignen, B. *Intercultural Competence in the ELT Classroom*. Cambridge: Cambridge University Press.

Зерттеудің мақсаты аудармашыларды ағылшын тілінде оқыту үшін пайдаланылатын оқулықтарда / оқу құралдарында лингвомәдени материалды ұсынуды талдау болып табылады. Аталмыш жұмыс авторлары сөздердің айтылым интонациясы, белгілі грамматикалық құрылымдар секілді құбылыстардың лингвомәдени әлеуетіне ескере отырып, соған сәйкес аудармашыларды тиісті түрде дайындау қажеттілігіне назар аударады.

The main idea of the following research paper is to analyze the ways of lingua-cultural aspects' representation in course books which are used in the process of would-be translators training. The authors focus on such phenomena as lingua-cultural potential of intonation and specificity of structures which influence the process of translators' training

ОӘЖ: 378.147:81(049)

А.М. Мұратбекова, Г.А. Кукенова, Г.Т. Омарова
С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті
Астана, Қазақстан
muratbek_aigul@mail.ru

ЛЕКСИКАЛЫҚ МИНИМУМДЫ ТАҢДАУ ҰСТАНЫМДАРЫ

Мақалада жоғары оқу орындарында қазақ тілін өзге ұлт өкілдеріне үйретуде лексикалық минимумды мамандықтарына байланысты таңдап алудың маңыздылығы айтылады. Сондай-ақ лексикалық материалды таңдау мәселесіне байланысты ғылыми еңбектердегі ғалымдардың әр түрлі көзқарастары көрсетіліп, пікірлері келтірілген.

Мамандыққа байланысты іріктеп алынған ең қажетті деген сөздер болашақ мамандардың кәсіби қарым-қатынасына және әр алуан ақпараттарды (оқылым, айтылым, жазылым, тыңдалым, тілдесім арқылы) қабылдап алуына ықпалын тигізеді. Белгілі бір мамандыққа байланысты таңдап алынған кәсіби бағытталған лексиканы үйрету үшін, тіл үйренушіге жаңа сөзді қолдануға жағдай тудызу; сөздің мағынасын айқындап, оны дұрыс қолдану амалдарын игерту; сөздерді қолдану ерекшелігі мен ережесін байланыстыра үйрету; сөздердің қатысымдылық бағыттылығын ескеруді қажет етеді.

Кілт сөздер: ұстаным, сөзжасам, сәйкестік, тіркесу қабілеті, сөздік-минимум, кәсіби лексика, семантикалық құндылық, қатысымдық тұлға.

Тіл – адам қоғамымен бірге пайда болып, қатар өмір сүріп келе жатқан құбылыс. Адамдардың қоғамда өмір сүруі қанша қажет болса, олардың бір-бірімен қарым-қатынас жасауы, пікір алысуы, түсінісуі соншалықты қажет болып табылады. Ал осы қарым-қатынасты жүзеге асыруда лексика маңызды рөл атқарады. Өйткені қандай да болсын бір тілдің сөздік қорын игермей, ол тілді меңгеру мүмкін емес. Кез келген адам ойын басқа біреуге ауызша немесе жазбаша түрде жеткізуде және қарым-қатынас жасау кезінде лексиканы қолданады. Сөздің қатысымдық тұлға ретіндегі байланысу амалдары мен қолдана білу заңдылықтарының меңгерілуі сөйлеуге қажетті сөздерді таңдап алуға байланысты. Сондықтан қазақ тілін оқытудың практикалық бағыттылығы сөздерді сапалық және сандық сұрыптауды, оларды студенттердің сөйлеу әрекетіне енгізуді талап етеді.

Сөздік-минимумдағы сөздер сөйлеуге де, оқуға да, тыңдауға да, жазуға да түсінікті болып, қарым-қатынасты жүзеге асыруы керек. Осыған байланысты сөздік-минимумға лексиканың ең негізгісі, яғни қолданысқа қажеттісі таңдап алынады. Э.Роовет, Э.Штейнфельдт анықтамасына назар аударсақ, «...словарный минимум представляет собой совокупность лексических единиц, отобранных на основе определенных принципов из всего разнообразия лексики, снабженных грамматической характеристикой и обеспечивающих своим количеством и качеством достижения поставленной цели в минимальные сроки» [1,21].

Лексикалық бірліктерді сұрыптау мәселесімен ұзақ жылдар бойы Л.В.Щерба, А.А.Шахматов, С.И.Ожегов, В.В.Морковкин, Р.М.Бакая, Л.Г.Саяхова, Ю.А.Сафьян, Ю.А.Марков, П.Н.Денисов т.б. айналысып, зерттеулер жүргізді.

Орыс, шетел тілдерін ұлттық мектептерде оқытуда үйретуге тиісті сөздерді таңдап, іріктеп алу да үнемі әдіскер ғалымдардың назарында болған мәселе. Лексикалық минимумды анықтап, сұрыптау және оқулықта беру мәселесіне А.М. Ким, Н.З. Бакеева, Р.М. Фрумкина, В.Г. Костомаров, Г.В.

Гуревич, Н.И. Гез, И.В. Рахманов, А.Н. Канцев, Х.А. Бекмухамедова, Ж. Адамбаева, Ә. Жүнісбек тағы да басқа ғалым-әдістемешілердің еңбектері арналған. Көптеген ғалымдар (Т.Д.Фомина, Н.В.Варешкина, Т.В.Грачева, Т.Г.Мухина т.б.) орыс, шетел тілдерін оқытуда лексиканы сұрыптауды теориялық және практикалық тұрғыдан қарастырып, ғылыми зерттеулер жүргізді.

Соңғы жылдары лексиканы сұрыптау мәселесімен С.Ә. Әбдіғалиев, К.Жақсылықова, Б.А.Абилова, Р.А.Казина, Ш.Байнешева айналысып, ғылыми тұжырымдар жасады.

Қазақ тіл білімінде лексикалық материалды сұрыптау – өте күрделі, маңызды мәселелердің бірі. Осы тұрғыдан алғанда К.Жақсылықованың «Қазақ тілінің тілдік материалын сұрыптау және комплексті түрде берудің ғылыми негіздері» атты зерттеу жұмысы үлкен жетістік деп айтуға болады. Бұл зерттеу жұмысында жоғары оқу орындарының орыс тілді дәрісханаларында қазақ тілін оқыту үшін қазақ тілінің лексикалық және грамматикалық материалын сұрыптау ұстанымдары анықталып, оны оқулықта тиімді түрде беру жолдары белгіленді. Сонымен қатар бұл еңбекте төменде берілген ұстанымдар негізінде сөздердің сұрыпталуына эксперименттік түрде бақылау жасалынды:

- 1) сөзді сұрыптауда оның жеңіл-қиындығы мәнін ескеру;
- 2) сөздің тіркесу қабілеті;
- 3) сөздің синонимдік қасиеті;
- 4) сөздің тақырып қажетіне сәйкестігі;
- 5) екі тілге ортақ сөздерді минимумға енгізбеу;
- 6) сөздің сөзжасамдық құндылығы;
- 7) сөзді сұрыптауда тілдің дыбыстық ерекшелігін ескерудің мәні;

8) лексикалық материалды сұрыптауда және оқулықта беруде тіл үйренушілердің психофизиологиялық ерекшеліктерін ескерудің мәні;

- 9) сөздің оқулықта қайталану жиілігінің тиімді жолын анықтау мәселесі [2,79-94].

Лексикалық минимумды таңдау ғылыми дәлелденген ұстанымдар негізінде жүргізіледі. Осыған орай көптеген әдістемелік әдебиеттерде лексиканы сұрыптауға байланысты ұстанымдардың түрлері айқындалды. Мәселен, Р.К.Миньяр-Белоручев тілдік материалды сұрыптауда көптеген ұстанымдарға немесе критерийлерге сүйену керектігін айта отырып, бұл ұстанымдарды үш тұрғыдан қарастыруды ұсынады:

1. Сөздерді таңдауды эмпирикалық тұрғыдан қарастыру. Тілдік материалды сұрыптауда әдіскер немесе оқулық авторы өз тәжірибесіне сүйенеді. Яғни қарым-қатынас жасау мақсатында тілді меңгерген адам тілдік материалды түйсік (интуиция) арқылы таңдап алады. Сондықтан оқытудың бастапқы сатысында лексикалық және грамматикалық материалды дұрыс анықтауға тіл үйренушінің жеке тәжірибесінің әсері ықпал етеді.

2. Сөздерді лингвистикалық тұрғыдан сұрыптау мынадай ұстанымдардан тұрады: 1) сөздердің тіркесуі; 2) сөздің көпмағыналылығы; 3) семантикалық құндылығы; 4) стилистикалық бейтараптылығы (стилистикалық нейтральность); 5) сөзжасамдық құндылығы; 6) сөзтізбелік қабілеттілігі (строевая способность).

3. Сөздерді прагматикалық тұрғыдан сұрыптау ұстанымдары: сөздің жиілігі; 2) бағдарламаға сәйкестігі; 3) сөздердің қолданылымы; 4) ұғымды бейнелеуі (сипаттауы); 5) синонимдердің болмауы; 6) айқындылық ұстанымы (кр. прозрачности) [3,78-81].

Сөздерді таңдау, іріктеу мәселесімен айналысқан ғалымдардың бірі С.Ф.Шатилов актив лексиканы іріктеуде келесі ұстанымдарды негізгі деп есептейді:

- семантикалық;
- сөздердің тіркесу қабілетін ескеру;
- сөздің стилистикалық жағынан шектелмеуі;
- сөздің жиілігі;
- синонимдердің болмауы;
- сөз тудыру құндылығы;

- интернационализмдерді сөздік-минимумға кіргізбеу [67,102].

Лексиканы таңдау мәселесі бойынша И.В.Рахманов алдымен *актив сөз* бен *пассив сөзді* ажырату қажеттігін атап көрсетеді. Ол әуелі пассив сөзді іріктеу ұстанымдарын келтіреді: 1) сөздердің тіркесу қабілеті; 2) стильдік жағынан шектелмеуі; 3) семантикалық құндылығы; 4) сөз тудыру құндылығы; 5) көпмағыналылығы; 6) көмекші сөз ретінде қолдану мүмкіндігі; 7) жиілігі. Осы ұстанымдар негізінде сұрыпталған пассив сөздердің ішінен актив сөздерді таңдап алу керек. Ол үшін жоғарыда аталған ұстанымдарға қосымша тағы да екі ұстаным қосылады: синонимдерді минимумға енгізбеу және ұғымдарды түсіндіру ұстанымы [4,10].

Теориялық әдебиеттерді (Н.И.Гез, И.В.Рахманов, С.Ә. Әбдіғалиев, Ш.Байнешева) оқу және талдау барысында лексикалық минимумды сұрыптауды төмендегі берілген ұстанымдарға сүйене отырып қарастыру қажеттілігі айқындалды:

- 1) статистикалық;
- 2) әдістемелік;
- 3) лингвистикалық.

Бұл ұстанымдар бір-бірімен тығыз байланыста қарастырылады.

Бірінші топтағы негізгі ұстанымдар – сөздің қолданылу жиілігі мен көп кездесуі. «Сөздің қолданылу жиілігі деп оның бір мәтінде немесе зерттелген мәтіндердің бәрінде неше рет кездескен санын айтады. Ал оның көп тарағандығы дегеніміз – зерттелген мәтіндерде сол сөздің кездесуі (әр мәтінде ең болмаса бір рет кездесуі). Сөздерді минимумға таңдап алу үшін бұл екі ұстанымды жеке-жеке емес, кешенді түрде пайдаланған жөн»[4,13].

Екінші топқа шет тілдерін оқыту мақсатын ескеретін ұстанымдар жатады, яғни актив және пассив лексиканы бөлек іріктеуді талап ететін ұстанымдар. Бұл топқа жататын ұстанымдар мыналар:

1) бағдарламадағы тақырыптарға сәйкестігі, яғни берілген тақырыптардың мазмұнын ашатын сөздер енгізіледі;

2) минимумға көптеген ұғымдарды бейнелеу үшін қолданылатын сөздерді енгізу ұстанымы. Белгілі топтар ғана қолданатын сөздер (мыс., кәсіптік сөздер) және арнайы терминдер минимумға енгізілмейді;

3) семантикалық ұстаным бойынша минимумға бағдарламалық тақырыпқа байланысты аса маңызды сөздер іріктеліп алынады.

Үшінші топ ұстанымдары:

а) сөздердің бір-бірімен тіркесу қабілетін ескеру. Минимумға неғұрлым көп сөздермен тіркесіп, саны жағынан көп сөз тіркестерін құрайтын сөздер енгізіледі;

ә) сөз тудыру құндылығы, яғни сөздің туынды сөздерге негіз болу қабілеті. Бұл ұстаным бойынша неғұрлым көп туынды сөздерге негіз бола алатын, жаңа сөздің мағынасын болжап анықтауға мүмкіндік беретін сөздер алынады;

б) сөздің көпмағыналылығын ескеру ұстанымы;

в) минимумға стилистикалық тұрғыдан шектелмеген сөздерді енгізу ұстанымы бойынша тілдің стиліне байланысты қолданылатын сөздер іріктеліп алынады;

г) сөздердің көмекші сөз ретінде қолданылу мүмкіндігін ескеру ұстанымы және синонимдерді минимумға енгізбеу ұстанымы.

Актив сөздерді іріктеуде 1, 2-топ толықтай, 3-топ ұстанымдарының кейбіреуі қолданылады, олар: синонимдерді енгізбеу, тіркесу қабілеті, сөз тудыру құндылығы және көп мағыналылық ұстанымы.

Пассив сөздерді іріктеуде 1-топ ұстанымдары мен семантикалық ұстаным, сөз тудыру құндылығы, көп мағыналылық ұстанымы және тақырыпқа қатыстылығы пайдаланылады [5,66,67; 84,17-19; 31,202-205].

Сонымен, лексикалық материалды таңдау мәселесіне байланысты ғылыми еңбектерде ғалымдардың әр түрлі көзқарастары көрсетіліп, пікірлері келтірілген.

Қазақ тілін өзге ұлт өкілдеріне үйретуде лексикалық минимумды мамандықтарына байланысты таңдап алудың маңызы айтарлықтай зор. Өйткені мамандыққа байланысты іріктеп алынған ең қажетті деген сөздер болашақ мамандардың кәсіби қарым-қатынасына және ақпараттарды (оқылым, айтылым, жазылым, тыңдалым, тілдесім арқылы) қабылдап алуына ықпалын тигізеді. Белгілі бір мамандыққа байланысты таңдап алынған кәсіби бағытталған лексиканы үйрету үшін, *біріншіден*, тіл үйренушіге жаңа сөзді қолдануға жағдай туғызу; *екіншіден*, сөздің мағынасын айқындап, оны дұрыс қолдану амалдарын игерту; *үшіншіден*, сөздерді қолдану ерекшелігі мен ережесін байланыстыра үйрету; *төртіншіден*, сөздердің қатысымдылық бағыттылығын ескеру қажет.

Мамандыққа байланысты лексиканы үйретуде кәсіби қарым-қатынасқа сәйкес ең негізгісін және қажеттісін таңдап алу талап етіледі. Өйткені кез келген тілдегі сөздік құрам адамзат баласының басынан кешірген тарихи өмір жолының айнасы іспеттес. Сондықтан адамзат жасаған барлық игіліктерді пайдалана отырып, рухани құндылықтарды болашақ ұрпақтың бойына дарыту негізінде тәрбиелеуді естен шығармаған жөн. К. Аханов сөзімен айтқанда, «Халықтың бүкіл тарихы мен о бастан бірге жасасып келе жатқан тілінен, әсіресе ондағы сөздердің жиынтығы – сөздік құрамынан сол халықтың бүтіндей өмірі, шаруашылық жағдайы мен қайғысы, саяси, мәдени дәрежесі аңғарылады.

Тіл (оның ішіндегі сөздер) – халықтың талай ғасырлардың барысында жасаған материалдық байлығы мен рухани мәдениетін тарих көшінің бойында ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін құралдардың бірі»[6,130].

Мамандыққа байланысты кәсіби лексиканы жүйелеп, тәртіпке келтіруде оларды таңдап алу негізгі мәселенің бірі болып қарастырылады. Сөздерді «таңдау», «сұрыптау» ұғымына сөздердің тек саны ғана емес, сонымен қатар ең негізгі белгілеріне қарай салыстыру негізінде ұғымдық жүйеге бөлу және олардың тілдегі алатын орнын анықтау кіреді. Тілдік тұлғаларды дұрыс, ұтымды қолдана білудің үлкен мәні бар. Тілдік белгілерді сұрыптап қолдану заңдылықтары әдетте айтылатын ойдың мазмұнына байланысты. Ойлау жұмысының нәтижелерін тіл сөз арқылы бейнелейді. Ал сөз арқылы жеткізілетін ой мен оның мазмұнының арасында тығыз байланыстылық болады. Егер ой түсініксіз болса, онда сөз де түсініксіз шығады. Сондықтан ауызша немесе жазбаша түрде айтылатын ойдың түсінікті, нақтылы болуына айрықша көңіл бөліп, оның мазмұнын дәл бере алатын қатысымдық құралдарды сұрыптап қолдана білудің маңызы зор.

Лексикалық минимумды таңдау мақсатында қазақ тілінде еркін сөйлесіп, пікір алысуына мүмкіндік беретін сөздік минимумның негізін анықтау үшін тіл үйренушіге алдымен қандай сөздердің меңгерілетіні, оқу үрдісінде бұл сөздерді қандай ретпен орналастыру керектігі сияқты сұрақтар туындайды. Мамандыққа байланысты сөздерді іріктеу және сөздік-минимумды анықтау білім алушының лексиканы меңгеруін, оны кәсіби іс-әрекет үрдісінде дұрыс қолдануын қамтамасыз етеді. Ғалымдардың лексикалық бірліктерді сұрыптау ұстанымдарын басшылыққа ала отырып, сөздік-минимумға тілдік тұлғаларды таңдауға қажет негізгі ұстанымдарды қарастырайық.

Сөздердің тіркесімдік ұстанымы. Сөзді таңдауға қатысты сөздердің тіркесімдік ұстанымының орны ерекше. Тіл үйренуші өз ойын білдіру үшін оларға жеке сөздің мағынасын түсіндіру жеткіліксіз, сондықтан сөздерді грамматикалық ережелерге сай бір-бірімен тіркестіруге үйрету қажет. Іріктеп алынған тіркестер неғұрлым көп болса, соғұрлым оқушылардың сөздік қоры арта түседі және оларды сөйлеу тілінде қолдану мүмкіншілігі мол болады. Сөз тіркестері сөз мағынасының айшықтала түсуіне септігін тигізетіні туралы Б.А.Абилова былай дейді: «... сочетаемость слов как лингвистическая категория, имеет зависимый характер: она обусловлена типом значения слов и его грамматической характеристикой. Показ соотносительности толкуемого слова с сочетающимися с ним словами способствует лучшему осмыслению его значения» [6,51].

Сөз тіркестерімен үздіксіз жүргізілетін жұмыс оларды сөйлем ішінде қолдануға мүмкіндік береді. Сол себепті тіл үйренушіні өз бетімен сөз тіркестерін байланысу амалдарына қарай (қиысу, матасу, меңгеру, қабысу, жанасу арқылы) құрастыра білуге дағдыландыру қажет. Ал сөз тіркесі қатысымдық тұлға ретінде сөйлемнің негізгі материалы бола отырып, бір-бірімен мағыналық және синтаксистік байланысқа түседі. Тіл үйретудің басты мақсаты – кәсіби қарым-қатынасқа байланысты сөйлесу, пікір алысу болғандықтан, сөз тіркесі, сөйлем құрамында ғана айқындала түсетіні белгілі. Сондықтан сөздердің тіркесуі белгілі бір заңдылықтарға сәйкес болатыны, сөйлем жасау үшін өзара байланысып тіркесетіні түсіндіріледі. Өзге тілді білім алушыларға сөз тіркесін меңгерту барысында кез келген сөзді бір-бірімен тіркестіре салуға болмайтындығы, өзара мағыналық байланыста айтыла алатын сөздер ғана тіркесетіні мысалдар арқылы дәлелденеді.

Сонымен қатар сөз тіркесінің өзіндік ерекшеліктерін төмендегідей ажыратып көрсетуге болады:

- 1) сөз тіркесінің әр сыңары мағыналық дербестігін сақтайды.
- 2) сөйлеу үрдісінде жасалып, ойдың берілуіне лайық өзгеріп отырады.
- 3) әр сыңары сөйлем мүшесі болады.
- 4) әр сыңары сөйлемдегі басқа сөйлем мүшесімен байланысқа түседі.

Демек, сөздердің бір-бірімен тіркесуі ұстанымы сөз мағынасымен жұмысты ұйымдастыруға, сөзқолданыс дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді. Сөздердің тіркесуін меңгеру нәтижесінде тіл үйренушілер сөз мағынасы бойынша түсініктерін кеңейтіп, сөздерді дұрыс қолдануға дағдыланады.

Сөзді таңдаудың тақырыптық ұстанымы. Мамандыққа байланысты сөйлеуге және өз ойын жазбаша білдіруге үйрету үшін сөздерді тақырып төңірегінде таңдаудың өзіндік ерекшелігі бар. Бұл ұстанымның құндылығы жөнінде Л.Г.Саяхова: «Орыс тілін оқытудың қатысымдық мақсатына материалды ұйымдастырудың тақырыптық ұстанымы жауап береді. Бұл тілдік ұстанымның құндылығы сөйлеу үшін бәрінен де бұрын тілдік принциптің табиғи жағдаяттық-тақырыптық ұйымдастырылуын сақтайды» деп айтса [8,15], белсенді (актив) сөзді мектеп тәжірибесінде сұрыптаумен айналысқан Х.А.Бекмухамедова тақырыпты сөздер мәтіндерді іріктеуде, тақырып бойынша әңгіме жүргізуде қолдануға болатынына назар аударады [9,6].

В.В.Морковкин сөздердің тақырыптық тізімін жасауда төмендегі қағидаларды басшылыққа алу керектігіне мән береді:

а) қатысымдылықтың негізгі белгісі – тақырыптардың байланыстылығы;

ә) бағдарламаға сай тақырып негізіндегі лексиканың шет тіліндегі қарым-қатынасты болжайтындығы [10,92].

Сөздерді білім алушының мамандығына байланысты сұрыптау негізінде бүкіл адамзат баласының басынан өткен тарихи кезеңдерімен, болашақ ұрпақтың өмірі үшін жүргізген күрестерімен, әр халықтың салт-дәстүр, әдет-ғұрып мәліметтерімен білімдері толықтырылып қана қоймай, сөздік қорыда байиды. Түптеп келгенде, сөздерді белгілі бір тақырып аумағында меңгерту тіл үйренушілердің белсенді сөздік қорының жаңа сөздермен толығына, кәсіби қарым-қатынасқа түсуіне ықпал етеді. Сондықтан сөздер жағдаят, контекст арқылы сөйлеу қажеттілігіне сай қолданылады. Сөздердің тақырыпқа сәйкестігі күнделікті кәсіби сөйлеуге қажетті сөздерді таңдауды талап етеді.

Кәсіби лексиканы сұрыптау үшін тақырыптық ұстаным төмендегі негізгі мәселелерді шешуді талап етеді:

- лексиканы ғылыми дәлелденген ұстанымдар негізінде тақырыптарға топтау;

- таңдап алынатын лексикалық минимум қазақ тілін мамандыққа байланысты оқыту бағдарламасының талаптарын ескеру қажеттігі;

- кәсіби қарым-қатынаста қолданылатын сөздердің ең керектісін сөздік-минимумға енгізу;

- лексиканы тақырыпқа сай топтауда тіл үйренушілердің білім деңгейін, психологиялық ерекшеліктерін ескеру;

- қатысымдылық бағыттылықтың негізінде лексиканы жағдаяттық-тақырыптық көлемде іріктеу.

Тақырып бойынша берілген сөздер мағынасы жағынан бір-бірімен байланыста және белгілі бір жүйеде топтастырылады. Мұндай жүйелілік сөздерді есте сақтауға мүмкіндік бере отырып, сұхбат құрастыруға, тақырып төңірегінде сөйлесіп, пікір алмасуға септігін тигізеді.

Кәсіби лексикалық минимум күнделікті өмірге, кәсіпке қатысты тақырыптар аумағында болғанда, білім алушылардың дүниетанымын кеңейтіп, қызығушылығын арттырады. Сонымен қатар сөздерді тақырыпқа сай іріктеуде тәрбиелік мақсат көзделеді. «Елді таныту бағытындағы тақырыптарда республика, оның астанасы, жергілікті ұлттың өзіндік ерекшелігі, әдет-ғұрпы, мәдениеті, қоғам қайраткерлері, әншілері туралы мәлімет беріледі. Сөздерді аталған тақырыптарға бағыттап сұрыптаудың студенттерді адамгершілік, достық, интернационалдық тұрғыда тәрбиелеуде мәні зор» [11,83].

Студенттердің кәсіби сөйлеу тілін, белсенді (актив) сөздік қорын мамандыққа қатысты сөздермен байыту мақсатында әр сабақта меңгерілетін сөздерді таңдау – сөйлеу дағдыларын қалыптастырумен тікелей байланысты. Өйткені тіл үйренушілер бір-бірімен пікір алысу үшін белгілі бір тақырып көлеміндегі кәсіби бағытталған лексиканы меңгеруі қажет. Сондықтан мамандыққа қатысты лексиканы таңдау оны қарым-қатынаста дұрыс қолдануға байланысты іріктеледі. Тіл үйренушілерге әңгіме, баяндама, шығарма жаздыруда тақырып бойынша іріктеп алынған сөздердің айтылатын ойды жеткізуде пайдасы мол. Бұл ұстанымның ерекшелігі – сөздерді есте сақтап, тез меңгеруге және байланыстырып сөйлеуге үйрету. Болашақ мамандардың кәсіби тілін дамытуда оның атқарар рөлі зор.

Сөздің сөзжасамдық ұстанымы. Сөздердің әр түрлі жолдармен жасалуы, жаңа бір грамматикалық тұлғада жұмсалыуы сөздік құрамды байытатын және дамытатын өнімді тәсіл болып табылады. Атап айтқанда, жаңа сөз жасауда тілдің сөзжасамдық құндылығы ерекше рөл атқарады. Н.Оралбаева: «Тілдің сөздік қорын байытып, оның икемділігін арттыратын, қандай күрделі ой болса да, оны нақтылы, дәл жеткізуге мүмкіншілігі мол құдіретті тіл болып қалыптасудың бір тетігі тілдің сөзжасам жүйесіне байланысты», - деп көрсетеді [11,4].

Жаңа сөздер – тіліміздің лексикалық қабатын байытып, көркемдік сипат беретін негізі. Сондықтан жаңа сөздердің жасалуында белгілі бір жүйе, заңдылық болатыны сөзсіз. Осы жүйенің мазмұнын айқындау, заңдылықтары мен ерекшеліктерін зерттеу тілдің сөзжасам саласын өмірге әкелді. Сөзжасамның басты сипаты лексикалық мағынамен байланыстылығы, өйткені сөздің сөз болып саналуы, белгілі бір ұғымды білдіре алуы оның мағынасына негізделеді. Демек, «сөзжасамның негізгі қызметі – жаңа мағыналы сөз жасау, сол арқылы тілдің лексикалық байлығын арттыру. Сөзжасам – сауатты жазуға ықпал ететін, тілдің барлық саласымен байланысқа түсетін сала» [12,11]. Осыған орай сөздің сөзжасамдық құндылығы ұстанымы бойынша мамандыққа арналған сөздік-минимумға неғұрлым көп туынды сөз жасауға негіз болатын сөздер алынады. Туынды

сөздердің тілдік қатынаста қолданылу жиілігін есепке ала отырып, лексикалық бірліктерді таңдауда олардың сөзжасамдық құндылығына байланысты Е.И. Пассов, В.П. Царькова мынадай пікір айтады: «Лексикалық бірліктерді таңдауда олардың сөзжасамдық құндылығы есепке алынады. Лексикалық минимумға ең алдымен лексикалық бірліктердің туынды сөздерді көп жасайтыны кіреді. Арнайы қатынас жағдайында олардың қолданылу жиілігі және тіркесімділігі басшылыққа алынуы керек» [13,57].

Қазақ тіліндегі сөздердің жасалуын оқыту барысында тіл үйренушілер қазақ тілінің жалғамалы тілдер тобына жататынын және түбір сөздерге жұрнақтардың жалғануы арқылы жасалатын амал-тәсілдің өте өнімді екендігін ұғынулары қажет. Бір жұрнақ арқылы жасалған туынды сөзден көптеген жаңа сөздердің жасалатындығынан жалғамалы тілдің ерекшелігі байқалады. Қазақ тілінде сөз жасауға қатысатын негізгі тұлғаларға түбір сөз және қосымша жатады. Тіл үйренушіге сөздердің түбір тұлғада қолданылып тұрғаны, ешқандай қосымша жалғанбай, жеке дербес сөз түрінде танылуы айтылады. Осындай өз алдына белгілі ұғым атауы болып тұрған, бөлшектенбейтін негізгі сөздердің түбір сөз делінуі және олардың жаңа сөз жасауға негіз болуы ұғындырылады. Сөзжасам үрдісіндегі түбірдің негізгі тұлға болып саналатыны – түбір сөздің лексикалық мағынасы жаңа сөздің лексикалық мағынасына арқау болуында. Түбір негізгі тұлға болса, сөзжасамдағы синтетикалық тәсілдің шешуші тұлғасының бірі – сөз тудырушы жұрнақтар. Тілді жаңа сөзбен байытуда сөз тудырушы жұрнақтардың атқаратын қызметі зор.

Тіл үйренушіге сөзжасам жүйесінің күрделенуі, толығыуы көбінесе сөз жасаушы жұрнақтардың мағыналық құрамының кеңеюі арқылы болатыны айтылады. Өйткені сөз тудырушы жұрнақтардың өзіндік мағынасы болады, бір жұрнақтың өзі бірнеше мағына білдіре алады. Жұрнақтың мағынасы түбір сөзге жалғанғанда ғана айқындалатынын айтып отырған дұрыс.

Демек, жұрнақтардың мағыналық қасиетінің молдығы олардың әр сөз табына жататындығын көрсетеді. Осы ретте сөз таптарының арнаулы жұрнақтары болатыны ескертілуі қажет. Бұның өзі жаңа сөздердің жасалуына әсер етеді. Бір сөзге түрлі жұрнақ жалғанып, бірнеше сөз жасауға болатындығын оқытушы **көрнекілік** арқылы көрсетіп, ол сөздердің мағыналарындағы айырмашылықтарды студенттердің өздеріне айтқызады.

Жұрнақтар туынды сөздерден де жаңа сөздер жасай беретіні нақты мысалдардың құрамы мен мағыналарын талдау үрдісінде аңғартылады. Демек, студенттер негізгі түбір де (мыс.: жұмыс), туынды түбір де (жұмыскер) сөз негізіне жататынын түсінетін болады.

3. Бейсенбаева сөзжасам қосымшаларына тән белгілерді келесі түрде көрсетеді:

1. Жалғанған сөзінің лексикалық мағынасын өзгертіп, жаңа мағыналы түбір сөзге айналдырады.

2. Туынды түбір сөзге ұйытқы болатын сөздерге талғап жалғанады, жалқы есімдерге, жіктеу есімдіктеріне жалғанбайды.

3. Сөзжасам қабілеттеріне қарай құнарлы, құнарсыз, өнімді, өнімсіз болып бөлінеді.

4. Туынды түбір сөз лексикалық бүтін ретінде сөздік құрамға енеді [12,58].

Мамандыққа байланысты сөздің құрамындағы негізгі түбір, туынды түбір, жұрнақтарды үйренушіге тапқызып, дағдыландыру үшін оқытушы арнайы дайындалған жаттығуларды орындатады. Бұл жаттығулар тіл үйренушінің сөз құрамы туралы алған теориялық білімін бекітумен бірге қосымшалардың емлесін, әсіресе буын және дыбыс үндестігі заңдарына байланысты ережелерді түсіндіру үшін беріледі. Сондықтан әр сөз табы бойынша күнделікті қолданыста жиі кездесетін сөз тудырушы жұрнақтардың минимумы берілгені жөн. Сөз тудырушы жұрнақтардың қай сөз табын жасайтынын меңгерген студент келесі сабақтарда туынды сөздердің мағынасын тез ажыратады.

Демек, мамандыққа байланысты кәсіби лексиканы таңдап алуда сөздің сөзжасамдық құндылығы ұстанымының маңызы зор. Бұл ұстаным бойынша тіл үйренушілер мамандығына қатысты сөздердің құрамын меңгерумен қатар сауатты жаза білуге машықтанады.

Сөздің жиілік ұстанымы. Сөздердің жадыда берік сақталуы олардың қайталанып отыруымен тығыз байланысты. Тілдік тұлғалардың жиі кездесуі тіл үйренушіге оларды сөйлеу тілінде қолдануына мүмкіндік береді. Яғни тіл үйренуші есінде қалған сөздерді сөйлеу тілінде жұмсай отырып, екінші адаммен тілдік қатынасқа түседі. Сондықтан сөздердің жиі кездесуі бір-бірімен байланысты мәтіндерде, сұхбаттарда, жаттығуларда орын алуы керек. Ал егер жаңа сөздер тек бір тақырып көлемінде ғана оқытылса, олар тез ұмытылып қалады да ары қарай қолдануға мүмкіндік болмайды. Сол себепті сөздер сабақ сайын қайталанып, орындалатын барлық жұмыс түрлерінде қамтылады. Сонда ғана студенттердің есінде сөздердің мағынасы, айтылуы, жазылуы сақталады. Сөйлеуге қажетті сөздерді жиі қайталаудың маңызы зор. Осыған байланысты тілдік материалды таңдауда жиілік ұстанымы негізге алынады.

Сөздің көпмағыналылық ұстанымы. Кәсіби лексиканы мамандыққа қатысты таңдауда сөздің көпмағыналылық ұстанымы бойынша сөздің бірнеше мағынасы болса, оны білу маңызды болып саналады. Мұндай сөздердің негізгі мағынасын білу олардың басқа мағыналарын контексте түсінуге көмектеседі. Сөз басқа сөздермен тіркесу арқылы негізгі мағынасынан басқаша қосымша мағынаға ие болады. Бұдан әртүрлі мағыналық икемділік сөздің өз табиғатына тән құбылыс екені байқалады. «Әрбір жаңа мағына әр сөздің білдіретін мағынасының айырықша қасиетінен, түрліше сыр-сипатынан келіп шығады»[14,98].

Қоғамның дамуына байланысты тілдің лексикасы да өзгеріп отырады. Яғни адамдардың өмірді жан-жақты танып-білуі және сөздің мағыналық жақтан дамуы көп мағыналы сөздердің пайда болуына ықпалын тигізеді. Мұның өзі бұрынғы негізгі мағынаның үстіне туынды жаңа мағыналардың қосылуына жағдай жасайды.

Көп мағыналы сөздердің мағынасы бір-біріне жақын және байланысты болып келеді. Сондықтан көп мағыналы сөздерді оқытқан кезде олардың мағыналарын анықтауға, сөздердің мағыналық түрлерін ажырата білуге бағытталған жаттығу жұмыстары мол болуы қажет. Мамандыққа байланысты көп мағыналы сөздерді оқыту тіл үйренушінің тіл байлығын арттыруда сөз мағыналарының мәнін, семантикалық өзгерістерін білуге ынталандырады.

Демек, кәсіби бағытталған лексиканы көпмағыналылық ұстанымы бойынша сұрыптау – сөздердің айтылуын, жазылуын меңгертуге, сөздердің мағыналық ерекшеліктерін ескеруге, тіл байлығын арттыруға, мамандықтары төңірегінде сөйлесуге, пікір алысуға мол мүмкіншілік туғызатын үрдіс.

Сөздің синонимдік қасиетін ескеру ұстанымы. Синоним сөздердің тілдегі атқаратын қызметі де, мәні де зор. Синоним сөздер белгілі ұғымды түрлі жақтан көрсетіп, оны сөйлеуде әрлендіре түседі және айтайын деген ойдың нәзік мағыналық реңктерін дәл беруге мол ықпал етеді. Сонымен бірге синонимдер тілдегі мақсатсыз бос қайталаушылықтан сақтандырады. Студент тілінің мәнерлі де мазмұнды болуы үшін, тіл байлығының көлемді саласы - синоним сөздерді игертіп, оларды қолдана білуге үйреткен жөн. Синоним сөздерді лексикалық минимумға белгілі тәртіппен таңдап енгізу орынды. Мәселен, синонимдер мынадай ретпен беріледі:

Лексикалық минимумға енген сөздердің синонимдік қатарын тіл үйренуші меңгере отырып, жазбаша тілдік қатынаста қолдана білуге үйретіледі. Осы орайда оқытушы синоним сөздердің мағыналық ерекшеліктерін айқындауда сөздіктермен жұмысты ұйымдастырады. Синоним сөздерді меңгерген тіл үйренуші жазба жұмыстарында оларды қолдана отырып, айтар ойының мазмұнды, әсерлі болуына назар аударады. Демек, қазақ тілінің лексикалық минимумын сұрыптауда сөздің синонимдік қасиетін ескеру ұстанымына сүйену қажет.

Сөздің қатысымдық қасиетін мамандыққа байланысты ескеру ұстанымы. Мамандыққа байланысты жаңа сөздерді тіл үйренушілер сабақтың мақсатына қарай сөйлеу, пікір алысу, өз ойын екінші біреуге жеткізу үшін меңгереді. Ол үшін сөздер жеке емес, сөз тіркесінде, сөйлем, контекст, мәтін ішінде қолданылуы арқылы айтылатын ой-пікірді білдіреді. Ал екінші адам оны ұғынып, жауап қайтарады. Осыдан түсінісу, жауап қайтару, ой бөлісу, бір-бірімен келісу, келіспеушілік сияқты әрекеттер пайда болады. Яғни тіл үйренушілер арасында тілдік қатынас жүзеге асырылады. Ал бұл қарым-қатынас қатысымдық тұлғаларды орынды, дәл, нақты пайдалануды керек етеді. Сондықтан сөздер белгілі бір жүйемен топтастырылып, келесі сабақтарда да жұмыс барысында қайталанатындай дәрежеде берілуі керек. Сөздер үнемі қолданыста болған жағдайда ғана тіл үйренушінің есінде сақталып, ауызша және жазбаша ойын білдіруде оларды еркін қолдануына әсерін тигізеді.

Сөздердің қатысымдық қасиеті студенттердің ойлау қабілетін дамытумен бірге оларды салыстыру, грамматикамен байланыстыру, түсініксіз нәрселерге жауап іздеуге жетелейді. Осы ретте тілдік қолданыста кездесетін сөздер сұрыпталып, оларды қатысымдық тұрғыдан қарастыру ескеріледі.

Тіл үйренуші мамандығына байланысты сұрыпталған кәсіби лексиканы меңгеру арқылы сөз жүйесін жете түсінеді, әрі сөзді орынды қолдану арқылы айтар ойын толық, дәл етіп ауызша және жазбаша жеткізуге дағдыланады. Ал тіл үйренушінің сөздігін байыту дегеніміз – сөздің тек санын көбейте беру емес, оның сапалық өзгерісін, ұғымдар көлемін кеңейту, мағыналарын нақтылау, сөздердің жаңа мағыналарымен таныстыру. Студенттерге тіл үйретуде тілдік материалдың ең керектілерін сұрыптап оқыту, оларға қажетті уақыт мөлшерін дәл бөліп, мәтін құрамындағы сөз, сөз тіркестерін тілдік формаларға, синтаксистік құрылымдарға ыңғайластыру жақтарына көңіл аудару олардың негізгі бағыт-бағдарлары болып табылады. Сөзді орынды қолдану заңдылықтарын меңгеру сөздердің белсенді сөздік қорға айналуына себепкер болады. Тілді игертуде студенттердің сөздік қорының қалыптасуы мен оны кәсіби іс-әрекет үрдісінде дұрыс қолданудың маңыздылығы ерекше.

Тіл үйренушінің тіл байлығы қандай дәрежеде екендігі олардың өз ойын дұрыс айтуынан, белгілі бір тақырып бойынша біреумен еркін әңгіме жүргізу шеберлігінен байқалады.

Кәсіби сөйлеуге үйрету барысында қазақ тілін ауызекі сөйлеу тілі ғана емес, сонымен қатар жұмыс барысында кәсіби тілде сөйлеу, кәсіби тілде сөйлейтін ортаны қалыптастыру міндеті туындайды. Осыған орай кәсіби лексиканы меңгертуде студенттердің мамандықтарына байланысты тақырыптарды, жаттығулар жүйесін, тапсырмаларды іріктеп қолдану қажет. Жаттығулар жүйесі – кәсіби ұғымдардың мәні мен мағынасын түсіндіре отырып, тілді мамандыққа сай үйрететін, алған тілдік білімді тәжірибемен ұштастырып, шеберлік пен дағдыны қалыптастыру мақсатында орындалатын жұмыс кешені. Тілдік жаттығулар, тапсырмалар студенттердің кәсіби бағдарланған сөйлеу тілін дамыту мақсаттарына сәйкес болуы тиіс.

Сөйлесім әрекеті жағдаяттарды таңдап алу іскерлігіне, студенттердің тілдік қатынасқа белсенді қатысуына, тілдің нормаларына сәйкес тілдесуді үйренуге байланысты. Сондықтан да тіл үйренушілердің мамандықтарына қатысты арнаулы мәтіндер арқылы кәсіби лексиканы өз саласының терминдері мен мамандар тілінде жиі қолданылатын оралымдарды жете түсінуі көзделеді.

Қорыта айтқанда, мамандыққа байланысты лексиканы таңдаудың, меңгертудің маңыздылығы – қоғамның дамуымен пайда болған жаңа атаулар мен ұғымдарды болашақ маман иелерінің өмірлік қажетіне жарату. Сондықтан оқытушы негізгі тілдік тұлғаларды анықтау, таңдау, сұрыптау нәтижесінде оларды тіл үйренушіге жеткізудің нәтижелі жолдарын іздестіреді.

Әдебиеттер тізімі

1. Роовет Э., Штейнфельдт Э. О связи лексики и грамматики при отборе словарного минимума //Русский язык в национальной школе. – 1966. -№3. –с.21-23.
2. Жақсылықова К. Қазақ тілінің тілдік материалын сұрыптау және комплексті түрде берудің ғылыми негіздері: Пед. ғыл. канд. ... дисс. – Алматы, 1992. –188б.
3. Миньяр-Белоручев Р.К. Методика обучения французскому языку. – М.: Просвещение, 1990. –224с.
4. Рахманов И.В. Предисловие к “Словарю наиболее употребительных слов английского, немецкого и французского языков” – М.: Наука, 1960. –237с.
5. Әбдіғалиев С. Неміс тілін оқытудың негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 136б.
6. Аханов К. Тіл біліміне кіріспе. – Алматы: Мектеп, 1965. –599б.
7. Абилова Б.А. Научные критерии отбора и систематизации профессиональной лексики в учебных словарях для студентов- филологов. – дисс. канд. кед. наук. – Алматы, 1998. –157с.
8. Саяхова Л.Г., Хасанова Д.М. Иллюстрированный тематический словарь русского языка. – М.: Русский язык, 1989. –224с.
9. Бекмухамедова Х.А. Активизация лексического минимума //Русский язык в казахской школе. – 1982. -№11. –с.6-13.
10. Морковкин В.В. Тематический список русских слов в кн.: Лексические минимумы русского языка. Под ред. П.Н.Денисова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 165с.
11. Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тіліндегі сан есімнің сөзжасам жүйесі. – Алматы, 1988. –104б.
12. Бейсенбаева З. Сөзжасамды оқытудың ғылыми әдістемелік негіздері. – Алматы: РБК, 1998. – 220б.
13. Пассов Е.И., Царькова В.П. Концепция коммуникативного обучения иноязычной культуре в средней школе. – М.: Просвещение, 1993. –125с.
14. Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: Санат, 1997. –256 б.

В данной статье рассматриваются основные принципы отбора профессионально ориентированных лексических единиц при обучении профессиональному казахскому языку. Авторами были использованы и проанализированы научные труды исследователей-лингвистов, в том числе отечественных ученых. Также предложены разнообразные пути и подходы к проблемам профессионально ориентированного обучения лексике, поскольку лексический навык является неотъемлемой частью всех видов речевой деятельности (письмо, аудирование, чтение, говорение), формирование, совершенствование и развитие которой является основной задачей обучения любому языку.

The main principles of selection of professionally oriented lexical units for teaching professional Kazakh language are considered in given article. The authors used and analyzed the scientific works of

linguistic researchers, including domestic scientists. Also various ways and approaches to problems of professionally oriented teaching of vocabulary are offered. Since the lexical skill is an integral part of all types of speech activity (writing, listening, reading, speaking), the formation, improvement and development of which is the main task of teaching any language.

ӘӨЖ 81.475

Ж.Қ. Шаймерденова
Сулейман Демирель атындағы университеті
Алматы, Қазақстан
jadira_010184@mail.ru

ҚАЛЫПТАСТЫРУШЫ БАҒАЛАУ – ОҚУ ҮШІН БАҒАЛАУ

Бағалау оқытудың құрамдас бөлігі және қорытындылау сатысы. Формативті бағалауды пайдалану тиімді оқытудың негізі болып табылады.

Кілт сөздер: формативті бағалау, оқу үшін бағалау, қалыптастырушы бағалау, бағалау.

Сыныптағы бағалау тек қана техникалық тәсіл емес. Мұғалімдер жазбаша немесе ауызша түрде баға қою жолымен бағалайды. Олар қолданатын кез келген нысанның артында объективті немесе жеткілікті дәрежеде объективті емес нормалар мен стандарттар ғана емес, сондай-ақ баланың дамуы, оқуы және ынтасы туралы түсінік, сонымен қатар өзін-өзі бағалау, қабілеттілік және күш-жігер сияқты ұғымдарға қатысты құндылықтар жатады (*Александр, 2001*).

Бағалау – одан арғы оқу туралы шешімді қабылдау мақсатымен оқытудың нәтижелерін жүйелі түрде жиынтықтауға бағытталған қызметті белгілеу үшін қолданылатын термин [1].

Ағылшын ғалымы П.Мортимор: егер мектеп білім беруде алдына жаңа мақсат қойса, сапалы ұмтылыс болады. Оның сөзінше, мұндай мақсат, өзіне іштей әсер ететін, жылдам ойланатын, мәселені шешуге бағытталған және тәуекелге дайын, қажетті біліммен қаруланған басқа адамдармен біріге әрекет ететін, толерантты және әлеуметтік бағытталған адам болып табылады [2].

Қазіргі таңда бұл мақсат күннен күнге әйгілене түсті, кең қолданысқа ие, тіпті түсінікті болуы да мүмкін, алайда мұндай стратегияның екі негізгі векторы: тәжірибеге бағытталған, яғни, әлеуметтік өмірге, кәсіби және өмірлік ортаға, және тұлғалық бағытталған және баланың қызығушылығына және ерекшелігіне, мүмкіндіктеріне адекваттылығына байланысты болса да бұрынғысынша отандық білім беру стратегиясын аз анықтайды. Бұл екі бағыт қазіргі уақыттың жетістігі емес, ол бұрыннан білім беру тәжірибесінде шынайымен қатар жүрген.

Мұндай білім берудің стратегиялық мақсаттары тек қана Л.Толстой, Ж.Ж.Руссо немес И.В.Гете ғана емес, шетелде М.Монтень де қарастырған. «Балалар тәрбиесі туралы» хатында балаға және алынған білімді тәжірибеге, өмірде қолдануға бағытталған нақты педагогикалық стратегия жасады.

М. Монтень: «тәрбиеші кәдімгі әдісті қолданбай, басынан бастап балаға түрлі заттардың дәмін көруге, олардың арасынан таңдау жасауға, оларды айыра алуға, кейде оларға жол көрсете отырып, кейде өзіне жол табуына мүмкіндік беру керек», - дейді. Монтеньнің пікірінше, педагог әдеттегі монологтан бас тартып, өз оқушысына сөз беру керек. Яғни, оқыту қаншалықты тиімді болғандығын өзінің жаттандылығымен емес, оны өміршеңдігімен бағалаған. Маңыздысы білім алушы тек қана сабаққа жауап беріп үйренбей, алған білімін өмірде қолдана алуы тиісті.

Педагогика дамуының мұндай адамдық жолы ХХ ғасырда психология ғылымында да қолдау тапты. Гуманистік психологияның негізін қалаушы, психотерапевт К.Роджерс тұлға ретінде қалыптасуды оқытудың рөлі саласында көптеген тың идеялар ұсынды. К.Роджерстің пікірінше, оқудың мәні – білім алуда емес, оқушының жалпы тұлғасына байланысы ішкі сезімдік-когнитивтік тәжірибесінің өзгеруінде. Оқыту – психотерапия сияқты «көмектесу қарым-қатынасы» негізінен құралады.

Л.Толстой, бағаланатын бағалаудан бас тарту қажеттілігін атап өтті, бағасыз бағалау вальдор мектебінен бастау алды және оқыту нәтижесін бағалаудың жаңаша әдістері П.П.Блонский мектептерінде көрінді. Бұл ізденіс ондаған жылдарға созылды және Ш.А. Амонашвили кіргізген критериалды бағалау халықаралық бакалавриат сияқты басқа да білім беру мекемелерінде бағасыз бағалаудың рефлексивті сапалы өзін-өзі бағалау сияқты түрлі әдістері, сонымен қатар оқушының бағалау мүмкіндігі дамыды.

Қазіргі таңда бұл ізденіс тәжірибеге Назарбаев Интеллектуалды мектептерінен бастау алып, жай мектептерге де енгізілуде. Қазіргі таңда сыртқы бағалау өзін өзі бағалауға, білім алушы нәтиже алуға ғана қатысып қоймай, оны талдауға баса назар аударылады.

Бағалау жүйесіне білім алушылар өздерінің жетістіктерін бағалауды, сонымен қатар оқу үдерісінде кері байланысқа түсуі дамытатын механизм орнату қажет.

Бағалау жүйесі арқылы оқытушы мен білім алушы, ата-ана, сынып жетекшісі, сонымен қатар мектептің әкімшілігі мен педагогтары арасында тұрақты байланысты қамтамасыз етуі тиіс.

Бағалау жүйесі білім алушының психикасына әсер етпеуі, оны бұзатын жағдайларды болдырмауы тиіс. Оған қол жеткізудің негізгі жолы - оқу үдерісінің барлық қатысушыларының санасына бағалау жүйесін тек жақсы білім алуға, кері байланыс жасауға қажетті құрал ретінде кіргізу керек.

90 жылдары білім беру жүйесінің зерттеушілері екі негізгі мәселеге жауап іздеді: оқушылар қаншалықты жақсы оқиды және оқытушылар қаншалықты тиімді жұмыс жасайды. Осындай зерттеулердің бір бөлігі – сынып ішілік бағалау. Оқыту кезінде білім алушыны бақылау, кері байланыс арқылы ақпарат жинау және оқыту үдерісінде жайлап тәжірибе жүргізе отырып, оқытушы білім алушы материалды қаншалықты қабылдады және оқыту түрлеріне көзқарасы қандай екенін біле алады. Сынып ішілік бағалау арқылы оқытушы әрбір оқушы қаншалықты жақсы, қаншалықты көп оқитыны туралы біле алады. Педагогтар кері байланыс жасау нәтижесі арқылы оқытуда білім алушы қалай белсенді және тиімді әрекет ететініне қарай оқытуды ұйымдастыра алады. Сынып ішілік бағалау арқылы соңғы кезде емес бастапқы, аралық кезінде-ақ оқу үдерісі қалай жүріп жатқанын анықтай алады. Егер нәтиже қанағаттанарлық болған жағдайда оқытуға өзгеріс енгізе алады. Осылай сынып ішілік бағалау арқылы, оқытушы өзінің қабілеттерін арттыра алады: біріншіден, білім алушы қалай жақсы оқиды, қалай оны жақсы оқытуға болады; екіншіден, өзінің білім алушыларына өзін өзі бағалауды, өзіндік анықтау және өзіндік ұйымдастыра алу қабілеттерін дамытады. Бұл оқытушының жұмысын да және білім алушының оқу жұмысын да тиімді етеді. Яғни, оқыту үдерісінің сапасын жетілдіру үшін оқытушыға да оқушыға да көмектеседі. Дәл осы тұста формативті бағалауды сынып ішілік бағалау, яғни оқыту үшін бағалау деп анықтап кете аламыз. Бұл бағалау дәстүрлі бағалаудан қалай ерекшеленеді. Сынып ішілік бағалау – оқу үшін бағалауға арналған болғандықтан, білім алушының белсенділігін талап етеді. Білім алушы бағалауға қатыса отырып, өзін-өзі бағалау дағдысын дамытады. Сонымен қатар, білім алушалар оқытушының оқуда жетістікке жетуіне көмектескісі келетінін байқағандықтан, олардың оқуға деген қызығушылығы артады. Оқытушалар өздеріне: «Өз оқушыларыма қандай білім мен дағды бере аламын? Олардың үйренгендігіне қалай көз жеткізсем болады? Олардың жақсы оқуына қалау көмектесе аламын?» - деген сұрақтарды өздеріне жиі қоюы тиіс.

Оқытуды, әдістерді және осы мүмкіндіктерді іске асыру түрлерін жақсарту мүмкіндіктерін анықтауға бағытталған бағалау формативті немесе оқыту үшін бағалау (ОҮБ) болып табылады. «Оқыту үшін бағалау» дербес тұжырымдама ретінде 1999 жылғы зерттеу нәтижелері туралы мұғалімдерді және әдістеме жасаушыларды ақпараттандыру мақсатымен 1989 жылдан бастап жұмыс жүргізген Ұлыбритания академиктерінен құралған Бағалау Реформасының Тобы (Assessment Reform Group) автор болған осы аттас (ОҮБ) кітапша жарияланғаннан кейін белгілі болды [1;56].

Бағалау Реформасының Тобы (2002а) оқыту үшін бағалауға мынадай анықтама береді: Оқыту үшін бағалау – бұл білім алушылар өздерінің оқудың қандай сатысында тұрғанын, қандай бағытта даму керек және қажетті деңгейге қалай жету керек екендігін анықтау үшін оқушылар және олардың мұғалімдері қолданатын мәліметтерді іздеу және түсіндіру үдерісі.

Сынып ішілік бағалаудың мақсаты – баға қоюдың негізін қамтамасыз ету емес, оқу сапасын жақсарту. Бұл бағалау жекелей оқытушының, білім алушының немесе оқылатын пәннің қажеттілігіне орай түрліше келеді. Бір сыныпта жақсы жүзеге асқан түрі келесі сыныпқа жарамауы мүмкін.

Оқу үшін бағалау - үздіксіз үдеріс, кері байланысты қажет етеді. Қарапайым әдістер арқылы оқытушы білім алушымен кері байланысқа түсіп, оның қалай оқитынын оңай әрі жылдам меңгере алады.

Сонымен, бағалаудың екі жақты маңыздылығын анықтадық: ол оқуға бағытталған және оқытушыға да білім алушыға да маңызды кері байланысты қажет етеді.

Оқу үдерісін дамыту үшін оқытушы бағдарламаны дұрыс құру керек. Оқу мақсатына орай тақырып таңдауды, бағалау әдістерін таңдауда баса назар аудару керек. Таңдалған бағалау тәсілдеріне байланысты кері байланыс бөлім соңында жиынтық бағалау - бөлімді жетілдіру үшін қолданылуы мүмкін. Егер бағалау соңында қорытындалау үшін қойылса – жиынтық бағалау деп

аталады. Егер ол бөлімді модификациалау үшін, дамыту үшін пайдаланылса – формативті бағалау деп аталады.

Формативті бағалау – оқытушы үшін де білім алу үшін де кері байланыс болып табылады. Бұл педагогикалық әдіс, тәсіл. Әдіс оқу үдерісі қалай өтіп жатқанын оқытушының білуі, оқу тапсырмаларын, сыныптағы жұмысты жоспарлауға және оқыту құрылымын жасауға көмектеседі. Әдістер қарапайым, жасырын түрде оқытуда оқытушы мен оқушыға кері байланысты қамтамасыз етеді. Формативті бағалаудың басқа бағалаулардан ерекшелігі – мақсаты нәтижені шығару емес, жақсы нәтижеге қол жеткізу үшін білім алушыға әсер ету, жетілдіру.

Оқытушы үшін:

- Қажет жағдайда оқу үдерісіне түзету енгізу үшін кері байланыс орната алады;
- Аз уақыт ішінде басқа тесттерге, қорытынды бақылауларға қарағанда оқу үдерісі жайында нәтижеге қол жеткізе алады;
- Білім алушылармен жақсы байланыс орната алады, оқыту мен оқу тиімділігін арттырады;
- Оқытуды кері байланыстың көмегімен дамыған қалыптастырушы үдеріс ретінде көре алады;

Білім алушылар үшін:

- өзінің оқу үдерісін бақылай алады;
- оқушыларда жиі кездесетін белгісіздік, байқаусыздық сезімдерін жоғалтады;
- оқу қалай өтіп жатқанын, оқытушының қамқорлығын көрсетеді;
- өзіндік оқу стилін қай уақытта өзгерте алатын көрсетеді. Бағалау білім алушыларға «өте тиімді, өзін бағалай алатын, өзін басқара алатын оқушы болуына» көмектесе алады [3].

Портфолио білім алушының білім нәтижесін, оқу, шығармашылық, әлеуметтік және басқа да іс-әрекеттер арқылы білім алушы жасаған өнім нәтижесі арқылы бағалау. Сондықтан, портфолио оқытуды, идеологиялық тәжірибеге бағытталған және мақсат, тапсырмаларына сәйкес келеді [4].

Дәстүрлі портфолио білім алушының жетістігін көрсету үшін жұмыстар жиынтығын құрайды. Оқушылардың қалыптастырушы және жиынтық бағалауларының нәтижелерін жинақтау үшін оқыту мақсатында қол жеткізілгенін дәлелдеу ретінде оқушының портфолиосы пайдаланылады. Оған оқушының жұмысы, оны бағалау критерийлері, өзін-өзі бағалау қорытындылары, мұғалімнің пікірлері мен ұсынымдары жапсырылады. Портфолио оқушының оқудағы жетістігі туралы ата-аналармен кері байланыс жасау үшін қолданылады.

Күнделікті бағалау - тиімді оқытудың қажетті элементі. Ол оқытушы сабақ барысында оқыту қалай дамып жатқанын, қандай жетілдіру енгізу керек екенін анықтауға, келесі қадам қандай болатынына мән береді. Бұл үшін оқытушы келесі қадамдар жасайды: сұрақ қояды, балалармен әңгімелеседі және бақылайды.

Бағалау үдерісінің тиімділігін арттыру үшін бұл үдеріске ұдайы балаларды тарту керек. Бұл бағалауда балалармен оқу көрсеткіштерін талдайды, нені үйрену керек, оны үйренгеннен кейін оқушылар неге қабілетті бола алады. Сондықтан оқу көрсеткіштері сабақ басында оларға түсінікті тілде балалармен талқыланады. Оқытушы жалпы сыныппен бірге сабақ барысында оқытуда не жасай алатынын талқылайды. Барлық сабақ барысында балаларға олардың жұмысы және жауабы бойынша жазбаша және ауызша кері байланыс жасалады.

Балалардың бастапқы көзқарасын анықтау және оларды оқытуға бейімдеу үшін сұрақтар қойылады. Қарапайымнан күрделіге дейін түсінуді дамытатын түрлі жоспардағы сұрақтар қойылады. Блум классификациясы терминінде кездесетін сұрақтар:

- қосымшада «Тағы қандай мысалдарды білесің?»;
- талдау «Бұны қалай дәлелдей аласың?»;
- синтез «Бұны қалай ұйымдастыруға, шешуге болады?»;
- бағалау «Бұл жайында не ойлайсың?»; барлық балалар осы сұрақтарға жауап беру арқылы оқыту үдерісіне тартылғанына көз жеткізу керек.

Оқушыларды бақылай және олардың пікірталасын тыңдай отырып, оқыту қалай болып жатқанын оқытушы бағалай алады. Сабақ барысында оқытушы қысқаша ұйымдастырылған қызық немесе күтпеген талқылаулар жүргізеді. Оқушылармен пікір таластыра отырып, оқытушы түсінуді, қиындық тудырған немесе қате түсініктердің себебін, сабақтың қиын тұстарын анықтай алады. Ақпараттық талқылау жүргізе отырып, оқытуда келесі қадамдарды дайындау үшін оқытушы алдағы бағалауды және болжамды тексере алады.

Жазбаша жұмыстар балалармен бірге талқыланады және бағаланады. Бұлай жасау арқылы бірдей қателерді бірге талқылайды, сонымен қатар өз жұмыстарын жетілдіру үшін не жасау керек екенін балаларға көрсете алады.

Материалды түсінгенін тексеру: ерте даярланған немесе тікелей қойылған сұрақтар арқылы сол сәтте балалармен бірге олардың білімін, өткенді игеру жылдамдығын тексере алады. Қысқаша өткенге шолу жасай отырып тексеру оқушылардың қайталау қажет болатын немесе түсінбеген сабақтарын анықтап, сабақтың келесі бөлігін жоспарлауға мүмкіндік береді.

Оқу үдерісінде балаларды қарастыруға және рефлексияға тарту арқылы өзін-өзі бағалауын, жұптық бағалауын дамыта алады. Жұп немесе бірнеше оқушыдан құралған шағын топтар құрау арқылы оқушы нені түсінбеді, оларға не қиындық туғазды немесе болашақта не істеу керектігін шешуге көмектеседі. Өзін-өзі бағалау немес жұптық бағалау арқылы оқушы өзі жетілдіру үшін не істеу керек екендігін ойластыра алады.

Бағалау реформасы (2002), кері байланысқа көптеген зерттеулер жүргізе отырып, келесідей тұжырым жасады: «Оқуды қолдайты, түрткіні нығайтатын бағалау жетістікке баса назар аударады, сәтсіздік туралы сөз қозғамайды. Оқушыны өзінен деңгейі жоғары баламен салыстыру, оның оқу түрткісінің төмендеуіне әкеліп соғады. Бұл оқушының бөлектеніп, оқу үдерісінен өзін төмен сезінетін ортадан алыстауына әкеп соқтырады» [1]. Тек нақты кері байланыс оқушының жетістікке жетуіне жол ашады. Бағалау реформасының пікірінше: «оқушылар оқуда келесі қадам жасауда ақпарат немесе басшылықты қажет етеді. Оқытушы оқушыға жақсы жақтарын көрсетіп, оны қалай дамыта алатына кеңес бере алады. Оқушыға өз жұмысын жақсарту мүмкіндігімен қамтамасыз етеді». Ауызша кері байланыстың бір түрі – жеке талқылау. Қазір ауызша кері байланыстың бұл түрі анағұрлым тиімді. Сонымен қатар, ауызша кері байланысты сыныппен ұжымдық бағалауда қолдануға болады.

Формативті бағалауда принциптері:

- оқытушы ненің жақсы орындалғанын көрсетеді: оқытушы жұмыстан бірнеше сәтті жерін тауып, белгілеу арқылы көп сөзді жазба жазуды қажет етпейді.

- Нені жетілдіру керек екенін көрсетеді: оқытушы арнайы символдарды пайдалана отырып, мәселен сызба нұсқа, т.б. түзету қажет жерді көрсетеді.

- Оқытушы түзету керек жерге ұсыныс айтады: оқытушы жұмысты түзету үшін не істеу керек, жақсарту үшін не істеу керек екенін түсіндіреді.

Бұл үшін арнайы бір түзетуге сәйкес келетін үш түрлі тәсіл бар:

- Еске салу (оқушыға бекітілген оқу мақсаттарын еске салады);

- Көрсету (оқушыға не жасау керек екеніне мысалдар келтіреді);

- Үлгі (көшіруге қажетті нақты сөйлемдерді, сөздерді және үлгілерді ұсынады).

Оқушыларға оқуда рахаттанатын, рефлексияны жүзеге асыратын және жетілдіретін оқу ортасын жасау – бағалаудың негізі болып табылады. Білім ордасы бірінші осы жағдай жасау керек екенін түсіну керек, содан кейін бағалаудың жаңа тәсілдерін жетілдіре береді.

Қазіргі таңда еліміздің білім беру жүйесінде көптеген өзгерістер орын алуда. Ол өзгерістер қатары білімді бағалау жүйесіне негізделеді. Бағалау жүйесі бұл оқушылардың жетістіктерін өлшейтін құрал болып қана қоймай, білім сапасын арттыру механизмі болып табылады. Осындай өзгерістерге қарсы шығатын дәстүрлі бағалау жүйесінің бірнеше мәселелері орын алады:

- Жалпы қабылданған «стандарттық бағалау» жүйесі оқушылардың жетістіктерін анықтауда, тек мектеп пен мұғалімнің ішкі бақылау қызметін атқаруда;

- Оқушы оқуын ары – қарай жақсартуға өзіндік бағалауы қалыптаспаған;

f - Тәжірибелі мұғалімдер, оқушылардың жетістігін бағаламай, орындалған жұмысының көлемі мен формасын ғана бағалайды;

- «Бағалау» жүйесі тек мұғалімнің қолында болғандықтан оқушылар мен ата-аналарға психологиялық тұрғыдан ықпал етеді.

Білім алушы формативті бағалану арқылы өзін өзі реттейді, өзін өзі бағалайды. Өзінің жетістіктерін түсінеді. Білім алушының әр сабақтағы іс әрекеті бағаланады. «Сізде мына бөлім өте жақсы орындалды», «Сіздің қолыңыздан бәрі келеді», «Бізге сіздің білгеніңіз өте қажет» деп жылы шырай, қолдау көрсету, мақтау, мадақтау, ынталандыру да формативті бағалау болып табылады. Яғни, ынталандыру арқылы білім алушының сабаққа қызығушылығын арттыра түседі. Бұл жерде білім алушының белсенділігі, еркін өз ойын білдіруі, сыныптастарына көмектесуі, бірлесіп жұмыс жасауы т.б. жүзеге асады.

Зерттеушілер – Брангерт-Драунс, Кулик, Морган, Элавар, Корнолар еңбектерінде оқу үшін бағалау оқушылардың алға жылжуы үшін кемшіліктерін жою мақсатында айтылатын орынды ұсыныстармен ескертулерден тұратын үздіксіз кері байланыс деп түсіндіреді [1;235]. Сабақта қалыптастырушы бағалауды пайдалану арқылы оқушылар мүлде жаңа қырларынан көрініп, әр сабақта барлығы толық бағаланып отырады. Ең бастысы сабаққа қатыспай сырт қалған оқушы

болмайды. Әрі сабақ ұзақ уақыт есте сақталады. Әрбір оқушы сабақта өздігінен ізденеді, ойлайды, бір-бірімен емін-еркін қарым-қатынас жасап отырады.

Формативті бағалаудың маңызды ерекшеліктерінің бірі - кері байланыс. Оқушы өзін бақылап, өзінің әрекет тәсілдерін таңдайды, нәтижелерін өзі бағалайды, оны оқытушы жалғастырады. Осылайша білім алушы мақсат қоя білу, күтілетін нәтижені жоспарлау, бақылау тәжірибесін жинақтау арқылы өзінің құзыреттіліктерін қалыптастырады.

Black, P. J., & Wiliam, D.: Біз жалпы бағалау терминін оқытушы мен оқушының барлық іс әрекетінде, өзін-өзі бағалауда, оқу және оқыту іс шараларын өзгерту үшін кері байланыс орнатуда ақпарат беру үшін қолданамыз. Мұндай білімді бағалау оқыту үшін нақты деректер қажеттілігін қанағаттандыруда нақты қолданылғанда қалыптастырушы бағалау болып табылады.

We use the general term *assessment* to refer to all those activities undertaken by teachers—and by their students in assessing themselves—that provide information to be used as feedback to modify teaching and learning activities. Such assessment becomes *formative assessment* when the evidence is actually used to adapt the teaching to meet student needs” [5;140].

Формативті бағалаудың маңызды компоненттерінің тағы бір түрі – өзін-өзі бағалау және өзара бағалау. Өзін-өзі бағалау– өзіне-өзі баға қоймаумен, бірақ бағалау қызметімен байланысты бағалау әрекетінің бір түрі. Ол тапсырманы орындау үдерісі сипаттамасымен, яғни оның оң және теріс жақтарымен тығыз байланысты.

Майкл Скривен (1967) «оқу жоспарын тұрақты жетілдіруде рөл атқаратын» [6; 6] даму үдерісін сипаттау үшін «формативті» терминін алғашқы болып қолданғандардың бірі.

Екі жылдан кейін Бенджамин Блум сынып сынақтарына ұқсас айырмашылықты қолданды, яғни, оқыту мен оқыту үдерісінде әр кезеңде кері байланыс пен түзетуді қамтамасыз ету үшін қалыптастырушы бағалауды пайдаланды. Оқытушылар мен білім алушыларға оқу үдерісінде формативті бағалауға көмек ретінде пайдалануға қысқа тесттерді қарастырды. Мұндай сынақтар қалыптастырушы бағалаудың бір бөлігі ғана ретінде пайдаланылуы мүмкін. Алайда ол бағалау үдерісінен бөлек және ең алдымен оқытуға көмек ретінде пайдаланылса ғана қалыптастырушы бағалауға жатады [7].

Қазіргі таңда тесттің де түр түрі кездеседі. Қалыптастырушы бағалауда қолданылатын тесттер, білім алушының белгілі бір тақырыпты меңгеруіне тиімді. Оның әдеттегі тесттен айырмашылығы нәтижесі есептеліп, тіркелмейді. Білім алушының тақырыпты қаншалықта деңгейде түсінгендігі, нені қайталау қажет екендігін білуге пайдалы. Яғни, оның қызметі жиынтық бағалауға дайындық, белгілі бір тақырып аясында білімді қалыптастыру болып табылады.

Бенжамин Блум және оның әріптестері «қалыптастырушы бағалау» терминін қолдануды жалғастырды. Садлер «Формативтік бағалау және оқу-әдістемелік жүйелерді жобалау» “Formative assessment and the design of instructional systems,” деп аталатын мақаласында «формативті бағалау» терминін – тиімді тәжірибенің бөлінбес бөлшегі деп атап өтті: Formative assessment is concerned with how judgments about the quality of student responses (performances, pieces, or works) can be used to shape and improve the student's competence by short-circuiting the randomness and inefficiency of trial-and-error learning [8;120]. Қалыптастырушы бағалаудағы білім алушылардың жауаптарының сапасы туралы пікірлер білім алушының сынақ және қателіктерден сабақ алып, құзыреттілігін жақсарту және қалыптастыру үшін қолданылады. Ол сондай-ақ, қалыптастырушы бағалауды тиімді пайдалану мұғалімнің жауапкершілігін ғана емес, сонымен қатар оқушылардың ролінде өзгерістерді де атап өтті. Қалыптастырушы бағалау күнделікті сабақта жүргізіледі. Оқушы бағалау нәтижесі арқылы сабақ барысында, оқытушының ескертпелерінен нені білу қажет, нені қайталау керек екенін, яғни өзінің білім сапасын жақсартуға, түзетуге мүмкіндік алады.

Торранс ресми бағалау рәсімдерінен тыс қалыптастырушы бағалау тұжырымдамасын кеңейту қажеттілігін атап өтті: Бағалау бойынша зерттеулер іргелі шолуды қажет етеді. Мен мұндай шолудың бір аспектісі формативті бағалауға арналуы қажет деп есептеймін [9]. Black and Wiliam (1998 ж) Natriello (1987) және Crooks (1988) бұрынғы шолуларын жаңартуға арналған қалыптастырушы бағалаудың сыныптағы әсері туралы зерттеулерді жалғастырды [9]. Осы зерттеуде олар формативті бағалауды келесідей анықтады: Біз жалпы бағалауды мұғалімдер қабылдаған барлық іс-әрекеттерге және оқушылар өздерін бағалауға үйрету үшін қолданамыз - бұл оқыту мен оқу әрекеттерін өзгерту үшін кері байланыс ретінде пайдаланылатын ақпаратты береді. Мұндай бағалау, дәлелдер шынымен оқушының қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін оқытуды бейімдеу үшін пайдаланылған кезде қалыптастырушы бағалау болып табылады [1;140].

Cowie & Bell өз зерттеулерінде Формативті бағалау -мұғалімдер мен студенттердің оқу барысында оқытуды жақсарту үшін кері байланыс жасау үдерісі-деп атап өтті: “the process used by

teachers and students to recognise and respond to student learning in order to enhance that learning, during the learning” [10;32].

Shepard, L.A.: Оқытуды немесе оқуды жетілдіру мақсатында оқыту үдерісінде жүргізілген бағалау деген тұжырымдама берді: “assessment carried out during the instructional process for the purpose of improving teaching or learning” (Shepard et al., 2005, 275 б.) [9]. Қалыптастырушы бағалау білім алушылардың қажеттіліктерін анықтау және оқытуды тиісті түрде түзету үшін оқушылардың жетістіктері мен түсініктерін жиі, интерактивті бағалау дейді Looney J.: “Formative assessment refers to frequent, interactive assessments of students’ progress and understanding to identify learning needs and adjust teaching appropriately” [11;21]. “A formative assessment is a tool that teachers use to measure student grasp of specific topics and skills they are teaching. It’s a ‘midstream’ tool to identify specific student misconceptions and mistakes while the material is being taught” «Формативті бағалау мұғалімдер өздері үйрететін нақты тақырыптар мен дағдыларды меңгеруін бағалау үшін қолданатын құрал. Бұл материалды үйрену барысында белгілі бір студенттің жетістіктерін және қателіктерін анықтау үшін қолданылады деген тұжырым ұсынды, Kahl S.: “Assessment for Learning is the process of seeking and interpreting evidence for use by learners and their teachers to decide where the learners are in their learning, where they need to go and how best to get there” [11;11].

Сонымен, формативті бағалау:

- қалыптастырушы бағалаудың әдістерін тиімді қолдану – ынтаны арттыру тәсілі;
- оқушы мен мұғалім арасындағы кері байланысты қамтамасыз ететін және оқу үдерісін дер кезінде түзетуге мүмкіндік беретін бағалау түрі;
- әр оқушының ілгерілеуі туралы
- кері байланыс;
- қалыптастырушы бағалаудың нәтижелері оқыту мен оқу сапасын, білім беру бағдарламасын жақсарту үшін қолданылады;
- мұғалім-оқушы-ата-ана болып бірлескен жұмыстың белсенді қатысушыларына айналады;
- бірлескен қауымдастық үдерісінде оқушылар өздерінің білімділігін, шеберлігін, пікір білдіру ықпалын арттырады.

Елімізде дүние жүзілік бәсекеге қабілетті экономика, ғылым мен білім

салалары болу үшін, ең алдымен бәсекеге төтеп бере алатын, өз саласында құзыретті, өзін-өзі реттей алатын, өзін-өзі адекватты бағалай алатын ұрпақ тәрбиелеу басты педагог қауымының міндеті болып отыр. Ол мұғалімдерден аса зор білімділік пен біліктілікті қажет етері анық. Оқу үрдісі жаңаруының

басты шарты – кез келген педагогикалық жүйенің тұлғасы болып табылатын мұғалімдердің педагогикалық шеберлігі, білімді ұсына білу әдісін меңгеруі болып табылады.

В.А. Сухомлинский: «Партада бос отыру – бұл аса қауіпті нәрсе, бұл күн сайын алты сағаттың бос өтуі, бұл айлар мен жылдардың зая кеткені ...» - демекші, білім ордасында әрбір білім алушының уақытын тиімді пайдалануға педагог тарапынан аса назар аудару қажет.

Бағалау оқытудың құрамдас бөлігі және қорытындылау сатысы. Формативті бағалауды пайдалану тиімді оқытудың негізі болып табылады.

Пайдаланған деректер тізімі

- 1 Мұғалімдерге арналған нұсқаулық
 - 2 Пинский А. Новая школа: Основы комплексного проекта обновления школьной экономики, управления школой и содержания общего образования. М., 2002.
 - 3 Новикова Т.Г., Пинская М.А., Прутченков А.С. Портфолио в зарубежной школе. Директор школы. 2008. № 7.
 - 4 Angelo & Cross. Classroom assessment techniques: A handbook for college teachers. San Francisco: Jossey-Bass, 1993. P. 4.
 - 5 Black P. J., & Wiliam, D. (1998b). Inside the black box: raising standards through classroom assessment. Phi Delta Kappan, 80(2), 139-148.
 - 6 Айтпукешев А.Т., Кусаинов Г.М., Сагинов К.М. Оценивание результатов обучения: Метод. пособие. – Астана: Центр педагогического мастерства, 2014. – 108 с.
 - 7 Formative assessment and contingency in the regulation of learning processes/ Dylan Wiliam, Institute of Education, University of London.
- Paper presented in a Symposium entitled Toward a Theory of Classroom Assessment as the Regulation of Learning at the annual meeting of the American Educational Research Association, Philadelphia, PA, April 2014

8 Sadler, D. R. (1989). Formative assessment and the design of instructional systems. *Instructional Science*, 18, 119-144.

9 Torrance H. (1993). Formative assessment: Some theoretical problems and empirical questions. *Cambridge Journal of Education*, 23(3), 333-343.

10 Cowie B., & Bell, B. (1999). A model of formative assessment in science education. *Assessment in Education: Principles Policy and Practice*, 6(1), 32-42

11 Looney J. (Ed.). (2005). *Formative assessment: improving learning in secondary classrooms*. Paris, France: Organisation for Economic Cooperation and Development.

Оценка – это обязательный компонент процесса обучения и в то же время это завершающий процесс обучения этап. Использование формативного оценивания квалифицируется как основа оптимального обучения.

Evaluation is an indispensable component of the learning process and at the same time it is the final stage of the learning process. The use of formative evaluation is qualified as the basis for optimal learning. Keywords: formative estimation, self-evaluation, evaluation criteria, teamwork.